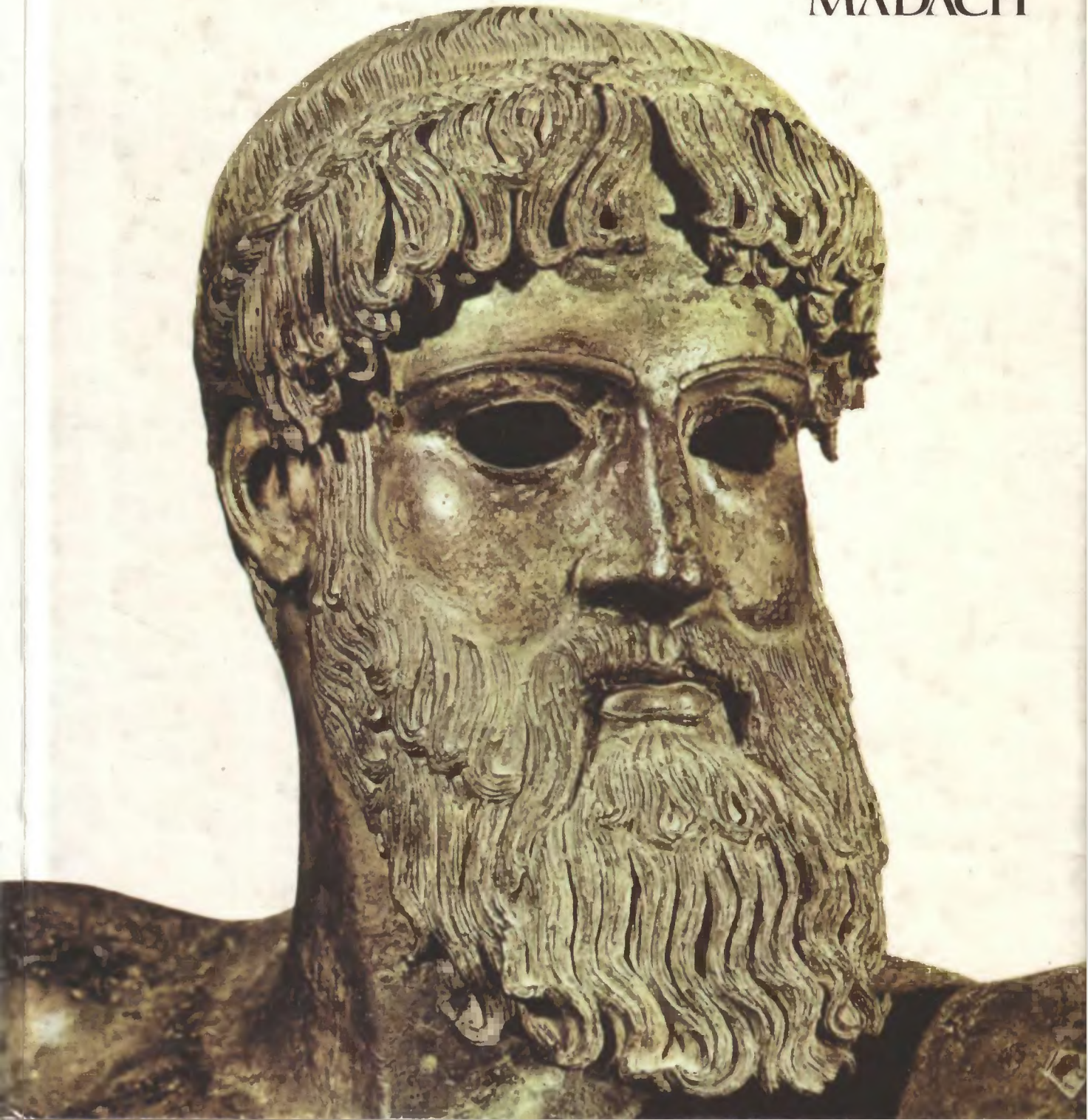

VOJTECH ZAMAROVSKÝ

A GÖRÖG CSODA

MADÁCH

Vojtech Zamarovský
A görög csoda

A

GÖRÖG CSODA

VOJTECH ZAMAROVSKÝ

MADÁCH

Fordította

VARGA ERZSÉBET

© *Vojtech Zamarovský, 1974*

Translation © *Varga Erzsébet, 1980*

Illustrations © *Otakar Pok, 1974*

Photography © *Zuzana Zamarovská, 1980*

Ez a könyv a napfényes Hellaszba vezet el bennünket. Az Akropolisz alatti Athénba, a hősi Spártába, az „aranylókincsű Mükénébe“ és a legendás Knósszoszba, Olümpiába és Delphoiba, Déloszra és Rhodoszra, s más városokba, amelyek dicsősége ma, évszázadok múltán sem halványodott. Abba a csodálatos országba, ahol egymással és az égi „nemenyészőkkel egyenlő“ emberek éltek, ahol a csoda „a kényszerűség virága“.

Mai arculatával, múltjával, áttetsző levegőjével más országokhoz nem hasonlítható ország ez. Szigetek százaival telehintett csillogó tengerek határolják, óriás hegyei széles síkságokkal, forgalmas kikötői csöndes falucskákkal váltakoznak, földjén pálmák, fenyők és platánok egyaránt nőnek. kék egébe márványtemplomok oszlopai fűrődnek, ligetei árnyékában ezredévek sora szunnyad. De hiába minden különbség és ellentét, az első pillanattól kezdve otthon érezzük itt magunkat, még akkor is, ha nem értjük a nép nyelvét, s hasztalan böngésszük a görög betűs feliratokat. Mert jobban ismerjük ezt az országot, mintsem gondolnánk: ismerjük városait, építészeti emlékeit, szobrászainak és költőinek, filozófusainak, hőseinek, régi-régi isteneinek műveit. Minden európai (vagy európai származású) ember — bárhol él is — magában hordoz egy darab Görögországot. Ha földjére lép a lábunk, mintha őshazánkban járnánk.

Ennek az országnak, ez ország népének köszönhetjük ugyanis kultúránk és civilizációnk alapjait. Persze nemcsak neki, mégis...

Görögországban támadt először a népben az a meggyőződés, hogy maga is képes uralkodni, itt keletkezett az első olyan állam, amelynek alkotmányát maga a nép hozta létre. Ha más országok lakói kijutottak is az állammá szerveződés előtti állapotból, csak despotikus vagy teokratikus államokat alakítottak, uralkodóikat isteneknek vagy az istenek földi képviselőinek tartották, a nép pedig elnyomott tömeg maradt. A görögök értették meg elsőként, hogy az emberek közti viszonyokat maguk az emberek alakítják, s hogy a szabad egyének érdekei összehangolhatók a társadalom érdekeivel. Itt lett első ízben polgár az ember, s valósult meg a népuralom — a demokrácia.

A görögök ismerték fel először az emberi ész erejét, ők győződtek meg elsőként arról, hogy a világon csak ismeretlen dolgok létezhetnek, nem pedig megismerhetetlenek. Kialakult bennük a vizsgálódás, a kísérletezés, a kételkedés alkotó szelleme; elsőként jutottak el a gondolat szabad kifejtéséig, az igazságkeresés lehetőségéig, az ésszerű érvelésnek az élet minden területén való érvényesítéséig. A görög nép megjelenése előtt a bölcsesség közmondásokra, s a világnézet a vallásra korlátozódott. Náluk találkozunk először a világ tudományos értelmezésére irányuló igyekezettel, s ennek az igyekezetnek kifejezésével, a filozófiával is.

Minden fontos tudományág alapjait a görögök rakták le. A matematikában, a fizikában, az asztronómiában és az orvostudományban ugyan már más népek is — és korábban is — értek el jelentős sikereket, s a görögök kétségtelenül sok mindent átvettek tőlük. Az az ismeretanyag azonban csak empirikus és töredékes volt. Azt, a már meglevő tudást a görögök foglalták először objektív érvényű tudományos ismeretek rendszerébe, s emelték olyan színvonalra, hogy túlszárnyalásához az emberiségnek évezredekre volt szüksége. A természettudományoktól eltérően a társadalomtudományokban nem voltak a görögöknek elődeik; a történetírás és az államtudomány megteremtése az ő érdemük.

A görögök csodálatos műalkotásokat hoztak létre, amelyek ma is esztétikai élményt nyújtanak, s arra ösztönöznek, hogy utánozzuk és túlszárnyaljuk őket. Igaz, ismerünk ősből származó nagyszerű építészeti alkotásokat, szobrokat és festményeket, s remek költői műveket is. A görög művészek azonban nem másoltak, hanem új alkotásokkal gyarapították a már meglevő művészetet, s ezek elérték a tökéletesség határát. Görögország lett a művészi próza és a színház szülőföldje; Görögország adta a világnak a legnagyobb drámaírókat.

Itt hangzott el a történelemben először az a követelmény is, hogy a művelődés az egész szabad nép közügye legyen. Míg másutt az olvasás és az írás szakemberek kiváltsága, a tudomány papok titka

volt, a görög városokban nyilvános iskolák működtek, s a polgároknak minden lehetőségük megvolt rá, hogy részt vegyenek a kulturális életben. A lélek művelését a testi rátermettség fejlesztésével kötötték össze; itt született a testnevelés, a sport és a nemes versengés. A görög volt az egyetlen ókori nép, amely maga elé tűzte a kalokagathiát, azaz a test és a lélek harmonikus fejlődésének eszményét — amely mindmáig eszmény maradt.

Soha, sehol annyi alkotó tehetség és kiváló képesség nem összpontosult olyan kis térségben, mint Görögországban. A görögök éltek is a lehetőségeikkel: kis nép voltak, de nem a kisszerűség útját járták. Így lettek a történelemben nagy nemzetté. Nagy nemzetté, amely — mint Engels mondta — „univerzális tehetségének érvényesítésével az emberi fejlődés történetében olyan helyet biztosított magának, amilyenre egyetlen más nemzet sem tarthat igényt“.

Görögország azonban nemcsak a csodálatunkat kivívó történelmi elsőségek és vívmányok hazája. Nem is olyan ország, ahol minden tökéletes: csak a felszínes és egyoldalú szemlélő talál itt mindent eszményinek.

A demokrácián kívül az uralmi rendszerek más, kevésbé vonzó formáit — még a tirannizmust is — ismerte Görögország. A polgárok szabadsága éppen a szabadság tagadására — a rabszolgatartó rendszerre — épült. A polgárok közti egyenlőség időnként egyenlősdívé változott, a „nem polgárokkal“ szemben pedig mindig felsőbbrendűséget jelentett; a nők egyenjogúságáról alig lehetne beszélni. A görög államok szervezete nem volt mindig a legcselekvőkésebb; nagyon sok terv, nagyon sok határozat sohasem lett valósággá, a szabadság és demokrácia elvét nem támogatta mindig a szükséges polgári fegyelem. Görögország belső viszállyai úgyszólván közmondásosak lettek; az ország osztály- és politikai ellentéteit ugyanis nemcsak vitával vagy népgyűlési szavazással oldották meg a polgárok: a fegyvertől sem riadtak vissza. Állandóan történt valami, sohasem szűnt meg a nyugalanság; a keleti despotizmusok halálos merevségével ellentétben azonban Görögországot a fejlődés jellemezte.

A görög nép gyönyörű országban élt, politikai előjogokat élvezett, részt vett a kulturális és a sportéletben, s egészében véve anyagiakban sem szenvedett hiányt. Ennek ellenére nem élt idillikusan; mérhetetlenül sokat szenvedett ellenségeitől, s belső háborúskodásokkal is tengernyi megpróbáltatást okozott magának. Ismerte a győzelem csúcsait és a bukás szakadékos mélységeit, a hősiesség fényes példáit és az árulás aljasságát, az áldozatok értékét és hasztalanságát. Az emberiséget győtrő rossztól elméjében és szívében egyaránt többet szenvedett, mint más nemzetek; a görög költők ennek számtalan bizonyítékát adják műveikben. Görögországban az ember lett tulajdon nagyságának és nyomorúságának mércéje; tudta, mivé kell és mivé nem szabad válnia. Szörnyű teher volt ez a tudat, a görög ember nemegyszer összeroskadott alatta. De mindig újra talpra állt.

Bizonyos, hogy a görögöknek nem volt könnyű dolguk: az európai történelem úttörőiként ismeretlen bozóton kellett keresztülvágniuk magukat, míg az utánuk következők előtt már nyitva állt az út. Történelmi tapasztalatok nélkül, elsőként kellett bizonyos kérdéseket megválaszolniuk. Csak csodálkozhatunk, hogy a próbákat kiállták. Ahol pedig nem álltak helyt, hozzánk hasonló embertársainkat láthatjuk bennük.

Az eredmények és hiányosságok mérlege azonban egyértelmű. Századokon át beszéltek a „görög csodáról“, s ezen mindenki azt értette, hogy a görög nép alkotóerejének teljében, hirtelen bukkant elő az ismeretlenségből. Ma már tudjuk, hogy a görögök nem a Zeusz fejéből teljes fegyverzetben kipattant Athéné istennőként léptek a történelem színpadára. Felfedezéseikért, elsőségükért, vívmányaikért keményen megdolgoztak, ezeket sok esetben a szó szoros értelmében úgy kellett kiharcolniuk.

A csoda éppen abban rejlik, ahogyan mindezt elérték. S abban is, hogy egyáltalán elérték.

Azt mondtuk, nem idegenként jövünk Görögországba. De nem is mint a természeti szépségeket, a folklórt, a festői tengerpartokat csodáló turisták, hanem zarándokként: hogy végighaladjunk azokon az utakon, amelyeken a görögök jöttek az őstörténet homályából a dicsőség fényességébe, bejárjuk hadaik csatateréit, isteneik templomait, filozófusaik ligeteit és a műhelyeket, amelyekben művészeik alkottak. Európa ifjúságát, az antik kornak nevezett, ifjúságot jelentő ünnep- és hétköznapijaik nyomát keressük.

Ez az út a mai Görögország határain túlra is elvezet bennünket: hiszen valamikor Olaszország és Szicília, a Fekete-tengernek szinte az egész partvidéke, s egészen a közelmúltig még Törökország

nyugati partvidéke is göröglakta föld volt, a Ciprusi Köztársaság pedig mindmáig az. De még messzebbre megyünk: a görög művészet múzeumi táraiba, amelyek az Antarktiszt kivételével minden világrészben megtalálhatók. Kísérőink antik szerzők és modern kutatók lesznek, igaz, saját kíváncsiságunk is vezet majd bennünket. Igyekezünk gyorsan járni, csak a legfontosabb tényeket keresve, ahogy ezt már a rövid riportok és a sebesen pergő filmkockák korában megszoktuk. Néhol olyan tömörségre szorítkozunk, amilyennel csak a leltárkészítők élnek. Arra azonban találunk időt, hogy elüldögéljünk azokon a helyeken, ahol az antik tragédiák lejátszódtak, ahol régészek szálltak alá a korok mélységeibe, ahol megérezhetjük a görög légkört. És időnként majd elgondolkozunk: közösen, vagy ki-ki magában.

Az antik Görögország megéri ezt az utat. Nemcsak azért, mert a megismerés vagy az ismeretek felfrissítése öröm; merőben gyakorlatias okokból is. A korunk távlatából nézett történelem és alkotások segítségével sok-sok későbbi dolgot is könnyebben megértünk. S ezenfelül az antik Görögország erőt, biztonságot és — ne féljünk kimondani — optimizmust, jövőbe vetett hitet is ad.

1973. október

V. Z.

I

Az őstörténet és a mítoszok Görögországa

A legősbibb Hellasz

A fecskék és gólyák útján jutunk el oda Prágából két és fél óra alatt. Az első hely, ahol földjét érintjük, Athén légi kikötője, a Hellenikon.

„Hellasz Hellaszban“ — így nevezték Athént a görögök két és fél évezreddel ezelőtt. Homérosz pedig még korábban „dús szentélynek“ és „jólépültfalú városnak“; mindez ma is érvényes. Athén a kék tenger felé lejtő kék hegyek félkörében fekszik, s erdők zöldjéből két fehér szikla emelkedik föléje: a háromszáz méter magas Lükabétosz és a valószínűtlenül valóságos Akropolisz. A várost egyenes, egymásra merőleges utcák parkokkal és terekkel tarkított mozaikja alkotja, ha a magasból nézünk le rá, új amerikai városra emlékeztet; alaprajza valóban mai építészek rajztábláin készült. Először is Athén korszerű arculata lepi meg a látogatót; a város több mint négyezer év óta lakott, épületeinek többségét azonban a mai nemzedék alkotta. Amikor Athén felszabadult a török elnyomás alól, s — 1834-ben — Görögország fővárosa lett, kétezer lakosa volt. Ma már (ha kikötővárosát, Pireuszt is hozzászámítjuk) kétmillió villágváros.

Athén központja a Szüntagma, azaz az Alkotmány tér; téglalapja az ókori Múzsák Kertjét és a valamikori Lúkeiont — ahol Arisztotelész filozófiai iskolája volt — takarja. A teret a természetes teraszra épült és parlamentté átalakított király palota uralja, a kisebb hagyományokkal bíró országok hasonló jellegű építményeitől eltérően szerény külsejű, nem színel antik ódonlát. Előtte a görög szabadsáért elesett ismeretlen katona sírja a sirt Aphaia istennő Aigina szigeti szentélyének eredetije szerint készített — haldokló harcost ábrázoló — márvány dombormű díszíti (az eredeti Münchenbe került). A környező szállodák, az utazási és közlekedési irodák, a legkülönbözőbb árukkal zsúfolt üzletek és a legújabb típusú gépkocsik mását egyébként bármelyik más nyugati metropolisban megtalálhatnánk; az itteni utcai kávézók mását azonban csak Párizsban, a pálma- és ciprusfasorokat csak Rómában, a gondosan nyírt pázsitzövényeket Cambridge-ben vagy Oxfordban, a márványkövezet hasonmását pedig csupán Velencében kereshetnénk eredményesen. Az eredeti és az utánzat egysége sajátos jelleget kölcsönöz az utcáknak és a sugárutaknak, amelyek a főtérrel hét irányba futnak szét: elvezetnek Athén másik központjába, az Omonia (Egyetértés) térre is, ahol a szökőkút a tenger friss levegőjét árasztja.

Athénban hiába keressük a reneszánsz fenségét, a barokk monumentalitását, a szecesszió díszességét, de nem találjuk meg itt a szegények nyomortanyáit sem. Az egész várost tetszetős és célszerű épületek alkotják: legfőbb díszük a fehér szín és a márvány. A bankok és a hivatalok nem reprezentációs célokból épültek, a villák inkább az építészek ízléséről, semmint tulajdonosaik gazdagságáról tanúskodnak, s a bérházak nem keltik kaszárnya benyomását. A középkori bizánci templomokat, amelyeket a korszerű átépítés tapintatosan kikerült, ujjainkon megszámálhatjuk; a klasszicizáló stílust csupán Schliemann „Trójai háza“ és Hansen dán építész néhány, ún, újjörög-múlt századi — épülete, főként az egyetem, az akadémia és a könyvtár képviseli. A jellegzetes témák után kutató fényképezőgépek csupán az *evzónoszok*, az örök hagyományos egyenruháját tudja felfedezni a Héródész Attikosz utcán álló elnöki palota előtt (ha ugyan ez esetben nem túlzott a „palota“ kifejezés); a festői, girbegörbe kis utcák is csupán az Akropolisz alatti ódon Plaka negyedre jellemzőek. Aki azonban egy ideig Athénban lakott, bizonyíthatja, hogy „kényelmes és kellemes“ város — s ez már az ókorban is a várossal szemben támasztott igények egyik legfontosabbika volt: Athénban nincs szmog és nincs zaj, éghajlata egészséges, életritmusa a letargiától és az idegességtől egyaránt távol áll, közlekedése és szolgáltatásai jól működnek, könyvtárak és múzeumok sokasága, a kikapcsolódás minden elképzelhető lehetősége, tíz színház és hozzáférhető tengerparti strandok állnak lakói rendelkezésére, s a tőkés világ valamennyi városa közt itt a legkisebb a bűnözés. Lakosai mindig segítik az antik Görögország vándorát: mintha ma is érvényben volna az a régi athéni törvény, amely szerint nyilvánosan megátkozandó, aki az utazónak nem mutatja meg az utat.

A modern Athén minden bizonnyal kárpótlást nyújt annak a látogatónak is, aki hitt a Görögországról szóló elképzelések gyártóinak, s festői vagy keleties várost keresett ezen

heleny; ámde amit az ókor emlékeit kereső látogatónak kínál, minden várakozást felülmúl. Annak ellenére, hogy — például Rómához képest — itt nincs sok műemlék. Ne keverjük azonban össze a minőséget a mennyiséggel, sem pedig az eredetit az utánzattal: a legismertebb görög és római templomok között ugyanis csaknem akkora a korkülönbség, mint a párizsi gótikus Notre-Dame és a New York-i — ugyancsak gótikus — Szent Patrick-katedrális között. De hát Athént az ókor alkonyától egészen a múlt századig szinte állandóan pusztították. A maguk „barbár művét“, *barbaron ergonját* elvégezték itt a perzsák, a rómaiak és a gótok, később a frankok, a katalánok, a firenzeiek és a velenceiek, végül pedig — különleges alapossággal — a törökök dúlták fel a várost. A legnagyobb athéni templom, az Olümpeion első oszlopait Sulla római hódító rabolta el i. e. 86-ban; egyik oszlopából pedig — 1760-ban! — meszet égetett az akkori török pasa. Szobrokát és domborműveket zsákmányoltak és pusztítottak el a hódítók, műértékeket vittek el innen lelkes műgyűjtők, üzérek és tudósok...

A rombolás és zsákmányolás után is Athénban maradt antik műalkotások körülbelül századrészét képezik mindannak a kincsnek, amellyel szerte a világban a múzeumok és műgyűjtők büszkélkednek. Többségük a múlt század archeológiai felfedezése, s az ország legértékesebb leleteivel együtt az Omonia tértől néhány percnyi jáásra, az Október 28. utca pálmaligete mögött megbúvó Nemzeti Régészeti Múzeumban található; a többi műemléket kisebb múzeumokban, főként az Akropoliszon és az Agorán kell keresnünk. Annak ellenére, hogy ezek a műemlékek az egykori kincseknek csupán egy töredékét képezik, pompás betekintést nyújtanak Görögország múltjába, és szemléletesen illusztrálják mindazt, amit az országról könyvekben olvashatunk. Az *in situ*, „eredeti helyükön“ megmaradt antik műemlékek egy kb. két kilométer hosszú és fél kilométer széles téglalap alakú területen találhatók. Megtekintésüket akár az Olümpeionnal is kezdetjük.

Az Olümpeion az athéni régészeti mező legkeletibb részén, az 1895-ös olimpiai stadion közelében áll: ide a Szüntagma térről Amália királynő útján vagy a Nemzeti Parkon keresztül jutunk el. Nevét az ókori görögök főistenéről, Olümposzi Zeuszról kapta, hiszen a templomot valaha neki, a fellegrázónak szentelték. A hagyomány szerint ez a világ legrégebbi temploma; állítólag Deukalión alapította, amikor feleségével, Pürrhával együtt megmenekült az özönvíztől. Mai alapjait az athéni Peiszisztratosz fiai rakták le i. e. 515 körül, méghozzá egy régebbi Zeusz-templom helyén; az építkezést Hadrianus császár fejezte be i. sz. 132-ben. Az Olümpeion tehát hat és fél évszázadig épült; Philosztratosz az „idő fölött aratott nagy győzelemnek“ nevezte, Livius pedig (még az építkezés befejezése előtt) azt írta róla, hogy „ez az egyetlen templom, amely méreteivel méltó az isten nagyságához“.

A mesterséges terasz, amelyen a templom épült, akkora területű volt, mint a római Colosseum, azaz 108-szor 40 méter; 104 darab 17,5 méter magas, pentelikoni márványból kifaragott korinthuszi oszlop díszítette. Az oszlopok közül a délkeleti oldalon — architrávokkal (gerendapárkányokkal) összekapcsolt csoportban — tizenhárom darab maradt meg. s úgy érezzük magunkat köztük, akár egy kővé vált erdőben; két további oszlop magányosan áll a nyugati oldalon. 1852-ig még egy oszlop állt itt, alatta a korai kereszténység idejében egymás után több remete tanyázott; ezt egy vihar pusztította el, s ma úgy fekszik réti virágokból és páfrányokból vetett ágyában, mint egy kidöntött fa.

Az Olümpeiontól valóban olümposzi élményekkel távozhatunk; az Akropolisz szikláján fénylő építmények képe azonban még ezt az élményt is elhomályosítja. Utunk tehát az Akropolisz felé visz: Hadrianus kapuját elhagyva, ahol „Thészeusz régi városa“ kezdődik (ezt egyébként ma is fennen hirdeti a kapun a felirat), a simára aszfaltozott Dionüszosz utcára jutunk. Jobb felől félkörben álló márvány karosszékek csábítanak, s nem is akadályozza meg senki, hogy helyet foglaljunk bennük: a világ legrégebbi színházában, a Dionüszosz-színházban vagyunk. Huszonnégy évszázaddal ezelőtt itt mutatták be először a filmeket és a televízióban ma ismét felújított drámai műveket: Aiszkülosz, Szophoklész és Euripidész tragédiáit, valamint Arisztophanész komédiáit... A másik színháznak, Heródeusz Attikoszdeionjának, amely csak néhány évszázaddal fiatalabb, s mindmáig működik, most ellenállunk, nehogy a Propülaia felé vigyen a lábunk: a legjobbat hagyja az ember a végére. Pál apostol útján (az apostol állítólag ezen ment az Areiopagoszra, ahol híres szónoklatát intézte az athéniakhoz) a Kerameikosra jutunk. Ez a temető melletti városrész volt a fazekasok negyede; az efféle helyek ugyan általában nem vonzzák a látogatót, csakhogy... itt sorakoztak egykor a gyönyörű attikai vázák alkotóinak műhelyei, a tuják és ciprusok lombjai alatt pedig Athén leghíresebb férfiai pihennek. A Dipülon, azaz Kettős kapu mellett, ahol régi sírkövek és új leletek fogadnak bennünket, s ahonnan Platón Akadémiájához és Epikurosz kertjéhez vezetett az út az Agora felé fordulunk.

Az Agora a régi Athén főtere: itt jöttek össze — népgyűlésre vagy egy kis tereférére — a város polgárai, itt székelték az állami hivatalok. Az Agorát legelőször i. e. 600 körül említik a dokumentumok, utójára pedig akkor, amikor i. sz. 400 körül megszüntették a gimnáziumát. Manapság az Agora régészek által feltúrt, romokkal tele, vad oleandert termő térség, csupán az ódeion maradványai előtt álló három gigász torzója emelkedik a magasba. Az államtanács, a katonai főparancsnokság és a népbíróság székhelyéből, a templomokból és a többi jelentős épületből siralmasan kevés maradt meg; sokat közülük már azonosítani sem tudunk. Attalosz újjáépített sztoájával szemben (melynek oszlopsora mögött ma múzeum van), egy kisebb magaslaton viszont a pusztulás lehangoló képének éppen az ellentéte, a legjobb állapotban levő antik templom áll. A Thészeusz tetteit ábrázoló metopék alapján Thészeionnak hívják, s mint a kutatók megállapították, eredetileg Héphaisztosz istennek szentelt templom volt. Az i. e. 450—440-es évekből származik, i. sz. 450 körül átkeresztelték, a Szent György-templom nevet kapta, s utójára 1834, december 13-án, a szabad Görögország első királyának Athénba érkeztek tartottak benne istentiszteletet.

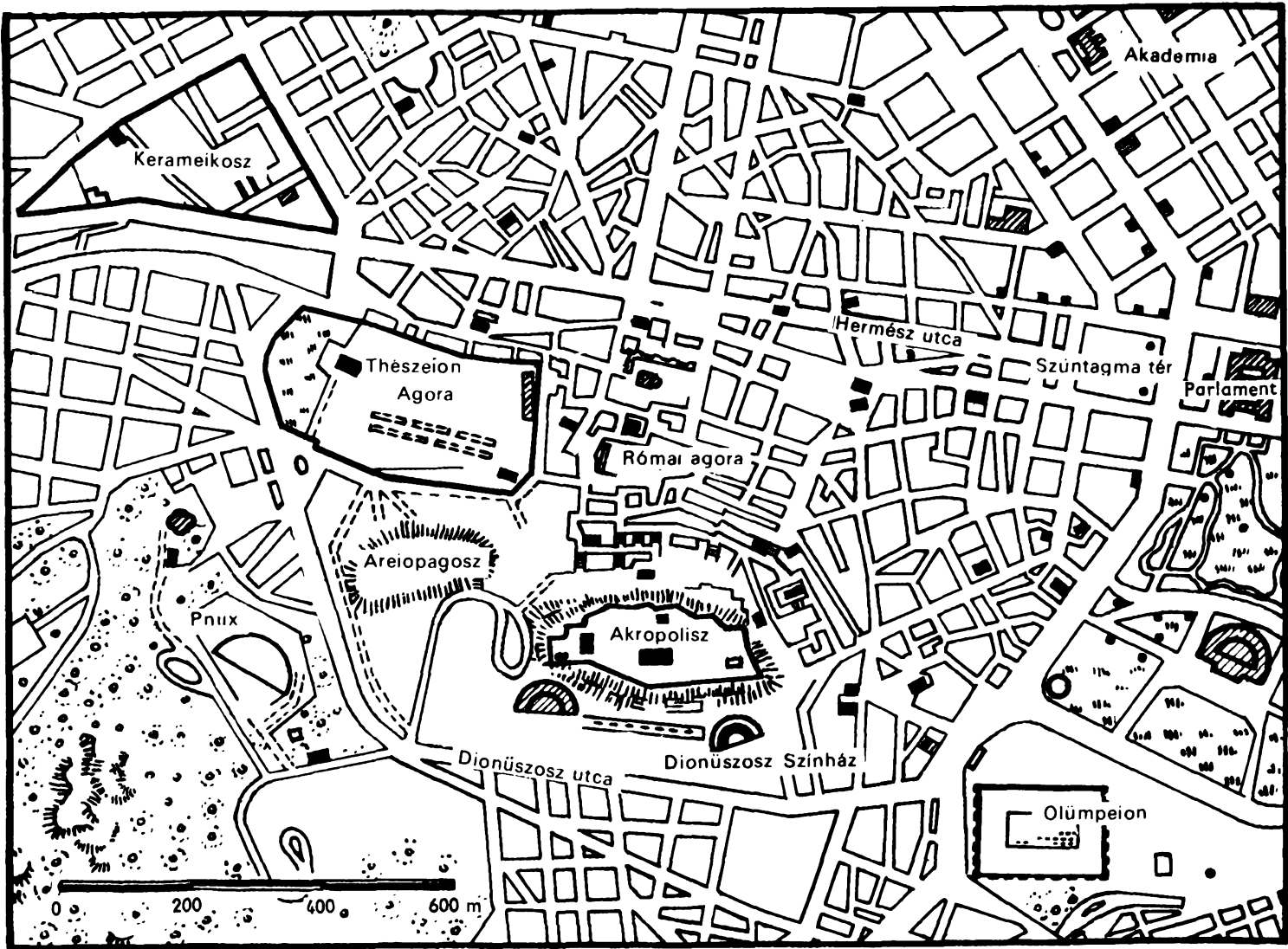
Az athéni régészeti mezőn már nem sok meglepetésteremtő maradt: az Areiopagoszról délre, a Pnűx hegyen a nép egykori gyülekezőhelye, Attalosz sztoája mögött Hadrianus könyvtárának maradványai hat korinthuszi oszloppal, a városfalak elszórt maradványai és a Római agora romjai az i. e. II. századból származó ún. Szelek tornyával, valamint Lüsziokratész emlékműve, amely előtt egykor Démoszthenész szónokolt, huszonegy évszázaddal később pedig Byron szavalta verseit. Ezenkívül semmi — csak az Akropolisz!

Athéni utunk és barangolásaink koronája ez. Bár számtalan fényképről és leírásból ismerjük, bár sétánk idején mindvégig a szemünk előtt volt, most úgy járunk rajta, mintha a teremtés első napját élnénk. A nagyszerű és a szép, a szép és az ezredévek fensége ötvöződik itt a lehető legmagasabb fokon. Minden, amit Athén fellegváráról eddig olvastunk és hallottunk, erőtlennek és semmitmondónak tűnik fel. Amikor érkezésünkkor a magasból pillantottunk le rá, elakadt a lélegzetünk, s szeretnénk volna megállítani az időt. Építményeivel szemtől szembe kerülve, még a szívverésünk is elállt.

Az Akropoliszra a Dionüszosz utcáról elágazó mellékutcán vagy a Római agoráról induló utcácskák valamelyikén juthatunk fel; másmerre, mint a főkapun át, csak hegymászó érkezhette. Oldalai ugyanis meredek, helyenként ügyszólván merőlegesek, a tetejét pedig százötven méter magasságban fennsíkká egyengették, s ezt hatalmas erődítmény veszi körül. Alig háromhektáros terület; nagy részét összetört oszlopok és márványtörmelék borítja, s a törmelék közül ritka, csenevész fű szála meredeznek elő. A régészek több mint száz objektumot találtak itt, vagy legalábbis megállapították az egyes építmények egykori helyét. Most azonban csak a négy legfontosabbat és legjobb állapotban levőt szemléljük meg — hiszen az Akropoliszra még úgyis visszatérünk.

A Propüliát, a pentelikoni márványból dór stílusban épült hatalmas bejárati kaput az oszlopsorral együtt az i. e. 437—432-es években Mnésziklész építész készítette. E kapun át vezetett egykor a Panathénia alkalmából rendezett körmenetek szent útja; az északi szárnyban volt az athéni Pinakotéka, a déliben pedig a Hórák szentélye. A Hórák szentélye előtt, egy kiszögellő szikla teraszán áll Niké bűbajos ión temploma. Ez a kis templom szintén márványból készült, az i. e. 427—424-es évekből származik. Kallikratész műve, azé a Kallikratészé, aki — Iktinosszal közösen — az Akropolisz leghíresebb templomát, a Parthenont is építette.

A Parthenón annyira kitűnt a többi építmény közül, hogy nem is kapott külön nevet; a görögök eredetileg egyszerűen „A Templomnak“ nevezték, ahogyan Homéroszt „A Költőnek“. A régi Hekatonpedon, a „Száz láb hosszú templom“ helyére, mészkő alapokra és néglépcsőjű márványteraszra alkották (az „építették“ kifejezés valahogy nem illik ide) pentelikoni márványból. Alapja 69,5-ször 30,9 méter volt, és 46 darab 10,4 méter magas dór oszlop szegélyezte, a homlokzati és a hátsó oldalon kettős sorban. Ezek a — már önmagukban is tiszteletre méltó — méretek azonban nem versenghetnek a szobrászati kiképzéssel, amely 92 négyszögletes, magas domborművű metopéból, 160 méter hosszú, lapos domborművel díszített frizből és több mint 40, életnagyságúnál nagyobb homlokzati szoborból állt. A művészi kivitelezésre minden idők egyik legnagyobb szobrásza, Pheidiasz ügyelt, az építés szervezését pedig a legnagyobb athéni államférfi, Periklész vállalta; az építkezésbe minden akkor élő athéni művész bekapcsolódott, s a virágkorát élő athéni városállam minden jövedelemforrását erre mozgósította. A munkálatok i. e. 447-ben kezdődtek el, és i. e. 432-ben fejeződtek be; tehát csupán tizenöt esztendeig tartottak. A templomot Athéné Parthenosznak, a „Szűz Athénének“ szentelték már i. e. 438-ban, amikor is Pheidiasz művét, az istennő aranyból és elefántcsontból alkotott szobrát felállították benne.

Az Akropolisz északi oldalát az Erekhtheion díszíti: ez egy különböző szintű alapokra épített szentélycsoport a korék (lányok) nyitott termével, amelynek oszlopai női alakokat ábrázolnak (kariatidák). Az i. e. 421—409-es évekből származik, s a legősibb athéni istenek és hősök kultuszát szolgálta. Nevét az első athéni királyról, a városért vívott harcokban elesett mitikus Erekhtheuszról kapta. Az Erekhtheion az ión stílus legrégibb emléke — akárcsak a Parthenón a dór stílusé.

Mindebből (a többi építményről nem is beszélve) napjainkra, sajnos, csak romok maradtak, de ezek a romok uralják Athéné városát. Romlásuk, amely a közelmúlt „műve“, gyorsabban ment végbe, mint építésük. Az első áldozat a Propülaia volt, amelyet a törökök fegyverraktárnak használtak; 1640-ben villámcsapás érte, s a robbanás elpusztított minden elpusztíthatót. Az Erekhtheionban meg háremet rendezett be valamelyik pasa, s hölgyei számára kellőképpen modernizálta is az épületet. Niké temploma csak azért van olyan jó állapotban, mert Görögország felszabadulása után a szó szoros értelmében újra felépítették (az eredeti anyagból); ezt a templomot ugyanis a törökök 1686-ban lerombolták, hogy teraszán ágyúüteget helyezhessenek el. A Parthenón két évezreden át Athén legfőbb temploma volt, az első ezredévben Szűz Athénét, a másodikban pedig Szűz Máriát imádták falai közt; a XVI. században mecsetté változtatták, s minaretet is építettek hozzá, majd a XVII. században az Akropolisz török parancsnoka lóporraktárrá léptette elő. A velenceiekkel folytatott háború idején, 1687. szeptember 26-án este hét órakor Königsmark gróf pattantyúsainak egy eltévedt golyója eltalálta a Parthenont; a Morosini dózse által elrendelt nyomozás során kiderült, hogy a golyót egy Schwarz nevű óvelencei tűzer lőtte ki. Attól az időtől fogva a templom külseje alig változott — csupán annyiban, hogy az 1801—1802-es években Lord Elgin elvitt Londonba több mint kétszáz láda szobrászművet (közte az Erekhtheion egyik kariatidáját is).

De ne beszéljünk még a részletekről, ne zavarjuk élményeinket elmélkedéssel: ez még túlságosan korai lenne. Eddig tulajdonképpen csak az épületekkel foglalkoztunk.

Sok minden mást is meg kell még néznünk. Mindenekelőtt az embereket.

Azok a görögök, akikkel Athén utcáin találkozunk, az Akropolisz építőinek, a marathóni harcosoknak, a Lúkeion és az Akadémia filozófusainak egyenes leszármazottai. Míg a gizehi piramisok alatt vagy a Babilon sáncai mellett élő embereknek semmi közük sincs a közelükben levő hatalmas építmények keletkezéséhez (a mai arab lakosság csak az i. sz. VII. században, a hódító háborúk után telepedett oda), a görögök hazájuk minden építészeti avagy írásos emlékééről elmondhatják: ez a mi művünk. Több mint száz emberöltő óta élnek ezen a területen.

Jelenítsük csak meg azt a képet, amelyet az antik kor embere hagyott ránk magáról, s figyeljük meg, milyen mértékben egyezik ez a kép a mával. Az egyetem oszlopcsarnoka előtt diákok vitakoznak; némelyikük hajszálra hasonlít a Parthenón domborművein látható alakokhoz — talán éppen Pheidiasz műveihez. A túloldalon egy katonákat szállító nyitott teherautó állt meg; az olajzöld ing és a fekete baretsapka nélkül minden második katona modellt állhatott volna Kritiosz *Ephebos*ához. A járókelők által üdvözölt szakállas öreg pap ugyanolyan, mint *Arisztotelész* a lipcsei múzeumban, kísérője pedig, mint *Polüeuktosz Démosztthenész*e. A lányok úgy lépkednek, mintha csak most szálltak volna le az attikai vázafestményekről; szemmel láthatóan emlékeznek még a régi versre, amely szerint járásáról ismerni meg az istennőt. Nem engedjük meg, hogy a *Belvederei Apollón* másolata tövében buzgólkodó fiú kitisztítsa a cipőnket: hiszen az ő portréját készítette el Praxitelész vagy Szkopasz — csak nézzünk az arcába... Biztosan vannak köztük az antik típusoktól távol eső emberek is; ennek ellenére többnyire csak az öltözetükben különböznek őseiktől. Így van ez Athénban és bárhol másutt, Görögország minden városában és falujában.

De nemcsak külső hasonlóságról beszélhetünk; egyéni tulajdonságaikat, lelki alkatukat nézve is sokban hasonlítanak antik őseikre. Ugyanolyan szenvedélyesen szeretik a szabadságot és a függetlenséget; ámde megőrizték ezeknek az erényeknek a fonákját, a széthúzásra való hajlamot is. Azt mondják magukról, hogy három görög négy politikai pártot is képes alapítani, és hogy a görög egyáltalán nem kormányzásra termett nép; amikor azonban egész Görögország alapvető érdekeiről van szó, csodálatos módon össze tudnak tartani. Bebizonyították ezt például a legutóbbi háborúban is, amikor Mussolini hadüzenete után összefogtak a népszerűtlen kormányval, s az olasz inváziós seregeket a tengerbe szorították; együttes erővel harcoltak a német fasiszták ellen is, s belső viszályaikat a háború utánra halasztották.

Akárcsak az antik korban, manapság is tisztelik őseiket, maguknál jobbaknak tartják őket; a hagyományokat ugyancsak tisztelik. Ismerik történelmüket, s a dicstelen időszakokat sem hagyják

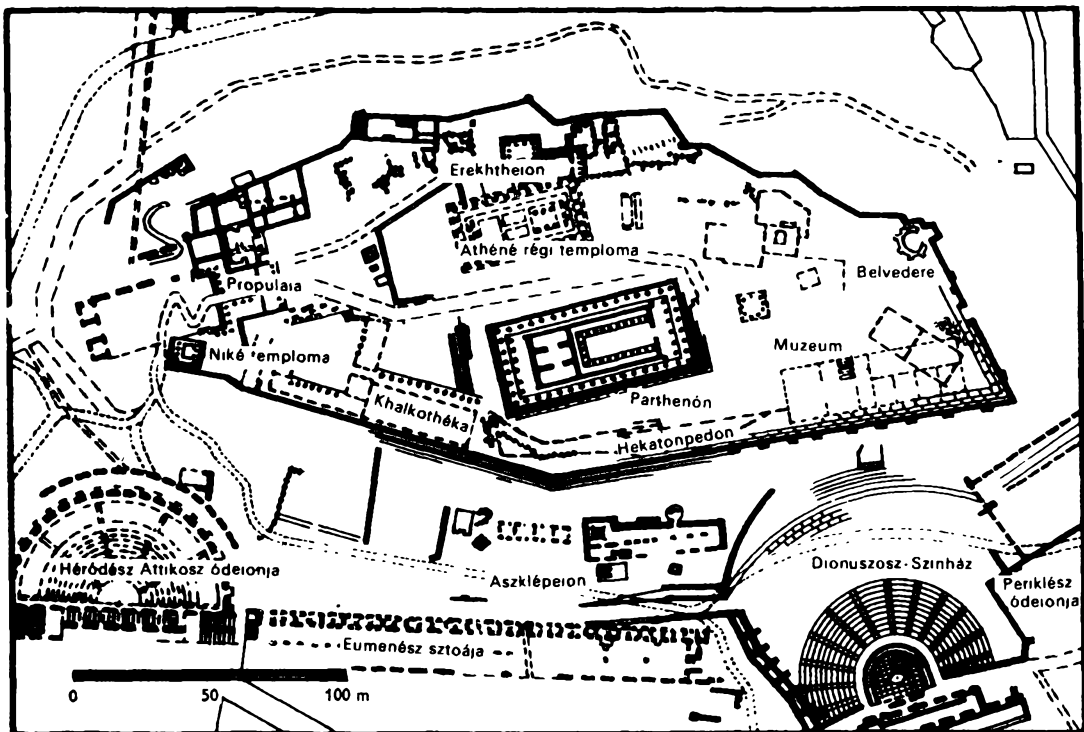
hi belőle; hagyományaikban egyesítik az antik és a bizánci, a keresztény és a pogány elemeket. Hivatalaik és intézményeik ugyanazokat az elnevezéseket viselik, mint az ókorban, a gyermekeiknek adott nevek a homéroszi hősök és a keresztény szentek neveinek vegyülete, őrzik az ősi ünnepi szertartásokat, s kőrtáncot táncolnak még a lokálokban is; a falvak szabad térségeire platánokat ültetnek egy olyan szokás szerint, amelyet Thuküdidész már az i. e. ősréginek nevezett. Amikor a húszas években a törökök kiűzték őket a kisázsiai városokból és falvakból, magukkal vitték apáik-anyáik csontjait: az új település kapuszentelőjén pedig azért imádkoztak, hogy ezen a kapun át érkezék meg majd a Konsztantinopolisz felszabadulását hírül hozó hírnök. A hagyományhoz való hűség azonban nem akadályozza őket abban, hogy új utakat keressenek, s a haladást szorgalmazzák.

A görögöket manapság is kitartás és munkaszeretet jellemzi, ráadásul vállalkozó kedvű emberek. Legjobban akkor érzik magukat, ha leleményességüket érvényesíthetik; példaképük mindenekelőtt az „ügyes férfiú“, amelyen Odüsszeusz is volt, s leghőbb vágyuk, hogy saját hajójukon parancsolhassanak. Fejlett az üzleti érzékük, ezt a tulajdonságot pedig már az antik világban is a civilizáció rugójának tartották; ahol egy görög üzletember letelepedik, ott, mint mondják, két zsidó tönkremegy. De tengerésznek és katonának is tehetségesek; nem csoda, hiszen ebbeli tapasztalataik már több ezer évesek. Egyszerűségben, úgyszólván színvonalon alul élnek még azok a társadalmi rétegek is, amelyeknél az ilyesmi — legalábbis más országokban — nem szokás; ugyanezt az étkezésükről is elmondhatjuk. Francia útikalauzokban olvassuk, hogy Görögország nem a rafinált gasztronómia hazája; de nem is olyan ország, ahol gondot okozhat az alkoholizmus, a súlyfőlösleg vagy az éhség. A mértéktelenség és a fényűzés itt — az ókorban keletről, manapság nyugatról behozott — importcikk.

Őseiktől olyan tulajdonságokat is örökölték a görögök, mint a kíváncsiság, a bíráló készség és az igazság megismerésének vágya; szívesen tréfálkoznak, van humorérzékük. Önmagukat is bíráló szemmel nézik, s inkább negatív, mint pozitív tulajdonságaikról beszélnek, sőt néha túloznak is a maguk rovására. Ugyanúgy vitatkoznak, mint évezredekkel ezelőtt, s hétköznapi problémáktól gyakran jutnak el finom, elvont vagy pedig világmozgató kérdésekig; eközben úgy tűnik fel, hogy minden görögnek más a nézete, sőt némelyiküknek mintha ugyanarról a dologról több véleménye is volna. Közmondásos vendégszeretetüket is megőrizték, hiszen az ókori Görögországban a vándor az istenek védelme alatt állt, s a nála vendégeskedőt még a legelvetemültebb gonosztevő sem bántotta. Ha kísérőnk frissítőre hív, vagy a földműves a házába invitál bennünket, nem szabad visszautasítanunk. „Honnan jössz, *xeni*, feleséged s gyermeked van-e?... Ó, hát neked is fiad van, *na zisi*, éljen! Tengerről és háborúból mindig szerencsésen visszatérjen!” És a *xenos*-nak, az idegennek mindig tudnia kell, mikor adhat borravalót, és mikor volna sértés ugyanez.

Az antik városállamok polgárainak patriotizmusa a mai Görögországban hazafiságként él tovább, s e hazafiság alapja a görögök együvé tartozásának tudata. Nem mások ellen, hanem a sajátjuk megvédésére irányul; azokon a kritikus pillanatokon kívül, amikor az ország vagy a nemzet sorsáról van szó, úgyszólván sohasem nyilvánul meg. A hajótulajdonos akár panamai zászlóra is felcseréli a kék-fehér nemzeti zászlót, ha ezáltal spórolhat valamit a hajóilletéken; a kereskedő vagy a munkás elhagyja hazáját, hogy idegen földön keressen megélhetést. Még az is előfordul, hogy idegen állampolgárságot vesz fel, s látszatra idomul a körülményekhez, ámde szívében mindig görög marad. Ha meggazdagszik, szülőhelyén alapít iskolát, vagy az ottani szegények számára tesz alapítványt; ha milliomos lesz, Averov példáját követi, aki Athénban felépíttette az olimpiai stadiont, vagy mint Szina, aki felépíttette a Tudományos Akadémiát, esetleg mint Szüngrosz, az olimpiai múzeum alapítója. Bármilyen is a véleménye a jelenlegi politikai rendszerről vagy honfitársairól, mindig roppant gyakorlatiasan és a vártnál nagyobb tettekkel bizonyítja hazafiságát. Persze az antik és a mai görögök között különbség is akad bőven. Hiszen a bizánci birodalom ezer éve és a török megszállás csaknem négy évszázada választja el őket egymástól. Gazdasági alapjuk és társadalmi felépítésük teljesen eltérő, más a politikai rendszerük, s a világ is megváltozott körülöttük. Maguk az emberek is különböznek egymástól; eltérnek mint különböző társadalmi osztályok képviselői, mint más-más országrészek lakói, s úgy is mint egyének. Mindezek ellenére szoros szálak kötik össze őket. Az az ember, aki jobban tájékozódik az ókori, mint a mai Görögországban, nemegyszer meghökken: annyira ismerősnek tűnik fel itt minden. Mégsem mondhatja határozottan: „Nincs új Hellasz napja alatt!”

A mai görögök közti legerősebb kötelék — amely egyszersmind az antik görögökkel is összeköti őket — a görög írás és a görög nyelv. Az „újgörög“ nyelvet beszélik: ez a bizánci görög nyelv egyenes

Akropolisz. A legfőbb antik építmények. A részletes régészeti térképek ebben a térségben több mint száz objektumot tüntetnek fel

folytatása, a bizánci görög pedig a klasszikus attikai nyelvben gyökerező hellén *koiné*-nek („közös nyelvnek”) a folytatása; a klasszikus attikai nyelv az i.e. V—IV. évszázadban állandósult Athénban; a görög nyelv legrégebb írásos dokumentumai az i.e. XV—XIV. századból származó knósszosi és püloszi táblák. Aki csak a klasszikus görögöt ismeri, a mai Görögországban inkább az írott szót érti meg, mivel az irodalmi nyelv (a *kathareúsza*) több archaikus elemet őriz; a közbeszéd nyelve (a *dimotiki*) — amelyet azonban szintén használnak írásban is — egyszerűbb ugyan, de a klasszikus görögtől sokkal távolabb áll. Az átlagos műveltségű mai görög ember minden nehézség nélkül megérti még Homéroszt is, pedig Homérosz a klasszikus görögnél néhány száz évvel régebbi nyelven írt; ha ógörögül szólunk valakihez, jobban odafigyel, s újjörögül válaszol. Ha Arisztotelész vagy Platón feltámadna, elolvashatna minden reklámszöveget, újságot és iskolás füzetet; a görög ábécé az ókortól napjainkig semmit sem változott.

A görögök saját nyelvükön *hellénésnek* („elínes”-nek ejtik) nevezik magukat. hazájukat pedig *Hellasz*-nak hívják. Az országban körülbelül kilencmillióan élnek, a városokat és a falvakat arányosan népesítik be. Nagyjából egyformán oszlanak meg a görög népgazdaság három fő ágához — a mező- és erdőgazdasághoz, az iparhoz és a kézműiparhoz, valamint a kereskedelemhez és a hajózáshoz — való tartozás szempontjából is. A ténylegesen dolgozók nyolcadrésze ipari munkás, ötödrésze a termelésben alkalmazott; a nemzeti jövedelem legnagyobb része (majdnem fele) a kereskedelemnek és a hajózásnak köszönhető. Az ország határain túl mintegy hárommillió görög él, főként az Egyesült Államokban, Ausztráliában, Egyiptomban és Libanonban, Madagaszkáron, s maradványokban ősi településeiken, Törökországban. Az ezredéves idegen hatások, a ki- és bevándorlás, valamint a hódítók erőszakos asszimiláló törekvése ellenére a görög nemzet szokatlanul homogén; hazájuk lakosságának 98 %-át alkotják, s népszámláláskor 98 %-uk ortodox hitűnek vallja magát. 1831-től, a felszabadulás évétől kezdve — amikor a török uralom után már kétfélmillióan sem voltak — Európa egyik legnagyobb népszaporulatával dicsekedhetnek.

Az az ország, amelyet a mai görögök hazájuknak vallanak, sokkal kisebb, mint az antik görög világ volt, Nagy Sándor birodalmáról nem is beszélve. 132 500 négyzetkilométer területű, s ennek is a negyedrésze sziget: felszínének több mint háromnegyedét hegyek borítják. Partvidéke legtagoltabb a világon, az ország egyetlen pontja sincs a tengertől 90 kilométernél távolabb; ha az Égei-tengeren hajóznunk, mindig látjuk a szárazföldet vagy egy-egy szigetet. A görögök a hellén zászló alatt közlekedő hajók fedélzetét is hazájuknak tartják; övék a világ ötödik legnagyobb s Európa harmadik legnagyobb hajóparkja (a Szovjetunió és Nagy-Britannia után következik). Görögország természeti kincsekben szegény, bár vannak márvány-, magnezit-, bauxit-, ezüst-, réz- és vasércbányái. A termőföldnek is szűkében van, s bár az olajfa, a szőlő, a narancs és a dohány megterem itt, a gabonát importálni kénytelen. Akárcsak az ókorban.

A görög föld ősidők óta lakott terület. Szaloniki közelében, a Nea Nikomédeia nevű falucska mellett az i.e. 6200 körüli időkben épült tartós emberi települések nyomaira bukkantak; valamivel később keletkeztek a thesszáliai, az attikai és a peloponnészoszi települések. Az akkori emberek azonban semmi olyasmit nem hagytak maguk után, mint például az altamirai barlangfestmények vagy a La Madeleine-i plasztikák. Valóban figyelemre méltó emlékek csak az i.e. III. évezred elejéről — Görögország és az égei világ „újabb kőkorszakának” idejéből — származnak.

Az égei világ az európai Görögországtól Krétán át Kisázsiaig húzódó hegylánc ölelésében terül el, a két egymással szemben levő szárazföld szirtes partvidéke, a csodálatosan kék tenger, valamint nagy és kis szigetek sokasága alkotja. Ezt a világot sohasem osztotta részekre a tenger, főként azóta nem, mióta az emberek ismerik a hajóépítés tudományát; a tenger inkább összekötő szerepet játszott. Nyugati és keleti partvidéke már az i.e. IV. évezredben sűrűn, az északi partvidék ritkábban lakott terület volt. Az, amit civilizációnak nevezünk, először a déli szigeteken bukkant fel. A legfontosabb szerepet Kréta, később pedig a Kükládok nevű szigetcsoport középső része — Parosz, Naxosz, Szürosz és Délosz szigete — játszotta. Úgy látszik, ez a világ már a legősibb időkben is földrajzi és etnikai egységet alkotott, ezt azonban nem tudjuk pontosan. Lakossága — a nézetek többsége szerint — nem volt sem indoeurópai, sem pedig szemita; a biztonság kedvéért égei lakosságnak nevezzük.

Bár az égei világ határait nehezen megmászható hegyek alkották, nem élt elszigetelten. Az utóbbi években a kutatók kiderítették, hogy a kisázsiai szárazföld belső területeivel, Szíriával, sőt Mezopotámiával és — a Balkánon keresztül — még Közép-Európával is kapcsolatot tartott fenn. Művészetében és hitvilágában a keleti országok művészetéhez és hitvilágához közel álló számos vonás található; lehetséges, hogy lakossága a sumér kor előtti Irak vagy az árja kor előtti Irán lakosságával volt rokonságban. A régészeti leletek bizonyítják, hogy fokozatosan új bevándorlók telepedtek itt le, akik a Duna mellől és a Kaspi-tenger vidékéről jöttek. „A civilizáció és a kultúra délről észak felé terjedt — írja erről P. Demargne, a párizsi Sorbonne tanára —, az új néptörzsek pedig északról dél felé nyomultak, és benépesítették Görögországot.”

A görög szárazföldön több helyütt megeljük a kőkorszaki ember emlékeit. A legérdekesebbek talán Thesszáliában találhatók. Thesszália területén számtalan mesterséges domb emelkedik: ezeket régi települések maradványai fölé hordták az évszázadok. Központjuk az antik Iólkosz utóda, Volosz; Iólkoszból indult annak idején Iaszón az argonauták mitikus útjára. Athénból az autósztrádán nem egész három óra alatt eljutunk Volosz kikötőjébe, Szeszkló falucskán túl, a várostól húsz kilométerre nyugatra aztán beléphetünk az i.e. V. évezred elejéről származó lakóhelyek maradványaiba. S nemcsak egyszerű emberek lakásaiba: az ebből (vagy a valamivel későbbi) időből származó uralkodói palota maradványai is nyitva állnak előttünk. Ugyanezt megismételhetjük a közeli Dimini falucska mellett: az i. e. IV. évezredből származó település maradványai között egy *megaron*nal (azaz tűzhellyel és oszlopsorral díszített „nagy teremmel”) büszkélkedő palotát is találunk; a megaron egyébként csak a későbbi görög lakóhelyekre jellemző. Az i.e. IV. és III. évezred fordulójáról származó hasonló emlékeket találunk még Attikában, Boiótiában; s főként Argoliszban; Argoliszban azonban ezek az emlékek valósággal elvesznek az akháj várak árnyékában. A legnagyobb várak az Argoszi-öböl mellett, a Héraklész-mitoszból ismert Lernában találhatók. A zöld mocsáron túl — ahol állítólag a mondabeli kilencfejű hűdra élt — beton konstrukció védelmezi a legrégebb épület maradványait. Bármerre nézünk, tekintetünk további építmények és várfalak romjaiba ütközik. A régészek már több mint fél évszázada dolgoznak itt, 1909-től a németek (A. Frickenhaus és W. Müller), 1954-től pedig az amerikaiak (J. L. Caskey), akik gondot fordítottak a leletek megközelíthetőségére is.

Kisázsia nyugati partvidékén ugyancsak sok településmaradványt találunk a kései kőkorszak-

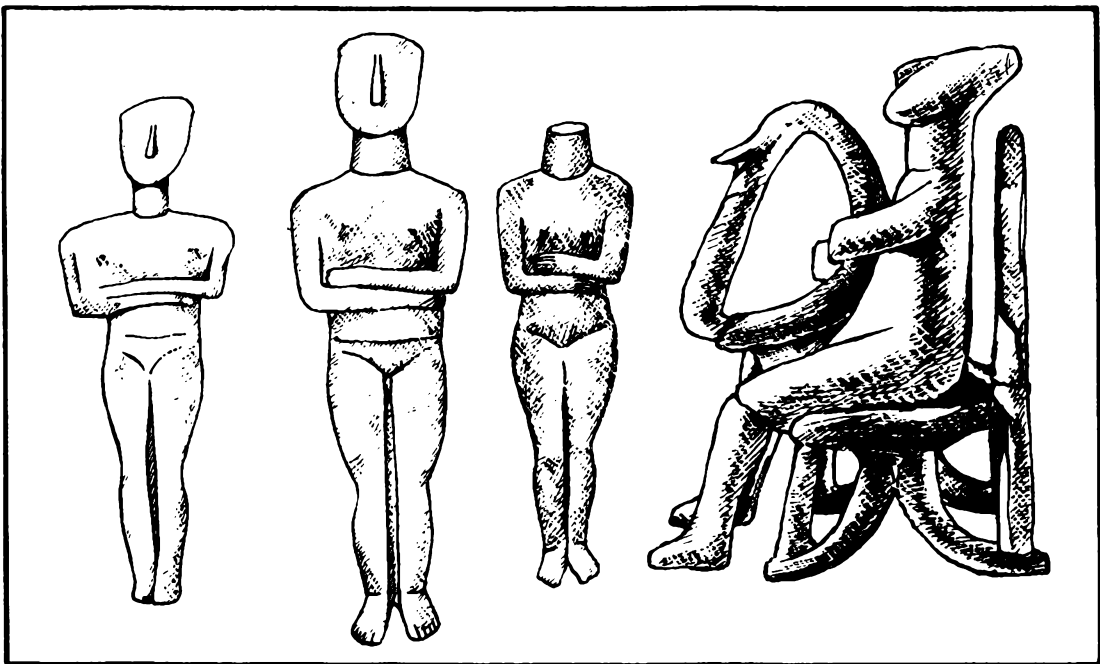
ből. Ebből a szempontból leghíresebb a Hisszarlik domb, ahol Schliemann a múlt század hetvenes éveiben felfedezte Homérosz Trójáját. Mint kiderült, ez a domb már az i.e. IV. évezred végén lakott hely volt, s fokozatosan — pusztító tűzvészek, földrengések, főként pedig háborúk után — összesen kilenc város épült fel rajta; az utolsó közülük keresztény püspöknek fizetett tizedet. Az elsőben Schliemann a legrégebbi trójai megaront tárta fel, a másodikban (amely az i.e. III. évezred derekáról származik) megtalálta „Priamosz kincsét“. A konkvisztádorok ideje óta ez volt az egyik legnagyobb kincs, amit európai ember látott: ezer gyűrű, karperec, díszű, fülbevaló és sok más ékszer alkotta; az ékszerek nagy része 23 karátos aranyból készült. Schliemann egy nagy ezüstvázából 6700 aranytárgyat szór ki, s 16 533 apró ékkövet számolt össze, amikor szétterítette „argoszi szép Helené diadémmját“. Az ékszerek, a kerámiai tárgyak és a fegyverek ugyanolyan típusúak voltak, mint az európai Görögország korabeli rétegeiben talált leletek.

Az ősi idők legcsábítóbb emlékei azonban a Kükládokról származnak. „Boldog, kinek sorsa megengedte, hogy életében az Égei-tengeren hajózzék — valljuk Kazantzakisszal, midőn Pireuszról vagy Iraklionból kihajózunk —, nincs boldogság, mi az ember szívét közelebb vinné az édenhez.“ Naxosz szigetén — amelyet Dionüszosz isten Ariadnéval kötendő házassága színhelyéül kiszemelt — a régi településekből csupán jelentéktelen részeket, törmeléket találunk; többségük a sziget ötezer lakosú fővároskájának fehér házai alatt rejtőzik. Paroszon az antik márványbányák és az Aphrodité istennő temploma körül végzett ásások kötik le figyelmünket; Szüroszon minden házat virágok díszítenek, Théra, vagyis Szantorin szigetén pedig olyan csodákat láthatunk, amelyeket kőből alkotott a természet. De az, amit itt négy vagy öt évezreddel ezelőtt — ugyancsak kőből — az emberek alkottak, annyira túlnőtt e szigetvilág keretein, hogy meg kellett mutatni az egész világnak: Londonban és New Yorkban, s más metropolisok gyűjteményeiben — főként pedig Görögország fővárosában gyönyörködhetünk bennük.

A „kükladikus művészet“ immár fogalomná lett. Főleg művészi tömörítéssel geometriai formákká stilizált ruhátlan nőalakokat ábrázoló kis márványszobrocskák képviselik ezt a művészetet. A szobrocskák feje általában ovális, szem és száj nélküli arcukat kifejező orr osztja ketté, nyakuk hosszú, kezüket keresztbe rakják, lábukat kinyújtják, törzsük romboid alakú; egytől egyig laposak, mintha alkotóik szándékosan elhanyagolták volna a harmadik dimenziót. A gyermeket tartó asszonyok vagy a lanton és fuvalán játszó zenészek szobrai is hasonlóan stilizáltak. Főként korszerű koncepciójukkal lepnek meg bennünket; a British Museumban velük együtt állították ki Henry Moore 1969-ben készült *Holdfejét*, s az egyáltalán nem különbözik tőlük; másolataikat luxus emléktárgyként árulják. Az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumban külön termet kaptak — akárcsak a többi korabeli, főleg thesszáliai és lémnoszi műalkotás.

Mit ábrázolnak a szobrocskák? Sok kutató „idolt“, „istenanyát“, „termékenység-istennőt“, „Vénuszt“ lát bennük. A nőiség kifejező szimbólumaival ellátott — a világ legkülönbözőbb tájainak őskori leleteiből ismert — festmények és szobrocskák egész soráról elhisszük ezt a feltételezést: a Kükládokon talált szobrocskákkal kapcsolatban azonban berzenkedünk ellene. Vajon az őskori művészetet minden esetben a vallás alapján, kultikus vagy mágikus szükségletekkel kell magyaráznunk? Miért nem inkább a művészi alkotás utáni vággyal, miért nem az esztétikai szükségletekkel, a művészet igényével? Miért kell ezeknek a szobrocskáknak éppen istennőket, nem pedig egyszerű asszonyokat, miért éppen hárfás papokat, nem pedig zenészeket ábrázolniuk? Az égei világ művészetének más dokumentumaival kapcsolatban nem merülnek fel ilyen kérdések: főként a dimini és a szeszklói gyönyörű csigavonalas kerámiákkal és a méloszi díszes vázákkal kapcsolatban nem.

A kései kőkorszak fokozatosan korai bronzkorszakká változott: az égei világban ez a folyamat az i. e. III. évezred közepe táján ment végbe. Ennek a korszaknak meglehetősen sok emléke maradt ránk: a munkaeszközök arról vallanak, hogy az embereket többet foglalkoztatta a földművelés, a fegyverek meg arról tanúskodnak, hogy már nemcsak ügyesebben vadásztak, hanem fejlettebb módszerekkel öldököltek is. A rablóhadjáratok és a háborúk között még nem találunk különbséget — persze ez nemcsak az őstörténettel kapcsolatban érvényes. Azt azonban látjuk, hogy az emberek már ezekben az ősi időkben sem voltak éppenséggel egyenrangúak: ezt a gazdag és a szegény sírok közti különbségek, s még inkább a Trója mélységeiből felszínre hozott, a kaukázusi Majkopban, az anatóliai Alaça Hüyükben, a mezopotámiai Urban és az „arany Egeisz“ határain túli más területeken kiásott kincsek bizonyítják.

Kükládoki idolkák. A márvány nőszobrocskák az i. e. III. évezred első felében készültek, a hárfajátékos szobra valamivel fiatalabb

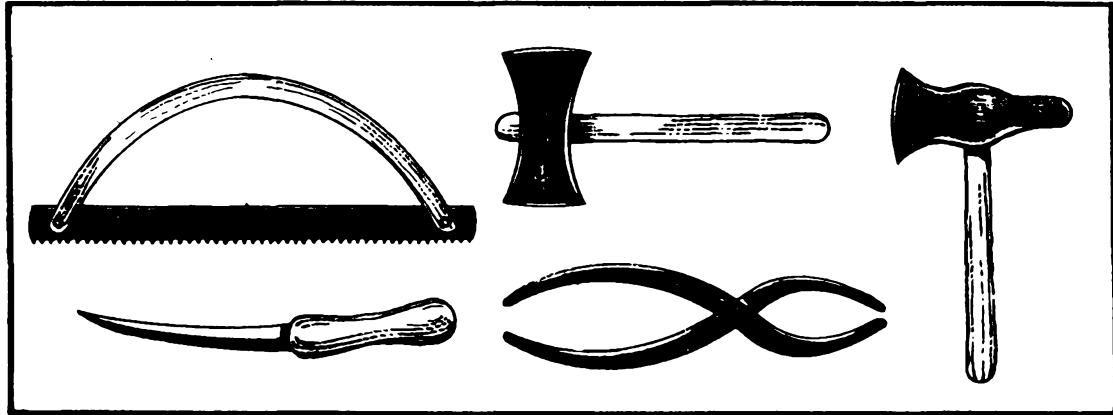
A görögök az i. e. II. évezred elején, tehát az égei világ közép-bronzkorszakában érkeztek a mai Görögországba. Lehetséges, hogy szórványosan már előbb is éltek itt, sőt talán ezer évvel korábban is, amint a Dimini és Szeszklo melletti épületmaradványokban fellelhető görög elemek alapján feltételezhetjük. Ámde annyira, hogy túlsúlyba kerüljenek, és sajátos jelleget adjanak a vidéknek, a bizonyítékok szerint csak az i. e. XVIII–XVII. században növekedett a számuk.

A görög törzsek letelepedésének idejéről a régészek sokat vitatkoztak; még többet arról, honnan és merre jöttek, s miként tették Görögországot a maguk földjévé. Az egyes — egyaránt tekintélyes — kutatók véleményei egyformán meggyőzőek és egyformán bizonytalanok; a múlt néha ugyanolyan rejtélyes, akár a jövő. De ha a véleményeket összefoglaljuk s egy kicsit leegyszerűsítjük, nagyjából három csoportba sorolhatjuk őket.

A legrégebb az ún. északi elmélet, ezt főként a német és a szovjet tudósok fogadták el. Szerintük a görögök a mai Görögországban való letelepedésük előtt a Balkán északi vidékein éltek, s egészen az i. e. III. ezred végéig a pásztorkodó és vadászó népek nomád életmódját folytatták. Erre a vidékre a délorosz sztyeppekről jöttek, a Dunán keresztül; dél felé húzódásuk oka valószínűleg más nomád törzsek előrenyomulása volt, amelyek Közép-Ázsiát az ottani sztyeppek kiszáradása miatt hagyták el. Görögországba a Morava, a Vardar és a Bystrica (az antik Margosz, Axiosz és Haliakmon) folyók mentén jutottak, méghozzá több hullámban: az első és legerősebb hullám az akháj törzs volt. A jugoszláv V. Milojević (1949) szerint olyan népvándorlásról volt szó, amelyet „kizárólag Balkánon belüli mozgásként” jellemezhetünk.

Ezzel az elmélettel szemben áll az ún. „keleti” teória, amelyet főleg az angol—amerikai régészek képviselnek. Eszerint az i. e. III. évezred közepe táján a görögök a Balkán délkeleti részét lakták, később a Boszporuszon át Kisázsziába húzódtak, ahonnan a hettiták üzték ki őket, ekkor költöztek a tengeren át a mai Görögországba; fő áramlatuk Boiótiában szállt partra. J. Mellaart (1958) legalábbis így fogalmazta meg ezt az elméletet. Érdekes, hogy az elmélet alapvető elemeivel már egy évszázaddal korábban előállt E. Curtius, Olümpia felfedezője.

A vélemények harmadik csoportja azzal a feltételezéssel tér el az előző kettőtől, hogy a

Görög munkaeszközök (a régészeti leletek szerint)

görögök a délorosz sztyeppekről jövet a Balkánon két nagy csoportra oszlottak: az egyik csoport Észak-Görögországba és a Peloponnészoszra vonult, a másik a Boszporuszon és a Dardanellákon keresztül Kisázsia. Az európai szárazföldön főként az akhajok. Kisázsiaiban pedig a dardánok és a trójaiak képviselték a görögséget. A részletekben sok az eltérés és a pontatlanság, de ilyesmi az „északi” és a „keleti” elméletben is jócskán akad.

Az összes kutató által elismert tények közül mindenekelőtt a görögök indoeurópai eredetét kell megemlítenünk. A népeknek abba a csoportjába tartoznak, amely az India keleti partvidékétől az Atlanti-óceán és a Földközi-tenger európai partvidékéig elterülő hatalmas földterületet lakta már az őskorban és az ókorban is (az újkorban Amerikát, Dél-Afrika egy részét és Ausztráliát is ide sorolhatjuk). A csoport legrégebb ismert képviselői a hettitákon kívül éppen a görögök. Eredet dolgában tehát különböznek az égei világ korábbi lakóitól: az égei világot ugyanis az európai oldalon a pelaszgok, Kisázsiaiban pedig a lelegek, vagyis a károk képviselték. A kutatók többsége még egy fontos tényben egyetért: abban, hogy a görögök már az új hazába való megérkezés pillanatában viszonylag magas civilizációs színvonalon álltak.

A régészeti leletek tanúsága alapján megállapíthatjuk, hogy az égei világban a kései kő- és a korai bronzkorszak közti átmenet folyamatos volt. A görögök bejövetele után azonban, ami a korai bronzkorszakból a közép-bronzkorszakba való átmenet idejére esik, hirtelen változások és katasztrófák következtek be. Bár föltételezhetjük, hogy az első görögök harc nélkül foglaltak új hazát, hiszen hely volt elég, kétségtelen, hogy később megütköztek az őslakosokkal, s le is győzték őket. Erről főként az a vastag hamuréteg tanúskodik, amely szinte minden esetben elválasztja a közép-bronzkorszakban épült települést a korai bronzkorszakitól. Az őslakosság sorsáról keveset tudunk. Úgy tűnik fel, hogy a görögök részben kiirtották, részben a tengeren túlra üzték (a történelmi időkben is éltek pelaszgok Lémnoszon és a Márvány-tenger partvidékén). Főként pedig asszimilálták őket (mint A. R. Burn glasgow-i professzor mondja, „nem voltak ők brahmanok, sem nációk, hogy a vér tisztaságára vigyáztak volna”). A pelaszgok után fennmaradt legjellegzetesebb emlék a görögök által átvett földrajzi neveken található; a *-nthosz*-ra, *-sszosz*-ra, illetve — az attikai görögben — *-ttosz*-ra végződő nevekről van szó. Ilyen pedig — vessünk csak egy pillantást a térképre — jócskán akad Görögországban.

A görögöknek az őslakossággal szembeni fölénységét először a fegyverek biztosították, hiszen minden fölénység kezdete a fegyver; az újabb bevándorló hullámok megérkezése után pedig már számbelileg is fölénységbe kerültek. A bronzkard készítésével és használatával valószínűleg Kisázsiaiban ismerkedtek meg, hiszen a fémeket ott hamarabb felfedezték és hamarabb el is terjesztették, mint Európában. Ezenkívül még kézművesi képességeikkel is túlszárnyalták az őslakosokat; erről tanúskodik a fémek tökéletesebb feldolgozása, főként pedig a fazekaskorong, amelynek ismeretével a görögök előtti idők kerámiájában nem találkozunk.

Úgy tetszik, társadalmi szervezethez is az őslakosok fölé álltak; a katonai

demokrácia rendszerében éltek. S a szellemi fölény — mert végül is az a döntő — szintén a görögöké volt, ezt későbbi tetteik bizonyítják.

Településeiket a görögök mindig a tengertől biztonságos távolságra, dombokon építették, és jól megerősítették. Egyrészt a tengerről érkező támadók ellen védekeztek így, másrészt a pelaszgokkal vívott harcban maguk is tapasztalták, hogy ellenfeleik éppen a tengerparti síkságokon levő településeiket nem tudták megvédeni. A település központja általában az „uralkodói ház” volt, amelyet legtöbbször szintén védőfalakkal vettek körül. Halottaikat kamra- vagy aknasírokba temették, s a túlvilági élethez „kelengyével” is ellátták; ebből a kelengyéből megállapíthatjuk, milyen igényei voltak a megboldogultnak ezen a világon. A sírokban találtakhoz hasonló tárgyak — bronzbalták és -kardok, vastag konyhai és finom asztali edények, olajlámpák, kapák és sarlók, ékszer — egyébként településeik legalsóbb rétegeiből is előkerültek. Érdekesek a kerámiai tárgyak: többségük ún. szürke minüeioszi termék (később sárga, díszítéssel), amely a bioítiai Orkhomenosz legendás uralkodóiról, a Minüidákról kapta nevét (ilyen tárgyakat ugyanis Orkhomenoszban találtak először).

A régészeti források és az antik utalások lehetővé teszik, hogy aránylag pontosan körülhatároljuk azokat a vidékeket, ahol a görög törzsek egyes csoportjai megtelepedtek. A legerősebb és a legtöbb tagot számláló akháj csoport szinte az egész Peloponnészosz félszigetet elfoglalta; az akhájok legnagyobb székhelye Mükéné volt. Az iónok, akik valószínűleg a bevándorlók második hullámát képezték, Attikában telepedtek le, s központi városukká Athént — a pelaszgok által már előbb is lakott várost — tették meg. A harmadik csoport, az aiólok csoportja Thesszáliát és Közép-Görögországot választotta hazájául. Az etnikai és nyelvi rokonság ellenére a görögöknek akkor még nem volt közös nevük, még Homérosz is csak a thesszáliai Phthia egyik kis törzsét nevezi „hellénnek”.

A görög törzsek akkori belső fejlődését nem ismerjük aprólékosan, hiszen még mindig az őstörténetről van szó. A leletek csupán életük legfőbb vonásainak rekonstruálását teszik lehetővé, s ez az élet egyáltalán nem volt idillikus. Kölcsönös háborúskodásokkal, nehéz munkával, a természet pusztító erői elleni küzdelemmel és — a természetfölötti lények hatalmáról való fantasztikus elképzelések áradatában — a természet törvényeinek megismerésére irányuló igyekezettel volt tele. Ennek ellenére a társadalom fejlődött; főként a pelaszgoktól eltanult földművelés haladt előre, de tökéletesebb lett az építészet, egyre nagyobb teret hódított a tengeri hajózás, és — bárhogy értékeljük is ezt aényt — megjelent a vagyoni differenciáció, és megjelentek a társadalmi osztályok. Az i.e. XVI. században már odáig fejlődtek a dolgok, hogy akkora jelentőségű fordulat következett be, mint amekkorát a görögök bejövele idézett elő.

Az archeológusok az i.e. 1580 körüli éveket a közép- és a kései bronzkorszak közötti határnak tekintik. A görög törzsek, főként az akhájok, annyira megerősödtek, hogy már hódító háborúra is gondolhattak. Fokozatosan elfoglalták a peremterületeket és az Ión-, valamint az Égei-tenger sok-sok szigetét, s végül Kréta szigetén kötöttek ki hajóik.

Mesés Kréta! „Közepében a borszín tengernek, szép dús partját a habok körülöntik — éneklí róla Homérosz. — Rajta kilencven város, azokban számtalan ember. Nyelve kevert, mindnek más: ott az akhájok, ott a vitéz őskrétaiak, s ott él a küdön nép, s három dór törzs, isten-szülte pelaszgok is mind. És Knósszosz nagy vára, kilenc évig hol a legfőbb Zeusszal társalgó Minosz gyakorolta uralmát...”

Ezen a szigeten összemosódnak a valóság és az álom határai: a mai Görögország legnagyobb szigetét a kék tengeröblök fölött fehérlő hasadozott sziklák tömbjei, olajfaligetek, Tátra-magas hegyormok, pálmák legyezői alatt meghúzódo városok és falvak, fehér szélmalomok ezrei, virágok és színek is illatok borítják; lakossága büszke és barátságos. Bármelyik úton indulunk is el, mindig Európa legrégibb műemlékeinek valamelyikéhez jutunk. Fővárosa, Iraklion már régen túlterjedt a velencei várfalakon, amelyek mögött egykor huszonhárom évig védte magát a török blokád elleni harcban. Athénból hajóval egy nap, repülőgéppel egy óra alatt jutunk ide.

Itt keletkeztek a legrégibb görög mítoszok. A Dikté hegy barlangjában, a mai Pszükhró falucska mellett született Zeus, a főisten; itt nőtt fel, megmenekülve apjától, Kronosztól, aki minden gyermekét fölfalta, nehogy azok megfoszthassák őt hatalmától. Irakliontól délre — öt kilométernyi távolságban — Knósszoszban építette fel Daidalosz athéni művész a híres labirintust. A labirintusba zárta Minosz király a szörnyeteg — félig bika, félig ember — Minótauroszt, akit Pasziphaé, a királyné az után szült, hogy engedett Poszeidón isten szent bikája csábításának. Krétán

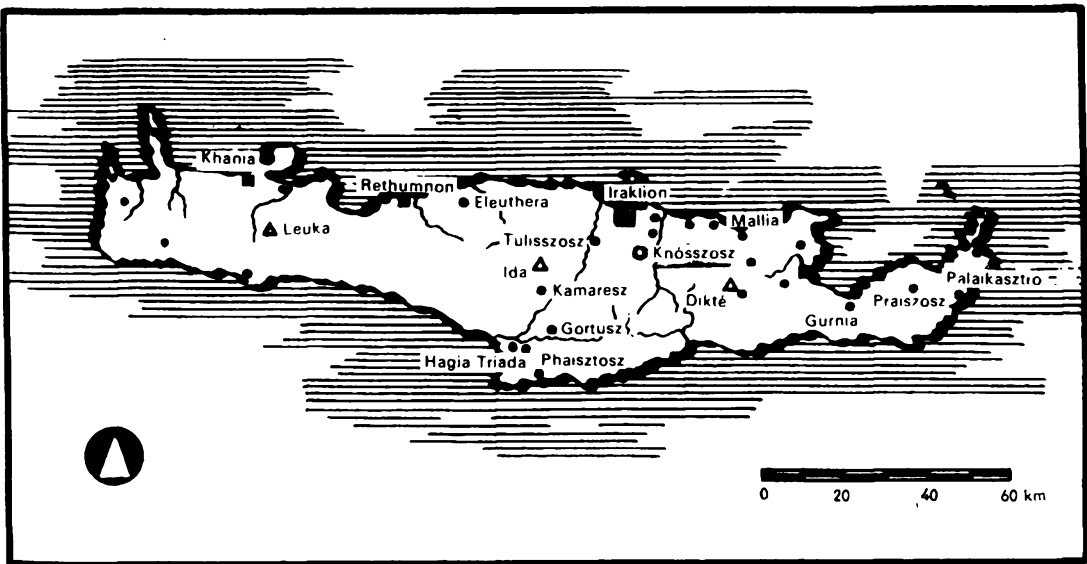
emelkedett az ember első ízben a madarak birtalmába, a magasságba; itt készített Daidalosz madártollból és viaszból szárnyakat, hogy — mert az elhajózást Minosz megtiltotta neki — fiával, Ikarossszal együtt elrepüljön. A knósszoszi labirintusban szerzett hírnevet a hős Thészeusz: Minosz lánya, Ariadné segítségével (Ariadné fonalat adott neki, hogy megjelölje vele az utat) eljutott a bonyolult építmény középpontjába, s ádáz küzdelemben megölte a Minótauroszt; így szabadította meg Athént attól a megalázó szerződéstől, amely szerint az athéni király kilencévenként köteles volt hét ifjút és hét szüzet küldeni Minósnak, aki aztán kiszolgáltatta az áldozatokat a Minótaurosznak... Kréta szigetéről származik kontinensünk neve is: Agénor szidóni király lányától, Európától, akit Zeusz isten bika képében elrabolt és Krétára vitt.

Bár ezek a mítoszok oly régiek, hogy korukat lehetetlen pontosan meghatározni, abban az időben keletkeztek, mikor Kréta már rég maga mögött hagyta sajátos történelmét. Az első emberek az i. e. VI. és V. évezred fordulóján jelentek meg a szigeten; barlangokban éltek, s elég sok emléket hagytak maguk után ahhoz, hogy némelyik korát radiokarbon-módszerrel aránylag pontosan megállapíthassuk. I. e. 1800 körül hirtelen új bevándorlók tömege érkezett, hogy milyen eredetűek voltak, senki sem tudja biztosan; az általános nézet szerint a mai indoeurópaiak elődei voltak, s a tengeren át Kisázsiaiból jöttek. A bevándorlók újabb hullámai sem szorították ki őket, s úgy tetszik, azonosak voltak Homérosz „eteokrétaijaival”, Kréta őslakosaival, akik szokatlan kitartással egészen a hellenisztikus korig megőrizték nemzeti sajátosságait. (Utolsó városuk, Praiszosz csak i. e. 140-ben vesztette el politikai önállóságát.) Jövetelük vetett véget Krétán a kőkorszaknak, legalábbis ezt bizonyítják a közelmúltban feltárt települések bronztőrei és lándzsahegyei.

Kréta tehát később lépett az őstörténelem színpadára, mint az égei világ más területei, a bronzkorba azonban körülbelül negyed évezreddel hamarabb jutott el. A későbbi fejlődés is itt ment végbe gyorsabban: az emberek tökéletesítették munkaeszközeiket és fegyvereiket, valódi házakat építettek (Knósszoszban, Magaszban, Vaszilikiben és másutt), életszükségeiteket — az esztétikaikat is beleértve — ugyancsak magasabb színvonalon elégitették ki. Abban az időben, amikor a görögök jóformán még le sem telepedtek, a krétaiak már városokkal és kikötőkkel dicsekedhetnek; i. e. 1900 körül felépült az első knósszoszi palota (ezt később háromszor átépítették), valamivel később Phaisztosban, aztán Malliában és Hagia Triadában épültek paloták. I. e. 1800 körül a krétaiak már négykerekű kocsikat használtak (ezt bizonyítja a palaikasztói modell), s kiépítették Európa első burkolatos utait, amelyek Knósszoszból Phaisztosba és az anniszosi kikötőbe vezettek. A krétaiak akkor már kereskedtek Szíriával és Egyiptommal; krétai vázákat tártak fel ugyanis Búblosz korabeli rétegeiben, s korabeli egyiptomi vázákat Knósszoszban. Abban az időben, amikor a Peloponnészoszon az akhajok még durván faragott kötömbökből raktak erődtülményeket, a krétai palotákban csodálatos falfestmények ragyogtak, a paloták lakói pedig már fürdőszobákban hódoltak a tisztaságnak.

Ugyancsak figyelemre méltó a krétai művészet fejlődése a bátortalan kezdetektől a kitűnő műalkotásokig, amelyek derűlátó életigenlésről, a természet kedveléséről, kényelemszeretetről s az uralkodói körök kifinomult izléséről tanúskodnak. Amikor a Kükládok művészei stilizált szobrocskákat alkottak, a krétaiak még messze elmaradtak mögöttük; emberi és állati alakokat formáltak, hajókat és szekereket mintáztak, pecséteket metsztek. Az i. e. II. évezred elején azonban már megjelentek az arany ékszerek és az ún. kamareszi kerámiaipar termékei (ezek egykorúak a minüeioszi kerámiákkal, de gazdagabban díszítettek: fekete alapon piros, narancssárga és fehér színű ornamentika jellemzi őket). Az i. e. II. évezred második negyedében jelentek meg az istenek és az istennők felemelt kezű sajátos figurái, s az ún. *Papnók kigyókkal* ismert szobrocskáik (ruházatuk felső része hiányzik). Az i. e. II. évezred közepén a krétai művészet eléri tetőpontját: valósággal elbűvöl bennünket főként életteli, harmonikus színekben pompázó falfestményeivel, amelyek mindmáig nem veszítettek eredeti üdőségükből. Más műalkotásokkal együtt az iraklion-i múzeumban találjuk meg őket: a díszkert lilomai között sétáló *Tollkorondás herceget*, az *Áldozati edényeket tartó férjfiak* sorát, a *Bikajátékok* jeleneteit, a ruhátlan felsőtestű feszletlenül beszélgető *Ünnepségen levő hölgyeket* s a hibátlan frizurájú, kármínpirosra festett ajkú, kékeszöld szemfestéket használó *Párizsi nőt*. Bokrokban leleselkedő vadmacskákat, szökőkutakkal díszített parkokat, hullámos tengerben úszó szépiákat is találunk itt; a *Delfinek* és a *Kék majom* modern koncepciójával döbrent meg bennünket. Ámde városostromot, foglyok megvakítását, istenek és urak előtti hajlongást megjelenítő képeket hiába keresnénk: ezek az egyiptomi és a mezopotámiai ókori művészet témái, nem pedig a krétaié. A krétaiak ezért is közelebb állnak hozzánk.

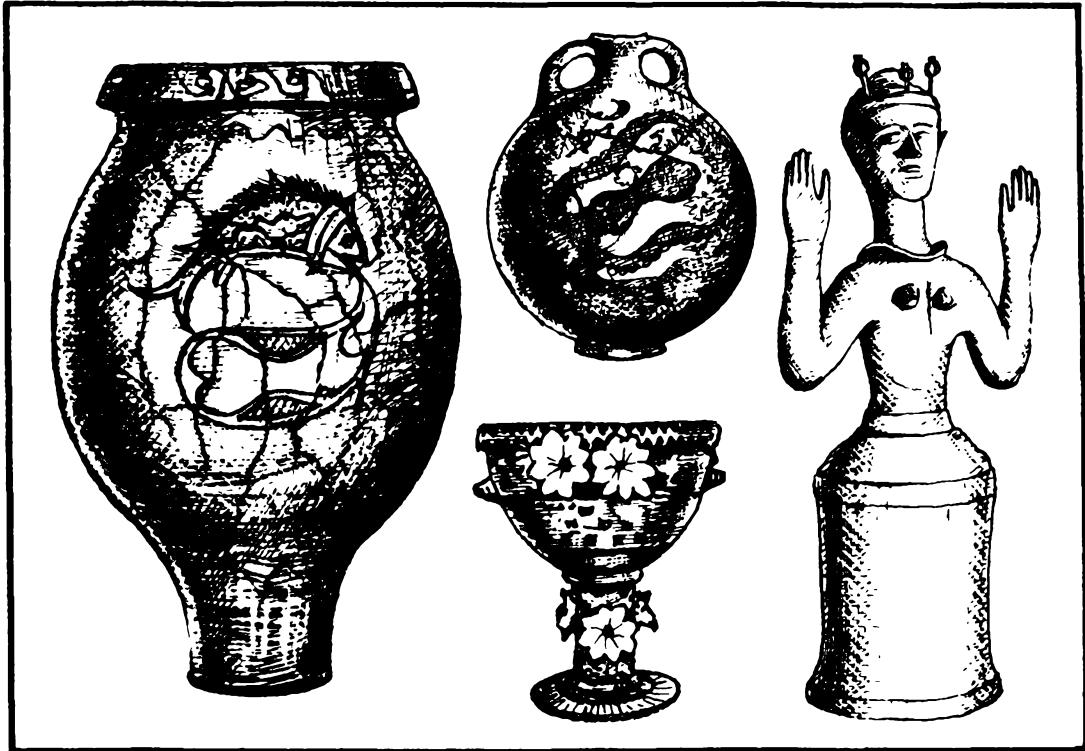
Homérosz az *Odüsszeiában* kilencven, még előbb, az *Ilíaszban* pedig száz krétai városról beszél;

Kréta. A főbb minószi paloták és városok. Homérosz szerint a trójai háború idején száz város volt a szigeten, ma több mint százharmincról tudunk

tíz várost állítólag az euboeiai Naupliosz király rombolt le, mialatt Idomeneusz krétai király Trója alatt harcolt. A régészek viszont eddig (1972) csaknem százharminc „minószi várost” tártak fel a szigeten. Igaz, sok közülük egyáltalán nem város, hanem város nagyságú palota, és egy részük még Homérosz koráig sem maradt fenn. Kréta mindig is vulkanikus sziget volt; a pusztító földrengéseken kívül alighanem az emberek is hozzájárultak a romboláshoz. Idegen seregek támadásairól ugyan nincs tudomásunk, de még csak az egyes városok uralkodói közt dúló belső viszályokról, sőt felkelésekről vagy lázadásokról sem tudunk, amelyek a krétai társadalom fokozatos differenciálódását kísérhették volna. Azt azonban tudjuk, hogy több palota jó néhányszor rommá vált, s romjaiból újra meg újra életre kelt. Végül azonban mindegyik áldozatul esett a pusztulásnak, s az idő halotti szemfedőjét csak századunk vette le róluk.

A minószi paloták meglátogatása csodálatos élményt nyújt a rég múlt idők zárandokának. A legnagyobb és legpompásabb a knósszoszi palota, amelyet az 1889–1928-as években brit régészek tártak fel Sir Arthur Evans vezetésével. Ezt a palotát több mint 800 (átjárókkal összekötött és átjáró nélküli) helyiség, néhány udvar és egy nagy főváruddal alkotja; várfalak helyett villák és nyári lakok maradványai veszik körül. Elég, ha csak egy rövidke sétát teszünk itt, s megértjük, miért éppen ide helyezték a mítoszok Daidalosz vagy Minószt labirintusát; a kétélű balták (görögül *labrüszt*) és a bikaszarvak (a bika görög neve *tauroszt*) csak megerősítik feltevésünket. Pedig a zöld fű és a sárga kötörmelék közül kiemelkedő falak — néhány kivétellel — csupán a földszint maradványai; eredetileg az épület egyes tömbjei ötemeletesek voltak, s helyiségeinek száma meghaladta az ezerháromszázat. Evans nem elégedett meg csak a feltárással: az egyes rétegekben a termek, teraszok, lépcsőházak, oszlopsorok s részben a falfestmények eredeti formáját is rekonstruálta. A „világ legrégebbi trónjára” is ráülhetünk (illetve a trón tölgyfából készült másolatára, mert az alabástrom eredeti az iraklion-i múzeumban van), beléphetünk továbbá a „királynő szobájába”, s ellenőrizhetjük a 75 000 liter olívaolaj tárolására alkalmas edényekkel teli raktárakat. Csodálnunk kell azoknak az építészeknek a leleményességét, akik itt 3500 esztendővel ezelőtt csatornáztak, és a falakat — földrengés ellen — közébeélt farétegekkel tették rugalmasabbá. Amikor aztán leülünk a színház lépcsőfokaira, hogy a narancsfák árnyékában rendszerezzük benyomásainkat, hirtelen felötlik bennünk a gondolat: itt semmi sincs a Kelet ókori építményeinek monumentalitásából és bombasztikusságából, ez a józan és elegáns építészet valóban az embert szolgálta. Ha bevezetnénk a villanyt, több helyiséget a mai igényeknek megfelelő színvonalon lakhatnánk.

A krétai keramika. A delfines és a plasztikus díszítésű váza az i. e. XIX—XVIII. századból, a polipos váza és a figura az i. e. XVI—XV. századból származik

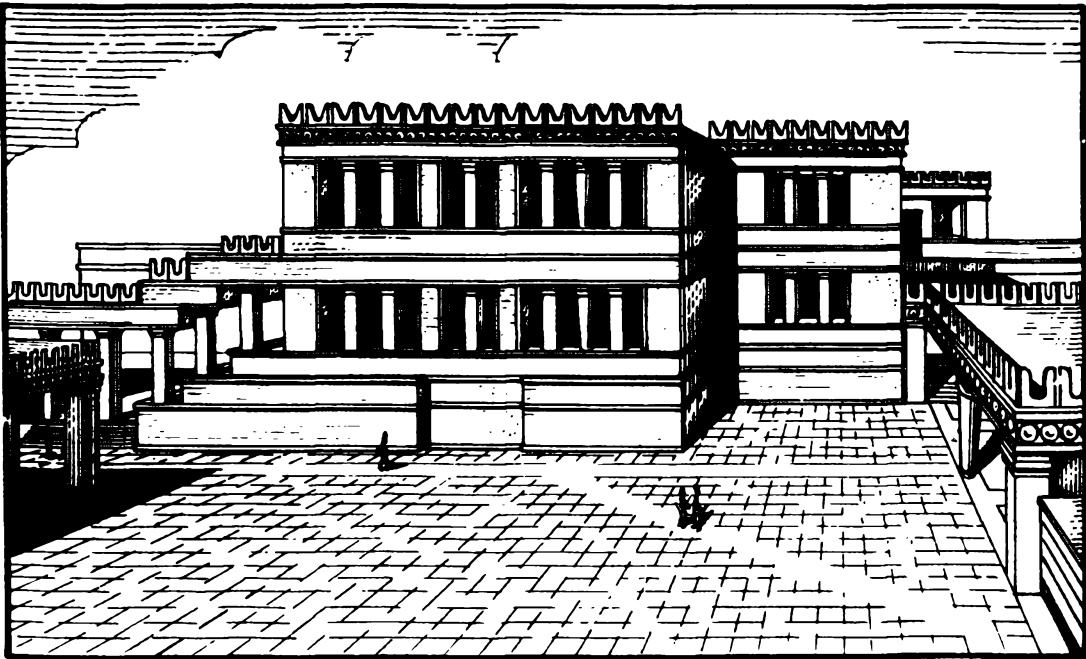
A minószi paloták mindegyikének megvan a maga sajátos varázsa, amelyet előbb „kóstolgatnunk” kell, s csak azután kereshetjük, hol vannak a korai (i. e. 2700—2000), hol a közép- (i. e. 2000—1580) és hol a kései minószi korszak (i. e. 1580—1200) rétegei. Vegyük csak a malliai palotát (Iraklionból a tengerparti úton autóval kb. egy óra alatt érünk oda), amelyet F. Chapouthier vezetésével a francia régészek tártak fel: ez a palota olyan régen eltűnt, hogy már Homérosz sem emlékezett rá. Az olasz L. Pernier által feltárt phaisztoszi palota havas óriáshegységek alatt, afrikai banánültetvényekkel teli völgy fölött emelkedett. A Mirabello-öböl fölött álló gurniai palotát — amelyet két amerikai nő, H. Boyd és E. Hall tárt fel — a világ egyik legszebb palotájának tartják. A Líbiai-tenger partján pedig egy kis palotát őriz egy remete, ez a Hagia Griada, amelyhez sűrű papiruszerdőben folyó kis patakon átkelve jutunk el.

Vajon milyen hatással voltak ezek a paloták az akhájokra, akik éppen a paloták „virágkorában” kerültek kapcsolatba Krétával? Miként hatottak rájuk a krétai festmények és ékszerek, a krétai olajfaligetek és szőlőskertek, a megművelt földek dűlői között tovafutó krétai utak? Hogyan reagáltak a krétaiak legnagyobb kulturális és civilizációs vívmányára, az írásra?

Krétán keletkezett ugyanis a legrégebb európai írás. Már az i. e. XIX. századból ismerünk hieroglifákat tartalmazó krétai pecsétet, s tudjuk, hogy a krétai lineáris írás („A”) kezdetei az i. e. XVIII. századra esnek. Az i. e. XVII. és XVI. században már szövegek százai íródtak krétai hieroglifikus, főként pedig lineáris írással; a lineáris írás szüntelenül fejlődött, mígnem kialakult belőle (esetleg mellette) az i. e. XV. században a lineáris írás újabb típusa („B”). A lineáris B írással írt szövegek pedig — mint megfejtőik, M. Ventris és J. Chadwick kimutatták — *görög* nyelvűek!

Az őstörténelem és a történelem közti határvonalnak általában az írásos dokumentumok megjelenését tartják. Ez a határvonal Európában Kréta szigetén vonódott meg első ízben.

Mindmáig — s ezt is csak 1952-től — csupán a lineáris B írással, azaz a görögül írt dokumentumokat tudjuk elolvasni. A görög nyelvet pedig az akhajok beszélték.

Minosz knósszoszi palotája. Az épület Evans leletei szerint rekonstruált délkeleti oldala

Európa történelme tehát (míg csak ezt a feltételezést nem helyesbítik) az akháj—krétai kapcsolatokkal kezdődik. Igen ám, de hol? Krétán avagy a Peloponnészoszon?

Az akhájok és a krétaiak első találkozásáról nincsenek híreink, s legrégebb kapcsolataik fejlődését sem ismerjük. Igaz, Krétán is, a Peloponnészoszon is rengeteg korabeli írásos feljegyzés került elő, ezekről a dolgokról azonban semmit sem mondanak. A lineáris B írással feljegyzett dokumentumok többnyire gazdasági jellegűek, főleg a készletek leltárait tartalmazzák. Bizonyos, hogy a költők korábban léptek színre, mint a könyvelők, s a rég múlt időkben a történetírók funkcióját is a költők töltötték be; költői szövegek azonban mindmáig nem kerültek elő. A régibb, a lineáris A írást — a tudósok minden igyekezete ellenére — mind a mai napig nem sikerült megfejteni, a krétai hieroglifák pedig valószínűleg rejtélyként állnak előttünk. Arra vagyunk tehát utalva, amit a kőből (az építészeti stílusból, az építmények pusztulásából és felújításából), a festmények, a fegyverek és az ékszerek hasonlóságából, a különféle importcikkekből kiolvashatunk, azaz lényegében — mint évekkel ezelőtt G. Glotz francia történész mondta — „spekulációra és imaginációra”.

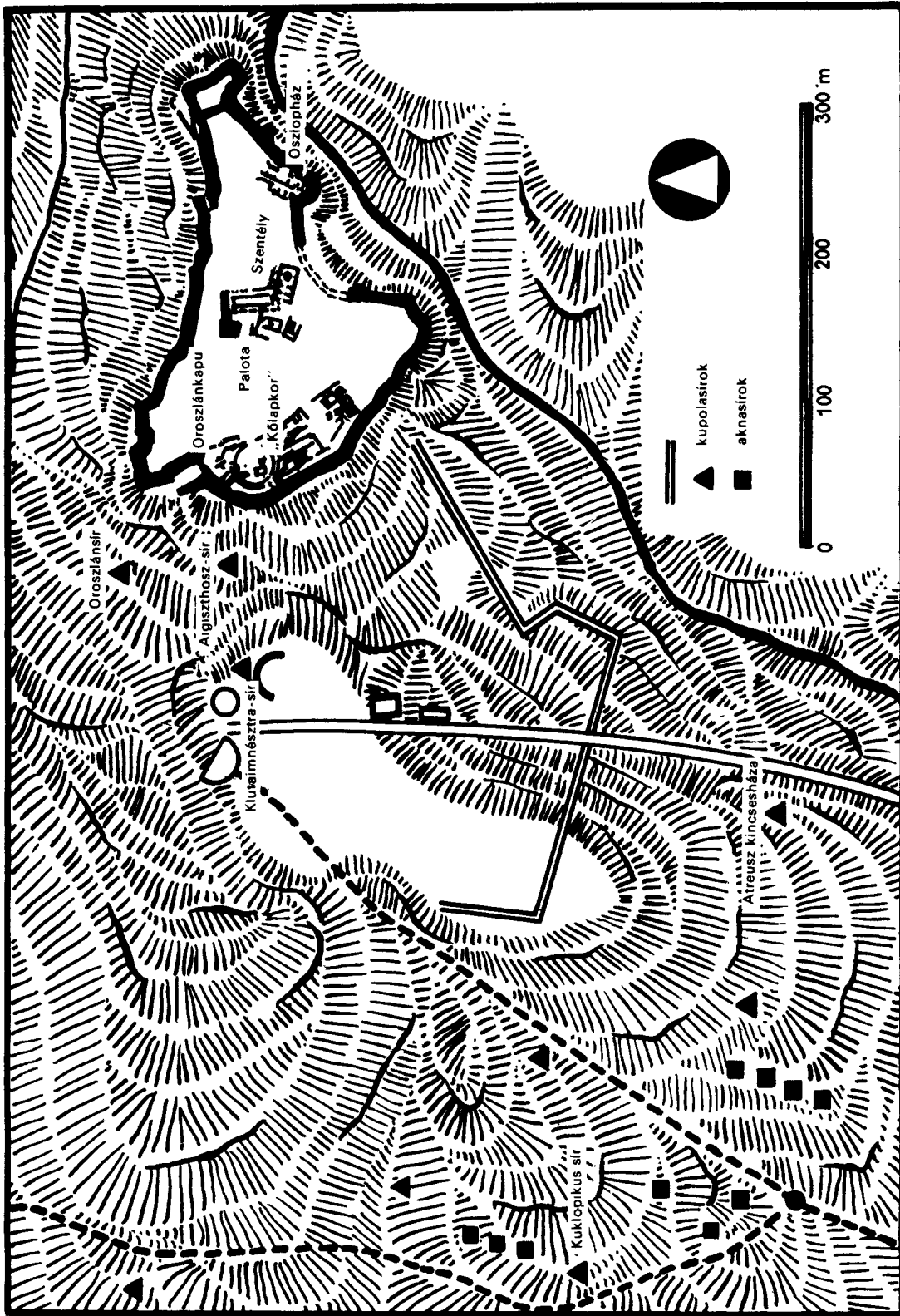
Minden homály ellenére csaknem bizonyosra vehetjük, hogy a Knósszosz és Mükéné (a krétai és az akháj világ fő képviselői) közti kapcsolatok legkésőbb az i.e. XVI. század első negyedében jöttek létre. Evans szerint a kapcsolatfelvételt a krétaiak kezdeményezték, akik az Égei- és a Levantei-tengeren hatalmas hajóhaddal és tengeri támaszpontokkal rendelkeztek; sőt azt is feltételezi, hogy a szigetlakók a görög szárazföld partvidékét is meghódították. Szerinte Mükéné és Tirünsz, ahol a leletek tanúsága szerint abban az időben forradalmi változások álltak be, a krétai szigetbirodalom „végváraivá” lettek, sőt talán még Athén is függőségi viszonyba került vele. Más szerzők (pl. a német G. Karo és K. Müller vagy az angol A. B. J. Wace) szerint éppen fordítva történt minden: a Mükénében és más akháj várakban látható krétai hatás krétai „importról” tanúskodik (nemcsak a tárgyak, hanem a kulturális és civilizációs vívmányok — köztük az írás — behozataláról is), tehát arról, hogy az akhájok behatoltak Krétára, s az i.e. XV. század közepe táján leigázták a szigetbirodalmat. Ha mindent, amiben nem vagyunk biztosak, elhagyunk, R. W. Hutchinson cambridge-i professzor (1963) szavaival csak ennyit mondhatunk: „Ha ez a kölcsönös kapcsolat valóban létezett, Kréta valószínűleg 1550-től volt nagy hatással a szárazföldre, míg 1450 után inkább a szárazföld hatott Krétára.”

Kréta akhájok általi leigázása egy szörnyű katasztrófával párosult. Evans szerint földrengésről volt szó, melynek pusztító hatásáról 1926 júniusában személyesen meggyőződött. („...A föld remegett és sistergett, s egyszer csak olyan morajlás hangzott fel, mintha maga Minótauroszt kelt volna életre.”) Sz. Marinatosz professzor, az athéni Akadémia tagja, Kréta pusztulását a Théra (Szantorin) tűzhányó kitörésével kötötte össze. Erre a meggyőződésre akkor jutott, amikor 1960-ban az egyik kisebb minőszi palota romjai között vulkáni hamut talált (a keleti partvidéken, a mai Kato Zagrosz kikötő mellett). Ha 1883-ban a Krakatau kitörése 27 méter magasra tudta felkorbácsolni a tenger hullámain, s jelentős nagyságú szumátrai és jávai területeket tudott elpusztítani, akkor ez a — körülbelül tízszer nagyobb, Krétától csupán 120 kilométernyire levő — kráter is képes lehetett olyan hullámvérést és földrengést okozni, amely a „minőszi Krétát” elpusztította. (Érdekes, hogy a görög mítoszok a Deukalión nevével kapcsolatos vízözönt, amely talán ezt a katasztrófát tükrözi, körülbelül ugyanarra az időszakra teszik, mint a geológusok a Théra kitörését, azaz az i.e. 1500—1450-es évekre.) Az sem kizárt, hogy az akhájok kihasználták Kréta hirtelen pusztulását, lehetséges, hogy még csak harcolniuk sem kellett a szigetért.

Az akháj hatalomról — és a leigázott Kréta hatásáról — máig is hatalmas várromok tanúskodnak, amelyek trónfosztott uralkodókként rejtőzködnek Homérosz „szép argoszi völgyében”. Megtekintésükhöz Nauplia, a felszabadított Görögország első fővárosa kínálkozik a legalkalmasabb kiindulópontnak. A festői öböl fölött elterülő város még a Krétáról érkezőre is nagy hatással van: a velencei fennhatóság idejéből származó két erődítmény ugyancsak lenyűgöz bennünket. Az egyik, a Burzi nevű kis sziget erődítménye mintha kővé vált cirkáló volna; napjainkban exkluzív szállodává alakították. A másik, a Palamidi dombon levő, hét bekerített erődből áll; nevét egy Trója alatt harcoló akháj hősről kapta, aki egy kémjelentés alapján az „igazságszolgáltató” bírói gyilkosság első ismert áldozatává lett. Már ennek az erődítménynek a faláról, ahová 857 lépcsőfok vezet, látni Tirünszt, Héraklész várát; északi oldaláról pedig belátjuk a kék hegyek kulisszái közt futó, Mükénébe vezető utat.

Az „aranylókincsű Mükénéről” Homérosz versei, a „vérrel elárasztott Mükénéről” Aiszkülosz, Szophoklész és Euripidész drámái beszélnek. Három nemzedéken keresztül könyörtelen trónviszályok színtere volt a város, testvér testvéré, feleség férjet, unokaöcs nagybátyát gyilkolt; Hamlet Elsinorja csendes nyári laknak látszik mellette. Itt uralkodott a hatalmas Atreusz király és fia, Agamemnón, a Trója ellen harcoló egyesült akháj hadak fővezére; itt készítette el Atreusz bátyja felnégyelt fiaiból az iszonyú „Thüesztész-lakomát”; itt gyilkolta meg Aigiszthosz Klütaimnésztra segítségével Agamemnón királyt, „mint ha ki barmot jászol előtt öl”; itt döfte Oresztész anyja kebelébe a kardját... A mükénéi vár már fekvésével is megfelel az iszonyat és a rémtörténetek színteréről alkotott elképzeléseknek; nem emelkedik büszkén a magasba, hanem elvész az alacsony domb köveinek mimikrijében. A kis domb a Szent Illés-hegy kopár kölejtői alatt áll, ahol egyetlen fa sem nő. Amikor a bejárat előtt kiszállunk a kocsiból, csodálkozva állapítjuk meg: pontosan olyan minden, mint Pauszaniász idejében volt, aki 1800 évvel ezelőtt járt Mükénében. Amit azóta az idő lerombolt, felújította a görög Műemlékvédelmi Felügyelőség.

A mítoszok szerint Mükénét a hős Perszeusz alapította, amikor nagyapja véletlen megölése után elhatározta, hogy elköltözik Argoszból. A régészek a következőket tudják a város legrégebb történetéről: már röviddel az i.e. 3000-ik esztendő után, tehát ezer esztendővel Perszeusz előtt éltek itt emberek, s a vidék első lakosai, akiknek nyomaira rábukkantak, a pelaszok voltak. A várfalakat állítólag a hős Proitosz által Kisázsiból idevezetett küklópszoképítették. Valóban „küklópszi várfalak” ezek: durván megmunkált kötömbökből készültek, s mindmáig állnak; helyenként kilenc méter vastagságúak, némelyik kőcokca tíz tonnát is nyom. Az erődítmény az i.e. XV. század közepén épülhetett, de már előbb is hosszabb ideig állt itt egy akháj vár. A híres Oroszlánkapu, amelyet az *Elektrában* Szophoklész is megemlít, ugyanúgy a helyen van, akárcsak a drámáiról korában vagy kilenc évtizeddel Szophoklész születése előtt; két méter magas — két oroszlan ábrázoló — kő dombormű díszíti, s az oroszlánok olyan oszlopok mellett állnak, amilyeneket Krétán is nemegyszer láttunk (csak a felülről lefelé való keskenyedésük kevésbé határozott). Mindjárt a kapu mögött van a „kölapkör”, ahol Schliemann mükénéi uralkodók öt aknasírlját tárta fel; a halottak arcát aranymaszk, „testüket a szó szoros értelmében arany és mérhetetlen értékű tárgyak borították”, mint írja, „ezek a tárgyak maguk betöltenének egy nagy múzeumot”. Ezen a helyen tolong mindig

a legtöbb látogatott, s mindegyikük Schliemann nevét emlegeti. Az ember nem is hinné, milyen eltérően hangzik ez a név a görögök és a németek, az amerikaiak és a japánok, a franciák és a dánok, a párizsi franciát vagy az oxfordi angolt beszélő afrikaiak szájából. A vár további kutatóinak (G. Sztamata-kisznak, A. J. B. Wace-nek, G. Karónak és másoknak) a neve elrejtőzik a tudomány „sorkatolójának” névtelenségében; köztük van a görög Kh. Tszundas is, aki 1909-ben itt fedezte fel a lineáris B írással írt első táblákat.

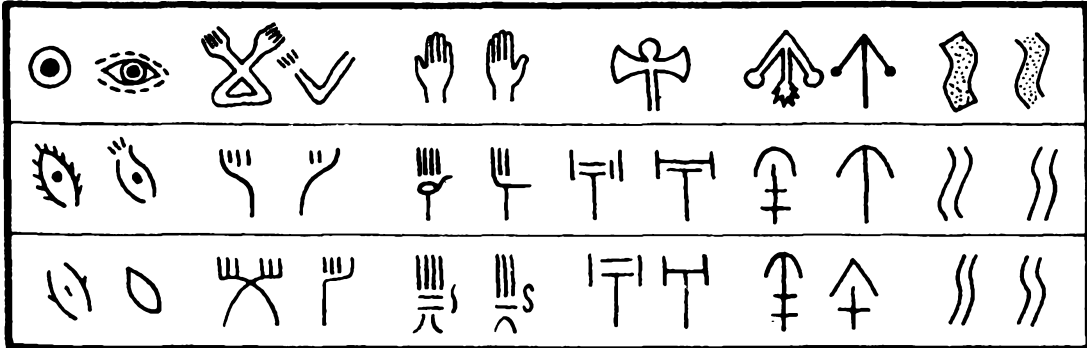
A mükenéi akropolisz fölött ma béke uralkodik. A szél réges-régen elfújta az áldozatok nyögését és a gyilkosok gúnykacaját, csak legelező juhok rézcsevegőinek csilingelése hallatszik a völgyből. A turisták többsége azonban általában nem kapaszkodik fel ide, pedig az i. e. XV. századból származó lépcsőfokok megjárása megérne egy kis fáradságot. Propülaiai és egy nagy megaron maradványait találjuk itt, és oszlopok nyomaira bukkanunk: talán éppen azokéra, amelyek mögött Homérosz szerint Agamemnón gyilkosai rejtőztek; valamivel távolabb egy „oszlopház” maradványai vannak: ezek Homérosz akhájpalota-leírásait juttatják eszünkbe. Az északi várfal mellett egy titkos sziklafolyosón i. e. XIII. századi ciszternához jutunk, amelyet Perszeusz forrása táplál. S még csak külön engedélyre sincs szükségünk ehhez: csupán egy gyertyára — a sötétség miatt. A folyosó már i. e. 468 óta nem titkos: ekkor ugyanis a Spárta elleni háborúban a várat bevették az argosziak.

A mükenéi vár körüli lejtők és rónák sírokat és sírboltokat takarnak: verem-, akna-, kamra- és kupolasírokat. Néhányat csak az utóbbi években tártak fel a régészek — az idegenforgalomban dolgozók (nem pedig a Műemlékvédelmi Felügyelőség) kezdeményezésére; az utóbbi időben feltárt sírokat a mítikus mükenéi uralkodókról nevezték el. Legismertebbek a kupolasírok, a föld alatti „királyi kincsházák”, amelyek óriás kenyérsütő kemencékre emlékeztetnek; az i. e. XVI—XIV. századból származnak, s összesen kilenc van belőlük. Méreteivel és építésével „Atreusz király kincsháza” tűnik ki, tíz méter átmérőjű kör alapon, faragott kőkövekből épült, kupolája merész ívben emelkedik tizenhárom méter magasságba. A sötétség és a sírkamrán kívül ma már nincs itt más, csupán üdítő hűvösség: a kincstárat ugyanis még az ókorban kirabolták.

Tirünsz valóban Héraklészhoz méltó vár: 7—17 méter vastag várfalaival talán a világ leghatalmasabb erődtípusa. Naupliától egy óra járásra, egy kisebb magaslaton fekszik, s első pillantásra egyáltalán nem nyújt impozáns látványt. Elég azonban felmennünk a vár akropoliszára, amely alig magasabb a mellette álló kétemeletes iskolánál, s máris hajlandók vagyunk elhinni, hogy a küklópszok építették. A valószínűtlen külső várfal mögött — ahogy sem értjük, hogy a karddal-kopjával harcoló hősök korában mire kellett ilyen vastag védőfal — még két belső várfal húzódik; ezek a falak ma egy bonyolult épületkomplexum maradványait védik, amelyhez négy várudvar és egy tágas megaron tartozik, a megaronban most édeskömény terem. Schliemann, aki 1884—1885-ben egész Tirünszt átkutatta, rengeteg fegyvert, ékszer és vázát talált itt, s krétai típusú falfestmények maradványaira is rábukkant. Az egyik helyiségben fürdőszobát tárt fel (ez kontinensünk legrégebbi fürdőszobája, a kádát egy húsztonnás kőkövekből faragták), a megaronban pedig olyan díszítésekkel találkozott, amelyek pontosan megfeleltek Homérosz Alkinoosz palotájáról szóló leírásának: „Ércfala húzódott a küszöbtől erre meg arra végig a ház-sarkig lazuros szép bástyaszegéllyel...” A mai kutatók szerint ez a vár újabb a mükenéinél, az akropoliszon levő építményeket az i. e. XVI. századba, a küklópszi falakat az i. e. XIV. századba helyezik. A Héraklészról szóló mítoszokkal egyetértve lehetségesnek tartják, hogy a vár Mükené alá tartozott: a spártaiak és argosziak háborúja idején is osztozott Mükené sorsában.

Euripidész egész Argoliszt „küklópszi országnak” nevezte, Pauszaniász szerint pedig az itteni „küklópszi építményekhez” csak az egyiptomi piramisok mérhetők. Mükenéhez és Tirünszhöz hasonló várakat ma már hiába keresnénk itt, figyelemreméltóbb maradványokat csupán Héraklész anyjának, Alkménének a szülőhelyén, Mideiában találunk. Ámde — mert a történelem szereti a paradoxonokat — kisebb építmények maradványai fennmaradtak, s nemcsak Argoliszban. Megtalálhatók innen délnyugatra, Messzéniaiban, Homérosz „szentföldű Püloszában”, ahol az amerikaiak C. W. Blegen vezetésével feltárták „Nesztor palotáját”: a megaront és a falfestményeket (s ezenkívül az i. e. XIV. századi lineáris B írással írt táblák százaira akadtak); megtalálhatók északkeletre, a boiótiai Thébában és a thesszáliai Iólkoszbán; az újabbak az Ión-tenger szigetein (Odüsszeusz Ithakájában), az Égei-tenger szigetein (főként Déloszon), a távoli Kiproszon és a kisázsiai Kolophonban is fellelhetők. Egyik legszebb példájuk az orkhomenoszi „Minüasz kincsháza”, amely méreteiben és koncepciójában egyaránt megegyezik „Atreusz király mükenéi kincsházával”.

Az akháj várak és paloták hajdani hurrikánok által partra vetett hajóroncsokra emlékeztetnek;

A krétai írások. A felső sorban a hieroglifák, a középsőben a lineáris A, az alsóban a lineáris B írás mutatóványa

ami egykor bennük zajlott, betemette az idő. Három régésznezmedék — mai képviselői C. W. Blegenen kívül főleg a görög M. Papadimitriu és D. Theokharisz — szentelte életét az akháj vármaradványok felkutatásának. Valóban csak maradványokat találtak, ezek azonban sokaságukkal és becsükkel (nemcsak anyagi, hanem művészi, főként pedig kulturális-történeti értékükkel, azaz vallomásaik értékességével is) csodálatba ejtenek bennünket. Ugyanígy csodálatra méltó, hogy mindezek a leletek Görögország tulajdonában maradtak — gondoljuk csak meg, hogy az országot egy évezredig a háborúk, egy évszázadig a tudomány ürügyén fosztogatták. A legjelentősebb leleteket Athénban, a Nemzeti Régészeti Múzeumban állították ki.

Ha belépünk a múzeum „Mükénéi termébe“, elvakít az arany ragyogása: itt sorakoznak az Atreidák várának sírboltjaiban talált aranyasmaskok, amelyek az i.e. XVI. és XV. századból származnak: köztük az *Agamemnón király maszkjának* nevezett lelet is. Vannak itt aranyból készült királyi koronák, aranykereszték, arany karperecek, aranygyűrűk, aranykelyhek, köztük az ún. *Nesztör kelyhe*, amely (eltekintve a méreteitől) pontosan egyezik Homérosz leírásával; a Schliemann által feltárt — főként aranytárgyakból álló — kincs tizenhárom és fél kilogrammot nyom: Schliemann a „kölapkör“ belsejében levő sírokból hozta felszínre. További — csodálatosan díszített, nemegyszer merőben krétai típusú — aranytárgyak más lelőhelyekről kerültek ide: a harmincötös számú üvegszekrényben található a Spárta melletti sírboltokból származó *vaphiói aranyserlegek*, amelyekre bikák hálójával való befogásának és megfűkezésének jeleneit verték ki. A síremlékek szízléi mögött egy külön álló kis üvegszekrényben három mükénéi bronztör látható (másolataikat a prágai Nemzeti Múzeumból ismerjük); berakásos díszítésük oroslánvadászatot és virágok közt járó állatok ábrázol. s olyan yira finomak, hogy arannyal, ezüsttel, bronzal és elektronnal festett képek képzetét keltik bennünk. Az arany csillogásától és a díszítések részleteitől elfáradt szemünket hirtelen a tirünszi falfestmények színei üdítik fel: *Bikás akrobatát* és *Kocsin ülő nőt* ábrázolnak, s bizvást felcserélhetnők őket a krétai falfestményekkel. Ha nem vagyunk képesek legalább ezer kiállított tárgyat emlékezetünkbe vésni, vigyáznunk kell, nehogy elkerüljük a híres mükénéi *Harcosokat ábrázoló vázát*, a várostromot ábrázoló ezüstkürt-töredéket, a lineáris B írással írt püloszi táblákat és a női fejet ábrázoló rejtélyes mükénéi domborműfragmentumot. Ámde a görög műemlékek iránti rajongásunk sem téríthet el bennünket az egyiptomi alabástrom és a szír fajanszvázáktól, amelyek az i.e. XVI. századból származnak, sem pedig az i.e. XIV.—XIII. századi babilóniai ékírásos tábláktól, amelyeket Görögország területén találtak. Mert ezek bizonyítják, hogy az akhajok távoli, tengeren túli országok lakóival is kapcsolatban álltak.

Mint látjuk, az akhajok és a krétaiak találkozása termékeny találkozás volt: belőle született az első fejlett európai kultúra. Ez a kultúra az égei világ bronzkorszakának a végére esik, s joggal kapta a „krétai—mükénéi kultúra“ elnevezést.

Az új hazába való bejövetelük óta eltelt fél vagy háromnegyed évezred alatt nagy utat tettek meg a görögök. Ismeretlen nomádokból és pásztorokból egy százezer négyzetkilométer területű ország uraivá lettek, s országukat a felismerhetetlenségig megváltoztatták. Várat és palotákat építettek,

hazájukat belső és külső forrásokból gazdagították, kulturális színvonalát is emelték, s egy új, haladást jelentő rendszert vezettek be. Kétségtelenül sok vérell és verítéssel fizettek ezért, az efféle adózást azonban megköveteli a történelem. Az őslakossággal szembeni katonai és számbeli fölényükön kívül sokoldalú tehetségük is segítette a görögöket: megvolt bennük az a képesség, hogy — a pelasgoktól és károktól vagy lelegektől egészen a krétaiakig — minden nemzet tapasztalatát hasznosítani tudják. Az ország átalakításával párhuzamosan önmagukat is átalakították: átlépték tehát a történelmet az őstörténelemtől elválasztó küszöböt, s beírták nevüket a többi nemzet tudatába. IV. Tudhaliyas, a hatalmas hettita király i.e. 1250 körül az Akhijava (Akháj) ország királyát magával egyenrangúként említi, sőt egy mondatban Asszíria, Babilon és Egyiptom — az ókor leghatalmasabb birodalmai — királyaihoz hasonlítja!

Az i.e. II. évezred közepén a görögök már erősen rétegeződött társadalomban éltek. Erről a társadalomról a közmúltig csupán annyit tudunk, amennyit a régészeti leletekből és a homéroszi költemények alapján következtethetünk; a lineáris B írás megfejtése azonban egyszerre kiegészítette, pontosabbá tette és — Homérosz leírásaira vonatkozóan — megerősítette az akkori görög életről alkotott képet. A görögök — fokozatosan — egymástól független városállamok egész sorát alakították meg; az államok élén királyok álltak, akik kiterjedt — mondhatjuk: bürokratikus — közigazgatási apparátussal rendelkeztek. A király (*wanax*, a későbbi görögben *anax*) volt a legfőbb ítélőbíró és az államigazgatás feje; a szövegekben gyakran említik állami funkcionáriusként a *lawagetaszt* is, aki a katonai ügyekben („vezérkari főnök“, „tábori marsall“) vagy a közigazgatásban („miniszterelnök“) valószínűleg a király helyettese volt. A társadalmi ranglétra legfelső fokán a katonatisztek és a közigazgatási hivatalnokok álltak, utánuk a katonák következtek; a lakosság legnagyobb részét földművesek és iparosok alkották. Az említett osztályokhoz és társadalmi csoportokhoz tartozók személyi szabadságot élveztek; rajtuk kívül már ebben az ősi korszakban is léteztek rabszolgák (*doero*, a későbbi görögben *dúloi*), akikről — s gyakran nagy tömegükről is — a ránk maradt szövegekben sok említés esik. A föld s valószínűleg az állatállomány is részben társadalmi, részben magántulajdonban volt. A kézműipar több ágazatra oszlott (kovács-, fegyverkovács-, fazekas-, takács-, ötvösmesterség, aranyművesség, illatszerekészítés); ez azt bizonyítja, hogy a görögök a „második nagy társadalmi munkamegosztást“ (azaz a kézműiparnak a földműveléstől való elválását) abban az időben már régen maguk mögött hagyták. Cserekereskedelmet folytattak, az adókat természetben fizették a közmunkák erődítmények, utak, hidak építésére irányultak. A görög államok erejéről kereskedelmi, gyarmatosító és katonai terjeszkedésük is tanúskodik.

A görögök felemelkedése bármennyire csodálatra méltó is, semmivel sem ment gyorsabban, mint évszázadokkal azelőtt Egyiptom és Babilónia fellendülése. A fejlődés rendjében azonban lényegesen különbözött ezektől az országoktól: mert míg Egyiptom és Babilónia népei hamarosan megrekedtek az elért vívmányoknál, a görögök állandóan fokozták az iramot. S nemcsak az ország legnagyobb törzse, az akhájok, hanem az iónok és az aiólok is. Ennek ellenére az i.e. II. évezred alkonyáig nem tudták behozni az egyiptomiak és a babilóniaiak előnyét.

Ne feledjük el: a görögök akkor vágtak neki őstörténetüknek, amikor ezeknek a népeknek már ezeréves történelmük volt. Amikor az első akhájok megfelelő táborhelyeket kerestek Görögországban, Egyiptom már egy évezred óta egyesített állam, Babilónia pedig legalább tizenkét királyság utódja volt. Amikor az akhájok első váraikat kezdték építeni, a Nilus fölött már több mint fél évezrede piramisok, az Eufrátesz és a Tigris között pedig csaknem ezer éve zikkuratok álltak. Amikor a görögök megismerték az írást, Egyiptomban és Mezopotámiában már tizenöt évszázada hivatásos írástudók jegyezték fel — hieroglifákkal, illetve ékírással — a törvényeket és az uralkodók tetteit, a bírósági ítéleteket, a matematikai számításokat és az epikus költeményeket. Sőt még a görög legközelebbi rokonságban álló nép, a hettita is évszázadokkal megelőzte őket. A távoli Kínában már ugyancsak létezett Sang-dinasztia, utána a Jin. A görög nép tehát még fiatal volt: egész történelme előtte állt.

Az akhájoknak azonban nem adatott meg, hogy az oly reményteljesen megkezdett úton továbbhaladjanak. Politikai hatalmuk fellendülése, kultúrájuk virágzása hirtelen félbeszakadt. És nemcsak hogy félbeszakadt: váraikat bevették, politikai rendszerüket megsemmisítették, kultúrájukat lesöpörték a föld színéről. Olyan gyorsan és olyan tökéletesen, hogy csak mondák, mítoszok s későbbi történetírók homályos utalásai maradtak utánuk.

A mítoszok és mondák meglepően racionálisan magyarázzák az akhájok bukását. Állítólag annyira megerősödtek, hogy a mükénéi király vezetésével nagy tengerentúli hadjáratra vállalkoztak,

vállalkozásuk azonban legjobb vezéreik és legjobb katonáik pusztulásával végződött. Olyan hatalmasak voltak, hogy nem féltek, és — „saját erejük által vesztek el“.

A történészek többsége egyetért ezzel a magyarázattal, s további — régészek által megerősített — tényekkel is kiegészíti. A hadjáratban meggyengült akhájoknak nem volt elég erejük, hogy megvédjék magukat az i.e. XII. század elején észak felől Görögországra törő barbárokkal szemben, akik előzőnlőtték és elpusztították az egész országot, majd áthajóztak a tengeren, és megsemmisítették Krétát.

Kik voltak ezek a barbárok? Az akhájok vérrokonai, akik eredeti településeikről kivándorolván, útközben elakadtak valahol északon, s ott a kulturális fejlődésben jócskán visszamaradtak. Hadászatuk azonban nem volt elmaradott: a bronzkardokkal védekező akhájok ellen vasfegyvereket rántottak elő, és győztek.

Dóroknak hívták őket. Az akháj királyságok után megmaradt romokból és hamuból évszázadok múltán egy új Görögország kelt életre.

Az istenek és hősök kora

Görögország legrégebb múltját nemcsak a napfényes Hellasz várai és palotái, nemcsak a múzeumok kincsei őrzik. Szavak szöttesei, költői nyelven írt művek is maradtak ránk; ezek ugyan később keletkeztek, de gyökereik egészen a krétai—mükénéi korszakba — a mítoszok és mondák világába — nyúlnak vissza.

A görög mítoszok és mondák (mint ahogy más kultúrnemzetek mítoszai is) a „hőskort“ tükrözik.

A görögök őstörténetének — protohistóriájának — utolsó szakasza, a földre szállt istenek, az emberfölötti tettekre képes hősök, a legendás törzs- és városalapítók kora ez. Csapongó képzeletvilága, játékos leleményei, történelmi mag köré szőtt meséi, költői varázsa ma is vonz bennünket. Kíváncsiak vagyunk azért is, mert a mítoszok és mondák rögzítik az emberek legősibb tapasztalatait, a későbbi művészet forrását és éltető talaját képezik, s ősi bölcsességük mindmáig bölcsesség.

Bár a mítoszok és mondák keletkezésekor az emberiség még a faekét sem ismerte, sok mítosz és monda az atomkorig fennmaradt: hőseikkel közmondásokban, kozmikus rakéták elnevezéseiben, műalkotásokban, filozófusok írásaiban és államférfiak beszédeiben találkozunk; minden idők (a jelenkort is beleértve) leggyakrabban kiadott és legolvasottabb művei közé tartoznak. Borúlátó utópiák szerzői szerint a földünkön élő utolsó emberek is ezeket olvassák majd.

Az ókori görög mítoszok és mondák több ciklust alkotnak. A legrégebbiek az időszámításunk előtti XVI—XIV. század eseményeivel foglalkoznak, persze csak jóval később dolgozták fel őket; a legfiatalabbak az i. e. VI—V. században születtek. Többféle változatuk ismert, amelyek gyakran egymásba fonódnak, sokszor azonban ellentétben állnak egymással; ám hosszú fejlődésüket tekintve ezen nem csodálkozhatunk. Mindegyikben közös azonban az ősi istenek világa, ahogy azt Homérosz és Hésziodosz, majd további költők — főként az attikai tragédiák szerzői — ábrázolják.

Az emberek életét uraló, a természeti és társadalmi erőket megszemélyesítő görög istenek világa valóban csodálatos volt. A görögök ezt a világot saját életük hasonlatosságára teremtették, az isteneket pedig uralkodók képére formálták; persze az istenvilágban mindent felnagyítottak, de csak olyan mértékben, hogy semmi se váljék embertelenül tökéletessé. Isteneik roppant hatalmasak voltak, de nem mindenhatók: parancsoltak mindennek, ami bolygónkon (vagy az egész világűrben) élő vagy élettelen, önkényesen megváltoztatták a természet törvényeit, de egy isten sem volt képes a másik tettét érvényteleníteni, s mindannyiuk fölött uralkodott a végtet. Mivelhogy az ember vágyait személyesítették meg, halhatatlanok voltak, s mindig frissek, hiszen frissesség nélkül a halhatatlanság mit sem érne; de nem voltak örök életűek, mert ők is születtek, akárcsak az emberek. Szinte mindentudók és — elméletben — mindenütt jelenlevők voltak; néha azonban hagyták magukat becsapni, s azis megtörtént, hogy elkéstek valahonnan. Emberi szükségletek és emberi szenvedélyek, emberi hibák és fogyatékoságok jellemezték őket; más vallások isteneitől eltérően nem vágtak szüntelenül szigorú arcot, és nevetni is tudtak. Az emberekkel szemben hol nyájasan, hol barátságtalanul viselkedtek: gyakran kiszámíthatatlanok voltak; védelmezték és üldözték, büntették és jutalmazták az embert, de könyörgéssel és ajándékokkal hatni lehetett rájuk. Funkciójuk betöltésével nem sokat törődtek, lakomákra jártak, s ambróziát és nektárt fogyasztottak. Örömek és élvezetek közt múltatták idejüket, ahogy azt az emberek is szeretnék volna. A sok-sok isten közül tizenkettő különleges rangra emelkedett: ezek Thesszáliában, a magas, hófedte Olümposzon tanyáztak. Közülük is a legfőbb „az istenek és az emberek atyja“, a fellegrázó Zeusz volt.

A görögök elképzelése szerint eredetileg sem istenek, sem pedig emberek nem éltek a földön. Pontosabban: maga a világ sem létezett, csak az alaktalan őanyag elemeinek összevisszaságával kitöltött végtelen világűr, amelyet Khaosz személyesített meg. Belőle keletkezett Erebosz, az örök sötétség, és Nüx, a fekete éjszaka; Ereboszból és Nüxből támadt aztán Ajthér, az örök világosság, és Héméré, a fényes nappal. Később megszületett Gaia, a föld, Tartaros, az alvilági szakadék, és Erós, az életadó szerelem. Gaia szülte Úranoszt, az égboltot, és Pontoszt, a tengert: mindkettőt

önmagából, apa nélkül. Ūranosz magához ragadta a mindenség fölötti uralmat, s ő lett az első főisten.

Amikor Ūranosz uralomra jutott, feleségül vette Gaiát, és újabb isteni lényeket nemzett, akik csupa óriások voltak: először nemzette a tizenkét titánt (hat férfit és hat nőt), majd a három egyszemű küklópszot és végül a három ötvenfejű és százkezü hekatonkheirt. Ūranosz nem szerette utódait, sőt a hekatonkheireket annyira meggyűlölte, hogy az alvilágba zárta valamennyit — ne is lássa őket. Gaiát ez felduhitette, s rábeszélte a legifjabb titánt, a kormonfönt Kronoszt, hogy büntesse meg apját. Kronosz megtámadta Ūranoszt, megfosztotta férfiasságától és hatalmától, s maga lépett a főisten helyére.

Főistenként Kronosz arra kényszerítette a többi titánt, hogy őt szolgálják. Feleségével, azaz nővérével, Rheiával hat gyermeket nemzett: három lányt (Hesztiát, Démétért és Hérát), valamint három fiút (Hadészt, Poszeidont és Zeust). Mivel attól tartott, hogy az ő példáját követik, s apjuk ellen lázadva megfosztják majd hatalmát, mihelyt megszülettek, felfalta őket. De nem volt még uralkodó utód nélkül — bármennyire igyekezett is megszabadulni vetélytársaitól. Zeust, a legkisebb fiút Rheia titokban szülte meg Kréta szigetén, s helyette egy pelenkákba pólyált követ adott át Kronosznak. Zeusz aztán a nimfák védelme alatt felnőtt, s kiderült, hogy Kronosz félelme nem volt alaptalan: (Zeusz ugyanis apja ellen támadt, kényszerítette őt, hogy kiöklendezze többi testvérét is, akik — hiszen isteni lények voltak — tovább éltek apjuk belsejében. Zeusz azután összefogott velük, hogy magához ragadhasa a hatalmat. Először ugyan Kronosz egészen az Olümposz csúcsáig űzte fiát, Zeusz azonban a maga pártjára vona a hekatonkheireket, a küklópszokat és a titánok közül is néhányat (köztük Ókeanoszt, a végtelen vizek istenét és Sztüxőt, az alvilági folyó istennőjét), akik Kronosz uralmával elégedetlenek voltak, s tíz évig tartó konyörtelen küzdelem után győzött: Kronoszt és a vele szövetkezett titánokat a Tartaroszbba vetette, s főistenné önmagát nevezte ki. Gaia ekkor Tüphónt, a százfejű szörnyet küldte ellene, hogy a titánokért bosszút álljon; Zeusz azonban a szörnyet is legyőzte, s azt is a Tartaroszbba dobta.

A főisten tehát a győzelmes felkelés vezére, a felülmúlhatatlan erejű Zeusz lett. De — bölcsen — nem tartotta meg az egész hatalmat magának, hanem megosztotta bátyjaival. Bár a hatalom elosztása sorsolással történt, Zeusz már előre elintézte, hogy a legjobb részt, az ég és föld felett való hatalmat ő húzza ki; Poszeidón a tengeri birodalmat, Hadész pedig az alvilágot kapta. Zeusz eleinte zsarnokként uralkodott, még az emberiséget is — amelynek ősapját Prométheusz titán agyagból teremtette — kétszer megpróbálta elpusztítani. Első ízben azért, mert az embereket gyöngéknek és semmirevalóknak látta: Prométheusz azonban megtanította őket a tűz használatára, tápláló ételek készítésére, a betegségek gyógyítására, s így megmenekültek. Másodszor azért, mert túlságosan is hatalmasaknak, tehát veszélyeseknek tűntek fel előtte; özönvizet küldött a földre, de Prométheusz segített fiának, Deukaliónnak és Deukalión feleségének, Pürrhának, hogy megmeneküljenek, és újra benépesítsék a földet. Zeusz ezért kegyetlenül megbüntette Prométheuszt (a Kaukázus egyik sziklájához láncoltatta, ahol egy sas mindennap kitépte a titán újra meg újra kinövő máját), de amikor hatalmát megszilárdította, engedett a szigorúságból, s régi ellenségeinek is megbocsátott. Továbbra is abszolút uralkodó maradt, de nem élt vissza hatalmával: őrizte az isteni és az emberi rendet, gondoskodott a jogról és az igazságosságról, s mindenkit védelmébe vett, aki segítségért fordult hozzá. Legidősebb nővéré, a csodaszép és előkelő Hérát vette feleségül.

Hera mindenekelőtt a házasságot és a nőket védelmezte. Zeusz őszintén tisztelte őt, s három gyermeket nemzett vele: Arészt, a háború istenét, Héphaisztoszt, az istenek kovácsát és fegyverkészítőjét, valamint Hébét, az örök ifjúság istennőjét. Ez persze nem akadályozta őt abban, hogy időnként más nők után nézzen; főleg fiatal korában volt igen csapodár, s nem volt olyan szemrevaló istennő vagy halandó asszony, akit meg ne környékezett volna. Amikor egy-egy kalandjáról, esetleg újabb utódjáról Héra is tudomást szerzett, úgy leteremtette hűtlen férjéről, hogy csak úgy rengett az Olümposz; a földön ilyenkor zivatarok támadtak. Héra volt egyébként az egyetlen istennő, aki szembe mert szállni Zeusszal: nyilván azért, mert a felesége volt; a főisten végül az ég és föld nyugalmaért mindig meghátrált előtte. A többi isten Zeusszal szemben „a főistennel ajánlatos jóban lenni” elv szerint viselkedett.

Poszeidón korlátlan ura volt mindennek, ami a tengeren és a tengerben történt. Uralma alá tartoztak az összes tengeri istenségek és élőlények, a tengerjáró emberek sorsát is kezében tartotta. Hatalmas háromágú szigonyával felkorbácsolta és elsimitotta a hullámokat, ha a földre sújtott vele, földrengés keletkezett. De hatalmát csak az emberek számára is hozzáférhető belső tengereken gyakorolhatta. A földet körülvevő végtelen tengeráron, amelyet csak az istenek közelíthettek meg,

Ókeanosz uralkodott. Poszeidón Amphitrité istennőt. Nékesz tengeristen lányát vette feleségül: tőle született Tritón nevű fia, aki (a genetikai törvények ellenére) félig ember, félig hal volt.

Hadész ugyanolyan előkelő származással dicsekedhetett, mint Zeusz vagy Poszeidón, őt mégsem szokták az olümposzi istenek közé sorolni. Föld alatti birodalmát ugyanis csak nagy ritkán hagyta el, az istenek összejöveteleire sem járt. Az emberekkel nem törődött, hiszen előbb vagy utóbb mindenkinek át kellett lépnie háza küszöbét: a végzet elől „senki se futhat, sem hitvány, se nemes, miután megszülte az anyja”. Hadész birodalma szörnyűséges volt: aki oda belépett, elveszítette mindenét, még a reményét is. Bejáratát Kerberosz, a háromfejű kutya őrizte, s Kerberosz minden érkezőt szívesen beengedett, vissza azonban senkit. A birodalmat több folyó határolta: az Akherón, a síralmak folyója — ezen egy barátságtalan öregember, Kharón szállította át a holtakat —, továbbá a Kókütosz, a bánat folyója, a mindent megfagyasztó Sztüx folyó, a tüzes Püriphlegethón és a feledés sötét folyója, a Léthé. Ezek között a folyók között terült el az aszfodelosz halvány virágaival benőtt örömtelen táj, ahol a holtak árnyéktalan lelkei bolyongtak. Ettől nyugatra volt az Élűszion, melynek mezőin az igazak éltek, alatta, a mélyben pedig a Tartarosz tátongett, ahol a bűnösök lakoltak vétkeikért. A birodalom közepén, a sötét Ereboszban volt Hadész palotája; feleségével, Perszephonéval lakott itt, s közösen uralkodtak a holtak lelkei és az alvilág istenei fölött. Az alvilág istenei kevesen voltak, az emberek mégis tőlük irtóztak a legjobban. Közéjük tartozott Thanatosz, a holtak lelkét elragadó halál istene, Hüpnosz, az álom istene, aki kábító álmokat küldött az emberekre, az undorító Kérek, akik kiszívták a harcban elesettek véré, az egy lábú Empúsza, aki az útkereszteződéseken gyilkolta meg áldozatait, Hekaté, a varázslat háromfejű istenasszonya és a bosszú könyörtelen istennője, az ádáz Erinnüszoék. Hadész birodalmában szomorú volt a holtak sorsa, nem csoda hát, hogy az emberek a legrosszabb életet is többre becsülték a halálnál. Még akkora hős, mint Akhilleusz is kijelentette, hogy „napszámban szívesebben tűrná másnak a földjét, egy nyomorultét is, kire nem szállt gazdag örökség, mint hogy az összes erőtlen holt fejedelme maradjon”.

A többi isten nem uralt birodalmat, csupán többé-kevésbé meghatározott funkciót töltött be. Zeusz és Héra nővére, Démétér, a föld termékenységének és a földművelésnek volt az istennője; megtanította az embereket a gabonatermesztésre, s ezáltal rávezette őket arra, hogy felhagyjanak nomád életmódjukkal s letelepedjenek. Lánya Perszephoné volt, akit Hadész elrabolt, fia pedig Plütosz, aki a gazdagság istene lett (sajnos vak volt, s a gazdagságot is vakon osztogatta). Zeusz és Héra másik nővére, Hesztia, a családok védelmezője, a családi tűzhely istennője; a községeket és az államokat ugyancsak ő védelmezte, hiszen a lakosság — a görögök elképzelése szerint — egyetlen nagy családot képezett.

Zeusz és Héra fia, az istenek kovácsa és fegyverkészítője, Héphaisztosz volt az egyedüli isten, aki fizikai munkát végzett; igaz, műhelyét teljesen automatizálta, fűjtatói agyának impulzusai szerint működtek. Mivel sántának született, Héra ledobta őt az Olümposzról; szerencsére azonban Thetisz, a tenger egyik istennője megmentette. Később Héphaisztosz visszatért az Olümposzra, hiszen ott volt a helye, s aranyból-ezüstből palotákat épített, hogy az istenek méltó helyen lakhassanak. Igazi fegyverkovácsként pártatlan volt, az összes harcoló félnek szállított fegyvert; ha kellett, túlórázott, gyakran éjszaka is dolgozott. Aphroditét, a szépség és szerelem istennőjét vette feleségül, aki szégyentelenül csalta őt főként bátyjával, Arésszal. Mikor egyszer a kovács tetten érte, s azzal fenyegette meg őket, hogy a többi istent is odahívja, Arész csak vállat vont: azt mondta, legalább a többiek irigylük majd tőle szeretőjét.

Arész a háború, de inkább a harcok és ütközetek istene volt. A csata kimenetelével nem törődött, csak a zaját és a harci lobogást szerette, a harcosok győzelmének és halálának egyaránt örült. S mert rajongott a háború zűrzavaráért, gyűlölte a kirobbantását akadályozó rendet. Arészt ezért sem az istenek, sem az emberek nem szerették. Egyszer maga Zeusz mondta neki, hogy — ha nem a fia volna — a Tartarosz legmélyére vetné. Természetes, hogy a görögöknél a békének is megvolt az istennője: a kedves, csöndes Eiréné, akit azonban — Arésztől eltérően — nem soroltak a tizenkét nagy olümposzihoz. De úgy is festett a világ.

Aphrodité, a szépség és szerelem istennője, a leghatalmasabb istennők közé tartozott, kegyeiért mindenki versengett. Az egyik változat szerint Dióné, az eső istennője szülte őt Zeusznak, a másik változat úgy tudja, hogy a tenger hullámaiból kelt ki, a hullámokat pedig Úranosz, a mennybolt istene termékenyítette meg: e változat szerint Aphrodité Küpros szigetén lépett a szárazföldre. Furcsa, hogy a szerelemben éppen ő nem lehetett boldog, bár a szerelmi boldogságot számos istennél és halandó férfinál kereste. Utódai közül Arész fia, a szerelem fiatal istene, Erész a leghíresebb.

A világosság és a nap istene, Apollón, Zeusz és Létó titánnő fia volt; nemcsak az életet és a rendet

védelte, hanem tévedhetetlen jós és lövész hírében is állt, s amiben mindenki egyetértett: ő volt az istenek legszebbike. Vetélytársa is volt: Héliosz, a másik napisten, aki négylovas aranszekerén járta az égboltot, s megvilágította a földet, vizzályba azonban sohasem keveredtek egymással. Apollón nővére, a vadászat és a hold istennője, Artemisz nemcsak a természetet és az állatokat védelte, hanem a szülő asszonyoknak is segített, s a nyugodt (erőszak nélküli) halált is ő adta az embereknek. Szenvedélyes vadász volt, s Szelenétől, a másik holdistennőtől eltérően szűz maradt.

A kereskedelem istene s az istenek küldönce, Hermész is Zeusz fia volt; Maia, Atlasz lánya szülte. S mert a kereskedelem szorosan összefügg az utazással, a vándorok istene szintén ő lett, s valami furcsa ókori asszociáció alapján még a tolvajoké és a csalóké is; ezenkívül ő védelte a szónokokat, a követeket, a feltalálókat, az atlétákat és egyáltalában minden ügyes vagy agyafűrt embert. Irisztől, az istenek női követőtől eltérően — aki a parancsokat csak közvetítette —, Hermész a parancsokat végre is hajtotta; főként Zeuszot szolgálta. Az orvostudományban is jártas volt; az orvostudomány „speciális” istene később Apollón fia, Aszklepiosz lett.

Zeusz legkedvesebb lánya Athéné volt, akit ő maga szült: mint tudjuk, Athéné felnőttként, teljes fegyverzetben pattant ki apja fejéből. Ő lett a bölcsesség és a művészet istennője, a jog és az igazság őrzője, s a mindig győzelmes — mert bölcsen irányított — háború istennője (Arész háborúi bizony nélkülözték a bölcs irányítást). Zeusz úgy tanácskozott vele mint tulajdon eszével, mindig számíthatott rá, és Athéné segített is neki; előrelátóan avatkozott az istenek és az emberek életébe, s mindig elérte a kívánt eredményt. A legősibb időkől fogva védelte a görögöket, de főleg az athénaiakat, akik városukat is neki szentelték.

Az Olümposzon töltötték idejük nagy részét a kilenc művészet védőistennői, a Múzsák is. Ha nem tartózkodtak éppen a Parnassoszon vagy a Helikónon! Itt időztek továbbá a Khariszok, a báj és szépség istennői, és a Hórák, a természet és a társadalom rendjének az istennői is, mindannyian Zeusz leányai. A többi isten közül főként Zeusz fia, Dionüszosz, a bor és a szőlőművelés istene tartózkodott az Olümposzon, aki ajándékaival elűzte a gondot, szórakozásra, szerelemre buzdított, tehát az életörömet terjesztette. Sok isten azonban sohasem jutott fel az Olümposzra, mégpedig általában az alacsonyabb rendű istenek vagy a félistenek, például a szatüroszok (szatírok) és a szilénoszok, a különféle démonok, a vízi és az erdei nimfák stb., olyan szörnyetegekről, mint a Gorgók vagy a Hárpiák, nem is szólva. Az istenek, főleg Zeusz földi gyermekei viszont elérhették az Olümposzt: vagy meghívták őket (például Tantaloszt), vagy pedig hősi tetteiket jutalmazták ily módon (Héraklész). Kivételesen néhány isten is arra kényszerült, hogy elhagyja az Olümposzt: ha nem viselkedett úgy, ahogy illett; így járt például Até, az elvakultság istennője, aki egyszer becsapta Zeuszt, vagy Mómosz, a butaság istene, aki a főistent megbírálta.

Isteneiket gazdag étellel és változatos életrajzzal ajándékozták meg a görögök; egy adag képzeletből és egy adag reális élettapasztalatból alkották meg őket. Hosszú nemzedékek dolgoztak az istenvilág létrehozásának nagy művén, amely Homérosz és Hésziodosz korában már lényegében készen állt. De hogy jó néhány évszázaddal korábban keletkezett, mint ahogy azt még a közelmúltban is a kutatók többsége feltételezte, az csak a püloszi táblák megfejtése után derült ki: ezeken a táblákon ugyanis már az i.e. XIV. században szerepel Zeusz, Héra, Poszeidón, Athéné, Artemisz, Hermész, s egy esetben még Dionüszosz neve is, akiről pedig mindenki feltételezte, hogy eredetileg nem görög isten volt, hanem — aránylag későn — Kisázsziából vagy Thrákiából került a görög mitológiába.

Pál apostol az Areiopagoszon elhangzott prédikációjában vallásosaknak nevezte a görögöket, mert sok istenben hittek. Ennek ellenére sem egyházat, sem pedig dogmákat nem teremtettek, más istenekkel és más vallásokkal szemben is türelmesek voltak. Sohase váltak isteneik misszionáriusává, s háborúzni se háborúztak értük. Ellenkezőleg, létezésükben és tetteikben sokan kételkedtek.

A görög mítoszok és mondák legismertebb ciklusa a trójai háborúval foglalkozik; a trójai háború eseményei azonban csak a mítoszok utolsó láncszemét képezik. A háború előtt történetekről más mítoszok regélnek: ezek közül az úgynevezett thébai ciklus a legrégebbi, amely legalább három terjedelmes — ismeretlen szerzőtől származó — költeményből áll: az *Oidipodeiából*, a *Thébaidészből* és az *Epigonoiból*. Mindhárom költemény elveszett; tartalmukat csupán későbbi művekből — főként Homérosz epizódjaiból és célzásaiból s még inkább a híres attikai tragédiákból: Aiszkhülosz *Heten Théba ellen*, Szophoklész *Oidipusz király*, *Oidipusz Kolónoszban* és *Antigoné*, valamint Euripidész *Phoinikai nők* és *Bakkhánsnők* című műveiből — ismerjük.

Théba városa, amelyhez ez a ciklus fűződik, ma is létezik; 15 000 ember lakja, Athéntől mintegy 75 kilométerre északnyugatra fekszik, Boiótia központja. Hétkapus fellegrára, a Kadmeiát a helység közepén áll; emlékszik még a műkenéi korszakra, a későbbi hanyatlásra s az új dicsőségre is, amely az i. e. 379—362-es években érte el tetőpontját, amikor is Théba vezető helyet foglalt el a görög városállamok között. Egyébként csak szerencsétlenségeiről ismert. Az i. e. XIII. században tűz és kard áldozatává lett, s ez később is megismétlődött néhányszor; i. e. 336-ban Nagy Sándor tette a földdel egyenlővé. Hamvaiból és romjaiból újra meg újra föltámadt, régi jelentőségének megújulására azonban egészen az i. sz. XIII. századig kellett várakoznia, amikor a Kadmeiát a frankok keresztes erődítménnyé alakították át — ebből két hatalmas torony ma is áll még. Ez azonban — akárcsak a török uralom alatti jelentősége — már a történelembe tartozik; maradjunk egyelőre a mitoszoknál.

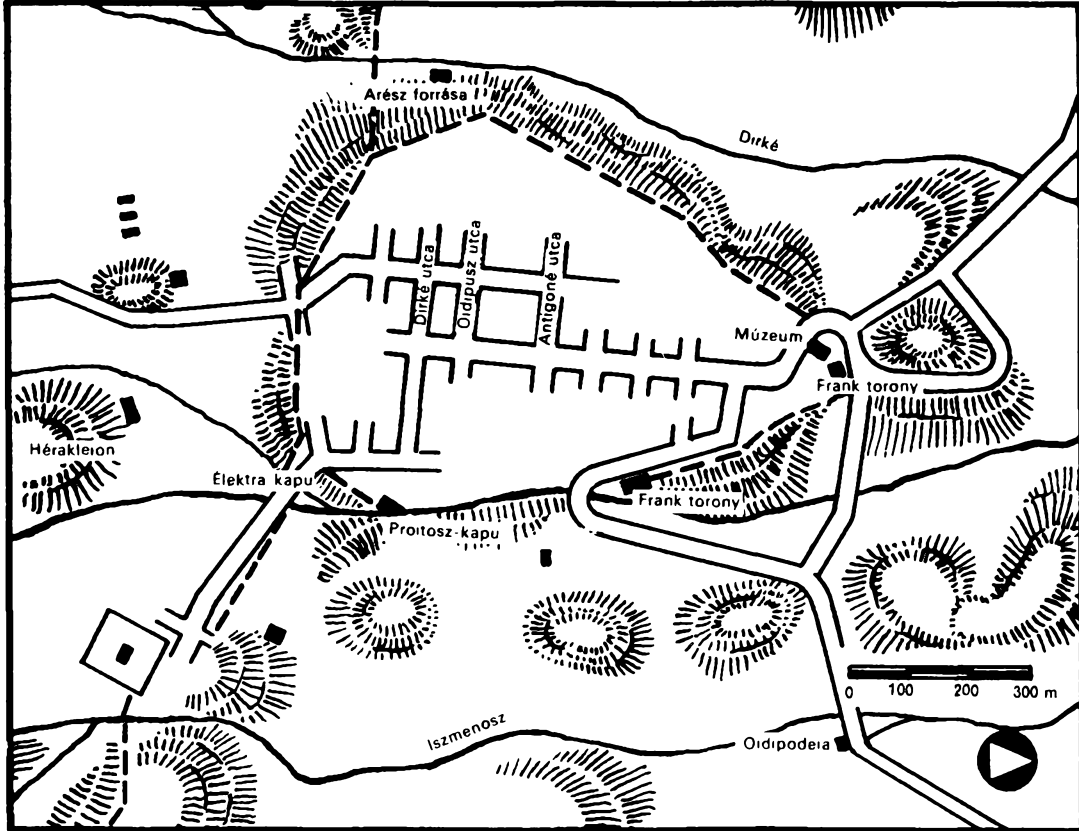
A mitoszok szerint Thébát Kadmosz, a föníciai Szidónban uralkodó Agénor király fia alapította, aki nővére, Európé rejtélyes eltűnése után került oda. Európéről tudjuk, hogy Zeusz, a főisten Krèta szigetére vitte. Agénor király viszont nem tudta ezt, elküldte hát mindhárom fiát, hogy keressék meg nővérüket, s megtiltotta nekik, hogy a lány nélkül visszatérjenek. Phoinix és Kilix hamarosan feladták a harcot, s mindjárt az első nekik tetsző országban letelepedtek. Kadmosz azonban folytatta nővére keresését, társaival áthajózott a tengeren, és eljutott egészen Boiótiába. Mikor reményvesztetten lemondott nővére további kereséséről, elhatározta, hogy ott marad és várost alapít. Közben váratlan csapás érte: vízárt küldött társait fölfalta egy sárkányfejű óriáskigyó. Haragjában megölte a kigyót, kiderült azonban, hogy áldozata Arész isten szent kigyója volt, isteni bosszútól kellett hát rettegnie. A kétségbeeséstől Athéné istennő mentette meg, aki Arészt nemigen kedvelte: azt tanácsolta Kadmosznak, szedje ki a sárkány fogait, s vesse be velük a mezőt. Kadmosz hallgatott az istennőre, s döbbenet láttá, mi nő ki a sárkányfogveteményből: a földből ugyanis fegyveres katonák keltek ki, s öldökölni kezdték egymást. Amikor már csak az öt legerősebb maradt életben, Athéné rájuk parancsolt, hogy dobják el fegyvereiket, s esküdjenek hűséget Kadmosznak. Ők segítettek aztán fölépíteni a várost — a hétkapujú erődítményt —, amelyet Kadmosz Thébának nevezett el.

Kadmosz erős és igazságos királyként sokáig uralkodott Thébában; még az istenek is elégedettek voltak vele, s Arész és Aphrodité lányát, Harmóniát adták hozzá feleségül. A sors azonban nem kedvezett neki; elveszítette lányait, Szemelét és Inót, unokáját, Aktaiónt, s úgy határozott, hogy elhagyja a várost. Amikor később a távoli Illüriában elgondolkozott, mi okozhatta szerencsétlenségét, eszébe jutott Arész kigyója. „Ha miatta történt mindez, akkor jobb lett volna, ha engem magamat változtatnak kigyóvá az istenek.” S az istenek, akik pedig a halandók kéréseinek teljesítését nemigen hamarkodják el, ezúttal nem késlekedtek: feleségével, Harmóniával együtt kigyóvá változtatták.

Kadmosz utódaival kapcsolatban nem egyeznek a mitoszok. Többségük szerint Kadmosz után fia, Polüdórosz, majd Polüdórosz fia, Labdakosz lett Théba királya. Más változatok szerint Kadmosz lányának, Agauénak fia, Pentheusz uralkodott a városban, aki gyűlölte Dionüszosz istent, mert az vidámságával elvonta az embereket az olyan komoly dolgoktól, mint például a háború és a lemondás; Dionüszosz aztán addig támogatta őt aszketizmusában és komorságában, mígnem teljesen megbolondult. A további mitoszok Zeusz isten és Antiopé thébai királylány fiáról, Amphiónról és Zéthoszról állítják, hogy Théba királyai voltak. A róluk szóló történetek közül főleg Amphión feleségének, Niobének a megbüntetése ragadt meg az emberiség emlékezetében; Niobé ugyanis hivatkozásával megsértette Apollón és Artemisz anyját, Létó istennőt: elbizakodottságáért hét fiának és hét leányának halálával fizetett. Kadmosz fiáról, Polüdóroszról és Labdakoszról nem maradtak ránk figyelemre méltó hírek — annál inkább Labdakosz utódairól.

Labdakosz fia, Laiosz törvényesen, mindenféle bonyodalom nélkül lépett a trónra; csak akkor támadt baj, amikor örököséről kezdett gondolkodni. Feleségétől, Iokasztától nem született utóda, s nem is akarta, hogy születék, mert egy jóslat szerint ez az utód halált hozott volna apjára; Laiosz tehát elment Pelopsz éliszi királyhoz, s elrabolta a fiát. A fiút Khrüszipposznak hívták, s mihelyt Laiosz hatalmába került, öngyilkos lett. Egy másik változat szerint Khrüszipposzt saját fivére, Atreusz és Thüesztész tették el láb alól. Laioszt a történetek miatt — s nekünk ez a fontos — Pelopsz megátkozta, hogy a tulajdon fia kezétől érje a halál.

Sok év múltán Iokaszté fiat szült, és Laiosz — a jóslattól és az átoktól való félelmében — kivitette az újszülöttet az erdőbe; hogy még véletlenül se menekülhessen meg, szíjjal összekötözte a lábát. De a rabszolga, akinek a fiúcskát az erdőbe kellett vinnie, megkönyörült rajta, s ahelyett, hogy prédául dobta volna a vadállatoknak, odaadta az első pásztornak, akivel találkozott. A pásztor a fiút urának, Korinthosz királyának, a gyermektelen Polübosznak ajándékozta; Polübosz és felesége, Meropé, az

Théba. A Kudmeia és környéke az ásátások után

Oidipusz („dagadt lábú”) nevet adták a fiúnak, s olyan szeretettel nevelték, mintha csak a sajátjuk lett volna. Oidipusz persze a király fiának tartotta magát, s rendben is volt minden egészen addig, míg egy részeg korinthuszi fiatalember talált gyerekeknek nem nevezte. S mert Polübosz és Meropé zavart viselkedéséből arra következtetett, hogy származása homályos, elment Delphoiba, hogy az ottani jóshelyen megtudja az igazságot. Igaz, múltjáról semmit sem tudott meg, annál többet a jövőjéről: hogy megöli saját apját, feleségül veszi anyját, és fiai születnek majd, akiket megátkoz.

Oidipuszt a jóslat teljesen letörte; összeszedve magát, elhatározta, hogy mindent megtesz, csak hogy megakadályozza a borzalmas jóslat teljesülését. Szüleinek nevét ugyan nem árulta el Püthia, de ha szülei Polübosz és Meropé, nem térhet vissza hozzájuk. A trónörökös tehát földönfutóvá lett. Ámde választhat-e az ember más utat, mint azt, amelyet a végzet szánt neki? Oidipusz nem tért vissza Korinthoszba, hanem elindult — Théba felé.

A Parnasszosz hegy alatti keskeny szorosban egy kocsival találkozott, amelyen egy tiszteletre méltó aggastyán ült. Oidipusz félreállt az útból, a kocsi azonban nem elégedett meg ennyivel: ostorával jól ráhúzott a fiatalemberre. Oidipusz az ütest visszaadta, mire az aggastyán is megütötte őt a botjával. Oidipusz nem tudott uralkodni magán, ismét visszaütött, de olyan szerencsétlenül, hogy az aggastyán tüstént kiadta lelkét. Kísérőit, akik Oidipuszra vetették magukat, a fiatalember rövid küzdelem után legyőzte és sorra agyonütötte, csupán egyetlen rabszolga menekült meg. A jóslat első része tehát beteljesedett: az aggastyán, akit Oidipusz megölt, apja, Laiosz volt.

Laiosz egyébként azért indult útnak, hogy megszabadítsa Théba városát. A város közelében ugyanis megtelepedett a szörnyeteg Szphinx, az asszonyfejű szárnyas oroszlán. Minden arra járót megállított, feladott neki egy találós kérdést, s aki nem tudta a helyes választ, azt ott helyben szétépte. Laiosz Delphoiban akarta megtudakolni, miként szabadítsa meg városát a Szphintxtől; válasz helyett

azonban csak Laiosz halálhírét hozta az egyetlen megmenekült rabszolga. Mikor Oidipusz Thébába érkezett, tudomást szerzett a Szphinxről, s föl is kereste. A találos kérdés nagyon könnyű volt: „Ki jár reggel négy, nappal két, este pedig három lábon?” Oidipusz gondolkodás nélkül válaszolt: „Az ember! Életének reggelen négykezláb mászik, a felnőttéssel nappalán két lábon jár, élete alkonyán pedig gyöngesége miatt harmadik lábára, botjára támaszkodik.” A Szphinx meglepette szárnyát, és a szakadékba ugrott. Végzetek úgy rendelte, hogy mielőtt valaki megfektetné a rejtvényét, el kell pusztulnia. A hálás thébaiak ezért királyukká választották Oidipuszt, aki most már biztos volt abban, hogy kitért a jóslat elől. Beköltözött a királyi palotába, ahol született, s feleségül vette Laiosz özvegyét, azaz saját anyját, Iokasztét. Két lánya — Antigoné és Iszméné — meg két fia — Eteoklész és Poluneikész — született. Boldogságból immár semmi sem hiányzott — ahhoz sem kellett sok, hogy sorsa beteljesedjen.

Thébára egyszer csak derült égből villám — borzalmas szerencsétlenség sújtott. Dögvész és szárazság együtt, egyszerre. Mikor már az a veszély fenyegetett, hogy a város temetővé változik, Oidipusz elküldte sógorát, Kreont Delphoiba, hogy az ott tanácsot kérjen. Puthia félreerthetetlen választ adott. Théba megszabadul, ha lakói kiűzik falai közül a király gyilkosát, aki az istenek haragját kiharagja a város ellen. Oidipusz összehívta a város lakóit, hogy segítsenek kézre keríteni Laiosz gyilkosát. De mert a gyilkost nem találta, magához hívatta Teiresziaszt, a jóst, aki vak volt ugyan, de a legrejtettebb dolgokat is látta, a jós azonban kitérően válaszolt. A király sok kéréssel és fenyegetéssel végül elérte, hogy a vak kimondta: „Te magad, Oidipusz, te vagy apád gyilkosa. Tudtadon kívül lettél az, mint ahogy tudtadon kívül anyád férje vagy.” Oidipusz haragra lobbant, felbérelt hazudozónak nevezte a jóst, de Teiresziasz megismételte szavait: „Tudd meg hát — tette hozzá —, bár idegenként jöttél Thébába, itt születted, ebben a városban. Nem látsz, bár van szemed, de nemsokára elveszíted, mint ahogy elveszítetted hatalmadat és gazdagságodat is, száműzött leszel, nem király!”

A jós magabiztossága nyugtalanította Oidipuszt, előhívta Iokasztét, s megkerdezte, volt-e Laiosznak fia, aki talán valahol másutt él, s visszatérhetett Thébába, amint azt Teiresziasz állítja. Iokaszté az igazsághoz híven válaszolt, s hozzátette, hogy a rabszolga, aki Laiosz parancsát végrehajtotta, él még, és tanúsíthatja a gyermek halálát. Oidipusz embereket küldött a rabszolgáért, de még mielőtt megtalálták volna, követ érkezett Korinthusból. Polubosz király halálhírét hozta. Oidipusz szívében bánat és óram váltogatta egymást. Lám, elkerülte sorsát, nem lett apjának gyilkosa!

Ez volt az utolsó boldog pillanat Oidipusz életében. A hírnök ugyanis folytatja jelentését: Oidipuszt Korinthusba hívják, hogy ott király legyen, hogy pedig eloszlassa aggodalmát ama jóslat miatt, mely szerint anyját fogja feleségül venni, közülük pedig Oidipusz nem Polubosz és Meropé fia, hanem talált gyermek, akit éppen ő, a hírnök kapott Laiosz király rabszolgájától. Iokaszté ekkor mindent megértett, felsikoltott, s beszaladt a palotába. Míg Oidipusz felocsúdott, elővezettek a rabszolgát is, aki beismerte, hogy nem hajtotta végre Laiosz parancsát, s a gyermeket Polubosz egyik pásztorának adta, ezenkívül tanúja volt a Parnasszosz alatti szerencsétlen esetnek, amikor Oidipusz onhibáján kívül megölte Laiosz királyt, a király kísérei közül egyedül ő menekült meg. Oidipusz kétségbeesésében Iokaszté után rohant a haloszámbában talált rá, de már későn, az asszony ongyilkos lett. Oidipusz egy aranytűt rántott ki Iokaszté kontoséből, azzal vakította meg magát, nem akarta többé látni a napvilágot, hiszen a fény is csak azt mutatta neki, milyen mélyre süllyedt.

A thébai nép melyseges egy utterzéssel fogadta Oidipusz tragédiáját. De a részvet nem tartott soká, sőt éppen azok, akik nemrég meg okosságáért és érdemeiért tisztelték, kezdték nógatni, hogy hagyja el a várost, szabadítsa meg Thébát a dögvéstől. Egyedül Kreón védelmezte, és nyújtott neki menedéket palotájában. De amikor Oidipusz két fia, Eteoklész és Poluneikész is apja ellen fordult, hogy a királyi trónra jusson, Kreón megosztotta velük a hatalmat, Oidipuszt pedig száműzte. Egyedül Antigoné maradt hű apjához, onként követte, erdőkön, hegyeken át vándorolt vele, mignem az Athén melletti Kolónoszban Oidipusz megérezte, hogy közeleg a pillanat, amikor a halál megváltja őt az élettől és szenvedéstől.

Míg Oidipusz száműzetésben bujdosott, fiait, Eteoklészt és Poluneikészt között testverháború tört ki. Eteoklész összefogott Kreonnal, és száműzte Poluneikészt. Poluneikész Argoszba menekült, benősült Adrasztoz király házába, hadjáratot szervezett Theba ellen, s az argoszi sereggel Théba falai alá vonult. Oidipuszt mindkét testvér szerette volna a saját pártjára vonni, nem fiúi szeretetből, s nem is szánalomból, hanem azért, mert a jóslat szerint annak kellett győznie, akinek oldalán Oidipusz áll. De hiába igyekeztek, Oidipusz egyikukhoz sem csatlakozott, sőt mindkettőjüket megátkozta. A testvérek a thébai falak alatt vívott párbajban nemsokára el is pusztultak.

A Théba elleni hadjárat az argosziak vereségével végződött; mind a hét vezérük elesett, csupán Adrasztoz menekült meg, aki akarata ellenére vett részt a hadjáratban. Théba királya Kreón maradt. Eteoklészt ünnepélyesen eltemette, a szülővárosára ellenséges sereget hozó Polüneikész holttestét azonban kiszolgáltatta a kóbor kutyáknak és a keselyűknek. Szörnyű büntetés volt ez: a temetetlen ember lelke ugyanis nem szállhatott alá a holtak birodalmába, s örökké a földön kellett bolyongania. De Antigoné, aki Oidipusz halála után visszatért Thébába, Kreón tilalma ellenére is eltemette Polüneikészt. Amikor Kreón ezért büntetettel vádolta, Antigoné nem tagadta cselekedetét: „Azáltal, hogy megszegtem az uralkodó törvényét, kötelességemet teljesítettem halott testvéremmel szemben, amint azt megkívánja az iratlan törvény és az istenek akarata. Amit elkövettem, nem bűn, hanem jámbor cselekedet, de ha a világi törvények büntetik a kegyeletet, én nem félek a haláltól, sőt áhítom azt.” Kreón ezért megparancsolta, hogy Antigonét a helyszínen végezzék ki. A lány védelmére kelt azonban Haimón, Kreón fia és Antigoné jegyese, majd a thébai nép is. De hiába intette Haimón az apját, hogy az uralkodó törvényénél magasabb törvény teljesítése miatt bünteti a lányt. Csupán azt érte el, hogy Kreón megváltoztatta ítéletét, és elrendelte, hogy falazzák be Antigonét a királyi sírboltba; nem kell a holtak közé távoznia, de az élők közt sem maradhat. Mikor az őrség teljesítette Kreón parancsát, megjelent Teiresziasz, a jós, s hírül adta a királynak, hogy baljós előjeleket látott: az istenek így adták tudtára haragjukat, s azt kívánják, hogy Kreón tegye jóvá vétkét. Az isteni bosszútól való félelmében Kreón eltemettette Polüneikészt, és elindult a sírbolthoz, hogy szabadon bocsássa Antigonét. De már késő volt: a lány felakasztotta magát halotti köntöse szalagjára. Antigoné előtt Haimón feküdt, aki önnön szívébe döfte törét. Amikor Kreón visszatért a palotába, feleségét, Eurüdikét is holtan találta: fia halála miatt érzett fájdalmában öngyilkos lett. A magára maradt Kreón csak egyre kérte az isteneket: fosszák meg őt életétől, és adják neki könyörületből azt, amit ő szánt Antigonénak büntetésül.

A háborúban elért győzelem tehát nem hozott nyugalmat Kadmosz városának, de még csak biztonságot és békét sem. Rövid tíz esztendő múltán a legyőzött vezérek fiai (*epigonoi*, „utódok”) Diomédész argoszi király vezetésével új hadjáratot szerveztek. Eteoklész fia, Laodamasz, aki Kreón után a trónra lépett, nem tudta megvédeni Thébát. Mikor a Kadmeia alatti ütközetben elesett, a thébaiak Teiresziasz tanácsára éjszaka titkon elhagyták városukat. Az epigónok aztán elpusztították a magas várfalakat és a város épületeit.

A várost állítólag Therszandrosz, Polüneikész fia építette újjá. De mindez abban a korban történt, amelyről a mítoszok már homályosan beszélnek, a történelem pedig még semmit sem mond.

A mítoszok és a regék másik nagy ciklusa nem egy városhoz, hanem egy hőshöz, méghozzá a görög képzelet által teremtett legnagyobb hőshöz. Héraklészhoz fűződik. Héraklész cselekedeteiről elsőként Homérosz tesz említést, de a mítoszt Kreophülosz és Peiszandrosz is feldolgozta, a klasszikus korban pedig főként Szophoklész a *Thrákiai nőkben* és Euripidész a *Héraklész* című tragédiában használta fel a Héraklészről szóló történeteket. Héraklész alakja minden antik szerző minden művében megjelenik, vagy legalábbis felvillan; az őt ábrázoló képzőművészeti alkotásokat lehetetlen összeszámlálni (csak a vázafestményekből több mint 1800 maradt ránk). Népszerűségben egyetlen mitikus vagy történelmi hős sem vetekedhet vele.

Héraklész várát, Tirünszt már meglátogattuk, szülővárosát úgyszintén: hiszen Héraklész éppen Thébában látta meg a napvilágot. Anyja, Alkméné, Amphitrüön király felesége ugyanis ott talált menedéket, amikor Tirünszt Szthenelosz mükénéi király fenyegette. Zeusz tudta, hogy a hősnek meg kell születnie, mégpedig nemcsak úgy, mint mindentudó isten, hanem úgy is, mint a születendő hős nemzője. Alkméné ugyanis nagyon megtetszett neki, ezért magára öltötte Amphitrüön alakját, és így könnyűszerrel elcsábította a mit sem sejtő Alkménét. Mikor felvirradt a nevezetes nap, nem bírta megállni, hogy az istenek tanácsában meg ne jövendölje: ma látja meg a napvilágot a legnagyobb hős. Héra rögtön megsejtette, hogy ismét valamilyen szerelmi kaland következményére céloz, s elhatározta, hogy bosszút áll. Úgy tett, mint aki nem hisz Zeusz jövendölésében, s megeskette a főistent, hogy az e napon születendő ember akár Zeusz ivadékain is uralkodni fog. Aztán rögtön elrendezte, hogy Szthenelosz feleségének idő előtt megszülessék a fia, Alkméné születését pedig egy kissé késleltette. Az erős Héraklész, a főisten fia tehát kénytelen volt a gyonge Eurüsztheuszt, a halandó Szthenelosz fiát szolgálni. A hősi élet feltétele adva volt.

Héraklész azonban nemcsak erejével, s nem is csak a végzet elleni küzdelemben tanúsított kitartásával lett hosszú; képességeit az emberek szolgálatába állította, hogy megszabadítsa őket a szenvedéstől és a nyomortól. Mint minden embernek, neki is voltak gyöngyei, és minden más

embernél többre volt képes; többet is szenvedett. Éppen ezért nyerte el a legnagyobb kitüntetést, amelyet a görögök az e világra született férfinak csak adni tudtak: a hősök nevet.

Az első híres tettet még bölcsőjében hajtotta végre. Héra két sárkánykígyót küldött, hogy öljék meg Héraklészt; a hős azonban ügyesen megfogta és megfojtotta a kígyókat. Amphitruón rögtön megértette, hogy ez a nem közönséges gyermek nagy tettekre hivatott, és gondoskodott Héraklész megfelelő neveltetéséről. Fegyverforgatásra a spártai Kasztór, ökölvívásra Kasztór bátyja, Polüdeukész tanította, a nyilazásban pedig Eurütosz oikhiai király volt az oktatója. Héraklész jó tanítványnak bizonyult nemcsak ezekben, hanem más tantárgyakban is; lanton játszani Orpheusz testvérénél, Linosznál tanult. Midőn egyszer Linosz megdorgálta, Héraklész úgy fejbe vágta lantjával, hogy többé föl sem kelt. De tanítóikkal így még a hősök sem bántak, s Amphitruón büntetésből a Kithairón hegyre küldte Héraklészt, hogy jószágot legeltessen. A hős egészen megfelelő foglalkozásnak találta a pásztorkodást, a rábízott munka nagyon tetszett neki. Csupán az nyugalantalanította, hogy egy rettentő oroszlán garázdálkodott arrafelé, s egyre-másra pusztította az embereket, állatokat; felkerekedett hát elejtésére — és meg is hozta emlékül az oroszlán bőrét. Amikor betöltötte tizennyolcadik életévét, elhatározta, hogy körülnéz a világban, s egyúttal feleséget is keres magának. Egy hatalmas buzogányt készített, vállára vetette a Kithairón hegyi oroszlán bőrét, és elindult szülővárosába, Thébába.

Thébában akkor Kreón uralkodott. A kutatók nem derítették ki, vajon az Oidipuszról szóló mítoszok Kreónjáról vagy csak névrokonáról van-e szó. Annyi azonban bizonyos, hogy ez a Kreón elvesztette az orkhomenoszi Erginosz király elleni háborút, s ezért évente száz ökröt kellett küldenie a győztesnek. Héraklész útközben találkozott az orkhomenoszi adószedőkkal, s mivel azok sértően viselkedtek, derekasan megleckéztette, s megkötözött kézzel hazaküldte őket. Erginosz erre Théba alá vonult, Héraklész azonban maga vette kezébe a város védelmét, s a máig is az ő nevét viselő domb mellett győzedelmeskedett. A békeszerződéssel aztán arra kényszerítette Erginoszt, hogy kétszeresen térítse vissza Thébának mindazt, amit addig a várostól kapott. Kreón király hálából Héraklésznak adta lányát, Megarát, és fele palotáját. Héraklész tehát szülővárosában maradt, három fia született, és a világ legboldogabb emberének tartotta magát.

De hogy a hősöknek nem adatott meg a nyugodt élet boldogsága, arról Héraklésznak csakhamar meg kellett győződnie. Amíg csak pásztor volt, Héra mindent rendjén valónak talált, de mihelyt Héraklész felemelkedett, az istennő közbelépett. Erejétől ugyan nem tudta a hőst megfosztani, de van-e iszonyúbb, mint az erő, ha nem kormányozza józan értelem? Héra tehát tébolyt küldött rá, s őrzőgési rohamában Héraklész mindhárom gyermekét, sőt féltestvére, Iphiklész két gyermekét is megölte. De számára a legszörnyűbb csak ezután következett: Héra ugyanis visszaadta értelmét. Héraklész ekkor porig sújtva Delphoiba zarándokolt, hogy megkérdezze, miként tisztuljon meg bűnétől. Apollón — Püthia szájával — azt válaszolta, hogy menjen el Eurüsztheusz mükénéi királyhoz, és lépjen a király szolgálatába; ha elvégzi az Eurüsztheusztól kapott tizenkét munkát, szegytől és bűntől egyaránt megtisztul. Héraklész hallgatott a szóra, az Amphitruóntól örökölt Tirünszben telepedett le, és jelentkezett Eurüsztheusznál. Amikor Eurüsztheusz ránézett, úgy megrémült, hogy parancsait nem merte személyesen elmondani, hanem — Kopreusz személyében — szóvivőt jelölt ki e célra. Annál vakmerőbben járt el a feladatok kigondolásában.

Mint tudjuk, Héraklész mind a tizenkét feladatot teljesítette. Először is megölte a szörnyű nemeai oroszlánt, amelynek barlangját máig is mutogatják a turistáknak. A nemeai oroszlán kétszer akkora volt, mint a közönséges oroszlánok, bőre sebezhetetlen, s az egész vidék rettegett tőle. Héraklész aztán megölte a lernai mocsarakban élő kilencfejű hüdrát. Igaz, minden levágott fej helyén két újabb nőtt ki, de végül is unokaöccse, Iolaosz segítségével a hős tüzes üszökkel leégette a hüdra fejeit, az élettelen testet aztán kibeleezte, és nyílve szőit megmártotta a hüdra epéjében. Majd elűzte a sztümphalisz tavak mellett élő réztollú madarakat, amelyek a sáskáknál is több kárt okoztak a vidéken; elfogta a gyors lábú kerüneiai szarvastehenet is, és Mükénébe hozta a hatalmas erümanthoszi vadkant. Végül pedig elment az éliszi Piszába, hogy Eurüsztheusz parancsára kitakarítsa Augeiasz király istállóit. Az istállókban annyi trágya és mocskok halmozódott fel, hogy a szállóige ma is emlegeti. Héraklész felajánlotta Augeiasznak, hogy jószága egytizedéért (Augeiasznak összesen 3000 állata volt) még a sötétség beállta előtt kitakarítja az istállókat. Miután megegyeztek, Héraklész az állatokat kihajtotta a legelőre, aztán úgy terelte el medrűkből a közeli Alpheiosz és Kladeosz folyókat, hogy hullámaik áthömpölyögtek az istállón, és tisztára mosták; este aztán a folyókat visszaterelte medrűkbe, és jelentkezett az ígért jutalomért. Augeiasz azonban közben megtudta, hogy az istálló kitakarítása Héraklész kötelessége volt, és nem fizetett, ráadásul azzal a megjegyzéssel is megsértette

a hőst, hogy mint Zeusz fia igazán nem szorul rá ilyenfajta mellékkeresetre. Héraklész nem feledkezett meg a történetekről, s midőn évek múltán alkalma nyílt rá, mindent kamatostul visszafizetett Augeiasznak: királyságát elpusztította, Augeiaszt pedig megölte.

A kitűzött feladatok felét tehát teljesítette Héraklész. Igaz, a hűdra megölését nem akarta Eurüsztheus elismerni, merthogy a hősnek ennél a feladatnál segítőtársa is volt; végül azonban megnyugodott, és újabb feladatokkal bízta meg Héraklészt. Először is el kellett hoznia Krétáról azt a bikát, amelyet Poszeidón isten ajándékozott Minósznak; Héraklész — minden akadály ellenére — ezt a feladatot is teljesítette. Aztán Diomédész thrák király emberhússal táplálkozó vad kancáit kellett elfognia. A kancákért vívott harcban barátját, Abdéroszt is elveszítette, de a feladatot végrehajtotta. Következő dolga az volt, hogy hajtsa el az Ókeanosz közelében fekvő Erüthreia szigetéről Gerüón, a háromfejű óriás hatalmas gulyáját. Ez a sziget messze nyugatra terült el, ahol keskeny nyakban végződött a föld. Héraklész buzogányával áttörte a „nyakat” (így keletkeztek „Héraklész oszlopai”, a mai Gibraltár), s a gulyát Mükénébe hajtotta. Ezután azt a feladatot kapta, hogy szerezzé meg Eurüsztheus leánya, Adméte számára Arész aranyövét, amelyet Hippolitüé, az amazónok királynője viselt. Héraklész társaival együtt elindult a Kaukázus alatti távoli országba, s mert Héra intrikái miatt az övet szép szóval nem tudta megszerezni, harcban ragadta el. A tizenegyedik feladathoz Héraklésznek az alvilágba kellett leszállnia, tizenkettedik feladatként pedig azzal bízta meg Eurüsztheus, hogy menjen el a heszperiszek országába: erről az országról egyetlen ember sem tudta, hol terül el. Héraklész azonban ezúttal sem habozott: hiszen a szabadság minden kockázatot megér.

Az alvilágból a Kerberoszt kellett felhoznia. Hadész a hős láttára igen elcsodálkozott, de elismerte bátorságát, és megengedte neki, hogy elfogja a Kerberoszt, mégpedig azzal a feltétellel, hogy nem használ fegyvert. A Kerberosz vadul csattogtatta mind a három állkapcsát, csapkodott tuskés, sárkányfejen végződő farkával, s olyan iszonyatosan vonított, hogy a felbolydult lelkek összeviasszák rőpködtek félelmükben. Héraklész azonban olyan erővel szorította meg a Kerberosz nyakát, hogy az megadta magát, s szófogadóan követte a hőst Mükénébe. Midőn Eurüsztheus megpillantotta az alvilág örét, ijedtében egy hordóba bújtt, s kezét tördelve kérte Héraklészt, vigye vissza a szörnyeteget oda, ahonnan hozta. Hozzon inkább három aranyalmát a heszperiszek kertjéből, ezzel a szolgálata le is telik.

A heszperiszek az égboltot tartó Atlasz titán lányai voltak. Héra aranyalmafáját őrizték valahol azon az országon is túl, ahol az óriás Antaiosz uralkodott, aki minden idegent birokra szőlított és megölt; a heszperiszek kertjének bejáratát pedig Ladón, az iszonyú sárkány őrizte. Héraklész megtudta, hogy az odavezető utat csupán Néereusz tengeristen ismeri, s mert Néereusz nem akarta elárulni titkát, Héraklész erőszakkal csikarta ki tőle. Tolvajok és uralkodók által állított számos akadályt legyőzve eljutott végre Antaioszhoz. Viadal közben Héraklész megfigyelte, miért legyőzhetetlen az óriás király. Ahányszor ugyanis Antaiosz érezte, hogy gyengül, odasimult a földanyához, s új erőt merített belőle. Héraklész tehát a magasba emelte ellenfelét; egy pillanat múlva az óriás már tehetetlen volt, mire Héraklész megfojtotta: Ezzel az Atlaszhoz vezető út szabaddá vált. Atlasz gyanús szívélyességgel fogadta Héraklészt: felajánlotta, hogy ő maga hozza ide az almákat, ha közben Héraklész tartja helyette az ég boltozatját. Héraklész elfogadta az ajánlatot, és Atlasz teljesítette ígérését, sőt egészen Mükénébe akarta vinni az almákat, mondván, hogy aztán majd visszatér. Cselt kivédeni csak csellel lehet: Héraklész megkérte a titánt, hogy csak egy pillanatig tartsa még az égboltot, amíg ő a fejére tesz egy párnát. Mikor Atlasz újból vállára emelte terhét, Héraklész azt kívánta neki, hogy legyen könnyű az ég boltozatja, és meg sem állt Mükénéig. Eurüsztheus nem akart hinni tulajdon szemének — és visszaadta Héraklész szabadságát.

Thébába már nem tért vissza a hős; feleségét, Megarát nagyvonalúan átengedte Iolaosznak, aki Héraklész távollétében vigasztalta az asszonyt, és annyira hozzászokott, hogy már nem tudott nélküle élni. Héraklész pedig elhatározta, hogy másik feleséget keres. Az oikhaliai Eurütosz király lánya, a vörös hajú Iolé nyerte meg tetszését. A király kijelentette, hogy csak ahhoz adja Iolét feleségül, aki a nyilazásban őt, Eurütoszt legyőzi. Midőn ez Héraklésznek sikerült, Eurütosz nem bírta leküzdeni haragját, amiért éppen tanítványától szenvedett vereséget, és sértőn kiutasította Héraklészt a palotából. Héraklész ekkor Kalüdóniába ment, és feleségül vette Oineusz király lányát, a szépséges Déianeirát. Útban Tirünsz felé Nesszosz, a kentaur el akarta rabolni Déianeirát, de Héraklész egy hűdraepébe mártott nyilvesszővel kioltotta a kentaur életét. Nesszosz azonban, mielőtt kiszenvedett volna, azt tanácsolta Déianeirának, fogja fel az ő kiömlő vérét, s ha egyszer úgy érzi, hogy Héraklész elfordult tőle, csak kenje be a hős ruháját a vérral, szerelme nyomban visszatér. Héraklész sorsába Héra is újra beavatkozott: úgy intézte, hogy a hérosz örjöngésében megölje Iphitoszt, Eurütosz fiát,

aki csak azért kereste fel Héraklész, hogy a hamis gyanúsítástól — tudniillik hogy Héraklész rabolta el Eurütosz marháit — megszabadítsa a hőst. Héraklésznek újabb szabadságvesztéssel kellett lakolnia tetteért: a delphoi jóshely utasítása szerint három évig Lúdia királynőjének, Omphalénak volt a rabszolgája.

Akárcsak előbb Eurüsztheusznál, Omphalé szolgálatában is több, hírnevet biztosító hőstettet hajtott végre. Az amazónok elleni háború során megszabadította Prométheuszt, aki az istenekkel szemben az embereket segítette, ezért Zeusz a Kaukázus egyik sziklájához láncoltatta. Héraklész egy jól irányzott nyil vesszővel lelőtte a titán máján lakmározó sast, majd buzogányával szétverte Prométheusz bilincseit. Hazatérőben azután megszabadította Laomedón trójai király lányát, akit éppen fel akartak áldozni egy tengeri szörnynek. A thesszáliai Pheraiban tett látogatásakor kiragadta Thanatosznak, a halál istenének kezéből Alkésztisz királyné lelkét, aki férje, Admétosz helyett akart meghalni: Héraklész visszavezette a lelket az életbe. Sok ártó ellenséget ölt meg, akik ugyanúgy pusztították az embereket, mint annak idején a hüdra, s párbajban még Arész istent is megsebesítette. Sok-sok várost alapított, közöttük a leghíresebb a Vezuv alatti Hérakleia (Herculaneum), sok-sok nőt boldogított, például az argonauták Lémnosz szigeti pihenése után (Héraklész ugyanis az argonauták vállalkozásában is részt vett) nem kevesebb, mint ötven lémnoszi nő vallotta őt gyermeke apjának. Némelyik további vállalkozásának hitelét egyik-másik későbbi szerző kétségbe vonta, abban azonban valamennyien egyetértettek, hogy Héraklész olyan megtiszteltetés érte, amilyen addig egyetlen földi halandónak nem jutott osztályrészül — hiszen maga Zeusz, a főisten folyamodott hozzá segítségért!

A gigászok, a trónjáról ledöntött Úranosz isten és Gaia istennő fiai ugyanis felládzdaktak az olümposzi istenek ellen. Győzelmüket csaknem bizonyosra vehették, mert az anyjuktól kapott csodatevő fű teljes védelmet nyújtott nekik az istenek fegyverei ellen. Mikor Zeusz már szorult helyzetbe került, eszébe jutottak a földiek, mert a halandók fegyvereivel szemben a gigászokat nem védte a varázsszer. Héraklész készségesen eleget tett Zeusz kérésének, a harctérre sietett, s az istenek segítségével sorra megölte a gigászokat. Ezzel a tetteivel az emberek háláját is kiérdemelte: Zeusz ugyanis minden hibája ellenére sokkal jobb uralkodó volt, mint elődei, Kronosz vagy Úranosz, a mindent megelőző Khaoszról nem is szólva.

Héraklész azonban nem lett volna becsületére sokat adó hős, ha az uralkodókkal, akik őt megsértették, le nem számol. Társai segítségével először Augeiasz győzte le. Győzelmének emlékére alapította meg az Alpheiosz és a Kladeosz folyók völgyében az olimpiai játékokat (a játékok megalapításáról más legendák is léteznek). Aztán Trója ellen vonult, ahol annak idején Laomedón király megtagadta tőle a lánya megmentéséért ígért jutalmat. Héraklész bevette a várost, falait lerombolta, Laomedont pedig megölte. Végül Eurütosz királlyal számolt le: megsemmisítette a városát, s őt magát halállal büntette. A fogságba esett nők között azonban megpillantotta a vörös hajú Iólet, s újra fellobbant szívében a régi szerelem. Amint Déianeira erről tudomást szerzett, eszébe jutott Nesszosz kentaur vére: bekente vele Héraklész ünnepi köntösét, és elküldte Oikhaliába. A hüdra mérge, amely a nyílhegyről a kentaur vérebe került, elviselhetetlen fájdalmat okozott Héraklésznek; Déianeira ezért bánatában öngyilkos lett. Mikor Héraklész rájött, hogy nincs rajta segítség, elhatározta, hogy önkéntes halállal szabadul meg kínjától. Halotti máglyát rakatott az Oita hegyén, s megkérte fiatal barátját, Philoktészt, hogy gyújtsa meg a máglyát.

Mihelyt a láng magasba csapott, megvillant a fellegrázó Zeusz villáma. Nyomában Athéné istennő szállt alá, s Hermésznek, az istenek hírvivőjének segítségével aranykocsin az Olümposzra vitte Héraklész. Az istenek szívesen fogadták a hőst, még Héra is félretette régi gyűlöletét. Zeusz az istenek asztalához ültette, megvendégelte nektárral és ambróziával, s halhatatlansággal ajándékozta meg.

A hatalmas Zeusz döntése érvényben maradt: Héraklész — nagy csillagképként — ma is ott lakozik a magas égen, ma is él a mondákban és a közmondásokban, s az általa alapított olimpiai játékokat mindmáig megrendezik.

A trójai háborút megelőző időszakból a mítoszok rengeteg olyan eseményről számolnak be, amelyet a legrégebbi költők csak éppen megemlítenek, vagy csupán utalnak rájuk. Két történet azonban szokatlan népszerűsége miatt szert: valószínűleg azért, mert hálás témákkal foglalkoznak (kalandokról és távoli utazásokról szólnak). Az egyik Argoszhoz fűződik, s hőse Andromeda megszabadítója, Perszeusz; a keoszi Szimonidész, Pindarosz és Apollodórosz is feldolgozták, s ezt a témát dolgozza fel Euripidész is *Andromeda* című tragédiájában, amely azonban nem maradt ránk. A másik történet Iólkoszban kezdődik, s ott is ér véget: ez az argonauták híres vállalkozásáról szól; főként Euripidész *Médeiajából* és Apollóniosz *Argonautikájából* ismerjük.

Argosz, amelyről öblöt és-országot is neveztek el, s ahol akháj várakat keresve már mi is jártunk, a mítoszok szerint a legrégebb görög városok közé tartozik. Sőt némely mítosz azt állítja, hogy a vízőzön utáni első emberek települése volt. Ősi voltát ma már csak a görögök előtti kort idéző szerény ásatások bizonyítják: kiterjesztésüket az akropoliszon álló török erődítmény akadályozza. A klasszikus kor idejéből, amikor Argosz jelentős demokratikus állam volt, a színház és az agorán levő építményeket tárták fel. Görögország felszabadulása (1831) után különben a szó szoros értelmében újjáépítették Argoszt, mert az egyiptomi hadak jobban elpusztították, mint a mítikus Aigüptosz.

Argoszt állítólag Phoróneusz király, Inakhosz folyamisten fia alapította; az argoszi mondák szerint az özönvíz után visszavezette a vizet a folyókba, s így lehetővé tette, hogy az emberek benépesítsék a földet. Inakhosz isten lánya Ió volt, aki később Héra papnője és Zeusz kedvese lett. Mikor azonban Héra tudomást szerzett Zeusz újabb kalandjáról, Iót tehénne változtatta, s a százszerű Argosz pásztor őrizetére bízta; de Ió megszökött, hosszú bolyongás után Egyiptomba jutott, s világra hozta Zeusz fiát, Epaphoszt, Egyiptom első királyát. Epaphosz családjából származott Aigüptosz egyiptomi király, akinek ötven fia volt, és Danaosz libüai király, aki viszont ötven lánygyermekkel büszkélkedett. Aigüptosz Danaosz lányaival akarta összeházasítani fiait, Danaosz azonban erre nem állt rá, s miután a háborút elvesztette, lányaival együtt Argoszba menekült. Aigüptosz oda is követte, s kényszerítette, hogy teljesítse akarát. Danaosz azonban megparancsolta lányainak, hogy a rájuk erőszakolt férjeket még a nászéjszakán öljék meg. Egyikük kivételével ezt mindannyian meg is tették, s ezért azzal lakoltak, hogy az alvilágban örök időkre vizet kellett merniük egy lyukas hordóba. Férjének csupán Hüpermnésztra kegyelmezett meg; a férfit Lünkeusznak hívták, s Danaosz halála után ő lett Argosz királya. Utána Abasz örökölte a trónt, akinek két fia volt: későbbi utóda, Akrisziosz, és Tirünsz alapítója, Proitosz. Akrisziosz tudomást szerzett a jóslatról, mely szerint unokája keze által kell meghalnia. Lányát, Danaét ezért egy föld alatti kamrába zárta, hogy ne érintkezhesék férfiakkal. A mindenható Zeusz azonban túljárt Akrisziosz eszén: mivel Danaé még dédanyjánál is jobban tetszett neki, aranyesővé változott, s így hatolt be a lányhoz a tetőrácson keresztül. A kellő időben aztán megszületett Danaé fia, a leendő hős, Perszeusz.

Igazi, mondhatnánk: séma szerint készült hős volt (ha lettek volna akkoriban sémák), félelem és gáncs nélküli, akinek egyetlen rossz tulajdonsága sincs, tehát mindig bátor, becsületes, önzetlen, sikeres. Danaé egyáltalán nem titkolta fia isteni eredetét — miért is titkolta volna? —, Akrisziosz azonban elhatározta, hogy megszabadul tőle. Hatalmas faladát csináltatott, Perszeuszt és Danaét a ládába zárta, s a ládát a tengerbe dobta. Persze Zeusz fiának nem ilyen halált rendelt a végzet: a hullámok a Kükládok egyik szigetére, Szeriphoszra sodorták a ládát, ott egy Diktüsz nevű halász, a sziget királyának, Polüdektésznek a testvére, kifogta a vízből, s Danaét és Perszeuszt a királyi palotába vezette. Polüdektész barátságosan fogadta őket, sőt Danaénak sokkal több figyelmet szentelt, mint amennyit az asszony szívesen fogadott. S mert önszántából Danaé nem akart a királyé lenni, Polüdektész elhatározta, hogy erőszakkal veszi feleségül. Perszeusz azonban megvédte anyját. Hogy Perszeusz ne legyen útjában, Polüdektész elhatározta, hogy megszabadul tőle. Kétségbe vonta tehát Perszeusz isteni származását, és felszólította, hogy valamilyen emberfeletti cselekedettel bizonyítsa azt. Perszeusz elfogadta a kihívást, a király pedig azt a feladatot adta neki, hogy ölje meg az iszonyú Medúszát, és hozza el a fejét.

A Medúza a három Gorgó egyike volt: hosszú fogú, haj helyett viperákat viselő szárnyas szörnyeteg. Aki ránézett, kővé merevedett az iszonyattól. Halhatatlan növéreivel együtt az Ókeanosz egy távoli szigetén élt, s már az odajutáshoz sem volt elég az emberi erő. Perszeuszon csak az istenek segíthettek. Mivel a bátorság megvolt benne (s ráadásul az istenek legfőbb urától származott), segítettek is: Hermész olyan varázskarddal ajándékozta meg, melynek minden csapása halálos, Athénétől pedig egy rézből kovácsolt pajzsot kapott: fényes felületén minden visszatükröződött, akár a tükörben. A nimfák Hadész láthatatlanná tevő sisakjával ajándékozták meg, és — hogy repülhessen — szárnyas sarukat is kapott tőlük, meg egy, a tartalmának megfelelően túgoló vagy zsugorodó bűvös tarisznyát.

Fantasztikus — az akkori emberek szemében a legnagyobb hőstettel telérő — repülés után Perszeusz megérkezett a Gorgók szigetére. Maga elé tartotta fényes pajzsát, s mint valami monitorban, látta benne az egész partvidéket. Mikor megpillantotta Medúszát, villámgyorsan rátámadt. Mielőtt még a sziszegő kigyók a szörnyeteget felébresztették volna, megvillant Perszeusz kardja, és tarisznyájába gurult a levágott fej. Medúza testéből fekete vér szökött ki, s a vérárból felmerült Khrüszaór, az óriás, és Pégaszosz, a szárnyas ló. Ebben a pillanatban repült fel a két

halhatatlan Gorgó Perszeusz nyomában, hogy megbosszulják testvérük halálát, elérni azonban már nem tudták, mert Perszeusz Hadész sisakjában eltűnt a végtelen tenger felett.

A szárnyas saruk nem bírták egészen Szeriphosz szigletén Perszeuszt, kétszer is meg kellett pihennie. Először Észak-Afrikában szállt le a földre, ahol Atlasz titán élt; Atlasz Perszeuszt barátságtalanul fogadta, a Medúza megöléséről szóló hírt pedig hazugságnak nevezte. Perszeusz erre előhúzta tarisznyájából Medúza fejét — ő maga nem nézett a tarisznyára —, s Atlasz a szörny láttán köheggyé változott. Így megkövülten hever ma is, Marrakechtól Tuniszig nyúlva. Másodszor a világ déli szegélyén, Aithiopiában ért földet Perszeusz: ebben az országban Kepheusz király és felesége, Kassziopéia uralkodott. Mikor a palota közelébe ért, egy tengerbe nyúló sziklához láncolt gyönyörű lányt pillantott meg. A király lánya, Andromeda volt a boldogtalan: életével kellett megváltania hazáját egy tengeri szörnytől, így kellett levezekelnie Kassziopéia bűnét, aki megsértette a tenger nimfáit. Perszeusz elhatározta, hogy megmenti a lányt: a magasba emelkedett, kirántotta kardját, s mihelyt a szörny megjelen, nekiment, és ádáz küzdelemben megölte. Perszeusz látogatása lakodalommal végződött; miután korábbi vőlegényétől, Phineusztól is megvédte Andromedát, a lánnyal együtt visszatért Szeriphoszra. Éppen idejében érkezett: Polüdektész már a Danaé elfogására küldött katonákat várta, akiknek elébe kellett hozniuk az asszonyt, ha az elhagyná rejtékhelyét, Zeusz templomát. Danaé helyett azonban Perszeusz érkezett, s jelentette, hogy teljesítette a feladatot. Polüdektész, aki bizonyosra vette, hogy Perszeusz már rég odaveszett a Gorgókkal vívott küzdelemben, hazug hetvenkedőnek nevezte a hőst. Perszeusz erre *elfordult*, s megmutatta igazsága bizonyítékát, Medúza fejét. Polüdektész abban a pillanatban kővé dermedt.

Mivel Perszeusz nem vágyott a szeriphoszi uralomra, a hatalmat Diktüszre ruházta, maga pedig Danaéval és Andromedával hazatért. Nagyapja, Akrisziosz elmenekült előle, Perszeusz tehát argoszi király lett, és sokáig szerencsésen és igazságosan uralkodott. Mikor Akrisziosz megbizonyosodott arról, hogy nem fenyegeti veszély, visszatért Argoszba. De sorsát nem kerülhette el: az ünnepi tornajátékokon Perszeusz szerencsétlen véletlen folytán éppen Akrisziosz fejének dobta diszkoszát. Mély fájdalommal, amiért nagyapja halálát okozta, Perszeusz örökre elhagyta Argoszt: trónját átengedte barátjának. Megapenthésznek cserébe annak váráért. Tirünstért. Halála után feleségével és felesége szüleivel együtt ragyogó csillagképpé változtatták az istenek. A földön hírneves utódokat hagyott hátra: legidősebb fia, Alkaios, Tirünsz királya és Amfitruón király apja lett, másik két fia, Élektüón és Szthenelosz mükénéi király, unokái egyike pedig Héraklész volt.

A másik mítosz hőse — Perszeusztól eltérően — szomorú sorsra jutott. Habár ő is nehéz feladatot kapott, s a feladathoz elegendő bátorsága is volt, származás és jellem dolgában messze elmaradt Perszeusz mögött. Iaszónnak hívták, s a hírneves thesszáliai város, Iólkosz alapítójának, Krétheusz királynak volt az unokája; Iólkosz maradványai — két mükénéi stílusú palota s az i.e. 2500 körüli időig visszanyúló rétegek — a mai Görögország harmadik legnagyobb kikötővárosa, Volosz közelében találhatók.

Iaszón azt a feladatot kapta, hogy hozza el Kolkhiszból az aranygyapjút. A feladattal Peliasz iólkoszi király bízta meg, aki Iaszón apját, Aiszónt erőszakkal megfosztotta a hatalomtól. A feladat teljesítésével azt kellett Iaszónnak bebizonyítania, hogy valóban méltó törvényes örökségére, az iólkoszi trónra. Az aranygyapjú akkoriban Aiétész kolkhiszi király tulajdonában volt; annak a kosznak a gyapja volt ez, mely egykor az ifjú Phrixoszt, az orkhomenoszi Athamasz király és Nephelé felhőistennő fiát hozta Aiétész országába. Aiétész nagyon büszke volt az aranygyapjúra, s hogy senki el ne lophassa, felakasztotta Arész isten szent ligetében egy magas tölgyfa ágára, és egy szörnyű, soha nem alvó sárkánnyal őriztette. Peliasz természetesen arra számított, hogy az aranygyapjút lehetetlen megszerezni. Nyugodt szívvel megígérte hát Iaszónnak, hogy mihelyt elhozza az aranygyapjút, övé lesz Iólkosz trónja.

Iaszón tudta, hogy amire egyetlen ember nem képes, az sokak egyesült erejével megoldható. Hatalmas expedíciót szervezett, és elérte, hogy részt vegyen benne az ötven leghíresebb görög hős, köztük Zeusz fia, Héraklész, Thézeusz athéni király, Kasztór és Polüdeukész, a spártai ikertestvérek, Kalaisz és Zetész, a szárnyas nyilasok, Peirithoosz, a lapithák királya, a kalüdóni Meleagrosz és mások; zenészük Orpheusz, orvosuk pedig az orvostudomány későbbi istene, Aszklépiosz volt. Mikor a hős Argosz megépítette azt az ötvenevezős hajót, amely az Argó („gyors”) nevet kapta, a hősök összegyűltek Iólkoszban, illő áldozatot mutattak be az isteneknek, majd útnak indultak a távoli Kaukázus ormai alatt elterülő vidékre. Kolkhiszba.

Az argonauták („az Argó hajósai”) útja meglehetősen veszélyes és kalandos volt. Az első napon Lémnosz szigeteig jutottak, s kis híján ott is maradtak. A lémnoszi nők ugyanis röviddel azelőtt

a sziget összes férfi lakóját kiirtották (állítólag hűtlenség miatt), ámde a tapasztalat megantitotta őket arra, hogy férfiakkal ugyan nehéz az élet, de férfiak nélkül meg lehetetlen; a válogatott hősök érkeztek igen megörültek, s annyi figyelemben részesítették a hajósokat, hogy azok, ha Héraklész nem noszogatja őket, talán meg is feledkeznek az aranygyapjáról. Aztán a mai Márvány-tengerre érve Kükiosz szigetén kötöttek ki; a király barátságosan fogadta őket, de mikor továbbhajóztak, az éjszakai szél megfordította hajójukat, és újra a félsziget partja felé űzte. Kükiosz király kalózkodnak nézte őket, és rájuk támadt, mire a védekező Iaszón megölte őt. A következő állomáson rémséges hatkező óriások támadtak rájuk. Egy kis számú partra szálló különítmény Héraklész vezetésével legyőzte őket, és valamennyi óriást megölte. Bithüniában a vad bebrúxó királyával, egy híres ökölvívóval akadtak össze, aki párbajra szólította fel a hajósok legerősebbikét; a kihívást Polüdeukész fogadta el, s kemény küzdelem után egy irtózatosszétűző ellenfele koponyáját. Müziában a nimfák elragadták tőlük Héraklész barátját, Hülaszt, s mert az ifjút nem találták meg, Héraklész nem tért vissza a hajóra — az argonautáknak nélküle kellett továbbhajózniuk. Thrákiában Phineusz királlyal találkoztak, aki ellátta őket jó tanácsokkal, miként juthatnak át a ma Boszporusznak nevezett tengerszoroson. Így hálálta meg a hősöknek, hogy Kalaisz és Zétész megszabadították őt az undok hárpiaiktól, az ételébe piszkító félig nő, félig madár lényektől. A tengerszorosot egymástól hol távolodó, hol összecsapódó két óriási szikla őrizte. Az argonauták Phineusz tanácsára egy galambot bocsátottak fel, hogy megmutassa az utat s a szükséges sebességet, majd nekifeküdtek az evezőknek, és sikerült baj nélkül (csupán a hajót csekély sérülésével) átjutniuk a szoroson. A Barátságtalan- (ma Fekete-) tengeren való hosszú hajózás és újabb kalandok után végül kikötöttek Kolkhisz partjain.

Iaszón bejelentette magát Aiétész királynál, és gazdag jutalmat kínált neki az aranygyapjúért; azt is megígérte, hogy mihelyt a gyapjút megkapja, azonnal hazatér. Aiétésznek persze esze ágában sem volt Iaszón kérését teljesíteni: társaitól azonban félt, s így megígérte, hogy kiadja az aranygyapjút, ha Iaszón teljesíti a feladatot, amelyet kiszab rá. A feladat egy kissé bonyolult volt: egy tűzokádó bikák vontatta vasekével fel kellett szántania Arész hadisten földjét, aztán be kellett vetnie sárkányfogakkal; a sárkányfogveteményből majd fegyveres harcosok nőnek ki, s ezeket meg kell ölnie. Iaszón elfogadta a feltételt, s bátorsága megnyerte Héra istennő tetszését: az istennő úgy intézte a dolgot, hogy Aiétész lánya, Médeia az első pillantásra beleszeressen Iaszónba. Médeia, aki hatalmas varázslónő hírében állt, varázseréji kenőcsöt adott a hősnek, melytől egy teljes napig legyőzhetetlen lett. Ezenkívül azt tanácsolta neki, hogy a sárkányfogvetésből kinövő harcosok közé dobjon követ: majd összekapnak rajta, a veszekedés hevében nem veszik észre Iaszónt, s így könnyen végezhet velük. Nagy meglepetésre Iaszón már másnap teljesítette a kitűzött feladatot; Aiétész azonban megtagadta az aranygyapjú kiadását. Médeia segítségével ezért a hős elrabolta a gyapjút, s a lánnal együtt azonnal hajóra szállt.

Az argonauták visszaútja talán még kalandosabb volt. A Barátságtalan-tengert átszelve eljutottak az Isztrosz (a mai Duna) folyam torkolatába, de csakhamar nyomukban volt Aiétész király hajóhada, Apszürtosznak, Médeia testvérének parancsnoksága alatt. Iaszón Médeia segítségével egy elhagyott szigetre csalta Apszürtoszt, ott megölte, testét darabokra vágta, és az Isztrosz vizébe dobta. Az ellenséget tehát megfosztotta parancsnokától, s így időt nyert. Míg a kolkhisziak Apszürtosz testrészeit kihalászták a vízből, az Argó utasai gyors evezőcsapásokkal megszöktek előlük, és az Isztroszon felfelé hajózva Közép-Európa belseje felé vették útjukat, ahonnan — isten tudja, hogyan — az Illir-, azaz az Adriai-tengerre jutottak; innen az Éridanosz (a mai Pó) folyón a Rhodanoszra (Rhône), majd a Tirrén-tengerre hajóztak. Végül Médeia rokona, Kirké varázslónő szigetére érkeztek, s Kirké útmutatása szerint szerencsésen átjutottak a Szkülla és Kharübdisz közötti tengerszoroson, és legyőzték a Planktai sziklái között örvénylő veszedelmes tengeráramokat; a tengerészeket pusztulásba csábító szirének hangjának is ellenálltak. A szél aztán a phaiákok boldog szigetére sodorta őket, ahol Iaszón teljesítette Médeia régi vágyát, s feleségül vette. Észak-Afrika és Kréta keleti része mentén nagy ívet leírva végül a ma Égei-tengernek nevezett tengerre jutottak, s hamarosan kikötöttek Iólkoszban.

Iólkoszban ünnepélyesen fogadták az érkezőket; illő áldozatot mutattak be az isteneknek, majd Iaszón köszönetet mondott társainak, és szerencsés hazatérést kívánt nekik. Aztán elment Peliaszhoz. Persze hibát követett el: akkor kellett volna Peliaszhoz mennie, amikor társai még együtt voltak. Peliasz ugyanis ereje tudatában a feladat teljesítése ellenére sem adta át neki az uralmat.

Kényszerítésére pedig Iaszónnak nem maradt eszköze; a bosszú végrehajtására tehát Médeiaért kérte fel.

Médeia minden eszközzel igyekezett bizonyítani szerelmét. Midőn Iaszón apja, az öreg Aiszón azon kesergett, hogy aligha éri meg a napot, amikor Iólkoszban az uralom visszakerül a törvényes király kezébe, Médeia egy varázserejű főzet segítségével visszaadta Aiszónnak a fiatalságát. Most elhatározta, hogy ezzel a tudományával Peliasz ellen fordul. Rávette Peliasz lányait, metsszék át apjuk torkát, hogy a kiömlő vér helyébe beönthesse ugyanazt a főzetet, mely Aiszónnak visszaadta ifjúságát: mikor a lányok követték útmutatását, Médeia hagyta elvérezni Peliaszt, sebébe pedig halált hozó főzetet öntött. Tettével természetesen magára vonta Peliasz fiának, Akasztosznak a bosszúját, és Iaszónnal együtt menekülnie kellett Iólkoszból.

Iaszón tehát elvesztette ősei trónját, és feleségével együtt Korinthoszban telepedett le, ahol Kreón király menedéket nyújtott nekik. Két fiuk született, s Médeia remélte, hogy a családi boldogság kárpótolja Iaszónt meghiúsult reményeiért. Iaszón azonban túlságosan is becsvágyó volt, s eltökélte, hogy király lesz bármilyen áron. Összebarátkozott Glaukéval, Kreón lányával, és elhatározta: feleségül veszi, hogy ily módon biztosítsa magának az utódlást Korinthosz trónján. Mikor ezt Médeia megtudta, szenvedélyes szerelme szenvedélyes gyűlöletbe csapott át. Elpusztította Glaukét és Kreónt, s megölte saját két fiát is, hogy annál jobban eméssze Iaszónt a fájdalom.

Iaszón, az egykori hírneves hős, a görög föld legnagyobb bajnokainak vezére hazátlan száműzöttként halt meg: vétkes és szerencsétlen sorsa eltorlaszolta előtte minden város és minden palota kapuját. Egyszer, midőn éppen az Iszthmoszon haladt át, meglátta egykori hajóját, az Argót, partra vonva: odament, hogy megpihenjen az árnyékában. De alig szunnyadt el, a hajó korhadt oldala bedőlt, és a romok maguk alá temették.

Az ión mítoszok legnagyobb hőse. Thészeusz athéni király. Héraklész kortársa és barátja volt. Ugyanazok a dokumentumok beszélnek róla is, amelyekből Héraklészt ismerjük: elsősorban Homérosz művei és az attikai tragédiák. Ezekben is találunk ellentmondásokat, főleg az időrendet illetően; a Thészeuszról szóló mítoszokból összefüggő egészet Plutarkhosz alkotott az i. sz. II. század elején.

Az athéniai Thészeuszt „Athén alapítójának”. városukat pedig „Thészeusz városának” tartották: szerintük ugyanis a hős egyesítette athéni vezetés alatt Attikát, tőle származik az első athéni alkotmány, és ő rakta le az athéni demokrácia alapjait. Athén városa persze előbb is létezett, hogy mióta, az nem derül ki a mítoszokból. Abban viszont a mítoszok is megegyeztek, hogy az athéni lakosok és királyok autokhtónok, „öslakosok” voltak, Athén földjéből születtek. Az első athéni királyt, Erikhthonioszt állítólag Gaia, a földanya hozta világra, s Athéné istennő felügyelete alatt nőtt fel; apját a legősibb mítoszok nem ismerik, a későbbiek pedig ilyen összefüggésekben Zeuszt fiát, Héphaistoszt emlegetik. Más mítoszok szerint Kekropsz, egy félig férfi, félig kígyó alakú lény volt Athén első királya. Kekropsznak „nem volt lába”, „nem jött sehonnan”, „a földből sarjadt”; az ő érdeme volt az is, hogy az okos és hatalmas Athéné lett a város védőistennője. Az Attika fölötti uralomért állítólag Poszeidón tengeristen versengett Athénével; az istenek az Akropoliszon gyűltek össze, hogy a versenyt elbírálják, s meghívták Kekropszt is, hiszen őt is érintette a dolog. Végül abban egyeztek meg, hogy az uralmat az kapja, aki értékesebb ajándékot ad a városnak; Kekropsznak kellett eldöntenie, melyik ajándék az értékesebb. Poszeidón háromágú szigonyát egy sziklába vágta, mire a kőből sós vizű forrás tört felszínre; Athéné meg a lándzsáját szúrta a földbe, s a lándzsából később olajfa nőtt ki. Kekropsz döntése egyértelmű volt: sós vízből a tengerben is van elég, de az olajfa értékes gyümölcsöt terem, termesztése az embereknek munkát, az országnak gazdagságot ad. („Athéné olajfája” egyébként ma is ott áll az Akropoliszon: az Erekhtheion nyugati falánál, Kekropsz sírjának közelében; utoljára 1917-ben ültették el.) Kekropsz állítólag a várost is Athéné tiszteletére nevezte el Athénnek; Plutarkhosz szerint azonban csak Thészeusz adta a városnak ezt a nevet.

A mítoszok többsége szerint Thészeusz Kekropsz dédunokája volt. Hivatalosan Aigeusz athéni királyt tekintették apjának, kevésbé hivatalosan azonban Poszeidón istent. Anyja, Aithra egyes szerzők szerint Aigeusz hitvese, mások szerint csak kedvese volt, apja, Pittheusz troizéni király révén a Peloponnészosz meghódítójától, Pelopsztól származott. Thészeusz Troizénben, Argolisz keleti partvidékén született, ifjúságát is ott töltötte. E város romjain épült évezredekkel később Damala, az egykori keresztes erődtorny, a mai halászfalu. Aigeuszt uralkodói kötelességei hamarosan Athénba szólították, és fia számára csupán egy kardot és egy pár sarut hagyott hátra, de ezek fölé is egy

hatalmas sziklát hengerített, mondván: ha Thészeusz elég erős lesz, elgördíti majd a sziklát. Tizenhat év múlva így is történt. Thészeusz első útja Athénba, leendő uralkodásának színhelyére vezetett.

Noha Troizénből tengeren alig fél napig tartott a hajóút, Thészeusz a hosszabb és veszélyesebb szárazföldi útvonalat választotta; egy kissé körül akart nézni a világban, remélve, hogy közben hőstetteket hajthat végre, s így nem minden dicsőség nélkül érkezik Aigeusz színe elé. Az első alkalom mindjárt Epidauros mellett kínálkozott: a rabló Periphétész támadta meg, aki az utasokat vasdoronggal verte agyon. Thészeusz ügyesen kicsavarta Periphétész kezéből a dorongot, és úgy megütötte vele, hogy az föl sem kelt többé. Az Iszthmoszon egy Szinisz nevű rablóval akadt össze; ez az elfogott utasokat két egymáshoz hajlított fenyőfa csúcsához kötötte, majd a csúcsokat szabaddá tette, mire a két fa hirtelen visszalandult, és az áldozatot szétszakította. Thészeusz őt is legyőzte, ugyanúgy bánt el vele, miként a rabló szokott másokkal. Kromnőönban a parasztok kérésére megölte a termést pusztító hatalmas vaddisznót, Megara vidékét pedig megszabadította egy Szkeirón nevű rablótól, aki arra kényszerítette az utasokat, hogy megmossák a lábát, majd hatalmas rúgással a tengerbe taszította őket. Eleuszisz közelében hasonló küzdelemben kellett helytállnia, mint amilyet Héraklész vívott az óriás Antaiosszal. Az ott élő, nagy erejű Kerküön az országba érkező összes idegent arra kényszerítette, hogy megvívjon vele életre-halálra: a Thészeusszal vívott küzdelmet azonban nem élte túl. Attika kellős közepén, a Képhiszosz folyónál, Damasztész, ismertebb nevén Prokrasztész, azaz a „Nyújtogató“ állta el Thészeusz útját. Ez a rabló kunyhójába hívta az utasokat, és ott szépszerével vagy erőszakkal rávette őket, hogy feküdjenek az ágyába; aztán ha kilógott a lábuk, levágott belőle, ha viszont rövidebb volt, csontra, izületre ügyet sem vetve addig nyújtogatta testüket, amíg az ágy végéig nem értek. Thészeusz magát Prokrasztészt döntötte az ágyra, s mivel kiállt a feje, minden teketória nélkül levágta.

Athénban Thészeusz felkereste a királyi palotát; Aigeusz az első pillanatban nem ismerte meg. Médeia azonban, aki Iaszón halála után Aigeusz kegyeibe férkőzött, felismerte. A varázslónő azt ígérte a királynak, hogy ha feleségül veszi őt, akkor varázsszerei segítségével visszaadja az ifjúságát. Médeia megsejtette, hogy veszedelem fenyegeti, s rábeszélte Aigeuszt, hogy mérgezze meg Thészeuszt. Lakoma közben azonban Aigeusz tekintete Thészeusz kardjára tévedt, és felismerte ajándékát, aztán megnézte a fiú saruit, s menten felborította a mérgezett borral teli csészét. Megölelte Thészeuszt, bemutatta a népnek mint utódát, Médeiat pedig elűzte. Rövid idő múltán Thészeusz bebizonyíthatta, hogy méltó Athén trónjára. Először is Aigeusz ellenségeitől, Pallasz tizenöt fiától védte meg a várost, majd megszabadította Attikát a vad bikától (ezt a fenevadat Eurüsztheus parancsára Héraklész hozta el Krétáról), aztán önként jelentkezett azon athéni ifjak sorába, akiket Aigeusznak — mivel a Minósz elleni háborút elvesztette — Krétára kellett küldenie, hogy ott a szörnyeteg Minótauroszt elvéssék őket. Thészeusz — Minósz lánya, Ariadné segítségével — bejutott a labirintusba, kemény küzdelemben végzett a Minótaurosossal, s így megszabadította Athént a szörnyű hadisarc terhétől; aztán szerencsésen kijutott a labirintusból, és Ariadnéval együtt elhagyta Krétát. Az úton azonban Dionüszosz isten kényszerítette, hogy Ariadné hagyja Naxosz szigetén. A lány elvesztésén érzett bánatának aztán elfelejtette fehérekre cserélni a hajó fekete gyászvitorláit: a jó hírt ugyanis fehér vitorláknak kellett volna már messziről tudatniuk Athén városával. Midőn Aigeusz a gyászvitorlákat megpillantotta, azt hitte, hogy Thészeusz odaveszett, és kétségbeesésében egy part menti szikláról a tengerbe vetette magát (azóta nevezik ezt a tengert Égei-tengernek).

Thészeusz — mert Aigeusz halála után ő lett Athén királya — bölcsen és igazságosan uralkodott. Várfalakkal erősítette meg Athént, új épületekkel szépítette, az athénieknek pedig olyan törvényeket adott, amelyek a nép érdekeit szolgálták, és megtanította őket, hogyan kormányozzák önmagukat. De egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy erejét és bátorságát megmutassa. A hős Iaszóonnal Kolkhiszba hajózott az aranygyapjúért, Meleagrosszal részt vett a veszedelmes kalüdoni vadkanvadászaton, a nagy Héraklész oldalán pedig az amazónok ellen vonult hadba. Vállalkozásaiból mindig dicsőségesen tért vissza, sőt az utolsóból még feleséget is hozott magának: Antiopét, az amazónok szépsége és bátor szívű vezérét, akit a foglyok szétszétásakor juttatott neki Héraklész. Antiopé beleszeretett Thészeuszba, s midőn az amazónok Athén ellen vonultak, hogy kiszabadítsák, Thészeusz oldalán szembeszállt velük, és a csatában elesett.

Bár Thészeusz vágyott a dicsőségre, elkerülte a háborúskodást, és iparkodott megőrizni a város békéjét. Mikor azonban Peirithoosz, a lapithák királya megtámadta, habozás nélkül ellenállt, és közvetlen párharcra hívta ki Peirithooszt. Megállapítva, hogy erőik egyformák, azt javasolta, hogy mindketten vonják vissza csapataikat, és kössenek barátsági szerződést. A szerződést megkötötték, s Thészeusz részt vett Peirithoosz lakodalmán is (Peirithoosz Hippodameiát, Butész király lányát

vette feleségül); itt került sor a kentaurok és a lapithák közötti híres harcra. A félig ember, félig ló alakú vad kentaurok lerészegedtek, s mikor tetőpontjára hágott az ünnepség, vezérük, Eurütiön Hippodameiára vetette magát. hogy elrabolja: társai követték példáját. Peirithoosz. Héraklész és Thészeusz a többi görög élén magától értetődően a lapitha nők védelmére kelt, s mivel fegyvereiket nem hozták magukkal a lakomázóterembe, a nehéz serlegeket vágták a kentaurokhoz, a széttört asztalok lábaival vagdalkoztak, vagy pusztá kézzel támadtak rájuk. Végül legyőzték, és néhányuk kivételével — akik a hegyekbe menekültek — megölték a kentaurokat.

Antiopé halála után Thészeusz újra megházasodott: Ariadné húgát. Phaidrát vette feleségül. Házasságuk azonban nem volt boldog: Phaidra ugyanis beleszeretett Thészeusz és Antiopé fiába, Hippolüoszba, s mivel az ifjú nem viszonzta érzelmeit, sértett hiúságában megvádolta Hippolüoszt, hogy el akarta csábítani. Thészeusz akkor megkérte Poszeidón istent, hogy pusztítsa el Hippolüoszt. Az isten egy tengeri szörnyet küldött a fiú ellen, a szörny láttán Hippolüosz lovai megbokrosodtak, és halálba ragadták urukat. Az igazság azonban kiderült, és Phaidra öngyilkos lett.

Röviddel Phaidra halála után Peirithoosz is özvegyeségre jutott. Felkereste hát Thészeuszt, és azt ajánlotta neki, hogy együtt keressenek új feleséget. Mindketten a spártai szép Helenére vetettek szemet (miatta tört ki később a trójai háború), és el is rabolták. Mivel igaz barátságukat egy asszony kedvéért nem akarták elrontani, úgy döntöttek, hogy Helenét kisorsolják egymás között, a nyertes pedig majd segít a másiknak a kedvére való feleséget megkeresni. A sors Thészeusznak kedvezett; feleségül vette Helenét, és Athénba vitte. Peirithoosz ekkor arra kérte barátját, segítsen neki megszerezni feleségül Perszeponét, Hadésznek, az alvilág istenének hitvesét. Thészeusz hasztalan igyekezett lebeszélni barátját erről a vakmerőségről; Peirithoosz nem tágitott, és így Thészeusz — adott szavának megfelelően — elindult vele az alvilágba. Hadész szokatlanul barátságosan fogadta őket. s mikor Peirithoosz előadta kívánságát, azt válaszolta, hogy majd gondolkodik a dolgon. addig foglaljanak helyet az előszoba padján, és várják meg döntését. De amint leültek, testük hozzánőtt a hideg kőhöz. Peirithoosz örökre ott maradt, Thészeuszt azonban nagy sokára kiszabadította Héraklész. Helenét persze testvérei, Kasztór és Polüdeukész időközben már elvitték Athénból, sőt büntetésből még a város falait is lerombolták, az Athén feletti uralmat pedig Thészeusz ellenségének, Menesztheusznak a kezére játszották.

Athén legnagyobb hőseiből az alvilágból visszatérve nyomorult földönfutó lett. Mivel Athénba nem tehetette be a lábát, Szkürosz szigetére ment, ahol földje volt. Remélte, hogy fiai, Démophón és Akamasz segítségével visszaszerzi majd athéni trónját. De mióta a legfőbb isten bátyját megsértette, hajdani szerencséje nem tért vissza többé, bátorságával és erejével tehát mit sem tudott kezdeni. Dicstelenül pusztult el: Lükomédesz szküroszi király, aki félt Thészeusz igényeitől, séta közben, egy óvatlan pillanatban egy magas szikláról a tengerbe taszította Thészeuszt.

Mint tudjuk, a trójai háborúról már az archaikus korban nyolc nagy költői mű született; a nyolcból kettő — Homérosz *Ilíadsza* és *Odüsszeiája* — maradt ránk. A világ- és a görög irodalom legnagyobb költeményei ezek, persze nem csupán azért, mert 27 803 verssorból állnak: művészi színvonaluk, gondolati mélységük, széles látókörük és nagyszabású koncepciójuk is utolérhetetlen. Megalapozták az ókori Görögország egész kulturális fejlődését, s az összes későbbi költőre és drámaíróra, képzőművészre, filozófusra és történetíróra hatással voltak. A keletkezésük óta eltelt idő rengeteg kérdést halmozott köréjük: ezekhez még majd visszatérünk. Ezúttal csupán a költemények rövid tartalmát ismertetjük; ezek a költemények alkotják ugyanis a legősibb görög mitoszok és mondák befejező ciklusát.

Az *Ilíaszban* a Trója alatt állomásozó akhájok táborába vezet el bennünket Homérosz; a háború kilencedik évében járunk: azon a napon, amelyen az akhájok parancsnoka, Agamemnón és a legnagyobb akháj hős, Akhilleusz között kitört a viszály. A viszályt Agamemnón idézte elő, aki hatalmas király volt és derék harcos, de nem olyan nagy jellem, hogy megbocsássa alárendeltjének, amiért az érdemekben és népszerűségben felülmúlja. Az akháj seregek kettészakadását okozó viszály egy asszony miatt tört ki, és a Trója elleni vállalkozás sikerét is veszélyeztette.

Hogy miért indultak az akháj hadak Trója ellen, Homérosz világosan megmondja: mert a végzet úgy rendelte, hogy Trójának el kell esnie. Persze a végzet útjai kiszámíthatatlanok; végrehajtói vagy az istenek, vagy az emberek. Zeusz, a főisten tehát megneheztelt a trójai királyi házra. Priamosz, az akkori király ugyan mit sem vétett ellene, ez a tény azonban nyilvánvalóan mellékes volt. Az okoknak és következményeknek azt a láncát, melynek utolsó szeme Priamosz városának eleste volt, néhány, látszólag összefüggéstelen esemény alkotta.

Péleusz phthiai király és Thetisz tengeristennő lakodalmán kezdődött minden; ezen a lakodalmon — Zeusszal az élükön — valamennyi olümposzi isten megjelent. Prométheusz ugyanis megjósolta, hogy Thetisz fiat fog szülni, aki minden vonatkozásban túlszárnyalja majd apját: így hát az istenek — saját érdekükben — Thetisz halandó férfihoz adták feleségül. A lakodalomba minden istent és — a vizsály istennőjén, Eriszen kívül — minden istennőt meghívtak. Erisz bosszúból a lakmározó Héra, Athéné és Aphrodité közé egy aranyalmát dobott, amelyen ez volt olvasható: „A legszebbnek!” Mindhárom istennő nyomban az alma után nyúlt, és mindegyik magának követelte; mivel egymás közt nem tudtak megegyezni, Zeust kérték meg, hogy döntse el a vitát. Zeusz tisztában volt azzal, hogy ha az almát egyiküknek odaitéli, a másik kettőt magára haragítja. Egy pillanatig gondolkodott, s isteni ötlete támadt. Odahívta Hermészt, s megparancsolta neki: vigye az istennőket a vizsály almájával együtt a Trója melletti Ida hegyére. Egy Parisz nevű pásztor él ott, ő majd eldönti a vitát.

Parisz ugyan pásztor volt, de nem akármilyen: Priamosz trójai király és felesége, Hekabé házasságából származott. Hogy a hegyekben élt, nem pedig palotában, annak jó oka volt. Anyja, mialatt születését várta, álmában égő fáklyát látott, s a fáklya felgyújtotta Tróját. A jós úgy értelmezte az álmot, hogy a születendő királyfi Trója pusztulását okozza majd. Ezért Priamosz Pariszt mindjárt születése után az Ida hegyére vitette, s kitétette az erdei vadak prédájául. Egy anyamedve azonban megmentette a kisfiút, aztán pásztorok találtak rá, és magukhoz vették. Szép ifjúvá serdült, királyi származásáról mit sem tudott, s elégedetten éldegélt mindaddig, míg meg nem jelent előtte Hermész a három istennővel. Az igazat megvallva Parisz egy csöppet sem vágyott a bírói szerepre, Zeusz parancsát azonban teljesítenie kellett. Mindhárom istennőt egyformán szépnek találta, és az almát zavartan forgatta ujjai között. Az istennők segíteni igyekeztek: ki-ki dicsérni kezdte a maga erőnyeit, a vetélytársnőket pedig ócsárolta, de ezzel csak még jobban zavarba hozták az ifjút. Végül az érvelés olyan módjához folyamodtak, amelyet az emberek törvényei úgy minősítenek, mint a bírónak anyagi előnyök ígérétevel való meg nem engedett befolyásolása. Héra felajánlotta Parisznak, hogy egész Ázsia urává teszi; Athéné biztosította, hogy minden háborúban győzelemhez segíti; Aphrodité meg a világ legszebb asszonyát ígérte neki feleségül. Parisz ekkor elhatározta, hogy a vitát saját hajlamainak és érdekeinek megfelelően dönti el. Minek vegye nyakába az Ázsia uralásával járó gondokat? Mit ér a hadi dicsőség? De a szép feleség — ugyan miért is ne legyen az ő felesége a legszebb? Aphroditénak nyújtotta az almát.

Az istenek és az emberek megítélése szerint a világ legszebb halandó asszonya Zeusz főistennek és kedvesének, Lédá spártai királynénak a lánya, Helené volt. Aphrodité tehát Helenére gondolt, bár ez az elgondolás némi bonyodalmat rejtett magában: Helené ugyanis már férjes asszony, Atrusz mükénéi király fiának, Menelaosznak a felesége volt. A bátor, derék férfit Helené gyerekkorától ismerte, hiszen Menelaosz testvérével, Agamemnónnal együtt Spártába menekült, midőn apjuk gyilkosa, Thüesztész a két fiúnak is életére tört. Lédá férje, Tündareosz halála után Menelaosz lett Spárta királya, bátyja, Agamemnón pedig — aki Helené testvérét, Klütaimnéstrát vette feleségül — Mükéné trónjára került. Ez idő tájt tehát Helené — akárcsak Klütaimnésztra — boldog házasságban élt, és sejtelve sem volt róla, mi játszódott le az Ida hegyén, s hogy mi származik majd ebből.

Parisz az istennők távozása után hamarosan Trójába került, és tudomást szerzett származásáról. Mivel Hekabé egyre csak gyászolta elveszett fiát (bár rajta kívül még tizennyolc fia volt, s ha férje fattyú fiait is számítjuk, ötven), Priamosz a fiú emlékének tiszteletére ünnepi játékokat rendezett. A győztesnek az Ida lejtőin legelő királyi gulya legjobb bikáját ígérték jutalmul. De mit tesz a véletlen: ez a bika éppen Parisz csordájába tartozott, és Parisz valamennyi bika között a legjobban kedvelte. Elhatározta hát, hogy maga vezeti el a városba, s ha már ott lesz, megvárja a játékok végét, hogy lássa, kihez kerül az állat. Amint nézte a versenyzőket, felöltött benne, hogy ő is bizvást kiállhatna ellenük; jelentkezett hát a versenybe, és valóban győzött. Nővére, Kasszandra, a híres jósnő nyomban felismerte, de hiába emlékeztette szüleit a régi jóslatra, Priamosz és Hekabé örömmel vezették Pariszt a palotájukba. Aphroditét immár semmi sem akadályozta ígéréteinek teljesítésében: Pariszban vágyat keltett a nők iránt, és azt a gondolatot sugallta neki, hogy hajózzék a szép asszonyairól híres Spártába. Parisz társával, Aineiasszal együtt csakhamar meg is jelent Menelaosz palotájában. A fogadtatás barátságos volt, a király bemutatta feleségét a jövevényeknek, s Parisz az első pillantásra beleszeretett Helenébe. Másnap Menelaosz elnézést kért, amiért Krétára kellett utaznia, és meghagyta feleségének, hogy a vendégeknek mindenben álljon rendelkezésükre. Hogy Helené az utasítást egy kissé tágan értelmezte, az főként Aphrodité istennőnek róható fel, mert Aphrodité olyan szerelmet ébresztett

benne Parisz iránt, hogy megfeledezett férjéről és hazájáról, és titokban Trójába hajózott Parisszal.

Hogy valójában hogyan zajlott le a dolog Parisz és Helené között, nem tudjuk, s aligha fogjuk megtudni. Az egyik változat szerint Helené önszántából hagyta el hazáját, a másik, leginkább Menelaosz király által terjesztett változat úgy tartja, hogy Parisz elrabolta Helenét, sőt a király kincstárát is magával vitte. Bármint történt is, Parisz bűnös módon visszaélt a vendégjoggal, és megsértette a spártai királyt. Az ilyesmi, érthetőleg, nem maradhat büntetlenül, hiszen tetteikért az emberek felelősek, még akkor is, ha ezeket a tetteket az istenek sugallják. Egy király feleségének egy másik király fia által való elrablását a kor szokásai szerint háborúval torolták meg.

Midőn Menelaosz értesült a palotájában lejátszódott eseményekről, nyomban elindult Mükénébe, hogy tanácsot kérjen bátyjától. Agamemnón tanácsára aztán Odüsszeusz ithakai királlyal együtt Trójába utazott, hogy szépszerével intézzék el az ügyet. Parisz a kincseket ugyan visszaadta, Helenéről azonban hallani sem akart. Mikor Priamosz király fia pártjára állt, Menelaosz hadüzenettel fenyegette, de mert ez sem segített, a fenyegetést valóra váltotta. Megkérte Agamemnont, hogy indítson büntető hadjáratot Trója ellen, s felszólította az összes akháj királyt, hogy csatlakozzék a hadjáratához. Közben természetesen csak a jogot és a becsületet emlegették, de mindenki tudta, hogy Trója aranyban, ezüstben, bronzban és csodálatosan szép asszonyokban bővelkedő város, s hogy a hatalmas mükénéi király vezette hadjárat hadi dicsőséggel és mesés zsákmánnyal kecsegtet. Agamemnón végül összegyűjtötte a szövetséges hadakat, s 1186 hajóval, fedélzetükön százezer katonával elindult Aulis kikötőjéből Trója ellen.

Minden idők legnagyobb akháj hadserege volt ez. Az egyes csapatokat a legvitézebb akháj királyok és királyfiak vezették. Közülük is kitűnt Agamemnón: tízezer emberrel és száz gyors hajóval rendelkezett. A Thébát elpusztító epigonok győztes vezére, az argoszi Diomédész kilencven hajót vezetett; ugyanekkor sereggel jött Minosz unokája, Idomeneusz krétai király. Menelaosz ugyan csak hatvan hajót hozott, de az ő vitézei voltak a legharciasabbak. Az öreg Nesztór király, aki már Pülosz harmadik nemzedéke fölött uralkodott, ötven hajóval vett részt a hadjáratban, akárcsak az athéni Menesztheusz. A hadjáratához további hősök is csatlakoztak: köztük volt a szalamiszi nagy Aiasz és lokriszi névrokona; Héraklész fia, a rhodoszi Tlépolemosz; Philoktétész, az ijász, és — többek között — az ithakai Odüsszeusz. Utolsóként Péleusz és Thetisz fia, Akhilleusz érkezett; anyja ugyanis Szkürosz szigetén, Lükomédész királynál feltartotta, mert ismerte a jóslatot, 's tudta, hogy fia vagy sokáig és dicstelenül él majd Phthiában, vagy pedig soha el nem múló dicsőséget szerez, de ifjúságának teljében elesik Trója alatt.

Az akhájok — hála Odüsszeusz leleményességének és bátorságának — szerencsésen partra szálltak. Támadásukat azonban a trójaiak visszaverték. Agamemnón tehát — mi mást tehetett volna? — megerősített tábort létesített, és hozzáfogott Trója ostromához. A trójai sereg kezdetben kis létszámú volt, de olyan harcosokból állt, akik nem haboztak életüket áldozni a városért. Később Priamosz unokaöccse, Aineiasz vezetésével a dardanok, Glaukossal és Szarpédónnal az élükön a lükiaiak, majd a thrákok, károk, pelaszgok és más szövetségesek érkeztek Trója segítségére. A trójai seregek fővezére Priamosz legidősebb fia, Hektór volt: erő és bátorság dolgában bármelyik akháj vezérrel felvehetette a versenyt, s még Akhilleusztól sem félt.

A háború, amelytől az akhájok oly gyors sikert vártak, a végtelenségig húzódott, s már éppen tizedik esztendeje tartott. A trójaiak igazán büszkékké lehettek volna vitézségükre, de inkább csüggedés vett erőt rajtuk. Az aranykincs fogyott, a nép szenvedett, a harcosok sorai egyre ritkultak, sokan már a győzelemben is kételkedtek, ami pedig háborúban minden rossz között a legrosszabb. Sőt még Hektór is megingott; persze nem az államtanácsban és nem is a katonák előtt, hanem feleségének, Andromakhénak mondja négy szemközt, hogy Trója egy napon elesik. Az akháj táborban sem uralkodott jobb hangulat: az ütközetek eredménytelenek, csupán veszteségeket okoznak, a katonák harci szelleme megrendült, s már azt latolgatják, hogy legjobb lenne az egészét abbahagyni és hazamenni. Mikor Agamemnón a népgyűlésen a katonák véleményét tudakolta, megrettent: nemcsak a szájas Thersztész, hanem a többi katona is a hazatérésre szavazott. Csak a zsákmányra és dicsőségre áhítozó vezérek akartak Trója alatt maradni.

Így álltak a dolgok, amikor olyasmi történt, ami fordulatot hozhatott volna a háború folyásában. Akhilleusz egy élelemszerző hadjárata alkalmával néhány lányt zsákmányolt; a lányok legszebbike, Apollón papjának, Khrüszésznek a lánya a zsákmány elosztásakor Agamemnónnak jutott. Akhilleusznak ez ellen nem volt kifogása, hiszen sátrában volt a szépséges Briszéis, akit a háború után feleségül akart venni. Néhány nap múlva azonban megjelent a táborban Khrüszész, jó szerencsét kívánt az akhájoknak a mielőbbi győzelemhez, majd arra kérte Agamemnont, hogy gazdag váltságdíj

fejében adja vissza leányát. Agamemnónnak azonban tettsett a lány, Khrüsész tehát kiutasította a táborból. A pap ekkor Apollón istenhez könyörgött bosszúért. A papját ért sérelmet magáénak érző Apollón meghallgatta a könyörgést, alászállt az Olüposzról, és ezüstnyilaival dőghalált szórt az akháj táborra. A harcosok pusztultak, de Agamemnón mit sem tett Apollón kiengesztelésére. Akhilleusz közbelépésre szánta el magát: gyűlésbe hívta a katonákat a teendők megtanácskozására. Mikor Kalkhász, a jós kinyilatkoztatta, hogy Apollónt csak úgy lehet kiengesztelni, ha Khrüsész lányát kiadják, méghozzá váltságdíj nélkül. őt magát pedig megkövetik. Agamemnón lehurrogta a jóst, és durván nekitámadt Akhilleusznak is, amiért Kalkhász pártját fogta. Először sértésekkel gyalázta Akhilleuszt, majd kijelentette, hogy a sereg érdekében megváltik Khrüsész lányától, de kárpotlásként egy másikat választ magának. Akhilleusz kedvesét, Briszéiszt követelte.

Akhilleusz fegyelmезetten fogadta a főparancsnok döntését, de a történetekből levonta a megfelelő következtetést: megesküdött, nem harcol tovább, míg Agamemnón vissza nem adja neki a lányt, s ezzel becsületét is. Anyját, Thetiszt is megkérte, járjon közbe Zeusznál, hogy a főisten segítsen a trójaiaknak: hadd lássa Agamemnón, hogy Akhilleusz nélkül semmire sem megy. Akkor majd bocsánatot kér tőle. Rettenetes kérés volt ez, sok ártatlan akháj férfi halálát okozta, de Thetisz — anyai szeretetből — előterjesztette az istenek urának, Zeusz pedig eleget tett neki. Agamemnónra csalóka álmot küldött, hogy mit sem törődve hadai meggyengülésével, induljon támadásra, ugyanakkor felbízta Hektórt, hogy használja ki Akhilleusz távollétét, most van remény a győzelemre.

Az ütközet, amely ezután a trójai síkon megkezdődött, a háború legszörnyűbb ütközete volt. A trójaiak minden erejüket bevetették, hogy ezáltal visszanyerjék az istenek jóindulatát, amelyet akkor veszítettek el, mikor szövetségesük, Pandaros, megszegte a katonák fáradsága miatt megkötött fegyverszünetet. Az akhájok derekasán védekeztek, ennek ellenére hátrálniuk kellett. Éjszaka aztán sebtében körülsáncolták a tábor, hogy a várt ostromot visszaverhessék. Agamemnón — Nesztór király tanácsára — követeket küldött Akhilleuszhoz békéltető szándékkal és azzal az ígérettel, hogy visszaadja Briszéiszt. Akhilleusz azonban nem volt hajlandó kibékülni. Az akhájoknak tehát nélküle kellett harcolniuk, s a trójaiak éltek a fölényükkel: Zeusz fia, Szarpédón leszakította az akháj tábor védőfalának oromzatát, Hektór pedig elfoglalta a tábor központi kapuját, és egészen az akháj hajókig hatolt, s bár a nagy Aiasz hősiessen védelmezte a hajókat, egyet fel is gyújtott. Akhilleusz csak ekkor volt hajlandó segíteni az akhájoknak, bár harcolni még mindig nem akart. Teljesítette barátja, Patroklosz kérését, s kölcsönadta neki fegyverzetét, úgyhogy a trójaiak Akhilleusz fegyverzete láttán azt hitték, maga a nagy hős tör ellenük, és megzavarodottan visszafordultak. Patroklosz egészen a várfalakig üzte őket, ott azonban Apollón elárulta a trójaiaknak a csalást, és Euphorbosz a kelevézésével halálosan megsebezte Patrokloszt, majd Hektór — lándzsájával — leszúrta.

Akhilleusz tehát Patroklosz halálával fizetett azért, hogy haragjában túllőtt a célon. Legkedvesebb barátja halálát megbosszulandó, Agamemnónnal is kibékült, s midőn Thetisz új fegyverzetet szerzett neki Héphaisztosz istentől, visszatért a harcba. Mindjárt a Patroklosz halálát követő első ütközetben áttörte a trójai arcvonalat, a sereg egy részét a síkon ölte meg, másik részét a Szkamandroszba üzte, a többieket pedig a várfalak mögé kényszerítette. A hatalmas Szkaiai-kapun kívül csupán Hektór maradt. Hiába kérték szülei és felesége, hogy inkább a várfalakról védekezzen; becsülete azt parancsolta, hogy ne kerülje a nyílt ütközetet. Mihelyt azonban az Arészként feléje rohanó Akhilleuszt megpillantotta, lába nem engedelmeskedett akarátának, és futásnak eredt. Nyomában Akhilleusszal háromszor futotta körül Trója falait, aztán megállt. Athéné istennő csapta be, aki magára öltötte Hektór testvérének, Déiphobosznak az alakját, hogy így öntsön bátorságot Hektórba a párviadalhoz. Zeusz ekkor elővette a végzet aranymérlegét, és a két vitéz sorsát beledobta a serpenyőkbe: Hektór kockája egészen Hadész birodalmáig süllyedt. A máig is emlegetett párviadalban Hektór maradt alul: Akhilleusz nyakába dőfte a dárdáját.

Akhilleusz nem elégedett meg Hektór halálával: lábánál fogva harci szekerehez kötötte a halott daliát, fejét a porban fekvő hagyta, s így vonszolta Trója falai körül, majd a táborba vitte, és prédául vetette a kutyáknak és a keselyűknek. Az istenek azonban nem túrték el a holttest meggyalázását. Zeusz meghagyta Thetisnek, hogy térítse észre fiát: hiszen azért van az embernek elméje, hogy uralkodjék ösztönein. A részvét végül legyőzte Akhilleusz indulatát: teljesítette az agg Priamosz király kérését, és kiadta neki Hektór holttestét. A legnagyobb trójai hőst ünnepélyesen temették el abban a városban, amely bölcsője volt — és csakhamar az a romhalmaz lett a síremléke, amellyé az akhájok változtatták a várost.

Az *Ilíasz* Hektór temetésével végződik; Trója további történetét és a harcosok sorsát az *Odüsszeiából* ismerjük. Homérosz azonban nagyon tömören szól ezekről a dolgokról. Részletesen két-három archaikus kori elveszett költemény foglalkozott velük: ezeknek csupán a tartalmát ismerjük. Később az attikai tragédiák szerzői merítették témáikat a trójai háború eseményeiből, hogy megalkossák az emberi sors és az emberi szenvedés nagyszabású jeleneteit. Erre elég alkalmuk volt: hiszen a háború nem csupán Priamosz városának elestét eredményezte, hanem a győzteseknek is nagyon sok megpróbáltatást okozott.

Röviddel Hektór halála után Akhilleusz is elesett. Legyőzte ugyan még a Trója segítségére siető Pentheszileia királynő amazónjait és a dicső aithioipiai királyt, Memnónt. De abban a pillanatban, midőn a nyitott Szkaiai-kapun át be akart rontani Trójába, Parisz alattomos nyilvesszője fedetlen sarkába fúródott. A nyilvesszőt azonnal kirántotta, de a visszahajló horgok felszakították ereit, és elvérzett. Trója ostromát fia, Neoptolemosz fejezte be, akit hadba indulása előtt Szkürosz szigetén hagyott. Neoptolemosz megölte Priamosz királyt és fiait, s miután Menelaosz kihozta Helenét, a királyi palotát is lerombolta.

Hogy miként esett el Trója, mindannyian tudjuk. Mikor az akhájok „szépszerével”, azaz fegyveres erővel nem tudták bevenni, cselhez folyamodtak. Odüsszeusz tanácsára egy hatalmas falovat ácsoltak, melynek üres belsejébe bebújtak a legjobb akháj vitézek. Agamemnón aztán fölgyújtotta a tábort, hajóra szállította hadait, s mintha lemondana a további küzdelemről, nyugat felé hajózott. De nem Görögországba ment, miként azt a trójaiak vélték, hanem elrejtőzött Tenedosz szigete mögött, hogy az éjszaka leple alatt titkon visszatérjen. A trójaiak — bár Laokoön, Apollón papja óva intette őket — bevontatták a falovat a városba, és fölállították a várra; még a védőfalak egy részét is lerombolták, mert a kapun nem fért be. Éjszaka aztán Odüsszeusz segítőtársa, Szinón megnyitotta a faló hasának reteszét, kiengedte a benne rejtőzködő vitézeket, fáklyával megjelölte a falon ütött rést, s az akháj sereg a városba rontott. Az álmukból felvert trójaiak védekeztek, ahogy tudtak, ezzel azonban csak gyorsították pusztulásukat. Miután az akhájok szétosztották a zsákmányt, felgyújtották a várost. Távozásuk után csupán az elnéptelenedett romok jelezték, hol állt a dicső Trója.

A Trója elestét túlélő akháj hősök közül csak keveseknek adatott meg, hogy társaikkal együtt rendben hazatérjenek. A lokriszi Aiasz egész seregével tengeri vihar áldozata lett Euboiá mellett. A spártai Menelaosz a sajátján kívül összes hajóját és egész legénységét elveszítette. Az ő hajóját a Nilus sekély vizű torkolataiig kergette a szél, hét álló esztendeig bolyongott aztán Helenével Egyiptomban, Libüában, Föníciában és más országokban, míg végül hazakerült. Hajóhadát és seregét a tíz évig bolyongó Odüsszeusz is elveszítette.

Odüsszeusz hosszú vándorlása közmondásossá lett. A leleményes férfiú a Trójában szerzett gazdag zsákmányt még a Trójával szövetséges Iszmarosz város feldúlásával és kifosztásával is gyarapította. Iszmarosztól a szél a lótuszevők szigetére sodorta hajóit. A lótuszevők olyan édes gyümölcsökkel táplálkoztak, hogy aki egyszer belekóstolt ételükbe, semmi mást nem akart enni többé, és nem is akart elmenni tőlük. Odüsszeusz innen hosszú hajózás után a küklópszok szigetére jutott: itt majdnem életét vesztette. Mikor egy barlangba belépett, a barlang gazdája, Polüphemosz, az egyszemű óriás foglyul ejtette, s egymás után hat társát felfalta. Odüsszeusz, hogy életét megmentsé, egy izzó rúddal kiszúrta az óriás szemét, ezzel a tétével azonban magára vonta Polüphemosz apja, Poszeidón isten haragját. Továbbhajózva Aioloszhoz, a szelek urához jutott, aki különösen hasznos ajándékkal lepte meg: egy ökörbőrből készült tömlőt adott neki, s abba bezárta mind a szeleket, az egy Zephürosz kivételével; Zephüroszt pedig megbízta, hogy Odüsszeusz hajóit egyenesen az ithakai partok felé hajtsa. Odüsszeusz két embere azonban titkon kioldotta a tömlőt, s az elszabadult szelek rettenetes vihart kerekítettek; a viharból kimenekülve Odüsszeusz a laisztrügónok szigetén kötött ki. A laisztrügónok hatalmas termetű emberevők voltak, jogrendjük semmivel sem volt külön az emberek közti jog nélküli állapotnál. Odüsszeusz tizenegy hajóját pozdorjává törték, s a legénységből nagy lakomát csaptak. Odüsszeusz egyetlen megmaradt hajójával Kirké varázslónő szigetére jutott; a szigetre felderítőként küldött embereit Kirké disznókká változtatta. Hogy társait kiszabadítsa, Odüsszeusz teljesítette a varázslónő óhaját, s egy esztendőt nála töltött, még fiat is nemzett vele. Midőn Kirké útnak engedte, Odüsszeusz a varázslónő tanácsára az alvilág bejáratához indult, hogy ott megkérdezze Teiresziasz jós szellemét, miként juthat haza. Ezután elhajózott a szirének szigete mellett, s viasszal tömte be társai fülét, hogy ne hallják a szirének csábító énekét. Hat társa élete árán áthajózott Szkülla és Kharübdisz között is. Csupán Thrinakié szigetén pihent meg. Társai ottleöltek néhány állatot Héliosz isten jószágából, s tettükért halállal lakoltak, tengeri

viharnak estek áldozatul. Az árboc egy darabjába kapaszkodva egyedül Odüsszeusz tudta megmenteni életét, s Kalüpszó nimfa szigetén jutott partra. Kalüpszó a hőst hét álló esztendeig magánál tartotta.

Hét év elteltével az istenek megszánták Odüsszeuszt, és rávették a nimfát, hogy bocsássa szabadon. Odüsszeusz tengerre is szállt a maga ácsolta tutajon, Poszeidón azonban a tutajt összetörte. A hős teljesen kimerülten ért partot a phaiákok szigetén, ahol Nauszikaa, a király lánya talált rá. Nauszikaa apja, Alkinoosz király aztán hajót szereltetett föl Odüsszeusz számára, és Ithakába küldte. Otthon azonban több mint száz kérőt talált, akik feleségét, Pénélopét ostromolták; Pénélopé valamennyit elutasította, s híven várta férjét. Odüsszeusz — fia, Tēlemakhosz segítségével — palotája lakomázótermében az összes kérőt megölte.

De a Trójából szerencsésen hazatért hősöknek is lakolniuk kellett a kiontott vérért. Diomédész király, aki sem jóslattól, sem istentől nem félt, s a harcmezőn magát Arészt is megfutamította, feleségét egy másik férfi ölében találta, és bánatában elköltözött Argoszból. Idomeneusz király a harcban legyőzhetetlen volt, csellel azonban őt is legyőzték, úgyhogy el kellett hagynia Krétát. A legszönyűbb sors Agamemnón királynak jutott: amíg ő Trójában harcolt, unokatestvére, Aigiszthosz elcsábította feleségét, és megegyeztek, hogy elteszik láb alól Agamemnónt. Ünnepest rendeztek számára, majd Aigiszthosz bevezette a lakomázóterembe, mikor pedig az ünnepség tetőpontjára hágott, jelt adott az elrejtőzött katonáknak, azok berontottak, és Agamemnónt társaival együtt kegyetlenül legyilkolták.

A trójai háború tehát katasztrófával végződött: nemcsak a vesztesek pusztultak el, hanem a győztesek is. „...tűrtünk sok bajt; de ki tudná mind elmondani ezt a halandó földilakók közt? — kérdi Homérosz szavaival az agg Nesztór király. — Elestek a legderekbak!”

Aki nem a dicsőség mezején vagy nem gyilkosok kezétől esett el, szökevényként halt meg idegen földön; a többiek a kimerültség vitte halálba. A háború szülte, apáról fiúra szálló viszályok megszüntével csupán azok maradtak életben, akik túl gyöngék voltak a fegyverforgatáshoz.

Midőn északról a nagy Héraklész utódai szürke vaskardokkal törtek az akhájok településeire, kevés harcra képes férfi szállt szembe velük, s végül is alulmaradtak.

Az akháj várak és kincseik nagy része új uralkodók birtokába került. Az akháj hősök azonban mondákban és dalokban tovább éltek egészen Homérosz koráig — Homérosz költeményeiben pedig ma is élnek.

Költők, régészek, történetírók

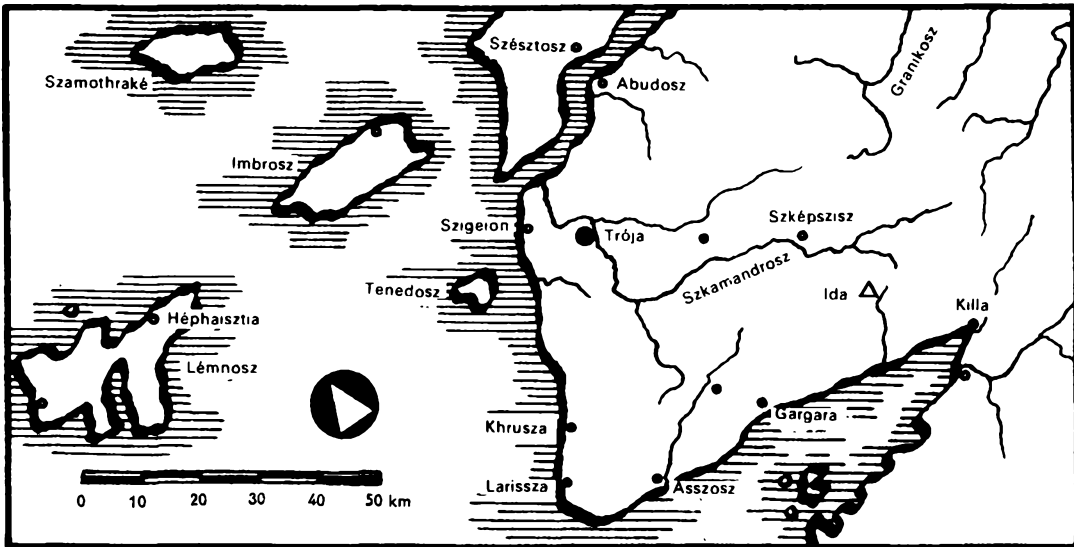
Görögország hőskorából számtalan csodálatos műemlék maradt ránk. De rekonstruálhatjuk-e a várak és a paloták, a múzeumok kiállítási tárgyai, a leltárak és a természetfölötti lényekkel teli mítoszok alapján az akkori görög társadalom hiteles vagy legalábbis valószínű képét?

A választ már ismerjük: rekonstruálhatjuk! Természetes, hogy ez a kép nem lehet a legapróbb részletekig pontos és teljes, egyénített alakokkal és vitathatatlan dátumokkal kitöltött. Nem tudhatjuk, ki ontotta vérét ezen vagy azon a harctéren, ki alkotta ezt vagy azt a szobrot, milyen névre hallgattak az alattvalóik által tisztelt és rettegett uralkodók. Sok a sötét folt, akárcsak Rembrandt vásznain, Seurat módjára sok mindent pontokból kell összeállítanunk, és sok a keveredés, akár a húszas évek Picassójában, sok minden talán örökre homályban marad. Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy Görögország legrégebbi múltját ma már Hérodotosznál, az első görög történetírónál is jobban ismerjük.

Ennek a múltnak a felderítése az elmúlt évszázad legragyogóbb tudományos teljesítményei közé tartozik. Egy sorban áll azokkal a sikerekkel, amelyeket az anyag belső szerkezetébe és a világűrbe való behatolással ért el a tudomány. Különböző nemzetiségű és különböző szakképzettségű kutatók fogtak össze, s titáni munkával csaknem a lehetetlenre voltak képesek: rákényszerítették a néma köveket, hogy valljanak a fölöttük átzúdult eseményekről, a holtakat kifaggatták az élőkéről, s a mítoszokat tényekről beszélő dokumentumokká varázsolták.

A munka a költészettel kezdődött. Az Egyiptom múltja iránti érdeklődést az ország gigantikus építményei keltették föl, Mezopotámiára az Edenről szóló bibliai történetek hívták föl a figyelmet, Görögországot mindenekelőtt Homérosz versei tették érdekessé. A csodálók sok-sok nemzedéke után a XVIII. és a XIX. század racionális embere már kérdéseket tett föl: Mi a fantázia és mi az igazság Homérosz verseiben, mennyi bennük a képzelet szüleménye és mennyi a valóságábrázolás? A kíváncsisággal párosult csodálat az igazság kiderítését célzó vágyhoz vezetett, ez a vágy pedig arra készítette a kutatókat, hogy szálljanak alá a görög történelem legmélyebb rétegeibe. Ez az alászállás nemcsak romantikus, hanem céltudatos is volt: Görögország felszine alatt a kutatók olyasmit találtak, mint már előbb a Közel-Keleten: „Egy egészen új régi világot — mint Schliemann kiáltotta a műkenéi vár fölött —, amelyről sejtelve sem volt az emberiségnek!”

Ha a múlt mélységeibe való alászállásról beszélünk, csákányokkal és lapátokkal felszerelt régészek tűnnek fel képzeletünkben. A múltban furcsa különcöknek tartották és gyakran a kincskeresőkkel tévesztették össze őket — egyébként nem is egészen alaptalanul. A régészek manapság rég halott emberek életének emlékeit kereső, vizsgáló és értékelő tudós szakemberek. Az arany ékszereket és a márványszobrokat persze nem becsülik le; céljuk azonban nem a kincs, hanem az ismeret. Azt a leletet tartják a legértékesebbnek, amely véleményük szerint a legtöbb adatot szolgáltatja. Számukra az anyag, a forma és a tartalom egyformán fontos. Az archeológia úttörő korszakában minden régész afféle polihisztor volt, később a segéd- és a rokon tudományok képviselőivel való együttműködés útjára léptek, s ez az út igazi csoportmunkához vezetett. A legkülönbözőbb szakképzettségű férfiakat (s hovatovább nőket) találjuk köztük: a történelem előtti kor építményeire specializálódott építészeket, vegyészeket és antropológusokat, olyan tudósokat, akik egy kis cserépdarab alapján azonnal megállapítják a váza eredetét és korát, a legösibb munkaeszközöket és a legújabb konzerváló módszereket egyaránt ismerő szakembereket, gyakran még búvárokat és helikopterpilótákat is. A csákányt ma már ugyanolyan ritkán fogják kézbe, mint a törzsisztek a golyószórót, az ásatások színhelyén azonban mindig személyesen jelen vannak. Az ásatást iskolázott vezetők irányította munkások végzik. Ennél a munkánál azonban nem az elmozdított köbméterek számítanak, hanem a közügyesség, a figyelem és az érzék. A terepen dolgozók utóhadát további — gyakran távoli intézetekben és laboratóriumokban tevékenykedő — szakemberek alkotják. Újabban már az atomtudósok is bekapcsolódtak a kutatásba: a radioaktív szénatom bomlásának időtartama alapján ki tudják számítani a szerves anyagok hozzávetőleges korát, s így datálni tudják a leletet.

Északnyugat-Anatólia és Troasz

A múlt mélységeibe való alászállás persze nem csupán a lelőhelyek „szondázása”; ezekbe a mélységekbe mindenekelőtt könyvhegyeken át vezet az út. A legrégebbi Görögország kutatásában rendkívül fontos az ógörög költők és történetírók műveinek tanulmányozása még akkor is, ha ezek csupán mondákat, regéket és mítoszokat emlegetnek. Hiszen tapasztaltuk, hogy sok rege és monda történelmi magra épül, s hogy a valóság elemeit a mítoszok is megőrzik. Fel kell deríteni keletkezésük körülményeit és fejlődésük útját, fel kell fedni logikájukat és szimbolikájukat, értelmezni kell őket, ki kell belőlük hámozni a „racionális magot”. Így kell tennünk a hagyományokkal is, amelyek főként Görögországban igen erősek. Nem könnyű munka ez, legalább száz kilencvenkilenc ismeretlenű egyenletet juttat eszünkbe, de a terepen várt siker érdekében nélkülözhetetlen. Rendkívül fontos az is, hogy a gyakorlatban se feledjük el: az utolsó ítélőbírók általában a történetírók, és a költők igazsága mindennél erősebb.

Mikor 1870-ben Heinrich Schliemann elindult megkeresni Tróját, amelynek létezésében az akkori tudósok általában nem hittek, elővette Homérosz költeményeit, és megfejtette a versek „topográfiai adatait”. Ezek szerint a város Anatólia északnyugati partvidékén feküdt, Tenedosz sziget közelében (ahonnan Agamemnón napnyugta után vissza tudott térni seregével), „két határfok” mögött (amelyek között az akháj hajóhad állomásozott), legfeljebb néhány kilométerre a tengerparttól (hiszen a harcosok a tábortól a várfalakig húzódó „mezőt sebesen befutották”). nagy, magas dombon (ahol Priamosz 62 teremből álló palotája állt), a Szkamandrosz folyó mellett, az Ida hegy alján. Számításba jöhető hely azonban sokkal több volt ezen a tagolt partvidéken, dombos, folyóvizekben gazdag vidéken, mint Schliemann várta. Átnézte hát a többi, Trójával foglalkozó antik és modern szerző műveit, több dombot is átkutatott, végül azt a dombot választotta, amely leginkább megegyezett az *Ilíasz* huszonekettedik énekében található leírással, ahol Homérosz Akhilleusznak és Hektornak a párhaj előtti futását részletezi. „Ekkor az őrhely előtt, meg a szellős vadfügefánál végig a fal mellett, a szekérúton száguldtak: és odaértek a kettős szépvízű kúthoz, ahonnan mélyörvényű Szkamandrosz két forrása előtör. Egy forrás langyos vízzel bugyog és körülötte száll a magasba a gőz, mint füst, ha lobognak a lángok; másiknak vize nyáron hűvös, akárcsak a jégnek zápora, vagy mint hó, vagy mint kristályba fagyott víz.” Igaz, a meleg víző forrást nem találta meg, talált viszont embereket, akik bizonyították, hogy a nemrégii földrengésig még ott volt a forrás. Ásni kezdett tehát — és megtalálta Tróját.

Hasonló szerepet játszottak a mondák és mítoszok Knósszosz felfedezésénél is: a mítoszok ugyanis Knósszoszba helyezték a labirintust és a szörnyeteg Minótauroszt. A Kréta és Mükéné közti kapcsolatok kutatásakor a Minótauroszt pusztulásáról szóló rege háttere is megvilágosodott: az athéni Thészeusz győzelme azt a valóságot tükrözi és jelképezi, hogy a szárazföldi görögök lerázták

a krétai uralmat, és függetlenné váltak. Evans fölöttébb meglepődött, hogy Knósszoszban nem talált várfalakat; nem várta ugyanis, hogy abban az ősi korban létezhetett királyi székhely erődtímeny nélkül. Hosszú fejtörés után — mint a szigetbirodalom lakója — rájött, hogy Knósszoszt csak azért nem kerítette kőfal, mert bizonyára a kőnél is hatékonyabb erőd védte: fából készült „sáncok“, azaz hajók, amelyek már messziről lehetetlenné tették, hogy az ellenség a szigetre tegye a lábát. Evans tehát rájött arra, amit huszonnégy évszázaddal előtte már Thuküdidész is megmondott: „Amint a hagyományból tudjuk, Minósz volt az első, aki hajóhadat szervezett. Ura volt csaknem az egész mai Hellén-tengernek. hatalmában tartotta a Kükládot, s e szigetek többségét benépesítette... Minden erejét latba vetve tisztogatta a tengert a kalóztól, hogy növelje a jövedelmét.“

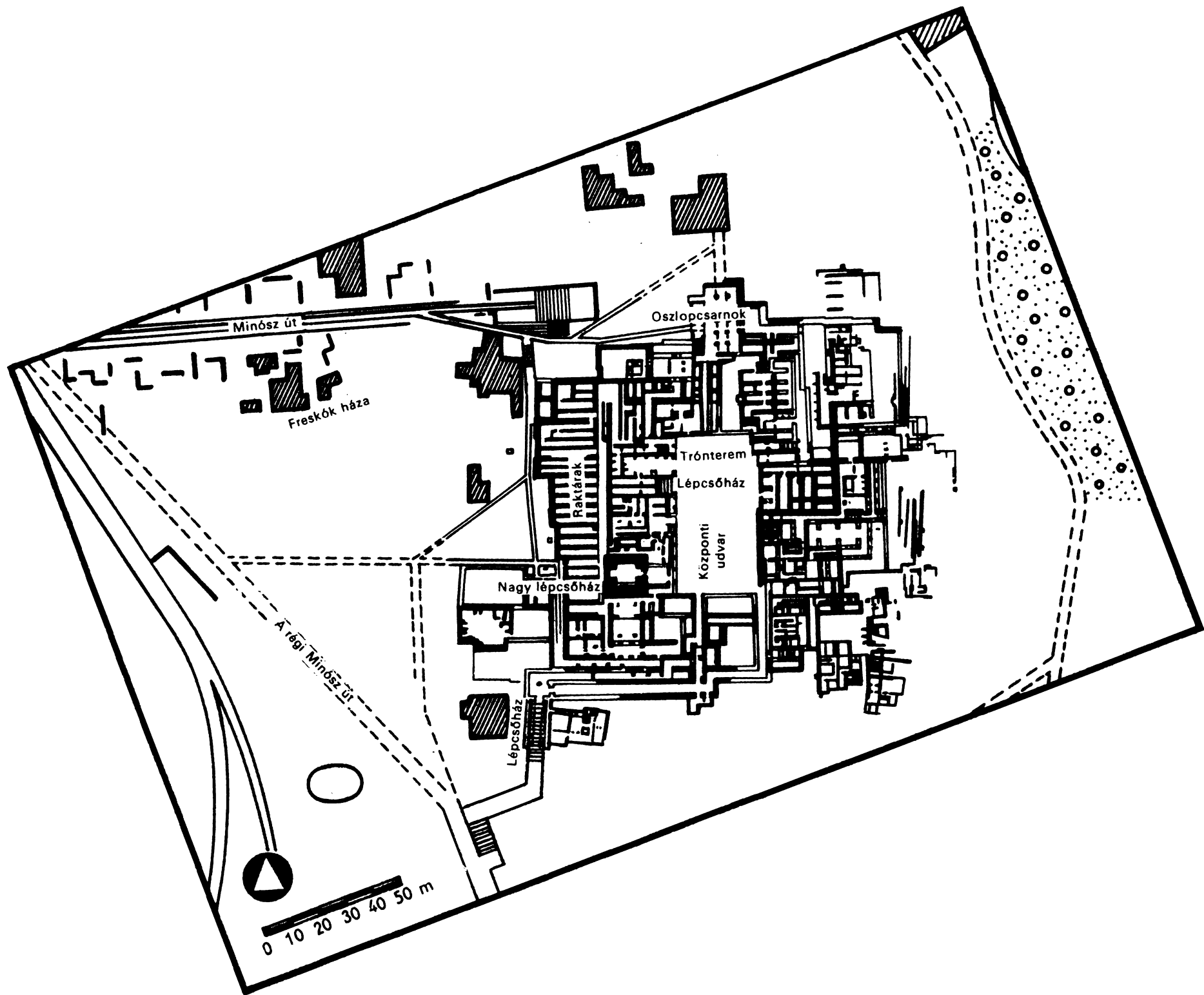
Még a második világháború után is megjelent egy tekintélyes szerző műve, amelyben az állt, hogy „Nesztor Püloszának“ helyét Homérosz adatai szerint lehetetlen megállapítani. Ugyanekkor C. W. Blegen már Püloszban, „Nesztor palotájában“ dolgozott, s éppen egy érdekes dolgot állapított meg: azokból az edényekből, amelyek itt feltárt, a püloszi király 2000 vendéget is megvendégelhetett volna... Püloszba Spártából ugyanazon az úton, ugyanannyi idő alatt juthatunk el, mint az Odüsszeusz nyomait kutató Télemakhosz az *Odüsszeia* harmadik és negyedik énekében. (De hamarabb odaérünk a mai Püloszból, ahol 1827-ben híres tengeri ütközetre került sor: a törökellenes koalíció 27 hajója harcba szállt Ibrahim pasa 89 hajójával, és 60 török hajót elsüllyesztett; Pülosz akkoriban az olasz Navarino néven volt ismert.) A mítoszok reális alapjának legújabb két bizonyítéka Thébából származik. Az ún. thébai ciklus költeményei szerint Kadmosz városát feldúlták az argoszi Diomédész vezette epigonok, s a lakosság — Teiresziasz jó tanácsára — elköltözött a városból. Théba eleste eszerint közvetlenül a trójai háborút megelőző időszakra esik: hiszen a trójai háborúban Diomédész javakorabeli férfiúként vett részt. A Trója elleni hadjáratához thébai csapatok is csatlakoztak. Homérosz azonban ilyen összefüggésben nem „Kadmosz fiáról“ beszél, hanem összefoglalóan boiótiaiokról, és Thébát egyetlen mondatban, hűs más várossal együtt említi. Ebből arra következtethetünk, hogy Théba jelentősége a korábbi időkhöz viszonyítva csökkent, s hogy a várost a kivándorolt régi lakók helyére költözött új lakosok lakták. Az M. A. Keramopulosz vezetésével dolgozó görög régészek által 1963-ban feltárt leletek megerősítették, hogy a „hétkapujú Thébát“ az i. e. XIII. század elején valóban lerombolták, és romjain új nép telepedett meg. Sőt: a Kadmeia romjai között Keletről származó pecsétet és táblákat találtak, egyebek közt föníciaiakat is: a mítoszok szerint Kadmosz Föniciából érkezett...

Bizonyos, hogy a mítoszok nem mindig egyeznek a tényekkel; a modern kutatás sok esetben még a történészek állításait sem igazolta. Ettől függetlenül az újkori kutatók állításait gyakran helyettesíthetnénk az antik szövegekkel. Például azzal, amit Thuküdidész a városok alapításáról írt: „Azok a városok, amelyek később keletkeztek, s a tengeri hajózás jóvoltából bővelkedtek áruban, közvetlenül a tengerparton épültek. A régebbi városok ezzel szemben — mivel lakóiknak kalóztámadásoktól kellett tartaniuk — a tengertől nagyobb távolságban épültek a szigetekre és a szárazföldön egyaránt.“ Vagy azokkal a mondatokkal, amelyekben a városok közt végbement fokozatos differenciálódást írja le: „A partvidék lakosai, akik nagyobb gazdagságra tettek szert, nagyobb biztonságban éltek, s gazdagságuk növekedésével némelyek erődtímenyekkel is megerősítették városukat. A haszonhajhászás során ugyanis a gyengébbek függő viszonyba kerültek az erősebbektől, s az erősebbek a gazdagságuk révén kiterjesztették hatalmukat a kisebb helységekre.“

Idézhetjük azokat a mondatokat is, amelyekben a történetíró az első ismert archeológiai kutatás tanulságait foglalta össze: „Midőn a háború alatt (ti. a peloponnészoszi háború alatt, i. e. 431—404) az athéniek megtisztították Déloszt, és a sziget összes sirjait megsemmisítették, kiderült, hogy a halottaknak több mint fele kár törzsbeli volt; ezt a velük eltemetett felszerelés, főleg a fegyverek és a temetkezés módja alapján állapították meg.“ Hérodotosz, bár még nem ismerte a déloszi ásatások eredményét, az égei szigetek kár benépesítéséről ugyanezt írta. Mindkét történetíró adatait megerősítették A. Lebeque és Th. Homolla francia régészek, akik az 1873—1879-es években folytattak ásatásokat Déloszon.

A költők természetesen más eszközökkel ábrázolják a valóságot, mint a történetírók, de hogy a versek tartalma mennyire megegyezik a tényekkel, az gyakran csodálatot ébreszt. Érvényes ez még a társadalmi kapcsolatokra és a társadalmi osztályok közti különbségekre vonatkozó összetett kérdések esetében is. Az *Odüsszeia* tizennegyedik énekében például ezt olvassuk: „Volt az uramnak

Minósz knósszoszi palotája. A labirintussal azonosított főépület és a környező építmények alaprajza

sok jószág: bizony nem akadt híns, ily gazdag, sem a szárazföldön, a barna mezőkön, s itt, Ithakában sem: s együtt húsz férfinak sincs ily sok mindene: hadd számlálom elő neked ezt mind. Van csordája tizenkettő a mezőn; ugyanennyi disznófalkát, kecske-, juhnyáját is épp ugyanennyit pásztorok és fizetett szolgák őriznek a földjén.“ Vagy a tizenhetedik énekben: „Volt egykor nekem is dús házam a földilakók közt, gazdag voltam, a vándorlónak mindig is adtam, bárki került hozzám, szükségét akármibe látott; száma se volt szolgálóimnak, volt mindenem akkor, hogy jól élhessek s gazdag hírébe kerüljek.“ De idézhetjük a huszonkettedik éneket, Odüsszeusz házának leírását is: „Ötven szolgálónő él a te házad ölében: mindezeket munkán munkálni mi megtanítottuk, és gyapjút gyaratolni, viselni a szolgai sorsot.“ A tudósok még századunk elején is azt állították, hogy ez a leírás csak a „viszonylag késői“ homéroszi korszak társadalmi viszonyainak a leírása, ámde a püloszi és a knósszoszi táblák megfektetésével kiderült, hogy rabszolgaság volt már a krétai-mükénéi társadalomban is (amelyet Homérosz leír). Ma már a rabszolgák i. e. XV—XIV. századi létezéséről is vannak írásos dokumentumaink, az i. e. XIV—XIII. századból származó táblák szövegei szerint pedig egy-egy birtokon 400 rabszolga is élt. A feltárt sírok és települések ugyancsak nagy vagyoni és osztálykülönbségekről vallanak: a várak és paloták mellett szerény kunyhók maradványai, az aranytárgyakkal megrakott sírok mellett rabtemetők sírjaihoz hasonló szegény sírok is felszínre kerültek.

Ennek ellenére a lapátok és a csákányok rengeteg kérdésre nem tudják kiásni a választ, és nem tudnak válaszolni rájuk az elektronikus számítógépek sem. S a sors kajánsága folytán éppen azokról a kérdésekről van szó, amelyek leginkább érdekelnék bennünket. Mi igaz Homérosznak a nemzetségszervezetről szóló leírásaiból (ami még a hadszíntéren is érvényesül)? Vagy a katonai és polgári demokráciából, amelyet a Trója alatti vagy az ithakai népgyűlések leírásával ábrázol? Mi igaz a pereskedési szokásokból, amelyeket Akhilleusz pajzsának leírása villant fel előttünk? Vagy a mezei és a házi munkák szervezettségéből, amelyet Homérosz mindkét költeményében több helyütt is megemlít? Minderről csupán közvetett, főleg hagyományban és analógiákban rejlő adataink vannak. Ezzel szemben arra, hogy Homérosz állításai valótlanok, semmiféle bizonyítékunk sincs. Tehát hihetünk neki.

S hihetünk a többi régi költőnek és történetírónak is, akik szerint a görögök hőskora nemcsak a dicsőség és a virágzás kora volt, hanem a kíméletlen, pusztító háborúk kora is. Egyszerre volt a nagyszerű politikai és gazdasági rendszer (bár nem „minden idők legjobb görögországi rendszere“, mint azt D. Page cambridge-i tanár állítja), a kultúra és a háborúk kora, amelyben „az isteni hősök végzete volt elesni a harcban“.

A legrégebbi görög történelem kutatásának úttörője, Heinrich Schliemann, nem volt sem régész, sem történész, sem pedig klasszikus filológus; legalábbis akkor nem, mikor elhatározta, hogy az efféle kutatásoknak szenteli életét. Hiszen akkor még alig lépte át hetedik életévét; midőn először mélyesztette ásóját a homéroszi földbe, már ötven felé járt. Ami pedig életének e két dátuma között történt, olyan, akár egy kalandfilm forgatókönyve. De ez az élet egyben az „egészen új régi Görögországot“ felderítő tudományos felfedezésekhez vezető utak és motívumok dokumentuma is.

Schliemann 1822-ben született egy mecklenburgi falucskában, Neubukowban. Apja evangélikus lelkész, s a templom egerénél is szegényebb, de a kultúrához (s az alkoholhoz) vonzó ember volt. A kis Schliemann öt idősebb és négy fiatalabb testvére körében nevelkedett, s apjuk mesék helyett az *Iliász*ból, az *Odüsszeiából* és az *Aeneisből* kiragadott történetekkel szórakoztatta csemetéit. Ezek a történetek, mint minden gyereket, akinek lehetősége nyílt a meghallgatásukra, a kis Schliemannt is lelkesedéssel töltötték el, s minden egyes szavukat készpénznek vette. („Egész későbbi munkámra — írta 1881-ben, már híres emberként — hatással voltak ezek a zsemeke gyermekkorai élmények.“) 1829 karácsonyára megkapta G. L. Jerrer püspök erkölcsstani tákolmányát, a *Világtörténelem gyermekek számára* című könyvet. Ebben az égő Tróját ábrázoló képekre bukkant. A képeken Aineasz a hátán vitte ki a lángokból apját, Ankhiszészt, a kis Aszkanioszt pedig kézen fogva vezette; a magas, reneszánsz stílusú Szakaii-kapu mellett hatalmas faló állt. A kis Schliemann — bár apja azt mondta neki, hogy Trója tulajdonképpen nem létezett — a város létezésének bizonyítékaiként fogadta ezeket a képeket: „Jerrer úr biztosan látta, ha ilyen szépen megfestette.“ Hiába érvelt apja, hogy Tróját senki sem láthatta, még ha létezett volna is, mert nem tudja senki, hol állt. „S csakugyan olyan magas fala volt Trójának?“ Apja azt felelte, hogy minden várost fal vett körül. „Akkor hát nem tűnhetett el egészen — jelentette ki a kis Schliemann. — Hát tudd meg: ha nagy leszek, én megtalálom Tróját!“

Ez a mondat Schliemann önéletrajzából származik, és nincs rá okunk, hogy kételkedjünk benne. Abban sem kételkedhetünk, hogy Schliemann hamarosan készülődni kezdett „a nemes életcél megvalósítására”: vizsgálta a környék titokzatos sirhalmait, s tízéves gimnazistaként egy „latin nyelvű, noha nyelvtanilag nem egészen hibátlan tanulmányt írt a trójai háború eseményeiről, valamint Agamemnón és Odüsszeusz hazatéréséről”. Tizenhárom éves korában azonban meg kellett válnia az iskolától. Apja a szó szoros értelmében elitta parókiáját és papi méltóságát, s a gyerekeknek nem maradt más hátra, mint hogy maguk gondoskodjanak megélhetésükről. „Aztán öt és fél esztendőt szolgáltam egy fürstenbergi vegyesáru-kiskereskedésben... Reggel öttől este tizenegyig munkában töltöttem az időt, és egy szabad percem sem maradt a tanulásra.” Az 1840. esztendő egyik estjén egy részeg ember, valami kicsapott diák rontott be az üzletbe. Pálinkát rendelt, aztán elkezdte: „Ménin aeide, theá, Péleiaedeó Akhilléosz...” — Hiszen ez az *Illiász* első sora — kiáltott fel Schliemann. — „Istennő, haragot zengj, Péleidész Akhilleuszét!” — A vers egészen kihozta sodrából, és — mint később feljegyezte — nem bírta megállni, hogy „szomorú sorsa miatt könnyet ne ejtsen”. Elhatározta, hogy elköltözik Fürstenbergből, és megvalósítja álmát.

Trója kereséséhez pénz kell. azt nagyon jól tudta. Talán egymillió tallér. talán több. Ennyit akkor sem kaphat senkitől, ha régésszé képezné magát, hiszen Trója létezésében senki sem hisz. A pénzt tehát magának kell megszereznie, milliommossá kell lennie. Ez azt jelenti — mindenki tudja —, hogy Amerikába kell mennie... Hamburgba ment, s kezdetben bolti segédként dolgozott. „Mivel mellfájás és vérhányás miatt nem végezhettem nehéz munkát, főnökeim hamarosan rájöttek, hogy nincs rám szükségük.” Felkereste a legközelebbi hajót, s kajátszolgá lett belőle. A holland partok közelében azonban egy orkán nekivágta a hajóját a sziklás partnak. Schliemann Amszterdamba ment, és jelentkezett az idegenlégióba. S mert gyöngesége miatt nem vették fel, kifutófiú lett. A templomok és a kikötői kocsmák látogatását is beleszámítva, minden lehetőséget felhasznált, és három év alatt megtanult hollandul, franciául, angolul, spanyolul, portugálul és olaszul. Ennek köszönhette, hogy állást kapott a Schröder és Cie áruházban, a külföldi levelezés vezetője lett, s a tizenkét órás munkaidő mellett még arra is talált alkalmat, hogy valami kalendáriumból megtanuljon oroszul. Schröder úr ekkor Pétervárra küldte, hogy ott alapítsa meg a cég leányvállalatát, s az új leányvállalat igazgatójává is kinevezte. Schliemann sikeresen kereskedett, főleg a saját zsebére, bár ez nemigen állt összhangban kötelezettségével. 1849-ben már 50 000 rubelje volt a bankban.

Ezzel a tőkével már lehetett volna valamit kezdeni. De közben azt a hírt kapta, hogy Ludwig nevű öccse eltűnt; az aranyláz Kaliforniába csábította, s többé senki sem hallott róla. Schliemann azonnal testvére keresésére indult. hajója azonban ezúttal sem ért célba: egy viharban eltörött a hajókerék tengelye, s a hajó segédvitorlákkal visszatért Angliába. Schliemann Londonban ellátogatott a British Museumba; midőn meghallotta, milyen óriási összeget (74 240 font sterlinget) fizetett Lord Elgin a Parthenónról elhozott márványokért, kiszámította, hogy Trójához egyelőre nincs elég pénze. A harmadik kísérlet sikerrel járt: Schliemann kijutott Amerikába. New Yorkból rögtön nyugatra ment („az út, a banditákkal vívott kis puszkapárbajt leszámítva, békésen telt el”), és Sacramentóban megtudta, hogy öccse már nem él. Minthogy nem szándékozott kisebb pénzüsszeggel visszatérni, mint amekkorával érkezett, szerencsét próbált, de nem aranyosó fölszereléssel, csákánnyal, mint az aranyásók. hanem bankárként. Kibérelt egy fabarakköt, övére coltot akasztott. vásárolta az aranyat, és kölcsönt adott rá. Minden idők bankárai közt neki voltak a legvadabb ügyfelei, és olyan haszonnal dolgozott, amilyenről még csak nem is álmodott a világ egyetlen bankára sem. Elkapta a maláriát, úgy itta a kinines vizet, mint mások a whiskyt, de a pultról el nem mozdult; 1852-ig kerek 100 000 dollárt keresett. Visszatért Oroszországba, ahol éppen akkor tört ki a krími háború. így hát jól kihasználhatta a pénzét. Keresett a hadi szállításokon, keresett a háterszágban dúló inségen, az ellenséges Angliában élő barátaival és a semleges Németországban élő ellenséggel egyaránt üzletelt. Mikor a klaipédai kikötőt tüzvész pusztította, minden raktár porig égett, egy kivételével: ebben az egyben pedig Schliemann áruja volt. „A szerencsésen megmenekült árut rendkívül előnyösen eladtam, és a hasznot nem hagytam heverni... Egy év leforgása alatt megkétszereződött a vagyonom.”

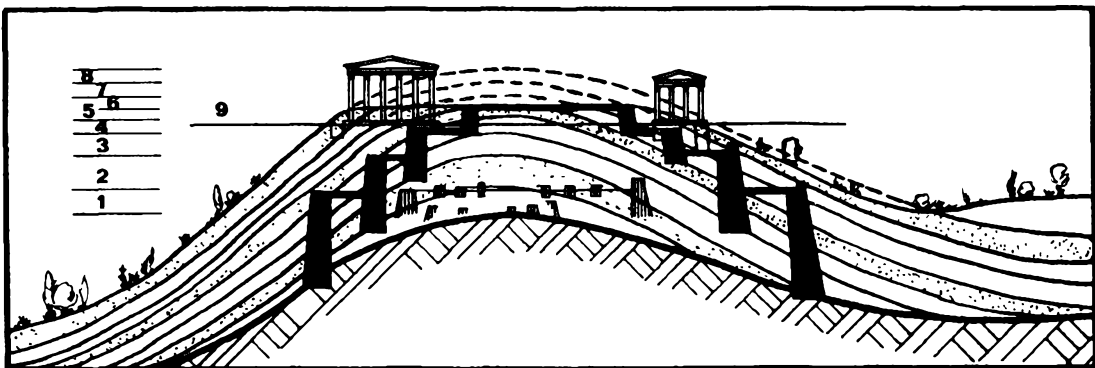
1858-ban Schliemann hirtelen felhagyott a vállalkozással. „Az üzleti élet leglázásabb forgatagában sem szüntem meg Trójára gondolni...” Megtanult görögül, áttanulmányozta a klasszikus és modern írók műveit, aztán, hogy „általános műveltségét kiegészítse”, egy világ körüli utazáson vett részt: az út Egyiptomból Indián és Kinán keresztül Japánba, onnan pedig Amerikán át Franciaországba vezetett. Schliemann ezután Párizsban, „a műveltség fővárosában” telepedett le. s archeológiai tanulmányokat folytatott. Üzleti ügyei miatt vissza kellett térnie Oroszországba, de mihelyt üzleti ügyeit elintézte, és elvált feleségétől, aki nem tudta Schliemann „különc hajlamait”

méggeríteni, felégetett maga mögött minden hidat, amely múltjával összekötötte. 1868-ban elindult első görögországi útjára; meglátogatta Odüsszeusz Ithakáját, Athént és Homérosz szülővárosát (legalábbis egyet a kilenc közül), Szmürnát. Hogy formálisan is minden rendben legyen, a rostocki egyetemen előterjesztette ógörögül írt *Ithaka, a Peloponnészosz és Trója* című értekezését. Megkapta a doktori címet, és ugyanolyan képesítésű szakember lett, mint tudós kollégái, akik oly gyakran nevezték őt dilettánsnak...

„Végre megvalósíthattam életem legnagyobb álmát!” 1870 őszén Pireuszról Isztambulba hajózott, átkelt a Boszporuszon, lovat vásárolt, és Homérosszal, egy zacskó arannyal és egy hőmérővel felszerelve elindult az egykor Troasznak nevezett tartományba. Olyan dombot keresett, amelyen a „meredekfalú Trója” állhatott; először a Bali-Dagh nevű domb csábította, ez azonban csak „egy vakondtúrásnak. Priamosz gyönyörű városa számára túlságosan is kicsinek” tűnt fel neki. Aztán a Burnabasi kötötte le figyelmét: egyes utazók szerint ugyanis itt állt Trója. Schliemann kiderítette, hogy ez a domb „a tengerparttól 12,8 km-re van, s ekkora távot még a rátermett harcosok sem bírhattak sebesen befutni”. Kereste a meleg és a hideg forrást, amelyből Homérosz szerint a Szkamandrosz ered; kísérője negyven forráshoz is elvezette, de mikor hőmérőjét a források vizébe mártotta, az mindannyiszor csupán 17 °C-t mutatott. Végül eljutott a Hisszarlik dombhoz, amelyen kevéssel azelőtt a domb tulajdonosa, Frank Calvert amerikai konzul végzett ásátásokat. A Hisszarlik az *Ilíasz* összes adatainak s a Sztrabón *Geographikájában* található utalásoknak is tökéletesen megfelelt. Calvert nézete szerint azonban Trója — ha egyáltalán létezett valaha — valamivel keletebbre, Csiblak falusca közelében állhatott. Ott található a Homérosz által említett források is, s a közelmúltban lejátszódott földrengésig a meleg vizű forrás is megvolt. „Meleg forrás!? — kiáltott fel Schliemann. — Hiszen Homérosz azt mondja, hogy elég messze van a várostól! A Hisszarlik dombot egészen a legaljáig fel kell ásni!” Egy évbe került, míg Schliemann megkapta a szükséges engedélyt a Magas Portától; persze ebben a „kellő helyen” leadott kövér baksis, két nagykővet közbenjárása és Gladston brit miniszterelnöknek a szultánhoz írt személyes levele is segített. Végül azonban Schliemann bejegyezhetette naplójába: „Hisszarlik, 1871. október 11. Ma déli 12 órakor megkezdődtek az ásátások.”

Schliemann hét éven keresztül végzett ásátásokat ezen a dombon: 1871-ben hat hétig, 1872-ben és 1873-ban, 1878-ban és 1879-ben, 1882-ben és 1890-ben pedig négy-négy, illetve hat-hat hónapon át. Állandóan 100—160 munkát alkalmazott, 350 000 köbméter földet mozdított el a helyéről, szerszámokra és munkabérré 750 000 márkát adott ki. Napi tizenöt órát dolgozott, akárcsak Fürstenbergben, veszélyesebb körülmények között élt, mint Sacramentóban (a tábornok többször is rablók támadták meg, csak nagy óvatosságának köszönhetően került el a maláriától, és csak a véletlenül múlt, hogy nem temette maga alá egy öt méter magas omladék). Míg házikóját föl nem építette, rosszabb körülmények között lakott, mint kifutófiú korában Amszterdamban. De nagyobb sikereket ért el, mint legvakmerőbb pénzügyi műveleteivel. És ez volt a lényeges: egészen a domb első emberi településéig, az i. e. IV. évezred őstörténeti városáig leásott. E fölött a település fölött két további várost tárt fel: a fiatalabbikat — amelyet egykor tűzvész pusztított el — azonosította Homérosz Trójájával. Rájött, hogy több, egymás alatt elhelyezkedő rétegen tört át, több városon, amelyek valaha virágoztak, aztán megsemmisültek, hogy romjaikon — egészen a görög-római korból származó Új Ilionig — ugyanarra a sorsra ítélt új városok nőjenek. Megtalálta a „magas kőfalakat”, megtalálta a „gyönyörű tág út” kövezetét, megtalálta a nagy „királyi palotát”, megtalálta a „gyönyörű népes város” falait, „Athéné szentélye” és a „nagy torony” alapjait, amelyekről Homérosz ír. Megtalálta a korábbi két város pusztulásának nyomait is (a mítoszok szerint földrengés, illetve hódítók semmisítették meg: az elsőt Poszeidón rombolta le háromágú szigonyával, a másikat Héraklész dülta fel). Készletek raktározására szolgáló hatalmas edények sokaságára bukkant, s apró szükségházikókat is felfedezett, amelyek a város egykori ostromának bizonyítékai, sőt, szétvert sisakú és pajzsú harcosok holttestére is akadt. Összesen kilenc nagy aranykincset, ékszereket és drágaköveket talált, a legnagyobbat éppen a „Priamosz palotáját” védő várfalak alatt. Ifjú feleségét, a görög Szophia Engasztroment, „argoszi szép Helené diadélmájával” ékesítette fel... Munkájának eredményét egy nagy formátumú, 880 oldalas, 1170 rajzot tartalmazó könyvben foglalta össze, amely 1881-ben *Ilíosz, a trójaiak országa és városa* címmel jelent meg Lipcsében.

A Hisszarlikon elért első sikerek után Schliemann elhatározta, hogy átkutatja az egykor Trója alatt harcoló akháj királyok várait. 1876 augusztusában Mükénében látott munkához. Előbb azonban le kellett győznie azokat az akadályokat, amelyeket a „Priamosz király kincse” körül kiobbant botrány állított útjába. A régészeti leletekkel kapcsolatos török előírások nem voltak sem egységesek,

Trója. A Hisszarlik domb keresztmetszete. Blegen szerint Homérosz Trójája a hetedik (ún. VIIa) rétegben feküdt

sem hatékonyak. Az arany és ezüst a pasák és tolvajok zsebében tűnt el, múzeum az országban nem létezett. Schliemann a biztonság kedvéért tehát Görögországba csempészte a kincset. A török kormány a kincs kiadását kérte a görögöktől; mikor a diplomaták után az újságírók is beavatkoztak az ügybe, Schliemann ellen elfogatási parancsot adtak ki. A török kormány végül 10 000 frank kártérítés ellenében hajlandó volt lemondani a kincsről. Schliemann megsértődött, hogy a török kormány csupán az arany súlya szerint becsülte fel a kincset. és 50 000 frankot küldött. A törökökkel azonban ezek után is csak kellemetlenségei voltak; a londoni *Times*-ban a „civilizált világ ítélőszéke” elé idézte Ibrahim pasát. De Görögországban sem volt könnyű dolga, itt főleg „tudós kollégái” (furcsa, hogy éppen a németek) akadályozták őt munkájában. Ennek ellenére elérte, amit akart. Átkutatta a mükénéi várat és környékét, megtalálta a mükénéi királyok sírboltjait, s az egyik királynak az arcát is láthatta (az arcot a rajta levő aranymaszk konzerválta): Schliemann új életre támasztotta Agamemnónnak a homéroszi költeményekben leírt székhelyét. Azon való lelkesedésében, hogy élete másodszor is csúcspontjára ért, a következőket írta a görög királynak: „Az általam talált mérhetetlen kincs évszázadok múlva is ezrével csábítja majd a külföldieket a világ minden tájáról Görögországba... A kincsekre természetesen nem tartok igényt, s boldogan ajánlom fel őket Görögországnak.”

Mikor *Mükéné* (Lipcse, 1878) című könyve megjelent, és elfogadta az oxfordi egyetem doktorátusát, újabb kutatásokra indult. Wilhelm Dörpfelddel („nagyra becsült felfedezettjével”) 1880-ban átkutatta az orkhomenoszi Minüasz kincsházát, amelybe egykor (miután kirabolták) Hésziodosz költőt temették; az 1884–1885-ös években feltárta az akkor keresztes erődítménynek vélt Tirünst. Aztán visszatért a Hisszarlikra, és Dörpfeld segítségével magasabban fekvő rétegekbe tette át „Priamosz városát”. Kréta földjére 1888-ban lépett először: ókori kalauzai pontosan arra a helyre vezették, ahol az évszázadok hordaléka alatt Knósszosz szunnyadt...

Krétán azonban Schliemann már nem tudta megkezdeni az ásásokat. 1890-ben Halléban fulmútéten esett át, aztán Berlinen át Párizsba utazott, onnan pedig Olaszországon keresztül Athénba indult. Közben megállt Nápolyban, és megtekintette az új pompeji ásásokat. Ott az éles szél megártott neki; orvoshoz indult, de útközben elesett, s elvesztette beszélőképességét és hallását is. A járókelők kórházba vitték, ott azonban felmerült a kérdés, ki fizeti meg a költségeket, mert öltözeke szerint Schliemann szegény embernek vélték. A rendőr ezért az őrszobára vitette, majd orvost hívott. „Tudja, kit hagyott a köpedékes földön feküdni? Gazdagabb ez az ember, mint Nápoly összes hercege együttvéve! És híresebb, mint bármelyik király!” — mondta neki az orvos. Szállodai szobájában Schliemann még egy egész éjszakát végigszenvedett, s reggel, 1890. december 26-án meghalt. Holttestét Athénba szállították, és Görögország állami temetést rendezett számára. Sírkövén ez olvasható: *Hérois Slimano*.

Trója felfedezése túlnőtt az archeológia határain, világszenzációvá lett. Hiszen Trójáról mindenki tudott, aki nem határolta el magát a világkultúrától: a királyok kincsei nem csupán a remetékét érdekelték. A sajtó akkora teret biztosított ennek a felfedezésnek, amelyet azóta is talán csak az első

holdra szállás kapott. Schliemann érdemei vitathatatlanok voltak és azok is maradtak, minden tudományos megállapításáról azonban nem mondhatjuk el ugyanezt. A Hisszarlikon és Mükénében is sok mindent helytelenül látott; néha képzelete, máskor türelmetlensége ragadta el. Az úttörőknek elnézhető tévedések határát azonban nem lépte át; hiszen a hivatásos tudomány éppen a homéroszi Görögországgal kapcsolatban sokkal többet tévedett. „Engem az a cél vezetett, hogy kiássam Tróját, s mivel feltételeztem, hogy valamelyik alsóbb rétegben találok, a felsőbb rétegekből néhány érdekesebb romot is el kellett távolítanom“ — írta, még mielőtt a kritikusok leleplezték. „Schliemann »módszertelen eljárása« tudniillik az, hogy céltudatosan a legalsó réteghez törekedett, a tudomány szempontjából határozottan üdvösnek bizonyult — mondta ezzel kapcsolatban az antik világ akkori legnagyobb történésze, Eduard Meyer professzor. — Tudományos módszerességgel folytatott ásatások esetén a domb takarta idősebb rétegek, amelyek a sajátosan »trójai kultúrát« magukban rejtették, aligha kerültek volna valaha is napvilágra.“ Schliemann akkor tévedett legnagyobbat, mikor a mükénéi akropoliszon feltárt sírok korát meghatározta; a sors azonban kegyes volt hozzá, hiszen nem engedte megtudnia, hogy olyan királyok sírjait tártá fel, akik vagy négy évszázaddal korábban éltek, mint Agamemnón király élhetett.

Schliemann halála után néhány hónapig Dörpfeld végzett ásatásokat Trójában, a város romjai aztán egészen 1932-ig elhagyatottan álltak; 1932-ben W. I. Semple és C. W. Blegen professzorok vezetésével a cincinnati egyetem nagy expedíciója érkezett Trójába. Az expedíció hét éven át dolgozott a helyszínen, s az amerikai hátsorágban is hatalmas törzskara működött. Helyesnek bizonyult Schliemann és Dörpfeld megállapítása, melyszerint Trójában „kilenc város“ van, az expedíció tagjai azonban — tökéletesebb műszerekkel — összesen 46 réteget számoltak össze; az ékei világban végzett legújabb kutatások eredményei alapján a rétegek korát is pontosabban megállapították. Munkájuk eredményeit C. W. Blegen a hatkötetes *Trója* (Cincinnati, 1950—1953) című műben foglalta össze, de az utolsó szót Homérosz Trójájáról csak az 1961-ben Cambridge-ben kiadott azonos című monográfiájában mondta ki: „A tények teljesen megegyeznek a görög hagyomány őrizte ábrázolással. Ha az Agamemnón által feldúlt és elfoglalt priamoszi Trója csakugyan létezett valaha, akkor a VIIa rétegben levő várossal kell azonosnak lennie... Trója eleste és a VIIa réteg vége — Hérodotosz becsülésével összhangban — i. e. 1250 tájára tehető.“

A közelmúltig Trója ismét elhagyatott, mindenki számára hozzáférhetetlen hely volt; Ibrahim pasa valamelyik utóda (persze a pasánál már korszerűbb titulust viselt) a Trójába való belépést szigorúan megtiltotta. Később azonban rájöttek, hogy az idegenforgalom pénzforrás, s hogy Trója mágnesként vonzhatja a turistákat. Priamosz városa manapság tehát már mindenki számára hozzáférhető, várfalait biztosították, és török, valamint angol nyelvű táblákkal jelölték meg, belépti díjat szednek, és egy sátrat is felállítottak, amelyben Coca-Cola kapható. Az akropoliszon, ahol Priamosz palotája állt, máig is zöldell az olajfa: ezt Szophia Schliemann ültette oda Agamemnón nevű fia születésekor. Alatta Athéné szentélyének megújított oltára áll, és egy bokrokkal benőtt hasadék ásit: állítólag ezen keresztül húzták be a városba a „trójai falovat“. Schliemann — Blegen által kibővített — házában szerény múzeum van. Körös-körül pedig virágzó rétekek szegélyezett megművelt földek tág síkja húzódik: ezen a síkon harcoltak egykor az akhájok a trójaiakkal; a háttérben régi-régi harcosok sírhalmai domborodnak, s a tenger fényes sávján túl az első világháború kétszázezer áldozatának emlékművei nyúlnak az ég kékjébe. Trójában, a várfalak közelében ma is helyőrség állomásozik, hiszen a város még mindig fontos stratégiai pont. A Török Köztársaság csillagos-félholdas piros zászlaját lengeti fölötte a szél.

„A nagy (legnagyobb) krétai régész“, Sir Arthur Evans szinte mindenben Heinrich Schliemann ellentéte volt. Csupán abban hasonlított hozzá, hogy a legősibb Görögország mélységeinek kutatásában őt is siker kísérte.

Gazdag iparoscsaládból származott (Hertfordshire-ben, pontosabban Nash-Milsben született 1851-ben), az exkluzív Harrow-ban és az oxfordi ódon Brasenose College-ben, egy ideig pedig a göttingeni egyetemen folytatta tanulmányait (a göttingeni egyetemen való tanulás egy viktoriánus angolnál egyébként elég szertelen dolognak számított). Vakációi idején apjával utazgatott, apja ugyanis a régiséggyűjtésben lelte kedvét. Evans először antropológiával foglalkozott, s „érdekes típusokat“ keresve néhányszor a Lappföldre és a Balkánra is ellátogatott; aztán az angliai kelták történetét tanulmányozta, s mikor éppen már jártasságra tett szert, numizmatikával kezdett foglalkozni. Mivel ismerte a balkáni viszonyokat, cikket írt a britek törökországi politikája ellen. Midőn 1875-ben Boszniában és Hercegovinában felkelés tört ki, Evans a *Manchester Guardian*

levelezője lett. Megkedvelte a délszlávokat, s támogatta őket a szabadságért vívott harcukban; a török hatóságok egy ízben mint „oroszk kémét” bebörtönözték, az osztrák — magyar hatóságok pedig mint „nemkívánatos idegent” kitiltották az országból. Evans Romániába, majd Bulgárián keresztül Görögországba ment; azon a földön, ahol a latin ábécé a cirillbetűkkel és a görög alfabétummal találkozott, felébredt benne az érdeklődés az írással kapcsolatos kérdések iránt. Visszatért Oxfordba, munkába állt az Ashmolean Museumban, és ott titokzatos rajzokat és hieroglifikus jeleket tartalmazó pecsétek kerültek a kezébe: a pecsétek állítólag Görögországból származtak. Eredetük után nyomozva Evans eljutott Krétára, és felfigyelt az Iraklion határában emelkedő Kephala dombra: állítólag itt találták a pecséteket. Egyezséget kötött a domb tulajdonosával, munkásokat fogadott fel, és 1899 márciusában megkezdte az ásást. Néhány nap múlva rábukkant „Minósz palotájának” falaira.

Homérosz, Minósz és az archeológia eredetileg nemigen érdekelte Evanst. 1878-ban ugyan megtekintette Schliemann leleteinek londoni kiállítását, ámde csupán mellékesen, nászútja alkalmával. 1883-ban Athénban magát Schliemannt is felkereste, de inkább csak egy interjú kedvéért; az Akropoliszon a Sir John Myres vezetésével végzett ásásokat is megtekintette, de csak azért, hogy tájékozódjék. 1884-ben még Krétán is járt. Mert nem volt próféta (bár megjövendölte, hogy a szerbek példájára a többi szláv nemzetek is kivívják szabadságukat), egyáltalán nem sejtette, mi vár még rá Krétán. Féltestvére, Joan szerint minden, ami történt, a véletlennek köszönhető. „Minósz palotájának” felfedezéséhez állítólag csak rövidlátó szeme vezette Sir Arthurt. „Nem szívesen viselt szemüveget, s így nem maradt számára más, minthogy miniatűr dolgokkal, apró rajzokat és betűket tartalmazó pecsétekkel bibelődjék: ezeket mikroszkopikus pontossággal meg tudta figyelni...”

Evansnak volt pénze, s az első sikerek után megvásárolta a Kephala dombot. Az ügyes üzletember Schliemann-nak ez annak idején nem sikerült. Schliemann már 1888-ban, mikor Dörpferdel Kalokairin spanyol konzul kutatásait felülvizsgálta (a konzul egyébként krétai volt, s keresztnevének Minósznak hívták), alkudozott a dombra, s az eredeti 70 000 frank helyett 40 000-ben állapodott meg a tulajdonossal. A tulajdonos azonban az üzletkötés után áthelyezte a határköveket, hogy egy olajfaligetet megtarthasson, mire Schliemann felbontotta az egyezséget. Schliemann a domb hivatalos kisajátítást sem tudta elérni, a görögök ellenezték az ásásokat, mert félték (joggal), hogy a török helytartó elkobozza és elsikkasztja a leleteket. Mikor Evans Iraklionba érkezett, Kréta már autonóm terület volt, és simán ment minden. Rendkívül simán folytak az ásások is: a porhanyós föld alól végtelen falak sorai, bonyolult helyiségek alaprajzai, oszlopos lépcsőházak maradványai, falfestmények és szobrocskák, rajzokat és hieroglifákat tartalmazó pecsétek, ismeretlen írással teleírt táblák kerültek elő. Evans kezdetben azt hitte, hogy csak összegyűjt egy csomó „tejkövet” (a helybeliek a pecséteket hívták „tejkőnek”, s azt hitték, hogy ezek a kövek megindítják a szoptatós anyák tejét), és odébbáll, de aztán nem bírt ellenállni az évezredek csábításának. A közeli pálmaligetben felépítette az „Ariadné-villát”, s majdnem harminc esztendeig — 1928-ig — ott maradt.

Evans — Homérosz és Diodórosz egybehangzó adatai alapján — rájött, hogy tulajdonképpen az ókori Knósszoszban végez ásásokat: az antik szerzők ide helyezték Minósz palotáját, amelyet Evans a legendás labirintussal azonosított. Evans kezdettől fogva kitűnő munkatársakkal dolgozott: J. L. Myresszel, aki haláláig kitarzott mellette, D. G. Hogarth-szel, aki azelőtt epheszoszi ásásaival szerzett hírnevet, s többek között J. D. S. Pendleburyvel, aki Evans halála után maga irányította a knósszoszi ásásokat (egészen 1941-ig; akkor csatlakozott a görög partizánokhoz, s miután egy ütközetben súlyosan megsebesült, német ejtőernyősök agyonlőtték). Evans többet áldozott az ásásokra és a rekonstrukciós munkálatokra, mint amennyit ugyanannyi idő alatt az egész krétai iparba befektettek, s ámuló kortársai elé varázsolta a görög mítoszok világának reális alapjait. Hétezer év mélységeibe hatolt le, s eljutott Európa legősibb kultúrrétegéhez.

Schliemanntól eltérően, aki Trójában és Mükénében megvalósította élete álmát, Evans lényegében elégedetlen volt eredményeivel. Az írás miatt jött Krétára, de az írást csak osztályozni és keltezni tudta, megfejtani nem. Gemmák és táblák ezreit tárta fel; néhányat már 1900-ban közzétett, további néhányat pedig 1935-ben hozott nyilvánosságra (összesen 120-at). Régészeti felfedezéseit az ötkötetes *Minósz knósszoszi palotája* (London, 1921—1936) című művében tárta a tudomány és a nyilvánosság elé, szövegeket azonban nem publikált. Féltékenységből — hiszen ő is csak ember volt! — a szövegeket még a többi kutató előtt is titkolta, nehogy valaki elorozza tőle a megfejtőnek kijáró dicsőséget. Keményen dolgozott, főleg a lineáris B íráson, de eredménytelenül. A krétai írással

foglalkozó többi tudós — köztük a finn J. Sundwall, az olasz P. Meriggi, a német H. Th. Bossert és E. Sittig, az angol E. Copley és a cseh Bedřich Hrozný — a közzétett szövegek szerény mennyisége miatt nem tudott eredményt elérni. A szövegeket Evans halála után (1941-ben, kilencvenéves korában halt meg) Sir John Myres dolgozta fel, és 1952-ben kiadta. A krétai írás egyik fajtáját még ebben az évben megfejtették.

Igaz, a krétai betűk labirintusából nagyon nehéz volt kiutat találni. Mert nemcsak az írás volt ismeretlen, hanem a nyelv is. Biztos, hogy krétai nyelv volt, de vajon melyik a Homérosz említette „számtalan ember” sok-sok nyelve közül? Amikor Champollion az egyiptomi hieroglifákat megfejtette, két nyelvű egyiptomi-görög szöveg állt rendelkezésére. Rawlinson az ékírás megfejtésekor a mezopotámiai uralkodók többé-kevésbé ismert neveire támaszkodott. Hrozný a hettita nyelv megfejtésekor tulajdonképpen egy ismeretlen, rég elfelejtett nyelvet fejtett meg: a hettita írást azonban ismerte. A krétai írás vizsgálatában azonban nem volt fogózó. A helyzetet az amerikai Alice J. Kober jellemezte legtalálóbban: „Semmiből semmit sem lehet megfejteni!” (A kutatásban 1950-ig egyébként Alice J. Kober érte el a legtöbb eredményt: megállapította, hogy az ismeretlen nyelv szavai a ragozásban végződéseket vesznek fel.)

A krétai lineáris B írás megfejtője, Michael Ventris, nem volt a szó szoros értelmében „szakember”, azaz filológus vagy hivatásos írásfejtő; de tudós volt, vagy legalábbis tudományos módszerekkel dolgozott. 1922-ben született (apja brit katonatiszt Indiában, füllengyel anyja pedig dúsgazdag asszony), a svájci Gstaadban, majd Londonban folytatta tanulmányait. A régi írások már gyermekkorában felkeltették érdeklődését; tizennégy évesen részt vett Evans krétai feliratokról szóló előadásán, tizennyolc éves korában pedig már kiadta a *Bevezetés a minöszi írásba* (1940) című művét. A háború kitörése után jelentkezett a repülőkhöz, navigátor lett, és azzal döbbsentette meg feletteseit, hogy a bombázókat saját kezűleg készített térkép szerint vezette Németország fölé; a leszállás és az újabb fölszállás között folytatta a krétai szövegek tanulmányozását. Nem lőtték le, kitanulta az architektúrát, s iskolai berendezésekre szakosította magát. Munkájához kétségtelenül értett, mert az *Architect's Journal*tól még díjat is kapott. Emellett azonban továbbra is kedvtelésének hódolt: az összes ismert szövegek, főleg a püloszi táblák (ezeket L. Bennet 1947-ben adta ki Cincinnatiban) módszeres tanulmányozásával odáig jutott, hogy „még mielőtt értette volna a szövegeket, már ismerte a nyelvtanukat”. Úgy járt el, hogy az egyes jeleket (betűket) számjegyekkel helyettesítette, ezeket aztán egy különleges „raszterben” vizsgálta, amelyben minden jel számára kijelölt egy feltételezett hangértéket. Még egy elektronikus számítógépnek is műveletek milliárdjaira lenne szüksége ahhoz, hogy eredményre jusson. A véletlen vagy az intuíció azonban segített Ventrisnek, s már néhány tizezer kísérlet után úgy találta, hogy a „12”-es jel a -szó végződést, az „52”-es pedig a -no szótagot jelöli. A „70-52-12” számot -o-no-szo-nak olvasta, s ez Knósszosz nevét idézte fel benne; hasonló eljárással olvasta a „65-13-12” számot tu-li-szo-nak, ez pedig Tüliszioszra emlékeztette. Kezdetben úgy vélte, hogy a szövegek nyelve kapcsolatban van a titokzatos etruszkok megfejtetlen nyelvével, de fokozatosan a régi göröggel azonos elemeket fedezett fel benne. Például a po-me szót a görög poiménnel, „pásztorral”, a ke-ra-me-u szót a görög kerameüsszal, „fazekassal”, a ka-ke-u szót pedig a görög khalkeüsszal, „kováccsal” rokonította. 1952 júniusában Ventris kijelentette: „A knósszoszi és a püloszi táblák görög nyelvűek!”

Ventris — Evanstól eltérően — nem tartotta titokban megfejtési kísérleteit; az érdeklődőknek litografált körlevélben még „munkajegyzeteit” is elküldte. A címzettek között volt Myres is; Myres azt tanácsolta Ventrisnek, hogy társuljon John Chadwick oxfordi filológussal (ma cambridge-i professzor), aki szintén foglalkozott a krétai írással, és néhány azonos felismerésre jutott. Ventris ekkor elküldte Chadwicknek „kísérleti szótárát”, amely — a tulajdonneveket is beleszámítva — már 535 átirrt és lefordított kifejezést tartalmazott, és Chadwick szinte valamennyit elismerte. Együttműködésük eredménye az 1952 végén kiadott *A mükénéi levéltár görögnyelvűségének bizonyítékai* című tanulmány volt, amelyben bebizonyították, hogy a mükénéi szövegek egyeznek a krétaiakkal, a nyelv pedig itt is, ott is a görög. Pontosabban: az ógörög nyelv legősibb ismert formája.

A tudomány gondos felülvizsgálat és bírálat nélkül nem fogadja el a forradalmi felfedezéseket; a gratulációkon kívül fenntartások is érkeztek Ventris címére. Ez — akárcsak Chadwicket — őt is intenzívebb munkára ösztönözte. 1953 februárjában újabb nagy közös tanulmányt adtak ki, s még ugyanezen év májusában ismételen és konkrétan bebizonyították a megfejtés helyességét. Blegen professzor egy újonnan fölfedezett püloszi táblát küldött Ventrisnek. A tábla tartalmáról és keletkezéséről Ventris még semmit sem tudhatott; Ventris postafordultával visszaküldte a táblát — a görög nyelvű olvasattal együtt! 1953 júniusában már a nagy nyilvánossággal is ismertette

megfejtését. Londoni előadása után a *Times* ezt írta vezércikkében: „Meghódították a krétai archeológia Everestjét!”

Nem kétséges: az 1953-as év nyári napfordulója után elévült az összes tankönyv, melyben az állt, hogy a dórok bejöveteleig Krétán nem éltek görögök, hogy az akhájok etnikai hovatarozása bizonytalan, és Homérosz előtt a hellének nem ismerték az írást... Ventris azonban nem sokáig örülhetett sikerének, munkáját sem fejezhette be. Mint annyi más fiatal ember, ő is gépkocsiszerencsétlenség áldozata lett; 1956. szeptember 6-án Hatfield közelében összeütközött egy tehergépkocsival, és a helyszínen meghalt. Munkáját számos ország tudósai folytatják, élükön John Chadwickkel, aki ma is a cambridge-i Downing College ion homlokzata mögött meghúzódó dolgozószobájában munkálkodik.

De mi lesz a krétai lineáris A írással? Megfejtésén dolgozik az amerikai C. H. Gordon professzor, az oxfordi L. R. Palmer, ezen dolgozik a szófiai V. Georgijev professzor, a fokvárosi M. Pope professzor. Vajon az itt említett városok valamelyikéből, vagy pedig a svéd Lundból, esetleg az olasz Paviából érkezik majd a megfejtését tudtul adó hír? Párizsból vagy Novoszibirszkból? Neves tudóstól vagy lelkes dilettánstól? Nem tudjuk; egyelőre inkább érdeklődéssel, semmint reménykedéssel követjük az erre vonatkozó híreket. S ami a krétai hieroglifákat illeti... Nos, a hieroglifák esetében még nagyobb szükségünk van a türelem vértjére...

A műkenéi, a trójai és a krétai leletek csupán betetőzték az ókori Görögország évszázadokkal ezelőtt megkezdett kutatásában elért sikereket: ez a kutatás az európai kultúrtörténelemnek már abban a termékeny korszakában megindult, amelyet éppen az antik kor iránti érdeklődés „újjászületése” miatt nevezünk reneszánsznak.

Persze az antik Görögország sohasem hullott ki egészen az emberek emlékezetéből. Homéroszt és Hésziódoszt mindig is ismerték, a görög drámaírók, történetírók és filozófusok főbb műveiről mindig is tudtak, a görög szobrászok és építésszek nagy alkotásait mindig is emlegették. Csakhogy az antik kor hanyatlása után — mind Görögországban, mind pedig Európa más területein — ezek az ismeretek megmaradtak a művelt emberek szűk körében, s ráadásul gyakran csak közvetett, római és bizánci szerzők által közvetített ismeretek voltak. A XII. század keresztes hadjáratai felújították Európa és Görögország kapcsolatát, Görögország „pogány múltjával” azonban semmiféle kapcsolatot nem teremtettek; ebbe a múltba a későbbi velencei és genovai hódító hadjáratok sem hatoltak be. Mikor a XV. és a XVI. században a törökök leigázták Görögországot, a már fennálló kapcsolat is megszakadt. Az akkori helyzetet talán egy kalandos misszionárius levele jellemzi a legjobban: a misszionárius a XVII. század elején eljutott Görögországba, s lelkesen jelentette kölni feletteseinek: „Athén városa, amelyről az ókorban annyit beszéltek, még valóban létezik!”

Az ókori Görögország kacsaringós utakon tért vissza az új Európa tudatába; az ismert közmondástól eltérően kezdetben az utak nem Rómába, hanem Rómából vezettek. 1400 körül a firenzei Filippo Brunelleschi Rómában kezdte meg először az antik szobrok feltárását; 1425 körül oda tért vissza Francesco Fidelfo, aki Konstantinápolyban megtanult görögül, s az antik irodalomról tartott előadásokat; 1450 körül Poggio Bracciolini ott folytatta az antik szobrászat kutatását. A tudósokat a Róma antik nagysága iránti érdeklődés ösztönözte, amelyet Dante *Isteni színjátéka* és Petrarca *Daloskönyve* keltett fel bennük. Az új festő- és szobrásznemzedék képviselői pedig az antik művészek újonnan feltárt alkotásaiból merítettek ihletet, a történelmi és bibliai témákat antik köntösbe öltöztették, s ezeréves szünet után ismét az antik isteneket és hőöket ábrázolták. Műveik színvonaláról és művészi erejéről fölösleges beszélnünk, elég, ha megemlítjük a legismertebb alkotók nevét: Botticelli és Tiziano, Leonardo da Vinci, Michelangelo, Raffaello

1506 tavaszán a római Esquilinuson — egy épület alapjainak ásása közben — megtalálták a Laokoón szoborcsoportot (Laokoón trójai papot és két fiát az Athéné istennő küldte tengeri kígyók fojtották meg, mert a pap meg akarta akadályozni, hogy az akháj harcosokkal teli falovat bevigyék Trójába). A lelet emberek tizezreit csábította: hiszen közismert (Vergiliusból) eseményt ábrázolt, s mint szobrászművet ugyancsak ismerték (Pliniusból). A szoborcsoport Tiberius császár tulajdonát képezte: a császár a rhodoszi szenátustól kapta annak jelképeül, hogy Rhodosz meghódol Rómának, azaz: hiábavaló dolog a végzet ellen cselekedni; a *Laokoönt* Agészandrosz, Polüdórosz és Athénodórosz rhodoszi szobrászok alkották. „Bár meg volt rongálva, Rómában mindenki minden idők leggyönyörűbb szobrászművének tartotta — írják a krónikások —, s a nyereségvágy akkora értékkel ruházta fel, hogy tulajdonosa, Felice de Fredi, hálószobájába, az ágya mellé állította, hogy jobban vigyázhasson rá.” A szoborcsoportot végül II. Gyula pápa vásárolta meg, aki felszólította

Michelangelót, hogy restaurálja a művet. Laokoónnak a jobb, egyik fiának pedig a bal keze hiányzott; a kigyótestek helyenként töredezetek voltak, részeit az azonban megtalálták. Michelangelo bármiféle helyreigazítást elutasított; az eredeti iránt érzett tiszteletből kijelentette, hogy a feladatot nem képes megoldani. (Persze akadt egy nagyobb önbizalommal bíró kisebb szobrász, „javításait” azonban a közelmúltban eltávolították.) A szoborcsoport évszázadokon át foglalkoztatta a kutatókat; heves vitákat indított Winckelmann és Montfaucon között, 1776-ban G. E. Lessinget a *Laokoón, avagy a festészet és a költészet határaitól* című értekezés megírására ihlette, s Goethét és Schopenhauert is polémiába rántotta. A *Laokoón* ma a Vatikáni Múzeumban kiállított leglebilincselőbb művek közé tartozik, s joggal csodálja évente egymillió látogató. Ennek ellenére nem ez a görög — főként pedig nem a klasszikus görög — szobrászat csúcsa. Körülbelül az i.e. I. század közepéről származik, s a klasszikus műalkotások nyugodt kiegyensúlyozottságával szemben túlságosan is patetikus. A szigorú kritikusok „teátrálisnak”, a túl szigorúak pedig „megkövült pantomimnek” tartják.

Nem kétséges, hogy a kutatók kezdetben túlértékelték ezt a rhodoszi szoborcsoportot; egyoldalú értelmezésével helytelen szemléletet alakítottak ki az egész görög művészetről, a művészet társadalmi hátterét idealizálták. Ugyanez vonatkozik akkoriban talált többi szoborra és domborműre is; ezek nagyrészt a görög eredetű római — gyakran másodrangú — kópiái voltak. A szobor túlértékelése szerencsére nem járt végzetes következményekkel, sőt éppen ellenkezőleg. Ahogy az alkimia a vegytan kialakulásához, az asztrológia pedig a tudományos asztronómiához vezetett, ez a hibás és idealizált értelmezés is pozitív hatással volt az antik művészet és általában az antik kor kutatásának további fejlődésére; kritikai vizsgálódáshoz, a vélemények tisztázásához, tudományhoz vezetett. Az a nap, amelyen a *Laokoón* az Esquilinuson előkerült Titus palotájának omladékaiból, jelentős dátum az archeológia történetében. Egy újabb hasonló napra egészen 1711-ig kellett várnia a világnak, amikor d'Elbeuf tábornok Herculaneumban, a láva alatt megtalálta az első szobrokat.

Az antik műemlékek Vezuv alatti bányája csak a rendszeres ásások folyamán adta ki kincseit. Az ásások a nápolyi d'Alcubierre vezetésével kezdődtek 1748-ban. D'Alcubierre-t nem ösztönözte semmiféle tudományos célkitűzés, mindössze királyának fiatal német felesége vágyott antik szobrokra és plasztikákra, amilyenek más paloták gyűjteményeit is díszítették. D'Alcubierre tehát egyszerűen parancsot teljesített. Az első ilyen gyűjteményt IV. Sixtus pápa alapította 1471-ben Rómában. A száz példányt sem tartalmazó gyűjteményt főleg a művészetkedvelő II. Gyula bővítette ki, s évszázadok múltán ebből lett a világ legnagyobb és leggazdagabb antik műkinestára, a Vatikáni Múzeum 1622-ben Ludovisi kardinális alapított hasonló gyűjteményt, majd a Capitoliumi Múzeum (1734) alapjait lerakó Albani kardinális. 1753-ban londoni magánvállalkozók megalapították a British Museumot, amely csakhamar túlszárnyalta a régebbi gyűjteményeket (az 1640-ből származó Arundel- és az 1683-as Ashmole-gyűjteményt), és a legjelentősebb múzeumok egyike lett. 1793-ban a Louvre-ban megnyitották a Francia Múzeumot: a múzeumban kiállították a királyi gyűjteményekből származó 117 antik műalkotást, melyeket — a világon először — ingyen tekinthette meg a közönség: az 1789-es forradalom egyik jelentős vívmánya volt ez. (Megjegyezzük: ma már a Louvre-ba csak vasárnaponként lehet ingyen belépni, ingyenesen látogatható a British Museum, a Vatikánban magas belépti díjat kell fizetni.) A múzeumi gyűjteményeket kezdetben szigorú titokként őrizték; mikor 1760-ban Winckelmann be akart jutni a nápolyi Királyi Múzeumba, kémnek nézték; sok-sok közbenjárás után végre engedélyezték a látogatást, de írásban kellett köteleznie magát, hogy nem készít jegyzeteket.

A görög múltba irányuló út később már nemcsak az olaszországi — csak részben görög — antik műemlékeken keresztül vezetett. Az új irány egyenesebb, de veszélyesebb volt: aki Görögországba akart jutni, annak először Törökországba kellett mennie, ahol — enyhén szólva — nem valami fényes viszonyok uralkodtak (Konstantinápolyban külön fogházat tartottak fenn külföldi követek számára). Erre az útra csak elszánt férfiak vállalkozhattak, akik nem reszkettek az életükért; a szultán engedélyével kivételesen diplomaták is eljuthattak Görögországba. Kutató vagy gyűjtő céllal a XVII. század első felében Lord Arundel érkezett Hellaszba (s olyan szobrokat hozott onnan, amelyeket Rubens is megcsodált); utána F. de Peiresc és C. de Caylus francia utazók, majd 1674-ben M. de Nointel francia követ és J. Carrey festő (aki az utolsó rajzokat készítette a Parthenónról a templom lerombolása előtt), aztán Jacob Spon német orvos (talán ő használta először mai értelmében az „archeológia” kifejezést) és 1697-ben Bernard de Montfaucon francia szerzetes, volt katonatiszt jutott el Görögországba. Valamennyien hírt adtak a látottakról, Montfaucon ezenkívül terjedelmes anyagot is összegyűjtött, amelyet azután *Az antik világ szobán és képeiben* (1711 és később) című

tízkezes művében adott közre. Abban a korban, amikor Európa Egyiptom, Mezopotámia és Mexikó ismeretlen műemlékeivel ismerkedett, a Görögország ismert műemlékeiről szóló hírek meglepő érdeklődést keltettek. Idegen, távoli kultúrákkal a háttérben jobban kitűnt a közeli: beszélni kezdtek „Európa bölcsőjéről”, „tanítóink tanítóiról”, a „görög eredeti római utánzatáról”. Mindez további görögországi utazásokat eredményezett: 1749-ben Athénba érkezett az angol B. Dalton, s részletes és megbízható rajzokat készített a Parthenón díszítéséről, majd 1751-ben honfitársai, J. Stuart és N. Revett kezdték meg kutatómunkájukat, melynek eredményeit *Athéni régiségek* (1762) című műükben tárták a nyilvánosság elé.

A Görögország iránti érdeklődés ismét Olaszországból kapott ösztönzést: a német Johann J. Winckelmann 1764-ben kiadta *Az ókori művészet történetét*, 1767-ben pedig a *Kiadatlan antik emlékeket*. Ezek a művek összefoglalták az antik műemlékekkel kapcsolatos ismereteket, megvilágították összefüggéseiket, leírták fejlődésüket, és első ízben rendszereztek őket. Winckelmann művei az egész archeológia számára alapvető fontosságúak voltak, mert megmutatták a kutatás tudományos módszereit is. Tartalmukkal és lenyűgöző előadásmódjukkal nem csupán a tudósok és művészek között keltették fel az antik kor iránti érdeklődést, hanem a többi művelt embert és mecénást is magukkal ragadták. Szerzőjükkel már találkozunk; 1717-ben Stendalban született, először tanítóként, később könyvtárosként dolgozott, majd — a frigyesi Poroszországból való szökése után — Albani gyűjteményeinek gondnoka, végül pedig a római antik műemlékek főinspektora lett; egy rablógyilkos ölte meg Triesztben, 1768-ban. Winckelmann rendkívül széles látókörű ember volt, s merész célokat tűzött ki maga elé. Ma már tudjuk, hogy sok mindent tévesen ítélt meg, de vitathatatlan, hogy Európa földjét elsősorban ő készítette elő az új görögországi felfedezések és a „klasszicizmus százada” számára.

A XVIII. század második felében már az is előfordult, hogy európai utazók találkoztak Görögországban; az évek múlásával fokozatosan Kisázsia földjére is egyre többen bemenekültek. Mindmáig imponáló az a bátorodás, amellyel nekivágtak az útnak: hiszen az országban a pasákon kívül csak a mérhetetlen elmaradottság uralkodott, az utak veszélyesek voltak, vagy nem is léteztek, az élelmszergondoknál csak a szállás gondok voltak súlyosabbak, s aki megmenekült a maláriától, legalább a tífuszt megkapta. Az utazók naplói még akkor is izgalmas olvasmányok, ha a kalandokról szóló fejezeteket átugorjuk: ezredévek után olyan városok neveire akadunk bennük, amelyek ugyanúgy eltűntek a Nyugat szeme elől, mint Pompeji, s ugyanolyan híresek és ugyanolyan csodálatosak voltak. Görögország legismertebb kutatóinak akkori *top tenjét* az angol Clarke, Gell, Dodwell, Bedford, Gandy és Cockerell, valamint a német Hallerstein és Linckh, továbbá a dán Brönsted és Køes képezi. A brit W. Leake ezredes pedig elsőként dolgozta fel az antik városok helyrajzát (*Athén topográfiája*, 1821).

1800-ban Thomas Bruce Lord Elgin, Konstantinápoly brit követe kereste fel Athént. Felment az Akropoliszra, hiszen funkciójának elfogadására főleg az Akropolisz látomása ösztönözte, s lelkesedése nyomban szorongássá és dühvé változott. A Parthenont, „amelyet mindenki magában hordoz, még az is, aki sohasem látta”, kétségbeejtő állapotban találta. Oszlopai összetöredeztek, főcsarnoka padlójában kráter tátongott, az architrávból triglifek lapjai meredtek ki fenyegetően. Körös-körül összetört szobrok, földre hullt metopék, frizek domborművei hevertek; az alakok fejét leütötték, mert az Akropolisz akkori urainak vallása tiltotta az emberi arc ábrázolását. Az Erekhtheion mintha kirabolták volna, Niké templomát szétrombolták. A jövő távlatai sem voltak valami fényesek: a gyönyörű domborműveken katonai szekerek jártak, a meglazult metopék bármelyik pillanatban leeshettek, az oszlopfőkre az a sors várt, hogy eltűnjenek a mészégető kemencékben. Lord Elgin elhatározta, hogy pénzt, fáradságot nem sajnál, megmenti, ami menthető. Építészeket, rajzolókat és kőfaragókat hívott Európából, hogy megállapítsák a konzerválás lehetséges módjait, megkísérelte kierőszakolni a további rombolás hivatalos betiltását, s midőn ez nem sikerült, Konstantinápolyban olyan fermánt szerzett, mely szerint „senki sem akadályozhatja meg, hogy az Akropoliszról néhány feliratos vagy domborműves kődarabot elvigyen”. A fermánt minden nehézség nélkül megkapta — mert ugyan ki törődött Isztambulban az Akropolisszal? —, a helyi pasa pedig aláírta. Lord Elgin tizenöt metopét, több mint harminc homlokzati szobrot és körülbelül százhusz méter frízt vitt el; mindezt főleg a földről szedte össze, a templomból csupán a meglazult plasztikákat vitte magával. (Ő legalábbis ezt állítja, s megjegyzi, hogy a plasztikák egész sorát mentette meg a lehullástól; állítását azonban nem tudjuk ellenőrizni.) Ezenkívül egy kariatidát is elvitt az Erekhtheionból, amely azonban egyáltalán nem volt meglazulva; Lord Elgin ezt a tettét azzal magyarázta meg, hogy a kariatida nagyon tetszett neki. Az 1801—1802-es években

Angliába szállította márványait: 1816-ban a parlament arra kényszerítette, hogy adja el őket az államnak. 35 000 angol fontot kapott értük, azaz nem egészen felét annak az összegnek, amelyet megszerzésükre áldozott; az állam a British Museumnak adta a műveket. Máiig is ott vannak. 1939-től a nagystílusú berendezett Duveen Galleryben.

Vajon Elgin csakugyan megmentője volt a görög szobrászat egyedülálló alkotásainak? Vagy — mint Byron mondta — csupán közönséges rabló? A vélemények különbözőek; néha ugyanaz az ember másként vélekedik az Akropoliszon, és másként Londonban. Bizonyos azonban, hogy Elgin nélkül a művek többsége elveszett volna. Persze nem ő volt az első, aki illetéknéppé múzeumot gazdagított, és nem ő volt az utolsó sem. Nointel francia követ már jóval előbb Párizsba vitte a Parthenón frizének egy nagy darabját (engedély nélkül); 1796-ban Napóleon szerzett a Louvre számára jelentős mennyiségű olaszországi antik műlelket (egy Bolognára erőszakolt szerződéssel). 1814-ben a British Museum az arkadiai Basszai város Apollón-templomának frizét szerezte meg („felfedezték“, és szó nélkül elvitték); a Louvre is vásárolt egy szobrot, amelyet 1820-ban egy méloszi vincellér talált: a szobor *méloszi Aphrodité* néven — a *Laokoón* után — talán a legnépszerűbb görög szobor lett. A British Museum és a Louvre (akárcsak a müncheni, a koppenhágai, a berlini és más múzeumok) ajándékba is számos görög műalkotást kapott a felfedezésükben szerzett érdemek fejében. Esetleg más címen.

Mindez azonban csupán előjátéka volt Görögország tulajdonképpeni régészeti feltárásának. A Winckelmann adta elméleti fegyverzetet további kutatók tökéletesítették (K. O. Müller, H. Brunn és mások), gyakorlati tapasztalatokat pedig a Közel-Keleten szereztek az ásatók (G. B. Belzoni olasz kalandor és R. K. Lepsius német tudós a Nílusnál, P. E. Botta francia konzul és A. H. Layard későbbi brit miniszter a Tigrisnél). Az antik Görögország földjén első ízben Athénban és Olümpiában csendültek meg a csákányok; rendszeres ásatásra Kisázsia partvidékén került először sor. 1857-ben az angol Charles T. Newton felfedezte a világ hét ókori csodája közül az ötödik, a halikarnasszoszi Mauzóleum maradványait (s amit csak tudott, Londonba küldött belőlük), egy évvel később pedig egy antik város alaprajzát tárta fel Knidoszban. 1859-ben Epheszoszba érkezett az angol J. T. Wood, hogy felkutassa a világ harmadik csodáját, Artemisz templomát; amit a gótok és Justinianus császár a templomból meghagytak, Wood Londonba küldte. Ugyanebben az esztendőben a francia Charles Lenormant megkezdte kutatásait az Athén melletti szent Eleusziszbán. Körülbelül ebben az időben kezdtek rendszeres ásatásokat Kercsben és Ogyessza mellett az orosz régészek is; leleteik az Ermitázsba kerültek. 1861-től az olasz Palma di Cesnola Cipruson végzett ásatásokat: az ő leletei vándoroltak legelőször az óceánon túlra (az 1872-es New York-i kiállításra). 1873-ban A. Conze Szamothraké szigetére indult ásatni: ez volt Ausztria első hivatalos vállalkozása, mert az osztrákok mindaddig tiszteltben tartották Metternich rendeletét, mármint hogy „ilyen badarságokkal“ foglalkozni tilos. Ugyanebben az esztendőben kezdett ásatni Déloszon a francia Théophile Homolle, 1875-ben Olümpiában a német Ernst Curtius, 1878-ban Pergamonban a német Karl Humann, 1899-ben Milétoszban az ugyancsak német Theodor Wiegand. De ez már az a kor, amikor Schliemann is megjelent a színen, és el is távozott, s amikor Evans letelepedett Krétán.

Görögország régészeti feltárása folytatódott, és ma is folytatódik; a második világháború utáni időkben még fokozódott a kutatás irama. Hogy mikor fejeződik be, beláthatatlan: egyes görögországi munkahelyek távlati tervei ötven vagy még több évre szólnak. Törökországban csupán kb. ezer lelőhelyet kutattak át, többnyire azokat sem alaposan; a törökországi lelőhelyek száma becslések szerint több mint tízezer. Feltáratlan műemlékek gazdag kincsesbányái vannak még Sziciliában, Dél-Olaszországban, Észak-Afrikában és a Szovjetunió kiterjedt Fekete-tenger menti területein.

A kutatásban számos nemzet tudósai vesznek részt, minden megoldatlan és vitatott kérdés ellenére: sikeresen. Nincs a világon még egy ország, melynek régmúltját olyan tökéletesen ismernék, mint Görögországt.

A régi Görögországról a legtöbb értesülést a régi görögöktől kaptuk. Mindenekelőtt a görög történetíróktól.

A *história* azon görög szavak egyike, amelyek változatlan jelentéstartalommal az összes európai nyelvbe bekerültek; a „történet“ vagy „történelem“ előtt „kutatást“, „vizsgálódást“, „ismeretszerzést“ jelentett. A görög történetírók számtalanszor definiálták feladatukat. A legjobbak azt tartották céljuknak, hogy maximális igazmondással, tudományosan írják le a múltat, hogy leírásuk segíthessen a jelen dolgainak megértésében, és tanulságul szolgáljon a jövő nemzedékek számára. Nem volt ez kis feladat, a görög történetírók előtt senki sem tűzte ki céljául; a görög történetírók azonban

teljesítették: s mert nem álltak előttük követendő példák, maguk váltak példává. A modern történetírók minden bizonnyal nemegyszer szemükre vethetik, hogy nem igazolták kellőképpen a tények valóságát, hogy elfogultak voltak, vagy tudománytalan ideológiák hatottak rájuk; de adott-e ki modern történetíró olyan könyvet, amelyben egy másik modern történetíró ne találna hibát vagy helyreigazítanivalót? Inkább az ókoriak vethetnének egyet s mást a modern történetírók szemére. Például azt, hogy könyveiket főként kollégáik számára írják, nem az olvasóközönségnek. És talán azt is, hogy sok mindent tudnak, amiről másoknak sejtelmük sincs, de nem teljesítik kötelességüket, hogy ismereteiket továbbadják. A görög történetíró (már aki kiérdemelte ezt a címet) egy szinten állt a legmagasabb politikai tisztséget betöltő személyekkel, ezenfelül tudós és művész is volt.

A görög történetírók elődeinek két nemzedékét ismerjük: az elsőt költők, a másodikat prózai művek szerzői, a „logografusok” alkották. A költők közé mindenekelőtt Homérosz, az *Ilusz* és *Odüsszeia* írója, az elveszett ciklikus költemények szerzői, Hésziodosz, a *Munkák és napok* szerzője, később pedig Szolón, Theognisz és más elégiaköltők tartoztak. Ezekről a költőkről még majd beszélünk; ami a költészet és a történetírás kapcsolatát illeti, az antik korban az Arisztotelész megfogalmazta nézet vált uralkodóvá, mely szerint a költészet tárgya az „általános igazság”, a történetírásé pedig a „sajátos, egyedi igazság”. A logografusok sok mindenben a költőkhöz hasonlóan jártak el; foglalkoztak a mítoszokkal, és hittek is bennük, de érdeklődésük középpontjában a konkrét események álltak, amelyeket szóbeli közlések, dokumentumanyagok és saját megfigyeléseik alapján jegyeztek le. Műveikben már az ésszerű kritika elemei is felbukkantak; sokat írtak, műveikből azonban csak töredékek maradtak ránk. A legjelentősebb logografusok a milétoszi Hekataiosz (kb. i.e. 540—479), a *Történelem* négy könyvének és *A Föld leírásának* szerzője, a valamivel fiatalabb szüroszi Phereküész, főként pedig az Attika és Athén múltjáról szóló egyik legelső mű szerzője, a műtilénéi Hellanikosz (kb. i.e. 480—400) voltak.

Az első igazi történetíró a *Történelem* kilenc könyvének szerzője, a halikarnasszoszi Hérodotosz (kb. i.e. 484—425). Tehetőes családból származott (apja elgörögösödött kár, anyja görög, nagybátyja pedig a költő Panüasszisz, ifjúkorában politikával foglalkozott, és harcolt a tirannizmus ellen a demokratikus kormányért; a demokraták veresége után száműzték Halikarnasszusból, ezért utazgatni kezdett. Egy ideig kereskedéssel tartotta fenn magát, aztán senki sem tudja, hogyan, de mindig főként annak a tevékenységnek szentelte magát, amit görögül *teóriának* mondanak, s ami eredetileg „megfigyelést”, „megismerést” jelentett. Beutazta az akkor ismert világ tekintélyes részét (Kisázsziát, Assziriát, Babilóniát, Egyiptomot, Dél-Itáliát és egész Görögországot), és mindenütt feljegyezte, amit az emberekről és az ország történetéről megtudott, „hogy idővel feledésbe ne merüljön, ami a világon megtörtént”, mint írja, „és a görögök és a barbárok nagy és csodálatra méltó tettei nehogy hír nélkül maradjanak, főként pedig, hogy (feledésbe ne merüljön) miért harcoltak a görögök a barbárok ellen”.

Hérodotosz a *Történelemben* főként a görög—perzsa háborúkat írta le a kisázsiai görögök perzsaellenes lázadásaitól, i.e. 500-tól a perzsák Plataia és Mükalé melletti vereségeig, i.e. 479-ig. Erről szól a *Történelem* utolsó öt könyve; az első négyben Hérodotosz a perzsa királyok uralma alatt álló országok régebbi múltjával foglalkozott. Az egységes tervtől, mely szerint művét kidolgozta, a sokévi munka során nem tért el; művében olyan részekre akadunk, amilyeneket azóta is kevés történetíró vetett papírra (például a spártaiak kétségbeesett harca a thermopülai vagy a marathóni csatában), de pusztán anekdotikus fejezeteket is találunk (mert az olvasót szórakoztatni is akarta). A hivatalos dokumentumoktól az események szemtanúinak vallomásain keresztül egészen a szóbeszédig a legkülönbözőbb forrásokra támaszkodott, de forrásait megpróbálta bíráló szemmel nézni („...kötelességem elmondani, miről mit beszélnek, de nem kell mindent elhinnem; ez egész művemre vonatkozik”). Néha a jóslatokat és a varázslatokat ugyanolyan komolyan vette, mint mai történetírók a statisztikákat; de a dolgokat inkább racionálisan magyarázta. Össze tudta egyeztetni a pártosságot a tárgyilagossággal, ami valóban a nagyság bizonyítéka: elítélte Thébát, mert együttműködött a perzsákkal, Athént Görögország oltalmazójának nevezte, de a perzsák pozitív tulajdonságait is értékelni tudta (Plutarkhosz ezért „filobarbárnak” nevezte). Első történetíró létére tisztában volt azzal, hogy a történelem színtere, az illető ország ismerete nélkül nem lehet történelmet írni; hány Görögországgal foglalkozó modern történész sohasem járt Görögországban!

Cicero a „történetírás atyjának” nevezte Hérodotoszt, s ez a címe máig is megmaradt. Néhány múlt századi kritikusa ugyan elvitatta tőle, az archeológusok azonban bizonyítékokkal igazolták Hérodotosz megfigyeléseinek helyességét. De azokat a szuperlatívuszokat, amelyeket fiatalabb

kortársa *A peloponnészoszi háború története* szerzője, Thuküdidész nevéhez és művéhez kapcsoltak az évszázadok, soha senki nem tartotta túlzottaknak

Olorosz fia, Thuküdidész (kb. i e 460—395) előkelő athéni családból származott, művelt, dúsgazdag ember (egyebek között aranybányái voltak Thrákiában), politikai nézetei szerint mérsékelt demokrata, Periklész tisztelője volt. A peloponnészoszi háború nyolcadik évében, i e. 424-ben megválasztották sztratégosznak (azaz parancsnoknak, mai szóhasználatnál élve „tábornoknak”), és egy csapat katonával a thrák partvidékre küldték, hogy védje meg a partvidéket a spártaiak ellen. Midőn a Sztrumón folyó torkolatánál elterülő jelentős athéni kolónia, Amphipolisz elestét nem tudta megakadályozni, árulással vádolták (a sikertelen katonákkal és politikusokkal szemben a görögök mindig szigorúak voltak), és száműzték Athénból. A háború hátralevő részét száműzetésben töltötte, ahol — anyagi szempontból — egészen jól élt, s a háború történetének megírásához gyűjtött anyagot, mert meg volt róla győződve, hogy a háború kimenetele nagy jelentőségű. Athén és Görögország jövője szempontjából „Átéltem ezt az egész háborút — írta —, s már abban a korban voltam, hogy fel tudtam fogni lényegét, és figyelemmel követtem mindent, hogy pontos értesüléseket szerezzek. Ezenkívül úgy történt, hogy Amphipolisz alatti parancsnokoskodásom után húsz esztendeig száműzetésben éltem, s közel voltam mindketten harcoló fél hadműveleteihez, lakhelyem szerint főként a peloponnészosziakhoz, és szabad időm lehetővé tette, hogy az egyes eseményeket nagyon jól megfigyeljem.” A bekekötés után visszatért a legyőzött Athénba, és írni kezdett; kétségtelen, hogy meg akarta írni az egész háború történetét (i e 431—404), a halál azonban elragadta, mikor még csak a háború huszadik événél (i e 411) tartott.

Thuküdidész műve befejezetlen maradt, mégis tulszarnyalhatatlan volt az egész antik korban, s máig is a legnagyobb történeti alkotások egyikének tartjuk. Thuküdidész olyan technikával és módszerességgel dolgozott, amely a történetírók számára „orok időkig tartós értékek” lett, miként ennek ő maga is tudatában volt. Alapvető feladatának az igazság megismerését tartotta, „az elmúlt események biztos ismeretének megszerzését”, s ugyanakkor annak megismerését is, „ami az emberi természetből kifolyólag a jövőben is ugyanúgy vagy hasonlóan fog történni”, azaz a múlt ismeretének felhasználását a jövő érdekében. „Nem veltem úgy — írta —, hogy feladatomban lejegyezni, amit az első utamba akado cimbertől hallottam, vagy amit csak feltételeztem, hanem azokat az eseményeket írtam le, amelyeket saját szememmel láttam, vagy amelyeket mások adtak tudtomra, de az adatokat a lehetőség szerint mindig gondosan, személyesen ellenőriztem.” Adatokat szerzett, és kritikus szemmel ellenőrizte azokat, nagy tömegükből kiválasztotta, és minden összefüggésükben megvizsgálta a „történelmi tényeket”, kutatta az események okait és következményeit (de az okokat megkülönböztette az osztonzesektől és az ürügyektől), az egyedi érdekelt, hogy eljusson az általánosig. Felismerte, hogy az azonos okok a történelemben is azonos következményekkel járnak, s így előre élt a történelmi jelenségek törvényszerűségének fogalmával.

Thuküdidész abban a korban élt, amikor az általa ábrázolt események lejátszódtak, megsemm emlékiratokat írt, hanem történelmet. Nemcsak azt vette észre, „ami történt”, hanem a természeti feltételeket, az emberek életmodját, a termelés és a kereskedelem feladatait, az anyagi érdekek jelentőségét is szem előtt tartotta, nem hitt a történelmet mozgató természetfeletti erőkben, csak neha említette meg a végzetet. Jól tájékozódott a politikában és a közgazdaságban, a diplomáciában és a hadászatban, a tömegeket és a vezéreket egyaránt megfigyelte. A személyeket főként beszédük és viselt dolgaik ábrázolásával jellemezte, a beszédek rekonstrukciójában tárgyilagosan törekedett („ahogy véleményem szerint az adott körülmények között a szónokok valószínűleg beszélhettek”). A cselekedeteket leírásakor nemcsak az okokat, hanem a következményeket is bemutatta, minden embert képesek közül az adott helyzetben való tájékozódóképességet és a jövőbe látást értékelte legjobban. A dokumentumokat pontosan idézte, elokerült például Athen és Argosz szövetségi szerződése, a szerződés eredeti szövege és a Thuküdidész idézte szöveg csaknem szorol szóra egyezik.

Demokratikus meggyőződésű és athéni hazafiságát nem titkolta, az eseményeket ennek ellenére tárgyilagosan, ferdtetés nélkül írta le. Össze tudta egyeztetni az időrend szerinti leírást a rendszerezővel, a gondolatok gazdagságát a kifejezés tomorseegevel, tanulságokat nem vont le, ezt az olvasóra bízta. Egész műve hiánytalanul ránk maradt. Nyolc könyvből áll, az első könyv a peloponnészoszi háborút megelőző eseményekkel foglalkozik, s a legrégibb múlt homályában kezdődik („Thuküdidész archeológiája”).

Thuküdidész befejezetlen művet a történetírók egész sora folytatta, az első történetíró közvetlenül Thuküdidész utolsó mondatára épített: „Egy nap múlva megerkezett Athénból

Timokharész néhány hajóval...“ Ez a történetíró Grüllös fia, *A görög történelem* szerzője a legtermékenyebb görög írók egyike, Xenophón volt (kb. i. e. 430—355). *A görög történelem* ötven esztendeig dolgozott, persze kihagyásokkal, amelyek hányatott életével és másfajta irodalmi törekvéseivel álltak kapcsolatban. Az arisztokrata származású Xenophón ellensége volt a demokráciának, és elhagyta szülővárosát, Athént; a kisázsiai Szardészbba ment, ahol az ottani helytartónak, a perzsa király fiának, ifjabb Kürosznak az udvarában élt, s önkéntesként részt vett Kürosz Artaxerxész király elleni hadjáratában is. Mikor Kürosz elesett a kúnaxai csatában (i. e. 401), Xenophónt megválasztották a görög zsoldosok egyik vezérévé; ő vezette ki aztán a görög zsoldosokat Mezopotámiából a Fekete-tengerhez; ezt az utat írta le később a híres *Anabasziszban* (Felvonulás). Spártába ment, mivel a spártai politikai rendszerrel rokonszenvezett, i. e. 394-ben Spárta oldalán harcolt Athén szövetségese, Théba ellen; Athénban ezért elítélték mint hazaárulót. A spártaiak kárpótlásul az Olümpia melletti Szkillunban földterületekkel ajándékozták meg. Ezután már nyugodtan élt, s egyebek között megírta Spárta történelmének egyik fontos dokumentumát, *A lakedaimóni alkotmányt*, és a Görögország közgazdaság-történetében jelentős *Oikonomikosz* (A gazdaságról) című munkát. A Spárta és Théba között kirobbant új háború arra kényszerítette Xenophónt, hogy elköltözzék; bár i. e. 367-ben kegyelmet kapott, nem tért vissza Athénba, hanem Korinthoszbba keresett menedéket, ahol nemsokára meghalt.

Történészként Xenophón sok mindenben Thuküdidész mögött maradt; az istenek nála ismét visszakapják régi szerepüket, ők a történelem mozgatói, a történelem pedig főleg a hadvezérek tetteiből tevődik össze. Xenophón ismerte a tényeket, de nemegyszer elhallgatta vagy kiforgatta azokat; elfogultságával helyenként átlépte a történetíró a pamfletíróról elválasztó határt. Műve ennek ellenére is értékes; rengeteg adatot tartalmaz, kitűnő portrékat rajzol történelmi személyekről, és pompás a stílusa. Ez főként *A görög történelemre* érvényes, amelyben i. e. 411-től egészen i. e. 362-ig, a mantineiai csatáig mondja el az eseményeket. (Mantineia mellett testvérgyilkos ütközetben találkoztak csaknem az összes görög állam seregei.)

Thuküdidész másik követője az i. e. IV. században a khioszi Theopomposz volt, aki i. e. 411-től i. e. 394-ig, a knidoszi tengeri ütközetig (amikor Spárta elvesztette a tenger fölötti egyeduralmát) írta le a görögök történetét; megírta *Makedóniai Fülöp történetét* is. Művéből csupán töredékek maradtak ránk, akárcsak kortársa, a küméi Ephorosz művéből, aki *Egyetemes történelem* címmel elsőként dolgozta fel egész Görögország történetét a dórok beözönlésétől kezdve saját koráig (i. e. 340). A filozófusok, főként Platón és Arisztotelész, valamint a szónokok: Lüsiasz, Iszokratész, Démoszthenész és mások írásaiban is számtalan történelmi adatot találunk; ugyanezt mondhatjuk az attikai drámaírók műveiről, főként Arisztophanész komédiáiról. Görögország nyugati területeinek történelmét Timaios (kb. i. e. 340—250) szicíliai történetíró írta meg; az ő műve ugyan — néhány részlet kivételével — elkallódott, ránk maradt azonban a görög történelem kronológiája, amelyet ugyancsak Timaios alkotott: a kronológia alapjául az első olimpiai játékokat (i. e. 776) vette.

A későbbi időkben a történetírás egyre népszerűbbé vált. Főként Nagy Sándor hadjáratairól született számtalan mű: az elsőt hadvezére, a későbbi egyiptomi király, Ptolemaiosz írta; a továbbiakat más szerzők, többek között Arisztobülosz és Megaszthenész, de ezek a művek egytől egyig elvesztek. Aztán divatba jöttek a jelentős személyiségek, uralkodók és hadvezérek, költők és filozófusok életrajzai. Ezeknek az írásoknak a legtöbbjéből csak töredékeket ismerünk, néha csupán a címüket tudjuk. Az akkor ismert egész világra kiterjedt látókörű, nagy történetíró azonban csak az arkádiai Megalopoliszból származó Polübiosz (kb. i. e. 200—120) személyében kapott Görögország. Polübiosz politikus és hadvezér, gondolkodására nézve arisztokrata, a rómaiaknak előbb ellensége, majd barátja volt; a történetírói munkássághoz — hála műveltségének, gyakorlati tudásának s annak, hogy sok országot személyesen bejár — minden előfeltétele megvolt. A történetírással gyakorlati célokat követett: ismertette a nemzetek és az uralkodók múltját, hogy a múlt tanulságaiból okuljanak az államférfiak. Szerinte a történetírónak lelkiismeretesen ellenőriznie kell az adatokat (de „inkább a szemének, mint a fülének higgyen“), a történelmi jelenségeket kölcsönös összefüggéseikben kell értelmeznie, kutatnia kell az események okait, nem szabad mindent az istenek akaratával magyaráznia. Maga Polübiosz is ehhez az elvhez tartotta magát, s eszerint írta meg az *Egyetemes történelem* negyven könyvét. A töredékeken kívül csupán az első öt könyv maradt ránk, ezek közül kettő a Görögország római leigázását (i. e. 146) megelőző évszázaddal foglalkozik.

Polübiosz követője Poszeidóniosz volt (kb. i. e. 135—51): Poszeidóniosz az i. e. I. század első negyedéig írta tovább az *Egyetemes történelmet*; az ő művét is csak töredékekből és idézetekből ismerjük. A negyvenkötetes *Történelmi könyvtár*, amely a Kelet, Görögország és Róma

történelmének is magába foglalja, a szicíliai Diodórosz (kb. i.e. 80—29) írta; ez a mű ugyan csak compiláció, de főként az elkallódott művekből idézett részek miatt — igen fontos forrásmű. A pontoszi Sztrabón (kb. i.e. 65—i. sz. 25) a *Földrajzon* kívül megírta Polübiosz *Történelmének* folytatását is; sajnos ez sem maradt ránk. Hérodotosz honfitársa és Sztrabón kortársa. a halikarnasszoszi Dionüsziosz főként Róma múltjával foglalkozott, a görög történelmet csak éppen érintette. A régebbi görög műltről a khaironeiai Plutarkhosz (kb. i. sz. 46—126) beszél: a *Hírneves görögök és rómaiak párhuzamos életrajzai* ugyan szépirodalmi mű, de — a különböző történelmi pontatlanságok mellett — olyan adatokat is tartalmaz, amelyeket más forrásokban nem találunk meg. A görög történetírás „második Xenophónja” Arrianosz lett (kb. i. sz. 95—175); műveiből csupán a *Nagy Sándor hadjáratai* című maradt ránk. Körülbelül az i. sz. II. század közepéről származik a *Görögország leírása* című mű, amelyet hazája lelkes és jól tájékozott zárandoka, az „antik kor Baedekere”, Pauszaniasz írt.

A görög történetírók által alkotott hatalmas mű, bár csak torzójában maradt ránk, csodálatra méltó. A mai ember, akit már alig érhet meglepetés, döbbenetben álmélkodik: az a gondolata támad, hogy ebben a torzóban az egész eljövendő történelem valamennyi tapasztalata megtalálható, a múlt tapasztalataiból pedig semmi sem maradt ki. A történetírók hagyatéka azonban távolról sem egyetlen forrása a Görögországról szóló értesüléseinknek.

Az epikai és a lírai versek, a tragédiák és a komédiák, a filozófia és a szakirodalom, az állami és közeleti dokumentumok, a törvények és szerződések, a gazdasági feljegyzések, a magánlevelek és a legkülönbözőbb típusú írásos emlékek ugyancsak fontos történeti források.

És fontosak azok az emlékek is, amelyek nem szavakkal szólnak hozzánk: az épületek, a szobrok, a festmények, a dísz- és használati tárgyak, a fegyverek, a munkaeszközök, az érmék. Még a görög föld arculata is.

Nyugat-Európában a görög kultúra és a görög történelem kutatása iránti érdeklődés szintén a reneszánsz korában ébredt fel, amikor Tertullianus szavai — „Mi köze Athénnek Jeruzsálemhez, az Akadémiának az Egyházhoz, mi közük a pogányoknak a keresztényekhez?” — már feledésbe merültek. A történelem iránti érdeklődés azonban mindig csupán a második helyen állt: az antik műalkotások iránti érdeklődés után következett, és kevesebb drámai esemény kísérte. Sohasem futottak össze emberek ezrei, ha a kolostori könyvtárak valamelyikében egy szerzetes felfedezte Plutarkhosz vagy Xenophón kéziratát: a megsárgult pergamenekből senki sem alapított olyan határos gyűjteményt, mint a római és görög szobrok torzóiból... A bizánci birodalomban azonban sohasem aludt ki egészen ez az érdeklődés: ezt bizonyítják a XII. században élő Zónarasz, a XIV. században élő Niképhorosz Gregorasz írásai, s egyebek között Georgiosz Gemisztosz Plethón törekvései, aki a XV. században a Spárta melletti Misztrában felújította „Platón akadémiáját”. Am a bizánci birodalmat azután megdöntötték a törökök.

Az antik kort és a későbbi katasztrófákat túlélő történeti munkák megmentőinek többségét nem ismerjük, középkori másolóikról és kutatóikról is keveset tudunk. Nyugat-Európában J. J. Scaliger (1540—1609) francia filológus és G. B. Vico (1608—1774) olasz filozófus nevéhez fűződik e művek módszeres tanulmányozása; a tanulmányozás iramának fokozását 1764-ben J. J. Winckelmann *Az ókori művészet története* című műve is nagyban elősegítette. De még ezután is elég sokáig tartott, míg a görög témájú versek után Görögországról szóló történeti művek is születtek. Ehhez Franciaországban Corneille, Racine és Fénélon, Németországban Goethe, Schiller és Hölderlin, Angliában Shelley, Keats és Byron készítette elő a talajt; megtették a magukét a Homérosz-fordítók (az angol Pope, a német Voss és az orosz Gnyegyics) és az első Homérosz-kutatók is (d'Aubignac után főleg F. A. Wolf az 1795-ben kiadott *Prolegomena ad Homerum* című művével). A szobrászok, a festők és a zenészek szintén jelentős szerepet játszottak; a művészek egyébként mindenütt hamarabb jelennek meg, mint a tudósok.

Görögország első — tudományos igénnyel feldolgozott — újkori története 1794-ben jelent meg, az angol W. Mitford írta. Az ötkötetes műnek csupán faktografikus értékét mondhatjuk jelentősnek, mivel Mitford műve konzervatív beállítottságú volt (ez főként a monarchikus Spártának a demokratikus Athénnal szembeni dicsőítésében nyilvánul meg). A másik, tizenkét kötetes *Görögország története* ugyancsak Angliában jelent meg, George Grote adta ki az 1846—1856-os években. Grote mély filológiai műveltségű műkedvelő történész volt, eredeti foglalkozása szerint bankár, politikai nézetei szerint radikális, tudományos tevékenységének megkezdése előtt a parlament tagja. Bármelyik „szobatudósnál” jobban megértette Görögország bonyolult politikai

életét és gazdasági alapjait, s hangúlyozta az athéni demokrácia történelmi jelentőségét. Művével egész generációkra hatott, és része lett a legnagyobb elismerésben, amelyet brit alattvaló egyáltalán elérhet: a westminsteri apátságban temették el. Művének nagy része ma már, természetesen, elavult (főként az első és az utolsó kötetben kifejtett nézetek), tanulmányozása azonban napjainkban is megéri a fáradságot.

Németországban Ernst Curtius adta ki az első rendszeres *Görög történelmet* az 1857—1867-es években. Curtius eredményesen használta fel személyes tapasztalatait (egy ideig ugyanis Athénban működött) és a korábbi német kutatók munkájának eredményeit, főleg Niebuhr *Előadások az ókori történelemről* (1847—1851) és Böck gondosan összeállított *Görög feliratok gyűjteménye* (1825 és később) című művét. Már a XIX. század harmas éveiben J. G. Droysen is kiadta *A hellenizmus története* című könyvének első kötetét (ezeket később átdolgozta); a kultúrtörténetet előtérbe helyező Curtiustól eltérően szinte kizárólag a politikai történelemmel foglalkozott (ebben viszont csodálatosan otthonosan mozgott). Ezeknek a műveknek a tanulmányozása manapság is hasznos; igaz, a porosz Droysennél zavar bennünket „Makedónia egyesítő szerepének” túlhangsúlyozása, „a makedón katonatiszti erények” kiemelése, Curtius esetében pedig ma már a valódi filhellén is viszolyog a görögök — „az emberiség követendő példái” — idealizált ábrázolásától.

Franciaország figyelme az 1789-es forradalom után mindenekelőtt a római történelemre összpontosult. Természetesen a görög történelemről is jelentek meg összefoglaló művek, de ezeknél nagyobb tudományos jelentőségűek a monográfiák, mindenekelőtt N. D. Fustel de Coulanges *Antik községe* (1864), amely az ókori történelem modernizálása ellen irányult, és A. Wallon *A rabszolgaság története az antik korban* (1879) című könyve. Ilyen jellegű művek jelentek meg Oroszországban — ahol M. Sz. Kutorga kiadta *Az athéni köztársaság történetét* (1848) —, Olaszországban, Spanyolországban, Dániában és főként Németországban, ahol már — Böck *Athén államgazdasága* című művének megjelenése óta (1817) — hagyományai is voltak a műfajnak. A XIX. század második felében a monográfiák mintha csak láncreakcióval szaporodtak volna; egyre szűkebb területekkel foglalkozó tanulmányok jöttek létre, amelyek a legapróbb részletekig és a legtávolabbi összefüggésekig elmélyítették Görögország megismerését. Ez idővel bizonyos tematikai miniatürizálódáshoz és elszigetelődéshez vezetett, amiért a klasszikus filológusokat gyakran ki is nevelték; a tanulmányokból tanulmányokról szóló tanulmányok, a bírálatokból antikritikák és az antikritikák bírálatai stb. születtek; a tudományos haladás érdekében azonban ez a korszak is szükséges volt. A legjelentősebb monográfiák közül említést érdemel a magyar Schwarcz Gyula *Az athéni demokrácia* (1877—1892), a francia P. Giraud *A földtulajdon Görögországban* (1893) és az ugyancsak francia G. Glotz *A munka az ókori Görögországban* (1900), valamint később az angol N. A. Zimmern *A görög államszövetség* és V. P. Buzeszkul ukrán professzor *Az athéni alkotmány* (1895) című műve.

Az akkoriban keletkezett művek közül különösen jelentősek számunkra Karl Marx és Friedrich Engels művei. Mindenekelőtt azért, mert műveik az általuk kidolgozott tudományos, történelmi materialista módszer alkalmazásának magyarázatát és modelljét is tartalmazzák; a történelmi materializmus módszere lehetővé tette, hogy minőségileg az egész kutatás magasabb színvonalra emelkedjék. Marx és Engels művei azért is jelentősek, mert a görög történelem sok fontos kérdését magyarázzák és oldják meg. Marx a doktori értekezésében is (bár akkor „nézeti szerint még hegeli idealista volt”, mint Lenin írja) a görögökkel foglalkozott: *A demokritoszi és az epikuroszi természetfilozófia közti különbség* (1841). A *Tőkében* (1867 és később) Marx megmagyarázta a görög rabszolgatartó társadalmi rendszer lényegét és az antik tulajdon jellegét; *A politikai gazdaságtan bírálatához* (1859) bevezetőjében a görög művészet kérdéseivel is foglalkozott. Ezekben és más művekben, cikkekben és levelekben Marx állást foglalt a különböző görög szerzőkkel és modern történészekkel (főleg Niebuhrrel és Grote-tal) kapcsolatban. Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* (1885) című művében külön fejezeteket szentelt a görög család elemzésének és az athéni városállam keletkezésének; az *Anti-Dühringben* (1878) sok helyütt foglalkozik a görög filozófiával, közgazdasággal, kultúrával és Görögországnak Európa fejlődésére gyakorolt hatásával.

Marx és Engels művei más szempontból is úttörő jelentőségűek voltak: első ízben vitték be a görög történelem (és általában a történelem) tanulmányozásába a néptömegek, főként a munkásosztály érdekeit kifejező ideológiát és a történelmi jelenségek haladó szempontok alapján való értékelését. Sok korábbi és sok későbbi — a görög történelemmel foglalkozó — mű írója az arisztokrácia osztálypozíciójából indult ki, sokan negatívan értékelték a demokráciát, sokan figyelembe sem vették a rabszolgatartó rendszert és a rabszolgákat; egyes műveket csupán a „kapitalizmus történelmi köntösbe öltöztetett apológiája” névvel illethetünk. Ami az osztályharc és

a történelem mozgatóerőinek kérdését illeti, számos szerző még az ókori történetírók színvonalát sem tudta elérni; mások egészen elvontan, az osztályalapotól elvonatkoztatva fogták fel a görögök történelmi vívmányait, például a demokráciát. Ezeknek a műveknek főleg faktografikus értékük van. Marx és Engels világosan megmutatták, miként kell elvetni azt az ideológiát, amelyre az imént említett szerzők műveiket építették, s miként kell ezeket a műveket — mint objektív ismeretek tárá — felhasználni. Azt is megmutatták, hogyan kell a történelemtudományt, tehát az antik Görögország történelmével foglalkozó tudományt is, a társadalmi haladás szolgálatába állítani. Persze a hivatalos tudomány sokáig nem vette tudomásul Marx és Engels gondolatait: érvényesülésük előfeltételeit csak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom teremtette meg.

A XIX. és a XX. század fordulóján a monográfiák ellenhatásaként az összefoglaló művek egész sora látott napvilágot — köztük a német K. J. Belloch *Görög történelem* (1893 és később), az orosz R. J. Vipper *Görögország története a klasszikus korban* (1905 és később) és az angol J. B. Bury *Görögország története* (1913) című műve. Ezekhez nagy összefoglaló művek társultak, amelyek a görög történelmet az ókori világ egész történelmének részeként fogták fel; koncepciójának nagyvonalúságával (konklúzióival azonban nem) főként Eduard Meyer ötkötetes műve, *Az ókor története* (1883 és később) emelkedik ki közülük. Az első világháború után kiadott művek közül az egyes tudományos kutatóközpontok élén álló szakemberek kollektív munkái a legjelentősebbek. A francia nyelvűek közül a G. Glotz által kiadott *Görög történelem* (I—IV. kötet, 1925 és később), az angolok közül *Az ókor cambridge-i történelme* (IV—VIII. kötet, 1928 és később), a németek közül pedig a W. Götz által szerkesztett *Világtörténelem* (*Ókor*, 1929 és később) érdemel említést. A Szovjetunióban a második világháború után a Szovjet Tudományos Akadémia tizkötetes *Világtörténelmet* (I—II. kötet, 1955) jelentetett meg; ez az első ilyen jellegű marxista mű.

A századunkban kiadott művek azonban már nem az ókori Görögország kutatásának történetébe, hanem mai ismereteink forrásai közé tartoznak. Áttekintésüket nem szükséges és nem is lehetséges folytatni: a legfontosabbakat, amelyek az olvasó számára is hozzáférhetőek, felsoroljuk a könyvünk végén található bibliográfiában. Nálunk V. Sz. Szergejev művének az 1948-as orosz kiadás szerint készült cseh fordítása, *Az ókori Görögország története* a legelterjedtebb. Ez a mű valóban tudományos alaposággal készült, bár helyenként keletkezésének kora is rányomta bélyegét; egyes fejezetei, főleg a Krétáról, a Mükénéről és az ún. homéroszi Görögországról szólók már elavultak. 1959-ben megjelent egy kitűnő gyűjteményes kötet, a J. Nováková és J. Pečírka által szerkesztett *Az antik kor dokumentumokban*; Görögországgal foglalkozó első része nemcsak a politikai történelemre, hanem az addig elhanyagolt közgazdasági és szociális történelemre vonatkozó szövegek cseh fordításait is tartalmazza. Nagy információs jelentőséggel bír *Az antik kultúra* (Prága, 1961) című kis modern enciklopédia is, amelyet J. Borecký kollektívája dolgozott ki. A gazdag fordításirodamat — melynek színvonalával nemzeteink a világ egyik legelőkelőbb helyét foglalják el — a görög művek új és felújított fordításai gazdagítják, melyeknek megjelenítését valamennyi tudományos és szépirodalmi könyvkiadónk szívügyének tartja.

De elég már a könyvekből és a nevekből, amelyek Görögország múltját közel hozták hozzánk. Igaz, a szakember hiányosnak vélheti ezt a felsorolást — hanem az olvasó belátásával és türelmével se éljünk vissza. A görög történelemmel foglalkozó művek bibliográfiája szinte áttekinthetetlen, és egyre gazdagodik: latin, görög, cirillbetűs, sőt olyan írásokkal írt művekkel is, amelyeket semmi sem fűz a görög nyelvhez.

És elég már a görög múlt felfedezéséhez vezető utazások történeteiből, bármennyire izgalmasak is. Már csak éppen körülpillantunk, hova is jutottunk tulajdonképpen.

Aztán belépünk: egyenesen a történelmi Görögországba.

Ha ma, húsz esztendővel a harmadik évezred küszöbe előtt, rátekinünk a régi idők Görögországaról szerzett ismeretek összességére, megdöbbenünk. Görögország legrégebbi múltját valóban jobban ismerjük, mint a legrégebbi görög történetírók. Azt, ami utána, a sötétség átmeneti korszaka után következett, helyenként olyan aprólékos megvilágításban látjuk, amilyenben minden mást csupán az elektronmikroszkóp mutathatna meg. Nem mintha mindent tudnánk, és nem mintha mindent helyesen tudnánk. Manapság azonban egy történelem szakos diák olyan dolgokat is ismer, amelyekről Curtiusnak vagy Grote-nak sejtelve sem volt.

Ne feledjük el: az archeológusok csupán egy emberöltővel ezelőtt tárták fel Nesztór Püloszát, kettővel ezelőtt Minosz Knósszoszát, hárommal ezelőtt Tróját, négy emberöltővel ezelőtt Olümpiát. Ezelőtt senki sem tudta, hol voltak ezek a helyek, és (Olümpia kivételével) léteztek-e egyáltalán. Száz évvel ezelőtt még senki sem ismerte Arisztotelésznek az athéni alkotmányról szóló munkáját, sem

pedig a gortüsi törvények szövegét; ötven esztendeje a preklasszikus Görögország legszebb bronzszobrai még a föld alatt vagy a tengerben voltak. Mennyi mindent tanulhatna a mai általános iskolai tananyagból Goethe és Byron, Vrchlický és Tyrš, Kollár és Hollý!

De nem csupán egyszerű ismerethalmazról van szó; ismerjük az események közötti kapcsolatokat, amelyek az előző nemzedékek előtt még rejtve voltak, ismerjük a múltban ismeretlen összefüggéseket. Természetesen még mindig számtalan olyan kérdés áll előttünk, amelyekre holnap jobb választ kell adnunk, mint ma; holnapután pedig bizonyára újabb kérdések merülnek fel. Ennék ellenére elmondhatjuk: a jelenlegi ismeretek mennyisége és minősége olyan színvonalra jutott, hogy a görög történelem könyvét bátran megírhatjuk, egyetlen oldalon sem marad fehér folt.

Mindezt emberek tízezreinek, talán százazreinek köszönhetjük. A tűző nap alatt fáradozó régészeknek, a múzeumok hideg pincéiben dolgozó kutatóknak, a papiruszok fölött görnyedő filológusoknak, műgyűjtőknek és professzoroknak, híres és ismeretlen nevű görögöknek és nem görögöknek. Ezek az emberek sohasem rendelkeztek olyan eszközökkel, amelyeket mások — megérdemelten — az égitestek kutatására kaptak, és nem is jutnak ilyen eszközökhöz soha. Mégis folytatják munkájukat.

Érdemes-e hát ennyit fáradozni? Az Uráltól az Atlanti- és a Csendes-óceánig elterülő világ kultúrájának alapjait lerakó nép történetének feltárása minden bizonnyal legalább olyan jelentős, mint a kozmikus térség világainak megismerése. S ha érvényes a mondás, hogy a történelem az élet tanítómestere, a mi világunk számára mindez még nagyobb jelentőséggel bír.

Más kérdés, mihez kezdenek ezekkel az ismeretekkel az emberek. Erre azonban már más szakterületű történészek válaszolnak.

II

Az archaikus Görögország

Dórok, iónok, aiólok

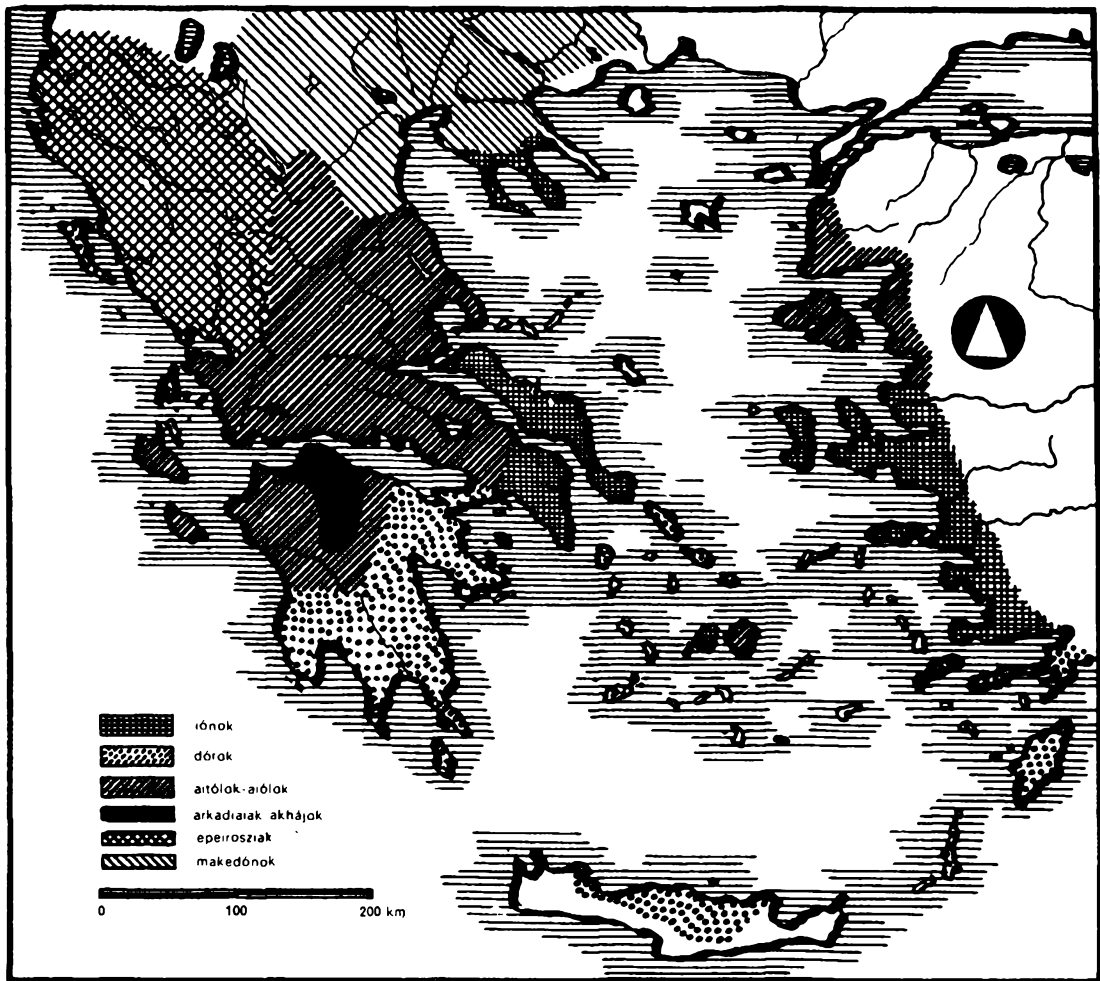
A dórok betörése katasztrófa volt Görögország számára: megszakította a kultúra és a civilizáció reményteljes virágzását, szétzúzta az ország politikai rendszerét, mélyeséges sötétségbe taszított mindent. A görögök, akik az akhájok vezetésével utat törtek maguknak az őstörténetből a történelembe, ismét történelemnélküliségbe süllyedtek.

Az akhájok méltó hősei voltak Homérosz énekeinek: „erőt lehelő nagy” hősök, akik városokat tudtak elfoglalni s „feldúltni egészen”, és tudtak „teremteni rendet”; a dórok pusztítóként léptek a görög földre. Az akháj várakat romhalmazzá változtatták, a földműves-településeket felégették, a néptömegeket rabszolgaságba döntötték, zűrzavart keltettek az egész országban. A kultúrtörténelem szempontjából inváziójuk az atomfegyverek pusztító erejével hatott: a görögök még azt is elfeledték, hogy írni tudtak egykor, s hosszú évszázadokig tartott, míg ismét az írástudó nemzetek sorába léptek. Hésziodosz, aki abban a korban élt, mikor a görög föld már feleszmélt a hanyatlásból, a régi arany-, ezüst- és bronzkort siratta, s azt kívánta, „bárcsak hamarabb halt volna meg, vagy később jött volna a világra”, mintsem hogy a „vaskor” emberei között éljen.

A dórok beözönlése része volt a barbár törzsek nagy mozgásának, amely az i. e. XII. század elején az egész égei világot megrázta, és száz év alatt etnikailag teljesen átalakította. A barbár törzsek más törzsek nyomására Kelet- és Közép-Európából fokozatosan a mai Dél-Bulgária területére vonultak, s ott szétváltak. Legnagyobb hullámuk a Dardanellákon át Kisázsiaba zúdult, s egyrészt kelet felé özönlött, ahol feldúlta a hettiták birodalmát, másrészt dél felé, ahol azonban útját állta az egyiptomi harci szekerek sánca, úgyhogy végül Szíria és Palesztina homokját árasztotta el. A második hullám nagyobb akadályok nélkül nyugati irányba haladt, s az Alpok előtt délnek fordult; úgy tetszik, ez a hullám vitte Itáliába a rómaiak legrégebbi őseit. A harmadik hullám déli irányban átküzdötte magát a hegyeken, és elárasztotta Görögországot; ez a hullám — a többitől eltérően — etnikai rokonságban állt az ország őslakosságával. Vérről és vassal rákényszerítette az őslakosságra az együttélést, amelyből az évszázadok folyamán kialakult a görög nemzet.

A dórok dél felé vonulásának irányát és fő állomásait nem ismerjük pontosan, de valószínű, hogy Thrákiából Makedónián és Epeiroszon keresztül a Peloponnészosz felé haladtak. Az aiólok kevésbé homogén törzsei lakták Észak-Görögországon a dórok aránylag könnyen átjutottak. Körülbelül a XII. század közepén hatalmukban tartották már az Iszthmoszt, a Peloponnészosz középső részét, s talán Messzénia is; majdnem bizonyos, hogy Püloszt hamarabb bevették, mint Mükéné, Tirüoszt és Argoszt. Az i. e. XI. század elején áthajóztak a tengeren, és elfoglalták Krétát, majd szigettől szigetig kelet felé haladva egészen Kisázsia partvidékéig jutottak. Nem foglalták el azonban a sziklás Arkadiát — azt valószínűleg szegénysége óvta meg — és a Peloponnészosz északi partvidékének egy részét. És nem foglalták el Attikát sem; Attika nyugati határai mellett megalapították ugyan Megarát, „a nagy házak városát”, ahonnan hadjáratokat indítottak Athén ellen, az új és hatalmas falakkal megerősített Akropolisz azonban jól állta az ostromot. A püloszi uralkodók leszármazottja, Kodrosz athéni király állítólag oly módon védte meg a várost, hogy feláldozta érte életét. Fülébe jutott ugyanis egy jóslat, mely szerint a dórok csak akkor győzhetnek, ha nem ölik meg Athén királyát; favágóruhát öltött hát, az erdőn át elhatolt a dór táborig, gyanút keltett, s mint kémét megölték. A mítoszok legalábbis így mesélik; de bármilyen történet is Kodrosszal, a dórok valóban elvonultak Athén alól.

Mi tette lehetővé, hogy a dórok Görögország nagy részét elfoglalják, s hogy néhány évszázadon át hegemoniát gyakoroljanak fölötté? Bizonyára a számbeli fölényükben és a fegyvereikben rejlő erő, amelyet a történelem erőszakkal írt fejezeteiben sohasem szabad alábecsülnünk. Miként egykor az akhájok legyőzték bronzkardjaikkal a pelaszgokat, ezúttal a dórok igázták le vasfegyvereikkel az akhájokat; a történelem megismétlődött. A másik ismert ok az volt, hogy az akhájok a hadjáratokban az egymással vívott harcokban legyengültek. A görög hagyomány „Héraklész utódainak visszatéréseivel” köti össze a dórok invázióját, ez pedig arra utal, hogy „Héraklész utódait” korábban kiűzték az országból. A mítoszokból tudjuk, hogy Héraklész Argoliszban, Lakóniában, Boiótiában, Rhodoszon és másutt is hagyott hátra utódokat; néhányan közülük szülővárosuk trónjára kerültek,

Görögország és benépesítése (törzsek szerint)

másoknak el kellett menekülniük a törvényes uralkodók fiai elől. A sikertelen trónkövetelők és a száműzött királyok azután összefogtak a dórokkal, hogy dór fegyverekkel szerezzék meg elvesztett hatalmukat. Az, amit a mítoszok mondanak, valószínűleg a történelemből is ismert valóságot tükrözi.

De ebben az összefüggésben meg kell említenünk a tényezőknek még egy komplexumát. Az akháj társadalom már osztályokra tagolódott, a dórok viszont még osztály nélküli társadalomban éltek. A dórok „fegyveres népével” szemben csupán a kisszámú akháj arisztokrácia állt: ez az arisztokrácia nem volt egységes, és erős hátországra sem támaszkodhatott. Az elnyomott és kizsákmányolt földművelők és iparosok (a szabadságuktól megfosztott rabszolgákról nem is beszélve) biztosan nem keltek uraik védelmére; ha nem maradtak közömbösek, akkor inkább az ellenség pártjára álltak. Ezt a nézetet vallja ma a kutatók többsége (a nem marxisták is). Andrew R. Burn brit történész például a következőket írja: „Szemmel láthatóan ez volt az egyik körülmény, amely a bronzkor államainak pusztulását előidézte. De mind Egyiptom, mind pedig Babilon kétszer is elbukott már a barbárok támadása és a vasfegyverek bevezetése előtt. Valószínűleg azért, mert a centralizált monarchiák nem bízhattak meg a felfegyverzett népben. Mükéné is ezért esett el.” George Thomson, egy másik brit történész, a Csehszlovák Tudományos Akadémia külföldi tagja a következőképpen vélekedik: „A görög civilizáció nem úgy szállt alá az égből a békességet lehelő kies völgyekbe, mint a szállábú

sebes Irisz az Olümposzról. Harc gyümölcse volt, számtalan ütközetben és rablóportyán harcolták ki, égő városok füstje és hontalanná tett foglyok sóhaja jelezte fejlődése útját. Mozgatóereje az osztályharc volt. E tény elhallgatása szálnalmas bók a görögöknek és rossz szolgálat önmagunknak.”

A győztes dórok azonban nem pusztítottak el mindent. Nem kalózzokként, hanem hódítókként jöttek Görögországba; az élet anyagi alapját tehát meghagyták, bár kezdetben erősen megrendítették. Nem üzték el és nem irtották ki az egész őslakosságot; amennyiben nem védekezett, leigázták és szolgálni kényszerítették, úgyhogy az ország termelőerei a legyengülés ellenére lényegében megmaradtak. A régészeti leletek azt bizonyítják, hogy a mezőgazdasági és a kézműipari termelés egyaránt tovább folyt, s hogy fokozatosan a kereskedelem — sőt még a tengeri kereskedelem — is megélénkült. Ezzel szemben a politikai és kulturális felépítmény elszöppörték a hódítók; az eredeti lakosság azonban több elemét megőrizte és — korlátozott alapokon — továbbfejlesztette. Az akhájoktól eltérően, akik szívesen átvették a krétaiak fejlett kultúráját, a dórok elvetették az akháj kulturális vívmányokat. Csak önmagukra hallgattak, s a legyőzöttekre igyekeztek rákényszeríteni a maguk kulturálatlanságát. Ez a szembesítés a hanyatlás kora után a görög kultúra új, még hatalmasabb fejlődéséhez vezetett. Ebben fontos feladat jutott az iónoknak, akik a dór nyomást katonailag kivédtek.

Bizonyos, hogy a görögök nagy árat fizettek későbbi kulturális fejlődésükért. Hasonló árat ismerünk azonban már a sumérok, a babilóniaiak, a hettiták, az egyiptomiak és a zsidók történetéből is; még inkább az újabb idők vagy a közelmúlt történetéből. És ezen semmiféle sajnálkozás nem segít, a történelem nem törődik a haladás árával.

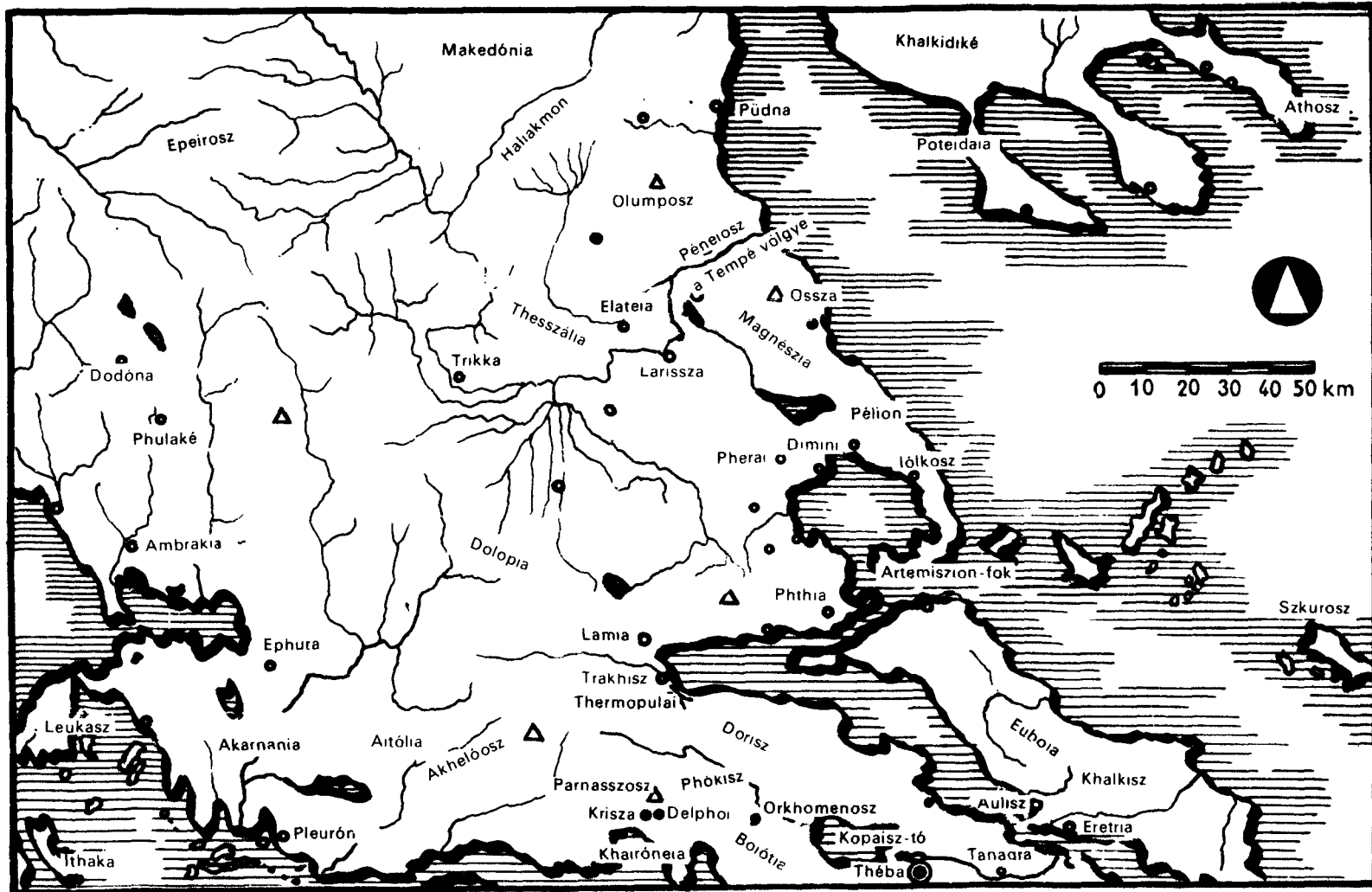
Csupán az vigasztal bennünket, hogy a kultúra sohasem vész ki egészen, és ez a halhatatlan kultúra általában sokkal erőszakosabb és primitívebb hódítókon is úrrá lesz, mint amilyenek a dórok voltak az i. e. XII. század elején.

Midőn a dórokról mint barbárokról szoltunk, görög szót használtunk, de nem görög értelemben. Barbároknak a görögök csupán a nem görögöket, azaz az idegen etnikai közösségek tagjait nevezték, mégpedig azért, mert nyelvük zörej, „bar-bar“-ként hangzó hangjaival elütött a lágy, dallamos görög nyelvtől. (A törzsben vagy a községben élő idegen görögöt nem *barbaros*znak, hanem *xenos*znak nevezték.) A „barbár“ kifejezésnek eredetileg nem volt becsmérlő értelme: egyaránt jelölte a kultivált perzsát, a művelt egyiptomit vagy a vad thrák pásztort; hogy később a nyers, műveletlen ember színönimájává lett, annak bizonyára oka volt.

A dórok tehát az őslakos görögség számára nem idegenek voltak, hanem rokonok. Ugyanazt a nyelvet beszélték, bár az egyes hangzókat másképpen ejtették, lényegében a világnézetük is ugyanaz volt, ugyanazokat az isteneket tisztelték. Uralmukban, bármilyen terhes is volt, a többi görögök nem idegen uralmat láttak, amely ellen össze kellett volna fogniuk, és harcolniuk kellett volna életre-halálra. Ez persze nem zárta ki a viszályokat és a nézeteltéréseket, sőt az egymás ellen vívott kegyetlen harcokat sem, de ugyanakkor lehetővé tette az együttélést és az egybeolvadást. A görögök mit sem tudtak arról, hogy a dórok „friss barbár vérével“ a „megújodáshoz szükséges erő“ ömlik ereikbe. Hiszen ezt csupán a múlt század történészei (vagy inkább „történészei“) fedezték fel.

A dór beözléni követő két-három évszázadban a görög történelmet az egyes törzsek és csoportok egymás közti harcai tették ki. Ezekről a harcokról nincsenek közvetlen hireink, csupán az egyiptomi feliratok említik az „északi tengeren észlelt zavargásokat“. Ezek a zavargások bizonyára kemény, a dórok számára nem mindig sikeres harcok voltak. Csupán végeredményüket ismerjük: a görög törzsek, a győztesek és a vesztesek, az őslakosok és az újonnan érkezettek, három nagy csoportba tömörültek. S azt a területet, amelyet akkor kiharcoltak vagy megvédtek, lényegében az antik Görögország bukásáig megtartották.

A dórok a déli területeket foglalták el: a Korinthuszi-öböl és Arkadia kivételével az egész Peloponnészoszt, Krétát, Dél-Dodekanészoszt és Rhodoszt, valamint Kisázsia partvidékének keskeny délnyugati sávját. Dór terület lett a bátor férfiak és szép nők lakta Spárta, a gazdag Piszta és Élisz, Argosszal és Mükénével együtt az egész Argolisz, az Iszthmosz melletti Megara és a kék Szaróni-öbölben fekvő Aigina. Hamarosan felépült a dórok büszksége, Korinthusz, amely Periklész Athénja előtt Görögország és Európa legnagyobb városa volt. Kisázsiaiában Knidoszt és Halikarnasszoszt foglalták el a dórok.

Az iónok az ország keleti részében maradtak. Megvédték a dórok ellen Attikát és Khioszt, a szomszédos Euboiát, benépesítették az égei-tengeri szigetek többségét, köztük a virágos Kioszt, a borteremő Szamoszt és Dionuszosz Naxoszt. Fokozatosan Kiszázsia szemben fekvő vidékeire is behatoltak, ahol (részben a krétai—mukénéi települések helyén) megalapították Milétoszt, Kolophont, Epheszoszt és Szmurnát.

Az északi csoportot az aiólok kevert törzsei alkották, ezek Thesszáliát, a tenger menti Magnésziát, Boiótiát és Phókiszot, a szigetek közül Leszboszt, a kiszázsi partvidéken pedig a kuméi hegyek árnyékában fekvő sárga Aiólfoldet lakták. Thesszáliától északra a makedónok, nyugatra az epeirosziak, délre pedig az aiólok éltek.

A legyőzött akhájok a Korinthuszi-öbölhöz, a Peloponnészosz északi partvidékére húzódtak, ezt a területet manapság is Akhaiának nevezik. Arkádiában, amely „rég, akár a hold”, a mukénéi idők őslakosainak utódai éltek pásztortéletüket. Mukénéi rokonaik a távoli Kiproson is szabadon éltek, Kiprost ugyanis nem sújtotta a dór beözönlés. Továbbra is ők — a krétai—mukénéi íráson alapuló — lineáris írásukat használták, s ők voltak az egyedüli görögök, akik a sötétség evszázadaiban is tudtak írni és olvasni.

Ezek közül a csoportok közül egyik sem volt etnikailag „tisztá”, a dórok szívesen keveredtek az akhájokkal, akik már előbb magukba olvasztották a pelaszgok és a régebbi égei népek utódait, az aiólok Illüria és Thrákia őslakosaival, a kiszázsi görögök pedig a barbár károkkal és lüdekkel keveredtek. Az egyes törzsek (néha ugyanazon csoport törzsei) különböztek egymástól lelki alkatukban, vallási kultuszukban, a közös dolgok legjobb rendezéséről alkotott elképzeléseikben, leginkább azonban nyelvjárásaik tértek el egymástól. Ha a dórok dórul, az iónok iónul, az aiólok aiólul szóltak meg, ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy nem görögül beszéltek, hiszen megértették egymást. A nyelvi különbségek, amelyek a sötétség korában kétségtelenül jelentősek voltak, fokozatosan csökkentek. Hatalmas egységesítő erőként léptek fel főleg Homérosz keleti (kiszázsi) ión nyelven írt versei. A közös irodalmi, illetve beszélt nyelv — mint tudjuk — később az attikai ión nyelv alapján, főként Athén kulturális hatására állandósult.

A görög nyelv az indoeurópai nyelvcsaládba tartozik, és sajátos helyet foglal el benne: bármelyik szláv, germán vagy román nyelvtől eltérően nincs közeli nyelvrokona. (Néhány nyelvtudós a latinban próbált a görög rokon nyelvére találni, de kiderült, hogy az ún. „gorog—italiai ag” nem éppen szilárd alapokra épült konstrukció.) A görög már a legrégebbi ránk maradt szövegekben feltűnően fejlett, világos, pontos, hajlékony, tökéletesen kidolgozott mondattanú nyelvként jelenik meg; a legbonyolultabb fogalmakat és a legfinomabb árnyalatokat is ki tudta fejezni. Elsajátítása, természetesen, igen fáradságos: a szabályos igének tíz participiuma és több mint százötven alakja van, a nyelvtant számtalan deklináció, konjugáció és szabályok alóli kivétel nehezíti, három nem és három nyelvtani szám jellemzi, a magánhangzókat megrövidíti és megnyújtja, redukálja, elcsúsztatja, hátracsúsztatja, előretolja, áthelyezi és hasonítja, egész sor enklitikus és proklitikus szót találunk benne, háromfajta — váltakozó — hangsúlyt ismer, és a szóképzete olyan gazdag, hogy az összes modern nyelv merít belőle. A görög mondat ügyszólván architektonikus felépítésű, és úgy hangzik, akár egy dal: a hangsúlyos szótágot ugyanis a görögök nem erősebb, hanem magasabb hangon ejtik ki. A világossághoz és a pontossághoz a kifejezés gazdaságossága társul: ez a szóösszetétel és a szóképzés korlátlan lehetőségein alapszik. Biztos, hogy görögül is lehet badarságot mondani, ez azonban a görögben sokkal inkább nyilvánvaló, mint más nyelvekben. Akik a görög nyelvtan akadályán átjut, rájön, hogy olyan nyelv ez, amelyen ugyanolyan jól lehet a katonákat vezényelni, mint kedvesünket becézni; filozofálni, piaci kofákkal alkudozni, matematikai problémákat megoldani és népgyűlésen szónokolni, szójátékokat alkotni és verset írni pedig inkább lehet, mint más nyelveken. Akik legalább középiskolai fokon elsajátította, mindig talál benne olyan kifejezést, amely anyanyelvéből hiányzik. Pedig ezt a nyelvet ma már „holt nyelvként” tartjuk nyilván.

A nyelvjárások közti különbségek ellenére a közös írásban (a két-három jel körül folyt kezdeti viták után) a görögök nagyon korán egyesültek. A régi krétai—mukénéi íráshoz a dór csapás után nem tértek vissza: új írást teremtettek, melynek alapjait Föniciában ismerték meg. A mítoszok szerint az írást Agénor fia, Théba alapítója, Kadmosz hozta Föniciából. Időben persze a mítoszok nem egyeznek a valósággal, hiszen Kadmosz még a dór beözönlés előtti idők alakja, a helymeghatározás azonban csodálatosan pontos. Mint tudjuk, a legősibb írást a sumérok (az i. e. XXXIII. század körül), majd az egyiptomiak (legkésőbb az i. e. XXXI. században) alkották meg. Lehetseges, hogy a sumér írás hatással volt az egyiptomi írás keletkezésére, az viszont kétségtelen, dokumentumokkal igazolt tény, hogy az egyiptomi hieroglífákból kb. az i. e. XVI. században kialakult az ún. sinai írás, ebből

fóniciai		gorog alfabétum					latin betűk
jel	jelentés	legrégibb	újabb	klasszikus	jel	jelentés	
𐌲	'	𐌲	𐌲𐌲	Α	α	a	A a
𐌲	b	𐌲𐌲	𐌲𐌲	Β	β	b	B b
𐌲	g	𐌲	𐌲	Γ	γ	g	G g
𐌲	d	𐌲	𐌲𐌲	Δ	δ	d	D d
𐌲	ch	𐌲	𐌲𐌲	Ε	ε	e	E e
𐌲	z	𐌲	𐌲𐌲	Ζ	ζ	z	Z z
𐌲 𐌲	h	𐌲 𐌲	𐌲	Η	η	é	H h
⊕	t ^h	⊕	⊗ ⊖	Θ	θ	th	
𐌲	j	𐌲	𐌲	Ι	ι	i	I i
𐌲	k	𐌲	𐌲𐌲	Κ	κ	k	K k
𐌲	l	𐌲	𐌲𐌲	Λ	λ	l	L l
𐌲	m	𐌲	𐌲𐌲	Μ	μ	m	M m
𐌲	n	𐌲	𐌲𐌲	Ν	ν	n	N n
𐌲	s		𐌲+Χ	Ξ	ξ	x	X x
𐌲	'	𐌲	𐌲	Ο	ο	o	O o
𐌲	p	𐌲	𐌲𐌲	Π	π	p	P p
𐌲	q	𐌲	𐌲				Q q
𐌲	r	𐌲	𐌲𐌲𐌲	Ρ	ρ	r	R r
𐌲	š		𐌲𐌲𐌲	Σ	σ	s	S s
+	t	Τ	Τ	Τ	τ	t	T t
𐌲	v	ΥΥ	ΥΥ	Υ	υ	y	U u
		⊙	⊕ ⊖	⊕	⊖	f	F f
		Ψ	ΥΧ	Χ	χ	k ^h	Ch ch
		Ψ	ΧΨ	Ψ	ψ	ps	
		⊙	Ω	Ω	ω	ó	

pedig kb. az i. e. XIV—XIII. században a főnicipai. Ez volt a legegyszerűbb sémi betűírás: csupán húsz jelből állt, de csak mássalhangzójeleket tartalmazott, mert a sémi nyelvekben a magánhangzók változó kiejtése miatt csupán a mássalhangzókat jelölik. Ez a sajátosság azonban nem felelt meg a görögöknek; az ő szavaik magánhangzók nélkül több jelentésűek lettek volna, s külön determinatívumokra, azaz meghatározó vagy megkülönböztető jelekre lett volna szükségük. (Például ha a görögben sémi példára *lgsz*-t íránk, ez jelenthetne *lógoszt*, „szót“, „beszédet“, „fogalmat“, vagy *lagoszt*, „nyulat“, vagy *lügoszt*, „ágot“, „gallyat“. A görögben ezenfelül nagyon fontos a magánhangzók hosszúsága, sőt a hangsúly is, például az ismert *biosz* szó, ha az első szótagját hangsúlyozzuk, „életet“ jelent, ha viszont a második szótagját, akkor „íjat“.) A görögök tehát átvették a főnicipai írás mássalhangzójeleit a görögben is előforduló mássalhangzók jelölésére, a görögben meg nem levő mássalhangzók jeleivel pedig a magánhangzókat jelölték; négy írásjelet maguk találtak ki. Az egyes főnicipai betűk alakját úgy módosították, hogy a köztük levő különbségek jobban szembetűnjenek, ezáltal olvashatóbbak legyenek, s úgy, hogy alkalmasabbá váljanak a gyakorlati szempontból előnyösebb, balról jobbra haladó írásmódhoz, amely biztosította, hogy az író ne takarja el (vagy ne kenje szét) a szöveget. Az új írást a két első jel főnicipai megjelölése szerint (*aleph*, „ökör“, *beth*, „hát“) alfabétumnak nevezték el.

Hogy mikor került sor a görög alfabétum kialakítására — amelyből később további írások, köztük a latin ábécé és a cirillbetűk is kifejlődtek —, nem tudjuk biztosan. Annyi bizonyos, hogy az új írás bevezetése nem egy csapásra történt; a mai kutatók az első kísérletek alsó határát az i. e. X. századra teszik. Az i. e. VIII. század végén az alfabétum (archaikus formája) használata már vitathatatlan. A legrégibb ismert, máig is fennmaradt alfabetikusan feljegyzések Théra szigetéről, az i. e. IX. századból származnak. Az egykori gimnázium mögött álló sziklára vészték őket; és mindegyik elemzés után nem marad más hátra, mint hogy megállapítsuk: ezek a sziklafeliratok nem hőskről vagy istenekről szóló dicsőírmuszok, nem is az uralkodók törvényeinek vagy a bölcsék mondásainak feljegyzései, hanem valamiféle diákok egészen közönséges, méghozzá illetlen tartalmú irkafirkái.

A dór beözönlést követő viharos évszázadokban a görög társadalom szinte minden téren jelentős változásokon ment keresztül. Ezeknek a változásoknak a társadalmi élet anyagi alapját, a termelést és a termelési viszonyokat is érinteniük kellett.

Mint a legtöbb Földközi-tenger vidéki államban, Görögországban is létrejött a rabszolgatartó társadalmi rendszer, melynek alapvető ismertetőjele „az idegen munkaerő igénybevételével megvalósított cserekereskedelem“ — mint Marx mondja —, „az elnyomás és rabság közvetlen kapcsolatára alapuló termelés“. Ebben a termelési módban a rabszolgatartó nem csupán a termelőeszközöket birtokolta, mint például a kapitalizmusban a kapitalista, hanem maguk a dolgozók is az ő tulajdonát képezték. „A rabszolga nem adta el munkaerőjét urának, mint ahogy az ökör sem adja el teljesítményét a földművesnek — idézzük ismét Marxot. — A rabszolga munkaerőjével együtt egyszer s mindenkorra el volt adva urának.“

Az a rabszolgatartó rendszer, amely Görögországban (majd Rómában) kialakult, jelentős mértékben eltért a keleti országok rendszereitől: Keleten ugyanis a rabszolgaság más körülmények között jött létre. A legfontosabb eltérés abból a tényből fakadt, hogy a keleti országokban, főként Mezopotámiában és Egyiptomban, a földművelés megkövetelte a kiterjedt öntöző munkákat, ezt pedig csupán központi állami irányítás alatt álló hatalmas néptömegek tudták elvégezni. Ezekből a nagyrészt állami tulajdonban levő földterületeket művelő tömegekből lettek az állami rabszolgák. Hasonló vagy ugyanilyen helyzetbe jutott fokozatosan a kézművesek és a kereskedők jelentős része is. Igaz, jogi szempontból nagy különbségek voltak köztük: a mezőgazdasági rabszolgákat megjelölték a „paléta“ vagy a „koloszor“ bőrükbe égetett jelével, míg a vidéki földközösségek formális szabadsággal bíró tagjai csupán „munkakötelesek“ voltak. Azonban a despotikus keleti államokban, ahol az uralkodók vallási alapon is szentesítették uralmukat (illetve istennek nevezték ki magukat) ezek a különbségek jelentős mértékben elmosódtak. A csatornázásnak természetesen Görögország mezőgazdaságában is megvolt a jelentősége; elég azonban Görögország rövid, sekély folyócskáit az Eufráteszhez és a Tigrissel vagy a Nilussal, keskeny völgyecskéit a fáraók és a nagykirályok országainak kiterjedt síkságaival összehasonlítani, mindjárt megértjük, hogy a görög viszonyoknak más irányban kellett fejlődniük. Görögországban sohasem kellett emberek százazreinek összefogniuk, hogy életet kényszerítsenek ki a folyóból, sohasem kellett központi államhatalomnak létrejönnie, hogy biztosítsa a mezőgazdasági termelés alapvető feltételeit.

A görögországi (és a római) rabszolgatartó rendszernek ezért — mint Marx és Engels hangsúlyozta — sok szempontból különböznie kellett az „orientális” rabszolgatartó rendszerektől.

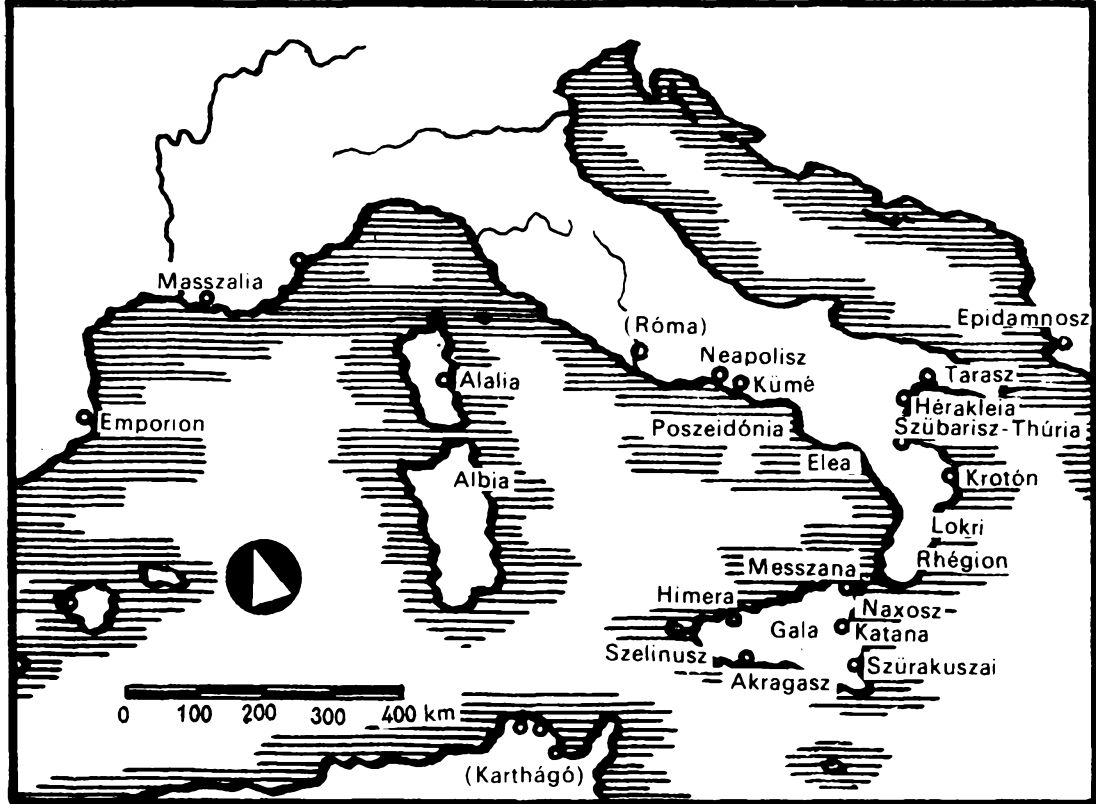
A rabszolgatartó termelési mód kialakulása a társadalmi élet egész rendszerébe alapvető fordulatot hozott. Az ősközösségi társadalom osztályokra tagolt társadalommá való alakulásához, a termelőeszközök társadalmi tulajdonból magántulajdonba való átmenetéhez, a nemzeti rendszer állammal való helyettesítéséhez vezetett. Első formája a patriarchális rabszolgaság volt, amelyben a rabszolgák általában ugyanolyan munkát végeztek, mint a család többi tagjai. Legfejlettebb formája az ún. antik rabszolgaság, tehát az a rendszer, amely sajátos szociális-gazdasági formációként első ízben éppen Görögországban jött létre.

Mindezeket az általánosan ismert tényeket sok évvel ezelőtt papírra vetették. A probléma csak annál a kérdésnél vetődik fel, hogy mikor alakult ki Görögországban a rabszolgatartó termelés. A századunk első felében kiadott tudományos művekben és tankönyvekben általában az olvasható, hogy a rabszolgatartó rendszer fejlődése Görögországban csak az i. e. VIII—VII. században kezdődött, s egészen addig fennállt a nemzeti rendszer. E szerint a nézet szerint a homéroszi Görögországban főleg házi rabszolgaság, Krétán pedig a keleti országok rendszereihez hasonló rabszolgaság létezett. Az 1961-ben kiadott *Az antik kultúra* című antológiában viszont már ezt olvassuk: „A rabszolgaság Görögországban már a mükénéi kortól létezett, s több fejlődési szakaszon ment keresztül. A primitív, ún. patriarchális rabszolgaságot a homéroszi költemények ábrázolják. A rabszolgánok itt a háziiparban és a háztartásban dolgoznak, a férfi rabszolgák pedig főként pásztorok. A kereskedelem és a kézműipar fejlődésével alkalom nyílt a rabszolgák műhelyekben, érc- és kőbányákban való alkalmazására és munkájuk eredményének áruba bocsátására. A haszon aztán arra ösztönözte a rabszolgatartókat, hogy gyarapítsák rabszolgáik számát; a rabszolgákat egyre nagyobb számban szállították külföldről, s hamarosan a kereskedelem jelentős tárgyává, fontos árucikké váltak. A VI. században az ún. klasszikus vagy antik rabszolgaság kerül előtérbe, s a fejlett községekben háttérbe szorítja a régebbi formákat, például az adósság miatt viselt rabszolgaságot, amelyet Athénban a VI. század elején megszüntettek... A görög városállamok klasszikus rabszolgatartó jelleget kapnak.”

Ezek a válaszok nem veszik (vagy nem vehetik) figyelembe a Knósszoszból, Püloszból és más előhelyekről származó krétai—mükénéi lineáris B írással írt, csupán a legutóbbi időkben elolvasott és publikált táblákat. A táblák szövegeiből ugyanis kiderül, hogy Görögországban már a mükénéi korszakban (tehát nemcsak ettől a korszaktól számítva) létezett termelő (nemcsak ún. patriarchális) rabszolgaság, méghozzá olyan mértékben, amelyet a közelmúltig egyetlen kutató sem mert feltételezni. Az egy mezőgazdasági birtokon dolgozó tíz, húsz, negyven-rabszolgát említő táblák az i. e. XV—XIV. században egyáltalán nem szokatlanok; az i. e. XIV—XIII. századból származó táblák már rabszolgák százairól (sőt egy esetben 400 rabszolgáról) beszélnek. A mezőgazdaságban dolgozó rabszolgákról szóló híreken kívül a kézműiparban dolgozókról, főként kovácsokról, fegyverkészítőkről, aranyművesekről, takácsokról és fazekasokról szóló feljegyzések is maradtak ránk. Homérosz is számtalanszor említi a földművelésben vagy a kézműiparban foglalkoztatott rabszolgákat, akik nem voltak okvetlenül „házi rabszolgák”. Úgy tetszik, a görögországi rabszolgatartó rendszer keletkezéséről és mértékéről alkotott nézetet át kell értékelnünk a mükénéi korból származó írásos dokumentumok fényében. Egyelőre megállapíthatjuk, hogy a rabszolgatartó társadalmi rendszer fejlődése Görögországban legkevesebb fél évezreddel korábban kezdődik, mint ahogy a maig is használt tankönyvek szerzői állítják.

A specializált kutatók hatáskörébe tartozó kérdéseket nem ennek a könyvnek kell megválaszolnia; de nem teljesítené küldetését, ha elhallgatná, mi történik a tudományban. Ez a legrégebbi rabszolgatartó rendszer jellegének meghatározására irányuló kísérlettel kapcsolatban is érvényes. Úgy látszik, a táblákon említett rabszolgák döntő többsége az akháj királyok tulajdonát képezte, tehát a rabszolgákat állami rabszolgáknak, az egész rendszert pedig az „orientális” típus hasonmásának tekinthetjük. Egy, de fontos eltéréssel: Görögországban a király nem volt despotá.

A görögországi rabszolgatartó rendszer keletkezésének és fejlődésének magyarázatán semmit sem változtat az, hogy kezdetét visszatoltuk az i. e. II. évezred második felébe. Legfőbb, döntő tényező a termelőerők növekedése volt, amelyre a fokozódó munkamegosztás, a kézműiparnak a mezőgazdaságtól való elválása következtében került sor. A termelőerők növekedése árutermeléshez és árucseréhez vezetett; az árucseré — amelyből idővel kiterjedt kereskedelem fejlődött ki — a társadalmon belül vagyoni egyenlőtlenségekhez vezetett, s az egyenlőtlenségek fokozatosan elmélyültek. Nem kétséges, hogy ebben a bonyolult folyamatban a hadjáratok alkalmával szerzett

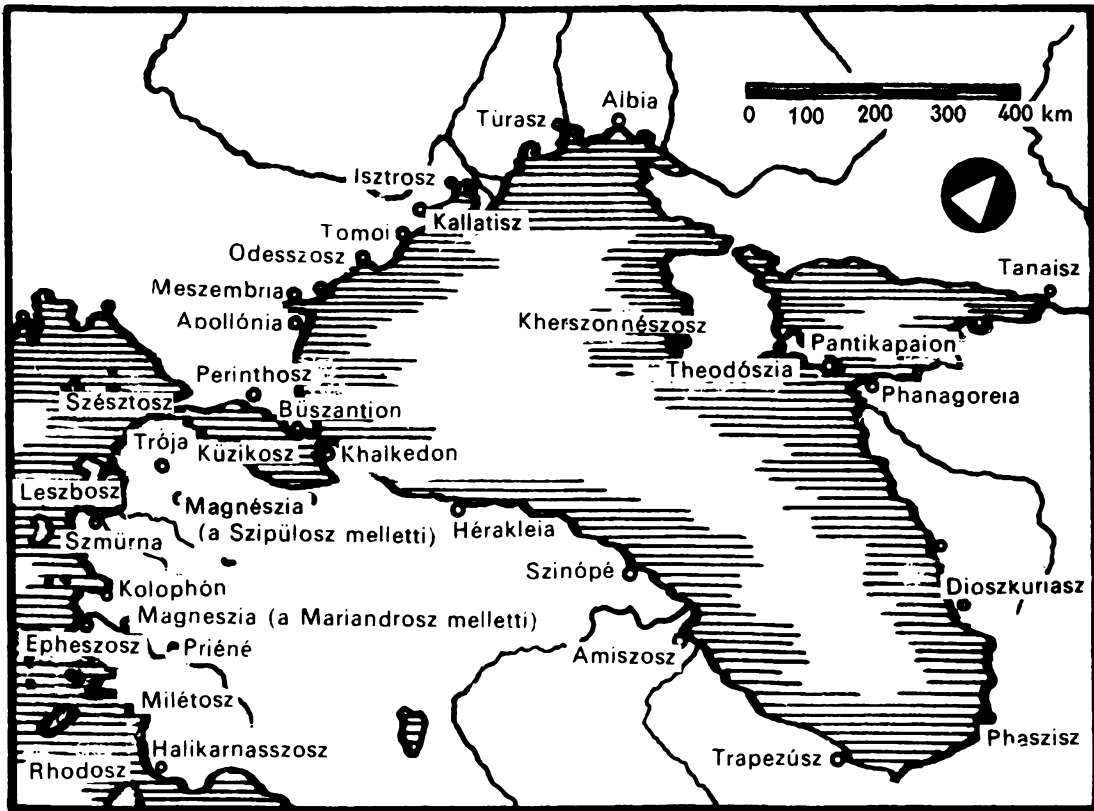
Görög városok nyugaton

zsákmány — a hódítók nemcsak tárgyakat, hanem embereket is zsákmányoltak — fokozta a vagyoni differenciálódást. Éppen a háború lett a rabszolgaszerezés legfőbb forrása; emellett bizonyára voltak más módok is (például kalóztól való rabszolgavásárlás, büntetésből vagy adósság miatt kiszabott rabszolgaság), ezekről azonban nem beszélnek a táblák. A régi idők szabad embereinek a rabszolgákhoz való viszonyáról sem tudunk semmi bizonyosat.

A dór betörés kétségtelenül szétzúzta a régi rabszolgatartó rendszert, legalábbis a meghódított területeken. Lehetséges — mint A. R. Burn feltételezi —, hogy ezzel függött össze a lineáris írás megszűnése is, hiszen a rabszolgák és a kizsákmányolt földművelők hasonlóan viszonyultak az írásos dokumentumokhoz, mint a hűbéri társadalom jobbágjai a „robotkönyvekhez”, amelyeket lázásaik alkalmával elpusztítottak. A dórok azonban csakhamar rájöttek, hogy a rabszolgatartó rendszer roppant előnyös és haladó, feltéve, ha ők az urak, mások pedig az ő rabszolgáik. A rendszert tehát — saját érdekeiknek megfelelően — átalakították, s az út, amelyre térítették, századok múltán a „klasszikus rabszolgaság” jól ismert típusához vezetett.

Bizonyos, hogy a dórok betörése előtt a rabszolgák helyzete nem volt irigylésre méltó, de — legalábbis anyagi szempontból — nem mondhatjuk különösebben rossznak sem; ez valószínűleg azzal függött össze, hogy a későbbi időktől eltérően, a fizikai munkát akkor még nem tartották megalázónak. Homérosz helyenként egész idillikusan írja le életüket, de arra is rámutat, hogy vétkelés esetén sokkal súlyosabb büntetés sújtja őket, mint a szabad embereket. Versei — akárcsak a táblák szövegei — azt bizonyítják, hogy bár a rabszolgát is embernek tartották, jogi szempontból nem számított személynek; egyszerűen munka-, illetve szolgáló eszköz volt, amely a többi eszköztől csupán annyiban különbözött, hogy tudott beszélni, de őt is eladhatták, akár egy tárgyat. Ami a rabszolgák későbbi jogi és szociális helyzetét illeti, még elég alkalmunk lesz a bemutatására.

Egyelőre csupán annyit említünk meg: az egész antik kor, beleszámítva legnagyobb és

Görög városok keleten

leghaladóbb képviselőit is, a rabszolgaságot mindennemű erkölcsi felháborodás nélkül, szükségszerűségként fogta fel, amely nélkül a kor kultúrája és civilizációja sem fejlődni, sem megmaradni nem volna képes. Ilyen szempontból jellemző Arisztotelész mondása, amely nem csupán a rabszolgaságra, hanem minden fizikai munkára vonatkozott: „Ha minden szerszám parancsra vagy már eleve el tudná végezni a saját munkáját... ha a vetélők maguk szőnének, a pálcikák maguk játszanának a hangszereken, az építőknek nem lenne szükségük segédekre, sem az uraknak rabszolgákra.”

A rabszolgatartó termelési mód és a rajta alapuló rabszolgatartó rendszer — mind az „antik”, mind az „orientális” — minden negatív oldala ellenére előrelépés volt az emberiség történetében. „Bármilyen ellentmondásosan és bármilyen eretnekül hangzik is — mondja Engels az *Anti-Dühringben* —, a rabszolgaság bevezetése az akkori viszonyok között nagy haladást jelentett... A régi, főleg a görög világ történelmi viszonyai között az osztályellentéteken alapuló társadalom felé való haladás csupán a rabszolgaság formájában valósulhatott meg. Ez a rabszolgák számára is haladást jelentett; a hadifoglyoknak, akikből a rabszolgák tömege toborzódott, most legalább az életüket meghagyták, ahelyett hogy — mint azelőtt — leöldösték vagy — mint még előbb — megsütötték volna őket... Csak a rabszolgaság tette nagyobb mértékben lehetővé a mezőgazdaság és az ipar közti munkamegosztást, s ezáltal a régi világ felvirágzását, a görög kultúrát. Rabszolgaság nélkül nem lett volna görög állam, görög művészet és tudomány, rabszolgaság nélkül nem lett volna római birodalom. De a görög kultúra és a római birodalom nélkül a mai Európa sem létezhetne. Sohasem szabadna megfeledkeznünk arról, hogy egész gazdasági, politikai és intellektuális fejlődésünk előfeltétele az az állapot volt, amelyben a rabszolgaság ugyanolyan szükségszerű, mint amilyen helyesnek elismert intézmény volt. Ilyen értelemben joggal mondhatjuk: az antik rabszolgaság nélkül nem létezne az újkori szocializmus sem.”

Az a mozgás, amelybe a dör beözlés hozta Görögország lakosságát, az egyes törzsek és csoportok végleges letelepedése után sem szűnt meg. Sőt az i. e. VIII. században felerősödött, és a következő két évszázadban annyira kiterjedt, hogy minőségileg is új jelenséggé változott. Ez a jelenség a „nagy gyarmatosítás” elnevezést kapta.

A gyarmatosítási folyamat valósággal robbanásra emlékeztet: aránylag rövid történelmi idő alatt görög telepek százai keletkeztek a világ minden táján, gyakran több ezer kilométerre a metropolisoktól, vagyis az „anyaközségektől”. Mindenekelőtt a görög hazában, az Égei-tenger összes partjain és szigetein épültek fel új városok; Szicília és Dél-Itália is a görög világ része lett („Nagy-Görögország”). Görög telepek sávja kapcsolta össze a Fekete- és az Azovi-tengert; a sáv északon a Don torkolatánál fekvő Tanaiszig, keleten a Kaukázus alatti Phasziszig nyúlt. Délen, a Nílus deltájában kialakult Naukritosz, az Adriai-tenger legszélső földnyelvén Adria, az Oroszlán-öbölben Masszalia, a mai Marseille. A legnyugatibb görög város (Emporion) a nulladik délkörön, a legkeletibb a negyvenharmadik délkörön terült el; ekkora távolság lefutásához Héliosz fényes szekerének három egész órára van szüksége; a legészakibb várost a legdélibbtől tizenöt földrajzi szélességi fok választotta el. Ha napjainkban mindezeket a görög városokat meg akarnánk látogatni, tizennégy államba kellene kiutazási, illetve beutazási engedélyt kérnünk.

A görög gyarmatosítás semmiben sem hasonlított a mai kor vagy a közelmúlt kolonializmusához. Nem idegen törzsek és népek leigázására, hanem a kivándorlók számára alkalmas települések alapítására irányult; mint görög elnevezése, az *apoikia*, „máshollevő otthon” is jelzi, tartós letelepedést, nem pedig hirtelen megzavargodást és gyors hazatérést jelentett. Telepeik számára a görögök főleg néptelen vagy ritkán lakott partvidékeket választottak, ahol alkalmas kikötőhely kínálkozott. Persze amikor partra szálltak, harcokra is sor kerülhetett, ám a görög hagyomány, amely pedig a háborús dicsőségről nem szokott megfélemlíteni, nem említ ilyen harcokat. A támadók ellen természetesen védekeztek a telepések; az őslakosokkal és a szomszédos népekkel fenntartott viszonyukban viszont a kereskedelmet elébe helyezték a háborúnak, és nem hatoltak be a szárazföld távolabbi részeibe. A görög telepek így „gazdag szegélyt alkottak a barbár területek anyagának egy nagy darabján”, mint Cicero mondta, s egész biztosan nem voltak környezetük kárára. Olyan expanziót képviseltek, amely nem rabigát, hanem kultúrát és civilizációt hozott az őslakosoknak, s a haladást nem erőszakkal terjesztette, hanem az előnynyújtás meggyőző erejével.

A „nagy gyarmatosítás” közvetlen oka kétségtelenül a régi városok túlnépesedése volt. A túlságos népszaporulat persze ugyanúgy a szegénység és az elmaradottság következménye is lehet, mint az életfeltételek javulásáé. Görögországban a társadalmi és gazdasági rendszer fejlődésével együtt járó fejlődés, a termelőerők fejlődése idézte elő. Euboián rezet, a Taigetosz hegységben vasat találtak; megnyitkák a bányák, növekedett az érctermelés, új vasöntési mód terjedt el (a hagyomány szerint ezt a vasöntést a khioszi Glaukosz találta fel az i. e. VII. században), és olcsóbb lett a vas megmunkálása. Megnőtt a kerámiai tárgyak, a gyapjúanyagok és a bőraru termelése. A mezőgazdaságban a vasszerszámok lehetővé tették a föld jobb megművelését, gyümölcsözőbb lett az olajfa- és a szőlőtermesztés, belterjesebbé vált az állattenyésztés. Elterjedt a kereskedelem; nagyobb tengerjáró hajók épültek (az első korinthuszi háromsorevezősről szóló hír az i. e. VIII. századból származik). Szabványosították a hossz-, űr- és súlymértékeket (babilóni példára bevezették a talentumot, amely az aiginai rendszerben 37,1 kilogrammot, az attikaiban 25,9 kilogrammot jelentett, valamint a 72,4 illetve 52,5 liter értékű medimnoszt stb.). Az i. e. VII. században lüdiai példára pénzt kezdtek verni, s az fokozatosan kiszorította a régebbi értékmérőket és csereeszközöket (a fémrudakat, a jószágot, a gabonát). A gazdasági fejlődés azonban nemcsak a népesség növekedéséhez vezetett, hanem szükségszerűen a vagyoni egyenlőtlenséget is elmélyítette; a szegények sorai megszorodtak, s az elszegényedett emberek egyre inkább idegen tájakon keresték a boldogulásukat. A távoli országok csábították a becsvágyó férfiakat, akik szerették volna vinni valamire, s az uralkodók ellenségei ugyancsak megoldást reméltek a távozástól — efféle emberből pedig Görögországban mindig éppen elég akadt. Néha azért kellett a lakosság egy részének elköltöznie, mert a város környéke szűkölködött termőföldben, s éhínség fenyegetett; máskor maga a kormány kényszerítette kivándorlásra a lakosságot, hogy a városok túlnépesedéséből fakadó bonyodalmakat megelőzze (a görögök eszménye a *polisz euszünoptosz*, a „jól áttekinthető község” volt).

A gyarmatosításban szinte minden görög város részt vett, de a nagy vállalkozások kezdeményezői a leggazdagabb városok voltak: a kisázsiai Milétosz, az iszthmoszi Korinthosz és az ércben gazdag Euboiá Khalkisz nevű városa. Az első telepet azonban (Thuküdidész szerint) a kisázsiai Kümé alapította az i. e. VIII. században. Az ottani kivándorlókat — akiknek élén a király

fiai, Megaszthenész és Hippioklész álltak — állítólag egy galamb elvezette Itália partjaihoz, egy sziklák öléseiben fekvő öbölhöz; a kívándorlók ott alapítottak várost, s hazájukról Kümének nevezték el (ezt a várost hívták később a rómaiak Cumaenak). Midőn az új Kümé is túlnépesedett, kiköltöztek belőle a fiatal férfiak; egynapos hajóút után partra szálltak, s egy újabb települést alapítottak, amelyet — eléggé ötlettelenül — *Nea polisz*nek, azaz „Új községnek“ neveztek el; ebből lett a mai Nápoly, Olaszország harmadik legnagyobb városa, melyről más gyönyörű városok bosszantására valaki kieszelte, hogy „Nápolyt látni és meghalni“... I. e. 734-ben a khalkisziak is megalapították harminckét gyarmatuk közül az elsőt: a szicíliai Naxoszt. Egy évvel utánuk a korinthusziak szálltak partra Szicília szigetén, hogy az őslakos szikul törzsek településének helyén megalapítsák Szürakuszait: Siracusa manapság csupán százezer lakosú város, valaha azonban a legnagyobb és leggazdagabb település volt „Nagy-Görögország“ nyugati részén. I. e. 720 körül a milétoszi gyarmatosítók a Tarentumi-öbölben megalapították Szübariszzt. Szübarisz későbbi lakosai az életművészetet olyan színvonalra emelték, hogy a közmondásba is bekerültek (de nem azért, mert feltalálták a koktélt, a majonézt, az evőeszközt stb., hanem mert „elpuhultak“ és „dekadensek“ — szibariták voltak). Az i. e. VIII. század végéig az Égei-tenger északi szigetein egyebek közt Szamothraké és Khalkidiké szigetén is keletkezett néhány új település.

Az első szakaszban rendszertelenül folyt a gyarmatosítás; később az anyavárosok felosztották maguk közt a területeket, s néhány esetben szervezett együttműködésre is sor került köztük. Az i. e. VII. század elején küméi és khalkiszi telepések szálltak partra Szicíliában, hogy a szigetet a szárazföldről elválasztó tengerszoros mellett megalapítsák Zanklé városát; midőn Zanklét a vele szemközt fekvő Rhégion telepesei messzéniai bevándorlók segítségével bevették, a Messzéna nevet kapta: a Messzéna név mindmáig fennmaradt az olasz Messina alakban. A rhodosziak és a krétaiak megalapították Gelát, a megariaiak Megara Hüblaiát, a khalkisziak Katanát és Himerát. Az i. e. VII. század végén a sziget délnyugati partvidékén keletkeztek telepék, köztük Szelinusz, amely négy nagy és három kisebb dór templom maradványaival talán a görög dicsőség leglenyűgözőbb szicíliai emléke. Szicíliában a görögök Akragasz megalapításával (i. e. 580-ban alapították a gelai és a rhodoszi telepések) tetőzték be a gyarmatosítást: Akragasz maradványai adtak nevet a mai Agrigento melletti „Templomok völgyének“. A dél-itáliai görög városok nagy része máig is él: közéjük tartozik Rhégion (Reggio di Calabria), Krotón, a filozófusok és a nagy erejű férfiak városa (ma csupán egy kis kikötőváros), Metapontion (elpusztították, de újra felépült), Tarasz, vagyis Tarentum (az egyetlen gyarmat, amelyet spártaiak alapítottak), a Tirrén-tenger mellett pedig Poszeidónia, a mai Paesto, ahol három hatalmas dór templom maradt fenn.

A „Távol-Nyugatra“ az i. e. VII. század közepe táján jutottak el a görögök; i. e. 638 körül a Kolaiosz vezette hajó Szamoszról a Gibráltáron keresztül egészen a Guadalquivir torkolatáig jutott. Masszáliát a kisázsiai Phókaiából kivándorolt telepések alapították i. e. 600 körül; Masszália maradványainak egy részét — amelyeket a modern Marseille takart — a második világháborúban ledobott bombák fedték fel a St. Jean-erőd mellett. A masszáliai telepések aztán megalapították Észak-Spanyolországban Emporiont („Kereskedelmi állomás“); a későbbi Hémeroszkopeiáról és Mainakéről, valamint a rhodosziak egy ismeretlen nevű telepéről nincsenek pontos adataink. A világnak ezen a részén jobban érvényesült a görög hatás, mintsem gondolnánk; behatolt egészen Közép-Franciaországba, Svájcba és Bajorországba (Münchentől északnyugatra, a Duna menti Heuneburgban nemcsak Görögországból behozott áruk kerültek napvilágra, hanem — a legrégebb rétegekből — a görög építészeti technika közvetlen hatásának bizonyítékai is). Egyébként az i. sz. II. században már Justinus római történész megírta: „A gallok civilizáltabb életmódot tanultak a görögöktől, és elhagyták barbár szokásaikat... Olyan haladást értek el, hogy úgy tetszett, mintha Gallia nem gyarmat, hanem Görögország része lett volna.“

Délkeleten a föníciai települések sűrű hálózata állta el a görögök útját, délen azonban alapítottak néhány gyarmatot. Egyiptomba először zsoldosokként, majd kereskedőkként jutottak el. I. e. 570-ben II. Ahmósze (görögül Amaszisz) király megengedte a milétosziaknak, hogy a Nílus deltájában megalapítsák autonóm telepüket, Naukratiszt: a telep neve mindmáig fennmaradt a romjai mellett épült El-Nigrús falucska elnevezésében. Libüában öt vagy hat telepet alapítottak a görögök, ezek közül Küréné volt a legjelentősebb: nevét főleg egy, az i. e. III. század táján készült görög szobor egyik legjobb római másolata, a *kürénéi Aphrodité* őrizte meg (ma a római Thermákban levő Nemzeti Múzeumban látható, közvetlenül Mürón *Diszkobolos*ának torzója mellett). Virágzó várossá — ahol Ammón Zeusz hatalmas temploma és Pheidiasz *Olimposzi Zeusz*-szobrának másolata állt — a théraiak tették. A théraiak egyébként kényszerűségből, feleség és rokonok nélkül jöttek ide: ugyanis

minden családból kisorsoltak egy-egy főt, akinek el kellett költöznie, hogy a szigeten megszűnjék az éhínség.

Északra és északkeletre is hatalmas tömegekben rajzottak ki a görög telepesek. Legkésőbb az i. e. VIII. század elején az aiólok benépesítették az akhájak által bevett és elpusztított Tróját; később a Hellészpontosz európai oldalán megalapították Szészoszt, a szemben fekvő ázsiai oldalon pedig a milétosziak alapították meg Abüdoszt; Abüdosz a népi hagyomány szerint egy tragikus szerelmi történet színtere volt: a történetet Muszaiosz *Héro és Leandrosz* című verséből ismerjük. A phókaiak megalapították Lampszacoszt, az erüthreiaiak Thaszoszon telepedtek meg, a milétosziak pedig létrehozták Küzikoszt (egy mai félszigeten; akkoriban ez a terület még sziget volt a Márvány-tenger keleti partvidéke mellett). I. e. 657-ben állítólag Büszász vezetett telepeseket Megarából egy szarv alakú, aranyfényű öbölhöz, ahol aztán megalapították Büszantiont, a későbbi keletrómai birodalom, majd a bizánci birodalom fővárosát, a ma kétmillió lakosú, keleti mesék városaihoz hasonló Isztambult. Körülbelül ugyanebben az időben a milétosziak nyolc nagy várost alapítottak a Fekete-tenger déli partvidékén; köztük volt Szinópé, s némely monda szerint Szinópé környékén terült el az amazónok birodalmának fővárosa; a szinópei telepesek alapították aztán a Trapezúsz nevű kikötővárost, ahol Xenophón híres anabaszisza véget ért. A milétosziak a Bug torkolatánál megalapították Olbiát, a Krim félszigeten Theodósiát, a Kercsi-öböl mellett pedig Pantikapaiont. A Kercsi-öböl keleti partján a teozi iónok felépítették Phanagoreiát; a Krímen a megari Hérakleia telepesei megalapították Kherszonnéoszt: ennek romjaira épült a mai Szevasztopol. A legtávolabbi görög telepek, Tanaisz és Phaszisz, a gyarmatosítás utolsó szakaszában kereskedelmi telepekből alakultak; mint a szovjet tenger alatti kutatások az utóbbi időben kimutatták, ezen a területen már az i. e. VII. században érvényesült a görög hatás. Ugyanebből a korból származnak a közeli thrák kherszonnéosz athéni telepei is; Imbrosz és Lémnosz szigetein az athéniaiak csupán i. e. 500 körül telepedtek meg.

A görögök az i. e. VII. és VI. században a Fekete-tenger nyugati és az Adriai-tenger keleti partvidékén is a telepek sűrű hálózatát hozták létre. Ezek közül a Dnyeszter torkolatánál épült Türasz, a Dunától délre fekvő Isztrosz, azaz Hisztria (ez, hála a román régészeknek, ma a legalaposabban átkutatott görög települések egyike), Tomoi (a római Tomis, a mai Constanta), Odesszosz (nem a szovjet Ogyessza, hanem a bolgár Várna), Meszembria (Neszébar) és Apollónia (Szozopol) voltak a legjelentősebbek; ezeket a telepeket — Meszembria kivételével — egytől egyig a milétosziak alapították, akik így — nyolcszáz új kolónia alapításával — telepesítési rekordot állítottak föl. Meszembriát a megariak hozták létre. Az albán partvidéken a korinthusziak felépítették a másik Apollóniát (ma is megvannak a romjai Pojana falucska mellett), a kerkürai telepek pedig Epidamnoszt (a római Dyrrhachiumot, a mai Dracot) alapították. Kerkürát, azaz Korfut, „Adria gyöngyét”, amelyet már az ókorban a phaiákok boldog szigetével azonosítottak, a korinthusziak már az i. e. VIII. században benépesítették. Utódaik a Knidoszból érkező telepesekkel közösen alapították Új-, vagyis Fekete-Kerkürát, a mai dalmát Korčulát; valószínűleg a Split melletti búbajos szigetváros, Trogir első telepesei is görögök voltak.

A „nagy gyarmatosítással” történelmük egyik dicső és fényes fejezetét írták meg a görögök, birodalmat azonban nem hoztak létre. Az új községek politikailag függetlenek voltak az anyaközségektől: nem kaptak tőlük parancsokat, nem fizettek nekik adót, egyenrangú félként kereskedtek velük. Persze érezték a vérrokonság összetartó láncát, s háború esetén segítettek nekik. A települések egytől egyig megerősödtek és felvirágoztak, jó részük máig is létezik.

Az i. e. VI. században a gyarmatosítás alábbhagyott, s végül teljesen megszűnt, főként azért, mert már teljesítette feladatát. Elvonta a városok népfőlösségét, lehetővé tette, hogy a régi területek ipari termékei piacot találjanak, és biztosította a gabona behozatálát. S ha már Görögországba élelmiszert lehetett behozni, nem volt szükség arra, hogy az embereket vigyék ki az országból.

Míg Görögország bátor fiai a távoli tengereket járták, hogy partjaikon új hazát keressenek, míg veritékezve városokat építettek, ahol önmaguk ősei voltak, az óhazában más, nem kevésbé bátor férfiak a történelemnek egy másfajta fejezetét írták. Az ő fekhelyük is gyakran csak a pusztá föld, takarójuk az ég volt, kezükben azonban ásó és ácsfésze helyett kopja és kard villogott.

A görögök bátor tengerészeknek, ügyes kereskedőknek, leleményes földművelőknek, kitűnő művészeknek és tudósoknak bizonyultak; de mindig és mindenekelőtt katonák voltak. A háború tudománya és művészete nélkül nem született volna meg a kultúrájuk, s ha mégis, akkor elpusztult volna. Ez a megállapítás nem a háború igazolása, hanem egy történelmi tény józan tudomásulvétele.

A háború és a béke körülbelül egyenlő mértékben vett részt a görög történelem alakításában. Csak nagy néha jöttek boldog esztendőök vagy évtizedek, amikor Görögországban nem csörgött a fegyver, nem folyt vér a becsület és dicsőség mezején, mikor a partok mellett nem sülyedtek el megrongált hadihajók, s az erőszakos tettek csak magánjellegűek és nem állami méretűek voltak. Néha szinte az egész görög nemzet harcolt: polgárháborúban vagy idegenek ellen. Persze egy fűszálért vagy éppen a szomszédos vakondtúrásért viselt miniháborúkról is tudunk. Hérodotosz például megemlíti Spárta és Argosz konfliktusát, amikor is — kölcsönös megegyezés alapján — mindkét oldalon csupán háromszáz férfi harcolt; az arkadiai hagyomány olyan csatára is emlékezik, amelyben három férfi harcolt három férfi ellen. Hogy miért robbantak ki ezek a háborúk, a régi történetírók sem tudják; az okot az ürüggyel talán már akkoriban is szokás volt felcserélni.

A mítoszok és a sötétség korának háborúiról — amelyek során véres barázdával vonták meg a görög törzsek határát — nincsenek biztos adataink. Az első történelmi hitelességű háború az i. e. VIII. században robbant ki Görögországban (talán i. e. 735 körül, az időszámítás azonban bizonytalan), méghozzá az addig jószomszédságban élő spártaiak és messzéniaiak között. A messzéniaiak állítólag „kezet emeltek” a spártai lányokra, midőn azok áldozni mentek a Taigetosz hegyére, Artemisz istennő közös szentélyébe; a spártaiak ezért elégtételt követeltek. Mivel ebben a „kézraemelésben” biztosan volt valami — ki tudja, mi? —, a messzéniaiak egy része hajlott rá, hogy megkövessék a spártaiakat; de a makacsabbak pártja diadalmaskodott, s így a követelést elutasították. A spártaiak erre Theopomposz király vezetésével betörték Messzéniaiba, aránylag könnyen elfoglalták a kaukónok és a drüopok területeit, majd megütköztek Arisztodémosz király seregével. Arisztodémosz húsz álló esztendeig változó szerencsével harcolt, végül visszavonult az Ithomé hegyén álló erődítménybe; feláldozta lányát az isteneknek, s mert ez sem segített, lánya sirja fölött öngyilkosságot követett el. A spártaiak leigázták a messzéniaiakat, földjüket kisorsolták egymás között. Ez volt az ún. első messzéniai háború; a második i. e. 645 körül robbant ki: a leigázottak fellázadtak, s vezérük, Arisztomenosz megszerezte a szomszédos Piszta és az arkadiai Orkhomenosz királyának támogatását is. A spártaiak csak tizenhét évi nehéz küzdelem után győztek, és Arisztomenosz, aki maroknyi hívével együtt megszökött a fogságból, emigránsként halt meg Rhodoszon. (A teljesség kedvéért megemlíthetjük, hogy i. e. 464-ben — már a történelmi időkben — kitört a tíz évig tartó harmadik messzéniai háború, amely ugyancsak a spártaiak győzelmével végződött. Szabadságot csupán Epameinondasz thébai hadvezér hozott Messzéniaának i. e. 370-ben; ő alapította meg az Ithomé hegy alatt az ország új fővárosát, Messzéniaát is.)

A spártaiakat a termőföld hiánya űzte háborúba, s midőn földet már szereztek, nem volt elég földművelő rabszolgájuk; az is lehet, hogy az állandó hadviselésben a lakosság sűrűsége is szerepet játszott, hiszen Tarentum kivételével, ahova az i. e. VI. században törvénytelen gyermekeiket küldték, a spártaiak nem alapítottak kolóniákat. Bár a gazdag városok, például az Euboia szigeti Khalkisz és Eretria, szintén hosszú háborúkat viseltek, pedig ezek kolóniák tucatait alapították. Az i. e. VIII. század végén köztük robbant ki az ún. lelantoszi háború: nevét arról a síkságról kapta, amelyen és amelyért a harc folyt. Több mint száz évig tartott, ez pedig rekord az antik korban. A háború szinte lovagiasan kezdődött: a khalkiszi arisztokraták azt javasolták, kössenek ünnepélyes szerződést, hogy a harcban nem használnak olyan embertelen, távolról pusztító fegyvereket, mint például a dárda, és hogy nem ölik meg azt a katonát, aki eldobja fegyverét és kegyelmet kér. Ezt a szerződést kezdetben mindkét fél megtartotta, később azonban arra a meggyőződésre jutottak, hogy háborúban a győzelem a fontos, nem a háború formái, s a harc közönséges öldökléssé fajult, amelyben Eretria elvérzett. (I. e. 490-ben a perzsák teljesen elpusztították Eretriát, lakosságát pedig keletre hurcolták; romjain később új város keletkezett, a mai Nea Pszeira. Később Khalkisz is háborúnak esett áldozatul; csupán a XIII. században építették újjá a keresztetek.)

A görögök a gyarmatokon is az óházában viselt háborúkhhoz hasonló harcokat vívtak egymással, bár nem olyan gyakran. Ezek a háborúk azonban minden esetben sokkal pusztítóbb hatásúak voltak: ezt főként Szübarisz példája bizonyítja. Szübarisz gazdagsága — érthetően — csábította a szomszédos népeket; amit a városról tudunk, abból könnyen kitalálhatjuk, hogy a katonai szolgálat ott nem volt a férfiak vágyálma. Szübarisz tehát zsoldosokra támaszkodott. Midőn az i. e. VI. században a szübariszi demokraták megdöntötték az arisztokrata kormányt, a konkurrens Krotón arisztokratái közbelépésre szánták el magukat. I. e. 511-ben (vagy 510-ben) a város gyengén védett falai alá vezették seregüket, s hogy szándékaik felől senkiben se hagyjanak kétséget, „a várost kifosztották, és lakosságát kiirtották”, mint Diodórosz írta. A menekültek utódai újra felépítették Szübariszt, a krotóniak pedig i. e. 444-ben ismét elpusztították; a romok fölött még egy hatalmas árkot is ástak,

s belevezették a Kratisz folyó vizét. A harmadik Szübarisz, amelyet Thúria néven néhány kilométerrel távolabb alapítottak, már nem görögök rombolták le; az egymás közti harcokban kimerült görögök mindannyian az itáliai „hegyi barbároknak” estek áldozatul. A régészeknek a modern tudomány legbonyolultabb eszközeit kellett igénybe venniük, hogy megállapíthassák, hol állt Szübarisz... Ez csupán 1965-ben sikerült az amerikaiaknak, pontosabban a pennsylvaniai egyetem kutatóinak.

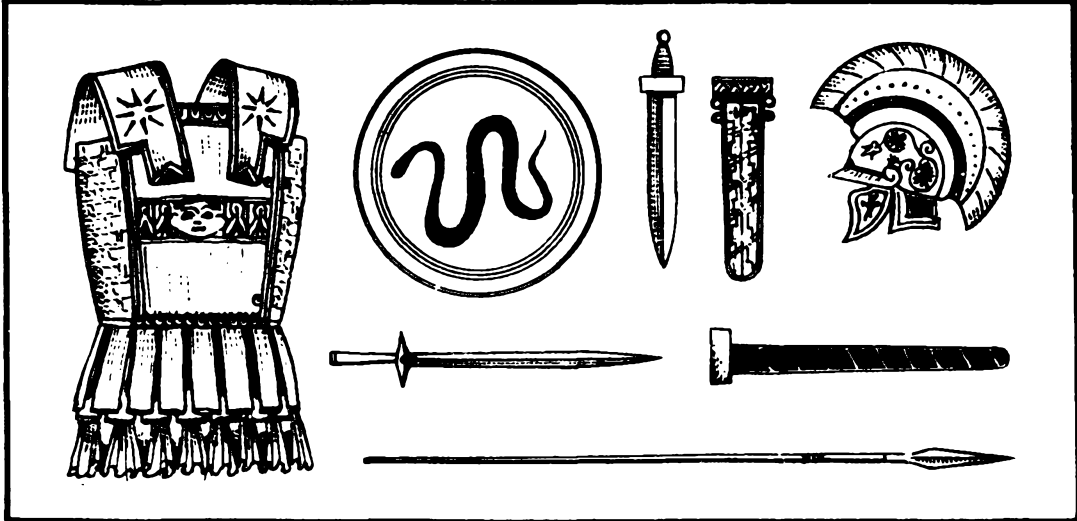
A görögöknek a nem görögökkel vívott harcaikban is alkalmuk nyílt vitézségük bebizonyítására; keleten a lüdök, nyugaton az etruszkok és a karthágóiak ellen viseltek háborúkat. Ezek az i. e. VII. és VI. századi harcok azonban csak előjátékai voltak az erők nagy összemerésének, amelyben már a csataterén elért győzelemnél vagy vereségnél sokkal többről volt szó: a görögök léte forgott veszélyben. A gyakran értelmetlen véres testvérharcok hirtelen értelmet kaptak — mint erőnléti gyakorlatok, előkészületek a világtörténelmi jelentőségű nagy összecsapásra, amely görög-perzsa háborúk néven vonult be a történelembe.

Jeles kutatók, például J. Kromayer és G. Veith, úgy jellemzik a görögöket (*A görögök és a rómaiak hadászata*, 1928), mint „alapjában véve nem katonai nemzetet”. „A görög katona a harcban is egyenruhába öltöztetett civil maradt, a római földműves pedig szántás közben is szabadságon levő katona volt”, írják, és valahogy megfélemedeznek Spártáról, amely valósággal militarista állam volt, ahol a katonaság kiváltságot élvező kasztot képezett, megfélemedeznek a hatalmas teljében levő Athénról, megfélemedeznek Epameinondas Thébájáról, Fülöp és Nagy Sándor makedónjairól, Pürrhosz epeiroszi népéről, és megfélemedeznek az egyiptomi és a perzsa királyok görög zsoldosairól (a régi akhájokról és dórokról nem is szólva). A görögök Görögországba jövetelük óta *kat exokhén* katonák voltak, szem előtt tartották a katonai rátermettséget és erkölcsöt (igaz, közöttük is voltak gyávák, még — mint Homérosz tudjuk — a hősi korban is), mindig a legjobb fegyverzetet viselték, és a legjobb taktikára törekedtek. Mint más területeken, a hadászatan is az újat, a haladót képviselték — bármiként értékeljük is ezt aényt.

A görög hadászat fejlődését úgyszólván megszakítás nélkül figyelemmel kísérhetjük — egészen az őstörténeti időktől fogva. Részleteiben aránylag összetett, mivel a görögöknek sohasem volt önálló hadseregük, a fejlődés főbb vonásai azonban világosak. Homérosz szerint Trója alatt az akháj királyok egyesült seregei harcoltak, s minden sereg különálló egységet képezett: saját parancsnoka volt, és törzsek, illetve nemzetségek szerint tevődött össze. Legfőbb politikai szervük a „férfiak gyűlése”, amelyen minden harcosnak jogában állt a véleményét elmondani. A legfőbb katonai szerv az egyes seregek vezéreiből és a jósból álló katonai tanács volt; a főparancsnok parancsait a csata megkezdése előtt nem lehetett megfellebbezni. A dór beözönlés idején Görögországban annyi önálló hadsereg létezett, ahány törzs; később a seregek száma az önálló államok számával volt egyenlő. Ezen a seregek időnkénti, átmeneti szövetsége sem változtatott.

A legrégibb görög fegyverzetet az akháj korban ismerjük: a régészeti leletek és Homérosz leírásai az akháj fegyverekkel kapcsolatban megegyeznek. Támadó fegyverként bronzszekercét, lándzsát, kardot, tört, íjat és paritát használtak. A harcosok védelmére fából és bőrből készült, téglalap vagy ellipszis alakú, kétoldalt kivágott nagy pajzsok, szögekkel vagy vadkanfogakkal megerősített borsisakok (később fémből készültek, és forgóval látták el őket), lenből vagy bőrből varrt zubbonyok, esetleg fémpancélok és (eredetileg bőr, később fém) lábszárvédők szolgáltak. A nagy, súlyos pajzsot idővel kiszorította a kisebb, kerek pajzs (ez általában fémből készült, és háromnegyed méter átmérőjű volt). A páncél minősége szintén javult, úgyhogy a test minden veszélyeztetett részét tökéletesen befedte. A dórok hosszú vaskardokkal és vashegyű dárdaikkal fegyverezték fel magukat. Ez a vas a mi igényeinkhez képest túlságosan lágy, de hatékonyság dolgában fölötte állt az akháj fegyvereknek. A fegyverekkel kapcsolatban nem beszélhetünk „sötétség koráról”; a jobb minőségű, vasból készült fegyverek ugyanis gyorsan elterjedtek, és egyre tökéletesedtek. Főként keménységük növekedett, és alakjuk vált célszerűbbé; a parancsnokok fegyvereit művészi díszítéssel is ellátták. Tekintettel az akkori technikára és technológiára, aránylag drágák voltak, de a fegyverzet már akkor is azok közé a dolgok közé tartozott, amelyeken csak a legvégső esetben takarékoskodik az ember. A törzsi, illetve az állami költségvetés szerencséjére azonban az akkori fegyverek legalább százszor lassabban koptak el, mint a mi repülőgépeink vagy tankjaink; tudunk esetekről, hogy az unoka nagyapja páncéljában harcolt, és — nem egy akkori fegyver ma is egészen jó állapotban van.

A görögök még a történelmi időkben is sokáig kizárólag gyalogosokként harcoltak. Homérosz ugyan emlegeti a „derék lovasokat” és a „harci szekereket”; nála azonban csak a súlyos páncélba öltözött vezérekről van szó, akik szekéren vitették magukat a hadsorok elé, ott aztán leszálltak, és

Görög fegyverek. ókori rajzok és leletek alapján

gyalogosan harcoltak a katonák élén. (Szó szerint a katonák élén: a vezérek front mögötti biztonságos fedezékét a görögök minden haladásuk ellenére sem találták fel.) Szekér szekér elleni vagy szekerek gyalogság elleni harcáról (Egyiptomtól és Mezopotámiától eltérően) nincsenek Görögországból származó híreink. Trója alatt és azután — hosszú évszázadokon keresztül — Görögország egyetlen vidékén sem harcolt lovasság; csupán az i. e. VI. században alapítottak lovasságot a thesszáliaiak, i. e. 477-ben az athéniai (eredetileg háromszáz, később ezer katonából állt), i. e. 430-ban pedig a spártaiak. A megerősített városokért a falak előtt elterülő síkon viaskodtak; a gyors támadás helyett előnyben részesítették a bekerítést. A görögök tulajdonképpen még a tengeri ütközetekben is gyalogos módra harcoltak; ha nem sikerült a hajó orrát beszakítva elsüllyeszteniük az ellenséges hajót, eltördelték az evezőit, hogy ne mozdulhasson, csapóhid vagy kötél segítségével átjutottak a fedélzetére, s ott úgy harcoltak a legénységgel, mintha csak a szárazföldön lettek volna. A katapultok, a faltörő kosok, a „görögtűz” és más harci eszközök későbbi idők találmányai.

A görög katonaság a legősibb időktől fogva a sereg fő erejét képező — páncélos, karddal és dárdával harcoló — nehéz fegyverzetű gyalogosokból, azaz hoplitákból (*hoplitai*), valamint az íjjal, parittyával és lándzsával felszerelt könnyű fegyveresek (*gimnoi*) segédcapataiból állt. Az akháj időkben, mint Homérosztól tudjuk, a „Zeusz táplálta” vezérek és a közönséges „gyalognép” között jelentős különbségek voltak. Bár a csatába fej fej mellett, „hadi rendben” vonultak, a sereg taktikai egységét a nemzetség vagy a törzs képezte. A harc egyéni párviadalokból állt, s a vezér a vezér elleni harcra törekedett; általában a vezérek párviadalának kimenetele döntötte el a csatát. A dórok bejövetele után az ősi taktikával együtt a különbségek is eltűntek. Az új harcrendet és taktikát aztán a spártaiak emelték a legmagasabb színvonalra; tőlük vette át — kisebb vagy nagyobb eltéréssel — az összes görög állam. Az egyéni összecsapások és a vezérek párviadala helyébe az ún. falanxokba (*phalanx*: „hadrend”) tömörült nehéz fegyverzetűek zárt egységeinek a harca lépett. A harci feladat az volt, hogy az ellenséget legyőzzék és rákényszerítsék: ismerje el vereségét, és vonja le belőle a megfelelő politikai következtetést. Az ellenség megsemmisítéséről a görög seregek közti ütközetekben csak kivételesen esett szó, s a győztes általában üldözőbe se vette a vesztest. A barbárok ellen viselt háborúkban persze más szabály szerint jártak el.

A falanx rendszerint téglalap alakba rendeződött századokból (*lokhoi*) tevődött össze: egy században nyolc sor volt, s minden egyes sorban tizenkét férfi állt. A harcot megnyitó első sorba és az előrenyomulást szorgalmazó, illetve a visszavonulást megakadályozó utolsó sorba a legtapasztaltabb katonákat állították. A század négy szakaszra (*enómotia*) oszlott, s két század egy magasabb katonai egységet (*mora*) alkotott. A falanx és a falanx részeinek nagysága az illető állam lehetőségeitől függött. A csatában a falanx „mélysége” mindenütt egyforma volt, a támadást és a védekezést teljes

szélességében, frontálisan vezették. A harcorsót a jobbszárny döntötte el, ahová mindig a legderekből vitézeket állítottak; a jobbszárnyat ugyanis a katonák nem védték pajzsokkal, ezért veszélyesebb és megtisztelőbb helynek tartották. Ilyen felállítást és ilyen taktikát alkalmaztak a görögök hosszú évszázadokig, egészen a thébai Epameinondas és a makedóniai II. Fülöp reformjaiig (i. e. IV. század). Főként a perzsák ellen viselt háborúk során vált be: a perzsák hatalmas seregei a szó szoros értelmében összetörtek a falanxokon.

A csatákhoz a görögök sík, esetleg enyhén lankás területet választottak; a harcot a seregek erejének és vitézségének, nem pedig a terep adta fölénynek kellett eldöntenie. Az ütközet a falanxok felsorakozásával kezdődött; a katonák vezényszóra megindultak, előbb futólépésben haladtak, majd futásnak eredtek, és — miközben a dobpergés egy pillanatra sem szűnt meg — *alala!* harci kiáltással az ellenségre vetették magukat. Csupán a páncéljuk alatt vörös *khiton* (azért vöröset, hogy ne lehessen látni a vért) viselő spártaiak vonultak az ütközetbe lassan lépkedve, miközben fuvolakísérettel harci dalokat énekeltek; a többiektől eltérően, akik hirtelen rohammal és szörnyű lármájukkal akarták az ellenséget megrettenteni, ők éppen a nyugodtságukkal ejtették rémületbe az ellent. A régebbi időkben az ütközeteket tulajdonképpen a hopliták vívták meg, a könnyű fegyveresek csupán másodrangú katonáknak számítottak (távolabbról parittyáztak, lándzsát hajítottak stb.). A barbárok elleni védekezésben azonban a görögök sem haboztak a terep adta előnyöket kihasználni, azonkívül megtámadták az ellenség menetelő egységeit is, felforgatókkal nyugtalanították őket, és egyáltalán: úgy harcoltak, ahogy nem határoktól, hanem a szabadságáért harcol az ember.

A falanx kemény kiképzést és még keményebb fegyelmet kívánt meg. Mindkettőben a spártaiak tűntek ki; sok-sok lemondás és sok-sok veríték volt ennek az ára. A fiúgyermeket mindjárt születése után hivatalosan megvizsgálták, elég erős-e ahhoz, hogy egyszer majd katona legyen; ha nem felelt meg az általános normának, megölték. Hétesztendős korától tizenkét éves koráig külön közösségben nevelték, gyakorlatoztatták futásban, ugrásban, birkózásban, diszkoszdobásban és gerelyvetésben, ezenkívül minden lehetséges viszontagság elviselésére és feltétlen engedelmisségre szoktatták. Tizenkét éves korától tizenhat éves koráig szigorított nevelésben részesült, hogy minél jobban felkészüljön a négy évig tartó katonai kiképzésre. Húszéves korától harmincéves koráig katona volt, körülbelül tizenöt férfiből álló csoportban élt: egy sátorban lakott és egy asztalnál étkezett társaival. Azután teljes jogú polgárrá lett, és családot alapíthatott; ám a katonai szolgálatot, az állandó gyakorlatozást — amelyet csak a háború szakított félbe — tovább folytatta egészen hatvanéstendős koráig. Az athéniaiak kényelmesebben éltek: életének tizennyolcadik évében, midőn teljes jogú polgár lett, a fiatal férfi bevonult kétéves katonai kiképzésre, és a münükhiai vagy az aktoszi kaszárnyákban élt; huszonegy éves korától hatvanéves koráig tartalékos volt, s csupán háború esetén végzett katonai szolgálatot (az ötven és hatvan év közötti férfiak otthon, a határokon túl csak a fiatalabbak). Thébában, Korinthoszbán, Argoszbán és némely más városban az athéninál szigorúbb rendszer uralkodott, de annyira szigorút, mint Spártában, sehol másutt nem vezettek be; a többi görög állam Spártában egyáltalán nem látott eszményt. Emellett érdekes, hogy az „igazságnak ama órájában”, midőn a harctéren a férfi szemtől szemben állt a halállal, a görög katonák minősége — a kiképzés keménységétől és időtartamától függetlenül — lényegében egyforma volt, főként ha meg voltak győződve harcuk igazságosságáról, és bíztak vezéreik képességében. Akinek tetszett a katonai élet, vagy más módon nem tudott megélni, felcsaphatott zsoldosnak. A spártaiak és az arkadiaiak általában nehéz fegyverzetű gyalogosokként, a krétaiak íjászokként, a rhodosziak parittyásokként és tengerészekként, az aitolok és az akarnaniaiak pedig kopjásokként szolgálták a görögöket és nem görögöket, azaz mindenkit, aki ezért fizetett nekik.

Katonák és háborúk — kölcsönösen szaporították egymást, mai szemmel nézve mind a kettőből túl sok volt Görögországban. Kevésbé vigasztaló, hogy a harcokban egy kissé máshogy jártak el, mint a barbárok, ámde meg kell állapítanunk: kialakították a hadi jog és a hadi szokások bizonyos normáit, s ezeket be is tartották. A történelmi időkben például már nem fordult elő, hogy görög állam görög állam ellen háborút viselt volna anélkül, hogy formálisan is hadat ne üzent volna, és előre ne közölte volna a lehetséges megegyezés feltételeit (és a teljesítésükre kiszabott határidőt). Tudunk olyan esetekről, hogy az ellenfelek igyekeztek korlátozni a háború következményeit: meghatározták a harcosok számát (mindkét oldalon egyformán, akár egy sportmérkőzésen), vagy egyes fegyvernemek betiltásáról kötöttek egyezményt. Azt a katonát, aki megadta magát a harcban, az ellenségnek nem volt szabad megölnie; a sebesültek ápolására és az elesett harcosok eltemetésére a parancsnokok fegyverszünetet kötöttek. A foglyokat — a keleti despotizmusok általános gyakorlatától eltérően — nem kínozták és meg sem nyomorították; az előre megszabott váltságdíj

kifizetése után szabadon bocsátották őket. A barbároktól eltérően a templomokat és a középületeket tisztelték, tehát nem rombolták le; ha az ostrom alatt álló város megadta magát, nem fosztották ki, és a nem harcoló lakosságot sem mészárolták le. S ami a legfőbb: a görög háborúkban kizárólag férfiak harcoltak férfiak ellen.

A hadi szerencsét a görögök változónak tartották, akárcsak a hold arcát; tudták, hogy aki ma győzött, holnap csatát veszthet, és eszerint viselték magukat. A csatát nyert hadvezérnek jogában állt a harctéren *tropaion*t, zsákmányolt fegyverekkel feldíszített győzelmi oszlopot állítani. Az i. e. VIII. századtól — az Amüklai felett aratott győzelem spártai *tropaion*jától — fogva ez a győzelmi oszlop mindig fából készült. Mégpedig azért, nehogy túlságosan sokáig álljon, s az ellenfelet szüntelenül az elszenvedett vereségre emlékeztesse, s ezáltal akadályá legyen a jövőben köthető szövetségnek.

A görögök azonban az erők kölcsönös összemérésének a háborúknál sokkal rokonszenvesebb formáit is ismerték: az istenek tiszteletére rendezett — versenyekkel egybekötött — ünnepi játékokat. Előttük senkinek sem jutott eszébe hasonló dolog, és az antik kor letűnte után ezerévszáz esztendeig tartott, míg az emberek rájöttek arra, hogy legalább egyet — az olimpiai játékokat — fel kellene újítani.

Ezek voltak a legrégebbi és az egész görögség számára legjelentősebb játékok: régebben keletkeztek, mint az Apollón tiszteletére i. e. 582-től Delphoiban tartott püthiai játékok, régebben, mint a Poszeidón tiszteletére i. e. 580-tól Korinthoszbán tartott iszthmoszi játékok, s régebben, mint a Zeusz tiszteletére i. e. 573-ban alapított nemeai játékok. A görög hagyomány szerint az olimpiai játékokat első ízben i. e. 776-ban rendezték meg Élisz szent földjén, Olümpiában; ezzel az évszámmal kezdődik a görög időszámítás, s egyes kutatók fenntartásai ellenére is állíthatjuk, hogy ez a dátum megbízhatóbb, mint a római időszámítás kezdete, „a Város alapítása“, vagy pedig a mi időszámításunké, a „Krisztus születése“.

Az olimpiai játékok eredete elvész a mítoszok homályában és a kutatók nézeteinek bizonytalanságában. A legerterjedtebb változat szerint a játékokat Héraklész akkor alapította, mikor visszatért az argonauták kolkhiszi útjáról, hogy a hősök találkozhassanak: összemérhessék vítétségüket, és megerősíthessék baráti kapcsolataikat. A játékok számára Éliszben, az Alpheiosz és a Kladeosz folyók között választott helyet, Olümposzi Zeusznak szentelte, és Olümpiának nevezte el. Egy másik változat szerint Héraklész a játékokat Augeiasz király fölött aratott győzelme emlékére alapította; egy további verzió szerint nem is Héraklész, hanem utóda, Oxülosz volt az alapító, aki a dórok segítségével király lett Éliszben. A mítoszok Tantalosz király fiát, a Peloponnészosz meghódítóját, Pelopszt is az olimpiai játékok megalapítójának tartják; a játékok állítólag Pelopsz és Oinomaosz király életre-halálra vívott versengését idézik, amelyben Pelopsz győzött, s elnyerte Oinomaosz leányát, Hippodameiát és az éliszi trónt. A játékok pontos műsorát és rendszeres idejét állítólag csak Oxülosz utóda, Iphitosz korában határozták meg: az olimpiai játékokra Iphitosz az összes görögöt meghívta, hogy a delphoi jóshely tanácsa szerint ily módon vegye rá őket az évszázados háborúskodás befejezésére, amelyben kölcsönösen kiirtották volna egymást. A szomszédos Pisza királyával, Kleoszthenesszel és Lükurgosz spártai uralkodóval Iphitosz állítólag még szerződést is kötött Olümpia és látogatói sérthetlenségéről: ez a szerződés lett később alapja az *ekekeheiriának* — a görög államok közt a játékok idejére kötött szent békének.

A mítoszok és a hagyományok magvát kereső modern kutatók általános meglepetésre (maguk is csodálkoztak rajta) felfedezték, hogy a játékok eredetét régebbi múltban kell keresni, mint azt a mítoszok feltételezték. A régészeti leletek alapján mindannyian úgy tartják, hogy Olümpia már a görögök bejövetele előtt is kultúrközpont volt, és hogy az ottani játékok kezdetei a műkenéi időkig nyúlnak vissza. Úgy tetszik, Olümpiában eredetileg a görög földanya, Gaia elődjét, később pedig a főistent, Zeust is tisztelték; a völgy fölött álló domb emberemlékezet óta Zeusz apjának, Kronosznak a nevét viselte. A játékok megrendezésének legősibb bizonyítéka egy versenykocsi terrakotta szobrocskája; Dörpfeld tártá fel, körülbelül i. e. 1800-ból származik. Ami Iphitosz királyt illeti, az ő alakja is némileg ködbe burkolt, akárcsak Kleoszthenész vagy Lükurgosz; de még az i. e. IV. században Arisztotelész feljegyezte, hogy a szerződésük szövegét tartalmazó korongot látta Héra istennő olümpiai templomában, ahová hitelesíteni vitték. Ez természetesen későbbi másolat vagy utólagos igazolás is lehetett; az utolsó ember, aki ezt a korongot saját szemével látta, és hírt adott róla, Pauszaniasz volt az i. sz. II. században.

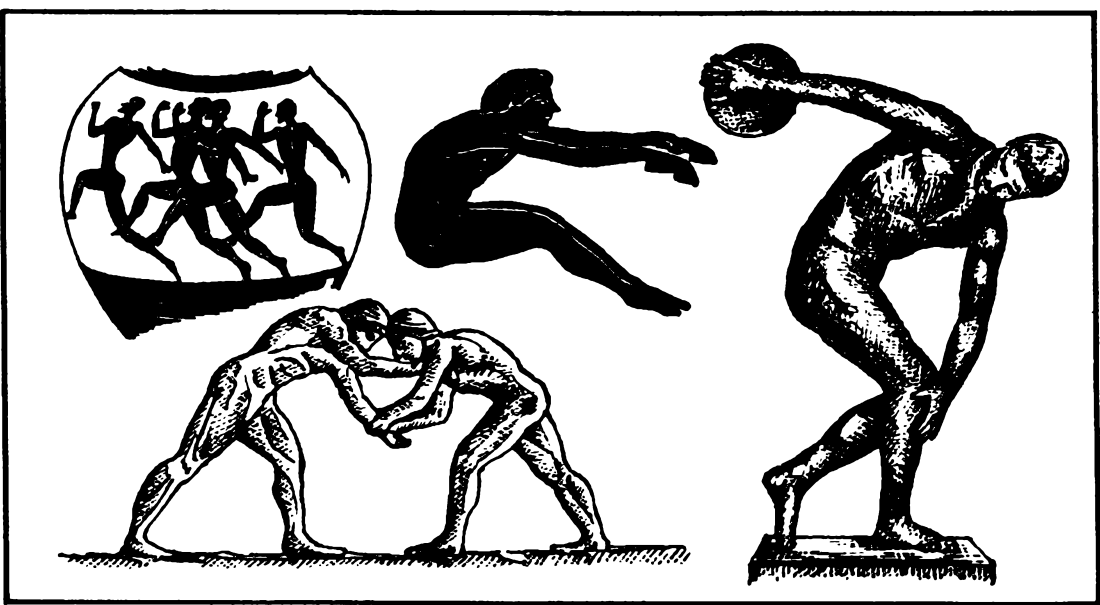
Az olimpiai játékokat négyévenként — általában júliusban vagy augusztusban — tartották, s a versenyeken minden szabad görög részt vehetett, feltéve, ha feddhetetlen életű volt: a rendezők

előtt tanúságot tett képességeiről, és megesküdött, hogy becsületesen fog versenyezni. Nézőként az idegenek és a rabszolgák is ott lehettek, de csak a férfiak; a versenyeket a nők közül csupán Déméter egyik papnője tekinthette meg. A játékokat három, később tizenkét tisztviselőből álló testület irányította, amelyet Piza és (i. e. 576-tól) Élisz tekintélyes polgárai közül választottak; ezeket a tisztviselőket hellanodikoknak hívták; ők voltak a döntőbírák, a győztesek kihirdetői és a szent béke őrizői. A játékok pontos időpontját is a hellanodikok tűzték ki; a versenyzőknek már két hónappal a játékok kezdete előtt meg kellett jelenniük az edzések és a selejtező mérkőzések lebonyolítására. A játékok kezdetben három napig, később egy hétig tartottak; Attisz szent körzetében, Zeusz oltára előtt, a legfőbb olümposzi istennek bemutatott áldozattal kezdődtek és fejeződtek be.

A görög történetírók szerint, akik a játékoknak ugyanolyan figyelmet szenteltek, mint a háborúknak, az olimpiai versenyek kezdetben csupán egyetlen versenyszámból álltak: ez a szám az egy stadion (197,27 méter) távú „egyszerű futás” (*dromosz*) volt. A versenyzők ruhátlanul és mezítláb futottak; a mi kemény felületű pályáinktól eltérően az olimpiai versenypályát negyed méter vastag homokréteggel vonták be. A 14. olimpiai játékokon bevezették a második versenyszámot: a két stadion távú „kettős futást” (*dotikhosz*). A 15. játékokon már a tizenkét stadion távú „hosszú futást” is bevezették; ezt a távolságot később kétszeresére, azaz kb. 4,2 kilométerre növelték. Mivel a futás túlságosan is egyoldalú verseny volt, a 18. játékokon bevezették az „öttusát” (*pentathlón*), a futás, távolugrás, diszkoszvetés, gerelyvetés és birkózás összetett versenyét. A távolugrás nem fejlődött önálló versenyszámmá, az öttusa része maradt; magasított dobantóról ugrottak, és az ugrók súlyzók lengetésével is segíthették magukat. A diszkosz 24–36 centiméter átmérőjű és 4–6 kilogramm súlyú volt; magasított helyről, álló helyzetből dobták el. A gerely 120–150 centiméter hosszú volt, közepén hurokra kötött szijacskaival, a szijacska segítségével forgásba hozták, hogy jobban tartsa az irányt. A birkózásban tiltották a veszélyes fogásokat, az győzött, aki háromszor földre döntötte versenytársát. A 23. játékokon bevezették az ökölvívást (*püx*), a 25. játékokon pedig a négylovas, kétkerekű kocsik gyorsasági versenyét (*hippodromosz*). A 33. játékok új versenyszáma a *pankraton*: szabad stílusú birkózás, melyben engedélyezték az összes fogás- és ütőnevet, amelyekkel férfi a férfi elleni harcban fegyvertelenül egyáltalán élhet. A játékok műsora egyre bővült, főleg a serdülők versengéseivel és a kocsiversenyekkel; a 65. játékokon bevezették a hoplitafegyverzetben lebonyolított „honvédelmi rátermettségi futóversenyt” (*hoplitodromosz*). A 96. játékokon már trombitások és kikiáltók is versenyeztek: hangerősségben, mégpedig azért, kié legyen a győztesek kihirdetésének joga.

Az olimpiai játékokról sok mindent nem sikerült megtudnunk. Például azt, hogy helyből ugrottak-e vagy pedig nekifutással, milyen technikája volt a gerelyvetésnek, milyen időket értek el a futók. A teljesítményekről összehasonlíthatatlan vagy hihetetlen adatok állnak rendelkezésünkre; a krotói Phaülosz állítólag összes versenytársát legyőzte, amikor 95 láb (csupán 29,3 méter) távolságra vetette diszkoszá, a spártai Khionisz, a 29–31. játékok győztese pedig állítólag 52 láb (16,7 méter) távolságra ugrott, ami nagyjából kétszerese a mai világcúcsnak. Ezzel szemben sok-sok másféle részletet megtudtunk; a birkózásban használt fogások jegyzékét lefordítani sem tudjuk teljesen. És sok-sok kritikai megjegyzésről is tudomást szereztünk: ezek a megjegyzések főként azokra a sportágakra vonatkoznak, amelyek nem álltak összhangban a harmónia elvével. Szókratész például megállapította, hogy „a hosszú futás elformátlanítja a testet, mivel a futók lábikrája megerosodik, válluk pedig keskeny marad”: Platón — a diszkosz- és gerelyvetők versenyével kapcsolatban — elítélően nyilatkozott a bal kéz elhanyagolásáról (Az antik filozófusokat általában csak a modern filozófusok írásaiból ismerő mai ember nem is sejtí, hogy azok mennyi figyelmet szenteltek a testnevelésnek és a sportnak. És talán az összes modern költő együttvéve sem alkotott a sportról, illetve a sportolókorról annyi verset, mint Pindarosz egymaga.)

Az antik korból származó dokumentumok összesen 293 olimpiai játékról beszélnek; ezek közül több mint 250-et különböző források alapján hitelesíteni tudunk. Ha az i. e. 776-ban megrendezett első játékok vitathatóak, az i. sz. 393-ban lejátszódott utolsó játékok teljesen vitathatatlanok; az olimpiai játékokat — csaknem 1200 esztendő után — I. Theodosius keresztény császár szüntette meg, mivel szerinte csupán „pogány ünnepségről” volt szó. A játékok legjelentősebb résztvevőinek — köztük a különböző görög államok királyainak, illetve uralkodóinak — neve azonban ránk maradt. Hierón szürakuszai és Thérón akragaszi uralkodó például a lóversenyben győzött (Az újkori olimpiai játékokon csupán egyetlen uralkodó vett részt éppen II. Konstantin görög király, aki állítólag az egyetlen amatőr volt az 1956-os római olimpián, s aranyéremmel tért haza.) Az olimpiai játékok

A görög sportágak, ókori rajzok alapján. Balra futók (egy az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumban látható Panathénaiia-vázáról), mellettük távolugró (a koppenhágai Ny Carlsberg Glyptothekben levő festett attikai tálról), alatta birkózók (az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumban levő márványtábláról), jobbra diszkobolosz (Mürön szobrának rekonstrukciója alapján, amely a római Thermákban levő Nemzeti Múzeumban látható)

győzteseinek nevét szinte egytől egyig ismerjük: az első az éliszi Koroibosz, az utolsó pedig az arméniai Varasztadész volt.

Hogy a görögök milyen jelentőséget tulajdonítottak az olimpiai játékoknak, abból is láthatjuk, hogy az „olümpionikosz” címet (azaz az olimpiai győztes, nem pedig az egyszerű résztvevő címét) a legmagasabb kitüntetésnek tekintették, amelyet férfi egyáltalán elérhetett. Az olimpiai győztes hazatérése Cicero szerint egyenlő volt a római triumfusszal, azaz a győztes hadvezér Rómába való ünnepélyes bevonulásával; egész életében a polgárok figyelmének és tiszteletének központjában állt, s ha akart, a község számlájára étkezhetett és lakhatott. Jogában állt, hogy — az istenek és a maga dicsőségére — még életében szobrot állíttasson az Altiszban, ezt pedig még az uralkodók sem tehettek meg mindig; ha egymás után háromszor győzött, a szobor őt ábrázolhatta. Egyébként az egyetlen jutalom, amelyet Olümpiában kapott, a Héraklész ültette szent olajfa leveleiből font koszorú volt.

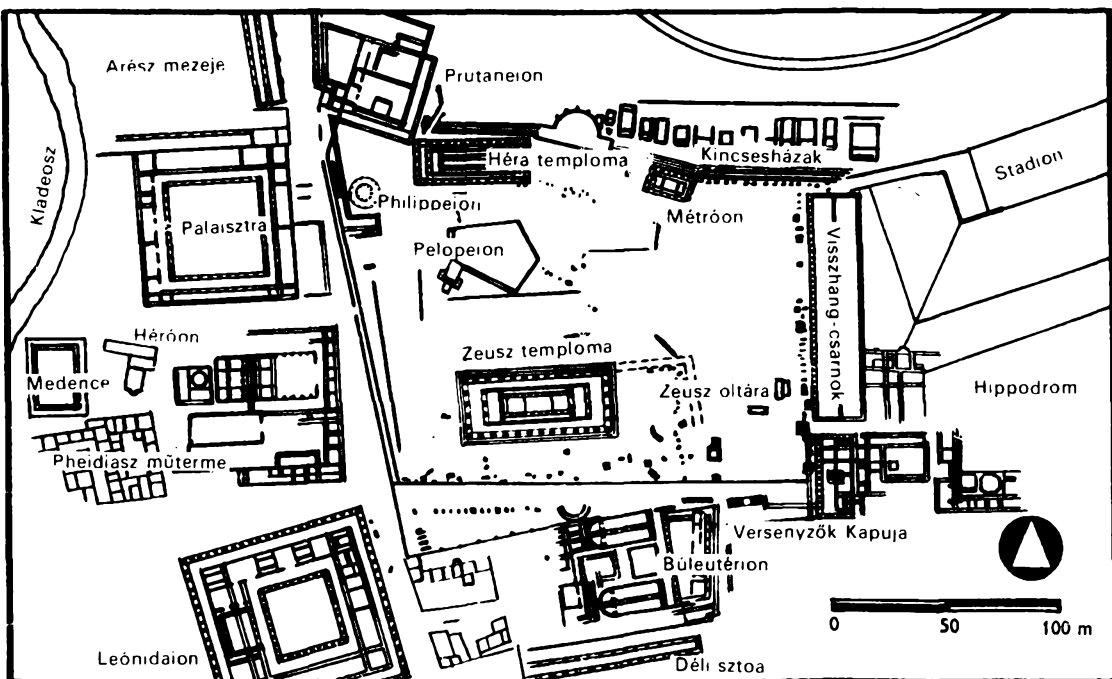
Mindez azonban csak az egyik, a sporttal kapcsolatos oldala volt az olimpiai játékoknak, s azt hiszem, ez a „csak” nem egy embert megdöbbsent. A *kalokagathia* görög eszményéből ugyanis az következett, hogy a testedző versenyek mellett a szellem és az emberi elme teljesítményeiről sem volt szabad megfeledkezni. Olümpiában olvasta fel történelmi művének egyes fejezeit Hérodotosz, verseit Empedoklész, ott állította ki képeit Aetión, és az asztronómiai számításokat tartalmazó tábláit Oinopidész, ott adta elő filozófiáját Gorgiasz és Hippiasz, szónoki műveit Lüsiasz. Az olimpiai játékokra nemcsak sportolók és nézők érkeztek; összejött itt az egész hellén világ: költők és zenészek, hogy versenyezzenek a közönség előtt, filozófusok és politikusok, hogy megmagyarázzák és megvédjék nézeteiket, festők és szobrászok, hogy elismerést szerezzenek és modelleket találjanak. S eljöttek a görög államok hivatalos küldöttségei (az ún. *theóriák*) is, hogy kapcsolatokat teremtsenek és szerződéseket kössenek. Az olimpiai játékok tehát nem csupán sportünnepélyek, hanem Görögország legnagyobb kulturális és politikai eseményei voltak. A játékoknak ezt a másik oldalát újkori megalapítójuk, Pierre de Coubertin minden igyekezete ellenére sem sikerült felújítani; ugyanúgy, ahogy nem sikerült felújítani a játékok feltételét, az *ekekheiriát* sem. A görögök az olimpiák kedvéért elhalasztották háborúikat, mi pedig a háborúk kedvéért elhalasztjuk az olimpiákat... Sőt az utóbbi időben már ezt sem tesszük.

Olümpia manapság a világ legszebb archeológiai parkjainak egyike: platánok és olajfák árnyékában zöldellő réteken antik templomok romjai nyugszanak, a legősbibb sportberendezések mellett csendes kis zugok, a béke és nyugalom fészkei húzódnak meg. Valaha „minden hellének ércebe és márványba vésett szent kincstára” volt ez, kiépítésére több mint ezer esztendő t szenteltek a görögök. I. sz. 396-ban a vad gótoknak esett áldozatul, később a hitbuzgó keresztények pusztításának, akik II. Theodosiusnak a pogány templomok ellen 426-ban kiadott dekrétuma után „minden istentelen dolgot tönkretettek és leromboltak”, amit csak találtak. És még a pusztító gótok és rómaiak után is sok minden megmaradt, pedig a rómaiak az egyik műkincset a másik után szállították el Olümpiából. A pusztítás művét a földrengések fejezték be, majd a török megszállók, akik — Lalétól Pürgoszig — Olümpia romjaiból építettek várakat és mecseteket. A kirabolt és elpusztított várost végül az Alpheiosz fedte be „a hegyekből leholdott homokkal, hogy nyomorúságát és szégyenét eltakarja”. Aztán feledésbe merült, az 1516-ban készült velencei térképen már csak egy pont és az elferdített Andilulo név jelzi, hol feküdt.

Olümpiát német régészek tárták fel. Előttük is ásatott itt Montfaucon (1723) és Winckelmann (1764), majd az angol Dodwell és Gell felszínes kutatásai után Fauvel athéni francia konzul (1787). 1829-ben Dubois és Blouet régészek érkeztek Olümpiába, akik a görögök segítségére küldött francia hadsereget kísérték, s a Louvre számára feltárták Zeusz templomának néhány reliefsjét. 1838-ban első ízben látogatott ide Ernst Curtius, az akkor huszonhárom éves lübecki fiatalember, aki Olümpia kedvéért jött Görögországba (az első újjörög király bajor suite-jének egyik családjában vállalt nevelői állást). „A régi Hellasz jelentős helységei közül egy sem tűnt el annyira, mint Olümpia — írta látogatása után. — A mocsári rovarok kinozta ember a folyó pusztá völgyének fojtó, egészségtelen légkörében jobban megérti azt a kétségbeesést, amely hatalmába kerít mindenkit, aki ide kutató szándékkal érkezik.” Curtius azonban nem hagyta magát elrettenteni, s évek múltán — ezeket az éveket Berlinben töltötte mint a későbbi király, III. Frigyes nevelője, majd mint a Humboldt Egyetem professzora — egy német régészeti kutatócsoport élén visszatért Olümpiába. Utolsó látogatása után pedig ráírta az imprimaturla munkatársával, W. Dörpfelddel, F. Adlerrel, G. Hirschfelddel és R. Weillel közösen írt műre: *Az olümpiai német ásatások eredményei* (1875—1897).

A német archeológusok mind a mai napig dolgoznak Olümpiában — és nem feleslegesen; végig tudnak kísérni bennünket Olümpia három évezredén. Altisszal, a szent körzettel kezdjük, amelyet hellenisztikus kori, nagyrészt máig fennmaradt várfalak vesznek körül. A keleti oldalon, az i.e. IV. századból származó „Visszhang-csarnok” előtt egy körülbelül egyméternyi magasságú, faragatlan kőkockákból épített talapzatot találunk: emberemlékezet óta ezen a talapzaton állt Zeusz oltára, amely előtt a versenyzők eskütelével kezdődtek és hálááldozattal végződtek a játékok. Ha nyugat felé fordulunk, megpillantjuk a legnagyobb olümpiai építmény, Zeusz templomának romjait. Az éliszi Libón építette szülővárosa polgárainak határozata szerint az i.e. 468—456-os években; kagylóhéjak nyomait őrző mészkőből faragott hatalmas dór oszlopai abban a helyzetben fekszenek, amelybe az i. sz. 586-os földrengés idején kerültek. Tőlük északra egy ciprusokkal benőtt kis domb emelkedik, amely állítólag Pelopsz sírját rejt magában; a régészek egyelőre nem nyúltak hozzá. Mögötte, a sötétzöld háttérben Héra szentélyének, a görög föld legősbibb Héra-templomának oszlopai ragyognak; ez a templom az i.e. VII. század végéről származik, de alatta két még régebbi templom falait is megtalálták. A nyugati várfal irányában a Philippeion maradványai állnak; a Philippeion Nagy Sándor apja építette azon való örömben, hogy a makedónok is részt vehettek az olümpiai játékokon, tehát egyenjogú görögöknek ismerték el őket. Héra templomától keletre van az a terasz, amelyen a görög államok — áldozati ajándékok tárolására használt — tizenkét kincsháza található; a legrégebbek az i.e. VII. és VI. század fordulójáról származnak. Alattuk az Istenek Anyja kései templomának maradványai és a „büntetés-szobrok” alapjai állnak: ezeket a szobrokat olyankor állították fel az egyes államok, ha versenyzők megszegték a játékszabályokat. Hogy hány ilyen szobor volt eredetileg, nem tudjuk, de az Altisz templomokban és oltárokból gazdag (kb. 200-szor 300 méter) területét több mint háromezer szobor díszítette — legalábbis Néro császár látogatásáig; Néro pusztán a „művészet iránti szeretetből” a legszebbeket becsomagoltatta és Rómába küldte.

Az Altisz Olümpia földrajzi és ideológiai központja volt. Az északkeleti oldal kivételével, ahol Kronosz dombja határolta, minden oldalról sportlétesítmények és középületek — gimnáziumok, palaisztrák, fürdőépületek, medencék, hivatalos vendégek számára épített szálláshelyek, adminisztrációs épületek, oszlopcsarnokok stb. — vették körül. A stadion, amely nem a nézők számára épített ülőhelyekkel, hanem a versenypályával volt azonos, az északkeleti részen terült el; mai — feltárt — állapotában (40 000 köbméter földet kellett elhordani róla) egy 215-ször 31 méter területű téglalapot

Olümpia. Antik műemlékek az Altisz szentélykörzetben és közvetlen környékén

képez. Három oldalról — akárcsak az ókorban — enyhén emelkedő töltés határolja, a negyedikről Kronosz dombjának lejtője. Sok jó elfér együtt alapon 45 000 ember számára volt benne hely, s mint az antik szerzők írják, jó néhány néző már a verseny előestéjén elfoglalta helyét, és ott ülte végig az egész éjszakát (belépti díjat nem kellett fizetni). A stadiontól délre fekvő hippodromot (lóversenypályát) az azóta eltelt évszázadok alatt teljesen tönkretették az Alpheiosz hullámai; az ún. Isztambuli papirusz adatai szerint 609-szer 320 méter nagyságú volt, s a célvonalat Hippodameia ércszobra jelezte.

Olümpiai látogatásunkat a hagyományhoz híven az Olümpiai Múzeumban fejezzük be; ez a múzeum már nem felel meg az igényeknek (új épületét már építik), ennek ellenére elbűvöl bennünket. Szemtől szemben állunk itt az egyetlen műalkotással (Hermész a gyermek Dionüszosz-szal), amely vitathatatlanul Praxitelész keze műve, s a *Szárnyas Niké* torzójával, amely Paióniosz egyetlen biztosan ismert műve. A múzeum központi termében megtalálunk mindent, ami a Zeusz-templom homlokzatainak díszítéséből megmaradt (*A kentaurok és lapithák harca* a nyugati, *Pelopsz és Oinomaosz versenyének előkészítése* a keleti homlokzatról), továbbá a templom szinte valamennyi metopéját (*Héraklész munkáival*). Ha az összes kiállított tárgyat — a Mükéné előtti időktől egészen az utolsó olimpiai játékok dokumentumaiig — megtekintjük, talán Pheidiasz *Olümposzi Zeusz*-szobra, pontosabban a szobor másolata előtt állapodunk meg. A tizenkét és fél méter magas szobor aranyból és elefántcsontból készült, és az i.e. V. század végétől Zeusz templomát díszítette; az i. sz. V. század elején II. Theodosius Konstantinápolyba vitette, ahol aztán nyoma veszett. Az ókor túlszárnyalhatatlan műalkotásnak és a hét világcsođa egyikének tartotta.

Természetesen nem volt szándékunkban Olümpia és az ottani műkincsek, a játékok vagy a felújított hagyományok aprólékos leírásával szolgálni. Csupán azt akartuk megmutatni, ami Olümpia földjén kiderült: hogy a sport és a művészet két hidján el lehet jutni egymás megértéséhez. Vagy, miként Pindaros mondja, el lehet jutni „abba az országba, amely minden embernek közös hazája”.

Bár Olümpia a testvéri egyetértés fontos szigete volt a szüntelenül viszálykodó hellén világban, ilyen szempontból rajta is túltett Delphoi. Ezeréves — ugyancsak a mükénéi korszak előtti időkig

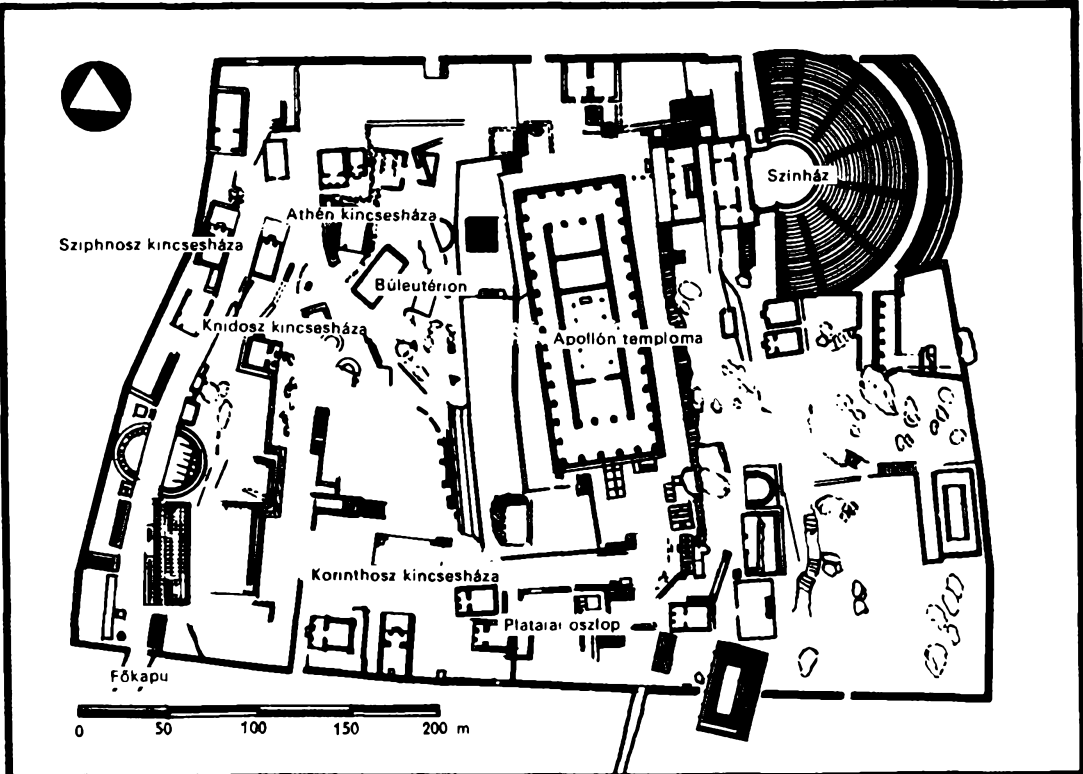
visszanyúló — történelem után, az i. e. VIII—VII. században a görögök legszentebb központjává, később pedig legfontosabb szellemi kapcsává fejlődött. Amikor az i. e. VI. század közepén leégett Delphoi fő temploma, ezt az összes görög állam közös szerencsétlenségként fogta fel, és valósággal versenyeztek a felújítására szánt adományok nagyságában. Mesés összeget, 3000 talentumot (nagyjából 80 000 kilogramm ezüstöt) gyűjtöttek, hogy a templom régi fenségében ragyoghasson.

„Az athéni Akropolisz után Delphoi van legnagyobb hatással a látogatóra: Görögország egyik leggyönyörűbb szinpadképe ez, fensége lenyűgöző, mely titokzatosságba burkolódik, az embert áhitat fogja el” — írta Th. Homolle, a Delphoi maradványait feltáró francia régészek hosszú sorának egyik tagja (ez a sor 1838-ban Laurent-nal kezdődik, s 1939-ben Bousquet-val és P. Amandryval ér véget). A görögök Delphoit tartották a világ közepének: a Parnasszosz szirtjeinek kopár, csillogó falai közt csaknem hatszáz méter magasságban fekvő sziklás katlan, amelyben a város fölépült, úgy érezzük, valóban olyan hely, ahol a földünk létrejöttét eredményező gigantikus forrás-zubogás és fokozatos lehűlés végbemehetett. Nincs Európában drámaibb vidék Püthón sárkány egykori barlangjánál, jóshely számára el se tudunk képzelni mesészerűbb kulisszákat. Az ókori Delphoihoz — ha építményeit és az itt felhalmozott műkincseket nézzük — az újkorban talán csak a Vatikán hasonlítható.

Athénból Thébán keresztül nem egészen kétszáz kilométeres út vezet Delphoiba, s aki csupán két napot tölthet Görögországban, a másodikat okvetlenül szentelje Delphoi megtekintésének. Persze csupán a régi dicsőség visszfényét találja itt meg, ez azonban a klasszikus föld minden talpalatnyi helyére érvényes. Romokban áll Apollón isten szent körzete a templommal és a jóshellyel, a kápolna alakú kincsházakkal, az oszlopcsarnokokkal és a zarándokok gyülekezőhelyével; a körzet megtekintésekor egyébként az egykori szent úton haladunk. Romokban áll Athéné körzete a „márványterason” épült templommal, a kápolnákkal és oszlopmaradványokkal egy kör alakú építmény (*tholosz*) körül, amelynek küldetését mindmáig nem sikerült kideríteni. A gimnáziumból és a palaisztrából kevés maradt ránk, a hippodrom pedig teljesen eltűnt; ám fennmaradt a stadion (jobb állapotban csak a kisázsiai Aphrodisziasz stadionja található), és a színház is megérte, hogy mai látogatókat fogadhat. Ezek az építmények — a kincsházak kivételével, amelyekben az egyes államok az áldozati ajándékaikat tartották — aránylag kései korokból származnak, mivel az i. e. 548-as tűzvész és az i. e. 373-as földrengés után Delphoit szinte teljesen újjáépítették. Olümpiához hasonlóan hajdan ez a város is a szabad ég alatt álló szobrok hatalmas galériája volt. Idősebb Plinius szerint még Néró látogatása után is körülbelül háromezer szobor maradt Delphoiban. Közülük csak mutatóba maradt ránk néhány, például *Kleobisz* és *Bitón* életnagyságúnál nagyobb szobrai az i. e. VI. századból (az argoszi Polümédész látta el őket szignójával), valamint *Apollón* archaikus bronzszobra és az i. e. 475 tájáról származó ismert *delphoi kocsihajtó*; ezek a szobrok a kincsházak díszítéseivel és más leletekkel együtt a delphoi múzeumban láthatók. (Az aranyozott bronzból készült híres *Kígyóoszlopot*, amelyre a Plataia melletti ütközet harmincegy győztes államának nevét jegyezték fel, az i. sz. IV. században Konstantinápolyba szállították; egy kissé megrongált állapotban ma is ott áll a Hippodrom téren.)

Delphoi dicsősége mindenekelőtt a jóshelyre épült. A jóshelyet maga Apollón isten alapította (bár némely mítosz szerint a jósa már az isten születése előtt is megvolt), hogy a kábító gázok füstjében, a sziklahasadék fölött háromlábú zsámolyon ülő Püthia szájával kinyilvánítsa apja, Olümposzi Zeusz akaratát. A görög világban számtalan hasonló jóshely létezett, mivel az emberek mindig is ismerni szerették volna (és szeretnék) a múlt és a jövő titkait, és saját érdekükben hasznosítani igyekeztek a legfelsőbb helyről kapott utasításokat. Léteztek jóshelyek például az epeiroszi Dodónában, a phókiszi Abaiban, a boiótiai Thébában, a kisázsiai Didümában, Klaroszban, Kolophónban és Erüthreiban, a dél-itáliai Kümében és másutt. De hírnévben egyetlen jóshely sem vetekedhetett a delphoival, mítikus hősök, például Héraklész és Oidipusz jártak oda tanácsot kérni, továbbá az összes görög állam uralkodói, köztük Szolón és Nagy Sándor, hadvezérek (Themisztoklész) és filozófusok (Szókratész) hivatkoztak rá, sőt idegen uralkodók — például a lüd Kroiszosz — is kikérték a jósa véleményét. Püthia tanácsai nem voltak mindig egyértelműek; az emberek hibája, hogy a két lehetséges jelentés közül általában a helytelent választották. Püthia, illetve Apollón erről igazán nem tehetett.

A delphoi játékok — ha jelentőségüket nézzük — sorrendben mindjárt az olimpiai játékok után következtek; sőt, ami a művészi versenyeket illeti, meg is előzték Olümpiát. A püthiai játékok elnevezést Delphoi régi, Püthón sárkány nevéből levezetett neve alapján kapták; itt ölte meg Apollón a sárkányt, amiért az egykor Létót, az isten anyját üldözte. A püthiai játékokat Apollón hőstettének tiszteletére rendezték minden negyedik esztendőben, mégpedig úgy, hogy ne essenek egybe az

Delphoi. Antik épületek Apollón temploma körül

olimpiai, az iszthmoszi és a nemeai játékokkal. A püthiai játékok fő programját a síp- és kitharaművészek versenyei, a síppal kísért énekesek, illetve a költők és a drámaírók versenyei képezték; a sportágakat a futás, a birkózás és a kocsiverseny képviselte. A győztes pálmalevelet és babérkoszorút kapott — művész számára ez volt a legnagyobb megtiszteltetés, amit görög porondon csak elérhetett.

Az első amphiktüónia — azaz az Apollón-szentély jogainak és érdekeinek védelmezésére, valamint a játékok idején kötelező szent béke biztosítására alakult szövetség — ugyancsak Delphoiban jött létre. Hasonló szervezetek más templomok mellett is keletkeztek (az argoszi amphiktüónia az argoszi Apollón-templom, a boiótiai pedig az onkhésztoszi Poszeidón-templom mellett stb.), ezek a szervezetek nemcsak a társult városok és államok békés együttéléséhez vezettek, hanem „szent háborúkhöz” is, amelyeket a templom valódi vagy vélt veszélyeztetői ellen indítottak. A delphoi szövetség, amelyet állítólag Amphiktüon (Deukalión és Pürrha fia, a görögök ősapjának, Hellénnek a testvére) alapított, fokozatosan bővült, és a püloszi szövetséggel való egyesülés után csaknem az összes görög államot magába foglalta; i.e. 343-ban, mikor a makedónokat is befogadta, fejlődése csúcsára ért, és általános görög szervezetté vált. Élén a hieromnémonoszok kollektív szerve állt, amely a tagállamok képviselőiből tevődött össze; saját pénzt is veretett. De mindvégig vallási szervezet, a görög összetartozás jelképe maradt.

A mai Görögország egykori területén minden bizonnyal léteztek olyan erők, amelyek az összetartozásnak ezt a szimbólumát igyekeztek valódi — politikai értelemben vett — pánhellenizmus-sá változtatni. Elsősorban éppen a delphoi papok, akik nem haboztak erre a célra kihasználni a vallási elképzeléseket és a befolyásuk alatt álló intézményeket — főként a jósdát — sem. Püthia, aki általában eksztatikus hajlamú idősebb nő volt, csupán összefüggéstelen kiáltásokat hallgatott; ezeket át kellett alakítani értelmes válasszá. Tehát hogy mit felelt Apollón Zeusz akaratából Püthia szájával, az a papoktól függött; válaszaik — tekintettel az isten hatalmára — nagy súllyal estek a latba, sőt az uralkodók és kormányok hivatalos kérdéseire adott feleleteik politikai jelentőséggel is bírtak.

Kétségtelen, hogy válaszaik gyakran a körülmények alapos ismeretét tükrözték, mivel a vándorok az összes görög és szomszédos államban történelekről informálhatták őket. (Ha nem voltak biztosak valamiben, kétértelmű választ adtak; Kroiszossal például tudatták, hogy ha átlépi a Halüsz folyót, hatalmas birodalmat dönt meg; Kroiszosz abban a reményben, hogy elpusztítja Perzsiát, háborút indított, s a *saját* birodalmát pusztította el.) A papok így afféle állam fölötti szervet alkottak, s befolyásolták a görög államok politikáját. Persze nem mindig pozitívan és nem mindig hatékonyan, a régebbi időkben azonban legtöbbször áldásosan: a görög egyetértést és együttműködést szorgalmazták.

Ennek ellenére nem Delphoi lett a görögök egyesítésének színhelye, de nem is Olümpia, sem pedig más görög város. A görög föld a mükénéi korban apró királyságokra oszlott, s ezeket a dór beözönlés sem egyesítette, apró államokként léteztek tovább az egész preklasszikus és klasszikus korban. Egyesítésükre akaratuk ellenére, erőszakos módon került sor: először a makedónok, majd a Görögországot római provinciává alakító rómaiak uralma alatt.

Egyes történészek szerint a görögök egyesítését az ország természeti adottságai akadályozták. A földrajzi tényezőket valóban nem lehet alábecsülni, de számos állam — például Sziküón és Korinthosz, vagy Megara és Athén — közé még akkora akadályt sem állított a természet, amekkora egy mai kerékpárost megállásra készítené. Más vélemények szerint az egyesülésre azért nem került sor, mert a görög államok gazdaságilag önellátók voltak; ez sem egészen igaz, mert ha így lett volna, nem fejlődött volna ki közöttük olyan élénk kereskedelem. Megint mások ún. pszichikai okokkal magyarázzák a görög széttöredezettséget. De mikor azt állítják, hogy a görögök egyszerűen nem vágytak olyan hatalmas centralizált államban élni, mint amilyen Perzsia vagy Egyiptom volt, nem adnak magyarázatot, csupán tényállást közölnek. Úgy tetszik, a rejtély kulcsát másutt kell keresnünk, abban, hogy életszükségleteik biztosításához — Mezopotámiától és Egyiptomtól eltérően — a görögöknek nem kellett a kooperáció érdekében egységes irányító szerv alá tömörülniük. S abban is, hogy századokon át külső ellenség nyomása sem kényszerítette őket egyesülésre.

A kis államok megfeleltek a görögök igényeinek. Ezekben az államokban az egyén az Egész jelentős részének érezhette magát, s úgy látta, a kis állam a legjobb eszköze az egyéni és kollektív érdekeik biztosításának. Az összetartozás tudata ennek ellenére sem volt idegen a görögöktől, a közös nyelvből, a közös vallásból, a közös kultúrából táplálkozott. Továbbá abból, amit „görög életmódnak” nevezhetünk.

Ebben ugyanis minden különbség és ellentét ellenére megegyeztek: a dórok, az iónok, az aiólok és a mondabeli ősatya, Hellén minden utóda.

Államok és törvények

A görög államok csakugyan „miniállamok” voltak. A vizsgálódásunk tárgyát képező preklasszikus korban csupán hatnak volt több mint 100 000 lakosa (azaz a nőket, a gyerekeket, az idegeneket és a rabszolgákat leszámítva csak valamivel több mint 20 000 teljes jogú polgára): az európai szárazföldön Athénnek és Korinthosznak, Kisázsiaiában Milétosznak és Epheszosznak, Szicília szigetén pedig Szürakuszainak és Akragasznak. Spártában kevesebb ember élt, mégis számos települést és 8250 négyzetkilométernyi területet tartott hatalmában; egyik határától a másikig gyalogszerrel két napig tartott az út. Athén 1650, Korinthosz 850 négyzetkilométer területű volt; a mi legkisebb járásunknál is kisebb Keosz szigetén négy állam, azaz négy kormány létezett. A 10 000 férfiból álló spártai hadsereg számbelileg a legerősebb görög sereg volt; Mükéné a perzsák elleni háborúba mindössze 80 férfit küldött. Némelyik görög állam hadseregéből manapság egy nehéztank legénységét sem tudnánk összeállítani. A görög államok száma meghaladta az ENSZ jelenlegi tagállamainak számát.

Ha nyomon akarjuk követni a görög történelmet, amelyet nagyrészt éppen az egyes görög államok közti viszony alakulása töltött ki, nem szabad megelégednünk ezekről az arányokról. Érvényes ez az államok belső történetével és az államról, valamint az állam funkciójáról alkotott görög nézetek fejlődésével kapcsolatban is; ha ezeket a mennyiségi különbségeket figyelmen kívül hagyánk, elferdítve látnánk a dolgokat. Ugyanez történné, ha a görög fogalmaknak mai tartalmat adnánk, a történelemkönyvből egészen mást olvasnánk ki, mint ami valóban benne áll. Persze nehéz ezeket a dolgokat nem mai szemmel nézni; nehéz állandóan szem előtt tartani, hogy a leggyorsabb hírközlő eszköz a lovas futár volt, hogy az energia fő forrásai nem a gépek, hanem az izmok voltak, hogy mind a termelésben, mind a háborúban az emberi kéz játszotta a főszerepet. Sok dolgot nehezen tudunk elképzelni az akkori időkből, például azt, hogy a görög államok lakói jórészt személyesen ismerték egymást, legalább látásból. Themisztoklész állítólag minden athéni polgárt név szerint ismert.

A görögök az államot *polis*znak nevezték, s ez a szó számunkra sem idegen: belőle származik a mi „politikánk”. A *polis*z szót általában „községnek”, „városállamnak” vagy egyszerűen (a latin *status politicus*, „politikai állapot” szerint) „államnak” fordítjuk; de ezek közül a kifejezések közül egy sem találó. A *polis*z néha többet, néha kevesebbet jelentett, mint a mi államunk. Nem volt mindig a szó szoros értelmében városállam sem, hiszen nem korlátozódott csupán egy város területére, s községet is csak sajátos értelemben jelentett. Mivel a fordítás (akárcsak a politika) csupán a lehetőség művésze, nem marad más hátra, mint hogy kiegészítsük némi magyarázattal. Legjobb, ha mindjárt az antik szerzőkhöz fordulunk, annál is inkább, mivel a mai könyvekben főként arról van szó, miként értelmezik a görög államot a mai szerzők.

Thuküdidész a *Történelem* egyik kevésbé feltűnő, találmányra kiválasztott helyén ezt írja: „Epidamnosz az a *polis*z, amely — ha észak felé hajózunk — az Ión-tenger jobb partján fekszik.” A *polis*z itt olyan várost jelent, amelynek fellegrája („akropolisza”) van, és néhány községből álló terület központja; nem többet és nem kevesebbet. Ugyanennek a műnek egy híres, gyakran idézett részében Thuküdidész Periklész szavait jegyzi le: „A mi *polis*zunk mindenki előtt nyitva áll.” Ebben az esetben — mint a szövegműveletből kiderül — Athénra, mégpedig egyrészt a városra, másrészt az államra gondol, annak minden jogi, gazdasági és kulturális intézményével egyetemben. És nemcsak Athénra, hanem egész Attikára, az összes városra és falura, hiszen Attika lakóit nem attikaiaknak, hanem athéniaknak hívták.

Szophoklész *Antigoné*jában Kreón első kijelentésével királyi funkciójában lép színre: „Íme, polgárok, a mi *polis*zunk: hajóját az istenek szerencsésen kivezették a viharból.” Az államot hajóhoz hasonlítja, s ezt a hasonlatot azóta ezerszer is megismételték; az állam itt területi és politikai szervezetet jelent. Valamivel később azt mondja Kreón: „Az egész *polis*znak tudtára adtam...” — s most már nem az államra, hanem a népre gondol (a nem polgárokat is beleszámítva). Egy másik helyen viszont csak a polgárokat jelöli ezzel a kifejezéssel: „Akit a *polis*z megválasztott, annak szavát

jóban és rosszban, nagy és kis dologban egyaránt meg kell fogadni.“ Mikor aztán Kreón kiadja önkényes, a szent vallási szokásokkal ellenkező parancsát, fia, Haimón, a következő szavakkal száll vele szembe: „Nem polisz az, hol egyetlen férfi az úr!“ Itt határozottan előtérbe kerül a polisz kifejezésnek egy további jelentése, amelyet minden fordítás csak elködösítene: a szabad emberek közösségét jelenti, amely saját szokásai és saját törvényei szerint uralkodott; a görög *nomosz* szó törvényt és szokást egyaránt jelentett. A közösség élén bármilyen jogcímen bármilyen szerv állhat, ám a polgárok szuverének; ha a polgárok szuverenitását nem tartanók tiszteletben, nem beszélhetnénk poliszról.

Arisztotelész (a *Politikában*) úgy határozza meg a poliszt, mint „a tökéletes és önellátó életre társult törzsek és városok közösségét“. Szerinte a polisz „természetes képződmény“, miként az ember is „természettől fogva közösségben való életre rendelt lény“ (vagy „államban való életre“, ha a filozófus ismert *anthróposz fűszi zoon politikonját* így akarjuk fordítani). A polisz ugyan „az élet fenntartása érdekében keletkezett, de a jó élet érdekében áll fenn“, „a barátság, azaz a közös életet választó szabad akarat műve“, és „alapvető eleme az igazságosság“. Platón az „emberi szükségleteket“ tartja a polisz létrehozójának: ezen szükségletek közül „az első és legnagyobb az étel beszerzése, hogy létezzünk és éljünk... a második a lakás, a harmadik a ruházat és hasonló dolgok“ (mint Szókratészszel mondatja az *Alkotmányban*). „Így tehát az egyik ember segít a másiknak, az egyik ennek, a másik amannak a szükséges dolognak a beszerzéséről gondoskodik, s mert sok szükséglet létezik, egy lakóhelyen sok társ és segítő társ gyűlik össze; ennek az egy lakóhelyen való társulásnak a polisz nevet adtuk.“

Más görög történetírók, költők, filozófusok műveiben a polisz kifejezésnek más jelentéseit is megtaláljuk, ezek azonban legtöbbször az említett idézetek és magyarázatok fogalomkörében mozognak. Egyesek inkább a funkcióit — például a védelmező, a nevelő, a civilizációs funkciókat hangsúlyozzák; mások inkább fejlődési szempontból vizsgálják és értelmezik, s az emberiség legfőbb alkotását látják benne. Sokak fenntartással viseltetnek a polisz egyes szervei iránt, magához a poliszhoz azonban bensőséges érzelmi kapcsolat fűzi őket. Amikor városukról vagy államukról beszélnek, a polisz azonosul a hazával.

A néptömegek hasonlóan vélekedtek, mint a tudósok. A polisz szerintük afféle nagy család volt, Hesztia istennő családi tűzhelye, amely minden háztartásban megvolt, ott égett minden városházán is. Aki nem tevékenykedett a polisz javára, vagy pedig — testi avagy szellemi fogyatékosága miatt — nem vett részt a közéletben, a többiek szemében másodrangú polgár (görögül *idióta*) volt. A görög ember a háborúban — a keleti despotizmusok katonájától eltérően — nem királyáért, hanem poliszáért harcolt.

Persze a polisz nem volt mindig csupán család, egyetértő családnak pedig egyáltalán nem nevezhetjük. Legtöbb esetben az összes társadalmi csoport tagjait, tehát nemcsak a polgárokat, hanem a nem polgárokat és a rabszolgákat is magába foglalta. Állam volt, és teljesítette az állam összes funkcióját; eszköz volt egy osztály kezében: egy másik osztály elnyomásának eszköze. Ezen még az sem változtat, hogy a régi görögök nem jutottak el ennek a funkciónak megértéséhez, illetve pontos megfogalmazásához.

Midőn Arisztotelész áttanulmányozta a *Politikához* előkészített anyagot, meglepetéssel vette tudomásul, hogy Görögországban 158 különböző alkotmány létezik. De Gaulle állítólag ugyanennyi sajtot említett, midőn azt magyarázta, miért oly nehéz Franciaországot kormányozni. Melyik sajt- és történelemszakértő tudná hiven kifejezni ezt a sokféleséget? És melyik tudna rámutatni a sokféleség okaira?

A valóságban Franciaországban sokkal többféle sajt van, mint amennyit De Gaulle összeszámolt, Görögországban pedig sokkal több alkotmány volt, mint amennyit a legnagyobb görög filozófus feljegyzett (hiszen az ország politikai élete Arisztotelész halála után is tovább folyt). A régi Hellasz egy hatalmas laboratóriumhoz hasonlítható, amelyben — fejlett vagy kezdetleges formában — szinte minden államformát és politikai rendszert előre kipróbáltak, amit az emberiség a későbbiek során megismert; talán csak a tibeti teokráciát és az inkákra kényszerített jezsuita államigazgatást mellőzték. A görög nép ismerte ezeknek a rendszereknek minden előnyét és minden hátrányát, de egyetlen rendszert sem tartott annyira jónak, illetve annyira rosszsnak, hogy annál jobbat vagy rosszabbat ne tudott volna elképzelni. Kereste, de nem találta meg azt az „ideális rendszert“, amely minden állam és minden nemzet számára példa lehetne. Rájött, hogy ilyen rendszer tulajdonképpen nincs, bár a filozófusok illet is konstruáltak (például Platón *Az államban* vagy az Atlantiszról szóló

Kritiasz című dialógusban). Nem volt az ókorban még egy nemzet, amely a politikai gyakorlatban ilyen őrjáti tapasztalatokra tett volna szert, s tapasztalatait ilyen színvonalon tudta volna általánosítani. Aki a politika és társadalom kérdéseivel foglalkozik, és figyelmen kívül hagyja, miként válaszoltak rájuk a görögök, ahhoz a vegyészhez hasonlít, aki elsiklik az elemek Mengyelejev-féle táblázata fölött.

Az államformák és a politikai rendszerek eme tarkasága hosszú történelmi fejlődés eredménye. Bizonyos, hogy az ilyen irányú fejlődéshez földrajzi, hatalmi és más tényezők, illetve a görögök lelki alkatában levő különbségek is hozzájárultak, a főszerepet azonban a termelőerők fejlettsége és az osztályharcok eredménye játszotta. De a görögök sohasem érték volna el a rendszerek eme gazdag sokféleségét, ha nem tudatosították volna, hogy nem csupán hordozói, hanem formálói is saját sorsuknak. Minden állammá szervezett görög csoport tagjai olyan rendszert igyekeztek kialakítani, amely érdekeiknek (pontosabban: a legbefolyásosabbak érdekeinek) leginkább megfelelt, s eközben saját eszükre hallgattak. Szomszédaik tapasztalatait nem vetették meg (tudunk esetekről, hogy az egyes államok távoli országokba küldték tanulmányútra alkotmányszakértőiket és jogászaikat), de csak azt vették át, amit a maguk számára alkalmasnak találtak. Mindig arra törekedtek, hogy ezekben a kérdésekben maguk döntsenek; persze néha nem szavazással, hanem fegyveres erővel döntöttek. A görögök féltékenyen őrizték azt a természetes jogukat, hogy saját dolgaikról maguk határozzanak. Ennek a jognak a megsértése, illetve védelme miatt tört ki közöttük a legtöbb háború.

A legrégebbi görög társadalmi rendszer — mint Homérosztól tudjuk — aránylag egyszerű s egészében véve egységes volt. Alapját a nemzetség (*genosz*) képezte, a nemzetségekből tevődtek össze a *phratriák* („testvérségek”), a *phratriákból* a törzsek (*phülék*), a törzsekből pedig a törzsszövetségek („népek”). A nemzetség szilárd egységet képezett: élén az *arkhón* (a rangidős) állt. A nemzetség tagjai egy apától származtatták magukat, közös nemzetségi vagyonnal és kölcsönös öröklési joggal rendelkeztek, kötelességük volt egymást segíteni, közös vallási ünnepeket tartottak, haláluk után pedig a közös nemzetségi temetőben kaptak helyet. (A régebbi történészek, például Grote és Niebuhr véleményétől eltérően, a nemzetség nem „családok csoportja” volt, s a nemzetség „szervezeti sejtjét” nem a család képezte; néhány kivételtől eltekintve ugyanazon nemzetség tagjai nem köthettek egymással házasságot, a házastársak tehát más-más nemzetségből származtak.) A *phratriák* magasabb rendű társulások voltak, élükön a *phratriarkhónokkal*; a *phratriák* közös népgyűléseket tartottak, közös szentélyeik és ünnepeik voltak, s mint Homérosztól tudjuk, háború esetén közös egységekben indultak harcba. Az évszázados hagyomány által megszilárdított és a vallás által szentesített legfelsőbb társadalmi szervezet a törzs volt; a törzsek élén eredetileg választott főnökök (*baszileoszok*, „királyok”) álltak, később már nem választották őket, a hatalom öröklődött.

A szabad görög lakosság legnépesebb csoportját a legrégebbi időkben a szabad nép (*démosz*) alkotta: ez a csoport kezdetben a saját földjüket művelő földművesekből tevődött össze, később a kézműiparosok és kereskedők is a démoszhoz tartoztak (ha tagjai voltak valamelyik nemzetségnek). A leigázott őslakosság utódai, az idegenek és a földjüket veszített, elszegényedett földművesek, akiket (szökés, száműzetés és hasonló dolgok miatt) a nemzetségből kizártak, alacsonyabb rendű társadalmi csoportot képeztek (*thétész*); a társadalmi ranglétra legalacsonyabb fokán a rabszolgák (*dúloi*) álltak. Teljes politikai jogokat csupán a démosz felnőtt férfitagjai élveztek; a jogok közül a népgyűlésen (*agorán*) való részvétel joga volt a legjelentősebb: itt tárgyaltak és hoztak határozatokat a közös kérdésekről. A nemzetségek arkhónjai, akik földjeikhez még külön parcellákat is kaptak, emberemlékezet óta a törzsfőnök, illetve a király tanácsadó testületét (*bülé*, „tanács”) képezték. A király volt a hadsereg fővezére, a legfőbb ítélőbíró és a főpap is; eredetileg azonban nem rendelkezett mai értelemben vett uralkodói hatalommal. Ezeket a legrégebbi ismert időket tehát igazi, közvetlen „népuralom”, azaz demokrácia jellemzi.

Kétségtelen, hogy a dór beözönlés után, mikor Görögország hosszú és súlyos harcok színtere lett, a király hadvezéri funkciója nagyobb jelentőségre emelkedett; ezzel párhuzamosan a közügyekben is erősebben érvényesült a király szava, az agora jelentősége pedig csökkent. Háborúban csakugyan „nem jó ám a sok úr kormányzata; egy legyen úr csak”, mint Odüsszeusz mondja Homérosz versében; ez az egy úr a tanácsadó testületére támaszkodó király lett. A háborúk meggyorsították a vagyoni és a társadalmi differenciálódás folyamatát, amely a munkamegosztás és a rabszolgatartó rendszerbe való átmenet következtében már előbb elkezdődött; a vagyon, főként a föld, a királyok, a nemzetségi arkhónok és a hadvezérek kezében összpontosult. Ez a folyamat a háborúk után is folytatódott, amikor a viszonyok megszilárdulása már lehetővé tette a termelés és a tengeri kereskedelem fejlődését. A gazdagok tovább gazdagodtak, a szegények pedig egyre szegényebbek lettek.

A nemzeti és a katonai főnökök, akik a legtöbb vagyonra tettek szert, fokozatosan elkülönültek a néptömegektől, és kialakították az „előkelő emberek” (*arisztói*) zárt osztályát. A gazdagság azonban hatalomra vágyik, az arisztokraták sem elégedtek meg a királyi tanácsadó szerepével. S mivel az erőviszonyok lehetővé tették, állandóan növelték a királyi tanács befolyását és hatáskörét, míg nem a tanács valódi kormánnyá alakult; a királynak végül meg kellett elégednie a legfőbb pap funkciójával. Az addig túlsúlyban levő államforma, a monarchia, nagyjából az i. e. VII. századig a görög államok többségében arisztokrata kormánnyá változott.

„Csupán egyvalami hiányzott — írja a fejlődés elemzése során Engels *A család, a magántulajdon és az állam* eredetében —, méghozzá egy olyan intézmény, amely nem csupán biztosította volna az egyének újonnan szerzett kincseit a nemzeti társadalmi rendszer kommunisztikus hagyományaival szemben, s nem csupán szentesítette volna és az emberi társadalom céljává emelte volna az eddig oly kevéssé értékelt magántulajdont, hanem a vagyonszerzés fokozatosan fejlődő formáira, tehát a gazdagság egyre gyorsuló növekedésére is rányomta volna az általános társadalmi elismerés pecsétjét; egy olyan intézmény, amely nem csupán az osztálytársadalmat és az osztályokat tartósította volna, hanem biztosította volna a vagyonos osztály jogát a vagyontalan osztály kizsákmányolására, s biztosította volna az egyik osztály számára, hogy a másik fölött uralkodhassék. És ez az intézmény megjelent. Feltalálták az *államot*.”

A görögöknek rendkívül kedvező körülmények tették lehetővé, hogy ezt az intézményt úgyszólván kísérletileg kipróbálják. A dórok bejövételétől egészen az i. e. V. századig nem fenyegette országaikat külső ellenség. Az asszír-babiloni birodalom fokozatosan gyöngült, végül megszűnt, Egyiptom hanyatlásának korát élte, a perzsa birodalom még nem erősödött meg, a rómaiak kis törzse pedig még csak létjogosultságaért harcolt. A görögöknek tehát több mint fél évezrednyi idejük volt.

Ezt az időt, mint láttuk, ki is használták. Igaz, néha nem egészen céltudatosan, máskor pedig az is megtörtént, hogy egyet léptek előre, kettőt pedig hátra, és gyakran sok vért áldoztak. De a nem megfelelő helyzetekből mindig félelem nélkül, a dolgok jobb elrendezésének lehetőségébe vetett hittel keresték a kivezető utat.

Bár a görögök sohasem alkottak egységes társadalmat, politikai törekvéseik és intézményeik fejlődésében számtalan közös vonást találunk. A fejlődés, természetesen, nem azonos irányban és nem is azonos iramban folyt. A partvidéki területeken — amelyek az árutermelés kialakulásában és az osztályok elkülönülésében megelőzték a többi — viharosabb volt, és hamarabb kezdődött. A legfejlettebbekben már az i. e. VII. század közepén forradalmakhoz vezetett; a forradalmak eltávolították az arisztokrata kormányt, és bevezették a *türannizs*nak, vagyis tirannizmusnak nevezett rendszert.

A „türannisz” szó nem cseng valami kellemesen, s akárcsak a mi nyelvünkben, a görög nyelvben is idegen szó volt; valamelyik keleti nyelvből vették át, de már a klasszikus kori filológusok sem tudták kideríteni, melyikből. Eredetileg csupán az érvényes alkotmány mellőzésével, azaz — ha mai terminológiával akarunk élni — a jogerős válaszadás nélkül szerzett egyeduralmat jelentette. Tirannus lehetett a katonai puccs vagy a néplázadás győztes vezére; hogy titulusa végül is szégyenletessé vált, nem az uralomra jutás mikéntjének, hanem az uralkodás módjának (hiszen ez a fontos) volt a következménye. Az első tirannusok általában közkedveltségnek örvendtek, a néptömegek érdekeit képviselték, és bölcs tanácsadókkal vették körül magukat; második nemzedékük már rendszerint visszaélt hatalmával, többet törődött saját dicsőségével, mint a néppel, és testőrökkel vette körül magát; a tirannusok harmadik nemzedéke, ha egyáltalán hozzájutott a hatalomhoz, általában népfelkelés áldozata lett. A tirannizmus végérvényesen a görög történelem későbbi korszakában járatta le magát, amikor általában már zsoldosokra támaszkodó terrorisztikus diktatúráként lépett fel; attól az időtől fogva még a legtirannisztikusabb kormány sem hallja szívesen, ha tirannisztikusnak nevezik. A „korai tirannizmus” azonban haladó szerepet játszott: megerősítette a görög államot, és utat tört a demokrácia egy újabb és magasabb rendű formájának. Legalábbis számos esetben.

A forradalmi változások első felvonása a kisázsiai városokban — Milétoszban, Priénében, Kolophónban, Epheszoszban és Szmürnában (meglátogatásukhoz ma török vízumra van szükségünk) —, továbbá Lesbosz és Szamosz szigetén játszódott le; szinte ugyanebben az időben került rá sor az Iszthmoszon, főleg Korinthoszbán, Sziküónban és Megarában. A második felvonás színtere Athén, a harmadik, utolsó felvonás pedig Szicília lett. A cselekmény mozgatói egyébként a „változásokra áhítozó iónok” és a „konzervatív dórok” voltak, hiszen azonos körülmények között

Görög ruhák. Balra a khitón; gyapjúból vagy vászonból készült, általában rövid, ujjatlan, övvel viselt ruhadarab (a „dór”), ünnepélyes alkalmakra hosszú és ujjas változata (az „ión”) viselete volt az általános. Mellette a khlamusz: kisebb, félkör alakú palást, amelyben rendszerint utaztak, és a himation: sétákon és társaságban viselt hosszú gyapjúöltözet. Jobbra a peplosz, a nők legfőbb öltözetéke; ez téglalap alakú anyagdarab volt, amelyet nem varrtak meg, csupán kapcsokkal összetűzték. Antik rajzok alapján

az emberek általában azonos módon oldják meg problémáikat.

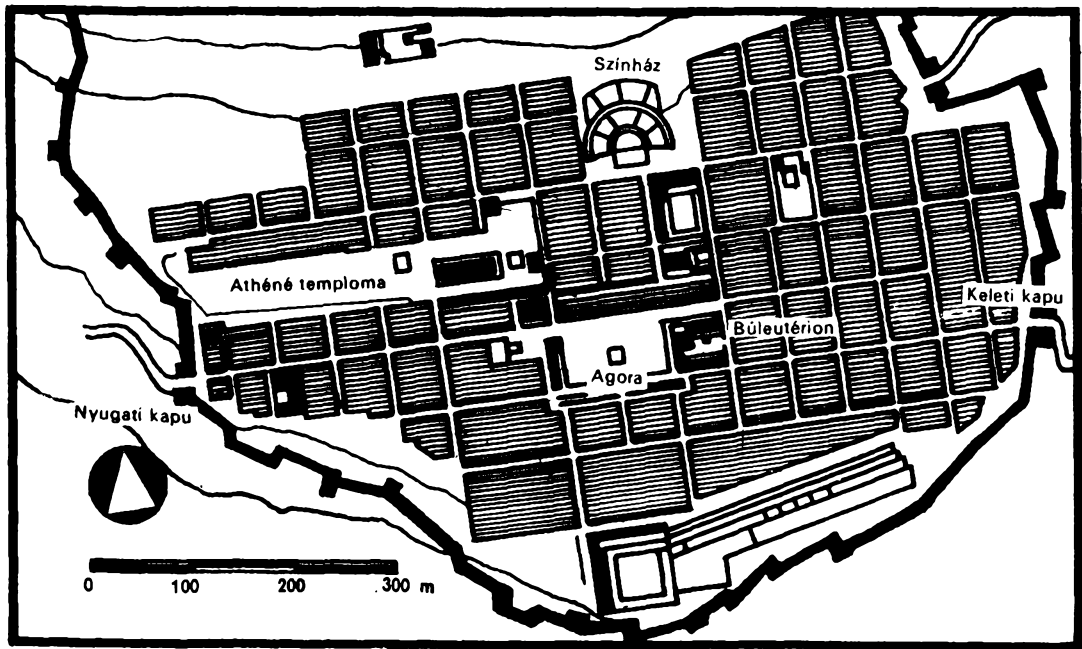
Az ősrégi, gazdag Milétosz az i.e. VIII—VI. században a kisázsiai Görögország legjelentősebb városa, az ún. ión szövetség központja volt. Már csaknem ezer éve fennállt (a krétaiak alapították, s eredetileg kereskedelmi kikötő volt), s gazdasági fejlettségének magas szintjét egyebek között az a tény bizonyítja, hogy lakói alapították a legtöbb kolóniát (több mint nyolcvanat). Kulturális légkörére jellemző, hogy működési helye lehetett Thalésznek, annak a filozófusnak és matematikusnak, aki már i.e. 585-ben előre ki tudta számítani a napfogyatkozás pontos idejét. A kortársak tudósításai szerint az akkori legszebb város is Milétosz volt, i. e. 494-ben azonban a földdel egyenlővé tették a perzsák. A görögök újra felépítették, de a barbárok ismét elpusztították. Ma már csak a későbbi építmények, főként a színház (a görög világ legnagyobb, 35 000 személy befogadására alkalmas színháza), a városháza, a gimnázium, néhány hivatali és kultikus épület maradványai állnak; ezenkívül csupán az északi agora kapuja maradt fenn, azt azonban Berlinbe vitték a német régészek. A város lakónegyedeit mocsár nyelte el, kikötőjét pedig homokkal töltötte fel a kanyargós Maiandrosz. Itt jutott tehát uralomra az i.e. VII. század közepe táján Thraszübülosz tirannus. Nem tudjuk pontosan, hogyan, s azt sem, mennyi ideig uralkodott; csak az a hír maradt fenn róla, hogy sikerrel védekezett a lüd király ellen, ezenkívül csupán egy róla szóló történetet ismerünk. Fiatalabb korinthuszi kollégája, Periandrosz állítólag követet küldött hozzá azzal a kérelemmel, hogy beszéljék meg, miként kell a jó tirannusnak uralkodnia. Thraszübülosz egyetlen szót sem szólt — mert ugyan minek beszélt volna ilyen dolgokról egy közönséges követtel —, csak kivezette a követet a mezőre, és kitépte a többi közül kiemelkedő búzaszálakat. Periandrosz megértette az üzenetet: a tirannusnak először is ki kell irtania az átlagosnál nagyobb képességű polgárokat, így biztosíthatja a hatalmát. Milétoszhoz hasonlóan az ugyanolyan fejlődésen átment többi kisázsiai görög város is

romokban hever, romokban hever, a tirannusairól még kevesebbet tudunk, mint Thraszibüloszról. A műkénei időkben alapított, a Maiandrosz kanyarulatai fölött álló Priéné a perzsa háborúk idején teljesen elpusztult. A görögök egyenes, szabályos utcákkal újra felépítették a mesébe illő szürke márványhegy alatti teraszon, a barbárok azonban újra elpusztították. Kolophon, amely a mai izmiri rádióadó mellett feküdt, tuskés bokrokkal benőtt romhalmazzá változott, itt még belépti díjat sem kell fizetni. A régi Szmyrna, amelyet az i. e. X. századtól görögök laktak (egészen 1923. szeptember 13-ig, amikor a török katonaság legyilkolta őket), az átépítések során tűnt el; agorája a gyönyörű oszlopcsarnok maradványaival és a föld alatti boltívekkel már a római korból származik. Ephesusz, a római Ázsia egykori fővárosa, valószínűleg a legnagyobb antik rommező, ámde semmi sem idézi már benne a tirannusokat, Püthagorasz, Melanthioszt, a Kroisosz lúd király ellen harcoló Pindaroszt. Bármely irányban megyünk is át a város egyik széléről a másikra — mondjuk, a Szent János sírja fölé épített bazilikától Szent Lukács sírjáig, vagy a nyugati gimnáziumtól a keletiig —, csupán hellenisztikus kori vagy még későbbi épületek maradványaira találunk. Az első tirannusok emlékei az egykori görög világnak ezen a részén csak ott maradtak fenn, ahol ma is görögök élnek: Szamosz szigetén.

Szamosz Héra istennő szülőföldjeként és a nehéz, édes bor hazájaként ismert; de talán még ismertebb abból a mítoszból, amelyet Hérodotosz jegyzett fel, s évszázadok múltán Schiller öntött költői formába. Polükratész szamoszi tirannus állítólag olyan boldog és szerencsés uralkodó volt, hogy Amaszisz (II. Ahmóse, i.e. 570—526) egyiptomi király barátilag azt tanácsolta neki, önszántából okozzon kárt magának, különben az istenek — irigységből — elpusztítják. Polükratész tehát a tengerbe dobta legdrágább gyűrűjét, és őszintén bankódott miatta. De az történt, hogy egy halász oly különleges halat fogott, amelyet az uralkodó asztalára is méltónak talált, s elvitte Polükratésznek; mikor a szakács felbontotta a halat, megtalálta benne az elveszett gyűrűt. Polükratész ebben isteni jelet látott, annak jelét, hogy a szerencse nem fordul el tőle; ezt Amaszisznak is megírta. Amaszisz erre — az elkerülhetetlen szerencsétlenségtől való félelmében — megszaktította Polükratészszel a kapcsolatot. Polükratész tehát a perzsa királynak ajánlotta fel szövetségét és barátságát, noha tudta, hogy a király irigykedik rá. Oroítész, a király helytartója aztán meghívta látogatóba, s a Szipülosz alatti Magnésziában orvul meggyilkoltatta. Polükratész halála azonban már nem mítosz, hanem valóban megtörtént esemény (i.e. 522-ben); életét is elég részletesen ismerjük. Ötven fegyveres katona segítségével ragadta magához a hatalmat i.e. 538 körül; 150 hajóból álló flottát építtetett, s nagy területeket kanyarított ki a partvidékből, majd egyéb szigetekkel együtt Lesboszt is elfoglalta. Szamoszon felépíttette Héra istennő csodálatos templomát (134 oszloppal), a fő kikötő hatalmas mólóját, s sziklába vágott, föld fölött húzódó vízvezetékét építtetett. Héra templomának romjait német régészek tárták fel az 1910—1914-es években; ezek a romok a szemközti török partról is jól láthatók. A móló alapjai olyan erősek voltak, hogy mindmáig eredeti céljukat szolgálják; a Polükratész székhelye helyén álló Tigani falucska halászsainak kék és piros csónakjai ringatóznak körülöttük.

Az i.e. VII. században Korinthosz ugyanolyan gazdasági és kulturális szintet ért el, mint Milétosz, tehát egészen törvényszerű, hogy ugyanolyan politikai változások színtere lett. Milétoszhoz mérve azonban fiatal város volt; noha pelaszg település nyomai is fellelhetők benne, igazi történelme csak a dórok megtelepedése után, az i.e. X. században kezdődött meg. A mítoszok szerint a legravaszabb ember, Sziszüphosz alapította, aki képes volt becsapni még a halált is; Korinthosz viszont jó néhányszor túlélte saját halálát. I.e. 146-ban a rómaiak pusztították el (ugyanabban az esztendőben és ugyanolyan könnyörtelenül, mint Karthágót), de Caesar korában — mint római kolónia — feltámadt halottaiból; idővel újra görög várossá alakult, sőt Hadrianus császár korában a legszebb görög városok közé tartozott. I. sz. 267-ben a germán heruloknak esett áldozatul, majd néhány földrengésnek, a két legutóbbi földrengés (az 1858-as és az 1928-as) iszonyúan elpusztította. Manapság kétezer lakosa van, azaz hússzor kevesebb, mint dicsőségének idején, s néhány kilométerrel keletebbre fekszik az Akrokorinthosz és a Lekhaion kikötő között elterülő széles síkságtól, ahol egykor mint „a dórok büszkesége” tündökölt.

Korinthosz már a legrégebbi időkben is gazdag kereskedelmi központ volt. Ki tudta használni kedvező fekvését — partjait két tenger hullámai mosták —, s szépségével, valamint messze földön híres asszonyaival — a szerelem igazi papnőivel és közönséges iparosaival egyaránt — afféle „antik Párizs” rangjára emelkedett. Az i. e. VIII. századig az argoszi királyok fennhatósága alá tartozott, majd a Bakkhiadák arisztokrata családja vezetésével kivívta függetlenségét. A Bakkhiadák főleg hatalmuk megtartására törekedtek; a hatalmat ugyan igazságosan elosztották, de csak egymás között, s így néhány emberöltő múltán elfogyott a korinthoszi nép türelme. Fellázadt, s Kűpszelosz

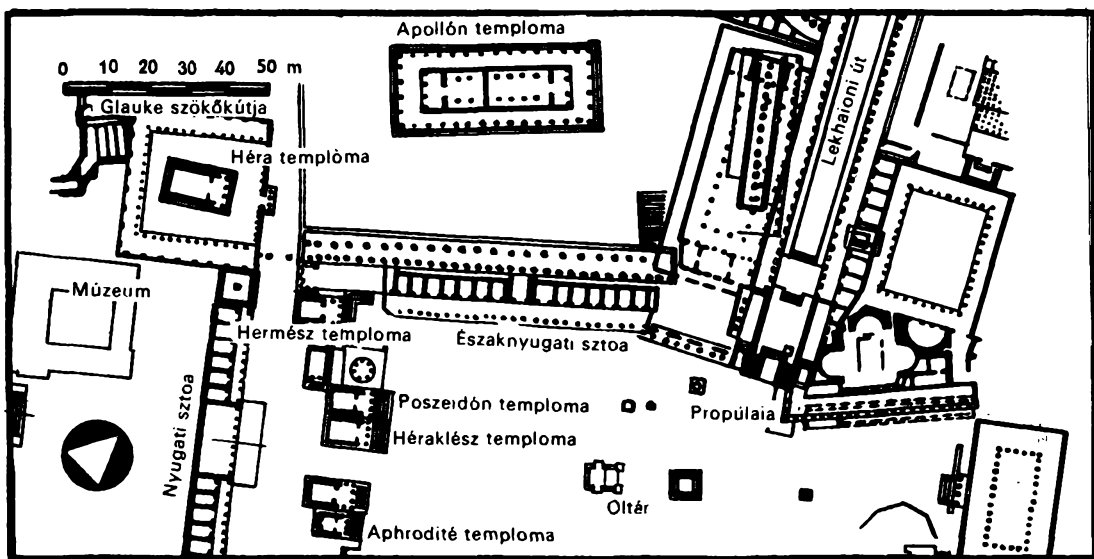

Priéné. A város alaprajzának rekonstrukciója

hadvezérrel az élén kiűzte az uralkodókat.

A győzelem után Küpszelosz a nép akaratából és a nép támogatásával korinthuszi tirannus lett. Anyai ágon ugyan ő is Bakkhiada volt, anyját azonban családja — testi hibája miatt — kitagadta, s a köznépből származó férjet választott számára. Testvérei és unokatestvérei megegyeztek, hogy ha fia születik, a biztonság kedvéért elpusztítják, nehogy egyszer majd osztozniuk kelljen vele a hatalomban; az anya azonban elrejtette fiát egy ládában (görögül *küpszelé*, innen ered Küpszelosz neve), s így megmentette. Mikor felnőtt, megengedték neki, hogy belépjen a hadseregbe, mivel azt a nézetet vallották, hogy az uralkodó klánért az is harcolhat és az is eleshet, aki nem tagja a klánnak. Rátermettségével Küpszelosz hadvezéri tisztséget szerzett, és a nép rokonszenvét is elnyerte; uralkodóként aztán teljesítette, amit ígért. Elkobozta a Bakkhiadák földjét, és szétosztotta a föld nélküli lakosok között; ez ugyan napjainkban nem látszik különösebben eredeti tettetnek, a maga korában azonban példátlan volt. Küpszelosz állítólag más cselekedetekkel is „kedvében járt a népnek“, a nép pedig mindezt szeretetével viszonozta. Harminc esztendeig uralkodott, s első tirannus léteire kivételt képezett az alól a szabály alól, mely szerint a tirannus sosem hal meg természetes halállal. Halála után a nép ellenvetés nélkül fogadta el fiát, Periandroszt új egyeduralkodónak.

Periandrosz negyven esztendeig uralkodott Korinthoszbán — igazi zsarnokként: személyi hatalmát önkényre változtatta, a számára kényelmetlen embereket kiűzte a városból, a polgárokat kényszerítette, hogy a rabszolgák helyett dolgozzanak, nehogy idejük maradjon a politikára, s a néptől testőrséggel határolta el magát. Megfogalmazta a tirannizmus néhány jogi elvét („ne csak azokat büntesd, akik hibáznak, hanem azokat is, akik hibázhatnának“), és Diogenész Laertiosz szerint néhány határozottan értékes tanácsot is hagyott maga után („ellenségeddel szemben mindig egyformán viselkedj: szerencséjében és szerencsétlenségében egyaránt“, „szerencsédben légy mértékletes, szerencsétlenségében okos“); maga Periandrosz azonban nem tartotta magát ezekhez az elvekhez. Feleségét, Lüsziát, Proklész epidauroszi tirannus lányát dührohámában megölte; szeretőit csoportosan elégette; fiát, Lükophront száműzte, s az többé vissza sem tért a száműzetésből. De sok érdemes dolgot is cselekedett: fellendítette a korinthuszi kereskedelmet, kolóniákat alapított, új pénzrendszert vezetett be, támogatta a művészetet (az ő uralkodása idején készültek a legszebb korinthuszi vázák). Két tengeri flottát építtetett, a Korinthuszi-öbölben állomásozó

Korinthosz főtere Apollón templomával. A leletek és az ókori leírások alapján

„nyugati“ és a Szaróni-öbölben állomásozó „keleti“, s csatornát akart ásatni az Iszthmoszon; mivel ez nem sikerült neki (ez előtt a probléma előtt egyébként még Lesseps is meghátrált), körülbelül a mai (1882—1893-ban épült) Korinthoszi-csatorna vonalán kőből építtetett ún. *diolkosz*t, amelyen futóműre rakva áthúzták a hajókat meg a rakományt az egyik tengerről a másikra. Mivel idősebbik fia, Küpszelosz gyengeelméjű volt, Lükophrón, a fiatalabbik pedig haláláig nem békült ki vele, unokaöccsére hagyta hatalmát. Az új tirannus uralmát azonban három év múlva megdöntötte egy felkelés, amely véget vetett Korinthoszban a tirannizmusnak.

Megara, az egykor hírneves város (manapság kis városka, amelyről szinte el sem akarjuk hinni, hogy lakói alapították Isztambul, Szelinuszt és egyebek közt Neszebart), röviddel Korinthosz után szabadult meg az arisztokrata kormánytól. Theagenész tirannus csodálatos építményekkel díszítette a várost: ezek közül a szökőkút és a vízvezeték egy része maradt ránk. Sziküónban ugyanekkor Orthagorasz hadvezér (eredetileg mészáros) ragadta magához a hatalmat, és megalapította azt a dinasztiát, amely aztán több mint száz esztendeig uralkodott. A forradalmat nem valósította meg elég következetesen, mert a dór arisztokrata phülék továbbra is előjogokat élveztek az őslakossággal szemben; ezzel a helyzettel csupán Orthagorasz második vagy harmadik utóda, Kleiszthenész számolt le, méghozzá nem kis humorérékkel. Egy átszervezés keretében ugyanis új neveket adott az előkelő phüléknek: *Hüatai*, *Oneatai* és *Khoireatai*; ezek a nevek görögül ugyan szépen hangzanak, magyarul azonban „Disznókat“, „Szamarakat“ és „Malacokat“ jelentenek, s viselőik egészen nevetségesek váltak; az ión phület viszont Kleiszthenész *Arkheleoinak*, „a nép uralkodóinak“ nevezte el. Az utolsó sziküóni tirannus Aiszkhnéz volt, akit a hazai dór arisztokrácia és Spárta katonai beavatkozása fosztott meg hatalmától.

Az első szicíliai tirannusok közül főként az akragaszi Phalarisz emléke maradandó. Phalarisz műépítész és építési vállalkozó volt, aki annyira meggazdagodott, hogy zsoldosokat fogadhatott, és segítségükkel elfoglalta a várost; ez az i.e. VI. század közepe táján történt, s Phalarisz hat esztendeig uralkodott. Politikai ellenfeleit állítólag üreges rézbikába zárta, és addig sütötte, míg ki nem szenvedtek. A modern diktátorokhoz és kínzóműhelyeikhez képest ugyan Phalarisz csak kezdő volt, a görögök számára azonban ő lett a legkegyetlenebb és legembertelenebb uralkodó jelképe. A „phalarizmus“ a görög nyelvben hasonló jelentésű fogalom, mint például nálunk a hitlerizmus. Szicília szigetén és Dél-Olaszországban azonban ennél jobb hírnevet is hagytak maguk után a tirannusok, például a leontinai Panteitiosz, a gelai Kleandrosz és Hippokratész, később a rhégioni Anaxilaosz. Erélyesen védelmezték az összgörög érdekeket, amelyeket itt egyrészt az őslakos törzsek, másrészt a nagy hatalommal bíró karthágóiak és etruszkok veszélyeztettek. A rabszolgatartó osztály

erdekeit ugyancsak szem előtt tartották: a rabszolgatartóknak ugyanis ezen a vidéken sokkal nagyobb rabszolgatömegektől kellett rettegniük, mint más országészekben. (De más kormányok is sikeresen teljesítették védelmi feladataikat; a demokratikus Kümé például Arisztodémosz vezetésével i.e. 524-ben visszaverte az etruszkok támadását, és i.e. 506-ban Aricia mellett teljesen megsemmisítette az etruszk sereget.) A tirannizmus a görög világnak ebben a részében maradt fenn legtovább: Rhégionban és Szürakuszaiban egészen a rómaiak bevonulásáig.

Némely görög állam elkerülte a tirannizmust: vagy azért, mert nem értek meg benne a forradalmi változások feltételei, vagy pedig azért, mert az osztályerők egyensúlya más megoldáshoz vezetett. A tirannizmus alternatívája a „Törvényhozók” testületének (a dél-itáliai Lokriszban az i. e. VII. században Zaleukosz, a szicíliai Katanában Kharondas stb. hozott létre hasonlót), vagy pedig az ún. „békítő” (*aiszümnetoszok*) testületének megalapítása volt; ezek elnyomták a forradalmat, esetleg késleltették a kitörését. A tirannizmus megdöntése után némely állam visszatért az — általában liberálisabb — arisztokratikus kormányhoz, másokban az oligarchia („kevesek kormánya”) került hatalomra, ismét másokban a demokrácia győzedelmeskedett. A fejlődés sokkal bonyolultabb volt, semhogy sémákba szoríthatnánk. A történelem különben sem szereti a sémákat.

Két állam politikai fejlődéséről még nem szoltunk: ez a két állam játszotta az antik Görögország történelmében a legjelentősebb szerepet, ezért külön figyelmet kell szentelnünk nekik.

Egymás ellentétei voltak szinte mindenben, amiben a barbár államoktól különböztek.

Athénról és Spártáról van szó.

Spárta csendes kisváros a sziklás hegyek között. A világgal nem áll vasúti összeköttetésben, házai szerények, szállodái kényelmesek, főterét pálmakert díszíti, és ott áll Leónidasz király szobra is; a szobrot az amerikai görögök állították. A várost körülbelül tizenkétezer ember lakja; van egy szép múzeuma és egy szövőüzeme (a Peloponnészosz kevés ipari üzemének egyike). Szomszédságában Miszthra, a keresztes fejedelemség és az ún. Morea despotátus egykori fővárosa terül el. Számos bizánci templom és palota áll benne, s azok a turisták keresnek itt kárpótlást, akik Spártában nem találták meg a régi dicsőség emlékeit. A brit régészek ásatásai — az 1906—1910-es, valamint az 1924—1929-es években — megerősítették Thuküdidész szavait: „Ha Spárta romba dőlné, úgyhogy csupán a szentélyek és a középületek alapjai maradnának meg belőle, az utódok bizonyára kétségbe vonnák hatalmát, amely méltó volt dicsőségéhez.” Miután az i. sz. IV. században feldúlták a gótok, majd a IX. században elpusztították a bolgárok, Spárta ezer esztendeig egyáltalán nem létezett. Ottó, az első újjörög király alapította meg újra 1834-ben.

Talán nincs is még egy olyan város vagy állam, amelyről több ellentétes nézetet olvashatnánk. A régi Spárta állítólag „füledt kaszárnyaudvar”, egyszersmind „öntudatos és egyenjogú polgárok állama” volt; neki volt a „legállandóbb kormányrendszere”, és „úgy élt, mintha tűzhányó tetejére épült volna: szüntelenül lázadástól rettegett”, „Görögország kultúrtörténetében nem játszott szerepet”, és „nélküle elpusztult volna a görög kultúra”, állítólag a „kommunista társadalmi rendszer” mintájává, illetve elrettentő példájává lett. S ezekhez az ellentétekhez még egyet csatolhatunk, amely különösebb ellenőrzésre sem szorul: a történetírók és a költők ugyanolyan sokat írtak Spártáról, mint amilyen keveset találtak belőle a régészek.

A viszonylag kései mítoszok szerint Spártát Lakedaimón király, Zeusz főisten és a plejádok egyike, Taügeté fia alapította; a várost feleségéről, Eurótasz folyóisten lányáról, Szpartéról nevezte el. (A spártaiak városukat hivatalosan Lakedaimónnak, magukat pedig lakedaimóniaknak nevezték; Spártának, illetve spártaiaknak csak az idegenek hívták őket.) Lakedaimón után Amüklas, Amüklai város alapítója lépett Spárta trónjára; Amüklai lett később a Kasztór és Polüdeukész testvérpár, továbbá két nővérük: Klütaimnésztra és Helené szülőhelye. A Lakedaimón családjából származó utolsó király, Tündareosz, Zeusz kedvesének, Lédának a férje volt. Tündareosz után veje, Menelaosz, Agamemnón mükénéi király öccse örökölte a trónt; a többi már ismerjük a mítoszokból és a trójai háborúról szóló költeményekből. A régészek szerint Spárta a korai mükénéi korban, azaz az i.e. XVI—XV. században keletkezett, s eredetileg akháj város volt: ennek csekély maradványait megtaláljuk a hat domb közül — ahol a történelmi időkben a város feküdt — a középsőn. Az i.e. XII. században a dórok foglalták el, s megtették fő táborhelyükké: innen indultak hódító útjaikra, melyek során elfoglalták egész Lakóniát, később pedig Messzénia is.

A dórokat állítólag Héraklész utóda, Arisztodémosz vezette Spártába; Arisztodémosz után két fia, Eurüszenész és Proklész közösen uralta a várost, mivel ikrek voltak, s anyjuk nem akarta elárulni, melyikük született előbb — legalábbis ezt állítják a spártai kétkirályságot magyarázó

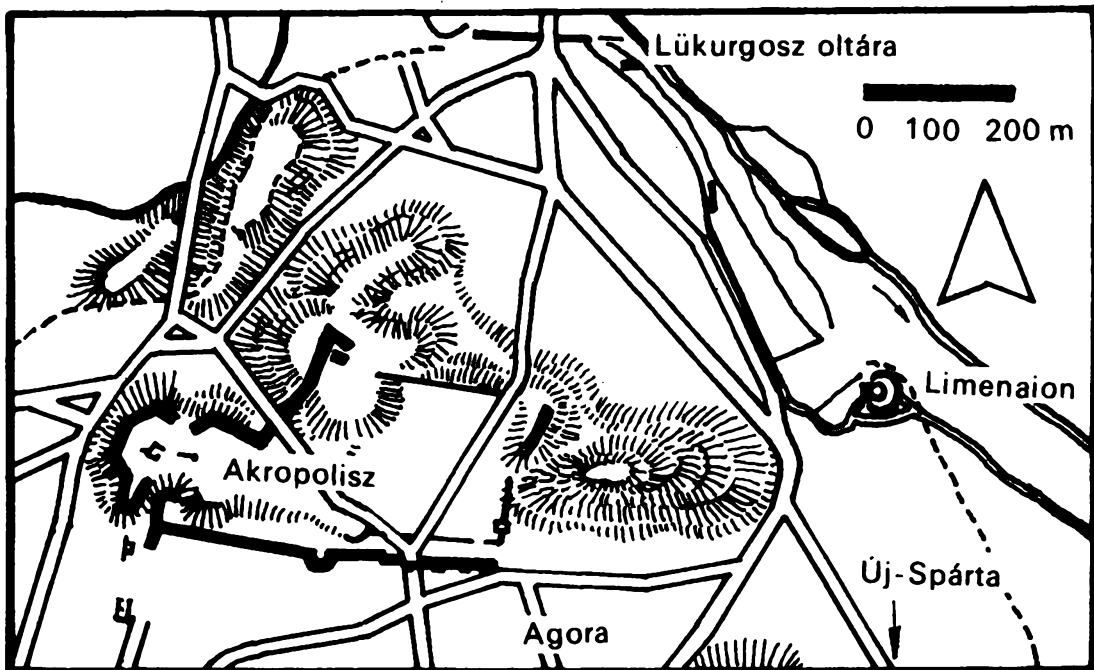
mitosok. A történesek többnyire úgy gondolják, hogy a kétkirálúság, ez a sajátos spártai intézmény, a Lakóniát meghódító két dór törzs vezéreinek egyezsége alapján keletkezett. Mások feltételezik, hogy inkább a dór hódítók vezére és az akháj őslakosok királya közti kompromisszum eredményéről van szó. Ám az is lehet, hogy ez a sajátosság csupán egyik megnyilvánulása a spártai ellenőrzés-szeretetnek, amelynek — már a legősibb időktől fogva — a királyokat is alávetették. Hogy miként volt valójában, és hol kell keresnünk az Agiada és az Eurüpondeida királyi család eredetét, nem tudjuk; a dór beözönlést követő idő Spártában is sokáig a „sötétség kora“ volt.

Akárcsak a többi görög, eredetileg a spártaiak is nemzeti társadalmi rendszerben éltek, államot azonban a többieknél hamarabb alapítottak. Az állam ugyanis nélkülözhetetlenné vált számukra, mivel leigázták az őslakosok tömegeit, s szükségük volt olyan eszközre, amelynek segítségével féken tarthatták őket. A vagyoni differenciálódás elmélyülése, amely főként a hódító hadjáratok következménye volt, Spártában valószínűleg nem jutott lényeges szerephez; osztályokra való tagolódásukat ugyanis a spártaiak még idejében megakadályozták. Természetes, hogy az elfoglalt föld kisebb és nagyobb darabjának tulajdonosai között ellentétek keletkeztek, ezek azonban nem torkolltak nyílt összecsapásokba, mivel a leigázott lakosságtól a törzs egészének kellett tartania, az ellentéteket tehát egyezkedés útján oldották meg. A hagyomány szerint ez főként a bölcs Lükurgosznak, az i.e. VIII. század elején élt államférfinak és törvényhozónak az érdeme volt; Lükurgosz állítólag egyforma darabokra osztotta fel a spártai földet (a hadseregben szolgáló férfiak száma szerint), kihirdette azokat a törvényeket és alapelveket, amelyekhez a spártaiaknak igazodniuk kellett, tehát tulajdonképpen ő lett az alkotmány és az állam megalapítója. A modern történészek lehetségesnek tartják, hogy Lükurgosz valóban létezett, bár néhány intézmény, amelyet a hagyomány szerint ő hozott létre, régebbi, illetve későbbi időkben keletkezett. Lükurgoszt a spártaiak történelmük legjelentősebb személyiségének tartották, és hőroszként tisztelték.

A spártai állam korai megalapítása azt eredményezte, hogy a nemzeti társadalmi rendszer egyes elemei és maradványai az államban is tovább éltek. A spártaiak eredetileg három nemzeti phülét alkottak, ezek az állam megalakulása után hat területi phülevé alakultak, és huszonhét phratriára oszlottak. A spártai polgárjog megszerzésének egyik feltétele éppen az volt, hogy az illető személy tagja legyen valamelyik phratriának; teljes jogú polgárok azonban csak azok a férfiak lehettek, akik betöltötték harmincadik életévüket, és teljesítették katonai kötelezettségüket. Spárta lakossága öt *óbab*-ban („községekben“) élt. Ezek a községek nem voltak egymással összekötve, sem pedig közös fallal körülvéve, úgyhogy a *hé polisz hé Lakedaimón* tulajdonképpen nem alkotott várost, hanem öt faluból, illetve inkább katonai telepéből állt. Az államhatalom összekapcsolása a nemzeti intézményekkel és a katonai rendszerrel Spárta fő sajátossága — és konzervativizmusának fő oka — lett.

A spártai rendszer, amely Messzénia meghódítása után érte el fejlődésének tetőfokát, csakugyan nagyon szilárd volt; forradalmak és más lényeges változások nélkül négy évszázadon keresztül fennállt (az i. e. IV. század végéig). Az állam élén a harminctagú *gerúszia*, az „öregek tanácsa“ állt: ez nemcsak törvényhozó testület volt, hanem kormány és büntetőbírószög is; a gerúszia huszonnyolc tagját a népgyűlés választotta a hatvanévesnél idősebb polgárok közül. Megválasztásuk halálukig szólt. A tanács további két tagja a két király volt. A népgyűlésnek (*apella*) minden teljes jogú polgár tagja volt; havonta egyszer ülésezett, s a gerúszia által előterjesztett fontos kérdésekben, főként a háború és béke ügyében döntött. A királyok (*arkhagétoszok* vagy *baszileoszok*) a hadsereg fővezérei, a családjog körébe tartozó ügyek ítélőbírái és főpapok voltak; uralkodói hatalommal nem rendelkeztek, s tisztségüket utódaik örökölték. (Az ősi időkben a két király együtt vonult hadba, s jogukban állt, hogy az első sorban harcoljanak; mikor azonban i. e. 506-ban, az Athén ellen viselt háború idején a királyok összekülönböztek, a spártai népgyűlés úgy határozott, hogy ezentúl csak az egyik király vonulhat hadba.) A királyok cselekedeteinek ellenőrzésére a gerúszia létrehozta az *ephoroszok* („felügyelők“) öttagú tanácsát: a tanács tagjait a népgyűlés választotta egy esztendőre. A demokratikus intézmény, amely eredetileg a királyokat ellenőrizte, idővel általános állami ellenőrző szervvé fejlődött, s döntő befolyással volt Spárta hadügyére és külpolitikájára.

A teljes jogú spártaiak alkották az „egyenlők közösségét“, amely az antik világ egyik legfigyelemreméltóbb társadalmi szervezete. Anyagi alapját az állami tulajdonban levő földterület képezte: ebből a közösség minden tagja egyforma darabot kapott, hogy ezáltal biztosított legyen a megélhetése. A közösség szükségleteinek fedezéséhez minden tag egyformán hozzájárult; a tagok egyébként közösen étkeztek, és mindenben egyformán vettek részt. Egyforma politikai jogokat (a népgyűlésen való részvétel joga, választási és választhatósági jog stb.) élveztek, s a törvény előtt

Az ókori Spárta

mindannyian egyenlőek voltak. „Más közösségekben mindenki haszonra vágyik; az egyik a földet műveli, a másik tengeri hajózásra vállalkozik, a harmadik kereskedik, a negyedik kézműparral biztosítja megélhetését. Spártában azonban Lükurgosz a szabad embereknek mindenféle pénzszerzési tevékenységet megtiltott, és feladatul tűzte eléjük, hogy abban lássák hivatásukat, ami községüknek szabadságot ad.” Mindez nagyon szépen hangzik, s ha például Xenophón *Lakedaimóni alkotmányát* olvassuk (amelyből az előbbi idézetet is vettük), szinte vágyakozunk belépni ebbe az exkluzív spártai klubba. Csakhogy...

Ennek a közösségnek megvolt a fonákja is. Akárcsak a föld, a megműveléséhez szükséges rabszolgák is az állam tulajdonát képezték. Rabszolgák, természetesen, másutt is léteztek, de Spártában — a szabad lakossággal szemben — többszörös túlsúlyban voltak, s ezért a szabad ember számára állandó veszélyt jelentettek. S mivel a spártaiak nem érezték magukat biztonságban, a legkegyetlenebbül elnyomták rabszolgáikat. Egyetlen görög államban sem éltek a rabszolgák olyan súlyos körülmények között, mint éppen Spártában; és egyetlen görög államban sem lázongtak annyit és olyan tömegesen. „Azok, akik azt mondják, hogy a szabad ember Lakedaimónban a legszabadabb, s a rabszolga is Lakedaimónban a leginkább rabszolga, valóban jól ismerték fel ezt a különbséget”, írta Plutarkhosz. A spártaiak szabadsága azonban nem ért valami sokat, hiszen a rettenetes alóli felszabadultságot nem foglalta magába. A híres spártai egyenlőség sem lehetett igen értékes, hiszen nem jólétben, hanem szegénységben való egyenlőséget jelentett. Görögország területén sehol másutt nem laktak az emberek olyan csúnya házakban, és nem viseltek olyan durva ruhákat, mint Spártában; a spártaiaknak csak a fegyvereik voltak elsőrendűek. Híres „közös lakomáikon” (*szüusszitiák*) mindig ugyanaz az egy fogás szerepelt: véres, főzött és ecettel ízesített fekete húsleves. Nem kellett a vendégnek okvetlenül Szübariszból érkeznie, hogy kijelentse: nem csodálja, hogy a spártaiak a harcban nem félnek a haláltól, hiszen ilyen életfeltételek között más városok lakói sem ragaszkodnának az élethez. „A sok-sok szabad időt”, amely Plutarkhosz szerint „egyike volt Lükurgosz irigylésre méltó ajándékainak”, a spártai ember csak egyféleképpen használhatta ki: ifjúkorától vésnéig katonai szolgálatot teljesíthetett. A művészettel és a tudománnyal nem törődött, a dalok és a versek közül csak a katonai indulókat ismerte, beszélni nem beszélhetett sokat (ha

beszél, csak tömören, „lakonikusan“); az élet értelmének azt tartotta, hogy győzzön avagy elessen a harcban.

Úgy tűnik fel, a spártaiaknak meglehetősen tetszett ez a rendszer, sőt még büszkéek is voltak rá, s mert nem vették a fáradságot, hogy más rendszerekkel összehasonlítsák, a világ legjobb társadalmi rendszerének tartották. Nem ismerünk egyetlen olyan esetet se, hogy valaki elköltözött volna Spártából, mert nem értett egyet az ottani rendszerrel. (A zsoldos szolgálatba lépő katonák és az árulók más okokból költöztek el.) E rendszer a spártai asszonyoknak is tetszett; hivalkodtak, hogy minden asszonyok közül egyedül ők szülnek férfiakat. A teljes jogú polgárok, azaz a dór hódítók utódai szempontjából a spártai rendszer demokrácia volt, a többi lakos szempontjából viszont oligarchia, mai terminussal: diktatúra. A „többi lakos“ közé tartoztak a nem teljes jogú *perioikoszok* és a jogtalan *heilóták*: ők alkották Spárta lakosságának túlnyomó többségét.

A *perioikoszok*, a „vidéki lakosok“, főként Lakónia és a szomszédos területek (Messzénia, Künúria, Kúthéra szigete stb.) eredeti akháj lakosainak utódai voltak; ősük bizonyára fegyveres ellenállás nélkül elfogadták a dór fennhatóságot, s ezért a dórok meghagyták személyi szabadságukat és — a politikai jogok kivételével — a polgárjogaikat is. Bekerítetlen községeiket *kóménak* (nem *polis*nek) hívták, önkormányzatuk volt (de spártai hivatalnokok felügyelete alatt), és adót fizettek. Földműveléssel, kézműparral és kereskedelemmel foglalkoztak; saját földjük lehetett, és rabszolgákat tarthattak. Mint szabad görögök részt vehettek az olimpiai játékokon (Spárta képviselőiben), háború idején pedig hoplitaként szolgáltak a spártai seregben; néhányan közülük magasabb katonai rangot is elértek, főként a hajóhadnál szolgálók. Az „egyenlők közösségétől“ azonban áthághatatlan fal választotta el őket; még spártai nőt sem vehettek feleségül. Lehet, hogy ez a helyzet bántotta őket, de nyilvánosan nem lázongtak ellene; mérsékelt jólétben, a spártaiaknál magasabb színvonalon éltek.

A *heilóták* ugyancsak az őslakosok utódai voltak, ők azonban szembeszegültek a dórokkal, akik ezért minden joguktól megfosztották, és — mint Ephorosz, majd Sztrabón írja — „állami rabszolgákká“ tették őket. Nevüket állítólag a Lakóniai-öböl partján fekvő Helosz városról kapták, ahol hazájuk elvesztése után kétségbeesett szabadságharcba kezdtek; a *heilóták* soraiban főleg messzéniaiak harcoltak; a szabadságharc leverése után több mint kétszázezer messzéniai lett rabszolgává. A *heilóták* a számukra kijelölt falvakban éltek, ahonnan gabonát, húst, olajat, gyümölcsöt stb. kellett szállítaniuk Spártába, s kötelesek voltak bejárni a spártai polgárok földjeire: egy-egy földrészt tízen-tizenöten műveltek; háború idején segédgyalogságként szolgáltak a spártai seregben. A rájuk vonatkozó törvény szerint tilos volt őket külföldre eladni, de fel sem szabadulhattak; helyzetükkel természetesen nem békültek meg, és gyakran lázongtak. A második messzéniai háború idején (kb. i. e. 645—628) tömegesen felkeltek, és kis híján szétverték az „egyenlők közösségét“. A spártaiak csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudták megvédeni magukat, s attól az időtől fogva igyekeztek a *heilótákat* eleve ártalmatlanná tenni. Erre a célra főként az ún. *krüpteiák* használták. A *krüpteiák* egyébként az annyiszor dicsért spártai nevelés részét képezték. „Ez pedig így történt — írja Plutarkhosz. — A hivatalok kiküldték a vidékre a legderekabbnak látszó ifjakat, s útravalóul csupán törrel és a legszükségesebb élelmiszerral látták el őket, semmi egyébbe. Ezek az ifjak aztán napközben szétszéledtek, megközelíthetetlen helyeken rejtelkedtek és aludtak; éjszaka azonban lementek az utakra, és megöltek minden *heilótát*, aki a kezükbe került. Sőt gyakran a mezőket járták, s a legerősebb és legderekabbnak látszó *heilótákat* ölték meg. Mindezzel összhangban áll az, amit Thuküdidész ír a *peloponnészoszi háború történetében*, tudniillik, hogy azokat a *heilótákat*, akik kitűntek a harcban, a spártaiak megkoszorúzták, akár a szabad embereket, majd a templomok mögé vezették; nemsokára azonban egytől egyig eltűntek, szám szerint több mint kétezren, és sem akkor, sem pedig később senki sem tudta megmondani, milyen módon pusztultak el. Arisztotelész szerint az ephóroszok mindjárt hivatalba lépésük alkalmával hadat üzentek nekik, hogy a *heilóták* gyilkolása törvényes legyen. Egyébként is nagyon keményen és kegyetlenül bántak velük.“

Az archaikus Spárta belpolitikai történelmének fő tartalmát a *heilóták* lázadásai és vereségei alkották; Spártában ugyanis mindenki alkotmányos úton került hatalomra, és nem robbantak ki forradalmak sem. Ebből a történelemből — Kheilonnak a spártai rendszer megerősítése céljából hozott reformjain kívül — csupán a királyok közti intrikákat és nézeteltéréseket, az elesettek ünnepléseit és a népgyűlésnek a külföldi újdonságok ellen hozott határozatait ismerjük; ez utóbbi eseményt az idegenek kiűzésével (a *xenélasziával*) kapcsolták össze. Vagyonjogi viszály kevés tört ki, hiszen nem is volt miért pereskedni, bűntény alig-alig fordult elő, és családjogi perekre sem került sor (a férfiaknak saját feleségükön kívül a *heilóták* asszonyai is rendelkezésükre álltak, s a spártai nők

közmondásosan hűségesek voltak). A törvénytelen utódokkal kapcsolatos bonyodalmakat a spártaiak úgy kerültek el, hogy a törvénytelen utódokat a tengeren túlra küldték: alapítsák meg ott Taraszt (Tarentumot).

Spárta külpolitikájának története egybeolvad a hadügy történetével. Az i. e. VIII. és VII. században lezajlott messzéniai háborúk után a spártaiak főleg a dór Argosszal harcoltak. Ezenkívül mindenüvé betörték, ahol gazdag zsákmány és hadi dicsőség volt kilátásban; szinte kivétel nélkül azoknak a politikai erőeknek az oldalán szálltak síkra, amelyek az adott körülmények között a legmaradibbak voltak. Főleg Athén belügyeibe való katonai beavatkozásaik jelentősek, erről azonban majd később beszélünk. Általában váltakozó szerencsével harcoltak, s ha a városok ostromában nem remekeltek is, a nyílt mezőn vívott csatákban rendszerint győztek. Bár seregük i. e. 519-ben vereséget szenvedett az argosziaktól, i. e. 510-ben pedig az athéniaktól, az i. e. VI. és V. század fordulóján Spárta katonai nagyhatalom és Görögország legerősebb állama lett.

Ami a kultúrtörténetet illeti, annak első fejezetébe Spárta is reménykeltően írta be magát. Az i. e. VII. század második felében a katonai indulók ióniai származású költője, Túrtaiosz, és Terpandrosz aiol költő talált otthonra Spártában; a Spártai Múzeumban látható archaikus műalkotások (a *Helenét*, *Menelaoszt*, *klutaimnészt* és *Agamemnónt* ábrázoló sztlék, a *Dioszkurok* reliefjei, az amüklai oszlopök, a keramika, a szobrok közül pedig főleg a bronz *Kurosz* semmivel sem rosszabbak, mint a többi görög városban talált művek. Később azonban — az „egyenlők közösségének” teljes militarizációja és a külső hatásoktól való szigorú elszigetelés következtében — a kultúra elköltözött Spártából. A spártaiak egyetlen tudománya és egyetlen művészete végül is a háború maradt.

A spártai rendszer értékelésében mutatkozó nézeteltérések ellenére egy dologban mindenki egyetért: ez a rendszer egyedülálló kísérlet volt Görögország és a világ politikai történetében. Olyan kísérlet, amely elég sokáig tartott ahhoz, hogy pozitív és negatív oldalait, előnyeit és hátrányait egyaránt megmutassa.

Bevált ez a rendszer? Követésre méltó példává lett?

A történelem már régen válaszolt erre a kérdésre: nem.

Az athéni történelem útja sokkal hosszabb volt, mint a spártaié: Athén története ugyanis előbb kezdődött, tovább tartott, és mélyebb nyomokat hagyott maga után. Abban a korban, amikor a spártaiak dór ősei még a távoli sztyeppeken vándoroltak, az Akropoliszon már erődtímeny állt, s az erődtímenyt szentélyek díszítették. Az itt talált legrégibb emberi nyomok — a Klepszüdra forrása fölötti sziklába vájt akná — az i. e. III. évezred közepéről származnak. Athén első ismert lakosai a pelaszgok voltak, a görögök az i. e. II. évezred első századaiban érkeztek a városba. Az iónok — mert Attikában ők képviselték a görögöket — keveredtek a pelaszgokkal, és az i. e. XV—XIV. századig jelentős központi várossá alakították Athént. Ezt a tényt a korabeli gazdag királysírok bizonyítják, amelyek az Akropolisz mellett, Arész dombján kerültek napvilágra. A trójai háború koráig Athén gyönyörű, „jólépültfalú várossá” lett, mint Homérosz mondja, ahol „dús szentélyek” álltak. Az i. e. XIII. században az Akropoliszra hatalmas erődtímeny építettek, melynek külköpszfalai mindmáig dacolnak az idővel. Amikor a dórok betörték Görögországba, az athéniak azon kevesek közé tartoztak, akik sikerrel védekeztek ellenük. Mítoszaik és mondáik szerint sok szenvedéssel, sok vérrel fizettek ezért a sikerért, de legalább nem jutottak a heilóták sorsára: szabadok maradtak.

Athén városát a mítoszok szerint Kekropsz király alapította, Athén államát pedig a hős Thészeusz, aki állítólag egész Attikát közös kormányzat alatt egyesítette. De Thészeusztól és a mítoszoktól függetlenül, Attika egyesítése valóban megtörtént; bizonyára hosszú folyamat eredménye volt, s nem minden harc nélkül ment végbe (akárcsak Görögország más területein).

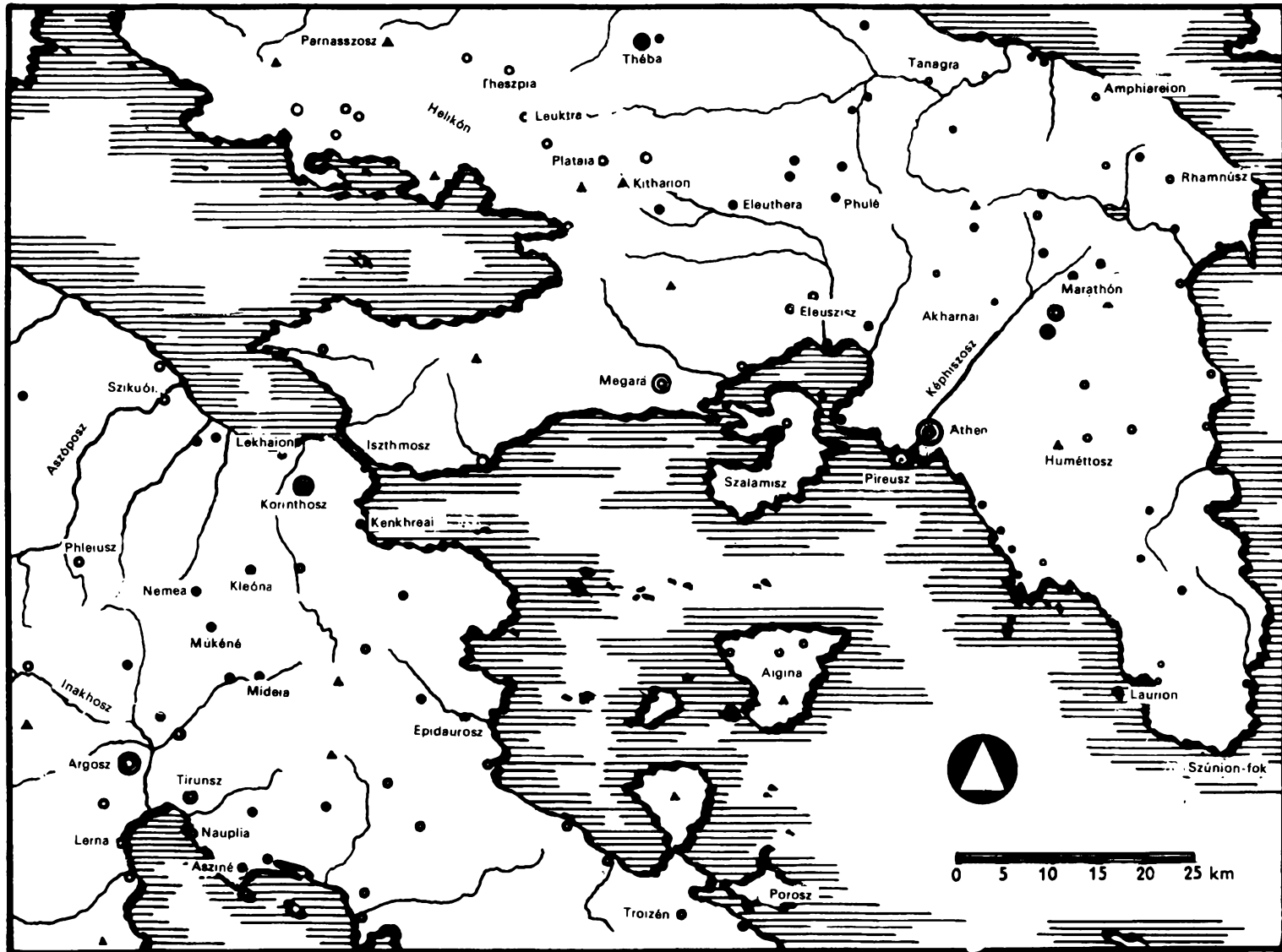
A mítoszok szerint — s bizonyára a valóságban is — Athén a legelsőbb időkben királyság volt; név szerint két athéni dinasztia (az Erekhtheidák és a Medónidák) harminc királyát ismerjük. Athén utolsó királya a hagyomány szerint az Erekhtheidák családjából származó Kodrosz volt; Kodrosz idősebbik fia átkelt a tengeren, és megalapította Epheszoszt, a fiatalabb, Neileósz, milétoszi király lett, maga Kodrosz pedig önszántából áldozta életét városáért a dórok elleni harcban. Kodrosz halála után Athénban arisztokrata kormány ragadta magához a hatalmat, s egészen az i. e. VII. század végéig uralmon maradt. Aztán éles osztály- és politikai harcok robbantak ki, amelyek gyökeres változásokhoz vezettek. A harcok befejeztével az addig Korinthosz és Spárta mögött álló Athén egész Görögország társadalmi haladásának az élére került.

Hai kleinai Athénai, a „dicső athénai“, amint szertartásosan nevezték magukat, eredetileg földművesek voltak, akik — a spártaiktól eltérően — nem viszolyogtak a munkától. Gabonatermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkoztak, olajfaligeteket és szőlőt telepítettek, méheket és baromfit tartottak, s közben arra is ügyeltek, hogy mi a kifizetődőbb. A „szépöblű“ tenger már a legősibb időkől fogva csábította őket: főleg a halászok és a kereskedők szálltak gyakorta hajóra. A háborút minden bizonnyal ők is művészetnek tartották; de művészetnek tartották a használati tárgyak készítését és díszítését is. A lakonikus mondatokkal szemben előnyben részesítették a szellemes és meghitt beszélgetést, a katonai fegyelemnél pedig fontosabbnak tartották, hogy mindenki azt tegye és azt mondja, amire éppen kedve támad. Már akkor is differenciált társadalomban éltek, mikor előbukkantak a történelem homályából. A legfőbb társadalmi osztályt a nagy földterületek tulajdonosai (*eupatridész*, „előkelő szülőktől származó emberek“) alkották, utánuk következtek a közép- és a kisparasztok (*geómoroi*), majd a kézműiparosok és a kereskedők (*démiurgoi*), a szegényparasztok és a napszámosok (*thétoi*), s a sor végén, mélyen az összes többi alatt álltak a rabszolgák. Az eredeti nemzeti rendszere — ez náluk is ugyanolyan okokból bomlott fel, mint a többi görögöknél — már csak a phülék és a phatriák emlékeztettek.

A királyságot felváltó arisztokratikus rendszerben az állam élén az *arkhónok* (*arkhó*: „vezetni“, „uralkodni“) álltak: az arkhónokat — bár ezt dokumentumok nem bizonyítják — valószínűleg a népgyűlés választotta vagy hagyta jóvá. Eredetileg egy arkhónt választottak: az arkhón korábban élete végéig, aztán tíz esztendeig töltötte be hivatását. Később kialakult az egy évre választott kilenc arkhón testülete, akik közül az első, az *arkhón epónümosz*, körülbelül a mai miniszterelnök feladatkörét látta el. (Az ő nevével jelölték az athéni naptár megfelelő évét is; az athéni naptár egyébként az i.e. 686-ik vagy 683-ik esztendővel, a közelebbiről ismeretlen Kreón nevével kezdődött.) A testület fölött a volt arkhónokból álló *areiopagosz*, a legfelsőbb állami és ellenőrző szerv állt; nevét Arész dombjáról kapta, mivel ott ülésezett (manapság ugyanezt a nevet viseli a Schliemann házában ülésező legfelső bíróság). Az arkhónok és az areiopagosz tagjai ingyen végezték funkciójukat, s ezenkívül még a hivatalukkal kapcsolatos költségeket is maguk viselték: ezt persze csak a gazdag eupatridák („arisztokraták“) engedhették meg maguknak. Érthető, hogy osztályérdekeiknek megfelelően uralkodtak, s ezeket az érdekeket eléggé rövidlátóan értelmezték. Sokáig zökkenőmentesen ment minden, aztán egyszer csak halmozódni kezdtek a problémák, s mert a felhalmozódott problémákat nem a többség érdekében oldották meg, kötelességüket felkelés juttatta eszükbe. A felkelés i.e. 630-ban tört ki, vezetője pedig egy szélesebb látókörű arkhón. Külön volt.

A problémák alapvető oka az árutermelés s ezzel párhuzamosan a pénzgazdálkodás fejlődése volt; ehhez járult még az is, hogy egyre nagyobb mértékben alkalmazták a rabszolgamunkát. A földművelésből és a kereskedelemről meggazdagodott arisztokraták megvásárolták azokat a földterületeket, amelyeknek tulajdonosa nem tudott lépést tartani a konkurens földbirtokosokkal, azoknak pedig, akik még remélték, hogy meg tudják tartani földjüket, pénzt kölcsönöztek. Az előbbiek tehát elvesztették földjüket, és napszámosok lettek, az utóbbiak — ha nem fizették meg adósságukat — a törvény szerint személyi szabadságukat veszítették el. Arisztotelész *Az athéni alkotmányban* így jellemezte az akkori állapotot: „Teljesen arisztokratikus alkotmány volt ez, főleg azért, mert a szegények — férfiak és nők egyaránt — rabszolgamunkát végeztek a gazdagok földjén. Napszámosoknak és hatodrészeseknek hívták őket, mivel ilyen földbér fejében művelték a gazdagok földjét. Az egész földterület ugyanis néhány ember tulajdonát képezte. S ha nem fizették ki a földbért, a férfiak családjukkal együtt rabszolgasorba süllyedtek.“

Külön elhatározta, hogy kihasználja az általános elégedetlenséget. Theagenész megarai tirannus veje lévén, vonzó példát is látott maga előtt; mint az i.e. 640. évi olimpiai játékok győztese, népszerűségében is bízhatott. Kivárta a Zeusz ünnepére összehívott népgyűlést, és hívei csoportjával kísérletet tett a kormány megdöntésére. Sikerült ugyan elfoglalnia az Akropoliszt, de mert a bátorság és a népszerűség nem helyettesítheti az agitációt és a szervezést, a nép nem csatlakozott hozzá. Az arkhónok kijelentették, hogy Külön felkelése kísérlet volt a tirannizmus bevezetésére (nem is jártak messze az igazságtól), és a maguk pártjára vonták a földművelő lakosságot. A felkelés felszámolását átengedték demokrata ellenzéküknek, az Alkmeónidáknak, akik nemcsak az arisztokrata kormányt, hanem a tirannizmust is elleneztek. Különnak sikerült elmenekülnie, Athén templomában védelmet kereső híveinek pedig megígérték, hogy — ha megadják magukat — életben maradnak. Az Alkmeónidák azonban nem tartották be szavukat: Külön híveit egytől egyig megölték. Az uralmon levő arisztokraták ezért száműzték őket. „Külön vétke“ később egyike lett az athéni demokraták ellen vívott harc demagóg érveinek, s még Periklészt is megbélyegezték vele.

Külön felkelése, amelyet még Machiavellitől is idegen módszerrel vertek le, az arisztokraták számára komoly figyelmeztetés volt; elhatározták, hogy bizonyos engedményeket tesznek. Megegyeztek, hogy legalább egyet teljesítenek a néptömegek követelése közül: egyértelműen meghatározzák, mi a jog és mi a kötelesség. I. e. 621-ben megbízták az egyik arkhont, hogy vizsgálja át és írja össze a szokásjogokat. Ezt az arkhont Drakónnak hívták, s a kemény és kegyetlen törvényeket máig is a „drákói“ jelzővel illetjük. Drakón a monda szerint vérről írt törvényeit, s a legkisebb bűnért is a legnagyobb büntetést szabta ki. Drakón törvényei ennek ellenére is haladó jellegűek voltak: szilárdabb rendet teremtettek a vagyoni viszonyok terén, s a gyilkosság büntetését — amely mindaddig a rokonok dolga volt — társadalmi szervre, az államra bízták.

Drakón törvényei azonban nem segítették ki nyomorukból a földművelőket, rabszolgaságukból a fizetésképtelen adósokat. Athén belpolitikai helyzete nem javult, külügyi helyzete pedig — a körülmények összejárásása folytán — rosszabb lett: a megaraiak — elfoglalva Szalamisz szigetét — elzárták Athén kikötőjét, Pireuszt. A megaraikat nem sikerült kiűzni a szigetről, s mivel az arkhónok talán azt az elvet vallották, hogy azok a problémák, amelyekről nem beszélnek, senkinek sem okoznak gondot, kijelentették, hogy halálbüntetés terhe alatt tilos kiejteni a Szalamisz szót. De akadt egy férfi, aki ilyen körülmények között is talált kiutat. A hírvivők botjával jelent meg a népgyűlésen (a bot sérthetlenséget biztosított számára), s bár bölcs volt, bolondként viselkedett, a bolondot pedig nem sújthatja szavaiért büntetés; végül egy buzdító költeményt adott elő (mert hiszen költő is volt): a versben felszólította a dicső athéniakat, hogy — ha nem gyávák és suton ülők — induljanak harcra a gyönyörű szigert. A versnek általában sikere van a politikában; az athéni nép kikényszerítette, hogy újabb háborút indítsanak Szalamiszért. Midőn kiderült, hogy az a bizonyos férfi nem más, mint Exikesztidész fia, Medón király utóda, Szolón, az arkhónok kinevezték a hadsereg fővezérévé. Szolón tehát Megara ellen vonult, győzött, Szalamiszt visszaadta Athénnek, s ezentúl az olimpiai bajnokoknál is nagyobb közkedveltséget élvezett. Aztán újabb feladatot kapott: számolja fel azokat az erőket, amelyek Athént polgárháborúval fenyegetik.

„Nagy nyugtalanság uralkodott, egyik csoport a másik ellen kelt fel — írja Plutarkhosz —, a nép az előkelő és gazdag emberek ellen lázadt.“ Az arisztokraták tudták, hogy vagyonukat és hatalmukat csak engedmények árán tarthatják meg; a nép erősnek érezte magát, de nélkülözte a vezért. A kompromisszumot Szolón találta meg ebben a helyzetben. „A gazdagok tehető emberként — írja Plutarkhosz —, a szegények pedig becsületes emberként ismerték.“ Tehát mindkét félnek megfelelt, s így i. e. 594-ben megválasztották rendkívüli teljhatalommal felruházott arkhónnak, s megbízták, hogy dolgozza ki az új alkotmányt, adjon ki új törvényeket, javítsa meg az athéni viszonyokat. Megengedték neki, hogy „az addig fennálló rendszerből bármit megtarthat és bármit elvethet“, esetleg az egész rendszert „alapjában megváltoztathatja“. Szolónnak tehát reformok útján kellett forradalmat csinálnia; megbízatását olyan jól teljesítette, hogy arról az állam és a jog történetében mindmáig tanulunk.

Mindenekelőtt közkegyelmet hirdetett; a gyilkosok és a hazaárulók kivételével minden száműzött — még az Alkmeonidák is — hazatérhetett. Aztán csatlakozott a Kírrhe város elleni hadjárathoz (a hadjáratot a delphoi amphiktüónia kezdeményezte), ezáltal eltávolította a városból a fegyveres erőket, és másra terelte a polgárok figyelmét, hogy nyugodtan dolgozhassék. A reformokat a „teherlerázással“ (*széiszakhiheia*) kezdte: megszüntetett minden adósságot (kártérítés nélkül), az állam költségén kiváltotta az adósságuk miatt rabszolgává lett polgárokat, és megtiltotta, hogy a jövőben bárki is saját testével kezeskedjék az adósságáért. A mezőgazdaság fejlesztése érdekében megkönnyítette az áttérést az egyszerű földművelésről a gyümölcsstermesztésre, és megszüntette az olívaolaj kivitelére vonatkozó tilalmat; hogy a városi lakosság élelmézését biztosítsa, megtiltotta a gabona kivitelét. A földtelen kézműveseknek teljes polgárjogot biztosított, a kézműves-vállalkozás támogatására pedig rendeletet hozott, mely szerint a fiúnak nem kötelessége eltartani öreg szüleit, ha azok ifjúkorában nem taníttatták ki valamilyen mesterségre. Az areiopagoszt megbízta, hogy ellenőrizze, ki hogyan tartja el magát, s a fényűzést és a henyélést egyaránt büntette. A gazdasági fejlődés érdekében új mértékrendszert vezetett be; teljes értékű ezüstpénzt kezdett veretni. Végül kiadott egy törvényt, amely mindaddig példátlan volt, és még manapság sem mindenütt magától értetődő: tudniillik, hogy minden polgárnak jogában áll a bíróságon bármelyik hivatal határozatát megfellebbezni.

A timokrácia elvére alapozott új alkotmánnyal Szolón kiküszöbölte a nemzeti privilégiumokat, s a jogokat és a kötelességeket a vagyon nagysága szerint határozta meg. A lakosságot négy csoportra osztotta: a leggazdagabb polgárok, az ötszázmérősök (akiknek földjén 500 medimnosz

termett, 1 medimmos = 52,5 liter), arkhónok, areiopágok stb. lehettek, tehát a legmagasabb hivatali tisztségeket viselhették; a háromezrész mérősek (lovagok) a leggazdagabbak számára fenntartott állampénztárnokság kivételével bármely hivatalba betölthették; a kétszáz mérősek (fogatosok) alacsonyabb rendű hivatalnokok lehettek; a negyedik osztály tagjait, a vagyontalanokat beválaszthatták a „négy százak tanácsába”; a tanács feladata az volt, hogy javaslatokat terjesszen a népgyűlés elé, és ellenőrizze a hivatalok munkáját. Szolón az új legfelsőbb bíróságot (*héliaiát*) sorsolás útján választott tanács tagokból állította össze. a népgyűlés hatáskörét és összetételét pedig az ősi hagyományok szellemében határozta meg. Szolón alkotmányának demokratikus elemei itt mutatkoztak meg a legszembetűnőbben: a népgyűlésnek jogában állt minden kérdésben dönteni és minden hivatalnokot megválasztani; a népgyűlésben minden athéni polgár részt vehetett.

Midőn Szolón kiállította márványtáblákra vésett alkotmányát a főpap osztolcsarnokában, megeskette a polgárokat, hogy megtartják a törvényeket és nem változtatják meg az alkotmányt; aztán lemondott hivataláról. Reformja kompromisszum volt, s a válságos helyzetben mindenki számára megfelelő kiútnak látszott: mikor aztán Szolón befejezte munkáját, senki sem volt vele elégedett. A földművesek magától értetődőnek tartották, hogy a mezőkről eltűntek az adóskövek, ámde fájlalták, hogy Szolón nem osztott földet. Az arisztokraták természetesnek vélték, hogy megtarthaták a legfőbb hivatalokat, de bosszankodtak a veszteség miatt, amely az adósságok eltörlésével érte őket. A demokratikus szabadságot a pletykakeverők is kihasználta: azt híresztelték, hogy Szolón az adósságok eltörlése előtt szándékosan adósságokba verte magát. „Mindenkivel szemben védekeznem kellett — írja magáról Szolón egy versben —, s jobbra-balra vagdalkoznom, mint farkasnak a kutyák falkájában.” Halála után hálás honfitársai emlékművet állítottak neki, s az emlékmű feliratában „szent törvényalkotónak” titulálták.

A történelemben nem éppen ritka a paradox helyzet. Paradoxon volt az is, hogy az új athéni alkotmány tiszteletben tartását egy tirannus biztosította. Athénban még Szolón életében (i.e. 555-ben, nyolcvanéves korában halt meg) zavargások törtek ki, s ezek annyira fokozódtak, hogy már választásokra sem kerülhetett sor. Ezt a helyzetet használta ki Megara, s ismét elfoglalta Szalamiszt. Az ellenséges támadás mindig egyesítő erőként hat: az athéniak hadsereget állítottak ki, és — amin maguk is csodálkoztak — legyőzték Megarát. Ez a győzelem főként Szolón rokona, Peisizisztratosz érdeme volt, aki akkora dicsőségre tett szert, hogy a zűrzavar közepette magához ragadhatta a hatalmat.

Peisizisztratosznak a tirannizmushoz vezető útja meglehetősen rögzös volt; kétszer úgy megbottlott rajta, hogy az már végleges bukásnak látszott. Megara legyőzése után a szolóni alkotmány híveinek állt az élére. (Az alkotmány hívei a városi lakosság középrétegeiből kerültek ki.) Peisizisztratosz egyidejűleg támadott jobb és bal felé, a konzervatív arisztokraták és a radikális demokraták ellen. Egy átlátszó trükk segítségével elérte, hogy ötven tagú testőrséget kapott (a népgyűlésre vérral bemaszátolva érkezett, és azt állította, hogy merényletet követtek el ellene), s testőrségével elfoglalta az Akropoliszt. Az arisztokraták azonban szöveterkettek a demokratákkal, és elűzték Peisizisztratoszt. Mikor a további harcokban az arisztokraták győztek, és elűzték a demokratákat, Peisizisztratosz összefogott a demokratákkal, és újra bevonult Athénba. (A nagyobb hatás kedvéért egy Athénének öltöztetett gyönyörű leányszót ültetett szekerére, mintha maga az istennő vezetné őt vissza a városba.) De nem uralkodott sokáig: miután összetűzött a demokraták vezéreivel, ismét száműzték. Ezután már sem szövetségesekre, sem pedig trükkökre nem támaszkodott, inkább thrákiai bányáinak aranyát vette igénybe (a bányákat egyébként apjától örökölte). Zsoldosokat fogadott fel, és Athén ellen vonult; legyőzte az athéni sereget, és a foglyokat azzal az üzenettel küldte haza, hogy aki nem száll vele szembe, annak nincs mitől félnie. Szavát meg is tartotta; a városból csupán az Alkmeonidákat űzte ki, azok ugyanis nem békéltek meg a győzelmével. A fordulatok iránt már elfásult athéni nép egyszerűen tudomásul vette, hogy most egy ideig megint Peisizisztratosz kezében lesz a hatalom. Ez az idő azonban elég hosszú lett: Peisizisztratosz pontosan harminchárom esztendőn át (i. e. 527-ig) uralkodott.

A későbbi athéni demokraták, akik a tirannizmust minden körülmények között rossznak tartották, Peisizisztratoszról is kedvezőtlenül nyilatkoztak, de úgy tetszik, igazságtalanul. Peisizisztratosz tiszteletben tartotta Szolón alkotmányos intézményeit („mellettük és fölöttük állt”, mint V. Sz. Szergejev írja), és megelégedett annyival, hogy a hivatalokba saját híveit ültette; politikájával a lakosság érdekeit szolgálta. Megoldotta a parasztok legégetőbb problémáját: egy földreformmal földhöz juttatta őket; a szegényparasztoknak és a kézműveseknek állami kölcsönt nyújtott; a földteleneknek és a napszámosoknak a flottaépítésben biztosított munkalehetőséget. Támogatta

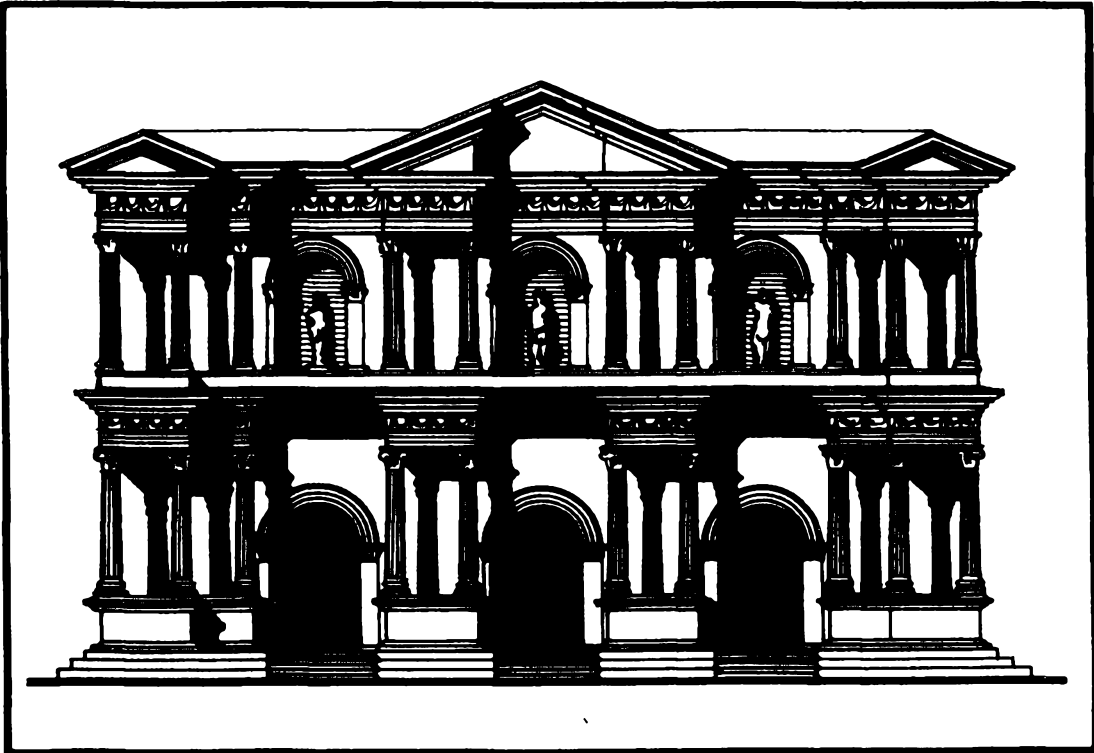
a — főleg a Fekete-tenger vidékével való — külkereskedelmet, megindította az ezüstabányászatot a laurionai bányákban (Attika délkeleti részén), és a Hellészpontoszon támaszpontot szerzett Athén számára (a troaszi Sziageiont). Athéné istennő tiszteletére megalapította a Panathénaia ünnepét, Dionüszosz isten tiszteletére pedig a színházi előadásokkal összekapcsolt ünnepségeket. Az Akropoliszon megkezdte Athéné hatalmas templomának az építését (Hekatonpedon), az Akropolisz alatt lerakta Olümposzi Zeusz még hatalmasabb templomának alapjait; Eleusziszbén Déméternek építtetett szentélyt, Déloszon átépíttette Apollón szentélyét. Külön érdeme, hogy szívén viselte a görög irodalmi emlékek sorsát: ő íratta össze Homérosz költeményeit. A középítkezéseken és az ünnepségeken egyáltalán nem takarékoskodott, ő maga azonban szerény ember volt. Egyszerű házban lakott az Akropoliszon, kijárt az emberek közé, és mesebeli királyként büntette az igazságtalanságot; igazságtalansággal vagy kegyetlenséggel még ellenségei sem vádolták. Uralmát az athéni nép úgy emlegette — s ezt még Arisztotelész is feljegyezi —, mint „Kronosz aranykorát“.

Politikai sikereivel és kifogástalan magánéletével Peisziszpontosz biztosította az utódlást két fia számára, s azok apjuk halála (i.e. 527) után minden nehézség és választás nélkül kezükbe vették a hatalmat. Az idősebb Hippiasz a hatalom eszközeit ragadta magához, a fiatalabb Hipparkhosz főleg a nyilvános ünnepségeknek és a szórakozásoknak szentelte életét. Kezdetben zökkenőmentesen ment minden, s Athén fokozatosan Görögország kulturális központjává lett. A ragyogó város csábította a költőket, a festőket, a szobrászokat és az építészeket, akik a perzsák nyomására elköltöztek a kisázsiai városokból. Később azonban a perzsák akadályozni kezdték az athéni tengeri kereskedelmet, és Hippiasz pénzreformmal volt kénytelen beismerni a gazdasági csődöt, amivel azután egymás ellen fordította a gazdag és a kevésbé gazdag polgárokat. A nyugtalanság egyre nőtt és a tirannusok szorosabbra fogták a hatalom gyeplőjét; ezzel persze a helyzeten mit sem javítottak. S ekkor egy olyan eseményre került sor, amelyet ugyan nem politikai okok váltottak ki, de súlyos politikai következményekkel járt: i.e. 514-ben két előkelő ifjú, Harmodiosz és Arisztogeitón a Panathénaia ünnepén megölte Hipparkhoszt. Az eseményt terror követte, a terrort azonban nem túrték a polgárok, s ellenállásuk négy évig húzódó polgárháborút eredményezett. Két alkalommal Spárta is közbelépett (először a demokraták, másodszor az arisztokraták oldalán, de mindig a saját érdekeinek megfelelően). Hippiasz végül örült, hogy legalább életét megmenthette (a perzsákhoz menekült), az athéni nép pedig az Alkmeonidák családjából származó Kleiszthenészt juttatta hatalomra.

Harmodiosz és Arisztogeitón „zsarnokölökként“ kerültek be a történelembe, mint akik nem haboztak életüket áldozni a demokráciáért és a nép szabadságáért; ők voltak az első halandók, akiknek az athéniaiak szobrot állítottak az Agorán. Ámde szó, ami szó, Harmodiosz és Arisztogeitón elég kétes hősök voltak. Hipparkhosz ugyanis — mivel a fiatal férfiak is érdekelték — megkörnyékezte Harmodioszt, Harmodiosz azonban hű maradt Arisztogeitónhoz; midőn Hipparkhosz zaklatását mindketten megunták, elhatározták, hogy végeznek vele, még akkor is, ha ő a tirannus. A fiatal athéni demokráciának hősökre volt szüksége, tehát hősöket teremtetett magának: elég volt a tett valódi okát elhallgatni, illetve politikai okkal helyettesíteni. S hogy ez sikerült is, azt egy népdal ránk maradt szövege bizonyítja legjobban; a népdalt egyébként még évszázadok múlva is énekelték: „Kedves Arisztogeitón és Harmodiosz, örök dicsőség nektek, hogy megöltétek a gonosz zsarnokot, és kiharcoltatok Athén jogait...“

A valóságban az athéni nép maga harcolta ki jogait, midőn i.e. 510-ben bekerítette az Akropoliszt, és kényszerítette Hippiaszt — aki már csak a spártai intervenciós seregre támaszkodott —, hogy mondjon le a hatalomról. A dolgot azután formálisan igazolta az a törvénygyűjtemény, amelyet a népgyűlés által erre felhatalmazott Kleiszthenész dolgozott ki. Ezek a törvények képezték az új athéni alkotmányt, amely megőrizte Szolón alkotmányának demokratikus elemeit, de kiküszöbölte a polgárok politikai egyenlőtlenségét, amely vagyoni szerinti felosztásukból következett. Ettől fogva minden athéni polgár rendelkezett választójoggal, és megválasztható volt bármily hivatalba, a törvény előtt minden polgár egyenlő volt, s a törvény mindenki számára egyforma köteleességeket szabott meg.

Kleiszthenész oly módon élt meghatalmazásával, hogy az két és fél évezred távlatából is figyelemre méltó. Mindenekelőtt bevezette az ország és a lakosság új adminisztratív felosztását: Attika három részét (Athént és külvárosait, a megművelhető földben gazdag belterületeket és a partvidéket) tíz-tíz körzetre osztotta, s a három rész egy-egy körzetéből alkotta meg a phülét. Ez a phülé tehát — amelynek a régi nemzetségi phülével csupán a neve volt azonos — különböző nemzetségek és területek lakosságát tömörítette, olyan embereket, akiknek az érdekei is eltérők

A miléuszi agora. A berlini Állami Múzeumokban látható maradványok alapján rekonstruált bejárati kapu

voltak. Az ilyen phülé összetétele olyan bonyolult, szervezete pedig olyan nehézkes volt, hogy a politikai szervek rendszerében értelmét és jelentőségét veszítette. De Kleiszthenész éppen erre törekedett: a phülék formális megtartásával kielégítette az arisztokratákat, de a phüleket megfosztotta politikai hatalmuktól, s így attól a lehetőségtől is, hogy olyan erőt képezzenek, amely a demokráciát veszélyeztethetné. Persze, hogy az állam működhessen, a tétlenségre ítélt szervezetet másikkal kellett helyettesíteni. Kleiszthenész ezért az egyes körzetekben kisebb önálló egységeket, ún. *démoszokat* szervezett, ezeknek az élén a választott *démarkhoszok* álltak; a démoszok lettek aztán az athéni állam egész politikai, gazdasági, katonai, igazságügyi és vallási életének alapjai.

A legfelsőbb államszerveket Kleiszthenész tulajdonképpen Szolón alkotmányából vette át, csupán a hadseregnek adott új fővezéri kart (a „tíz sztratégosz testületét”). Az államszervek funkcióját azonban megváltoztatta: az arisztokrácia bástyájának, az areiopagosznak hatalmát a súlyosabb gonoszítottak büntetésére, valamint a törvények és az erkölcsök megtartására való felügyeletre korlátozta; a négyszázak tanácsát még száz taggal bővítette (a tanácsnak tehát összesen 500, minden phüleből 50 tagja volt), és a végrehajtó hatalom szervévé alakította. Az egész tanács (*bülé*) azonban nem volt állandóan hivatalban; a hatékony működés érdekében a teljes tanács hatáskörét állandó ötven tagú bizottságra ruházta, s ez a bizottság naponta ülésezett. Az egyes phülek sorsolással választott képviselőiből összesen tíz ilyen bizottságot hozott létre; a bizottságok egymás után, az esztendő tizede alatt intézték az ügyeket. Az éppen hivatalában levő bizottság tagjait *prütaniszoknak* hívták; a bizottság elnökét a prütaniszok reggelként egymás közül sorsolták ki. Az athéni államban ezt a legmagasabb funkciót senki sem viselhette tovább egy napnál s egész életében több mint egy alkalommal.

Kleiszthenész tudatában volt annak, hogy az athéni társadalmi rendszer fő előnye egyszersmind hátrány is: a polgárok szabadságát rosszakaratú egyének kihasználhatták a szabadságjogok eltörlésére. Mindig akadhatott egy-egy becsvágyó férfi, aki zsoldos fegyveresek segítségével vagy

a félvezetett tömegek támogatásával államfordulatot idézhetett volna elő, és tirannusnak nevezhette volna ki magát. A szokásos intézményes szavatoóságokon kívül ez ellen a veszély ellen még egy külön — talán kissé túlméretezett — intézményt létesített: az osztrakizmoszt, vagyis a „cserépszavazást“ (*osztrakon*: „cserép“). Minden év tavaszán összegyűlt a rendkívüli népgyűlés, hogy megtárgyalja, van-e olyan férfi Athén polgárai között, aki veszélyeztetheti a többiek szabadságát. Ha a népgyűlés igenlően válaszolt, hat hónap múltán ismét összejöttek, s minden polgár ráírhatta egy cserépdarabra (papír még nem létezett, a pergamen pedig drága volt) a lehetséges tirannus nevét. Akire a legtöbben szavaztak (de legalább hatezren), annak tíz esztendőre el kellett hagynia Attikát; becsületét és vagyonát azonban nem veszítette el, ott lakhatott, ahol akart, és a népgyűlés azt is engedélyezhette, hogy a tíz év letelte előtt hazatérjen. (Az Agorán feltárt cserépdarabok alapján még ma is figyelemmel kísérhetjük az akkori politikai harcokat s a harcok osztályjellegét; a demokrata vezérek neveit finom asztali kerámiatárgyak cserepein, az arisztokraták neveit pedig durva agyagedények töredékein olvashatjuk.) Az osztrakizmosz bizonyára sok olyan férfit sújtott, akinek egyetlen bűne az volt, hogy az állam javát akarta szolgálni, s egész sor rátermett vezértől fosztotta meg Athént; a cserépszavazás szigorát az athéni nép nyilvánvalóan a szabadságért való kényszerű adózásnak tekintette. Az osztrakizmoszt — athéni példára — Szürakuszai, Milétosz, Epheszosz, Argosz és Megara is bevezette, de csakhamar meg is szüntette. Athénban azonban csaknem száz esztendeig (i.e. 417-ig) fennállt, s ez alatt az idő alatt senki sem akadt, aki a tirannus hatalmát magához ragadta volna. Az osztrakizmosz tehát teljesítette feladatát; egyébként ebben is egy tipikus görögországi kísérletet láthatunk.

Az antik szerzők Kleiszthenészt (csak úgy mellékesen megjegyezhetjük, hogy Kleiszthenész arisztokrata származású, és az azonos nevű szikúóni tirannus unokája volt) „az athéni demokrácia megalapítójának“ tartották. Főleg Hérodotosz értékeli nagyra a *Történelemben* és Arisztotelész a *Politikában*. A modern szerzők általában ugyancsak egyetértenek: Kleiszthenész alkotmányát tartják az athéni demokráciához vezető politikai forradalmak befejező szakaszának. Persze az athéni demokráciát mind az antik, mind a modern szerzők különféleképpen értékelik. Ez a különbözőség azonban osztály- és politikai álláspontjuk eredménye.

„Hogy ez a nagy vonalakban meglevő állam mennyire megfelelt az athéniaiak új társadalmi helyzetének, azt a vagyon gyors növekedése, a kereskedelem és az ipar felvirágzása mutatja — írja *A család, a magántulajdon és az állam eredetében* Engels. — Az osztályellentét, amelyre a társadalmi és a politikai intézmények épültek, már nem az eupatridák és a köznép, hanem a rabszolgák és a szabadok, a nem teljes jogú lakosság és a polgárok ellentéte volt.“ Az így létrejött állam — s ismét Engels jellemzését idézzük — „magas fejlődési fokon álló állam, demokratikus köztársaság“ volt.

Alighogy az athéni demokratikus köztársaság létrejött, nehéz történelmi vizsgán kellett helytállnia. Olyan vizsgán, amelyet mindaddig nem ismert az ókori Görögország. De helytállt.

Spárta jelszava a fegyelem és a rend, Athéné pedig az *eleutheria*, a „szabadság“ és a *parrhészia*, a „szólás- és gondolatszabadság“ volt. Szemben álltak-e egymással? Bizonyára. Összgörög méretekben azonban ki is egészítették egymást.

Spárta és Athén Görögország politikai rendszereinek fő képviselőiként élnek tudatunkban; mellettük és kívülük azonban a társadalmi rendszerek egész sora létezett. Thébában fennmaradt a hagyományos arisztokratikus rendszer, amelyet nem szakított meg tirannusok uralma. Korinthoszban a tirannizmust az arisztokrácia liberális kormánya váltotta fel. A krétai dór államokban a spártai típusú oligarchikus rendszer került túlsúlyba (a közös étkezés is megvolt náluk), de ez a rendszer — a spártaitól eltérően — nem volt militarista beállítottságú. Héliosz városában, Rhodoszban oligarchikus-arisztokrata rendszer jött létre, amely bizonyos demokratikus alapra épült: a kormány tagjait a népgyűlés választotta, de csak az arisztokraták közül. („A rhodosziak törődnek a néppel, de nem a nép uralkodik náluk — jegyezte meg már Sztrabón. — A gabonát rendszeresen szétosztják, és egy régi szokás szerint a gazdagok magukhoz veszik a szegényeket, úgyhogy a szegényeknek is biztosított a megélhetésük, és a városban nincs hiány a főképp hajóépítéshez és a tengerhajózáshoz szükséges dolgozó emberben.“) A taraszi (tarentumi) társadalmi rendszert plutokratikus demokráciának nevezhetnénk: „Ott ugyanis a gazdagok úgy nyerik meg a népet, hogy bizonyos birtokaik jövedelmét megosztják a szegényekkel — írta Arisztotelész. — Ezenkívül minden hivatalt két részre osztanak, s az egyik részbe választják, a másikba sorsolják az embereket; a sorsolás azért fontos, hogy a nép is hivatalhoz juthasson, a választás pedig azért, hogy jobb legyen a közigazgatás.“ A kisázsiai és a szicíliai városokban a tirannizmus különféle változatai

alakultak ki: gyakran a népgyűlés és — a tirannus hívei közül választott — hivatalnokok is szerephez jutottak. A nehezen megközelíthető Arkádiában — bár az i. e. VII. században az orkhomenoszi Arisztokratosz megkísérelte az ország egyesítését — úgyszólván az állam létrejötte előtti rendszer maradt fenn; a távoli Makedónia a legrégebb időktől fogva monarchia volt, Kiproszon pedig királyok uralkodtak, akik a mítikus Teukrosztól származtatták magukat. Ezeket a rendszereket egy közös sajátosság és feltétlen követelmény különböztette meg a barbár társadalmi rendszerektől: ezt a követelményt a görögök *eunómiának*, „jó törvényességnek“ nevezték, társadalmi rendszereiket tehát a kormány és a polgárok által egyaránt elismert törvényekre és szokásokra építették.

Az archaikus kori görög politikai rendszerek tarkaságánál és változatosságánál el kell egy kicsit időznünk. Jelölésükre ugyanis olyan kifejezéseket használunk, amelyek ugyan görög eredetűek, de azóta megváltozott a jelentésük. Ezt már a *tirannisz* szó eredeti jelentésével kapcsolatban is megfigyeltük, hiszen a tirannizmus esetében aligha tudunk megelégedezni a szó pejoratív mellékizéről; a *polisz* szónak pontos megfelelője nincs is nyelvünkben. Az arisztokrácián ma a főnemeseket vagy a főnemések kormányát értjük; a görögben viszont „a legjobbak kormányát“ (*arisztosz*: „legjobb“, „legnemesebb“) jelenti, tehát például az a mondat, hogy „az igazi arisztokráciát a demokrácia teszi lehetővé“, az ógörögök számára ugyanolyan logikus lenne, mint amilyen értelmetlen a mi számunkra. Olyan — manapság használatos — terminusokat, mint a „földbirtokos arisztokrácia“, a „kereskedelmi arisztokrácia“ stb., nem ismertek a görögök; egyszerűen nagybirtokosokról és gazdag kereskedőkről beszéltek. A gazdagok kormányát pontosan megkülönböztették a nemzeti főnemések (*eupatridák*) kormányától, s plutokráciának (*plútosz*: „gazdag“) nevezték; ezeknek a kormánytípusoknak — s egyszersmind a demokráciának — a fordítottját okhlokráciának (*okhlosz*: „tömeg“) nevezték. Az oligarchián a „kevesek kormányát“ értették; fő ismérvének azt tartották, hogy nem választás útján jutott hatalomra. A monarchia pontos fordításban „egy ember uralmát“ (*monosz*: „egy“, „egyedül“) jelenti; később általában a királyi kormányt jelölték ezzel a szóval (tehát sem a tirannus, sem pedig a spártai király nem volt monarcha). Az egyeduralkodót, akit a tirannustól vagy a királytól meg akartak különböztetni, a görögök *autokratórnak* (*autosz*: „egyedül“, „önmagától“) nevezték; később a római császárt titulálták így. Az alattvalók vagy a rabszolgák — de nem a polgárok! — korlátlan urát despotának (*deszpotész*) hívták; ez a cím görögországi uralkodó számára szégyent jelentett, míg a keleti birodalom uralkodójának ez volt a hivatalos titulusa.

Az antik és a modern politikai terminológia egyik leggyakoribb szava, a demokrácia, a görög *démosz*: „nép“ és *kratosz*: „kormány“ szavak összetétele. Tehát — s ezt a nomádokon meg bushlakókon kívül talán mindenki tudja — „népi kormányt“ jelent. Sem többet, sem kevesebbet: ez azonban éppen elég ahhoz, hogy így nevezhessünk számos kormányrendszert (főleg ha eltekintünk osztályjellegűktől). Demokratikusnak állítja magát például a görög ösközösségi nemzeti rendszer és az Egyesült Államok mai politikai rendszere, a Luxemburgi Nagyhercegség és a Német Demokratikus Köztársaság kormányrendszere, Csehszlovákia München előtti és mai társadalmi rendszere; demokratikus alkotmánya volt az ókori Athénnek, és demokratikus alkotmánya van a mai Szovjetunióknak. „A demokráciának több fajtája van“ — állapította meg már Arisztotelész, bár ő még nem tudta, hogy egyszer lesz még majd burzsoá demokrácia, népi demokrácia, szocialista demokrácia“ stb., és hogy a demokráciának azokat a fajtáit, amelyeket ő ismert, a „rabszolgatartó demokrácia“ gyűjtőfogalom öleli majd fel. A demokrácia fogalma ennek ellenére sem tartalmatlan, csak azt kell megválaszolnunk, mit értünk a *démosz* („nép“) szón, és ki (kinek az érdekében) gyakorolja a *kratoszt*, a „hatalmat“.

A görögök a demokráciát a történelmük során kipróbált politikai rendszerek egyikének tartották. Távolról sem voltak egytől egyig a demokrácia hívei; egyesek közömbösek voltak vele szemben, némelyek harcoltak ellene. A rendszer fő ismérveit azonban egyformán értelmezték; a „demokrácia“ szót (a mai „Nyugat“ és „Kelet“ képviselőitől eltérően) mindannyian ugyanazzal a fogalommal azonosították. Ha tehát azt akarjuk megtudni, mit tartottak a görögök demokráciának, bármelyik ógörög szerzőt megkérdezhetjük. Forduljunk most Arisztotelészhez, a legegyetemesebb és legnagyobb történelmi műveltségű szerzőhöz, s olvassuk el, mit ír róla a *Politika* hatodik könyvében:

„A demokratikus társadalmi rendszer feltétele a szabadság... A szabadság első ismérve, hogy váltakozva engedelmeskedik és uralkodik. A demokratikus jog a szám szerinti egyenlőségben, nem pedig a (polgárok) pozíciója szerinti egyenlőségben rejlik; ilyen körülmények között mindenben az egész (a polgárság egésze) dönt, úgyhogy az az érvényes és jogos, amit a többség annak ítél. Minden

polgárnak egyforma jogokkal kell bírnia; a demokráciában ezért a vagyonatlanok fölényben vannak a tehetősékek szemében, mivel ők alkotják a többséget, és a többség dönt. Ez tehát a szabadság egyik ismérve... A másik az, hogy mindenki úgy élhet, ahogy akar. Ez ugyanis a szabadság jellemzői közé tartozik, míg a rabszolga, ellenkezőleg, nem élhet úgy, ahogy akar... Ebből az a követelmény fakad, hogy az ember egyáltalán ne legyen alárendelt, de mivel ez nem lehetséges, hát legalább csak felváltva legyen az. A szabadságnak ez a meghatározása megegyezik a szabadságnak mint egyenlőségnek a meghatározásával.

Ezekből a feltételekből és ezekből az elvekből a demokrácia következő sajátos ismérvei vezethetők le: A hivatalnokok mindegyikét a polgárok összességéből választják. Mindenki minden egyes ember fölött uralkodik, és felváltva, minden egyes ember mindenki fölött uralkodik. A hivatalokat sorsolással választott emberek töltik be; vagy minden hivatalt, vagy pedig csak azokat, amelyek nem igényelnek tapasztalatokat és szakismereteket. A hivatalokat nem vagyoni becslés alapján töltik be; ha igen, úgy nagyon alacsony a határ. Ugyanazt a funkciót senki sem töltheti be kétszer, s ha ez előfordul is, csak ritkán; a katonai hivatalok kivételével egypár hivatal esetében ezt megengedik. A hivatalnokok csak rövid ideig maradhatnak funkciójukban, s ez érvényes vagy mindannyiukra, vagy legalább azokra, akiknek esetében ez lehetséges. Mindenki ítélőbíró, és minden perben ítélkezik, de legalábbis a perek többségében és a legfontosabb perekben, például a számadásokat, a közügyeket és a magánszerződéseket érintőkben. Minden ügyben a népgyűlés dönt, az egyes hivatalok semmilyen, vagy csak néhány ügyben hozhatnak határozatot, a legfontosabbakban esetleg a tanács dönt... Egyetlen hivatal sem élethossziglani, s ha ilyesmi megmaradt az előző társadalmi rendszerből, korlátozzák a hatalmát, és sorsolással töltik be.

Ezek a demokráciák közös sajátosságai. A demokrácia alapelvének tartott jogi elvből, azaz abból, hogy mindenki egyenlő legyen, és a többség döntsön, népkormány és népközség keletkezik.

A görög demokrácia tehát „népi kormány” volt — de népnek csupán az illető állam teljes jogú polgárait tekintették. A kormányzásból ki voltak rekesztve mindenekelőtt a rabszolgák, akiknek száma az összlakosság számához viszonyítva az archaikus kortól állandóan emelkedett; ki voltak rekesztve továbbá a nem polgárok, főleg a betelepült idegenek (*metoikoszok*) és a felszabadított rabszolgák; ki voltak rekesztve a politikai jogokkal nem rendelkező polgárok (a katonai szolgálat előtt álló ifjak, az osztrakizmosz által sújtottak és a különböző bűncselekmények miatt elítéltek; és végül ki voltak rekesztve a nők. Más szóval: nem az egész nép körmánya volt ez, hanem csupán a nép kiváltságos részéé. Ez a kiváltságos rész azonban aránylag nagy számú volt, tagjai származásra és vagyonra való tekintet nélkül egyforma jogokkal rendelkeztek, és a döntő szót a kisebbséggel szemben a többség mondta ki; a többség döntését kellő kényszerítő apparátussal juttatták érvényre, és mindenkinek kötelessége volt elfogadni. A demokrácia a nép nem kiváltságos rétegének is különböző jogokat és szabadságokat biztosított (a rabszolgáknak csupán az „élethez való jogot” és néhány esetben „illendő bánásmódot”), politikai szempontból azonban korlátlan diktatúráként lépett fel velük szemben. Mint a demokrácia későbbi válfajaira, úgy a görög demokráciára is érvényes, amit Lenin írt az *Állam és forradalom*ban: „A demokrácia olyan állam, amely elismeri a kisebbség alárendeltségét a többséggel szemben, azaz olyan rendszer, amely biztosítja az egyik osztálynak a másik osztállyal, a lakosság egyik részének a másik résszel szemben alkalmazott szüntelen erőszakát.” Tehát a demokrácia legfejlettebb klasszikus formájában sem volt „demokrácia mindenki számára”, főként pedig nem volt ún. „tisztá demokrácia”; igaz, a „tisztá demokrácia” fogalma csupán a közelmúltban keletkezett, mégpedig abból a célból, hogy a demokrácia osztályjellegét leplezze.

A képviselő-testületek segítségével megvalósuló újkori demokráciáktól eltérően a görög demokrácia közvetlen volt: ez azt jelenti, hogy a legfőbb hatalmi szervben, a népgyűlésben, minden teljes jogú polgár személyesen vett részt. Ezeknek a polgároknak — akik politikai szempontból a „népet” jelentették — és a többi lakosságnak a számarányáról a régebbi időkben nincsenek adataink; mindenekelőtt a rabszolgák számáról szóló adatok hiányoznak: ezek a későbbi időkben is „az antik történetírás legvitatottabb kérdései közé tartoznak” (V. Sz. Szergejev). K. J. Beloch számításai szerint (*A görög-római világ lakossága* című monográfia, 1886), amelyekkel lényegében G. Bussolt, E. Meyer, R. J. Vipper és mások is egyetértenek, az i. e. IV. században, azaz a rabszolgarendszer virágzásának idején Athénban körülbelül 100 000 rabszolga jutott 100 000 szabad lakosra (Korinthoszbán kb. 80 000). A szabad lakosok számából le kell vonnunk a nők számát, tehát nagyjából a felét, továbbá a nem polgárok és a nem teljes jogú polgárok számát, azaz körülbelül a negyedét. Jóllehet az ókori görög demokrácia közvetlen volt, még a leg-

demokratikusabb államokban is csak a lakosság ötöd- vagy negyedrészeére vonatkozott. A különböző következtetések, hiányosságok, formalizmusok stb. ellenére a görög demokrácia felbecsülhetetlen előnyökkel tűnt ki nem csupán a Kelet despotikus rendszereivel, hanem Görögország minden más kormányrendszerével szemben is. A legtöbb ember részvételét biztosította a politikai hatalomban, a legtöbb ember számára biztosította a legnagyobb politikai szabadságot, a polgár és az állam érdekeinek a lehető legnagyobb mértékű egybehangolásához vezetett. A legnagyobb teret biztosította az egyének és a néptömegek alkotó erői számára, a leggyorsabb gazdasági és kulturális fejlődést tette lehetővé. Már korai szakaszában az egész emberiség számára jelentős értéket teremtett, aminőket a következő nemzedékek csak szörnyűséges visszaesések után értek el. Sőt a polgároknak biztosított lehetőségek és jogok tekintetében haladóbb volt, mint sok újkori politikai rendszer, amelyekről ugyanolyan találóan, mint amilyen rosszhiszeműen elmondhatjuk, hogy elmaradtak a görög demokrácia mögött — bár az „rabszolgatartó demokrácia“ volt.

Ha a konkrét történelmi és társadalmi körülményektől elvonatkoztatva a görög demokráciát a leghaladóbb mai követelmények mércéjével mérjük, természetesen sok mindent kifogásolhatunk benne. Nem küszöbölte ki például az osztályellentéteket, sem pedig a szabad emberek közti vagyoni egyenlőtlenséget; nem biztosított egyforma jogokat a férfiaknak és a nőknek. Tény, hogy a rabszolgaságot ugyanolyan természetes intézménynek tartotta, mint minden akkori állam, vagy mint, mondjuk, az USA déli államai még a múlt század első felében és a Közel-Kelet néhány monarchikus állama manapság is. De biztosította legalább a rabszolgákkal való emberi bánásmódot. A demokratikus Athénban a rabszolgák elviselhető körülmények között éltek, menedékkjoggal rendelkeztek, megölésükért gazdájuknak a bíróság előtt kellett felelnie; a spártai rabszolgáktól eltérően az athéniak sohasem törtek ki fegyveres lázadásban. A vagyoni egyenlőtlenséget az athéni demokrácia úgy igyekezett mérsékelni, hogy a szegényeknek kedvezményeket nyújtott, és a közterheket igyekezett áthelyezni a gazdagok vállára; azt a vagyoni egyenlőtlenséget azonban kisebb rossznak tekintette, mint a spártaiak szegénységben való egyenlőségét, amely gazdasági pangáshoz és a lakosság számának fokozatos apadásához vezetett. Ami a nők jogtalanságát vagy a politikai életből való kizárását illeti... nos, ezzel kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy Európában a nők többnyire csak századunkban — Svájcban csupán 1971-ben — kapták meg a választójogot.

Spárta hamarabb teremtette meg hatalmát, mint Athén a demokráciát; hadsereget előállítani és kiképezni ugyanis sokkal könnyebb, mint haladó alkotmányt kiharcolni. Korinthosz és Théba hamarabb jutott szilárd kormányrendszerhez, mint Athén a demokráciához, mert az erős kormány uralomra kell juttatni, a demokráciát azonban meg kell teremteni. Az arisztokratikus és az oligarchikus államokban állandósult társadalmi viszonyok álltak fenn, rend uralkodott, a megszerzett jogokat tiszteletben tartották, minden a maga biztos és jól ismert útján haladt, legalábbis az esetek többségében. Athénban éppen ellenkezőleg: mint a modern újságíró mondaná, mindig alakulóban volt valamilyen helyzet, mindig mozgott valami, mindig szó volt valamiről. Csakhogy ebből a mozgásból haladás született.

A történelem ritkán nyújtotta az ellentétek egységének olyan gyönyörű példáját, mint aminőt ebben a politikai mikrokozmoszban megmutatott. Ez az ország minél sokrétebb volt, minél inkább ellenkezett benne az új a régivel, minél inkább változott minden, annál inkább Görögország volt.

Azt állítjuk, hogy az antik Görögország alapja a rabszolgaság volt, s ezt helyesen állítjuk. Csakhogy ugyanolyan helyes az is, hogy a rabszolgaság ellenpólusa, a polgárok személyi és politikai szabadsága is alapja volt az antik Görögországnak. A görögök a szabadságot fő ismervüknek tartották: nyelvükön kívül főleg ez különböztette meg őket a barbároktól. Euripidésszel vallották: „A hellének szabadok, a barbár rabszolgák.”

A személyi és a politikai szabadság kölcsönösen feltételezte egymást. A rabszolgák, még ha görögök voltak is, hijával voltak a személyi szabadságnak, s ezért politikait sem élvezhettek; a barbár államokban nem létezett politikai szabadság, ezért a személyi szabadság is csak látszólagos lehetett. Egyiptomban vagy Perzsiában nemcsak a földműves és a kézműiparos, hanem a legmagasabb tisztségviselő is csak az uralkodó alattvalója volt, aki úgy parancsolhatott neki, akár egy rabszolgának; ezeknek az országoknak a nyelvében kifejezés sem létezett a „polgár“ fogalmára. Szembeszállni az uralkodóval vagy az uralkodó nevében parancsoló emberrel, egyenlő volt a lázadással; néha már a pusztá egyet nem értést is lázadásnak minősítették. A görög államokban a polgárnak jogában állt kifogásait előadni a népgyűlésen, s ezt néha még a tirannusok is elnézték;

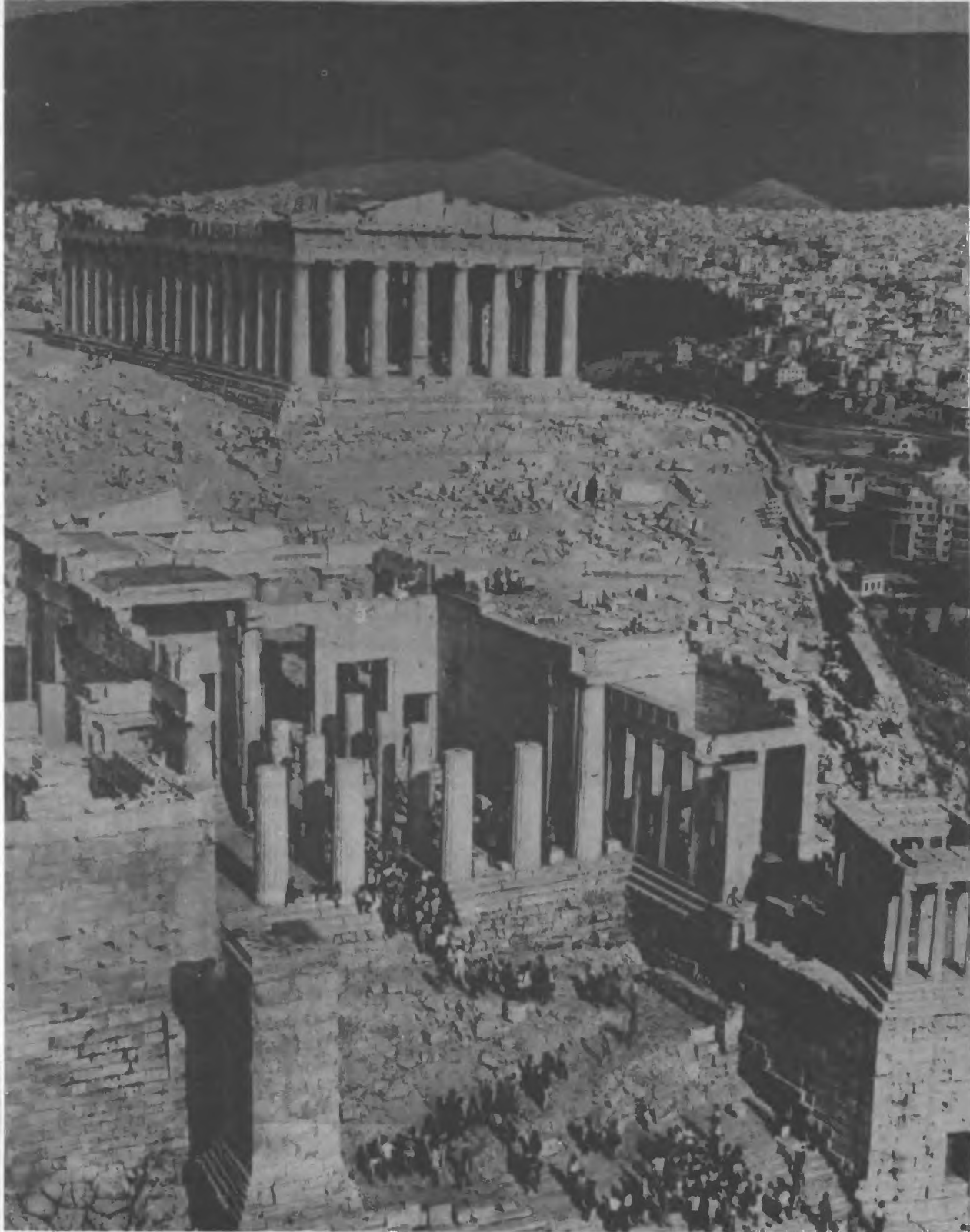
lázásnak csupán a fennálló társadalmi rendszer alkotmányellenes eszközökkel való megdöntésének kísérletét tartották. Időnként persze a görögök is kerültek olyan helyzetbe, hogy uralkodóik despotaként léptek fel velük szemben; ilyesmit azonban nem tűrtek sokáig, s az egyéni önkényt közös akcióval felszámolták. A barbároktól eltérően sohasem estek térdre uralkodók előtt; sőt a görögök még az istenekhez is állva imádkoztak.

A szabadság, amely a görög polgárokat a barbároktól és a rabszolgáktól megkülönböztette, Arisztotelész szavaival szólva „nem abban rejlett, hogy mindenki azt csinál, amit akar, és úgy él, ahogy akar“, hanem abban, hogy mindenki a törvényeknek megfelelően cselekedett, tehát tiszteletben tartotta „azokat a szabályokat, amelyek szerint az uralkodóknak uralkodniuk kell, és megakadályozta megszegésüket“. A törvények náluk a kormányt és a polgárokat egyaránt kötelezték; a polgárok azonban csak akkor ismerték el a törvényeket, ha azok összhangban álltak az alkotmánnyal, amely a törvényhozás módjait is előírta. A barbár államokban az uralkodó a törvények fölött állt, s az alattvalók nem befolyásolhatták a törvényhozást; az uralkodó szava törvény volt, s az alattvalók az uralkodó tulajdonát képezték. Saját szabadságukban a görögök az anarchia (anarchiában éltek szerintük a barbárok, mielőtt államba szerveződtek) és a despotizmus (ilyen rendszerben a nagy- és kiskirályok államaiban éltek a barbárok) ellentétét látták. Ami a szabadság határait illeti, a görög államokban két alapelv érvényesült: a polgárok közti kapcsolatokban az egyik ember szabadsága ott ért véget, ahol korlátozni kezdte a másik ember szabadságát, a polgárok és az állam közti kapcsolatokban pedig minden meg volt engedve, ami nem volt tilos. A görögök által ismert ókori népek közül csupán a rómaiak vallották ezeket az elveket; a rómaiakat aztán a görögök nem is nevezték barbároknak.

Egyetlen görög állam sem jutott el odáig, hogy elismerje: „minden ember szabadnak és egyenjogúnak születik“, de ezt a formulát az ENSZ tagállamainak többsége is csak 1948-ban *Az emberi jogok általános deklarációjában* fogadta el. Másfelől a demokratikus Athénál kevésbé haladó államok is egész sor jogot és lehetőséget biztosítottak polgáraiknak: olyan jogokat, amelyek összhangban voltak ezzel a deklarációval. A tirannusok uralmát vagy a zavargások idejét nem számítva, a görög államokban minden polgárnak joga volt az életre és a személyi szabadságra, a törvény előtt minden polgár egyenlő volt, és mindenkinek jogában állt védekeznie, egyetlen polgárt sem lehetett önkényesen bebörtönözni, minden polgárt megilletett a gondolat- és szólásszabadság stb. A demokratikus államokban — közvetlenül vagy közvetve, választott képviselők által — minden polgár a kormányzásban is részt vett. Az állammal szemben azonban kötelességei is voltak a polgárnak; de — ha éppen nem tirannus uralkodott — arra is megvolt a joga, hogy ezeket a kötelességeket a törvény vagy a szokás szabja meg.

Persze a jogok és a lehetőségek elismerése nem jelentette azt, hogy az államnak nem állt jogában védekezni a jogokkal és a lehetőségekkel való visszaélés ellen; például a szólásszabadság ellen, ha az aláásta a társadalmi rendszer és az érvényes alkotmány alapjait. A jogok elismerése azt sem jelentette, hogy a gyakorlatban nem lehetett megsérteni őket, hiszen emberi, nem pedig természeti törvényekre épültek. A görögök azonban minden jogsértést az együttélés normáitól való büntetendő eltérésnek, társadalom- és jogellenes aktusnak, a *philotimia* („az emberi érték tudata“) megsértésének minősítettek. A görögök általános meggyőződése szerint a politikai és a polgárjogoktól való megfosztás mindenkinek jogot adott arra, hogy elveszített jogait bármilyen eszközökkel visszaszerezhesse; a tirannusok elleni felkelést tehát törvényes és hazafias tettek tartották, s ezzel minden tirannusnak számolnia kellett.

A görög polgárok azonban egész sor további lehetőséggel és joggal élhettek, amelyeket sem az alkotmányok, sem a törvények nem foglaltak magukba. Nem gyötörte őket az éhség és az inség; a mezőgazdasági termelés és a tengerentúli kereskedelem biztosította számukra a szükséges élelmiszereket, az arra rászoruló embereknek állami segítséget nyújtottak. Nem kellett nehéz munkát végezniük, sem pedig sokat dolgozniuk; aránylag kis igényűek voltak, egyszerűen étkeztek és ruházkodtak, az éghajlat is kedvezett nekik, hiszen megtakaríthatták a fűtésre, a téli ruházatra stb. szükséges munkát, s ezenfelül törekedniük, a közvélemény ugyanis nem kedvezett a fényűzésnek, a költséges életmódnak, a „reprezentációnak“. Nem ismerték az egzisztenciális bizonytalanság érzését, sőt még a háborúkat is kisebb rossznak tartották, mint mi; kevesebb orvosságot és kevesebb betegséget ismertek. A későbbi társadalmak neurotikus komplexusai sem gyötörték őket: nem tudtak például a kereszténység eredendő bűnéről és a pokol tüzéről nem ismerték a szexuális élet tabujait és gátlásait, nem féltek attól, hogy nem tudnak lépést tartani a gyors élettempóval, nem ismertek

Az athéni Akropolisz — légi felvétel. Középen a Parthenón, alatta a Propülaia, jobboldalt Athéné Niké temploma látható

Az Agora, az ókori Athén főtere. A háttérben a Thészeion (kilátás az Akropoliszról)

Az Agorának a Panathénaia-felvonulások Szent Útja mellett feltárt maradványai (kilátás a Thészeiontól)

Attalosz sztoája az Agora keleti oldalán. II. Attalosz (i. e. 159—138) pergamoni király építtette, s a herulok rombolták le i. sz. 267-ben. Az 1953—1956-os években újjáépítették, azóta múzeum van benne

Athéné Niké temploma az Akropoliszon. Az i. e. 427—424-es években épült. A török megszállás idején lerombolták, majd 1836—1837-ben megmaradt romjainak anyagából újra felépítették

A legjobb állapotban ránk maradt görög templom, a Thészeion. Az i. e. 450—440-es években épült, s Héphaisztosz istennek szentelték. Az utolsó istentiszteletet Görögország felszabadulása után, 1834-ben tartották benne, de ekkor már Szent György-templomnak nevezték

Az epidauroszi színház. Ifjabb Polükleitosz tervei szerint építették az i. e. IV. század második felében. 14 000 nézőt fogad be, s manapság is eredeti célját szolgálja

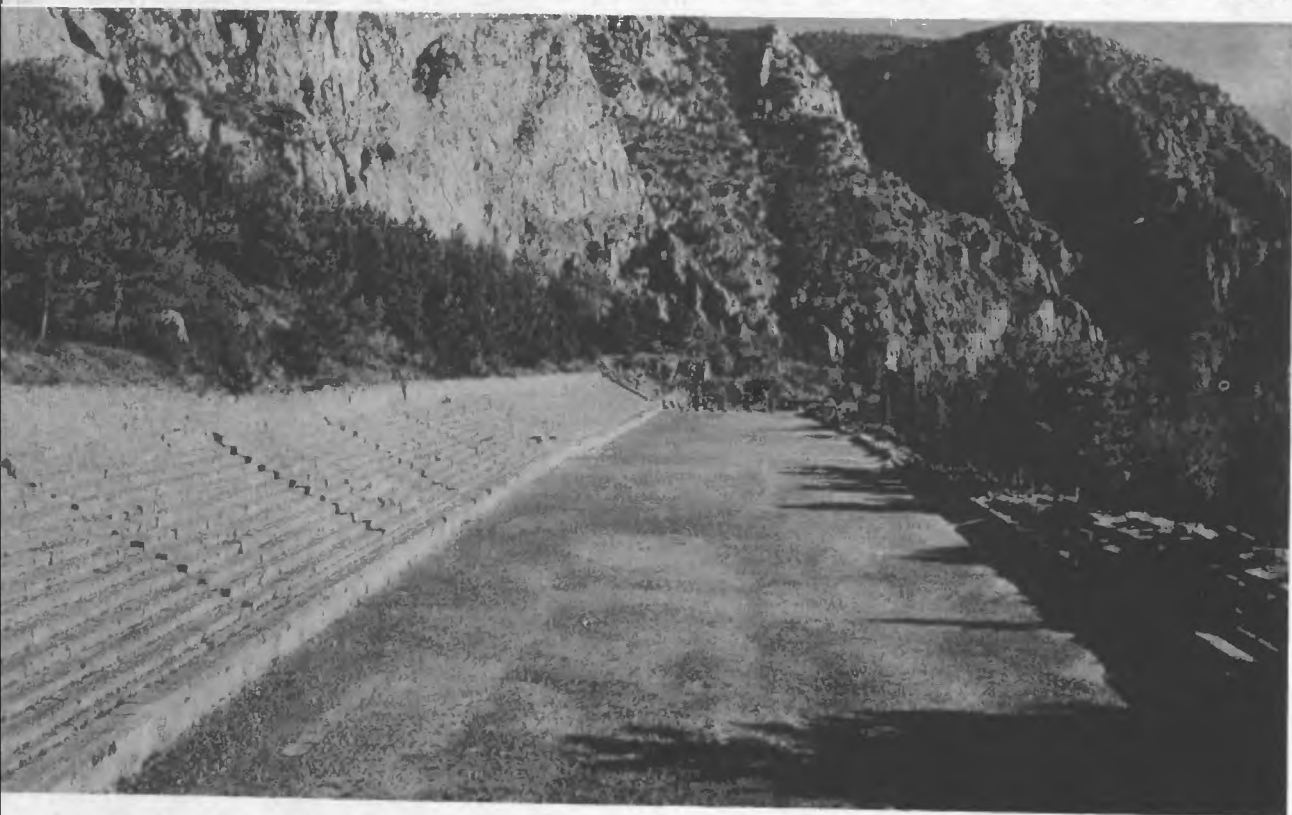

Az olimpiai stadion. Mai arculatát az i. e. IV. század közepén épült ún. későklasszikus stadion felújítása során kapta. Mintegy 175 olimpiai játéknak volt a színhelye

A pergamoni színház. Az akropolisz alatti meredek lejtőbe építették az i. e. III—II. században. A teraszon, ahol Zeusz (ma a berlini Pergamoni Múzeumban látható) oltára állt, két olajfa nő

A szalamiszi színház Küprosz szigetén. I. e. IV—III. századi alapokra építették kb. az i. sz. I. században

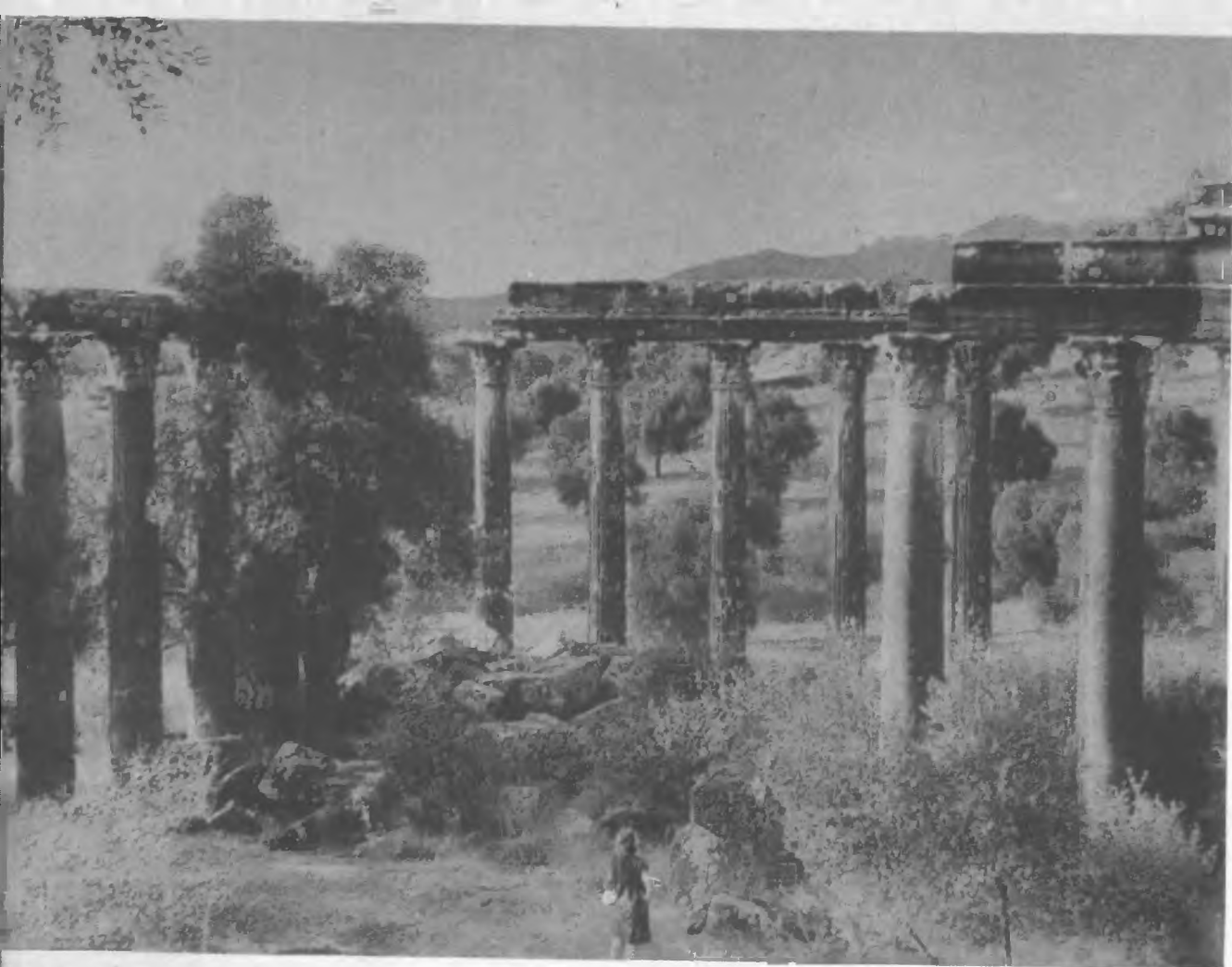

Az aphrodisziaszi stadion. Az i. e. II—I. században épült, az egykori kisázsiai Görögország stadionjai közül ez maradt ránk a legjobb állapotban

A delphoi stadion. Apollón templománál magasabb, sziklába vésett teraszon áll. Kőből készült ülőhelyei az i. sz. II. századból származnak

Priéné. A város romjai Athéné templomának oszlopaival; a templom az i. e. IV. században épült újjá, miután a perzsák az i. e. 545—544-es években lerombolták

Mülassza. Eurom templomának romjai kb. az i. e. I. századból

Szardész. Artemisz templomának maradványai az i. e. IV—III. századból. A háttérben a szardészi akropolisz

Epheszosz. A szobrokkal és fáklyás oszlopokkal szegélyezett, négy kilométer hosszú Márvány út egy része

Didüma. Apollón templomának romjai; a templomot i. e. 494-ben rombolták le a perzsák; átépítését a görögök nem fejezték be

Délosz. Az Apollón-templom (i. e. V. század) környékén levő hellenisztikus épületek romjai. A háttérben látható egykori Szent Kikötő

nyomasztó helyzeteket, amilyeneket a modern technika és civilizáció hordoz magával; szóval könnyedebben éltek. Jogukban állt részt venni a társadalom kulturális életében, osztozni a művészet és a tudomány gyümölcseiben, a testnevelésnek és a sportnak szentelni magukat; hiszen megvoltak az ehhez szükséges berendezéseik, anyagi eszközeik, s nem utolsósorban: idejük is volt.

Történelmük hajnalán igazán nem keveset értek el a görögök. Sötétségük korát akkor még csak fél évezreddel lépték túl, s a mi időszámításunk kezdetéig még fél évezred volt hátra. Egyetlen más nemzet sem jutott ilyen rövid idő alatt ilyen messzire, még ha ezer esztendővel hamarabb lépett is az ember civilizálódásának útjára. Egyébként számos nemzet máig sem érte utol az akkori görögöket.

S minden, amit a görögök elértek, eredeti volt. Eppen ebben különböztek összes többi kortársuktól, akik barbárok maradtak.

Már ennyi is éppen elég volna ahhoz, hogy a „görög csodáról“ beszéljünk.

A korai görög kultúra

A történészeknek csakugyan van mit tenniük, ha ki akarják deríteni, miként kezdett új életet Görögország a dór beözönlés után. A gazdasági és társadalmi életet rekonstruálhatják a régészeti leletek és az ókori történetírók feljegyzései alapján, a politikai intézmények keletkezését és fejlődését úgyszintén. A kultúra esetében azonban helyenként úgyszólván zsákutcába kerülnek. Honnan teremhettek egyszeriben, a legmélyebb sötétség korának kellős közepén olyan műalkotások, mint az *Iliász* és az *Odüsszeia*?

Már mondtuk, s most újra meg kell ismételnünk: ezek a görög és a világirodalom legnagyobb költeményei. Ezenfelül azelsőránk maradt görög költemények. Bár keletkezésük óta a világ teljesen átalakult, ma is esztétikai élményt nyújtanak, szépségükkel és bölcsességükkel lenyűgöznek bennünket, az emberi kultúra elképzelhetetlen nélkülük. Persze régebbi (sumér, babiloni-asszír, egyiptomi, hettita, zsidó) költeményeket is ismerünk, terjedelmében azonban egyik sem szárnyalja túl Homérosz verseit. Ismerünk terjedelmesebb költeményeket is — például néhány délszláv és közép-ázsiai eposzt —, ezek azonban ezredévekkel később keletkeztek. Egy költemény nagysága természetesen nem a hosszúságától s nem is keletkezésének korától függ; hogy mi határozza meg, azt ugyan még nem sikerült kideríteni, annyi azonban bizonyos, hogy mindeddig senki sem akadt, aki valamely más költői művet Homérosz versei fölé vagy elé helyezett volna. Az értékelésükben tapasztalt egység szinte hihetetlen; kiválaszthatjuk bármelyik művészt vagy műértőt, akinek véleménye számít valamit, Homérosz művéről csaknem mindegyik ugyanazt mondja, amit például Gogol: „Minden idők legtökéletesebb műalkotása!”

Az *Iliász* 15 693, az *Odüsszeia* 12 110 verssorból áll. Két — dallamos hexameterekben írt — önálló eposzról van szó. A két eposzt a főhősök személyei és a legfontosabb események kötik össze. Bonyolult, de áttekinthető felépítésük előre elkészített és szigorúan megtartott terv szerint készült: koncepciójuk valóban egyetemes. Az Olümposz égi magasságaitól elvezetnek az emberi lélek legrejtettebb mélységeiig, száz meg száz egyénített alakot, száz meg száz sorsot ábrázolnak, néhány hétbe tömörített cselekményben több évszázad eseményeit írják le. Dús képzelőerővel és reális életábrázolással, gazdag, színes nyelvvel és bátor metaforákkal tűnnek ki. A háborút és a harcot a halállal szembenező katona tapasztaltságával írják le, a hajózást a tengerész szakismeretével, a vadászatot a vadász szenvedélyével ábrázolják, a királyi lakomát a közvetlen résztvevő szemével szemlélik, az éhséget a nyomorgó szemszögéből, a természetet pedig a festő érzékeny szemével látatják. Mítosz és valóság, heroizmus és idill, tragikum és komikum, bírálat és dicsőség, kaland és bölcselkedés keveredik bennük; minden helyzetben tájékozódnak, és tájékozódásra készítik az olvasót is. „És ami a világirodalom eposzai között sajátos helyet biztosít nekik — írja I. M. Tronszkij szovjet irodalomtörténész —, az a humanus világszemlélet és az élethez való pozitív viszony.”

A görögök, kevés kivétellel, mindkét eposzt egyetlen költő — Homérosz — művének tartották. Ugyanezt a nézetet vallotta mindenki, aki e költeményeket olvasta vagy tanulmányozta: egészen a XVIII. századig. Akkor azonban a kriticismus légkörében, amely egyetlen racionálisan be nem bizonyított igazságot sem fogadott el, kételkedni kezdtek benne. 1715-ben a francia F. H. D'Aubignac kiadta az *Értekezés az Iliászról*, 1769-ben az angol Robert Wood az *Esszé Homérosz műveinek eredetéről*, 1795-ben a német Friedrich A. Wolf a *Prolegomena ad Homerumot*. Ez a három mű, G. B. Vico és J. G. Herder gondolataival megtermékenyülve, további művek százait és ezreit váltotta ki, amelyekhez állandóan újak és újak sorakoznak. A nagy és izgató „Homérosz-kérdésről” szóló könyvekkel egy egész könyvtárat megtölthetnénk.

D'Aubignac azzal a megdöbbentő állítással állt elő, hogy az *Iliász* nem Homérosz műve, mert semmiféle Homérosz nem létezett. A költemény állítólag néhány, Trójával kapcsolatos önálló vers gépies összekapcsolásával keletkezett, a verseket pedig néhány „vak dalmok” költötte; Homérosz neve szerinte a görög *homé* *horónból*, „nem látó (azaz vak) férfi”-ból származik. Wood azt állította, hogy annyi ezer sorból álló verset nem alkothatott egyetlen ember, főként olyan körülmények között nem, mikor az írás hiánya miatt nem jegyezhetette le művét. A versek tehát fokozatosan

egymás után vagy pedig egyidejűleg keletkeztek, s Homérosz csak összegyűjtötte őket. Az *Iliászt* és az *Odüsszeiát* Wolf két nagy versgyűjteménynek tartotta, amelyek az énekesek emlékezetében egészen az i. e. VI. századig megmaradtak, az i. e. VI. században pedig lejegyezték őket. Homérosz létezését nem tagadta, sőt az eposzokat alkotó versek többségét az ő művének tartotta. D'Aubignachoz hasonlóan Wood is feltételezte, hogy az i. e. VII—VI. századig, amikor az *Iliász* és az *Odüsszeia* szövegei állandósultak, a görögök nem ismerték az írást.

Ezeknek a téziseknek némelyikét a későbbi kutatás megdöntötte, némelyek azonban manapság is vita tárgyát képezik. A görög írás létezéséről már az i. e. IX. századból, a görög lineáris írásról pedig már az i. e. XV—XIV. századból, azaz jóval a két költemény összeírása előtti időkben is vannak dokumentumaink; Homérosz versei tehát nem írástudatlan korban születtek. A „peisizstratoszi szerkesztésről“ szóló tudósítások elemzése azt mutatja, hogy az akkori szerkesztőknek kezükben volt mindkét vers leírt szövege, s ez oda vezetett, hogy a „hivatalos szövegbe“ bekerültek bizonyos ellentmondások is: a szerkesztők nyilvánvalóan nem merték megváltoztatni az eredeti feljegyzéseket. (Ezek az ellentmondások azonban igen csekélyek: azokban a terjedelmes műalkotásokban, amelyeket bizonyíthatóan egy szerző írt — például Vergilius vagy Goethe műveiben —, gyakran több ellentmondást találunk.) D'Aubignacnak a több vers „gépies összekapcsolásáról“ szóló állítása megdőlt, ha elolvassuk az *Iliászt* vagy az *Odüsszeiát*; mindkettő egységes és tökéletesen kidolgozott terv szerint épül fel. A „vak férfi“ tézisének sem lehet bebizonyítani: az antik szövegekben a Homérosz név mindig a költő tulajdonneveként szerepel, s a költő fizikai létezésében senki sem kételkedett.

Wolf után a kutatók két nagy táborra oszlottak: az „analitikusokra“, akik azt állították, hogy a homéroszi költemények különböző szerzők műveiből tevődnek össze, valamint az „unitáriusokra“, akik szerint a két vers egységes, és mindkettő Homérosz műve. A analitikusok a múlt század harmincas éveiben néhány frakcióra osztódtak. Az első ortodox módon ragaszkodott Wolf elméletéhez, és kevés újat tett hozzá. A második frakciót G. Hermann alakította, aki az ún. „ős magelmélettel“ (1832) állt elő; a homéroszi költemények eszerint valamilyen *Ős-Iliászból* és *Ős-Odüsszeiából* keletkeztek úgy, hogy az ősersek fokozatosan új epizódokkal és betoldásokkal gyarapodtak. A harmadik frakció képviselője K. Lachmann lett az ún. „dalelmélettel“ (1837): eszerint a két eposz nem ősmagból keletkezett, hanem néhány kisebb önálló ének összekapcsolásával jött létre. Az analitikusok elméleteihez hasonlított Friedrich Schlegel nézete is, mely szerint a homéroszi költemények mind tartalmi, mind formai szempontból „népi költők“ közösségi alkotásának az eredményei; a történészek közül főleg George Grote vallotta ezt a nézetet. Az analitikusok különböző frakcióival szemben az unitáriusok viszonylag egységes tábora állt: ezt a táborát Hegel, Goethe és Schiller, Gladstone, Schliemann, Nietzsche és csaknem az összes Homérosz-fordító képviselte: jobban az amerikai D. M. Robinson, J. L. Myres (Evans munkatársa) és az osztrák A. Lesky csatlakozott hozzájuk.

A múlt század végén kialakult a Homérosz-kutatók között az ún. „khorizontisták“ (elkülönítők) irányzata: ennek egyébként már az antik korban is voltak hívei; Homérosz szerzőségét csak az *Iliász* (esetleg az *Iliász* magja) esetében ismerték el, tagadták viszont, hogy az *Odüsszeiát* is ő írta. Főként a két eposz közti különbséggel argumentáltak: ezek a különbségek a történelmi és a folklóranyag elemzéséből fakadtak; az elmélet fő képviselője U. Wilamowitz-Moellendorff német filológus volt. Az unitáriusokhoz közelebb álltak a „mérésékelt khorizontisták“, például P. von der Mühl svájci professzor, aki elismerte, hogy mindkét eposz magvát Homérosz szerezte. Az utóbbi évtizedekben a „mérésékelt unitáriusok“ irányzata került fölénybe, amely — F. Schadewaldt német homerológustól kezdve Sz. J. Radcig és V. B. Kovalszkij szovjet kutatóig — különböző iskolák képviselőit tömöríti. Az irányzat képviselői Homéroszt tartják mindkét eposz szerzőjének, de mind az *Iliászban*, mind az *Odüsszeiában* megkülönböztetnek „Homérosz előtti“ és „Homérosz utáni“ rétegeket, amelyek a mükénéi időkől az archaikus kor alkonyáig, azaz nagyjából az i. e. XIV—XIII. századtól az i. e. VII—VI. századig keletkeztek. A régészeti és a filológiai kutatások eredményeinek megfelelően a régebbi rétegeknek tulajdonítanak nagyobb jelentőséget. Homéroszban zseniális művészt látnak, aki „a népi hagyományok és a költői dalok durva ércéből — mint V. G. Belinszkij mondja — kiolvasztotta az *Iliász* és az *Odüsszeia* tiszta aranyát“.

A sok teória általában a bizonytalanság jele: a Homérosz-kérdés legfontosabb pontjai valóban megválaszolatlanok. A világirodalom történetének egyik legbonyolultabb kérdése ez. Megoldásával már az antik kutatók is megpróbálkoztak, ők azonban másként állították fel a kérdést. Míg mi azt kérdezzük, mikor és hol keletkeztek Homérosz költeményei, miként jöttek létre, milyen kapcsolatban

állnak egymással, egy szerző művei-e stb., az antik kor azt kérdezte: „Vajon minden neki tulajdonított költeményt Homérosz szerzett-e?” Az ún. *homéroszi himnuszokkal* és a parodikus *Béka-egér* harccal kapcsolatban általában negatív álláspontot foglalt el (mai ismereteink szerint talán joggal), a *Margitész*, a *Thébaisz* és a *Kis Iliász* című eposzokat viszont Homérosz műveinek tartotta (nem ítéltük meg, helyesen-e, mert ezek az eposzok elkallódtak). Ami az *Iliászt* és az *Odüsszeiát* illeti, az antik kor véleménye csaknem egységes volt; kivételt csupán néhány hellenisztikus kori khorizontista képezett. Az *Iliász* és az *Odüsszeia* ellentmondásait vagy hiányosságait a Homérosz-kutatók a szövegek „rossz állapotban való fennmaradása” és a „későbbi önkényes betoldások” számlájára írták, bár „néha Homérosz is elaludt a vers fölött”. Az i.e. IV—III. századi alexandriai kutatók nézete szerint mindkét eposz — eredetileg hibátlan — szövege „magának Homérosznak az ajkán” zengett, később azonban követői (a „Homéridák”) összezavarták, végül a „peiszisztratoszi szerkesztés” felújította, de nem távolította el azokat az ellentmondásokat, amelyek a szövegekbe a szájhagyományban való továbbélés folyamán kerültek. Ezt a nézetet vallották később a római, a bizánci és a nyugat-európai kutatók is — egészen D'Aubignacig.

Homérosz létezésének kérdése az antik korban sohasem volt része a „Homérosz-kérdésnek”; manapság az. Napjaink kutatóinak többsége ugyan nem vonja kétségbe, hogy Homérosz hús-vér ember volt, aki a görög föld kenyerével és borával táplálkozott, de be kell ismernie, hogy semmi biztosat nem tud róla. Senki sem tudja például azt, hogy hol született. Az ismert görög disztichon szerint „hét város vitatá, hogy övé bölcsője Homérnak: Szmürna, Khiosz, Kolophón, Ithaka, Pülosz, Argosz, Athénai”. Az ugyancsak közismert latin disztichon Püloszt Rhodosszal, Ithakát pedig Szalamisszal helyettesíti; Arisztotelész Khiosz helyett Ioszt mond, Antipatrosz pedig Thesszáliát is megemlíti. Midőn a Suidas néven ismert lexikon bizánci szerzője a XI. században az összes antik adatot (egy részét mi már nem ismerjük) összegyűjtötte, a különböző forrásokban még Kümét, Troaszt, Küproszot, Knósszoszt, Mükénét, Grúneiót, Rómát, az egyiptomi Thébát és Babilont is megtalálta. De Homéroszról azt sem tudjuk, mikor született. Thuküdidész azt írja, hogy „jóval a trójai háború után élt”, Hérodotosz szerint „nem élt régebben, mint 400 évvel ezelőtt”, tehát négyszáz évvel Hérodotosz kora előtt; Hellanikosz az i.e. XII. századba, Arisztotelész és Arisztarkhosz az i.e. XII—XI. századba sorolja, Kratész és Eratoszthenész szerint az i.e. X—IX. században, Theopomposz és Euphronión szerint viszont az i.e. VIII—VII. században élt. Ugyanúgy azt sem tudjuk, mikor és hol halt meg, s nem ismerjük arcát. Legrégibb szobra, amely valószínűleg az argoszi Dionüsziosz műve, s amely római másolatban maradt ránk, és manapság a müncheni Glyptothekban látható, már i.e. 460 táján keletkezett; ez a szobor személytelennek, az „eszményi típus” követelményének megfelelően ábrázolja Homéroszt. Történelmileg nem megalapozott portré Homérosz késő hellenisztikus kori mellszobra — amely mintegy húsz római márványmásolatban és számtalan reprodukcióban maradt ránk — és az Arkhelaosz reliefjén látható, az i.e. II. századból származó képmása is, az ún. *Homérosz apoteóziisa*, amely a British Museumban látható.

Amiatt tehát nem panaszkodhatunk, hogy az antik korból kevés Homéroszalkapcsolatoshír maradt ránk, amiatt azonban igen, hogy ezek a hírek eléggé megbízhatatlanok. Körülbelül egy tucatnyi Homérosz-életrajzról tudunk, legtöbbjüknek, sajnos, csupán a szerzőjét ismerjük. A legrégebbit a klazomenai Artemón írta, ebből mindössze egyetlen mondat maradt ránk. A legerjedelmesebbet Platón tanítványa, Hérakleidész szerezte; a változatosság kedvéért ebből egyetlen mondat sem maradt fenn. Az alexandriai tudósok írta életrajzok töredékei részben teljesen általánosak, részben semmitmondóan kurták. Homérosz további életrajzai közül egyet Plutarkhosz, egyet pedig Hérodotosz művének tartanak, mindkettőt alaptalanul. A pseudo-Hérodotosz szerint Homéroszt eredetileg Méleszigenésznek hívták, mivel Melész folyóisten volt az apja, Homérosz csak Méleszigenész későbbi álneve. Anyja Krétheisz kuméi mosónő volt, aki Phémiosz szmürnai iparoshoz ment feleségül; Homérosz Szmürnában nőtt fel. Eredeti foglalkozása szerint tengerész volt, s midőn Ithaka szigetén megismerkedett Odüsszeusz kalandjaival (Mentór, a barátja beszélte el neki), letelepedett Kolophónban, és a költészetet választotta élethivatásául. Később átköltözött Phókaiába, majd kéziratait kutatva — ezeket Thesztoridész phókaiai költő lopta el tőle — Khiosz szigetére került. Glaukosz pástor házában talált otthonra, aztán nevelő lett Glaukosz urának családjában; megélhetését tehát ily módon biztosította, és megházasodott. Khiosz szigetén és alkalmi utain alkotta aztán legtöbb költeményét, egyebek között az *Iliászt* és az *Odüsszeiát*. Agg korában Athénba is meghívták; a meghívást elfogadta, de útközben Iosz szigetén meghalt. (Állítólag amiatt érzett bánatában, hogy értelmé vénségére meggyöngült, s nem tudott megfejtetni valami gyermekrejtvényt.) Sírját ma is mutogatják: a Plakolosz fennsík egy barlangjában, a sziget

egyetlen falucskáján túl, az utolsó szélmalomtól háromórányi járásra. A sír ugyanolyan autentikus, mint az említett „életrajz”.

De arra vagyunk-e kárhozthatva, hogy semmi határozottat ne tudjunk meg Görögország és a világ legnagyobb költőjéről? Hogy élete és műveinek keletkezése a megbízhatatlan hírek és az ellentmondásos elméletek zűrzavarába rejtőzzék előlünk? Hisszük, hogy nem. Ezer meg ezer férfi (és az utóbbi évtizedekben nő) munkája mégiscsak bizonyos eredményekkel járt. Az eredmények ugyan nem felelnek meg a kutatásra fordított igyekezetnek, sem pedig az igazság megismerésének vágyából született nézeteltérések szenvedélyességének; nem is fogadja el őket mindenki fenntartások nélkül. Mégis nyújtanak némi reményt.

A filológusok olyan aprólékosan megvizsgálták a homéroszi költemények nyelvét, hogy meg tudják határozni, melyik ógörög nyelvjárásból van ez vagy az a szó, melyik évszázadra jellemző ez vagy az a szókapcsolat, melyik archaikus kifejezés maradt fenn ritmikai okokból ebben vagy abban a verssorban. J. A. Scott és F. M. Stavell chicagói kutatók meggyőzően bebizonyították, hogy az *Odüsszeia* nem sokkal későbbi az *Iliásznál*, viszont sokkal (talán két évszázaddal is) régebbi, mint például Hésziadosz versei, amelyek az i.e. VII. század első felében keletkeztek. A stílus, a szókapcsolatok, a metaforák és a dialógusok felépítése alapján pedig arra a véleményre jutottak, hogy az *Iliász* és az *Odüsszeia* ugyanazon szerző műve („mintha a *Hamlet* után a *Macbethet* olvasnánk”). J. Wackernagel a homéroszi eposzok nyelvjárási elemeinek alapján megállapította, hogy magjuk a mükénéi korban keletkezett, nyelvük pedig azon a területen állandósult, ahol a keleti ión nyelv túlsúlyba jutott az aiól nyelvvel szemben, azaz Szmürna és Khiosz környékén.

A régészek — akiknek a homéroszi hősök világába való alászállását az előző fejezetekben kísértük figyelemmel — hasonló eredményekre jutottak. Mindkét eposzban megtaláljuk a mükénéi várak, paloták, fegyverek, dísztárgyak leírásait: ezeket az épületeket és tárgyakat mindaddig a képzelet szüleményeinek tartották, míg az ásatások be nem bizonyították, hogy valóban léteztek. Ez nem csupán a „meredekfalú Trójával” és az „aranylókincsű Mükénével” kapcsolatban érvényes, hiszen az „apróbb leletek” ugyancsak egyeznek Homérosz leírásaival: a Mükénében talált serleg az *Iliász* tizenegyedik énekében leírt „Nesztór serlegéhez” hasonlít, az *Odüsszeia* hetedik énekében ábrázolt „lazuros szép bátyaszegélyt” pedig Tirünszben tárták fel; előkerült Mérionész borsisakja is, melynek leírását az *Iliász* tizedik énekében olvashatjuk: „bévül erős szíjak fonadéka simult e sisakhoz jó szorosan, külső díszül ragyogófogú vadkan sűrű fehér foga”. Az akháj pajzsok homéroszi leírásai megegyeznek a legrégebbi mükénéi vázákön látható pajzsábrázolásokkal. „A Homérosz leírásai és a mükénéi leletek közti legszembetűnőbb és legfontosabb egyezés a mükénéi török pengéin látható intarziákat illeti: ezek ugyanis csak a mükénéi korra jellemzők — írta C. Schuchhardt német kutató. — Homérosz valószínűleg nemcsak hallott erről a korról, hanem ismerte is.”

A történészek a filológusok és az archeológusok következtetéseit összevetették saját forrásaikkal, s teljesen egyetértettek velük. Megállapították, hogy az *Iliász* és az *Odüsszeia* költője nem tudott például Türosz és Szidón föníciai városok pusztulásáról, amelyre az i.e. II. évezred végén került sor, s ellenkezőleg, tudta, milyen gazdag volt az egyiptomi Théba az i.e. XV. vagy XIV. században; hallgatni tudott a dórok pusztító betöréséről és Kisázsia később alapított városairól, amelyeket kétségtelenül ismert, s ilyen szempontból sem követte el a legkisebb anakronizmust sem. A gazdaság- és a társadalomtörténet specialistái bebizonyították, hogy mindkét homéroszi eposz a fejlődésnek ugyanazt a szakaszát, azaz ugyanazt a gazdasági alapot, ugyanazt a szociális összetételt és rendszert, ugyanazt az ideológiát tükrözi; megerősítették ezzel a filológusok nézetét, mely szerint a két eposz lényegében ugyanabban az időben keletkezett. Az irodalomtörténészek pedig rámutattak, hogy ezek az eposzok minden „idegen elem” ellenére is görög alkotások, amelyek a régebbi és a szomszéd népek költészetével semmiféle kapcsolatban nem állnak.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az *Iliász* és az *Odüsszeia* a mükénéi idők anyagából készült, méghozzá a kisázsiai Görögországban, pontosabban Szmürna és Khiosz környékén, ahol a dór betörés nem oltotta ki a kultúra fényét. Szerzőjüknek valóban Homéroszt tarthatjuk, aki a görög világnak ezen a részén élt, s itt adta elő költeményeit: a népnek a köztereken, az akkori idők hatalmasainak a lakomázótermekben. Hogy melyik korban élt? Valószínűleg az időszámításunk előtti kilencedik vagy tizedik században. Ez a dátum ugyan későbbi, mint W. N. Bates és D. M. Robinson amerikai filológusok datálása, akik az i.e. XII—XI. századra teszik Homéroszt, de korábbi, mint például I. M. Tronszkij és V. Sz. Szergejev szovjet történészek datálása, akik szerint „a Költő” az i.e. VIII-VII. században éltetett. A kutatók többségének véleményével, min-

denekelőtt pedig Hérodotosz és Thuküdidész görög történetírók becslésével azonban megegyezik.

Az archaikus korban az *Ilíaszon* és az *Odüsszeián* kívül még hat nagy költői mű született a trójai háborúról, ezek azonban nem maradtak ránk. Ámde címüket és tartalmukat ismerjük, még valószínű szerzőjük nevét is. Elsőként talán a *Küприя* keletkezett, amely szerzőinek, Sztaszinosznak és Hégeszinosznak küprosi szülőhelye alapján kapta címét; az eseményeket a három istennőnek a „viszály almájáért” folytatott versengésétől a trójai háború első évéig ábrázolja. A milétoszi Arkünosz műve, az *Aithiopisz* az *Ilíaszra* épült; főhőse Memnón király volt, és Akhilleusz halálával végződött. További két költemény — a mülénéi Leszkhész műve, a *Kis Ilíasz*, valamint a milétoszi Arkünosz *Ilion pusztulása* című verse — a Trójáért vívott utolsó harcokat és a város elesét ábrázolta; a troizéni Hagiasz *Hazatérések* című költeménye a győztesek hazatérését írta le. A hatodik, a kürenéi Eugammón *Télegoniája* az *Odüsszeia* epilógusa volt; azzal végződött, hogy Odüsszeusz és Kirké fia, Télegon megöli apját. Körülbelül ugyanebben az időben keletkeztek az ún. thébai ciklus költeményei és néhány más vers is (Héraklészról, az argonautákról, a Danaidákról stb.), amelyek ugyancsak elkallódtak. Az alexandriai Muszeionnak az i.e. I. századból származó katalógusában 1233 másolat szerepel, de az említett művek egyike sincs köztük; ezek valószínűleg elvesztek Homérosz árnyékában, aki 555 példánnyal vezető helyen áll a katalógusban. Hiszen mégiscsak „ő nevelte Hellaszt”, miként Platón mondta róla.

Az archaikus Görögország másik nagy költője — művének nagy része ránk maradt — a boiótiai születésű Hésziodosz volt. Az i.e. VIII. század végén született, műveit pedig az i.e. VII. század elején alkotta; Orkhomenosban, „Minüasz sírboltjában” temették el. Hans Sachs versével jellemezhetjük legtalálébban: „Földműves volt, s ráadásul költő.” Ő írta a *Theogónia* (Az istenek születése) és az *Ergak ai hémerai* (Munkák és napok) című epikus költeményeket; a töredékekből ismert *Az asszonyok katalógusát* ugyancsak az ő művének tartják. A *Theogóniában* az istenek genealógiáját és a világ eredetének magyarázatát adta; a Bibliától eltérően, ahol „kezdetben volt az Ige”, Hésziodosz szerint „elsőnek jött létre Khaosz”, azaz az alakatlan ösanyag elemeinek megszemélyesített zürzavara, ami a világ és az élet materialista magyarázatában figyelemre méltó kiindulópont.

A *Munkák és napokban* Hésziodosz az emberiség múltját foglalta össze az istenek és a hősök „aranykorától” egészen a jelen „vaskorig”; igyekezett tájékozódni a jelenben, s meg akarta mutatni, milyen úton-módon érhet el az egyszerű ember — főként a földműves — gazdagságot és megbecsülést. Művészi szempontból elmarad Homérosztól; már az antik kritikusok is szemére vetették, hogy meglehetősen száraz, bár egyébként tisztelték őt. „Homérosz és Hésziodosz versenyében” a legendás Paneidész király állítólag Hésziodoszt találta jobbnak, mivelhogy „azt illik megkoszorúzni, aki földművelésre és békés életre buzdít, nem pedig azt, aki háborúkról és szüntelen harcokról énekel”. Hésziodosz nemes törekvését nem vonhatjuk kétségbe, bár azt sem, hogy a nemes törekvés nem elegendő a művészi győzelemhez. Paneidész király, aki ezt nem ismerte fel, olyan kritikus jelképeként került be a görög közmondásokba, akinek a véleményét nem kell figyelembe venni.

Hésziodosz — akárcsak Homérosz — hexameterekben, azaz daktilusokból (egy hosszú, két rövid szótag) és spondeusokból (két hosszú szótag) álló hatlábos verssorokban írta költeményeit. A ritmust a hosszú és a rövid szótagok szabályos váltakozása adta, miközben a verssor ritmikailag „erős” részei a hosszú (vagy két szorosan összetartozó rövid) szótagokra estek. A hangsúly ritmikailag közömbös volt, mert a görögben a hangsúlyos szótagokat nem nyomatékosabban, hanem magasabb hangon ejtették ki; rímeket az ógörög költészet egyáltalán nem használt. A hexameter ritmikai hatását a kötelező sormetszet fokozta (a harmadik vagy a negyedik verslábban), a hang és a hangsúly emelése pedig dallamossá tette a verset. Az „eredeti versmértékben készült” újkori fordítások nem képesek reprodukálni a görög hexameter (és általában a görög vers) eme sajátosságát; a hosszú és a rövid szótagok váltakozását a legtöbb nyelvben a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozásával helyettesítik. A görög költészet ritmikai gazdagságát persze csak akkor érezzük, ha hangosan olvassuk a verseket; hiszen a költészet ősbib, mint az írás, és a görög költők nem olvasók, hanem hallgatók számára alkottak.

A fejlett stílus és az állandósult forma, amellyel a két legrégibb görög költő műveiben találkozunk, kétségtelenné teszi, hogy a görög költészet Homérosz és Hésziodosz koráig hosszú fejlődésen ment keresztül. A görögöknél ugyanúgy ment végbe ez a fejlődés, mint más nemzeteknél: a saját nevükön fellépő költők művészetét megelőzte a kollektív népi költészet, amelyből még nem vált ki egy határozott alkotó személyiség. Ez a népi költészet „a művészet szükségszerűségéből”

fakadt; szerelmi és harci dalokat, sirmalkákat és himnuszokat, megverselt közmondásokat és a mitologizált történelmet ábrázoló epikus költeményeket hozott létre. A költészet fejlődésének első szakaszában, amelyről már írásos dokumentumaink vannak, a nemzeti társadalom szükségleteinek megfelelően az epikus költészet virágzott: legszebb virágainak Homérosz költeményei bizonyultak. Hésziodosz után a költők főként a lírai költészetet művelték.

A líra mint szubjektív költészet megfelelt a személyiség öntudatosodási folyamatának, amely az i.e. VII. és VI. század társadalmi harcaiban kezdődött el. Akárcsak az epika, a líra is mindjárt első ismert művekben magas színvonalon, változatos művészi formákban jelent meg. Az antik kutatók — típusa, témája és formája szerint — három csoportra osztották: elégiára, iambosra és melikára. Az előadásmód szerint aztán megkülönböztettek monodikus (szóló-) és khórikus (kar-) lírát. Ez a felosztás manapság is használható.

Az elégia és az iambosz Ióniában, az akkori görög világ legfejlettebb kultúrájú vidékén született. Manapság főként szomorú hangulatú lírai verset értünk elégián, keletkezésének idején azonban inkább komoly célzatú verset jelentett, bátorságra buzdította a katonákat. De tartalmazhatott tanulságos elmélkedéseket, szentenciákat vagy aforizmákat is. Más költői műfajoktól formájában is eltért; elégikus disztichonban („párversben“) írták, amelyben hexameter pentameterrel, azaz hatlábos vesszor ötlábos vesszorral váltakozott. Az iambosz mint költői műfaj a jambus nevű verslábról (ebben az első szótag rövid, a második hosszú) kapta nevét; de gyakran előfordult benne a trocheus is (az első szótag hosszú, a második rövid). A jambikus költészet vídám és csintalan volt, személyes érzéseket és hangulatokat fejezett ki, nemegyszer szatirikus és polemikus jelleget öltött. A politikai agitáció egyik eszköze is az iambosz volt, ami nem rossz bizonyítvány sem a politikusok, sem pedig a „politikai publikum“ számára.

A legrégebbi elégiaköltő, akinek műveiből legalább egy vers ránk maradt, az epheszoszi Kallinosz volt; az i.e. VII. század első felében élt, és költészetét a haza védelmére irányuló harc szolgálatába állította. („Tiszteletet szerez az, mikor állja a férfit a harcot, védve a hű asszonyt, gyermekeit s a hazát.“) Hasonló tónusúak Túrtaiosz ióni költő versei. Túrtaiosz az i.e. VII. század alkonyán Spártában alkotott, mikor Spárta még nem volt a kulturálatlanság székhelye; katonai dalokat és indulókat szerzett, amelyekben a támadó háborúkat is a hazáért vívott harcnak minősítette és dicsőítette, továbbá megverselte a spártaiak katonai és polgári kötelességeinek kódexét.

A jambikus költészet megalapítójának Kallinosz ifjabb kortársát, a paroszi Arkhilokhoszt tartják. Arkhilokhosz foglalkozása szerint szoldos katoná volt, s emellett — kedvtelésből — költő, aki a bort és a nőket többre becsülte, mint a hadi dicsőséget; bele tudott nyugodni sorsába, s verseiben a többieknek is ezt tanácsolta („Hanem örömmel és keservvel — jóban-rosszban egyaránt — Vess határt, s fogadd el az emberélet ritmusát.“). „A szerelem első költője“ az antik szerzők szerint a kolophóni Mimnermosz volt; az i.e. VII. és VI. század fordulóján élt, s azt vallotta, hogy „arany Aphrodité és ajándékai nélkül, a titkos szerelem fekhelye nélkül az élet mit sem érne“. A további költők közül, akik nyilvánvalóan nem mind voltak epigonok, a pesszimista alaphangú elégiák és iamboszok szerzője, az amorgoszi Szémonidész, továbbá a tirannizmus és a demokrácia szenvedélyes ellenfele, a megarai arisztokrata Theognisz, valamint az epheszoszi Hippónax tűntek ki; a szatirikus Hippónax nem habozott akkor sem, ha bizonyos esetekben nem éppen irodalmi kifejezés kíváncsított a tolla hegyére. A sort — politikai és erkölcsi elégiával — Szolón athéni költő és államférfi zárta.

A melika a lírai költészet eredeti elnevezése; a *melosz*, „dal“ szóból származik, s egészen a hellenisztikus korig fennmaradt, amikor is átadta helyét a mai terminusnak (a líra a dal legfőbb kísérő hangszere volt). A monodikus líra a változatosság kedvéért az aióloknál, mindenekelőtt Lesboszon, „a dal és bor szigetén“ virágzott fel. Orpheusz lírája — amelyet a mítoszok szerint a tenger hullámai sodortak Thrákiából Lesbosra — az i.e. VII. század végén szólalt meg Alkaios dalaiban, aki a tirannus pusztulását és a tengeri viharból való megmenekülést ugyanúgy tudta ünnepelni, mint a „bort, amelyben az igazság lakozik“, vagy a „tisztá és édesen mosolygó Szapphó“, a világ első női költőjét. Szapphó — i.e. 620 körül született — sok mindenben hasonlított Alkaioshoz; ő is arisztokrata családból származott, a tirannusok uralkodása idején emigrációban élt, adott a finom ízlésre, és kedvelte a fényűzést, az érzelmek és élmények költői kifejezésében pedig ő is egyszerűsége és költői erőre törekedett. Műveik is közös sorsra jutottak; csupán rövid részletek maradtak ránk belőlük; Szapphó versei közül csak az *Óda Aphroditéhez* című maradt fenn teljes egészében. Mint minden rendkívüli nő, Szapphó is különféle pletykák célpontja lett: szigete híres volt a nők szabad helyzetéről, a műtilénei „Múzsák háza“ fiatal arisztokrata lányok központja volt,

Szapphó pedig költészetében mindig a nők, mind a férfiak iránt érzett szerelméről bátran, őszintén vallott — tehát nincs min csodálkoznunk. Nem tudjuk, ki volt az, aki dalaitól megbabonázva „leszboszi csalogánynak“ nevezte el; azt viszont tudjuk, hogy „tizedik Múzsának“ Platón titulálta. „Az ókor klasszikus szerelmi költőjének“ azonban — legalábbis a reneszánsz kortól — a teószí Anakreónt, a szamoszi Polükratész és az athéni Hipparkhosz udvari költőjét, a bor és a nők öreg szerelmesét tartják. Költészetével semmi bajunk, ellenkezőleg: csodálatosan komolytalan, szellemes és vidám, életörömmel teljes költészet ez. De úgy tetszik népszerűségét a bordalok gyűjteménye, az ún. *Anakreontia* is emelte, amelyről pedig kiderült, hogy a római korban keletkezett.

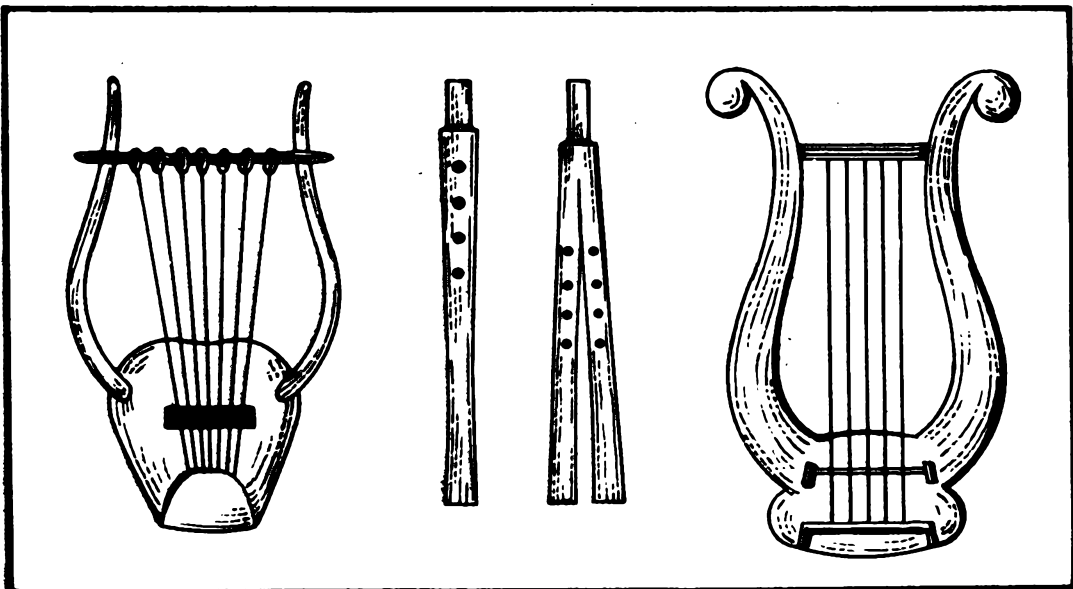
A kardalköltészet létrejöttése szorosan összefügg a vallási kultuszokkal és szertartásokkal. Először a dór területeken fejlődött ki, ahol a delphoi Apollón arisztokratáktól is támogatott kultusza virágzott, Dionüszosz isten népi kultuszával aztán egész Görögország területén elterjedt. Első ismert képviselője egy kisázsiai görög költő, töredékesen ránk maradt himnuszok szerzője, a szardészi Alkmán volt; az i.e. VII. század második felében — Tütraiosszal együtt — Spártában működött. Az i.e. VII. és VI. század fordulóján a leszboszi Arión szerzett hírnevet diitirambusaival, azaz a Dionüszosz istent magasztaló kultikus himnuszaival: az az Arión, akit állítólag egy delfin mentett ki a tenger hullámaiból; valamivel később működött a himeraei Sztészikhosz, aki témáit a népi mítoszokból és mondákból merítette. A kardalköltészetbe a rhégioni Ibükosz, a darvak által leplezett gyilkosok legendájának hőse hozott új hangot (a legendát egyébként Schiller dolgozta fel 1797-ben): Ibükosz földi embereket is ünnepelt verseiben, nem csupán isteneket és hőseket. A műfaj további képviselői közül főleg a keoszi Szimonidész, „az epigramma mestere“, és unokaöccse, a heroikus témájú diitirambusokat író Bakkhilidész tett szert hírnévre. Az ünnepi kardalköltészet utolsó nagy költője Hésziodosz honfitársa, a Théba melletti Künoszkephalai szülötte, Pindaros volt. Pindaros (kb. i.e. 522–432) ugyan már új korszakban élt, művészete azonban a régi hagyományokhoz kötődött. Mindenekelőtt az ember testi és lelki képességeinek harmonikus fejlődését ünnepelte. Bár igaz, az ő nézete szerint ezt a harmóniát csak az arisztokraták érthették el, verseiben mégis kifejezte a szabad görög ember általános eszményét. Költőként sokoldalúságával és termékenységgel tűnt ki; kifejezéseinek gazdagságával, jelzőinek erejével, képes kifejezőmódjával, „lírai lelkesedésével“ máig is elbűvöl bennünket. Verseinek tizenhét könyve közül négy maradt ránk. Ez a négy könyv — a görög líra legteljesebb ismert fragmentuma — főként olimpiai győztesekhez írt ódákat tartalmaz.

„Hiába számolom, hány szem homok van a tengerben. És mégis mindennek van határa: ezt pedig ismerni jó.“ Ez a pindaroszi vers az archaikus kor görög költészetére is érvényes. Senki sem számolhatja össze, hány verset írtak az akkori költők, s hány vers veszett el az idő tengerében. De ami ebből a költészetből ránk maradt, az méltó a megismerésre, mert a költői művészet csúcát jelenti. S a görög líra saját eszközeivel érte el a csúcst, mert szüksége volt rá. Mint említettük, nemcsak a görög epika eredeti, hanem a görög líra is. Igaz, az egyiptomiak és a hettiták már előbb is csodálatos *Naphimnuszokat* írtak, a zsidók ugyancsak megírták az *Énekek énekét*, s talán a *Védák* indiai himnusza is és a *Si king* kínai ódái ugyanolyan csodálatosak; művészi színvonalával és gondolati mélységével az ősrégi sumér-babiloni-asszír *Gilgames-eposz* is figyelemre méltó. A görögökre azonban az említett művek egyike sem volt hatással; már csak azért sem, mert nem ismerték őket. Tudjuk, hogy nem zárkóztak el az idegen példák és ösztönzések elől, de ha az epikában akad is egy kevés vagy vitatható idegen elem, a lírában ilyesmit még senki sem talált.

A legrégebbi görög költészettel való találkozás öröme tehát nem lehet teljes. Homérosz és Hésziodosz versein kívül csupán egy kis töredék maradt ránk belőle. Valószínűleg akkora töredék, mint a későbbi drámai művekből. Hogy tudjuk, mennyivel vagyunk szegényebbek: forrásaink szerint csak Athén városában több mint négyezer drámát adtak elő, ránk pedig nem egészen ötven maradt!

A görögöknél a költészet zenévelésénekkel párosult: a „vers“ és a „dal“ fogalma a legősibb időkben összerosódott, s a *poietész* szó „költőt“, „dálnokot“ és „énekest“ egyaránt jelentett. A költészet megőrizte ősi előadásmódját: a versekhez dallam tartozott, a dallamhoz hangszer, mindehhez pedig a test ritmikus mozgása. Az alkotó feladata tehát nem volt éppen egyszerű: ő írta a szöveget, ő szerezte a zenét, ő volt a koreográfus és többnyire az „előadóművész“ is.

Azok a töredékek, amelyek a régi görög költészetből ránk maradtak, csupán a szövegek töredékei; a dallamokat visszahozhatatlanul elfűjték a hegyi és a tengeri szelek. Nem ismerjük a Homérosz-költemények előadóját kísérő kithara hangját. Alkaios és Arión lírájának húrjai némák

Görög hangszerek: kithara, aulosz, diaulosz (kettős sip), líra

számunkra, Szapphó verseinek koncertjére süketek vagyunk... A zene egyébként — akár énekhez kapcsolva, akár önmagában — a görögöknél rendkívüli szerepet játszott: bölcsőjüktől sírjukig kísérté őket, a világ minden táján velük volt, de nem föld alatti folyóként; ahol a költészet már nem tudott hatni, ott a zene varázsa hatott. A görögök zenei művészetüket ugyanolyan színvonalra emelték, mint szobrászatukat vagy építészetüket. Ezt ugyan nem tudjuk ellenőrizni, de hiszünk nekik. És annál inkább fájlaljuk a pótolhatatlan ógörög zene elvesztését.

A zenetudósok viszont azzal vigasztalnak bennünket, hogy az egész ókor zenéjéből éppen a görög zene a legismertebb. A többi nemzet zenéjét ugyanis még kevésbé ismerjük; a görögök legalább terjedelmes muzikológiai irodalmat és néhány dallamot hagytak ránk. A tarentumi Arisztoxenosz az i.e. IV. században megírta a háromrészes *A harmónia alapjait* (ez az első ilyen tárgyú ránk maradt írás) és *A ritmusról* szóló értekezést (ebből töredékek maradtak ránk). Plutarkhosz és ifjabb kortársa, Ariszteidész is írt *Értekezést a ritmusról*, Klaudiosz Ptolemaiosz pedig *Értekezést a harmóniáról*. A többi ismert — ilyen műfajú — tanulmányból Alüpiosz *Bevezetés a zenébe* (i.sz. IV. század) című műve a legjelentősebb, mivel a görög zenei írás magyarázatát tartalmazza. A görög zenéről a görög filozófusok is — főként Platón és Arisztotelész — sokat beszélnek; Arisztotelész *Politikájában*, amely pedig egyáltalán nem zenetudományi mű, a zenéről (a nevelési és a népművelési kérdések tárgyalásakor) legalább annyit olvashatunk, mint a demokráciáról. A dallammaradványokat a múlt századi régészek hozták fel a csönd mélységeiből: két delphoi *Apollón-himnuszt*, öt (kitharára írt) prelúdiumtöredéket, Euripidész *Oresztész* című tragédiájának egypár soros karénektöredékét s egyebek között Meszomédosz *Naphimnuszt*. Ezek a szemelvények aránylag későn keletkeztek (Meszomédosz az i.sz. II. században), de hálásak lehetünk értük; ha nem volnának, egyetlen ógörög akkordot sem ismernénk. Igaz, hogy az ógörög zene folytatódott a bizánci, főleg a keresztény templomi énekben, majd a későbbi népi és műzenében; bizonyára ma is hallható belőle valami az ortodox templomokban vagy a falusi körtáncok kísérőzenéjében, Kalomirisz, Levidisz vagy Theodorakis műveiben s a pireuszi gyerekek és halászok dalaiban is. De ha Komáromnál figyeljük a Vágot, meg tudjuk-e állapítani, melyik hulláma jön a Királyhegy és melyik a Kriván alól?

A görög zenéről szóló első híreket Homérosz műveiben olvassuk: a lakomákra a görögök énekeseket hívtak, mert „nincs is kellemesebb, mint hogyha egész népet tölt el széltében a jókedv, s végig a házban a vendégek dalnokra figyelnek”; az esküvői menetekben „a menyasszonyokat fáklák tüze mellett végig a városon át, sok nászdalt zengve, vezették. Örvénylő táncban perdültek az

ifjak; a lantok és a fűzök harsány szava szót"; a természeteken a dalnokok „büteli hangon zengtek... s körülöttük a nők is nyögve zokogtak". A hangszerek képei még ezeknél az utalásoknál is régebbiek; a lírát már a görögök előtti időkben (a kükládoki szobrocskákról) ismerjük, s a görög vázafestményeken és reliefeken a hangszerek majdnem olyan gyakran szerepelnek, mint a fegyverek. Nem kétséges, hogy Arisztotelész minden régi és eljövendő görög nemzedék meggyőződését vetette papírra, midőn ezt írta: „Hiszen a zenét mindannyian valami nagyon kellemesnek és élvezetesnek tartjuk: mind önmagában, mind pedig énekkel; Múszaios is azt mondja, hogy az emberek számára az ének a legedesebb dolog."

A görög zene történelmi korszaka, tehát az a korszak, amelyből már híreink vannak zeneszerzőkről és zeneművekről, a kisázsiai Görögországban, kb. az i.e. VII. században kezdődött. A „zene atyjának" a leszboszi Terpandroszt tartották: Terpandrosz vezette be vagy találta fel a dallam lejegyzését („notációt"), ő osztályozta műfajok szerint a zeneműveket, ő határozta meg a hangsorok típusait; ő volt állítólag a kitharódia, azaz a kitharával kísért ének megalapítója is (a kithara fából készült 5-11 húrú pengető hangszer volt, két „szárát" a hangszekrény kötötte össze). A kolophóni Polümnészosz az aulódia, vagyis az auloszal kísért ének bevezetőjeként jegyezte be nevét a zenetörténetbe (az aulosz fából készült, lyukakkal — később billentyűkkel — ellátott fúvós hangszer volt). A lüdiai Alkman kithara- és auloszkísérettel egy szólamban előadott kar- és lírai énekek szerzőjeként tett szert hírnévre; a gortüniai Thaletasz az i.e. VII. század végén a kartánokhoz szerzett énekeivel vált híressé. Az ősi idők zenészei között kissé titokzatos személyiség a phrügiai Olümposz, akit néha a mítoszok világába sorolnak; Olümposz neve szerepel az i.e. 582-ben tartott püthiai játékok résztvevőinek listáján, ám lehetséges, hogy csupán annak a testvéri társaságnak a képviselőjéről van szó, amely a félmitikus Olümposztól származtatta művészetét; Olümposz zenéje állítólag kábító és gyógyító hatású volt. A már említett költők szintén a korabeli zeneművészet képviselői közé tartoznak, Aiszkhüloszt, Szophoklész, Euripidész és Arisztophanészt pedig a következő korszak zenészei közé sorolhatjuk.

Akárcsak a görög zene története, napjainkban már a görög zeneelmélet is szürke: korabeli példákkal nem tudjuk illusztrálni. Ennek ellenére sem lehet érdektelen, hiszen a későbbi európai zenére nagy hatást gyakorolt. A *tetrakhord* („négyes hangcsoport"), azaz — a mi hangsorunk felét képező — négy egymást követő ereszkedő hang fogalmából indult ki. (Például az *e—d—c—b* tetrakhord két nagy és egy kis szekund csoportját képezte; a következő tetrakhordban, a hangsor második felét képező *a—g—f—e* csoportban ugyanekkora hangtávolságok voltak. A hangok odébb tolásával keletkeztek aztán a „hüpohangsorok" és a „hüperhangsorok".) Míg manapság csupán két — dúr és moll — hangsort ismerünk, a görögök hetet, három fő- és négy kiegészítő (*harmoniai*) hangsort használtak. Mindegyiket az egész és a félhangok más-más sorrendje jellemezte, és mindegyiknek megvolt a maga sajátossága s rendszerint a maga funkciója is. A három főhangsor a dór (*e'—e*), a líd (*c'—c*) és a frig (*d'—d*) volt; a kiegészítő hangsorok pedig a hipodór (*a'—a*), a hipolíd (*f'—f*), a hipofrig (*g'—g*) és a mixolíd (*h—H*) voltak. A dór a komoly és a katonai jellegű zeneművekre, a líd a szomorkás és búsongó dalokra, a frig a gyors és szilaj énekekre volt leginkább alkalmas; a hipodór büszkén és fenségesen, a hipolíd szenvedélyesen és izgatóan, a hipofrig vadul (valamennyi között a legvadabbul) hangzott, a mixolíd pedig főként a patetikus zeneművekben érvényesült. A görög hangjegyírásban a hangokat alfabetikus jelekkel jelölték, amelyeket ritmusmegkülönböztető jelzésekkel egészítettek ki; a hangjegyírás vokális és instrumentális fajtája majdnem egyforma volt.

A hangjegyírás — ahogy az antik muzikológusok tunulmányaiból és a kisszámú lejegyzett dallamból ismerjük — kétségtelenül a görögök felfedezése; a görög zeneelmélet ugyancsak eredeti. Szomszédaitól egyébként talán minden művészeti ág közül a zenében vettek át a legtöbbet, hiszen az országok és népek közti határokon a zene — az emberi érzések, élmények és gondolatok legérthetőbb kifejező eszköze — jut át a legkönnyebben. Már a hangsorok elnevezései is azt mutatják, hogy a szomszédos phrügöktől és lüdüktől a görögök sok mindent átvettek, tekintet nélkül arra, hogy egyébként barbároknak tartották őket. Hasonló folyamatról lehetett szó, mint amilyet a közelmúltban — a néger zenével kapcsolatban — Amerikában vagy Európában megfigyelhettünk. Mindezt kétségtelenül a hangszerekről is elmondhatjuk. Az idegen hatások terjedelmét és mélységét ma már nem ítéltethetjük meg, de vitathatatlan, hogy az idegen elemeket a görögök a zenében is saját mentalitásukhoz hasonították, és saját társadalmi szükségleteiknek megfelelően átalakították. Tartalomban és formában egyaránt.

A görögök a zenét „az istenek ajándékának" tartották: az istenek kedvüket lelték benne, s

felkínálták az emberiségnek; a kilenc múza közül hét azokat a művészeket véde, akiknek művészete valamiképpen a zenéhez kapcsolódott. A zene már a mítikus időkben alászállt az Olümposzról; az akkori legnevesebb zenész és énekes a múzsák vezérének, az aranykitharás Apollón istennek a fia, Orpheusz volt. Héraklész Orpheusz öccsénél, Linosznál tanult zenélni és énekelni, Akhilleusz Kheirón kentaurnál stb. A zene és az ének hozzátartozott a hőroszok — a történelmi időkben pedig a szabad görögök — általános műveltségéhez. „Őseink — írja Arisztotelész — a zenét is a műveltséghez és a neveléshez sorolták: nem olyan dologként, amely szükségsszerű, mert a zene nem tartalmaz semmi szükségeset, s nem is olyan dologként, amely hasznot hoz. (A zene) nem olyan, mint a grammatika, amely hasznos a pénzkeresésben, a gazdaságban és a közgazgatásban, nem olyan, mint a rajzolás, amely lehetővé teszi, hogy helyesebben értékeljük a műalkotásokat, nem olyan, mint a testnevelés, amely az egészséget és az erőnlétet szolgálja; a megfigyelés szerint a zenének semmi efféle hatása nincs. Tehát a szabad idő eltöltésére rendeltetett; valószínűleg e célból is vezették be. Ezért mindenütt érvényesül, ahol az általános vélemény szerint szabad emberek szórakozásáról van szó... Érthető tehát, hogy létezik bizonyos műveltség, amelyet az ifjúkorban nem azért kell megszerezni, mert hasznos vagy szükséges, hanem azért, mert nemes és szép. Ezt bizonyítja a zene.“

Ezzel azonban a zene és a zenei nevelés jelentősége a görögök számára még nem merült ki. Arisztotelész így summáz: „A zene bizonyos erkölcsi tulajdonságokkal gazdagítja a lelket. S ha valóban ilyen hatású, érthető, hogy az ifjúságot nevelni és tanítani kell rá. Mága a zeneoktatás nagyon megfelel az ifjúkor sajátságainak, mivel a fiatalság nem tart ki önként olyasmi mellett, ami nem köti le, a zene pedig természeténél fogva lebilincselő. Úgy tetszik, a lélek, a harmónia és a ritmus között létezik egy bizonyosfajta rokonság; ezért állítja számos bölcs, hogy a lélek harmónia, mások, hogy a lélek magában hordja a harmóniát.“

De mindez csak enyhe vigasz, a tényeken nem változtat: közülünk már senkinek sem lesz alkalma végighallgatni egy ógörög zeneművet.

És mennyi mindent nem tudhatunk egy népről, ha nem ismerjük a zenéjét!

A görög festészet tekintetében sokkal jobban állunk. Nem mintha ismernénk minden jelentős görög festészeti alkotást, ezt csak szeretnénk. A krétai-mükénéi kortól a kései hellenizmus koráig eltelt egész ezredévből egyetlen fal- vagy táblafestmény sem maradt ránk, leírásokra vagy utánzatokra vagyunk tehát utalva. A görög vázafestményekből viszont megdöbbenő mennyiség fennmaradt: ezek egyrészt nagy festői műalkotások hírmondói, másrészt önálló műalkotások. Csak figurális díszítésekkel ellátott attikai váza — ezeket pedig nagyrészt művészegyéniségek alkotásainak tarthatjuk, és viszonylag pontosan datálhatjuk — több mint ötvenezer darab található a világ különböző gyűjteményeiben!

A görög festészet kezdetben nem volt mai értelemben vett festőművészet, csak az építészet, a szobrászat és a keramika dekoratív kiegészítője. Önálló művészeti ágga csupán az i.e. V. század első felében fejlődött, amikor a thaszoszi Polügnótosz megjelent Athénban. Az archaikus korban persze számos festő működött: a korinthuszi Kleantész, Aridikész és Ekphantosz, a sziküóni Telephanész és Kratón, az egyiptomi Philokleosz és mások; ezeknek azonban csak a nevét ismerjük. Az első festő, akinek művéről feljegyzés maradt ránk, Bülarkhosz volt, állítólag Kandaulosz lüd király számára festett egy képet. Nem sokkal többet tudunk az athéni Eumarészról, aki a Peisziszstrateidák korában működött, és a kleónai Kimónról, aki elsőként festett atlétákat. Palettájuk nem volt valami tarka, mindössze négy színt használtak: fehéret, feketét, pirosat és sárgát. Legősibb technikájuk a friss vakolatra való festés, azaz a freskó; később temperafestékekkel fára, majd vászonra festettek, amelyhez — kötőanyagként — tojássárgáját használtak; aztán teret hódított az enkausztika, azaz a felhevített viasszal kevert festékek használata (az olajfestést az antik kor nem ismerte). A görög festők főként a mítoszokból merítették témáikat, s a mítoszok — miként a költészetet és a szobrászatot — az ő művészetüket is táplálták, éltették.

A vázafestészet minden nemzetnél — és fejlődésének minden fokán — többé-kevésbé mellékes jelentőségű művészet volt. A görögöknél azonban — véleményünk szerint — a legjelentősebb önálló művészeti ágak közé tartozott. Lehet, hogy nézetünk nem egyezik a görögökével, ők ugyanis szinte semmi figyelmet sem szenteltek irodalmukban a vázafestészetnek. Az is tény, hogy a vázafestmények nem mint „műalkotások“ jöttek létre, hanem mint „termékek“. Ez azonban már a mi megkülönböztetésünk, mert a görögök a művészetben semmi különöset nem láttak, s a képzőművészek és a kézműiparosok munkáját egyaránt a *tekhné* („művészet“, „ügyesség“, „tevékeny-

ség", „termelés") szóval jelölték. Ezek a vázák azonban az általánosban elismert mércék szerint jeles műalkotások, bármely, bárhol és bármikor készült rokon műalkotással felveszik a versenyt. Számos váza a perzsa miniatűröket is túlszárnyalja rajzának finomságával, más vázák meg éppen modern egyszerűségükkel és tömör kifejezőmódjukkal nyugtazzak le bennünket; az absztrakt díszítés szerelmese és a figurális festészet kedvelője egyaránt megtalálja rajtuk azt, ami érdekli. A vázák nagy sokasága sokszor elrettenti a múzeumlátogatót; aki azonban közömbösen megy el mellettük, csodálatos élménytől fosztja meg magát. A vázák legkisebb felületén is az ókor festőinek és rajzolóinak legnagyobb fokú művészete csillog.

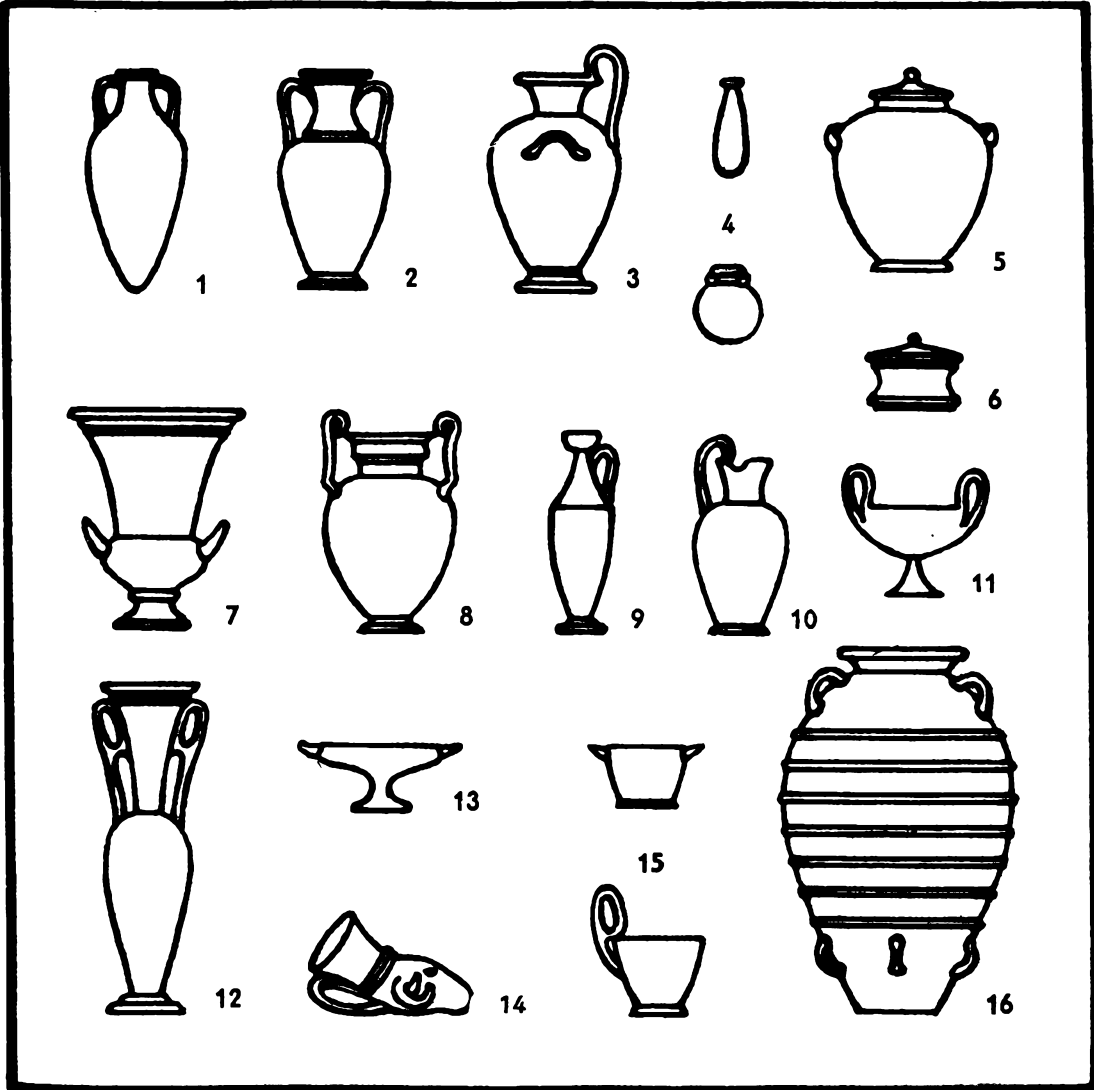
A görög vázák, amelyeken ez a festő- és rajzművészet felvirágzott, persze nem egyszerű asztali vagy konyhai használatra szánt edények voltak, de nem is gabona, olaj vagy bor szállítására, illetve tárolására való fazekastermekék, hanem piacra, gyakran távoli piacra szánt luxustárgyak. Ünnepi lakomákon vagy ivászatokon (*szümpózszion*okon, s ez megint olyan görög szó, amelynek ma egy kissé más a jelentése) használták őket, vagy versenyek győzteseit díjazták velük (a díjakat *athloma*k, a versenyt *athlosz*nak, a versenyzőket pedig *athlétész*nek hívták), de síremléknek is megfeleltek; gyakran csak dekorációként szolgáltak, s ezt a funkciójukat a görög háztartásokban mindmáig megtartották. Olyan sokféle stílusban készültek, s annyira elterjedtek a görög világban (és környékén), hogy eredetük nem kis fejtörést okozott a kutatóknak. Még a XIX. században is túlsúlyban volt például az a nézet, hogy az olasz Toscana gazdag lelőhelyein talált vázák etruszk eredetűek. Holott már Winckelmann megsejtette, hogy görögországi importról van szó. Ma már — a festés stílusa, a feliratok jellege, az agyag színe és minősége, a kiégetés módja alapján — pontosan meg tudjuk határozni, mikor és hol készültek; sőt az attikai vázák egy részét még szignatúrával is ellátták alkotóik (mintegy 150 fazekas és festő nevét ismerjük). A szakember egy cserépdarab alapján megállapítja, hogy a váza az attikai, a korinthuszi, a lakóniai, a krétai, a khalkiszi, a rhodoszi-milétozi vagy pedig a dél-itáliai fazekasok terméke; más eredetű vázák esetében talán habozik majd egy pillanatig. Az archaikus korszak alkonyán készült attikai és korinthuszi vázákat évtizednyi pontossággal datálja, az attikaiakról pedig többnyire azt is megmondja, melyik műhelyben készültek.

„Az archeológiai ismereteknek az a bőségszaruja", amelyet a kerámiai termékek, főként a vázák képeznek, a görög világban ezredéveken keresztül készült. Festett vázákat már a krétai-mükénéi rétegekben is találtunk; a dór betörést követő időkből ezek a vázák az egész görög művészet legrégibb emlékei. Alakjuk és stílusuk változott, az őket alkotó szellem és ízlés azonban változatlan — tipikusan görög — maradt. A vázákon (már a legrégebbieken is) megnyilvánult a *koszmosz*nak és *szümmetriának* nevezett dolgok iránti érzék. A *koszmosz* csak átvitt értelemben jelent mindenséget vagy világot, igazi jelentése „rend", „helyes elrendezés", s ezzel párhuzamosan „díszítés", „külalak". A szimmetria pedig a „helyes mértéket", „(a rész és egész) kölcsönös viszonyát" jelenti, tehát azt, amit ma általában az „összhang", a „harmónia" szavakkal fejezünk ki. A vázák így a görög művészet alapelemeinek első kézzelfogható dokumentumai, a régi hősi énekek mellett a görög géniusz legősibb bizonyosságai.

A leletek és az ábrázolások alapján ma a görög vázáknak több mint húsz alaptípusát ismerjük. A legismertebb a kétfülű, hosszúka, lefelé keskenyedő *amphora*, alján lábcskákkal; hasonlít hozzá a *sztamnosz*, amelynek két vízszintes füle van, és az *oinokhoé*, az egyszerű boroscancsó. Legnagyobbak a bor és víz vegyítésére szolgáló *kratérek* és a víztároló edények, a *hüdriák*; a legkisebbek az *arüballoszok* és az *alabaszonok*, amelyekben kenőolajat és illatszert tartottak. A többi edény közül gyakran előfordul a *külix*nek nevezett széles boroscscsze, a kétfülű bögre, vagyis a *szküphosz* és egyszerű *küathosz*; a karcsú *léküthoszt* főleg a holtak mellé tett kellékekből és a sírok díszítéseiből ismerjük. Meglehetősen gyakori a *pszüktér*, amelyet jéggel telirakva a borvegyítőbe tettek, továbbá a főként piperecélokra használt *püxisz*. Ezeknek és más vázáknak az évszázadok folyamán az alakja lényegesen nem változott meg, annál inkább a díszítése.

A múlt századi művészettörténészek a görög vázák osztályozásakor a vázák díszítésének sokféleségéből indultak ki. Nem kétséges, hogy ez formális szempont, ámde összeegyeztethető a görög művészet fő fejlődési vonalával, amely a görög társadalom kronológiájának is megfelel. Megkülönböztethetünk tehát geometrikus, orientalizáló, feketealakos, vörösalakos, fehér hátteres és kései („konvencionális") kerámiát. Ezt a felosztást találjuk a kutatók százainak nemzetközi kollektívájá által írt (több mint nyolcvankötetes) összefoglaló műben, a *Corpus vasorum antiquorum*ban is.

A geometrikus kerámia kezdete körülbelül az i.e. X. század első felére, vége pedig az i.e. VIII. századra tehető. Nevét a vízszintes sávokban elhelyezkedő, geometriai alakzatokra redukált

A görög vázák fő típusai: 1 amphora, 2 hüdria, 3 alabasztron, 4 arüballosz, 5 sztamnosz, 6 kratér, 7 léküthosz, 8 oinokhoé, 9 pûxisz, 10 kantharos, 11 lûtrophoros, 12 külix, 13 szkûphosz, 14 rhûton, 15 küathosz, 16 pithosz

diszítéséről kapta. Elemei és motívumai: egyenes vonalak, körök és félkörök, háromszögek, négyzetek és meanderek; alkotóik még a növényi, állati és emberi alakokat is geometriai képletekké stilizálták. Ez a kerámia a mükénéi, illetve az ún. szubmükénéi kerámiának az egyenes folytatása; első stádiumában (a „protogeometrikusban”) aránylag ritka diszítésű, később (főleg az i.e. IX. században) zsúfolt, az ornamentika a vázák egész felületét beborítja, mintha az alkotó rettegett volna az „ürességtől”. Egész Görögországban elterjedt, legősibb és legszebb példányai Athénből származnak, Athén ugyanis visszaverte a dórokat, és zavartalanul folytatta a mükénéi művészi hagyományt. A legfigyelemreméltóbbak az ún. *dipûlon*-vázák: ezek a régi Kerameikosz negyedben, a Dipûlon kapu mellett feltárt temetőből kerültek elő. Nagy, gyakran másfél méter magas amphorákról és kratéerekről van szó, melyeknek diszítését fényes fekete festékekkel festették a sima agyagra. Túlsúlyban van rajtuk az ornamentika, de nem hiányoznak róluk az emberi életből, sőt az

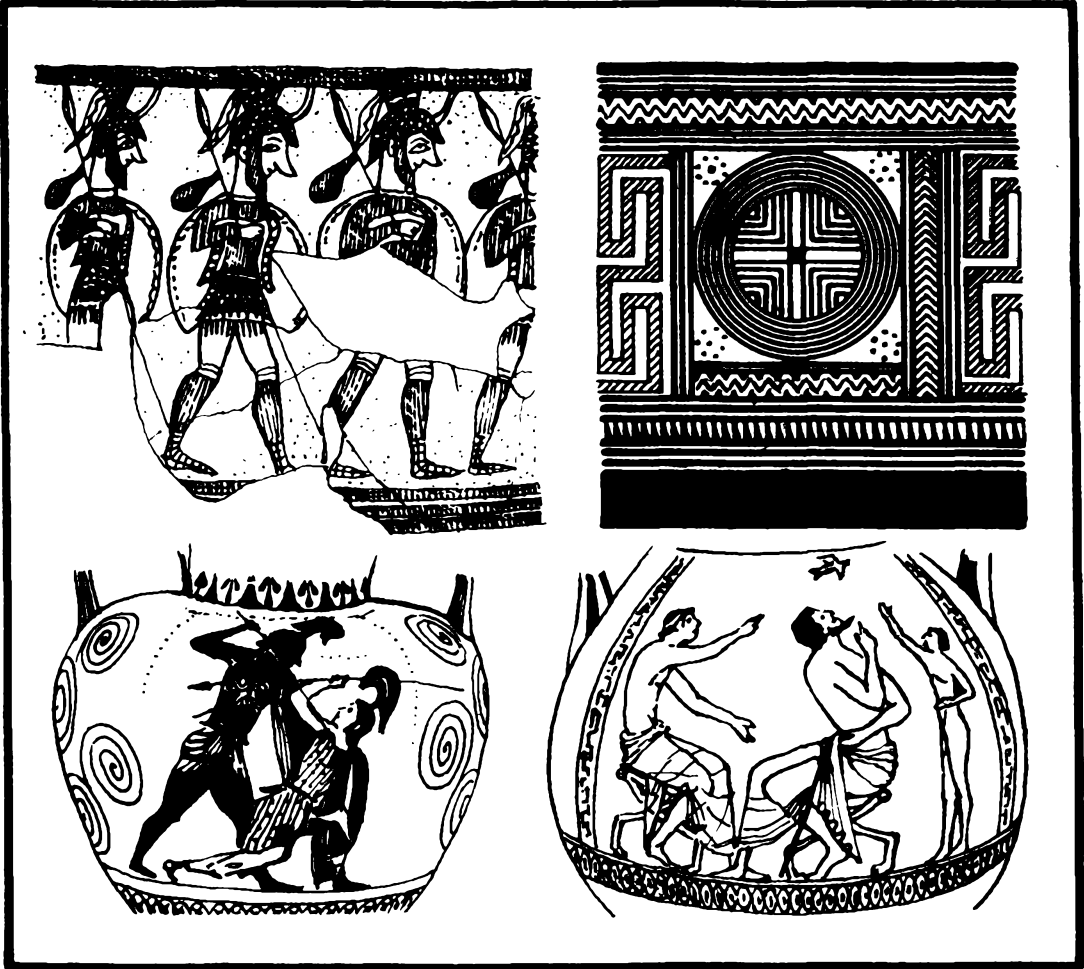
élet utolsó pillanataiból ellesett jelenetek sem; mitológiai témákkal itt nem találkozunk. Némelyik művészettörténet szerint „a szerény geometriai képletek” és az „esetlen geometriai figurák” „érthetetlen ellentétben állnak a kor epikájának remekműveivel”. Bennünket nem bánt ez az ellentmondás: mindenekelőtt azért nem, mert a művészet különböző ágainak egyidejű kicsúcsosodása nem szabály, másrészt: a geometrikus művészetet egyáltalán nem tartjuk másodrendűnek. Óriási esztétikai hatása van, s a hatás eszközeit nemcsak az Európán kívüli, hanem a modern európai művészetből is ismerjük. Főként közvetlen erejét és frissességét, tömörségét és szellemes stilizáltságát, a mélységekbe, a művészet lényegének megragadására irányuló leplezetlen mohóságát értékeljük.

Az orientalizáló stílust a geometrikus díszítés bizonyos megcsontosodására való reakciónak tekinthetjük; erre az i.e. VIII. század folyamán került sor. Az új stílust gazdagabb és sokrétűbb díszítés jellemzi. Találkozunk itt oroszlánokkal, tigrisekkel, griffmadarakkal, szfinxekkel (gyakran két szemben álló állattal „heraldikus elrendezésben”), lótsz- és pálmalevéldíszítéssel, bonyolult és igényes témákkal (első ízben mítoszokból merített jelenetekkel is); az emberi és állati alakok itt már életszerűbbek és realisztikusabbak. Ez a stílus — mint a neve is mutatja — a görög világ keleti részein alakult ki, s egyes elemei közel-keleti hatásra jöttek létre; a Közel-Kelet életével és művészetével üzleti utakon és a gyarmatosítás során ismerkedtek meg a görögök. Különleges helyet foglal el a rhodoszi és a milétoszi kerámia (tejszínsárga felületű, mivel a helyi agyag rosszabb minősége miatt festés és égetés előtt finom engobéval fedték be). Csodálatos orientalizáló példányok kerültek elő Thérán, Krétán (itt fennmaradt a polikróm díszítés ősi hagyománya) és Attikában. A stílus főként Korinthusban virágzott, ahol a figurális festészetben érte el tetőpontját; az ottani fazekasok és vázafestők termékei az i.e. VII. század második felében már az egész görög világban túlsúlyba kerültek. A kivitel fő áramlata Dél-Itáliába irányult, ahol nemcsak jól megfizették, hanem jól utánózták is a görög vázákat. Ma már gyakran csak az agyag színéről lehet megállapítani, hogy dél-itáliai vagy korinthuszi eredetű vázáról van-e szó. A dél-itáliai általában narancsszínű, míg a korinthuszi szürkéssárga vagy zöldes; díszítésük úgyszólván egyforma művészi színvonalon áll.

Az i.e. VI. század közepe táján a kerámiai termelésben is Athén került az első helyre: itt született meg az új, ún. attikai stílus, amelyre előbb a feketealakos, majd a vörösalakos díszítés jellemző. Athén vezető szerepe a művészet és a termelőerők sokoldalú fejlődését tükrözi, amely az arisztokráciától a demokráciához vezető utat kísérte. A kerámiai termékek elterjedéséhez nemcsak a festők és az agyagművesek járultak hozzá (a festés művészi színvonalával, illetve a termékek minőségével), hanem a kereskedők is, akik a konkurenciaharcban le tudták győzni a korinthusziakat és a keleti iónokat. Athén — egészen a hellenisztikus korig — akkor is megtartotta elsőségét, mikor a kerámiai termelés már más központokban, például Khalkiszban vagy Lakóniában is erőteljes fejlődésnek indult.

Az attikai feketealakos stílus a régebbi protoattikai geometrikus és orientalizáló stílusból fejlődött ki. A vörössárga alakra festett fémes csillogású fekete színről első pillantásra felismerjük; a festők azonban más színnel is éltek: a női testek fedetlen részeit fehérre festették, az ékítmények festésére pedig ibolyalilát használtak. Itt már a figurális témák vannak túlsúlyban; a mindig szemből vagy profilból ábrázolt alakok feketék, részleteiket — például az arcvonásokat vagy a ruházat redőit — karcolt vonalakkal jelölték. Az ábrázolt jelenetek a legkülönbözőbb témájúak: az emberi életből és a természetből vett képeken kívül a bonyolult mitikus történetek ábrázolását is megtaláljuk köztük. Itt jelennek meg első ízben a festők és a fazekasok szignatúrái; a legrégebb az i.e. VI. század elejéről, Szóphilosz festőtől származik, s a *Patroklosz halotti játéka* című képet őrző bográcsdarabon maradt fenn (ma Athénban, a Nemzeti Régészeti Múzeumban látható). A fazekasok közül főleg Amaszisz és Nearkhosz (ez utóbbi talán festő is volt) neve ismert; a stílus csúcásat Exekias művei jelentik; Exekiasz olyan ismert festményeket alkotott, mint az *Akhilleusz megöli Pentheszeiát* (i.e. 530 körül, ma a British Museumban látható) vagy az *Akhilleusz és Aiasz kockajátéka* (ugyanabból az időből; ma a Vatikáni Múzeum egyik különtermében tekinthető meg). Az egyik legismertebb attikai stílusú görög vázát, az i.e. 570 körül készült ún. *François-kratért* Kleitiasz festő és Ergotimosz fazekas alkották, fő motívuma Péleusz és Thetisz lakodalma; a 66 centiméter magas edényen összesen 250 emberi alak kapott helyet (ma a firenzei Régészeti Múzeumban látható). Ugyanebben az időszakban készültek az ún. Panathénaiá-amphorák; ezekkel a Panathénaiá-versenyek győzteseit jutalmazták, feketealakos festésük — hagyományörzéként — később is megmaradt, mikor a vázafestésben már új stílus hódított teret.

Az új, vörösalakos technika i.e. 525 körül, a Peiszisztrateidák korában jelent meg. A téglavörös színű alakokon és díszítőelemeken kívül az egész edényt fémes csillogású lakk borítja; a test és az

Görög vázafestmények. Balról jobbra: harcosokat ábrázoló мүкénéi váza i. e. 1200 tájáról, geometrikus dipylon-váza i. e. 900 tájáról, attikai feketealakos festmény Exekiasztól (Akhilleusz megöli Pentheszeleát, kb. i. e. 530) és attikai vörösalakos váza Euphroniosztól (Az első fecske, i. e. 510–500)

öltözék részleteit már nem karcolták, hanem finom ecsettel, sötétebb színnel festették. A stílus korai fázisát a művészettörténészek a „szigorú stílus” korának, későbbi fázisát a „szabad stílus korának”, utolsó fázisát pedig „virágkornak” nevezték, a köztük levő átmenetek folyamatosak. Úgy tetszik, a stílus úttörője egy közelebről ismeretlen festő volt, aki Endokidész fazekasmesternél dolgozott; feketealakos vázakat is festett, miként Nikoszthenész műhelyének festői is készítettek vörösalakosakat; Exekiasz is Nikoszthenész műhelyében dolgozott. Az i. e. VI. század végén a vörösalakos vázák festői közül három jelentős egyéniség tűnt ki: Euphroniosz, aki a mítoszokból és az életből merített témákat realisztikusan dolgozta fel (Az első fecske a leningrádi Ermitázsban, A szép Learkhosz a müncheni Antiquariumban látható), Euthümidész, aki mesterien ábrázolta a mozgást, és Phintiasz, aki a hatásos ornamentikának volt mestere. Az i. e. VI. és V. század fordulóján Epiktétosz (az ún. „második”), talán a legnagyobb görög vázafestő dolgozott Kleophradész műhelyében; művei közül legismertebb a Mainasz (az i. e. 500 utáni időkből; ma a müncheni Antiquariumban látható), valamint a Thészeusz Kerküónnal (a párizsi Éremkabinetben). A kitűnő festők egész sorát nem ismerjük név szerint, de stílusuk és technikájuk alapján identifikáljuk őket: például az ún. Berlini festőt,

a *Ganiimédész* (i.e. 490 körül, ma a Louvre-ban tekinthető meg), továbbá az *Akhilleusz és Hektór páviadala* (British Museum) szerzőjét, az ún. Brűgosz-festőt, a Pán-festőt és másokat. Az i.e. V. század első évtizedeinek mesterei közé tartozik még Műszón (*Kroiszosz a máglyán*, i.e. 490 után). Makrón (*Mainádok*, i.e. 480 körül) és Dürisz, akinek leghíresebb vázafestménye, az *Eósz istennő halott fiával, Memnónnal* (i.e. 490 után, ma a párizsi Louvre-ban tekinthető meg) a későbbi „pieták” mintaképe lett.

A vörösalakos stílus a következő évtizedekben és évszázadokban is a vázafestés fő irányzata maradt, a festmény tartalma és formája azonban sokat változott. Bár gyakran szándékosan megőrizte a hagyományos elemeket, nem rekedt meg azon a színvonalon, amelyre az archaikus korban jutott. Ki tudta fejezni az új idők légkörét — amelyet már az i.e. V. század eleji legjobb festők műveiből is kiérzünk — és tovább fejlődött. De erről majd a klasszikus és a hellenisztikus kor művészetéről szóló fejezetekben beszélünk.

Egyelőre csak azt jegyezzük meg, hogy a görög vázák alkotói közül manapság főként a festőket értékeljük: számos vázafestő a művészettörténet nagy alakjai közé tartozik; a görögök azonban a fazekasokat becsülték többre. Vázák és más edények díszítés nélkül is készültek, s készítésük önmagában is nagy technikai ügyességet igényelt. Már a mészke nélküli, gazdag vastartalmú agyag kiválasztása is rendkívül fontos volt; esővízzel és faszénhamuval való keveréséhez, megmunkálásához és kiegészítéséhez (a kemence hőfokát fokozatosan 900°C-ra emelték) sok tapasztalat kellett. Csak a helyes eljárás biztosíthatta, hogy a festmény jól előtűnjön és le ne kopjon; az edényeket borító jó minőségű máz minden ma ismert vegyi oldószernek ellenáll. A vázák egyébként nem voltak nagyon drágák, noha a luxuscikkek közé tartoztak; az i.e. V. században egy szép vörösalakos kráter nem egészen egy drachmába került, ami fél malac vagy hat liter árpa árával volt egyenlő. A fazekasokat jobban is fizették, mint a festőket; persze sokan semmiféle fizetést nem kaptak, mert rabszolgák voltak (talán Epiktétosz is, akinek a neve „hozzávasárolt”-at jelent). A fazekasműhelyek tulajdonosai nemegyszer roppant vagyonra tettek szert. Onasszisz mai konkurensének, Niarkhosznak a névrokona például megengedhette magának, hogy Anténórnál, a legjobb és legdrágább athéni szobrásznál rendeljen *Koré*-szobrot, amelyet — talán reklámcélokból — i.e. 520-ban állított fel az Akropoliszon.

A görög szobrászat — a vázafestészettől eltérően — általánosan ismert és elismert. Fenntartás nélkül a világ képzőművészetének legértékesebb termékei és a görög géniusz legragyonzóbb megnyilvánulásai közé sorolják. Ezt főleg a klasszikus szobrászatról mondhatjuk el, amelynek csúcán Pheidiasz, Mürón, Polükleitosz művei állnak. De az sem másodrendű, amit utánuk alkottak a görögök. Gondoljunk csak Praxitélszre, Szkopaszra vagy Lüszipposzra. És az sem másodrendű, amit előttük alkottak. Az archaikus kori műveket is értékelhetjük annyira, mint a hellenisztikus koriakat, például a pergamoni Nagy Oltár *Gigantomakhidját* vagy a *Laokoön*.

A sumérok, az egyiptomiak, a babilóniak és az asszírok, India és a távoli Kína népeinek kő- és fémszobrai sokkal előbb híressé lettek, mint a görög szobrok. A görög szobrászat ennek ellenére — humanista tartalmával és célzatosságával — felbecsülhetetlen értékű történelmi elsősége tett szert. „Semmi sem idegen tölem, ami emberi” — mondta több mint száz esztendővel Terentius előtt az athéni Menandrosz; a dialektikusan gondolkodó görög azt is értette ezen: „Idegen tölem minden, ami embertelen.” Ha más népek az őket körülvevő, isteneknek tartott ismeretlen erőket akarták ábrázolni, szörnyeket alkottak: szarvas, pikkelyes sárkányokat és szárnyas bikákat, madárszörnyeket, iszonyatot árasztó förtelmes rémeket. A görögök emberi formát adtak isteneiknek. Még az olyan mitológiai lényeket is, mint a hárpiák, a szirének vagy a kentaurók, félig embernek képzeltek. Szobrászaik központi — s szinte kizárólagos — alakja az ember lett; az emberi test sohasem volt számukra tabu, s ábrázolásában túlszárnyalhatatlan tökélyt ért el. Ami az európai szobrászatban a görögök után keletkezett, a görögök felállította mércével mérjük. Nehéz megállnunk, hogy ne ezzel a mércével mérjük az előttük, más kulturális szférákban létrejött szobrászműveket is.

A görög föld szobrászatának kezdeteiről már beszéltünk; a kezdeteket főként a Kükládokon talált idolk és a krétai-mükénéi időkől származó figurák és szobrászművek képviselik. Homérosz csupán egyetlen szoborról tesz említést: Pallasz Athéné szobrocskájáról, az ismert „palladionról”, amelyet Diomédész és Odüsszeusz raboltak el a trójai templomból. A mítoszok szerint az első — szobrokat is alkotó — művész Daidalos volt. A történészek a legrégebbi görög szobroknak az ún. *xoanonokat*, az ember formájára faragott fa- vagy kőhasábokat tartják; ezek főleg kultikus célokat

szolgáltak. A dór beözönlés utáni idők első ismert művei az i.e. IX. századi, égetett agyagból készült lósobrocskák, amelyeket Olümpiában találtak; innen származnak az i.e. VIII—VII. századi — mitikus jeleneteket ábrázoló — páncélmetszetek és bronzplakettek is (az egyik kép Kaineuszt, a halhatatlan lapithát örökíti meg, akit a kentaurok két hatalmas farönkkel valósággal belesulykoltak a földbe). Spártában VII. századi elefántcsont-faragások kerültek elő: ezek *Parisz ítéletét* ábrázolják. Görögország számos más részén pedig változatos témájú plasztikákat találtak: ezek közül a bronzból készült *Pásztor báránnyal*, a keresztény „Jó pásztor” előfutára, továbbá az agyagból gyúrt küprosi *Kocsihajtó kocsin* és az athéni Kerameikosban talált stilizált terrakotta *Szphinx* tűnik ki. A szobrocskák stílusa megfelel a geometrikus és orientalizáló díszítésű vázák stílusának; némelyiket (például a baltimore-i Walters Galériában látható bronzból készült *Ülő férfit*) a kükládoki művészet kései visszhangjának tarthatjuk. Az i.e. VII. század második feléből — Krétáról — már nagyobb szobrászművek fragmentumait is ismerjük, például Eleutherából egy női alak töredékét: a fragmentumok stílusát a művészettörténészek „daidaloszi stílusnak” nevezték el. Az első ismert életnagyságú szobor az i.e. VII. század alkonyán készült, mereven álló nőt ábrázol; a szobrot a közelebből ismeretlen naxoszi Nikandré állíttatta föl Déloszon, talán Artemisz istennőnek.

A görög szobrászat tehát nem pentelikoni márványból kristályosodott ki, miként azt a régebbi tankönyvek állítják; évszázadokig a kő és agyag útján haladt. De attól a ponttól, amelyhez Nikandré déloszi szobrával jutott, mintha mérföldes léptekkel haladt volna előre; ettől a bátortalan, kezdetleges alkotástól százötven esztendő alatt jutott el Mürön *Diszkobolosz* és Polükleitosz *Dorüphorosz*ig! A görög szobrászok már az i.e. VII. és VI. század fordulóján megalkották az ún. *auxerre-i istennőt* (Louvre), amely az egyiptomiak szobraival is állja a versenyt, holott az egyiptomi szobrászat ekkor már 2000 éves múltra tekintett vissza; ugyanezt mondhatjuk a nem sokkal későbbi *thaszoszi Apollónról*. Ezekhez a művekhez az i.e. VI. század első negyedében további szobrok csatlakoznak: a *Kleobisz és Bitón* életnagyságúnál is nagyobb szobra (ezt már Hérodotosz is látta Delphoiban, bár még nem a múzeumban), majd a három és fél méter magas — művészi szempontból még monumentálisabb — akropoliszi *Moszkhophorosz* („Borjút cipelő férfi”), az i.e. VI. század közepe táján pedig a hatalmas *szamoszi Héra* (ma fej nélkül látható a Louvre-ban). A *szamoszi Héra* egyébként a legszebb babilóniai istennőszobrokra emlékeztet (az egyes ruhadarabok anyagstruktúrájának megkülönböztetésével talán túl is szárnyalja azokat). Milétosz mellett, a didümai Apollón-szentélyhez vezető fasort ülő férfiak és nők — valószínűleg a Brankhidák papi nemzetsége tagjainak — életnagyságúnál nagyobb szobraival díszítették; néhány közülük a British Museumban tekinthető meg. Az i.e. VI. század közepe táján, ha nem előbb, elkészültek a görög *kurosz*, illetve *koré* néven ismertté vált, fiatal férfiakat és nőket ábrázoló első nagyméretű szobrok.

A *kurosz* magyarul „ifjút”, a *koré* „lányt” jelent. Az ifjú azonban nem akármilyen fiatalember, hanem „istenek kedvelte ifjú”, „becsületes és derék ifjú férfi”, aki az istenek tiszteletére rendezett játékokon mindig hajlandó versenyezni és bárkivel megmérkőzni. Mindig atletikus meztelenségben, vigyázzban állva, combhoz szorított kézzel, könnyedén előrenyújtott lábbal ábrázolják: izmai megfeszülnek, haja gondosan meg van fésülve; inkább típust, mint egyént jelenít meg. Az egyik legrégebbi ránk maradt kurosz a New York-i Metropolitan Museumban látható; valamivel nagyobb, mint életnagyságú. De távolról sem ez a leghatalmasabb: a *szünioni kurosz* (három más kurosz torzójával együtt Athénban látható) három méter magas, az ún. *déloszi Apollón* (töredékeiből ítéltve) elérte a kilenc méter magasságot, a *naxoszi* befejezetlen *kurosz* pedig, amely mindmáig eredeti helyén fekszik, tíz méternél is magasabb. Az antik szobrok gyűjteményeibe számos — szinte sértetlen — szobor került: a *méloszi kurosz* Athénba, az ún. *teneai* (Korinthosz melletti) *Apollón* Münchenbe, az Anaphé szigeti ún. *Strangford-Apollón* Londonba, az ún. *piombinói Apollón* pedig Párizsba — és sorolhatnánk még a kuroszokat, amelyeket a régebbi kutatók ugyancsak összetévesztettek az Apollón-szobrokkal. S ha a kurosz nem akármilyen ifjú volt, a koré sem volt akármilyen lány: szép redőzetű ruhájában, virággal vagy áldozati edénnyel a kezében — úgy tetszik — állandóan készen áll, hogy táncot lejtessen valamelyik istennő tiszteletére. A lányszobrokból még a kurosz-szobroknál is többet ismerünk; csak az Akropoliszon több mint hetvenet találtak. Miként a kuroszokét, az ő arcukat is élővé varázsolja a sejtelmes „archaikus mosoly” — hasonló ahhoz, amely több mint két évezred múlva Gioconda ajkán jelent meg újra.

A kuroszok és korék vagy egyéb archaikus szobrok torzóiból és fragmentumaiból — örömrünkre — sok ránk maradt. A legtöbbre, érthetően, a fejeket becsüljük, hiszen a szobor (és nemcsak a szobor) legfontosabb része a fej. A feltárt szoborfejek közül az ún. *Rampin-fej* tűnik ki, amelyről kiderült.

hogy a legrégebb ismert görög lovas szobor feje (i.e. 550 körül készült, ma a Louvre-ban látható). A szoborfejek különösen gazdag lelőhelye Aphrodité szigete, Kúprosz. Míg a világ leghíresebb gyűjteményeiben az archaikus szobrok csupán tucatjával-féltucatjával képviseltetik magukat, a nikóziai kis Régészeti Múzeumban egész termeket töltenek meg. Egyetlen sarokvitrinben, ahol a kisebb kiállítási tárgyak találhatók, több mint kétszáz szobor mosolyog a neonfényben!

Számos archaikus kori görög szobor az első látásra hasonlónak tűnik fel az egyiptomi vagy a babiloni szobrokhoz: következetesen alkalmazkodnak a „frontalitás törvényéhez“, nagyméretűek, merev beállításúak. Ez a látszólagos hasonlóság némelyik művészettörténésznek elég volt ahhoz, hogy a görög szobrokat az egyiptomi vagy a babiloni példák utánzatának tekintse. Annyi bizonyos, hogy a görögök az i.e. VII. és VI. században (előbb is) sokat utaztak, s az is kétségtelen, hogy tudtak látni és tanulni. S meglehet, hogy azokban a régi időkben ugyanolyan könnyen jutott el a művészi inspiráció a Nílustól és a Tigristől a görögországi műtermekbe, mint manapság, mondjuk, a párizsi divat hozzánk; ennek ellenére helytelen dolog nem észrevenni, hogy a görög szobrokban sokkal több az eredetiség, mint az ún. példaképekhez való hasonlóság. Már technikai koncepciójuk is merőben más; míg az egyiptomi szobrok csak kilépnek a kötömbből, s ugyanabból a kötömbből faragott pillérre támaszkodnak, a görög szobrok kezdettől fogva szabadon és támaszték nélkül állnak. Eszmei és művészi koncepciójukban, a témák felfogásában és ábrázolásában még nagyobb a különbség. A görög szobrász majdnem mindig meztelen férfiakat ábrázol, az egyiptomi ezt csak a legkivételesebb esetekben teszi; a görög szobor az emberi test szépségét, a babiloni a ruházat fenségét ünnepli; a kuroszok és a korék arcát emberivé teszi a mosoly, az egyiptomi és babiloni szobrok kifejeztelen arccal néznek ránk. S ami a fő: a görög szobrászat nemzedékről nemzedékre fejlődik, míg az egyiptomi és a babiloni megmarad egy szinte változatlan sémában. Stílusa szerint a görög szobrot egy-két évtizednyi pontossággal datálhatjuk, az egyiptomi vagy a babiloni szoborról gyakran csak a megtalálás körülményei alapján állapítható meg, hogy az Ó- vagy az Új-Birodalomból, illetve hogy Hammurapi vagy Nabukodonozor korából származik-e; az időbeli ingadozás tehát több mint ezer esztendő. A Nílus és az Eufrátesz mentén készült impozáns szobrokat egyáltalán nem becsüljük le; ezek azonban más társadalmi viszonyok között jöttek létre, alkotóik más esztétikai szempontokat követtek, és a görög szobrászatra gyakorolt hatásuk nagyon-nagyon csekély. „A görög stílus önmagából, saját belső erőiből született — mondhatjuk a francia Ch. Piccard szavaival. — Ez tette számára lehetővé, hogy témájában és díszítésében egyaránt megőrizze függetlenségét. Dinamikus művészet volt, maga tűzte ki maga elé a tömörség és szigorúság célját, s fokozatosan elsajátította a ritmust, a proporcionálitást, a harmóniát.“

De azokról az archaikus szobrokról szólva, amelyek — frontális koncepciójuk ellenére — már mozgást ábrázolnak, a pánbabilonizmus vagy a pánegyiptomizmus legkövetkezetesebb képviselői sem védelmezik az ún. „orientális kölcsönzések“ elméletét. Ez főleg a reliefekre érvényes, amelyekből csodálatos példányok maradtak ránk például az Arisztoklész szobrász szignatúrájával ellátott *Arisztion sztéhlén* (kb. i.e. 510), továbbá korabeli edzett ábrázoló táblákon (ezek az athéni Kerameikosban kerültek elő, s az athéni Régészeti Múzeumban láthatók). A templomok díszítését képező szobrászművek pedig már igazi drámai történeteket ábrázolnak, s mindig tökéletes összhangban vannak az architektúrával.

Az effajta díszítés legrégebb példáját a kerkürai Artemisz-templomból ismerjük; i.e. 570 után készült, s joggal tartják „az európai művészet első nagy figuratív kompozíciójának“, mint W.H. Schuchhardt mondta. Ránk maradt részei alapján, amelyek az egykori brit kormányzó palotájában tekinthetők meg, szinte az egész mű rekonstruálható: a 2,6 méter magas és 17 méter széles háromszög alakú orommező központi alakja a futó Gorgó volt, mellette állt az óriás Khrüsaór Pégaszossal, a szárnyas lóval, s heverésző oroszlánok és leopárdok mögött Trója bevételét, valamint az istenek és a gigászok harcát ábrázoló jelenetek látszottak. A következő fejlődési szakaszt a szelinuszi ún. C templom díszítése képviseli (i.e. 540—530); a díszítésből főleg a Medúsa-ölő Perszeusz ábrázoló metopé ismert (ma a palermói Nemzeti Múzeumban látható). Az archaikus szobrászművészet legjobb állapotban maradt emléke — az első kariatidával — a Sziphnosz sziget kincsházának díszítése Delphoiban, i.e. 525-ből (a dátum pontos, Hérodotosz is említi). Úgy látszik, ezt a műalkotást még a pusztító idő is tisztelte: a mitológiai jelenetek egész sorozatát ábrázoló fríz nagy részét ma is megcsodálhatjuk a Delphoi Múzeumban.

Az Akropolisz régi szentélyeinek díszítése ugyancsak kiváló volt. Az antik szerzők elismerő szavait az Akropoliszi Múzeumban látható műalkotások igazolják: a csodálatosan megmintázott lovak torzói, a Kekropsz királyt és három lányát ábrázoló márványtábla (a három lány tánclepcsében

követi a fuvalajátékost), valamint a sötétkéek szakállú kigyótestű, háromfejű isten magas reliefje: a háromfejű isten kópé tekintetével arról biztosítja a nézőket, hogy fura külseje miatt egy csöppet sem bosszankodik. Az archaikus szobrászművészet utolsó jelentős emléke az aiginai Aphaia-templom díszítése i.e. 480 tájáról. Időben ugyan már az új korszakra esik, de vallási konzervatívizmusból részben még őrzi a hagyományos stílust: nyugati oldala archaikus, a keleti pedig „prelúdium a klasszikus stílushoz“. A görögök és a trójaiak harcát ábrázolja, s a müncheni Glyptothekben tekinthető meg. A paroszi márványból faragott alakok szabadon, önálló szobrokként állnak, s olyan művészettel faragták őket, hogy kifejező erejükből még az idő okozta károsodás sem vett el semmit (és Thorvaldsen „kiegészítései“ — amelyeket már eltávolítottak róluk — sem tudtak javítani rajtuk). A nyugati oldalról a *Fegyverben álló Athéné* és a *Nyíllövő Héraklész* a legismertebb, a keletiről pedig a *Haldokló harcos* reliefje, melynek másolatával Athénba érkezünk, az ismeretlen katona sírjánál találkoztunk. Mindezeket a szobrokat, még a sebesült férfiak szobrát is, szépíti az archaikus, „aiginainak“ nevezett mosoly. A görög szobrok utolsó mosolya volt ez; eltűntével megjelent a klasszikus szobrászat derűs komolysága.

A befejezetlen „naxoszi kolosszuson“ kívül az archaikus kori szobrok közül csupán azok vannak eredeti helyükön, amelyeket még senki sem fedezett fel. Némelyek a helyi gyűjteményekbe kerültek, mások — joggal — Athénba (vagy Nikóziába). Jórészt azonban szétszóródtak a világ minden tájára. Görögország egyetlenegyért sem kapott megfelelő kártérítést, ha egyáltalán beszélhetünk itt kártérítésről; a szobrok kultúrtörténeti értéke ugyanis számokban kifejezhetetlen. (Hogy milyen „térítéseket“ kapott Görögország, arra tipikus példa az Aphaia-templom márványainak esete: I. Lajos bajor király 1812-ben 120 000 márkát fizetett értük, míg „felfedezőik“, Hallerstein és Cockerell 600 márkáért vették meg őket Aigina városától.) A biztosítók ma a kisebb reliefeket és torzókat körülbelül 10 000 dollárra, a nagyobb szobrokat 100 000 vagy még több dollárra becsülik; persze dollár volt és lesz, ilyen szobrok azonban soha többé nem születnek. De el kell ismernünk, hogy az európai és amerikai metropolisok múzeumai ezeket a szobrokat emberek milliói számára teszik hozzáférhetővé, akiknek nagy része talán sohasem jut el Görögországba, ezenkívül lelkiismeretesen gondozzák is a szobrokat. A szobrok általában szabályozott hőmérsékletű termekben, tudományos képzettségű konzervátorok felügyelete alatt állnak; Londonban és New Yorkban úgy állították ki őket, hogy azt a luxusáruházak kirakatrendezői is megirigyelhetnék. Ennek ellenére a szobrok és a reliefek (ez a klasszikus és hellenisztikus kori szobrokra is érvényes) ma egészen más benyomást keltenek, mint keletkezésük idején. A szobrok ugyanis eredetileg gazdagon festettek, sokszínűek voltak; polikrómiájuk azóta eltűnt, a márvány halványabb lett, és patinát kapott, a bronz elveszítette ragyogását, és zölddé oxidálódott. Számunkra magától értetődő ez a látvány, az antik görög azonban félelmében elmenekülne múzeumunkból: azt hinné, hogy az árnyak birodalmába került.

A ma ismert archaikus kori szobrászművek az akkor keletkezett alkotásoknak csak egy kis töredékét képezik. Az írásos emlékek és a leletek azt bizonyítják, hogy Görögországban számtalan szobrászműhely létezett: a kisázsiai Milétosban és Ephesosban, Khioszon és Szamoszon, Naxoszon és Paroszon, Küproszon és Rhodoszon, a peloponnészoszi Korinthosban, Sziküönban és Argosban, az észak-afrikai Kürénében és a szicíliai Szelinusban, Athénban és másutt. A szobrok figyelemre méltó dokumentumai a görög nép belső egységének: noha egymástól távol eső műhelyekből kerültek ki, közös szellem, közös ízlés köti össze őket. A tapasztalt szem persze talál köztük — például a dór és az ión szobrok között — felfogás- és kivitelezésbeli különbséget, ezek a különbségek azonban nem annyira nyilvánvalóak, mint például az architektúrában. Csupán másodlagos eltérésekről van szó, és a görög műalkotást első pillantásra meg tudjuk különböztetni a nem görögtől.

Egyiptomból és Mezopotámiából egyetlen szobrász nevét sem ismerjük; a feliratok szerint ezekben az országokban templomokat és szobrokat egyedül a „Nap“, a „Nagykirály“, esetleg a még szerénytelenebb titulusokkal kérkedő uralkodók állították. Görögországból, ahol az egyén még a tirannusok uralkodása idején is egyén maradt, már a legrégebbi időkben is szobrászok tucatjainak a neve maradt ránk; sajnos, sokszor nem tudjuk, hogy ezt vagy azt a szobrot melyikük alkotta. Polümédészről és Arisztoklészről már beszéltünk; a szamoszi Rhoikoszról, aki egy személyben szobrász és építész volt, úgyszintén. Szamoszról ismerjük még Rhoikosz társát, Theodóroszt, Khioszról Bupaloszt és Athéniszt, Sziküönból Kanakhoszt, Peiszisztratosz Athénjából Endoioszt, hogy csak a legjelentősebbeket említsük. Kortársaik nagyra becsülték őket (s a szobrászokat általában), persze csak mint „iparosokat“. Ők is ugyanolyan polgárok voltak, mint a többiek, semmiféle előjog nem illette meg őket, de mindenük megvolt ahhoz, hogy képességeiket a társadalom

szükségeit és elképzelései szerint érvényesíthessék. A költőktől és a zenészekről eltérően őket nem tartották „istentől kapott tehetségű” művészeknek, a kilenc Múza közül egyik sem védelmezte a szobrászatot. Ilyen szempontból tehát alacsonyabb fokon álltak, mint az illanó szavakból és hangokból alkotó művészek. Legközelebbi rokonaik, az építészek és a festők ugyanilyen helyzetben voltak. Alkotásaikat szemlélve ma mindezt igazságtalannak érezzük. De ha nem is osztjuk a görögök véleményét, vigasztaljon bennünket a tudat, hogy álláspontunkkal közel állunk a görög istenek felfogásához.

Mert midőn az emberek — az emberi törvények szerint — halálra ítélték Daidaloszt, az istenek segítettek neki a szökésben, s így megmentették a szobrászt, az építést, a festőt — szóval a művészt. És nem utolsósorban a feltalálót.

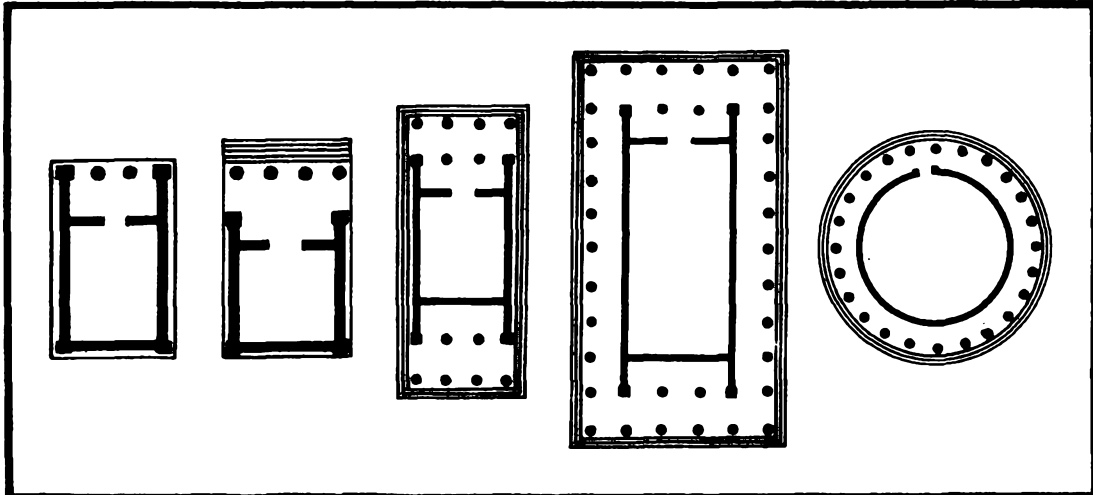
A görög szobrok gyűjteményeit csodálva takarékoskodtunk a kikiváncozó szuperlatívuszokkal; a görög templomok számára kellett fenntartanunk őket.

Feledkezzünk meg egy pillanatra romjaik fenséges varázsáról, és beszéljünk róluk tárgyilagosan, ne féljünk a számoktól és a szakkifejezésektől. Mint minden más templom, természetesen a görög templomok is elsősorban kultikus épületek voltak; funkciójukban azonban nagyon eltértek a ma ismert templomoktól. A keresztény, a zsidó, a mozlím templom az istentiszteletre összejövő hívők gyülekezőhelye vagy az egyének imádkozóhelye. A görög templomot viszont nem a híveknek szánták: a görög templom az „istenek hajléka” volt, s az isten jelenlétét a templomszobor jelképezte. A hívek (ez a fogalom azonban eléggé alkalmatlan az antik korra) a templom előtt vagy a templom körül gyülekeztek; nem a templomban, hanem a templom előtt állt az oltár is, amelyen az áldozatokat bemutatták (ismerünk véres áldozatokat, amikor áldozati állatokat öltek, és vértelen áldozatokat, amikor általában mezőgazdasági terményeket égettek). A templomtól, amelyet a görögök *naosz*-nak hívtak (ugyanúgy, mint a „hajlékot” vagy a „hajót”), meg kell különböztetnünk a szentélyt, a *hieront*. A templom mindig épület volt, a szentélyt azonban eredetileg egy — a szabad ég alatt levő — elkerített térség képezte. Ezen a térségen (*temenosz*) egy vagy több oltár, szent fák vagy barlangok, istenszobrok stb., néha még épületek is álltak. Némely szentély idővel kerületekre osztott szent várossá fejlődött, miként azt Olümpia vagy Delphoi esetében láttuk.

Számos kutató a görög monumentális építészet legfőbb, sőt egyetlen megnyilvánulásának a templomokat látja. A görögök azonban már jóval a templomok előtt várakat és palotákat is építettek; a templomokon kívül — s velük egy időben — színházakat, ódeionokat, gimnáziumokat és palaisztrákat, városházakat stb. emeltek, és ezek sem voltak kevésbé monumentálisak. A görög architektúrát ezért nem szabad a „templom”, illetve a „vallási” architektúra fogalmára redukálnunk; mai ismereteink alapján még csak épületarchitektúrának sem mondhatjuk, hiszen a görögök kitűnő urbanisták is. Ami a templomokat illeti, nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek nem egyházi, hanem középületek voltak; nem egyházi, hanem politikai értelemben vett vallási célokat szolgáltak. A görög felfogás szerint a templom olyan épület volt, amely a városállam szabad polgárainak ideológiai és esztétikai szükségleteit szolgálta, megerősítette öntudatukat, és összekapcsolta őket, az állam (vagy közös templomok esetében az illető államok) politikai erejét manifestálta. Mint monumentális építmény, a görög templom abból a képződményből nőtt ki, amelyet polisznak neveztek.

A krétai-mükénéi időkbeli vagy a „sötétség korából” egyetlen templom maradványai sem maradtak ránk. Akháj várakban álló templomokról Homérosz sem tesz említést (de tudósít a trójai templomról), és saját korának templomairól Hésziodosz sem beszél. Schliemann azonban templomokhoz hasonló, oszlopos homlokzatú, nyeregteretű házak apró modelljeit és reliefsjeit tárta fel Mükénében (más archeológusok pedig másutt), s Evans házi kápolnákra emlékeztető — szobrocskákka és kultikus jelekkel ellátott — falmélyedéseket talált Knósszoszban. Ha ezeket a leleteket a templomok és a kápolnák létezésének bizonyítékaiként akarnánk is felfogni, akkor sem állíthatjuk, hogy monumentális vallási épületek voltak; ilyenek csak később keletkeztek. Úgy tetszik, a görögök kezdetben szabad térségeken vagy barlangokban tisztelték isteneiket, az áldozatokat is ide hordták. Az oltár — mint a kultusz központja — mindig is a szabad ég alatt maradt; a fejlődés útja a barlangszentélytől a templomig valószínűleg a házi kápolnán át vezetett.

Mivel a görögök saját hasonlatosságukra alkották isteneiket, az istenek hajlékait is saját házaik formájára építették. A görög ház központi lakóhelyisége a téglalap alakú megaron volt, tehát a görög templom fő helyisége is a megaron lett. A templom kezdetben csupán ebből az egy helyiségből állt, itt lakott „saját képében”, azaz szent szobor alakjában az isten. A görög házhoz, még a legszerényebbhez is,

A görög templomok fő alaprajzuk szerint. Balról jobbra: en parasztaszin (in antis), prosztülosz, amphisztülosz, peripterosz, tholosz (monopterosz)

a lakóhelyiségen kívül nyitott előrész, tornáctartozott, amelyet oszlopokra támaszkodó tető fedett; ilyen alakú lett hát a templom is. Ez az en parasztaszinnak (latinul in antisnak) nevezett épülettípus, amelyhez csak a homlokzati oldalon csatlakozott oszlopos rész, lett aztán a további, bonyolultabb épülettípusok alapja, belőle fejlődött ki a prosztülosz (elülső oldalán külön álltak az oszlopok), az amphisztülosz (mind az első, mind a hátsó oldalán oszlopok álltak), a peripterosz (minden oldalról oszlopok vették körül) és a dipterosz (elülső és hátsó oldalán, esetleg mind a négy oldalán kettős oszloposor határolta). A homlokzati oldalon álló oszlopok száma szerint megkülönböztettek aztán tetrasztüloszt (négy oszlopú), hexasztüloszt (hat oszlopú), oktasztüloszt (nyolc oszlopú), dekasztüloszt (tíz oszlopú) és dodekasztüloszt (tizenkét oszlopú templomot). Niké temploma az Akropoliszon tehát „tetrasztüloszú amphisztülosz“, a Parthenón pedig „oktasztüloszú peripterosz“. Ezek a hirtelenében felsorolt szakkifejezések nem elijeszteni akarják az olvasót, csupán azt bizonyítják, milyen sokféleségig fejlődött a görög templom. Az antik kor záródoka ezek nélkül a terminusok nélkül is boldogul, hiszen ahhoz, hogy valaki örömet lelje a virágos mezőben vagy a csillagos égen, nem kell okvetlenül agronómusnak vagy csillagásznak lennie.

A görög templomot megpillantva általában hajlamosak vagyunk rá, hogy legfontosabb tartozékának az oszlopokat tartsuk. Hiszen a templom legszembeötlőbb és legjellegzetesebb része éppen az oszlopok; funkciójukat nézve azonban csak másodlagos jelentőségűek. A földolog, ami nélkül a templom nem lehetett volna templom, az oszlopok mögött volt: a téglalap alakú, ablaktalan „isten hajléka“, amelynek félhomályában állt a kultikus szobor. A kisebb templomoknak csak egy helyiségük volt, a nagyobbak már az archaikus korban is három részre tagolódtak: az előcsarnokra (pronaosz), a főhajóra, ahol a szobor és az ajándékok számára odakészített asztal állt (naosz, latinul cella), és a hátsó csarnokra, ahol az áldozati ajándékokat és a templomkincseket őrizték (opiszthodomosz). Némely templom, például Apollón delphoi temploma, öt részből állt: az említettekhez kapcsolódott még a várószoba és a jóshelyiség. A görög templomokat ezenkívül olykor hosszanti irányban egy vagy két oszloposor osztotta részekre. A görög templomok azonban minden koncepció- és díszítésbeli hasonlóság ellenére sem voltak „tipizált épületek“. Manapság több száz templom maradványát ismerjük, de kettőről sem mondhatjuk, hogy teljesen egyforma.

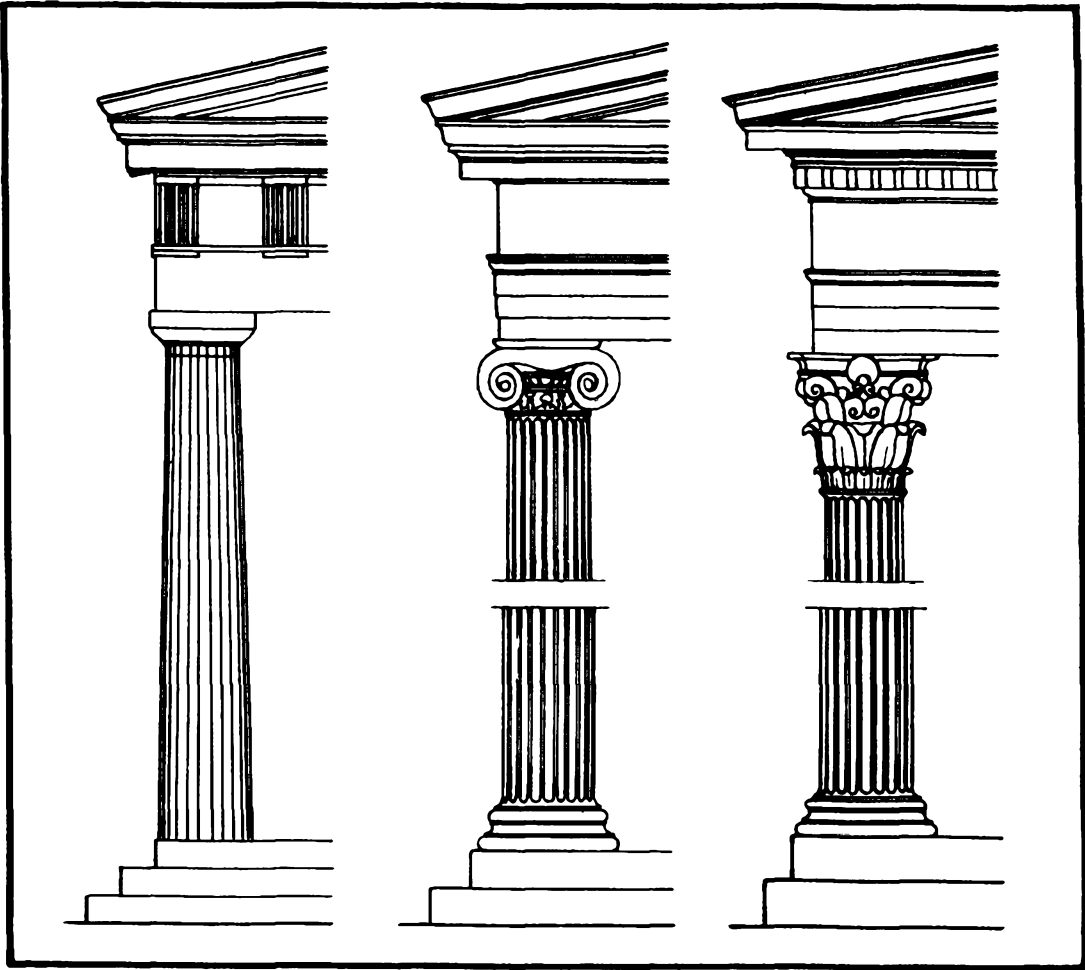
A templomarchitektúrában kezdettől fogva két stílus (a templom koncepciójára, formájára és díszítésére vonatkozó szabály) érvényesült: a dór és az ión. Úgy látszik, ezek a stílusok még a faépületek keletkezésekor kialakultak; mikor kőépületeket kezdtek építeni, tulajdonképpen a faépületeket utánozták, s idővel a két stílus közti különbségek elmélyültek. A különbségek főleg az oszlopokon és a külső díszítésen szembeötlőek. A dór oszlop, mint ismeretes, közvetlenül a talajból nő ki, törzsét

hosszában éles élű vájolatok barázdálják, s kerek párnatagból (*ekhinosz*) és négyszögletes fejleméből (*abax*) álló oszlopfőben végződik. Az ión oszlop talapzaton áll, vájolatai elklónultak, oszlopfőjét pedig lefelé hajló kettős csigavonal (*volúta*) képezi; karcsúbb, mint a dóroszlop. Az oszlopokon nyugszik a vízszintes *architráv* („hevedergerenda“), efölött a képszek (*friz*) és a párkánykorona; a dóroszloprendben a képszek *triglifek*re („hármasevágások“, amelyek az ősi fagerendák nyúlványaira emlékeztetnek) és *metopék*ra (domborműves mezőkre) tagolódnak; az ión oszloprendben a képszekeken összefüggő díszítés fut körbe. A dór templom alaprajza eredetileg elnyújtottabb volt, később fokozatosan rövidült, és az ión templom alaprajzához közeledett. A lépcsőzetes talapzat, a nyeregterő, a külső díszítés (vízköpők, pálmalevelek), a szobordíszek stb. mindkét stílusban egyformák voltak; a jellegzetes háromszög alakú, relieffel díszített *timpanon* ügyszintén. Ennek ellenére még távolról nézve és alkonyatkor is meg tudjuk őket különböztetni egymástól, amikor az oszlopok és a fríz részletei összemosódnak. A dór templom masszív, az ión légies.

A római Vitruvius (*Az építőművészet tíz könyve*, i. sz. I. század) elismételte, amit már a görög szerzők is megírtak, hogy a régi építésszek a dóroszlopban a térfitest arányosságát és erejét testesítették meg, az iónban pedig a női test karcsúságát és szépségét. „És megmérték az emberi lábnyomot, és összehasonlították azt a férfi magasságával. Kijött nekik, hogy a talp hossza az emberi magasság egyhatoda, s ezt érvényesítették az oszlopon: az oszlop lábazatának átmérőjét megszorozták hattal, így kapták meg az oszlop magasságát az oszlopfővel együtt.“ Állítólag így keletkeztek a dóroszlop eredeti (később módosított) arányai. Ami az ión oszlopot illeti, „hasonlóképpen a női lábnyomot is összevetették a női alakkal, s az oszlop átmérőjévé a magasság nyolcadrészét tették, hogy légiesebb benyomást keltsen“. Az archaikus korban megelégedtek ezzel a két oszlopfajttal; később egy harmadik típust teremtettek, amely karcsúságával és az oszlopfő gazdag díszítésével tűnt ki: az oszlopfő akantuszlevelekkel díszített serlegre emlékeztetett. „Ez a harmadik stílus — idézzük újra Vitruviust —, amelyet korinthusinak hívnak, szemrevaló leányzót ábrázol, mivel tetszetősebb díszítése lányka benyomását kelti, akinek — tekintettel fiatalására — bájosabb az alakja.“ Ezt azonban csak az érdekesség kedvéért említjük (és annak illusztrálására, milyen következetesen megtartották a görögök azt az elvet, hogy „minden dolog mértéke az ember“). A korinthusi stílus egyébként (bevezetőjének Kallimakhosz szobrászt tartják) csak a hellenisztikus, főként pedig a római korban terjedt el.

A dór és az ión stílust a görögök egyenrangú stílusoknak tartották. Mindkettőben egyidejűleg, egyforma technikai és művészi színvonalon építkeztek. A fennmaradt templomok közül szám szerint a dór templomok vannak túlsúlyban; ión és aión területeken is épültek, míg a dór területeken csak kivételes esetekben építettek ión templomokat. A két stílus állandósult formáját híven, de nem dogmatikusan őrizték; az ízléshez és a helyi hagyományokhoz alakították, úgyhogy az ión stílus idővel attikaira és anatóliaira osztódott), s a dór és az ión elemeket gyakran együtt alkalmazták (a paestumi dór templomnak például ión oszlopai vannak, a Parthenón cellájának falán pedig — ión mintára — összefüggő a fríz díszítménye). Minden egyes templom a stílus keretén belül is új alkotás volt, amelyen az építők arány-, mérték-, összhang-, harmóniaérzéküket — tehát mindazt, amit az *eurüthmia* és a *szümmetria* görög fogalma magába foglal — egyaránt érvényesítették. Számításaikat a modern statikus és matematikus sem kifogásolhatja. Minden építmény számára meghatároztak egy jól átgondolt moduluszt, s az egyes épületrészek — az alap, a cella, az oszlopok, a tetődíszítés — arányainak kiszámításakor következetesen ahhoz igazodtak. A tervet ugyanolyan gonddal valósították meg, mint amilyen gonddal kidolgozták; az architráv tömbjeit úgy kapcsolták össze az oszlopfőkkel, hogy azok monolit benyomását keltették (néhány köztük levő részbe manapság sem tudunk beszorítani egy zseletpengét), a sztereotip díszeket mintapéldányok pontosságával faragták ki. „A görög építésszek úgy bántak a kövel, mint az aranyművesek a smaraggdal vagy a rubinnal“ — mondta L. Curtius. És Le Corbusier, akitől ezt a megállapítást egyszerre vartuk és nem vártuk, kijelentette, hogy a görög templom „az anyag és a forma szuverén egysége“, az „architektúra csodája“.

Ha a görög templomok még romjaikban is fenséges benyomást keltenek, az mindenekelőtt kimért arányaiknak és átgondolt elhelyezésüknek a következménye. De különböző, szinte megfigyelhetetlen apróságok is hozzájárulnak ehhez. A régi görögök nem ismerték az elektromos optikai műszereket és a számítógépeket, sokaig még az emberi szem anatómiáját és a perspektíva törvényeit sem. És mégis rájöttek arra, hogy a szem — páratlan tökéletessége ellenére is — hajlamos a ferdítésre, s ez kedvezőtlenül befolyásolja a végső hatást. Az oszlopokon felülről lefelé vagy alulról fölfelé néz végig az ember, s szeme a másodperc egy töredékére megpihen a fordulónál; a másodpercre ez a töredéke

Görög oszloprendek. A három fő oszloptípus: balra a dór, középen az ión, jobbra a korinthuszi

éppen elég ahhoz, hogy az oszlop felső és alsó részét erősebben érzékelje, a középsőt viszont gyengébben lássa. Ha az oszlopok egészen egyenesek volnának, középső részüket vékonyabbnak látnánk, s az az érzésünk támadna, hogy az architráv súlya alatt menten összeroskadnak. A görög építészek azonban ezt az optikai „csalódást” is megoldották; rájöttek, hogy megszűnik, ha felfelé vékonyítják, sudarasítják az oszlopot. Így keletkezett az ismert *entaszisz*, amelyet irodalmukban sehol sem definiálnak. Bár az *entaszisz* számára semmiféle modulust sem határoztak meg, nemcsak az oszlop magasságától és vastagságától, hanem az épület fekvésétől is függött. (A pontos mérések alkalmával kiderült, hogy a Propülaia 8,16 méter magas oszlopainak entázisa 19,1 milliméter, a Parthenón 10,4 méter magas oszlopaié viszont csak 17,4 milliméter, a Propülaiaira ugyanis alulról nézett az érkező, míg a Parthenónt sík területről szemlélte.) Hasonlóan a sarokoszlopok optikai anyagvesztésének a kérdését is megoldották, alapkerületüket mértékkel szélesített ellipszis alakúra formálták, ezenkívül könnyedén befelé döntötték őket, nehogy a szemlélő úgy lássa, szétfutnak. Mint később kiderült, az épület párhuzamos vonalait mérsékelten összefutó vagy szétfutó vonalakkal helyettesítették, hogy ezáltal kihasználják a perspektíva hatását. Ezért a legnagyobb görög templom sem hat gigantikusnak, de a legkisebb is monumentális.

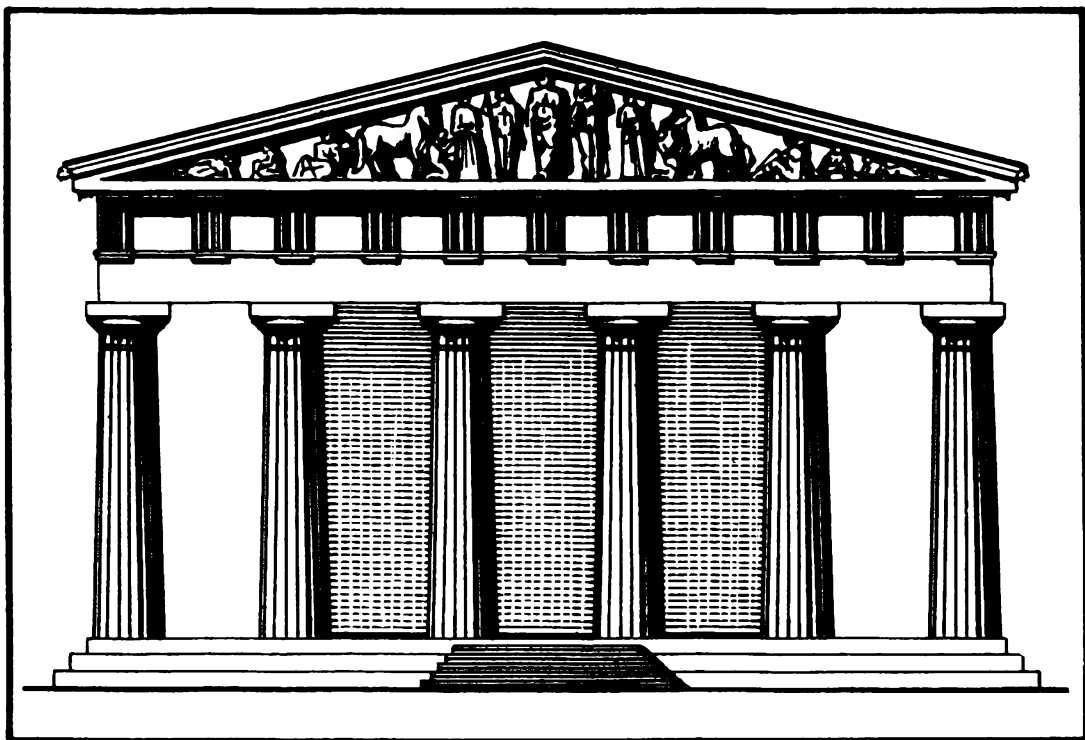
Ezeket az egyszerű, mégis zseniális optikai megoldásokat már Vitruvius feljegyezte, sajnos, nem

egészen világosan. A reneszánsz építészek többsége megértette magyarázatait, a klasszicisták azonban valahogy megfélemedtek az optikáról, „görög típusú épületeik” ezért általában hűvös és merev benyomást keltenek. A görög épületeket a számunkra már ismerős Ch. R. Cockerell fedezte fel ismét 1810-ben; az építészek tudatába és gyakorlatába azonban csak pontos mérések után kerültek be; a mérések eredményét Cockerell brit honfitársai, W. Wilkins és R. Jenkins tették közzé 1830-ban. Megállapításaik kezdetben az ellenkezés viharát zúdították rájuk; azok a szakemberek, akik a görög épületeket csak rajzról ismerték, kijelentették, hogy a szabályos vonalaktól való eltérések csupán „a terv realizálásakor elkövetett hibákból” erednek, és azzal érveltek, hogy az egyiptomiak sem ismertek „semmi ilyesmit” (ez valóban igaz). Még nagyobb vihar kerekedett, midőn J. J. Hittorf és G. Semper német építészek bebizonyították, hogy a görög templomok nem fehérek, hanem színesek voltak. Mikor 1762-ben J. Stuart és N. Revett állították ugyanezt, Winckelmann-nal találták szemben magukat. Midőn véleményüket a francia Q. de Quincy is megismételte, az „illetékesek” kioktatták, hogy „a görög művészetnek nincs szüksége színre, a görög művészet a tiszta forma által hat”. Később azonban kiderült, hogy az aiginai márványok átvételéről szóló müncheni protokollokban is szó esett a színekről („...a sisakok sötétkéken-feketén árnyaltak, a pajzsok úgyszintén, belülről a sisakok és a pajzsok is pirosas színűek, akárcsak a forgók és a saruk, az egyik kardhüvely égszínkék, a másik pirosas”); ezeket a színeket — mint „csúnya patinát” — Thorvaldsen súrolta le 1817-ben. A viták egészen a múlt század kilencvenes éveiiig folytatódtak — hiszen a tudományban semmi sem tartja magát olyan makacsul, mint éppen a tévedés —, s a docensek egész sora ezekből a vitákból habilitált. Végül a „színek” pártolói győztek a „fehérség” pártolói fölött — ámde a színekben gazdag görög templomok és szobrok képzetétől, szemtől szemben állva maradványaikkal, még mi is idegenkedünk.

A legrégebbi görög templom, amelynek maradványait ismerjük, egyúttal Európának a legrégebbi temploma: az olümpiai Héra-templom. Az i.e. VII. század végén épült, s mint Dörpfeld kiderítette, két még régebbi templom alapjain áll. Dór stílusban építették, két homlokzatán hat-hat, két oldalán tizenhat-tizenhat oszloppal; az oszlopokat helyi mészkőből faragták, a cella építésére pedig téglát használtak. Pauszaniász még látta a templomban az eredeti faoszlopokat (és Praxitelész *Hermész a gyermek Dionüszossal* című szobrát, amelyet 1887. május 8-án találtak meg). A templomból csak néhány oszlop maradt ránk: ezeket német régészek emelték ki a romokból; a többi a földrengéseknek, a gótoknak és II. Theodosius császár pogányellenes dekrétumainak esett áldozatul. Görögország második legrégebbi — részben ránk maradt — temploma a korinthuszi Apollón-templom: az i.e. VI. század közepén épült. Harmincnyolc dór oszlopa közül hét ma is az eredeti helyén áll, hatnak még megvan a feje, ötöt architráv köt össze, s mindegyiken megtalálhatók az eredeti vakolat maradványai. Minden egyes oszlopot egyetlen darab mészkőből faragtak ki; úgy állnak a korinthuszi agora romjai fölött, mint az elpusztíthatatlanság emlékműve.

Görögországban egyébként csak kisebb archaikus kori építményeket találunk. A legjobb állapotban Gela és Megara olümpiai kincsesházai vannak; a delphoi kincsesházak közül Sziphnosz és Sziküön kincsesházáról mondhatjuk ugyanezt. Apollón régi delphoi temploma — amely állítólag Agamedész és Trophóniosz műve volt — i.e. 548-ban leégett, az i.e. 514–513-ban épült újat pedig az i.e. 373-ban bekövetkezett földrengés pusztította el. Az Akropoliszon álló Hekatonpedont — miután a perzsák megrongálták — a Parthenónnal helyettesítették, az Olümpeion a Peiszisztrateidák kiűzése után befejezetlen maradt, az Agorán álló középületeket pedig i.e. 480-ban a perzsák rombolták le. Az argoszi, eleusziszi, brauróni, szünioni és déloszi templomok a romokban vagy a későbbi átépítésekben vesztek el.

A korabeli építményekből jóval több maradt fenn Sziciliában és Dél-Olaszországban. Szelinusz hét dór templomát már említettük; ezek olyan állapotban maradtak fenn az újkorig, hogy Tomasso Fazello szerzetes, aki a XVI. században felfedezte őket, megpillantásukkor felkiáltott: „Mintha itt zajlott volna a gigászok és az istenek harca!” Mindmáig nem sikerült kideríteni, nem állt-e itt eredetileg nyolc vagy kilenc templom; azt sem tudjuk, melyik istennek voltak szentelve. Az idegenvezetők kigondolt neveket mondanak a turistáknak, a régészek egyszerűen az A, B, C stb. betűkkel, valamint 0-val jelölik ezeket a templomokat (a nulla a bizonyosan létező, de nem identifikált templomot jelenti). Legalább három az i.e. VI. században épült, az Akropoliszon álló B templom talán a korinthuszi Apollón-templomnál is régebbi. A C templom oszlopai több mint nyolc, a D temploméi pedig több mint kilenc méter magasak voltak; a befejezetlen C templom méreteivel (110-szer 50 méter) az Olümpeiont is túlszárnyalta. A többi templom — akárcsak más szicíliai városok szentélyei — később épült. Akragasz leghíresebb templomáról (amelyet talán Zeusznak szenteltek) sem mondhatunk mást: ez volt egyébként a legnagyobb görög templom (egy méterrel

Zeusz temploma Olümpiában. A homlokzat rekonstrukciója az Olümpiai Múzeumban látható modell alapján

szélesebb és két méterrel hosszabb, mint Artemisz híres epheszoszi szentélye). Winckelmann „az egész antik kor legcsodálatraméltóbb és legmeglepőbb olaszországi műemlékének” Paestum — a görög Poszeidónia — három templomát nevezte. Ezek közül az i.e. VI. század végén épített ún. bazilika a legrégebbi; a körülbelül fél évszázaddal fiatalabb ún. Poszeidón-templom az Athéntól nyugatra eső terület legjobb állapotban levő görög temploma.

A kisázsiai Görögország az ión stílus szülőföldje lett; az ión stílus legrégebbi bizonyítékai azonban nem Ióniában, hanem Aitóliában maradtak fenn (volutás oszlopfelek az i.e. VII. és VI. század fordulójáról). Epheszoszban állt Artemisz legfenségesebb görög temploma: az antik kor a világ hét csodája közt emlegeti. Alkotói, a krétai Khersziphrón és Metagenész 110-szer 55 méter területű alagra építették, minden oldalról kettős oszlopos kerítette, s az egyes oszlopok 18 méter magasak voltak. Elülső és hátsó homlokzatát egyaránt kétszer nyolc oszlop díszítette, két oldalán pedig kétszer húsz (azaz negyven-negyven) oszlop állt, s minden egyes oszlop helybeli márványból kifaragott monolit volt (az epheszoszi márvány minőségben a paroszi márványt is túlszárnyalta). Márványból készült a cella, a lépcsős talapzat és a reliefszobrászat is. A templom százhusz esztendőn át — az i.e. VI. század második felétől az i.e. V. század utolsó negyedéig — épült; Paioniosz és Démétriosz epheszoszi építészek fejezték be a legjobb művészek közreműködésével. I.e. 356-ban egy Hérosztratosz nevű őrült felgyújtotta a templomot, az epheszosziak azonban újra felépítették, még hozzá eredeti szépségében. Ma már csak büzlő mocsarat találunk a helyén; úgy tetszik, mintha még a föld is siratná a gótok, a vakbuzgó keresztények és a földrengések pusztították el. Utolsó oszlopait Justinianus császár vitette el, hogy a Hagia Sophiát díszítsék; ma is ott állnak, a templom főhajóját választják el a jobb oldali oldalhajótól. Néhány domborműves oszloptalapzatot, amelyek pogány témájuk miatt nem tetszettek a keresztényeknek, tízévi keresés után az angol J. T. Wood talált meg, ezeket 1869-ben a British Museumba szállította; az egyiken Kroisosz lüd király ajánló felirata olvasható.

Kisázsiaiában más görög templomokból is kevés maradt. A Kroisosz idején épült szardészi Artemisz-templomot átépítették; hogy milyen nagyszabású volt egykor, azt két hatalmas ión oszlop

bizonysítja: ezek a Midsz-mondából ismert aranyfővenyű Paktólosz patak partján, virágzó nádasból emelkednek a magasba. Az Égei-tengernek ezen az oldalán talán a didümai Apollón-templom a legszebb és leghatásosabb görög építészeti emlék; ami áll belőle, hellenisztikus és római kori „módosítás” csupán, mivel az eredeti templomot az i.e. V. század elején kirabolták és felgyújtották a perzsák. S bár fáradságot nem kímélve a kevésbé hozzáférhető helyeket is bejárjuk, olyan eredeti archaikus kori ión templomra, amely láttán a nem régész is elragadtatásban tör ki, csak Szamoszon, Héra szentélyében találunk. Nem azért, mintha a görögök itt nem építkeztek volna, épp ellenkezőleg! De a barbárok ugyanolyan kitartóan és ugyanolyan alaposággal pusztították művüket...

A maga romboló erejét az idő is a barbárok szolgálatába állította. Manapság már a képzeletünk is belefárad, ha meg akarjuk idézni ezeket a templomokat az elmúlt korok napja alatt, amint vadonatújban ragyognak és a szírvány színeiben tündökölnek. Csak azokra a mesterekre és munkásokra emlékezhetünk, akik művükkel az istenek dicsőségét akarták ünnepelni — és saját nagyságukról tettek tanúbizonyságot.

A görög építészeknek, szobrászoknak, festőknek, költőknek és zenészeknek voltak már a történelemben előfutáraik. Ámde a világ tudományos vizsgálatában senki sem előzte meg a görögöket. Ők lettek az első tudósok, az első filozófusok.

A „filozófia” szó szerinti fordításban „a bölcsesség szeretetét” jelenti (*philó*: „szeretni”, *sophia*: „bölcsesség”). Manapság filozófián a szó legtagabb értelmében azt a tudományágat értjük, amely a világ, a társadalom, az ember és az emberi megismerés alapvető kérdéseire keres választ; minden érdekli, aminek értelme és jelentősége van, az ismeretek szintézisére törekszik. A görögök eredetileg még ennél is tágabb értelemben fogták fel a filozófiát: úgy értelmezték, mint minden elméleti és gyakorlati ismeret összességét, egyszersmind olyan bölcsességet, amely szerint az embernek cselekednie kell. Az első görög filozófusok gondolkodók és feltalálók, természettudósok és technikusok, matematikusok, fizikusok, vegyészek, földrajztudósok, földmérők voltak, az égitestek mozgásával, az államigazgatással és a tengeri kereskedelem problémakörével egyaránt foglalkoztak. Csodálkozva nézték az őket körülvevő világot, és kérdéseket tettek fel, mint a kíváncsi gyerekek; kérdéseikre választ kerestek, és önmaguknak válaszoltak. Persze — mint tudjuk — nem egy képtelenséget mondtak, de igyekezetük mély értelmet nyert; ezért emelkedhettek olyan színvonalra, amilyenre előttük senki. „Azokhoz az empirikus és töredékes ismeretekhez mérve, amelyeket a Kelet népei hosszú évszázadokon keresztül gyűjtöttek össze — írja az ókori tudomány történésze, Arnold Reymond —, a görög tudomány valóságos csoda. Az emberi elme itt értette meg először, hogy meg lehet határozni egy bizonyos mennyiségű alapelveket, s ezekből le lehet vezetni egy bizonyos mennyiségű igazságot, amelyek az alapelvek szükségszerű következményei.” És nemcsak megértette: elsőként foglalta össze mindezt objektív érvényű ismeretek rendszerébe, azaz tudományba, s a világról vallott nézetét (vagy mindjárt világnézetét) erre a tudományos alapra építette.

A világról vallott nézetüket a görögök először teologikusan, azaz a vallásban és a mítoszokban fejezték ki, tapasztalataikat pedig közmondásokba sűrítették. Ebben nem különböztek más nemzetektől, de — más nemzetektől eltérően — határozott lépést tettek előre. A világ teologikus magyarázatától eljutottak a kozmologikus magyarázathoz, tehát a világot magából a világból igyekeztek megmagyarázni. Kérdéseket vetettek fel: miből és hogyan jött létre a világ, mik az égitestek, és mi váltja ki mozgásukat, mi az élet, és hogyan keletkezett, miért történik a természetben ez vagy az, miben rejlik a világűr és a világrend („koszmosz”) stb. Nem elégedtek meg a vallás adta válaszokkal, az istenek segítsége nélkül kerestek új feleleteket. Érthető, hogy isteneiket nem szállították le azonnal az Olümposzról, s a múlt árnyait nem ugrották át egy lendülettel. De fontos az, hogy a megfigyelés, a vizsgálódás és a gondolkodás útjára léptek, hogy meg tudták különböztetni a tényeket a fikcióktól, hogy eljutottak ismereteik általánosításáig. Erre az útra kétségkívül más ókori népek képviselői is ráléptek, de hamarosan megtorpantak rajta. Vagy pedig reménytelenül eltévelyedtek.

A történelem legizgalmasabb kérdései közé tartozik, vajon miért éppen a görögök kerültek az egész emberiség haladásának élére, és miért nem az egyiptomiak, a babilóniaiak vagy az ókori Kelet más népei, akiknek civilizációja és kultúrája jóval régebben született. (A Nyugat népei ilyen értelemben akkor még nem is léteztek.) A görögök kis, áttekinthető városokban éltek, utaztak, hajóztak, ismereteket szereztek, összehasonlításokat tettek: a földműveseknek fel kellett becsülniük,

milyen lesz a termés, a vállalkozóknak ismerniük kellett a piacot, a kereskedőknek kockázatot kellett vállalniuk. Bármiként éltek is, munkájuk állandóan arra kényszerítette őket, hogy gondolkozzanak és önállóan határozzanak; mint polgároknak arra is lehetőségük nyílt, hogy a közügyekben döntsének. Az orientális birodalmak lakói óriási, szinte határtalan egységekben éltek, amelyek nem voltak áttekinthetők számukra; a föld rabjai lévén, nem láthattak semmi mást, és nem hasonlíthatták össze semmivel, létük a központilag irányított öntözési munkálatoktól függött, maga a munkafolyamat nem igényelt személyes döntéseket, a közügyek intézéséből pedig ki voltak rekesztve. A gazdasági alapban és az élet politikai formáiban rejlő különbségeken kívül a vallás is rendkívül fontos szerepet játszott; míg a görög városállamok egyszerű struktúrája még a tirannusoknak is lehetővé tette, hogy vallási kényszerítés nélkül uralkodjanak, a Kelet milliós tömegeinek uralkodói nem tudtak megenni a vallás nélkül. Ezekben az országokban — politikai okokból — tabu volt minden, ami a vallással, a világ keletkezéséről és a túlvilági életéről alkotott elképzeléssel kapcsolatban állt; az asztronómiai, a meteorológiai és más ismeretek — ugyanezen okokból — a papok monopóliumai maradtak. Ilyen körülmények között a világról alkotott ésszerű nézetek fejlődéséhez nem volt elég levegő, ellenkezőleg, az ésszerű nézeteket elvetették mint eretnokséget. A szabad görög bármivel foglalkozhatott, és bármiről véleményt mondhatott, a másik szabad görög pedig vitába szállhatott vele. A keleti despotátus alattvalója ugyan gondolkozhatott (ha nem is mindig kockázat nélkül), de hallgatnia kellett, főleg azokról a dolgokról, amelyekről a papok vagy az uralkodók már döntő véleményt mondtak.

A filozófia kapuját a „hét bölc” tártá szélesre a görögök előtt. Noha alakjukat kissé elkódósítik a legendák, mind a heten történelmi személyek voltak: az i. e. VII—VI. században éltek; némelyikükkel — mint uralkodóval vagy törvényhozóval — már találkozunk. Mindegyikük külön fejezetet érdemelne, de elégedjünk meg csupán legismertebb mondásaikkal, amelyeket a phaléroni Démetriosz (az i. e. IV—III. században) és Diogenész Laertiosz (időszámításunk III. századának elején) feljegyezt. Az athéni Szolón (kb. i. e. 635—555) volt állítólag a híres „semmit se nagyon” és a kevésbé népszerű „ne a legkellemesebbet, hanem a legjobbat tanácsold a polgároknak” elvek kimondója. Periandrosz korinthuszi tirannus (kb. i. e. 665—585), mint már hallottuk, helyesebben beszélt, mint cselekedett. Pittakosz mütilénéi tirannus (kb. i. e. 645—570) azzal a mondással vált ismertté, hogy „a sors ellen az istenek sem harcolnak”, s egy nem éppen tirannushoz méltó tanácsot hagyott az utókorra: „Ami a hozzád közel álló számára rossz, azt magad se tedd”. Kleobülosz, a rhodoszi Lindosz tirannusa (i. e. 600 körül) fogalmazta meg állítólag „a mérték a legjobb”, „semmit se tégy erőszakkal”, „a nép ellenségét az állam ellenségének kell tartani” mondásokat. Biasz, a kisázsiai Priéné bölcse (i. e. 570 körül), igazságos bírónak tett szert hírnévre, és ő mondta ki „a bölcsesség állandóbb, mint a többi dolog”, „szeresd a megfontoltságot”, „arra gondold, amit csinálsz” elveket. A spártai Kheilón (kb. i. e. 640—560) a következőket hirdette: „engedelmeskedj a törvényeknek” és „ne engedj, hogy nyelved megelőzze az elmédet”; ephoroszként állítólag azt írta Periandrosznak, hogy „azt a tirannust tartja boldognak, aki természetes halállal hal meg otthonában”. A hetedik bölc (a sorrend egyébként az egyes szerzőknél különböző) sem uralkodó, sem pedig törvényhozó nem volt, de vele kezdődik a görögök és a világ filozófiája: a milétoszi Thalészról van szó.

Examínosz fiát, Thalészt, mind az ókori szerzők, mind az újkori kutatók „kora legnagyobb tudósának” nevezik. Egy személyben volt matematikus, fizikus, asztronómus, természettudós, feltaláló és filozófus; neve az első ismert név a tudomány történetében. I. e. 640 körül született, ifjúkorában politikával foglalkozott, később előnyben részesítette a kereskedelmet és a pénzszerzést, sokat utazott, tanulmányozta az egyiptomi iratokat, végül elhatározta, hogy a tudományos kutatásnak szenteli életét; csaknem nyolcvanéves korában halt meg (i. e. 562 után), állítólag az izgalom ölte meg a milétoszi stadionban. Árnyékuk alapján megállapította az egyiptomi piramisok magasságát; napfordulótól napfordulóig kiszámította a nap pályáját; naptárt állított össze, és egyiptomi példára 365 napra osztotta az évet; meteorológiával is foglalkozott, és időjárásjelző táblázatokat készített; kiszámította az első ismert napfogyatkozás pontos időpontját (i. e. 585. V. hó 28.); feltalálta és megszerkesztette a vizórát (klepszidrárt); felfedezett több geometriai tételt, egyebek között az ún. Thalész tételt, amelyet manapság is tanulnak az általános iskolák tanulói. Mint bölc főleg az „ismerd meg magadat” jelszóval szerzett hírnevet.

A filozófus Thalész lett az ún. milétoszi iskola megalapítója, amelynek képviselői először próbálták természettudományos módon magyarázni a világ keletkezését, és materialisztikusan értelmezni a világot. Thalész szerint „minden a vízből veszi eredetét, és minden a vízbe tér vissza”,

vagy — miként Arisztotelész idézi — „minden dolog anyagi ősalapja a víz”. Bármilyen egyszerűen hangzik is ez, magába foglalja a filozófia három alapgondolatát: először is a dolgok anyagi okának kérdését, másodsor az a követelményt, hogy erre a kérdésre racionálisan (tehát nem mitikusan és nem is képletesen) kell válaszolni, harmadszor pedig azt a föltételezést, hogy a világ egységes materiális jellegű alapelv szerint értelmezhető. Nézetéhez Thalész nem spekuláció útján, hanem a valóságos tapasztalatok általánosításával jutott: a víznek van a legtöbb formája és alakja, cseppfolyós, szilárd (jég) és légnemű (pára), a földből fakad, és a földbe tér vissza, az élet előfeltétele és fenntartója, anyagként pedig minden változékonysága ellenére is állandó. Thalész más mondásai, amelyek általában összefüggéseiből kiszakítva maradtak ránk, néha ellentétesek tanításának ezzel a központi tételével; de most nem erről van szó, és nem is arról, vajon helyesek vagy helytelenek voltak-e Thalész nézetei. Azt állítja például, hogy a Föld egy vizen úszó deszka, s a földrengéseket a föld alatti hullámverés idézi elő; bizonyos, hogy ez helytelen, de mennyivel haladóbb tévedés ez Thalész elődeinek igazságánál, mármint hogy a földrengést Posezidón isten okozza háromágú szigonyának ütésével! Nem az a fontos, hogy Thalész tévedett, hanem az, hogy a megismerés útján egy határozott lépést tett előre.

Thalész tanítványa és követője, Anaximandrosz (kb. i. e. 611—546), ugyancsak milétoszi polgár, széles érdeklődési körű férfi volt. Feltalálta a napórát, elkészítette a föld és a tengerek első térképét és az égbolt modelljét, megpróbálta meghatározni a bolygók nagyságát és egymástól való távolságát, s egyebek között az eső és a szél lényegére is rámutatott. Thalészról eltérően azt állította, hogy a föld henger alakú, és szabadon forog a térben. Az égitestek keletkezését vallásellenes módon magyarázta: az égitesteket állítólag taszítóerejük szakította le a Föld „izzó kérégről”, az „izzó kéreg” pedig a Föld forgása következtében keletkezett. Egyetértett Thalésszal abban, hogy létezik egy bizonyos „alapanyag”, amelyből minden összetevődik; ezt az alapanyagot azonban valamilyen változatlan és örök anyagban kereste, amelyet materiálisnak tartott. Arra a kérdésre, hogyan jött létre az ember, így válaszolt: „Az ember kezdetben másfajta élőlényekből született. Az első élőlényeket a nedvesség szülte, és pikkelyes kéreg vonta be testüket... Az ember kezdetben más élőlényhez, mégpedig a halhoz hasonlított.” Anaximandrosz ifjabb kortársa és tanítványa, Anaximenész, Thalész elképzelését fogadta el, mely szerint a Föld lapos deszkához hasonlít, de egyetértett Anaximandrosz-szal abban, hogy ez a lapos deszka a térben mozog; a csillagok a Föld körül mozognak és a Földből keletkeztek. Természettudósoknak sem kell lennünk ahhoz, hogy Anaximandrosznak az ember keletkezéséről vallott nézetében felismerjük a hasonlóságot Darwin jóval későbbi elméletével (*A fajok eredete*). De — új formában — az a probléma is felbukkant, hogy létezik-e egy bizonyos „alapanyag”, amely egyike volna az ismert szubsztanciáknak (miként Thalész állította), vagy pedig valamiben különbözik tőlük (mint Anaximandrosz vélte). „Az elméleti fizika az utóbbi két évtizedben főleg az első lehetőséget vizsgálta — írja W. Heisenberg a *Fizika és filozófiában* (1956) —, s a végső vélemény pontosan megfelel Anaximandrosz tanításának, és meggyőződésem, hogy a modern fizikában helyes ez a nézet.”

A világ természettudományos, azaz lényegében materialista értelmezése, amelyet a milétosziak vittek be a filozófiába, csakhamar ellenzékre talált a később „idealistának” nevezett felfogásban. Az idealizmus első képviselői, furcsa módon, éppen olyan racionális és objektív valamiből indultak ki, mint a szám. Bár iskolájukra azt írták fel, hogy *Médeisz geometréosz eiszitó*: „Ha nem ismered a geometriát (= matematikát), ide ne lépj be”, afféle vallási közösséget alkottak, amely a matematikán kívül metafizikai rejtélyekkel és lelkiismeret-vizsgálattal foglalkozott, hitt a démonokban és a lélekvándorlásban, az arisztokrácia uralmát igazoló politikai tanokat hirdetett, s mindemellett a „közös jóbarátok vagyona” szerzetesi-kommunista jelszóhoz igazodott. Ennek a tanításnak a tartalmát nem látjuk egészen világosan, mivel téziseiből csak töredékek maradtak ránk, s a töredékek sokszor teljesen érthetetlenek. Nem valami sokat tudunk az iskola megalapítójáról, az egyébként jól ismert szamoszi Püthagoraszról sem.

„Az úgynevezett püthagoreusok a matematikai tudományokkal foglalkoztak, s ezen a téren elsőként érték el jelentős haladást — írja Arisztotelész a *Metafizikában*. — S mivel matematikai tanokon nevelkedtek, a matematika principiumait kezdték minden dolog principiumainak tartani. Ezekben a tudományokban természetesen a számok állnak az első helyen, s így a számokban sokkal több hasonlóságot fedeztek fel a létezővel és a keletkezővel, mint a tűzben, a földben és a vízben; úgy látták például, hogy a számok egyik tulajdonsága az igazságosság, a másik a lélek és az értelem, a harmadik a siker, és így tovább. Ezenkívül harmonikus viszonyokat és tulajdonságokat is láttak a számokban. Mivel tehát számukra lényegében minden az általuk elsődlegesnek tartott

számokhoz volt hasonló, a számok elemeit minden dolog elemeinek, a világűr pedig harmóniának tartották. "Ha a matematikában keresték a világűr és az anyag titkának kulcsát, az i.e. VI. században ez valóban csodálatra méltó volt, amelyet az emberiség csak Kopernikusz, Galilei és Newton, még inkább pedig Planck, Bohr és Einstein után tudott kellőképpen méltányolni. Hogy a matematika szerepét egy kissé eltúlozták, azt az úttörők lelkesedése okozhatta. Csakhogy nagyon is eltúlozták, miként az a későbbi püthagoreusok, például a krotóni Philolaosz szavaiból kiderül: „A szám lényege, hogy hozzá meneküljünk, hogy bennünket minden kétség és nehézség közepette vezessen. Ha a szám és a szám lényege nem létezne, semmi létező sem volna világos senki számára, sem önmagában, sem pedig más dolgokhoz való viszonyában... A szám hatalma nemcsak abban nyilvánul meg, ami az isteneket és a démonokat illeti, hanem az emberi cselekvésben és gondolkodásban, az egész termelő és alkotó tevékenységben, továbbá a zenében is."

A szamoszi Püthagorasz az antik utalások szerint i.e. 590 körül született. Valósággal égett a tudásvágytól: eljegyezte magát a „hellén és barbár misztériumokkal“, tanulmányutakat tett Egyiptomba, Babilóniába és Krétára. „Midőn életének negyvenedik esztendejébe lépett — írja Arisztotelész tanítványa, Arisztoksenosz —, és látta, hogy Polükratész tirannizmusa túlságosan szigorú, semhogy a szabad ember méltósággal elviselhetné a felügyeletet és a despotizmust, Itáliába ment." A gazdag Krotónban telepedett le, s ott filozófusként és az uralkodó arisztokrácia ideológusaként hasonló befolyásra tett szert, mint Kálvin Genfben. Állítólag nagyon előkelő megjelenésű volt, sohasem mosolygott, és csak éjszakánként tartott előadásokat; körülbelül hatszáz tanítványa volt. Mikor felfedezte a híres tételt, hogy „a derékszögű háromszög átfogójának négyzete egyenlő a két befogó négyzetének összegével“, állítólag *hekatombát*, azaz száz ököráldozatot mutatott be az isteneknek. Az aritmetika és a számelmélet ugyanúgy érdekelte, mint a geometria; az akusztikát azzal a felismeréssel gazdagította, hogy a hang magassága függ a húr hosszúságától, a kereskedelmi gyakorlatba pedig bevezette a hossz- és a súlymértéket. Az asztronómiai kutatások és a matematikai elmélkedések a világ új modelljének megalkotásához vezették: a világűr középpontjába a Földet helyezte, amelyet gömbölyűnek képzelt el, tehát ellenlábasok által is lakottnak, és úgy vélte, hogy a Hold a Naptól kapja fényét, a bolygók pedig a Föld körül keringnek (s közben a hét hangból álló összhangot, a „szféra harmóniáját“ hallatják). De emellett azt hirdette, hogy „az égitestek istenek“, és hogy „a világűr — mind az egész, mind pedig egyes részei — elrendezésének oka a Végtet“. Kétségtelen, hogy tanításának minden tudománytalan eleme és reakciós politikai nézetei ellenére is jelentős személyiség a tudomány történetében. Az aritmetikában és a geometriában olyan felismerésekre jutott, amelyek nélkül el sem tudnánk képzelni Eukleidész (sem mások) művét, *A matematika alapjait*.

Mint a filozófusok többsége, állítólag Püthagorasz is nagyon sokáig élt; az irodalomban csak azt vitatják, nyolcvan- vagy kilencvenéves korában halt-e meg. „Iskolája — írja Diogenész Laertiosz — kilenc vagy tíz emberöltőn át fennmaradt, mert az utolsó püthagoreusok, akiket még Arisztoksenosz is ismert, a khalkiszi Xenophilosz és a phleiuszi Phantón... , Philolaosz és Eurütoz tarentumi filozófusok tanítványai voltak." A régebbi püthagoreusok a szó szoros értelmében átmentek „az üldöztetés tüze“, s ezzel olyan hagyományt alapítottak, amely filozófiájukat is túlélte; iskolájuk felgyújtásának oka azonban nem a tömegnek a „tudós férfiak“ iránt érzett gyűlölete volt, hanem az, hogy a püthagoreusok Krotónban az arisztokrácia oldalán álltak. A későbbi püthagoreusok megrekedtek mesterük szavainak dogmatikus értelmezésénél; az *autosz ephá* („ő mondta így“) jelszó előtt úgy meghajoltak, akár a római pápa kinyilatkoztatása vagy egy Korán-idézet előtt a hívők. A matematikában a kvantitatív viszonyok egyoldalú vizsgálatára korlátozták tevékenységüket, s végül a számok misztikájánál kötöttek ki. A filozófiában eljutottak a tiszta idealizmushoz, amelynek történelmi jelentősége talán csak abban rejlik, hogy belőle merített Plátón.

Az archaikus kori filozófia és tudomány harmadik központja a kisázsiai Epheszosz volt. Az i.e. VI. század elején az epheszoszi nép megdöntötte az arisztokrata kormányt, s a lázadás vezetője — akit véletlenül szintén Püthagorasznak hívtak — kinevezte magát tirannusnak. Az ő uralkodása idején született — i.e. 540 körül — Hérakleitosz: régi királyi családból, amely Epheszosz megalapítójától, Androklesztől származtatta magát. Elfoglalta ugyan a baszileosz, azaz a király hivatalát, amely azonban már csak papi méltóság volt, de testvére javára csakhamar lemondott róla, s elvonult a közélettől, hogy teljesen a filozófiának szentelje magát. Állítólag így tüntetett az uralkodó rendszer, a tirannizmus és az esetleges demokrácia ellen; egyes antik szerzők szerint azért cselekedett így,

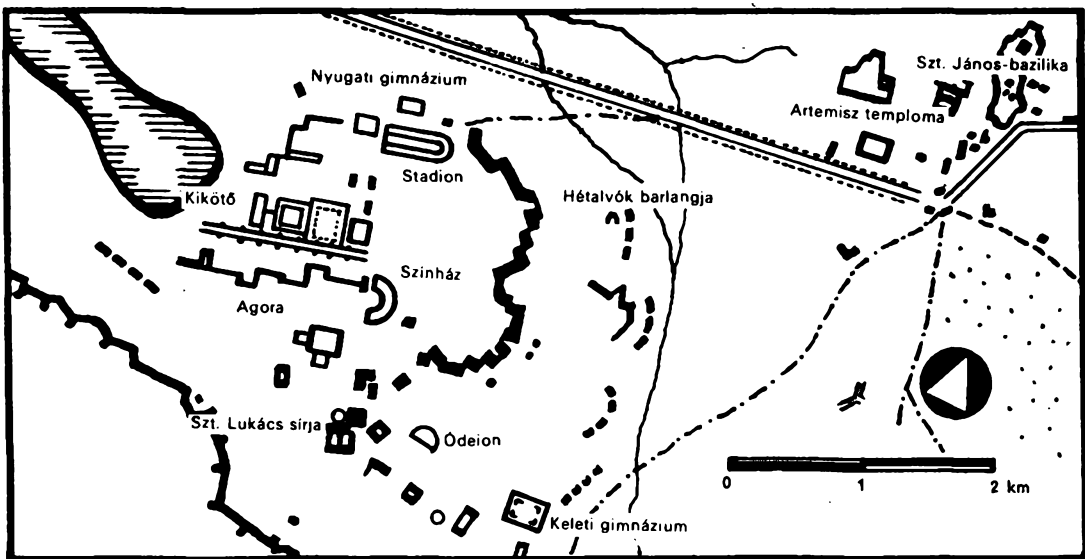
mert lenné a polgártársait. De bármint történt is, jól történt: Hérakleitosz hatalmas művet hozott létre, amely *A természetéről* címet kapta. Halála előtt Artemisz epheszoszi templomában helyezte el művét; az istennő azonban — mint az antik szerzők írják — nem vigyázott rá. Körülbelül 130 idézetet és töredéket ismerünk belőle; azok is sokszor összefüggéstelenek, nem világosak. Hérakleitoszt egyébként már Cicero is „homályos filozófusnak” nevezte. De az, ami állításai közül nem homályos, éppen elég ahhoz, hogy olyan valakinek tartsuk, aki maradi politikai nézetei ellenére (amelyek már huszonöt évszázaddal ezelőtt is maradiak voltak) előbbre mozdította az emberi gondolkodást.

Hérakleitosz volt az első görög filozófus, aki elmélkedésében „az emberből indult ki”. A püthagoreusoktól eltérően, akiknek tanítását ismerte és bírálta, nem a számokkal, hanem a társadalmi jelenségekkel foglalkozott; lélektani és ismeretelméleti problémákkal is nála találkozunk először. A milétoszi filozófusokhoz materialista világszemlélete kapcsolta; materializmusa azonban sokkal tudatosabb volt. A természeti és társadalmi jelenségek dialektikus értelmezésében is sokkal messzebbre jutott, s ezzel tanítását minőségileg is magasabb szintre emelte. Érvényes ez a filozófiáról alkotott elképzelésére is: a filozófia szerinte nem csupán a tudományos és gyakorlati ismeretek összessége, hanem egy sajátos szintetikus tudomány, amely a világ és a társadalom megismerésével foglalkozik. Minden elmúlt, jelenlegi és eljövendő dolog alapelvén a változást tartotta; a változás oka után kutatva (hiszen az ok nem lehet magában a változásban) eljutott a tűzhöz, amelyet egyaránt tartott anyagnak és mozgató erőnek. A *polemosz pater pantón*, „mindennek atyja a harc” és a *panta rhei*, „minden folyik” Hérakleitosz tanításának alapvető tételei közé tartozik. Ezeket az elveket mind a természeti, mind pedig a társadalmi jelenségekre vonatkoztatta.

Hérakleitosz filozófiájának alapvető tételeit (amelyekben a dialektika és a materializmus egyaránt jelen van) néhány későbbi szerző világítja meg a Hérakleitosz művéből merített idézetekkel. „A tűz az alapelem, minden létező a tűz változata... minden ellentétekben történik, és minden folyik, akár a folyó, minden körülhatárolt, és minden része az egyetlen világnak” — olvassuk Diogenész Laertiosznál. „Mindennek atyja és mindennek királya a harc; egyeseket istenekké, másokat emberekké, egyeseket rabszolgákká, másokat szabadokká tett” — idézi Hippolitosz. „Az ellentét tagjai különbözőek, és a különbözőkből születik a legszebb harmónia” — jegyezte fel Arisztotelész. „Ezt a mindenki számára egyazon világot nem teremtette az istenek és emberek egyike sem, hanem mindig volt, van és lesz: örökkön élő tűz, amely törvényszerűen meggyullad és törvényszerűen kialszik” — olvassuk Alexandriai Kelemennél. Számos további Hérakleitosz-mondás sem homályos, feltéve, ha nem akarunk fellelni benne valami rafinált titkos értelmet. Polübiosznál vagy Szextosz Empeirikosznál például ezt olvassuk: „A szem megbízhatóbb tanú, mint a fül... De az emberek számára mind a kettő hamis tanú, ha barbár lelkük van.” És leginkább az a kijelentése világos — bár ellentétben áll a Hérakleitosz politikai álláspontjáról szóló hírekkel —, amelyet megint csak Diogenész jegyzett fel: „A népnek úgy kell harcolnia a törvényekért, akár a várfalakért.”

„A legújabb filozófia csupán Hérakleitosz és Arisztotelész megkezdett munkáját folytatja” — írta disszertációjában Marx, midőn a görög filozófusok hatását és történelmi jelentőségét méltatta. Engels (az *Anti-Dühring* bevezetőjében) nagyra értékelte „azt az eredeti, naiv, de lényegében helyes világszemléletet, ... az ógörög filozófia szemléletét, amelyet először Hérakleitosz fogalmazott meg: minden létezik és ugyanakkor nem létezik, mert minden folyik, szüntelenül változik, keletkezik és megszűnik”. Lenin a fentebb már idézett — Alexandriai Kelemennél olvasható — hérakleitoszi tételről megjegyezte (a *Filozófiai füzetekben*): „Nagyon jó kifejtése a dialektikus materializmus elveinek!” S ha tudni akarjuk, mint vélekednek Hérakleitosz tanításáról az anyag és a mozgás legbonyolultabb kérdéseivel foglalkozó tudósok, forduljunk ismét W. Heisenberghez: „A modern fizika bizonyos értelemben rendkívül közel jutott Hérakleitosz tanításához. Ha a tűz szót az energia szóval helyettesítjük, Hérakleitosz kijelentéseit szóról szóra a mi modern értelmezéseink kifejezésének tarthatjuk.”

Hová jutottak a görögök a sötétség kora óta eltelt fél évezred alatt? Az írástudatlanságból — amelybe a dór beözönlés után visszaestek — a mai atomfizikusok számára is hasznos filozófiai művekig, természet- és társadalomtudományi alapismeretekig, a mai olvasó számára is élvezetes költői művekig. A fazekaskorongtól — amelyet újra fel kellett találniuk — a világ múzeumainak büszkeségét jelentő műalkotásokig. A felgyújtott falvaktól virágzó, gyönyörű városokig. A primitív nemzeti rendszertől a szervezett államig, amely mindmáig vizsgálódások tárgya, s legfejlettebb

Epheszosz. A korai keresztény Szent János-bazilikától az antik tengeri kikötőig végzett ásatások

formáit ma is csak csodálhatjuk... A korabeli emberiség haladásának legmagasabb csúcsára jutottak, megelőzték a nagy és ősi nemzeteket, s miként Héliosz napszekere a tegnapi éjszakát, maguk mögött hagyták őket.

Ha abban az időben, mikor időszámításunk nulladik éveig még ötszáz év volt hátra, valami hatalmas katasztrófa lesöpörte volna a görögöket a föld színéről, akkor is örökre beírták volna nevüket az emberi kultúra történetébe. Hiszen az, amit addig alkottak — más nemzetekhez mérve —, önmagában is igazi csoda volt.

Jól tudjuk, a katasztrófa elérte őket. Keletről és nyugatról egyaránt hatalmas barbár seregek özönlöttek országukba, hogy tűzzel-vassal pusztítsák a görög földet. A történészek máig is azon törik a fejüket, miként volt lehetséges, hogy a görögök megvédték magukat. A magyarázatok egyike bizonyára az, hogy a történelmi megpróbáltatások idején a próbára tett nemzet kulturális színvonala nagy és vitathatatlan többlet; de más magyarázat is van. Erről azonban majd a következő oldalakon beszélünk.

Itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy minden, amit a görögök az eddig tárgyalt időkig létrehoztak, csak izelítő volt abból, amit később alkottak. Nevezetesen abban a korban, amely a „klasszikus” jelzőt kapta.

III

A klasszikus Görögország

A görög — perzsa háborúk

A görögök fél évezredig nyugodtan éltek, és volt idejük arra, hogy saját elképzeléseik és érdekeik szerint alakítsák életüket; nem háborgatta őket külső ellenség. Az egyedülálló történelmi lehetőséggel, mint láttuk, egyedülálló módon éltek. Merész kísérletezés közepette olyan politikai rendszert hoztak létre, amely az akkor lehetséges társadalmi haladás tetőfoka volt. Kifejlesztették az addig ismert legerősebb gazdasági rendszert. Csodálatra méltó műalkotásokat hoztak létre, és lerakták a tudomány alapjait. Terjedelmes területeket népesítettek be, számban és — felaprózottságuk ellenére — hatalomban is megerősödtek. Egyszóval, a világ legjelentősebb nemzeteinek sorába léptek.

A fellendülő görögség úgy ragyogott a környező világ előterében, akár egy fénycsóva az elsötétülő színpadon. Az asszírok és a babilóniaiak már végigjátszották történelmi szerepüket, a hettiták eltávoztak a színről, az egyiptomiak pedig — a letűnt dicsőség árnyékában — történelmük epilogusára vártak.

S ekkor kivált a többi közül egy nép, amely gyors fejlődésével az összes hírneves népeket maga mögött hagyta. Igaz, a görögöket csupán területi nagyságával és hadserege létszámával szárnyalta túl, ez azonban éppen elég volt. A perzsákról van szó.

A perzsák ősidőktől fogva a mai Irán délnyugati részében éltek, de az első róluk szóló híreink csupán az i.e. VII. század második feléből származnak, mikor királyuk, Kurus, görögül Kürosz (I.) Assurbanipal asszír király vazallusa lett. Ninive eleste után, i.e. 612-ben északnyugati szomszédaik, a médek fennhatósága alá kerültek, akik összefogtak a babilóniaiakkal, és megdöntötték az asszír birodalmat. Az új uralkodókkal való szembeszegülés megedzette a perzsákat, és a harcokban annyira megerősödtek, hogy az i.e. VI. század közepén törzsszövetségükből hatalmas államot alakítottak; államuk csakhamar az egész Közel-Kelet vezető erejévé lett.

Az első perzsa államot a hagyomány szerint II. („idősb”) Kürosz alapította, aki — függetlenül a Hérodotosz írta és a Xenophón eltúlozta legendáktól — kétségtelenül kitűnő hadvezér és diplomata volt. Midőn megerősítette belpolitikai hatalmát, felkelt Istuveg (Asztüagész) méd király ellen, és győzött; Médiát saját királyságához csatolta. Aztán három rövid esztendő alatt elfoglalta Arméniát, Kappadokiát és Kroiszosz Lüdiáját; i.e. 539-ben nyitott kapun át lépett Babilonba. Sikereit nem csupán kopjásainak, íjászáinak és lovasságának erejével érte el, hanem azzal is, hogy ügyesen ki tudta használni a megtámadott országok belső ellentéteit. Babilonban például megvesztegette és ígéreteivel a maga pártjára állította az udvari tisztviselőket, úgyhogy harc nélkül foglalhatta el a várost. (Ránk maradt az a kiáltvány, amelyet az ókori Kelet e legnagyobb városának megszállásakor kiadott. „Nekem jutott az a feladat, hogy Babilon belügyeiről és szentélyéről gondoskodjam — írta abban a stílusban, amelyet csak sokkal később neveztek goebbelsinek. — Babilon lakosai megérték vágyaik teljesülését, és megszabadultak a becstelen igától.”) Birodalmának határait persze biztosítania kellett, ezért hadat indított a Kaspi-tengertől keletre élő masszageták ellen; a harcban azonban elesett. A halálát követő véres trónharcokból fia, Kambuzsija, azaz Kambüszész került ki győztesen. Kambüszész a történetírók szerint „kegyetlen és őrült” volt, de kiterjedt kisázsiai területeket igazott le: a mai Szíriát és Izraelt (s megengedte a zsidóknak, hogy visszatérjenek a „babilóniai fogságból”), majd i.e. 525-ben a peluszi csata után elfoglalta Egyiptomot; csupán a Nubia elleni hadjáratban vallott kudarcot. Halála után — ismét csak véres palotaharcok és felkelések után — Darajaváus, görögül Dareiosz király került a trónra.

Dareiosz (I.) ugyanolyan rátermett hadvezér és diplomata volt, mint Kürosz; ezenfelül kitűnő szervezőképességgel rendelkezett. Szigorúan leszámolt a felkelőkkel, elnyomta a soknemzetiségű birodalomban mindig oly erős széthúzó erőket, és átszervezte az egész államigazgatást: ötletesen összekapcsolta a központi és a körzeti irányítás elveit. A birodalmat húsz tartományra, ún. szatrápiára osztotta; a tartományok élén helytartók álltak (perzsául *khsathrapaván*, „felügyelő” — ebből ered a szatrapa); az egyes körzetekben meghagyta a helyi közigazgatás szerveit, csak külön felügyelőket rendelt fölérjük. A birodalom központi irányítására Szuszában, a fővárosban kiterjedt

bürokratikus apparátust szervezett; a főváros és rendszeres lovas posta kötötte össze a tartományi központokkal. Dareiosz a helyi fizetőeszközöket értékes aranypénzzel (az ún. dareikosszal) helyettesítette. Szigorú adórendszert és ugyancsak szigorú katonai rendszert vezetett be. Hadseregének magvát a személyi testőrségéhez tartozó „tízezer halhatatlan” képezte (azért voltak „halhatatlanok”, mert ha valamelyikük elesett, azonnal helyére állt egy tartalékos). Legfontosabb belpolitikai feladatuk az elnyomottak és a rabszolgatömegek féken tartását tűzte ki; a legfontosabb külpolitikai feladatnak pedig a szüntelen expanziót tartotta, hogy új adófizetőket és katonákat szerezzen. Ideológiailag úgy erősítette meg hatalmát, hogy a jószág legfőbb istene, Ahuramazda utódjának kiáltotta ki magát. Abszolút uralkodó volt, szabadon döntött alattvalói életéről és haláláról (még a legfőbb tisztviselőkéről is, akik pedig „láthatták arcát”), s napkeletől napnyugatig minden embert alattvalójának tartott. Hivatalosan a „királyok királya, országok királya, a négy égtáj királya” címet viselte, vagy tömörebben „Nagykirálynak” szólíttatta magát.

Az elmondottak után nem szükséges külön hangsúlyoznunk, hogy a görög és a perzsa rendszer (és egyáltalán az életmód) között egeztverő nagy különbségek voltak. A görögök tudták ezt, s noha sok mindenben tisztelték a perzsákat, ilyen szempontból fölényben érezték magukat velük szemben, még azoknak az államoknak a polgárai is, ahol nem éppen haladó politikai rendszer uralkodott. Ismert például a két spártai férfi, Szperkhiosz és Büliosz története, akik önként mentek el Perzsiába, hogy ott életükkel lakoljanak azért, mert polgártársaik megöltek két perzsa követet. Hogy miért ölték meg őket, arról majd később beszélünk; most adjuk át a szót Hérodotosznak. „E férfiak bátorsága, sőt szavai is csodálatra méltók. Utban Szuszába, megérkeztek Ázsia tenger menti területének kormányzójához, Hüdarnészhez. Hüdarnész barátságosan fogadta és megvendégelte őket, s lakomázás közben megkérdezte tőlük: „Lakedaimóni férfiak, miért nem akartok a Nagykirály barátai lenni? Hiszen látjátok, mennyire meg tudja becsülni a jeles férfiakat; tekintetek csak rám és rangomra! Éppígy ti is, ha meghódolnátok neki, hiszen derék férfiak hírében álltok, uralkodók lehetnétek Hellasz valamely országa fölött, amelyet nektek ajándékozna!” A lakedaimóniak erre így válaszoltak: „Hüdarnész, tanácsod helytelen elmélkedés eredménye. Tanácsot adsz nekünk, holott te csak egyiket kóstitad, a másikat nem. Rabszolga tudsz lenni, de a szabadságról nem tudod, édes-e vagy sem. Mert ha egyszer megízlelted volna a szabadságot, azt ajánlanád nekünk, hogy harcoljunk érte kopjával, vagy akár fejszével is!”

A görögök és a perzsák összecsapását ennek ellenére sem a köztük levő különbségek idézték elő. Ha igaz, hogy az államokat azok az elvek tartják fenn, amelyeknek megvalósításával keletkeztek, akkor a Nagykirálynak, I. Dareiosznak szükségszerűen folytatnia kellett elődei hódító hadjárait. Ez volt a fő — s tulajdonképpen az egyetlen — oka, hogy megtámadja a görögöket. Persze ha akarnánk, azt is mondhatnánk, hogy a görögök kiprovokálták a támadást, mivelhogy önszántukból nem lettek Dareiosz alattvalói.

Nemileg más oka volt annak, hogy a keleti barbárokkal egyidejűleg a nyugati barbárok is megtámadták a görögöket. Ebben az esetben meg a görögök egyszerűen nem hagyták magukat a tengerbe úzni.

A görögök és a perzsák első kapcsolatai korrektek, sőt barátiak voltak. Nem voltak közös határaik, tehát a szomszédok közti szokásos viszályok is elkerülték őket; köztük terült el a lüd birodalom. S egyébként is: a görögök az őket körülvevő világgal inkább kereskedtek, mintsem háborúztak.

A görög—perzsa kapcsolatok sokáig a kölcsönös tisztelet alapján fejlődtek. Nemcsak Hérodotosz és Xenophón, hanem más görög szerzők is pozitívan értékelték a perzsák szervezőkészségét, katonai rátermettségét és számos erkölcsi tulajdonságát. Politikai rendszerükkel szemben ugyan fenntartásokkal viseltettek, azonban azt a perzsák belügyének tartották. A perzsa királyok örömmel látták birodalmukban a görögöket; egészségükre görög orvosok vigyáztak, a szuszai és a paszargadei paloták díszítésén görög művészek dolgoztak, a perzsa hadsereget görög zsoldosok erősítették. A perzsák és a lüdök viszályainak idején a görögök többnyire a perzsák pártján álltak, mivel a lüd nyomást közvetlenebbül érezték; több kisázsiai állam nyíltan támogatta a perzsákat.

A görög—perzsa kapcsolatok kedvező fejlődése a lüd birodalom bukása után szakadt meg. A perzsák egészen az Égei-tengerig hatoltak, és a kis görög államok hirtelen a perzsák gyűrűjét érezték maguk körül. Tekintettel a korábbi szövetségekre, a Nagykirály nem semmisítette meg őket, de befolyását mindenesetre kiterjesztette rájuk. Belügyeikbe egyébként már a lüdök is beavatkoztak; híveiket görög földön azonban általában úgy támogatták, hogy azok a görög politikai hagyományok szerint jussanak hatalomhoz. A perzsák számára idegen volt ez a politikai taktika.

a görög politikai hagyományokról pedig sejtünk sem volt. Ha valamelyik város, például Milétosz, fenntartás nélkül hozzájuk pártolt, kiváltságokkal ajándékozta meg; ha nem voltak tisztában egy-egy város politikai orientálódásával, nyíltan beavatkoztak, és saját embereiket állították az élére. Ha ellenállásba ütköztek, az ellenállást könyörtelenül leverték: Kürosz például i.e. 545-ben elpusztította Phókaiát és Teoszt, s közben olyan kegyetlenségeket követett el, hogy a lakosok, akik az esetet túléltek, elhatározták, hogy inkább elhagyják városukat, semhogy perzsa fennhatóság alatt éljenek. (A teósziai Thrákiába költöztek, s ott megalapították Abdérát; a phókaiak csak Korzikán álltak meg, s a mai Aléria helyén telepedtek le.) A görög államok Teosz és Phókaia megrázó sorsa és a perzsa önkény más megnyilvánulása ellenére is — Kürosz hadvezére, Herpagosz például elpusztította a szamoszi Héra-tempomot — igyekeztek megféni a perzsákkal; részben félelemből, részben azért, mert reménykedtek a perzsák jóindulatában, főleg pedig azért, mert az adott erőviszonyok közepette nem volt más választásuk. Némelyik tirannus, akiből a nagykirályok kis helytartót csináltak, nyíltan barátkozott a perzsákkal, s ez a barátság nem volt mindig kárára a városnak.

Tárgyilagosan meg kell mondanunk, hogy a perzsa hadjáratok a kisázsiai görögöknek kezdetben még hasznót is hoztak. Amíg nem robbant ki köztük és a perzsák között nyílt konfliktus, addig megőrizték állami önállóságukat, ez pedig nagyon fontos volt számukra. Minden bizonnyal látták, hogy a perzsák — midőn görög uralkodókat neveznek ki — beavatkoznak jogaikba, de mit sem tehettek, s egyébként is azt a kérdést, ki hogyan került hatalomra, kevésbé tartották fontosnak, mint azt, hogy ki hogyan uralkodott. Azelőtt a lüdök segítették hatalomhoz uralkodóikat, most — a változatosság kedvéért — a perzsák, s a perzsa befolyásnak sem kellett örökké tartania. Míg ezek az uralkodók teljesítették kötelességüket, azaz az állam érdekében használták ki a perzsákkal való jó viszonyukat, és az általánosan elismert törvények szerint uralkodtak, biztosak lehettek a lakosság politikailag befolyásos rétegének támogatásában. Többnyire így is volt: elérték, hogy a perzsák kevesebb „ajándékot”, vagy egyáltalán semmit se kérjenek tőlük („ajándékot” azelőtt a lüdöknek hordtak), kereskedelmi privilégiumokat szereztek, és az alkotmány szerint éltek. A kereskedelem és a hajózás fejlődése gazdagságot hozott a görög városokba; igaz ugyan, hogy a jövedelem legnagyobb részét a nagykereskedők és a hajótulajdonosok kapták, de a tengerészek, az iparosok, a napszámosok és más szabad polgárok is elégséges morzsához jutottak. Midőn azonban a perzsák elfoglalták a déli tenger menti területeket egészen Egyiptomig, és a kereskedelemben szinte utólérhetetlen föniciaiakat kezdték támogatni, mindez megváltozott. Az elégedetlenség véget vetett a görög államok viszonylagos szilárdságának, az uralkodók egész sora fölkelésnek esett áldozatul, a perzsa szatrapák pedig fegyveres beavatkozásra szánták el magukat. Az illető államokat végül saját szatrapáikhoz csatolták, s a fölöttük való uralmat vagy a megszálló egységek parancsnokára, vagy pedig helyi báburalkodóra bízták. A görögök és a perzsák barátsága ezzel véget ért.

A kisázsiai görögökkel a görögség többi része nemigen törődött; az athéniaiak csak Teosz eleste után küldtek hadihajót az ottani vizekre, hogy megmentse Anakreont, a költőt. I.e. 512-ben I. Dareiosz a Fekete-tenger északi partvidékére, a szkíták ellen indult; az ottani görögök azonban megőrizték semlegességüket, nehogy magukra vonják Dareiosz figyelmét. De mikor Dareiosz elfoglalta a Boszporuszt és behatolt Thrákiába — úgyhogy ellenőrizhette a Fekete-tenger vidékével folytatott kereskedelmet —, ez már az európai görögök érdekeit is érintette. Ekkor lépett föl az athéni Miltiadész, a thrák Kherszonnéosz uralkodója, és felszólította a görögöket a perzsák elleni harcra. Miltiadésszal azonban csak az egyiptomi, a libúai és a küprosi görögök rokonszenveztek, a többieket nehéz volt egységes frontba tömöríteni. Dareiosz hadvezére, Megabazosz csakhamar elfoglalta a Dunáig húzódó nagy területet, Thrákiát a perzsa birodalomhoz csatolta, aztán leigázta Amüntasz makedón királyt — ez utóbbi „sikerét” azonban tévesen könyvelte el sikernek (ez azonban csak 178 évvel később derült ki). Midőn közeledett az i.e. 500. esztendő, a görögök már három oldalról is harapófogóban érezhették magukat: keletről, északról és délről. A négy égtáj királya pedig egyáltalán nem titkolta, hogy a harapófogó szárait össze akarja zárni. Ebben semmi sem akadályozta: Perzsia volt akkor az egyetlen szuperhatalom.

Ilyen körülmények között a perzsa szatrapák teljesen fölöslegesnek vélték, hogy tekintettel legyenek a leigázott görögökre, s bevezették az egyesítő rémuralom rendszerét. Ez egészen természetes reakciót váltott ki: az addig felaprózott görögség összefogott fegyveres ellenállásra. A felkelés a kiváltságaitól megfosztott Milétoszban tört ki. Elére az ottani tirannus, Arisztagorasz állt, aki mindaddig híven szolgálta a perzsákat. Személyes indítékai ugyan nem voltak valami nemesek (el kellett volna foglalnia Dareiosz számára Naxosz szigetét, de kudarcot vallott, s így a

következményektől való félelmében csatlakozott a felkelőkhöz), ez azonban nem zavarta a görögöket. Kétségbeesetten és reménykedve vetették magukat a városaikban állomásozó perzsa helyőrségekre, és — nem törődve a veszteségekkel — megsemmisítették azokat. Aztán egyesítették erőiket, és elindultak a szardészi perzsa szatrapa ellen.

Arisztagorasz ismerte és nem becsülte alá a perzsákat, azért egy küldöttség élén Spártába és Athénba ment, hogy segítséget kérjen. Spártában nem járt sikerrel; Kleomenész királyt ugyan gazdag zsákmánnyal kecsegtette, és magas jutalmat ígért neki (először tíz, majd húsz, végül ötven talentumot), de — mint Hérodotosz írja — Kleomenész lánya, Gorgó, elrontotta az egyezséget; midőn látta, hogy apja hábozik, felkiáltott: „Apám, ha el nem küldöd ezt az idegent, bizonyosan megveszteget!” Az athéniak húsz hajót ígértek, s ezeket el is küldték; ezen és az euboiai Eretria kisebb segítségén kívül a felkelők semmilyen támogatást sem kaptak. A kocka azonban már el volt vetve, mint később egy másik hadvezér mondta, s így nem maradt más hátra, csak a harc. Arisztagorasz a kisázsiai görögök egyesült seregeivel — akik inkább elestek volna a harcban, mintsem hogy a perzsák rabszolgái legyenek — gyorsan haladt Szardész felé.

A Paktólosz folyó mellett, melynek vizében Midasz király lemosta kezéről az arany átkát, a görögök megpihentek. Aztán csatasorba álltak, és bevették a várost.

A győzelem megünneplése után — Trójánál harcoló őseik példájára — összevesztek és házatértek.

Hogy a görögök nem maradtak Szardészbán, azon ne csodálkozzunk. Hiszen tulajdonképpen ma sem tudjuk, mit kellett volna tenniük. Szardészbán maradni és bevárni a perzsa támadást? Vagy Szusza, sőt egyenesen Paszargade ellen vonulni? Megtenni háromezer kilométert az idegen, barbár országban, és felgyújtani a Nagykirály palotáját? Hiszen harcuk célja nem Szardész volt, nem Szusza és nem is Paszargade, hanem a szabadság. A szabadságot pedig kiharcolták, noha tudták, hogy nem véglegesen. De ugyan mi végleges ezen a világon?

A perzsák olyan helyzetbe kerültek, amelyet csak egyféleképpen lehetett megoldani. A szardészi epizódot a Nagykirály inkább sértésnek tartotta, mint vereségnek. Elhatározta, hogy bosszút áll: méltóságtudata és hatalma bizonyításának szükségessége is erre ösztönözte. Sietség nélkül, megfontoltan, de annál keményebben akart bosszút állni, hogy jelenlegi és leendő alattvalóinak egyszer s mindenkorra elrettentő példát mutasson.

A kisázsiai görögök megbüntetésének tervét I. Dareiosz az összes görög állam leigázására készített tervéhez csatolta, a terv megvalósításához egyébként már a Boszporusz és Thrákia elfoglalásával hozzálátott. Hadseregét kiegészítette és átszervezte, hogy képes legyen kombinált tengeri és szárazföldi hadműveletek végrehajtására; ezzel párhuzamosan arról is gondoskodott, hogy fenyegetések és megvesztegetések útján megbontsa a görög államok amúgy sem szoros szövetségét. Hadserege képességeit a Küprosz elleni invázióban ellenőrizte: elfoglalta a szigetet, és — a görögök rémületére — lerombolta Aphrodité híres paphoszi templomát. I.e. 494-ben aztán döntő csapásra szánta el magát. Hatszáz föníciai hajóból álló hatalmas flottával Milétoszhoz hajózott. A föníciaiak éjték a vágytól, hogy megsemmisítsék legnagyobb kereskedelmi vetélytársaikat. Mihelyt a görögök megpillantották őket, azonnal kivonultak ellenük, s bár sokkal kevesebben voltak, bátran megtámadták a hajóhadat. A hajók ingatag fedélzetén folytatott kemény harc után kénytelenek voltak visszavonulni Ladosz szigetére (a sziget ma már a szárazföld része), s Ladosz sekély vizeiben mindannyian elpusztultak. A szárazföldi seregekkel is megerősített perzsák erre behatoltak a városba, a megmaradt védőket legyőzték, a férfiakat megölték, a nőket és a gyerekeket rabszolgaságba hurcolták, az épületeket felgyújtották, és a földdel egyenlővé tették. I. Dareiosz Priénét, a Maiandrosz menti Magnésziát, Kolophónt, Szmürnát és a kisázsiai partvidék más görög városait is hasonló sorsra ítélte; a lakosság nagy részét — feltéve, hogy az túlélte a tömegmészárlást, és nem váltotta ki magát arannyal — keletre deportálta. Aztán nagyobb erőfeszítés nélkül elfoglalta Khiosz, Leszbosz és Tenedosz szigétét, s a már előbb elfoglalt területekkel együtt ezeket is a perzsa birodalomhoz csatolta.

Két esztendővel Milétosz bevételétől I. Dareiosz olyannyira pacifikálta a kisázsiai görögöket, hogy támadást indíthatott az európai görögök ellen. I.e. 492-ben elküldte vejét, Mardonioszt, a kiváló ifjú hadvezért, hogy hatalmas hajóhadával észak felől — a Márvány-tengeren keresztül — támadjon a görögökre. Mardoniosz sikeresen elérte Khalkidikét, de az Athósz félsziget mellett, ahol a mítoszok szerint Poszeidón legyőzte Athósz gigászt, egy vad tengeri vihar elpusztította a hajóhadat. Mardoniosz ötszáz hajójából háromszáz megsemmisült, és 20 000 embere elpusztult: maga is csak

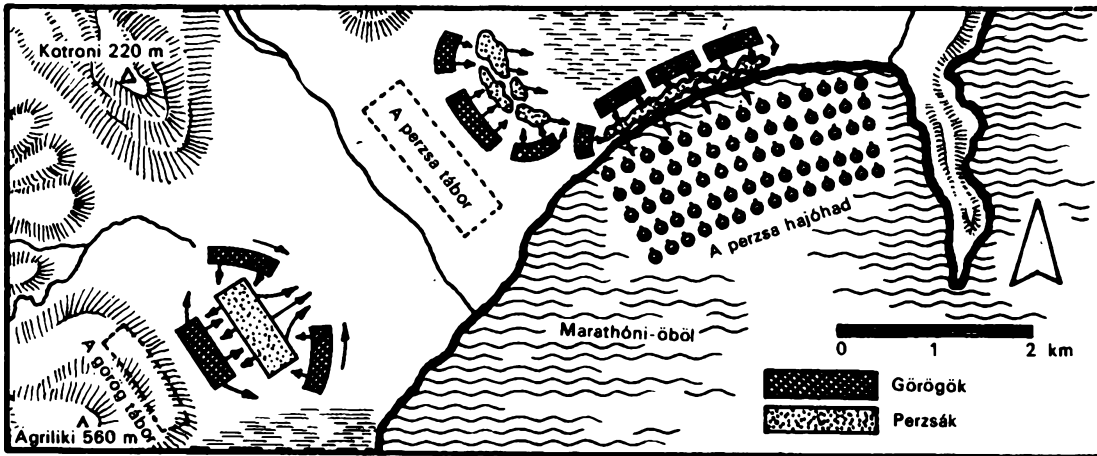
nagy nehezen tudta megmenteni életét. Mikor aztán egy part menti ütközetben megsebesült, Thrákiába húzódott vissza, és erősítést kért Perzsiából. Erősítést ugyan nem kapott, de új hadjárat ígéretével biztatták. Erre a hadjáratra i.e. 490 tavaszán került sor.

A Nagykirály ezúttal úgy döntött, hogy egyenesen, mégpedig a Kükládokon keresztül támad Görögországra, hogy elkerülje a sziklás északi partok mellett vezető veszélyes hajóutat. A hajóhad fővezérévé Datiszt, a szárazföldi sereg fővezérévé pedig Artaphernészt nevezte ki; ez a két hadvezér már a Milétosz elleni háborúban is kitüntette magát. Dareiosz — szokásához híven — gondosan előkészítette a hadjáratot: nem csupán katonailag, hanem diplomáciailag is. Minden görög államba követeket küldött, s ezeket nemcsak megvesztegetésre szolgáló arannyal látta el, hanem arra is felhatalmazta őket, hogy „vizet és földet“, azaz feltétel nélküli meghódolást követeljenek. Több államban — például Thesszáliában és Boiótiában — sikerrel jártak a követek; Athénban azonban a felháborodott nép egy gödörbe, Spártában pedig kútba dobta őket, hogy onnan maguk vegyenek „vizet és földet“. (Tettüket jóváteendő a spártaiak éppen ezért küldték Szperkhiszt és Büliszt Perzsiába.) Athéni segítőtságot azonban így is szerzett I. Dareiosz a szökevény Hippiasz személyében, aki a thébai Polüneikészhez hasonlóan nem átallott ellenséges hadat vezetni szülővárosa ellen, csakhogy visszaszerezze uralmát. 100 000 férfit és 9000 lovaszt szállított hajóra Dareiosz — mint Hérodotosz írja —, s Datisszal és Artaphernésszel az élen Athén ellen küldte őket. Ütközben megsemmisítették Eretriát, hogy bosszút álljanak azért a segítségért, amelyet a kisázsiai görögöknek nyújtott, s a legkisebb ellenállás nélkül partra szálltak Atikában. A sík, ahol tábort ütöttek (mint a múlt században lementék), csupán 42 263 méterre volt az athéni Agorától. A tábor közelében fekvő falucskát Marathónnak hívták.

A perzsa hadsereg attikai partraszállása rémületet és zűrzavart keltett Athénban. Kétségtelen, hogy a perzsa sereg kisebb volt, mint Hérodotosz állítja, ennek ellenére is halálos veszélyt jelentett. S az is kétségtelen, hogy Athénban Hippiasz hívei elég erős pártot alkottak, ez a párt pedig a perzsákkal való kiegyezést, sőt együttműködést szorgalmazta (a perzsákat ekkor a görögök már megvetően médeknek kezdték nevezni, mivel a perzsák azelőtt a médek alattvalói voltak). Athén azonban demokratikus állam volt, s az athéni nép nem akarta föladni szabadságát. Az alkotmány biztosította, hogy a nép akarata törvény, az állam élén pedig olyan férfiak álltak, akik az alkotmány szerint cselekedtek. Pedig nem is voltak túlságosan jelentős emberek: a korabeli dokumentumok még az első arkhón nevét sem őrizték meg. Különösebben körültekintőknek sem nevezhetjük őket: a perzsa veszélyt valóban csak a vak nem látta, mégsem tettek semmit, hogy fölkészüljenek a támadásra. Az athéni hadvezérekről sem mondhatunk mást; csak később derült ki, hogy a tíz hirtelenében megválasztott sztratégosz közül a tizedik elsőrendű katonai zseni. A kherszonnézosi uralkodó unokaöccséről, egy nem is egészen kifogástalan hírű férfiról van szó: ifjabb Miltiadészról.

Az ijedelem és a zűrzavar főleg abban nyilvánult meg, hogy városszerte azt vitatták, hogyan alakulhatott ki ez a helyzet. A népgyűlés aztán határozatot fogadott el: küldjenek segélykérő követeket a közeli és távoli városokba. Spártába Pheidippidészt, a futót küldték, aki két nap alatt tette meg a 250 kilométer távolságot. „Lakedaimóni férfiak, az athéniaiak arra kérnek titeket, jöjjetek és segítsetek nekik: ne hagyjátok, hogy a barbárok leigázzák a hellének legősibb városát; hiszen az eretriaiak már rabszolgák, és Hellasz egy fontos várossal kevesebb lett!“ A spártai gerónok biztosították a követet erkölcsi támogatásukról, s arról is, hogy készek segíteni Athénnak, de sajnos nem azonnal, mivelhogy éppen ünnepelnek, s ünnepek idején tilos harcolni a spártaiaknak. Az athéni sztratégoszok nyeltek egyet, majd egész seregükkel elindultak Marathón felé; a sereg 9000 nehéz fegyverzetű hoplitából és egy rabszolgasapatból állt. Segítséget egyedül Plataia küldött: 1000 derék férfiút. A mai Agrieli ki nevű domb északkeleti lejtőjén ütöttek tábor, ott őrizték az Athén felé vezető utat.

„Az athéni sztratégoszok véleménye nem volt egybehangzó — írja Hérodotosz. — Egyesek elleneztek a csatát, mondván: túl kevesen vannak ahhoz, hogy megütközzenek a méd sereggel; mások, köztük Miltiadész, az ütközetet javasolták. Mivel tehát nem voltak egységesek, és a helytelenebb vélemény volt túlsúlyban, tizenegyediként a sorsolással választott fővezérnek, az aphidnai Kallimakhosznak kellett szavaznia. Miltiadész ekkor a fővezér elé lépett, és a következőket mondta: »Most rajtad múlik, Kallimakhosz, hogy rabszolgaságba dől-e Athén, vagy pedig megszabadul, és emléke örökké élni fog... Ha most nem ütközünk meg, várható, hogy a viszály felaprózza az athéni népet, és úgy megzavarja a polgárok elméjét, hogy a médekhez pártolnak. Ha azonban megütközünk, mielőtt még egyes athéniaiak kishitűségbe esnének, győzhetünk a csatában, ha az istenek is úgy akarják. Most mindez a te kezeden van, tőled függ. Ha az én véleményemet

A marathóni ütközet

osztod, hazád szabad, városod pedig Hellasz első városa lesz. De ha azok pártjára állsz, akik ellenzik az ütközetet, mindeme jónak, amit említettem, az ellenkezőjével találkozol!» Kallimakhosz az ütközetre szavazott.

Az athéni sereg nyolc napig várt, mivel egyetlen sztratégosz, a nap soros fővezére sem mert a perzsákkal szembeszállni; azután Miltiadészra került a sor. Miltiadész mindjárt pirkadatkor a síkra vezette a sereget, és csaterendbe állította a katonákat a mai Szent Dimitriosz-templomtól a Vrexisz mocsárig húzódó vonalban. A csapatokat phülék szerint állította össze, a megtisztelő jobbszárnyat átengedte Kallimakhosznak, a balszárnyra pedig a plataiai szövetségeseket küldte. A perzsák körülbelül egy kilométer távolságban sorakoztak; ezen a terepen azonban nem tudták úgy elrendezni sorukat, hogy túlerejüket érvényesíthessék. Mikor Miltiadész észrevette, hogy a perzsák legjobb egységeiket középre állították, elhatározta, hogy jómaga ennek éppen az ellenkezőjét teszi; elvonta középről a hátsó sorokat, s a két szárnyat erősítette meg velük: középen csupán néhány sornyi katonát hagyott kulisszának. Az átszervezést gyorsabban hajtotta végre, semhogy a perzsák reagálni tudtak volna rá; aztán azonnal parancsot adott a támadásra. Az ércbe öltözött görög falanxok megindultak, és pajzsaikkal védve magukat, olyan gyorsasággal futották le a kilométeres távolságot a perzsa arcvonaltól, hogy az ijáshoz nem tudtak kárt tenni bennük; vezényszóra aztán előrenyújtották kopjájuk csillogó hegyét, és a perzsák soraira vetették magukat. A görög férfiak véres kötelességüket teljesítették, ahogy azt számukra a törvény megszabta; arra gondoltak, hogy életüket elveszíthetik, de a csatát nem. A perzsák derekasan védekeztek, hiszen nekik is az életükről volt szó; túlsúlyban voltak ugyan, de nem a szárnyakon: ott hátrálniuk kellett. A segítségükre siető perzsa lovasság elakadt a mocsarakban, csupán a gyalogság középső része haladt előre. A harc tehát pontosan Miltiadész terve szerint folyt: a perzsa sereg legjobb egységei elvesztették a kapcsolatot a szárnyakkal, és a görögök gyűrűjébe kerültek, a megerősített görög szárnyak aztán befejezték a manővert. A perzsa katonaság erre futásnak eredt, hogy a hajókon keressen menedéket. A görögök maguk előtt hajtották őket a tengerbe, a biztos pusztulásba; számos hajót felgyújtottak, hetet pedig elfoglaltak. A harc utolsó percében Miltiadész Athénba küldte Pheidippidészt, „Örvendezetek, győztünk!” — kiáltotta Pheidippidész, mikor az Agorára ért, és holtan rogyott a földre.

Miltiadész nem engedte, hogy katonái ünnepeljenek vagy pihenjenek. Felsorakoztatta a fáradt férfiakat, és Athénba sietett velük. Attól tartott, hogy a perzsák majd ott kísérelnek meg partra szállni; volt rá erejük. S valóban, a perzsa hajók csakhamar megjelentek Phaléron előtt. Később azonban az ázsiai partok felé fordultak.

„A marathóni ütközetben 6400 barbár és 192 athéni férfi esett el” — jegyezte fel Hérodotosz. Az elesettek között volt Kallimakhosz, a sztratégoszok közül Sztészileosz és Künégeiosz, s számos jeles athéni férfi. „Ennyi volt tehát az elesettek száma mindkét oldalon.”

Elesett honfitársaik csontjai és hamvai fölé az athéniak földből emeltek egyszerű sírhalmot. Mellettük temették el az elesett plataiai szövetségeseiket és városuk rabszolgáit, akik inkább szabad emberek oldalán haltak meg a harcban, de nem akartak a barbárok alattvalói lenni. A halott ellenségnek kijáró kegyelettel a perzsákat is eltemették.

Az elesett athéniak sírhalma máig is ott áll a marathóni síkon. Görögország és Európa történelmének egyik legjelentősebb napját idézi.

I. e. 490. szeptember 13-át.

A győzelem kimondhatatlan örömet váltott ki Athénban. Maroknyi seregük legyőzte a Nagykirály hadait! Azelőtt már a perzsa haderő gondolatára is félelem szorította össze a görögök szívét; most bátran szembenéztek a barbár népviseletekben fősorakozott tömeggel, nem süketültek meg harci kiáltásától, nyílt csatamezőn legyőzték és hajóhadukkal együtt a tengeren túlra üzték az ellenséget! S a veszteség aránya harminckettő az egyhez! Mindezt pedig athén a maga erejéből érte el, hiszen Plataián kívül senki sem jött segítségére!

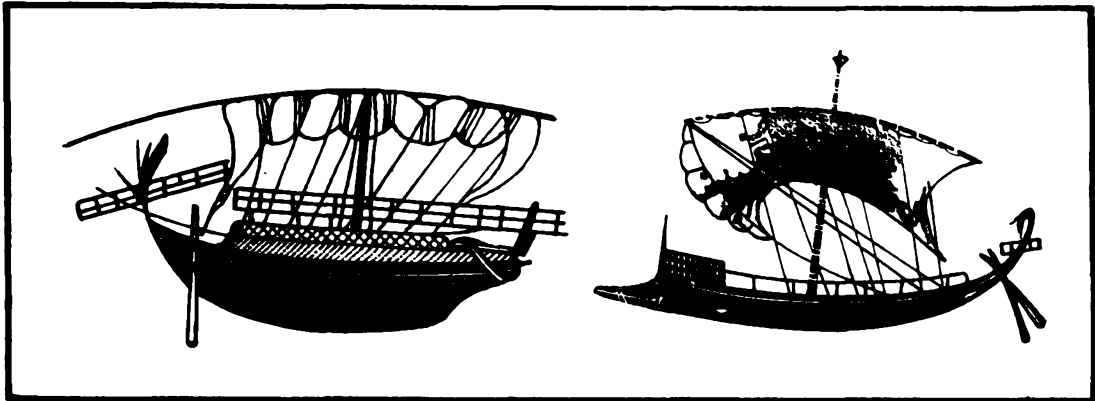
Az ünnepségek és a hálaáldozatok után azonban hétköznapiak következtek, s a hétköznapiakkal együtt a legkülönbébb bírálatok: hiszen Athén demokratikus állam volt. Miért ígérte meg a csata előtt az a hős Kallimakhosz az isteneknek, hogy minden halott perzsáért egy kecskegidát áldoz? Honnan vegyenek most az athéniak egyszerre 6400 kecskét? Legalább ne csaptak volna agyon annyi perzsát... S a híres Miltiadész, a marathóni győztes! Nem ő harcolt egykor a perzsák oldalán a szkíták ellen? Nem ő uralkodott tirannusként Lémnoszon és Imbroszon? Nem ő kényszerített ki a népgyűléstől hetven hajót és teljhatalmat a hajók használatára? Hiszen mindenki azt hitte, hogy a perzsákat akarja üldözőbe venni, ő meg útnak indult, hogy elfoglalja Parosz szigetét! S ráadásul kudarcot vallott... Egyszóval, fizessen ötven talentumot, mert annyiba kerültek a hajók, a nép lóvá tevéséért pedig vettessék börtönbe!

A kecskéket, amelyeket Kallimakhosz ígért, az istenek — valahogy részletekben — mégis megkapták. Miltiadész pedig bevonult a börtönbe, ahol egy év múlva meg is halt.

Ha ezeket az eseményeket a későbbi fejlődés szempontjából nézzük, szinte csodálatba ejt bennünket, hogy az athéni demokrácia hogyan felül tudott kerekedni rajtuk. Miltiadész sikertelen paroszi kalandja Athén szerencséjének bizonyult: megmentette a várost a becsvágyó és közkedvelt hadvezértől, aki különben magához ragadhatta volna a hatalmat, és tirannus lehetett volna. Hogy ez a veszély valóban fenyegette Athént, nem kétséges; ezt bizonyította a *carte blanche* is, amelyet Miltiadész a népgyűléstől kapott érdemeiért. Továbbá: Miltiadész elítélésével Athén elhatárolta magát a hódító politikától, amelynek elfogadása szükségszerűen a többi görög állam rokonszenvének elvesztésével járt volna. Miltiadésszal — személyes sorsa miatt — együtt érezhetünk; ez azonban nem akadályozhat meg bennünket, hogy a demokrácia pártján álljunk.

A demokrácia tehát az i. e. 490—489-es évek megpróbáltatásai után megerősödött Athénban. De nem csontosodott meg, hanem a gazdaságban és a társadalomban végbemenő változásokkal párhuzamosan fejlődött. A perzsák elűzése szabad hajózást biztosított a tengereken; ezzel emelkedett a tengeri kereskedelem és a tengeri kereskedelemben foglalkoztatott társadalmi rétegek jelentősége. A kereskedőkön és a hajótulajdonosokon kívül számos iparos és vagyontalan thétosz tartozott ide, akik tengerészként dolgoztak a hajókon, vagy pedig munkásként a hajóépítésben. Ezeknek a rétegeknek — minden kölcsönös ellentétük ellenére — közös érdekük volt a tengerjárás fejlesztése, s ezt a népgyűléseken lezajlott szavazásokon és más alkalmakkor kifejezésre is juttatták. Az alkotmány ehhez elegendő teret biztosított számukra; persze ugyanilyen lehetőségeket biztosított a nagybirtokosoknak és a kisparasztoknak is, akik — megint csak minden kölcsönös viszályuk ellenére — szintén a saját érdeküket védték, tehát a mezőgazdaság fejlesztését szorgalmazták. Bárhogy összeütköztek is a szabad lakosság eme rétegeinek érdekei, hála Kleiszthenész alkotmányának, a demokrácia talaján ütköztek össze.

Athénban fokozatosan két párt alakult ki: a „tengeri” és a „földpárt”. Az előbbi radikálisnak, az utóbbit mérsékeltnek nevezhetnénk; mindkettőnek volt haladó és konzervatív szárnya. Persze nem voltak ezek mai értelemben vett politikai pártok, hiszen nem volt szervezett tagságuk, hiányoztak a titkárságaik, nem szedtek tagdíjakat stb.; mindez csak a közelmúlt vívmánya. A pártokat inkább úgy jellemezhetjük, mint az érdekeik képviselőit támogató polgárok szabad csoportosulásait; az

Görög hajók. Balra teherhajó, jobbra gyors személyszállító. A vitorlákon kívül evezőkkel is el voltak látva; forrásaink szerint az i. e. VII. század végén már háromsorevezős (triérész), a hellenisztikus korban pedig ötsorevezős (pentérész) hajókkal is közlekedtek

érdekeken kívül azonban jelentős szerephez jutott a személyes rokonszeny vagy ellenszeny, a nemzeti hagyomány és sok más — egészen irracionális — mozzanat is. A „tengeri” párt megalapítója és vezére az i. e. 493—492-es esztendőkhöz, Themisztoklész volt. Ellenlábas, a „földpárt” vezére, a marathóni ütközet egyik sztratégusa, az i. e. 489—488-as évek arkhónja, Ariszteidész lett.

Neokleosz fia, Themisztoklész, nem valami előkelő családból származott; apja meggazdagodott bevándorló, anyja pedig thrák vagy kár asszony, eredetileg talán rabszolganő volt. Themisztoklész férfikori szoborportréja ránk maradt (i. sz. III. századi római másolatban): jellegzetes plebejusarca, erős ajka, energikus álla, arcvonásai öntudatot és törhetetlen akaratot fejeznek ki. Meglehetősen nyers férfi benyomását kelti. Állítólag ifjúkorától fogva becsvágyával tűnt ki, politikai kerrierre vágyott; apja igyekezett fékezni őt, s mint Plutarkhosz írja, „tengerparton sorsukra hagyott korhadó hajókat mutatott neki, s intette, hogy a nép így bánik vezéreivel, ha már nincs szüksége rájuk”. De „Miltiadész dicsősége aludni sem hagyta őt”, mint maga mondta, s minden erejével az élre törekedett, mivel meg volt győződve arról, hogy „bár a lírát nem tudja felhangolni, és nem tud bánni húros hangszerrel, tudja, miként tehetne egy kis és jelentéktelen államot — ha rábizná — nagyra és híressé”. Felismerte a tengeri kereskedelem egyre növekvő jelentőségét, s azokra az emberekre támaszkodott, akiknek érdeke volt a kereskedelem fejlődése: az ő képviselőjük lett. Eközben szemben találta magát a földtulajdonosok képviselőivel; vezérük, Ariszteidész, Lüsizimakhosz fia, mindenben Themisztoklész ellentéte volt. „Előkelő arisztokrata családból származott, csöndes természetével és becsületességével tűnt ki — írja Plutarkhosz —, és mint államférfi nem úgy viselkedett, hogy közkedveltségre és dicsőségre tegyen szert, hanem legjobb meggyőződése szerint, egyenesen és igazságosan cselekedett.” Portréja nem maradt ránk, de jól jellemzi őt egy róla szóló történet. Az osztrakiszmosz napján megállította őt egy írástudatlan polgár, és megkérte, írja fel a cserépdarabra Ariszteidész nevét. Ariszteidész úgy cselekedett, majd megkérdezte: „Ismered-e azt a férfit?” A polgár azt felelte, hogy nem. „Akkor mi kifogásod ellene?” „Tulajdonképpen semmi. Csak az nem tetszik nekem, hogy igazságosnak mondják.”

Bár Themisztoklész és Ariszteidész különböző jellemű férfiak voltak, és különböző érdekeket képviseltek, egy dologban megegyeztek: a perzsák marathóni vereségével nem tekintették befejezettnek a háborút, sőt úgy vélték, hogy a marathóni csata csupán további súlyos harcok kezdete volt. Ebben különböztek a legtöbb athéni polgártól és más görög államok lakosságától. Ariszteidész egy újabb perzsa támadás esetében a hosszú kopjájú, nehéz fegyverzetű hopliták falanxaira akart támaszkodni; a falanxokat főleg földművesekből állította össze. Themisztoklész viszont meg volt győződve róla, hogy „az athéni gyalogság ereje még szomszédaiéhoz sem mérhető, míg egy erős hajóhaddal nem csupán a barbárok ellen védekezhetnek sikerrel, hanem egész Hellaszt is elfoglalhatják”. Mindketten keményen harcoltak koncepciójukért, bár — tekintettel a közvélemény-

re — valódi indítékaikról nem beszéltek nyíltan. Themisztoklész győzött: i. e. 482-ben elérte, hogy Ariszteidészot sztraktiszmossszal száműzzék Athénból.

A szárazföldi harcokban a görögöknek évszázados tapasztalataik voltak; Themisztoklész most szükségesnek tartotta, hogy honfitársait minél hamarabb felkészítse a tengeri háborúra. De mindenekelőtt hadiflottára volt szüksége; nem habozott ezért fölkorbácsolni az Aigina elleni régi szenvedélyeket, s a népgyűlésen elérte, hogy megszavaztak számára száz hajót. A hajóépítéshez szükséges eszközöket csodával határos módon szerezte meg: Attika déli részén, a laurioni ezüsbányákban a bányászok egy szokatlanul gazdag eret találtak. Addig minden polgár egyformán részesült a bányák jövedelméből; a háborús pszichózisban Themisztoklész ezúttal kiharcolta a népgyűlésen, hogy a hasznat rendelkezésére bocsássák a hajóépítéshez. Összesen 100 talentumról volt szó, amelyen száz egészen új hadihajót — háromsorevezőst — építtetett: a hajókon három egymás fölötti sorban helyezkedtek el az evezősök. Ezek a hajók sokkal rövidebbek, ügyesebbek és gyorsabbak voltak, mint a régebbi típusúak; más jövedelmekből Themisztoklész újabb száz háromsorost építtetett. „A szilárd földhöz kötött hoplitákból — írja Platón — hajósokat és tengerészeket csinált, s ezzel olyan beszédekre adott okot, hogy elvette az athéni polgároktól a kopját és a pajzsot, s a hajópadhoz és az evezőkhöz láncolta őket.” Csakhamar kiderült, hogy jól tette.

Míg Athén ereje ekképpen növekedett, Görögország többi része nemigen változott, főként jó irányban nem. Thesszália és Boiótia a perzsák hatalmában maradt, számos város belviszályokkal küzdött, vagy szomszédaival ellenségeskedett, Arkadia és Kréta elszigetelten élt. Spárta olyan válságba jutott, amelynek alapján — ha történetesen Athénban került volna ilyesmire sor — meg lehetett volna szerkeszteni a „csak demokráciában lehetséges káosz” modelljét. Démaratosz király megvádolta királytársát, Kleomenészt, hogy nem állami, hanem személyes okokból vezette a hadsereget Aigina ellen; Kleomenész erre megvádolta Démaratoszt, hogy jogtalanul uralkodik, mivel nem a királynak, hanem csak a király barátjának a fia. Hogy mi volt a céljuk tulajdonképpen, azt tán csak az istenek tudták; végül Delphoiba mentek igazságért. Püthia Kleomenésznek adott igazat, mire Démaratosz a perzsákhoz menekült. Kiderült azonban, hogy Püthiát megvesztegették, s így Kleomenész is elmenekült, a változatosság kedvéért csak Arkadiába. Arkadiából megpróbált visszatérni, s mert jószerével ez nem ment, szövetségeseket és katonákat gyűjtött; de nem járt szerencsével, és öngyilkos lett. A nyugati görög államok is rosszul álltak: a karthágói föníciaiak Szicília elleni támadásra készülődtek, Dél-Itáliát pedig az etruszokk veszélyeztették.

A görögországi helyzetnek csak a perzsák örülhettek: örültek is. A Nagykirály mindenütt tartott hírszerzőket (jobbban mondvá kémeket), s jelentéseiből arra következtetett, hogy megérett az idő Marathón megbosszulására és az egész európai Görögország leigázására. Ez a Nagykirály azonban már nem I. Dareiosz volt — Dareiosz ugyanis i. e. 485-ben meghalt —, hanem fia, Xerxész (perzsául Khsajarasa), egy fiatal és becsvágyó uralkodó, aki nemcsak hatalmas birodalmat, hanem kiváló uralkodói képességeket is örökölt apjától.

A Görögország elleni hadjáratra Xerxész már trónra lépésének első pillanatától készült. I. e. 480 tavaszán, az esős időszak végén aztán 1207 hajóból álló flottával kihajózott a Hellészpontoszig. Partra szállt a Boszporuszon, katonái számára pontonhidat készíttetett, és egyesült Mardoniosz Thrákiában állomásozó csapataival. A Hebrosz — a mai Marica — folyó mellett seregszemlét tartott. Soha a történelemben nem állt talán tarkább hadsereg egységes vezetés alatt: az Industól a Dunáig, Afganisztántól Etiópiáig összeszedett katonák alkották, több mint harminc nyelvet beszéltek. Hérodotosz szerint a tengerészeket és a segédcsapatokat is beleszámítva Xerxész 5 283 000 férfival rendelkezett, ebből 1 700 000 volt a gyalogos. Bár a modern történészek joggal tartják túlzottnak ezeket az adatokat, kétségtelen, hogy a perzsa sereg számban sokszorosán felülmúlta a görögöt.

Xerxész tehát ezzel a sereggel tört Thrákiából Görögországra; a szárazföldi utak nem bizonyultak elégnek, úgyhogy a sereg egy részét hajókon kellett szállítania. Az előhadat a katonai kísérettel vonuló követek alkották, akik mindenütt „földet és vizet” követeltek. Sok helyütt meg is kapták, hiszen a perzsa túlerő iszonyatos volt, ámde nem mindenütt. Elsőként Plataia és Theszpia polgárai utasították vissza a követelést, így „szabadságukkal együtt nem vesztették el a becsületüket is”, és példát mutattak a többieknek. Athénba és Spártába Xerxész már nem küldött követeket; az ottani kormány és a nép ebből világosan láthatott. Spárta gyorsan feleszmélt belső zavaraiából, s élén az új királlyal, Leonidasszal, csatlakozott Athénhoz. Themisztoklész felszólította az összes görögöket, tegyék félre viszályaikat, és fogjanak össze a barbárok ellen. Bizonyosságul, hogy felhívását komolyan gondolja, maga mutatott példát. Lecsendesítette az Aigina ellen felkorbácsolt

szenvédélyeket, és békeszerződést kötött Aiginával. Elérte azt is, hogy Ariszteidészt és a többi osztrakizált polgárt visszahívták a száműzetésből, „hogy a többi polgárral együtt, tettel és szóval egyaránt, ők is Hellasz javát szolgálhassák”. Óriási energiával és finom taktikával megkezdte a perzsaelenes görög védelem megszervezését.

„A bátorság a győzelem kezdete”: a görög államok, melyeknek képviselői a korinthuszi kongresszuson találkoztak, valóban bátrak voltak. Csakhogy a bátorságon kívül semmi másban nem tudtak megegyezni. Aigina és Megara nem akarták athéni vezetésre bízni hajóikat; Mükéné és Tirünsz — amelyek ekkor már csak kis községek voltak — a gyalogságukat nem akarták alárendelni Spártának; a szürakuszai Gelón pedig mindenáron fővezér akart lenni: vagy a hajóhadé, vagy pedig a szárazföldi seregé. Azzal kapcsolatban, hol és hogyan szálljanak szembe a perzsákkal, további nézeteltérések támadtak. A peloponnészoszi államok többsége azt javasolta, hogy torlaszlják el az Iszthmoszt, és ott védekezzenek; ezzel viszont nem értettek egyet sem a közép-görögországi államok, sem pedig Athén: hiszen így védtelenül álltak volna a perzsákkal szemben. Más államok azt a nézetet vallották, hogy legjobban azonnal támadni, és harcra kényszeríteni Xerxészt a thesszáliai Tempé völgyében, bár ott nem támaszkodhatnának szövetségeseikre. Végül úgy döntöttek, hogy a gyalogságot a Thermopüli („Égő kapu”) szoros mellett összpontosítják — ez a szoros zárta el ugyanis a Közép-Görögország felé vezető utat —, a hajóhadat pedig Euboia északi partvidékén, az Artemiszion-foknál helyezik el: erre kellett a perzsa tengeri erőknek Thermopüli felé elhajózniuk.

Thermopüli nevét ez a szövetségi tanácskozás írta be a történelembe. A parti síkságról, amely akkor jóval keskenyebb volt, mint manapság, sziklás hegyormok emelkedtek itt ezerméteres magasságokba. A vidék ugyanolyan alkalmas hely a védekezésre, mint amilyen csodálatos kulissza egy harci jelenet számára. A Kolónosznak nevezett sziklasírt tetején elnyúló fennsíkban i. e. 480-ban, augusztus közepe táján háromszáz hoplitával és a heilóták segédcapátával tábornoktáborban ült Leonidasz spártai király. Az erdőkben és a kopár dombokon a peloponnészoszi, a phókisi, a lokriszi és a boiótiai szövetségesek állították fel sátraikat; fokozatosan körülbelül hétezeren gyűltek össze. Leonidasz ezt kevésnek találta, s haragudott még a spártai gerúsiára is, amiért az eredetileg ígért seregnek csupán egy töredékét bocsátotta rendelkezésére. Végül azonban ebbe is belenyugodott, és azt gondolta, hogy tulajdonképpen az a háromszáz katona is elég. Mindegyiküket ő maga választotta ki azok közül, akiknek már volt fiúgyermekük, hogy ki ne haljon a családjuk. Magára nem gondolt; ismerte a jóslatot, hogy vagy Lakedaimón esik el, vagy Lakedaimón királya, és ismerte a törvényt is, hogy a spártai férfi nem mozdul el arról a helyről, amelyet védelmére bíztak... Így várt több mint egy hétig, és vizsgálódva figyelte az égboltot: a távolban, Euboia fölött vihar tombolt, a sziklák ormaira és a magas borókafenyőkre keselyűk szálltak alá.

A Nagykirály ekkor már a közeli Trákhiszban tartózkodott, s a halhatatlannal örzített sátrában arra várt, hogy a mágusok — átkokkal és fűtjeikkel — elűzzék a vihart. Három nap múlva ez sikerült is („vagy pedig magától szűnt meg a vihar”, mint Hérodotosz megjegyzi), és a Nagykirály megkapta az első híreket: kétszáz hajóját elvesztette. De Thermopülaiból is megjött a kém, és jelentette, hogy megszámlolta a spártai táborban a sisakokat; a király csak nevetett a sisakok számán. És újra felnevetett, midőn a kém arról beszélt, hogy a spártaiak egyáltalán nem készülnek a harcra, hanem fészkelődnek, és a hajukat szépítik. A kíséretében levő Démáratosz azonban elkomolyodott: a spártaiak — ősi szokás szerint — arra a csatára készülnek így, amelyben halálukat várják. Egy másik kém aztán jelentette, hogy más csapatokat is látott; elég nagyok, de nem egységesek, mivel félelmükben sokan a visszavonulást tanácsolják. A Nagykirály négy napig várakozott, remélve, hogy a görögök összevesznek és hazamennek. De mert „arcátlanságból és esztelenségből makacsul kitartottak”, megparancsolta a médek válogatott csapatának, hogy fogja el és vezesse színe elé őket.

Így került sor az első thermopüli ütközetre, amely egész napos csatává változott. A görögök visszaverték a médeket, és „megmutatták mindenkinek, de mindenekelőtt magának a Nagykirálynak, hogy sok embere van ugyan, de kevés köztük a férfi”. A második napon Xerxész a tízezer halhatatlant küldte a görögök ellen; a halhatatlannak csodálatra méltóan harcoltak, de a keskeny szorosban a görögök ismét győzedelmeskedtek. A harmadik napon megint csak a görögök győztek. A Nagykirály a sereg sorsa miatt érzett aggodalmában állítólag háromszor felugrott aranytrónjáról, amelyről parancsait osztogatta. Nem tehetett mást, vissza kellett vonulnia — és más utat keresnie.

Talált is: egy Ephialtés nevű áruló megmutatott neki egy titkos hegyi ösvényt, s a Hüdárnész vezette perzsa csapatok a görögök háta mögé kerültek. Leonidasznak bizonyára jó hírszerző szolgálata volt, mert idejében értesült Ephialtés árulásáról. Úgy határozott, mint a reményvesztett

harcos: minden szövetségesét — akinek még volt otthona — hazaküldte, hogy Görögországnak az elkövetkező védelmi harcokra is maradjon katonája. Hüdarnésszal ezer phókaiai férfit állított szembe — a phókaiaknak volt mit megbosszulniuk a perzsákon —, az elpusztított Theszpia katonáit pedig saját spártai seregéhez csatolta. Aztán kiadta a vezényszót, és megindult Xerxész felé: a rettegés abban a pillanatban tehetetlenséggel párosult. A perzsa túlerő láttán valaki megjegyezte, hogy a barbárok — nyilaik sokaságával — eltakarják a napot. „Az jó — válaszolta a spártai Diénékész —, legalább árnyékban harcolhatunk.“ Tíz órakor Xerxész megindította a támadást, tizenegyor Hüdarnész áttörte a phókaiai védelmet, tizenkettőkor Leónidasz már be volt kerítve.

A perzsa támadás iszonyatos volt. A halhatatlanok hulltak, soraik azonban nem ritkultak; a legkülönbözőbb népviseletű és fegyverzetű katonák tömegei nyomták őket előre fülsiketítő kiáltással. „A barbárok tömegesen estek el; hátul a csapatok vezetői korbáccsal hajtották előre a katonákat. Sokan közülük a tengerbe zuhantak és megfulladtak, még többet saját seregük taposott agyon; a sebesültekkel és a haldoklókkal senki sem törődött — írja Hérodotosz az ütközetről. — A hellének abban a tudatban, hogy azok ölik meg őket, akik a hegyeken át kerültek a hátukba, az őrjöngésig fokozódó hatalmas erővel harcoltak a barbárok ellen. Legtöbbjüknek már eltört a kopjája, s karddal öldöste a perzsákat... Aztán visszavonultak a hágó szorosaiba, megkerülték az erődítményt, és sűrűn ellepték a dombot. Ezen a helyen védekeztek aztán késekkel, míg volt késük, majd foggal és körömmel.“ Egytől egyig elesetek.

Elesett Leónidasz király, s vele együtt minden spártai, szabadok és rabszolgák egyaránt, s a spártaiakkal együtt a phókaiai és a theszpiai szövetségesek. Életüket húszezer perzsa életért, köztük a Nagykirály két testvérének életéért adták. Többet nem tehettek hazájukért... Holttesteiken át léptek be a barbárok Görögországba.

Midőn később a görögök visszatértek erre a véráztatta földre, két emlékművet állítottak hős társaiknak. Az egyik közös, s felirata — a tények száraz megállapítása — himnuszként hangzik: „Hárommillióval harcolt itt Pelopsz országának négyszáz embere.“ A másikat a spártaiaknak állították: „Itt fekszünk, vándor, vidd hírül a spártaiaknak, megcselekedtük, amit megkövetelt a haza.“

Mivel más barbárok később elpusztították ezeket az emlékműveket, a mai görögök újat állítottak a helyükre. Egyszerűt, mint amilyen egyszerű Görögországban minden: arra a helyre állították, ahol Leónidasz elesett.

A thermopüli győzelem utat nyitott a perzsáknak Közép-Görögország felé. A sereg egyik része Delphoi felé vette útját, „melynek kincseiről a Nagykirály többet tudott, mint az otthon hagyott kincseiről“, de hirtelen vihar és ézengés támadt, a hegyekből kőtömbök hulltak alá, s a katonák abban a hiszemben, hogy maguk az istenek harcolnak ellenük, babonás félelemmel visszavonultak. A sereg másik része árvízként özönlötte el Lokriszt és Phókaiát, s feltartóztathatatlanul zúdult dél felé; olyan pusztítást végzett, hogy a barbár szó attól fogva végérvényesen sértéssé vált Görögországban. A perzsa sereg harmadik része — a Nagykirály válogatott egységei — nagyjából a mai part menti autószátráda vonalán, egyenesen Athén felé tört.

Nem létezett erő, amely Athént megvédezhette volna. A városnak nem voltak erődjai, mivel a biztonság évszázadaiban — amikor csupán néhány helyi jellegű háború zavarta nyugalmaikat — az európai görögök leszoktak a várfalépítéstől; csupán az Akropoliszon álltak a „pelaszg fal“ maradványai, amelyeket a Peiszisztrateidák facölöpökkel erősítettek meg. A szövetséges seregek a Peloponnészoszra húzódtak; az ottani görögök egyszerűen „leírták“ Athént, és gyors iramban várfalakat kezdtek építeni az Iszthmoszon, hogy ott új Thermopülit készítsenek a perzsáknak. Az istenek már ugyancsak kimondták az ítéletet Athén fölött; Delphoi jóslatai szélsőségesen kedvezőtlenek voltak. „Mit gubbasztotok itt, nyomorultak? Fussatok a világ végére, hagyjátok el házatokat és kerek városotok magas ormát! Mindent elér a pusztulás, mindent elemészt a tűz és a szír kocsin érkező vad Arész!“ S egy bonyolult mondatban, melyhez képest a meteorológusok mai előrejelzése a világosság mintaképei, Püthia ismét kijelentette: „Míg minden elesik, ami Kekropsz király dombja és a szent Kithairón katlana között áll, a messze látó Zeusz faerődöt ad Tritón leányának, csupán az áll ellen... Isteni Szalamisz, te elpusztítod az asszonyok fiait, mielőtt Déméter magvát elültetné és lekaszálná!“ A phókaiai és a teószai menekültek sorsát, vagy pedig a milétosziakét kellett volna az athéniaknak választaniuk? Egy dologgal mindannyian tisztában voltak: nem lépnek Kadmosz thébai népének nyomába, akik a perzsa király vazallusaiként a „médekhez“ törleszkedtek.

Szerencsére itt volt a hajóhad, amelyet a laurioni ezüstön építettett Athén. Az Artemiszion-foknál teljesítette kötelességét: a görög flotta élén harcolt, amely vesztett ugyan nyolcvan hajót, de a perzsákat kétszáz hajóval megkárosította. S a hajóhad vezére most Themisztoklész volt! A harc előtt önszántából alárendelte magát Spártának, hogy ily módon fokozza a spártaiak érdeklődését a hadműveletek iránt; ámde Eurübiadész spártai hadvezér megijedt a túlerőtől, és visszaadta Themisztoklésznek a parancsnokságot. A hajóhad azonban nem védhette meg Athént a szárazföldi támadás ellen; a legjobb esetben megsemmisíthette a perzsa tengeri erőket (bár azok még mindig négyszer nagyobbak voltak), s így megteremthette a perzsa sereg görögországi vereségének előfeltételét. Mindez persze hosszú idő kérdése volt... Hanem hát Athént fel kellett áldozni. Legalábbis erre az időre.

Feláldozni azt a várost, amelynek szabadságáért a háború dúl, végtelenül nehéz; erre csak egy egészen összetört vagy pedig egy egészen törhetetlen erkölcsi erejű nép képes. Athénban az utóbbi eset állt fenn, ugyanúgy, mint nemrég Moszkvában, midőn az oroszok odavetették az égő várost Napóleonnak, hogy megmentsék hadseregüket. Csakhogy a görögök számára ez még nehezebb volt: nemcsak házaikról-és ingóságaikról volt szó, hanem államukról és polgári létükről is, isteneik szentélyeiről, s az istenek a görögök elképzelése szerint a barbárok kezére adott szentélyeiket nem védelmezték tovább; őseik sírjairól volt szó, amelyeket emberemlékezet óta szentnek tartottak... Themisztoklész a hihetetlenre volt képes, midőn az ilyen gondolkodású és érzésű népet rábeszélte, hogy hagyja el szülővárosát, amely még állt. Meg kellett győznie népét háborús terveinek jó kilátásairól, holott azokban sok volt a bizonytalanság, s el kellett hintenie azt a hitet, hogy maguk az istenek is ilyen megoldást kívánnak. Hiszen a jóslatban említett „faerődön“ a hajókat értették, nem az Akropolisz cölöperődjét, „isteni Szalamiszról“ pedig azért beszéltek, mert onnan jön a szabadulás, különben „kegyetlen Szalamisz“ említettek volna; az „asszonyok elpusztított fiain“ bizonyosan a barbárokat gondolták, máskülönben az „Athéné városának fiai“ vagy a „Thészeusz gyermekei“ kifejezést adták volna Püthia szájába. Ha Themisztoklész despota vagy diktátor lett volna, egyszerűen elrendelhetné volna a város kiürítését. De mert demokrata vezér volt, meg kellett a népet nyernie tervei számára.

Athén kiürítése nem folyt le szívet tépő jelenetek és — a jó szervezés ellenére — zavar nélkül. A gyerekeket és a nőket otthonukba fogadták Szalamisz és Troizén polgárai, a férfiak katonának mentek, vagy hajóra szálltak, a harcképes öregek az Akropoliszra vonultak, melynek védelménél később el is estek. Mint akkor mondták, csak az istenek, mint mi gondoljuk, csak a delphoi papok tudták, mi módon sikerült Themisztoklésznek a jóslatba juttatnia Szalamisz nevét: számításai szerint ugyanis ott kellett megütköznie a perzsa hajóhaddal. Csakis ott, sehol másutt: a szárazföldet a szigettől elválasztó keskeny tengerszorosban, ahol — a nyílt tengertől eltérően — a perzsák nem érvényesíthették fölényüket, a sziklák és zátonyok között, amelyeket a görögök jól ismertek, a perzsák viszont egyáltalán nem; kis térségben, ahol a rövid és ügyes görög hajók könnyebben manőverezhettek, mint a perzsa kolosszusok. Xerxész, miután feldúlta és felgyújtotta Athént, valóban odahajózott.

A barbár hajókkal teli öböl, a háttérben az égő Athénnal, valóban riasztó látványt nyújtott; riasztóak voltak a barbár harci dalok és diadalittas kiáltások is, amelyek egészen a görög őrszemekig elhallatszottak. A görög vezérek — szokásukhoz híven — először is civakodni kezdtek; a legtöbbjük — a spártaiakkal az élén — olyan hadműveletet javasolt, amelyet udvariasságból is csak visszavonulásnak nevezhetnénk. Themisztoklész viszont meg akart ütközni a perzsákkal. Valaki azt vágta a fejéhez, hogy Athén eleste után ő már hazátlan, s a hontalannak nincs szólásjoga. Themisztoklész azzal vágott vissza, hogy neki kétszáz hajója van, míg a szövetségeseknek együttvéve alig több száznál; de aztán látta, hogy a beszédnek nincs értelme. Megvesztegette hát és a maga pártjára vonta a spártai fővezért. A haditanács ennek ellenére — a szavazatok többsége alapján — úgy döntött, hogy meg kell várni, hová fejlődnek az események. Themisztoklész ekkor olyan cselekedetre szánta el magát, amellyel a leleményes Odüsszeuszt is lepipálta. Titokban Xerxészhez küldte perzsául tudó rabszolgáját, Szikinnoszt: „Nagykirály, az athéni Themisztoklész, ki neked barátod, azt üzeni, hogy a hellének szét akarnak oszolni. Ha gyors győzelmet akarsz, kerítsd be a hellén hajóhadat!“ És Xerxész, aki már megszokta, hogy aranya árulóvá teszi az ellenséges vezéreket, elhitte az üzenetet.

I. e. 490. szeptember 29-ike előestéjén Themisztoklész már tudta, hogy az ellenség erejével sikerült egyesítenie a görögöket; a perzsa flotta egy görög szökevénye ugyanis jelentette, hogy Xerxész parancsot adott hajóinak: zárják el a görögök előtt a visszavonulás útját. A szökevény szavait Ariszteidész is megerősítette, aki éppen akkor érkezett meg a vezér sátorához, Themisztoklész mint

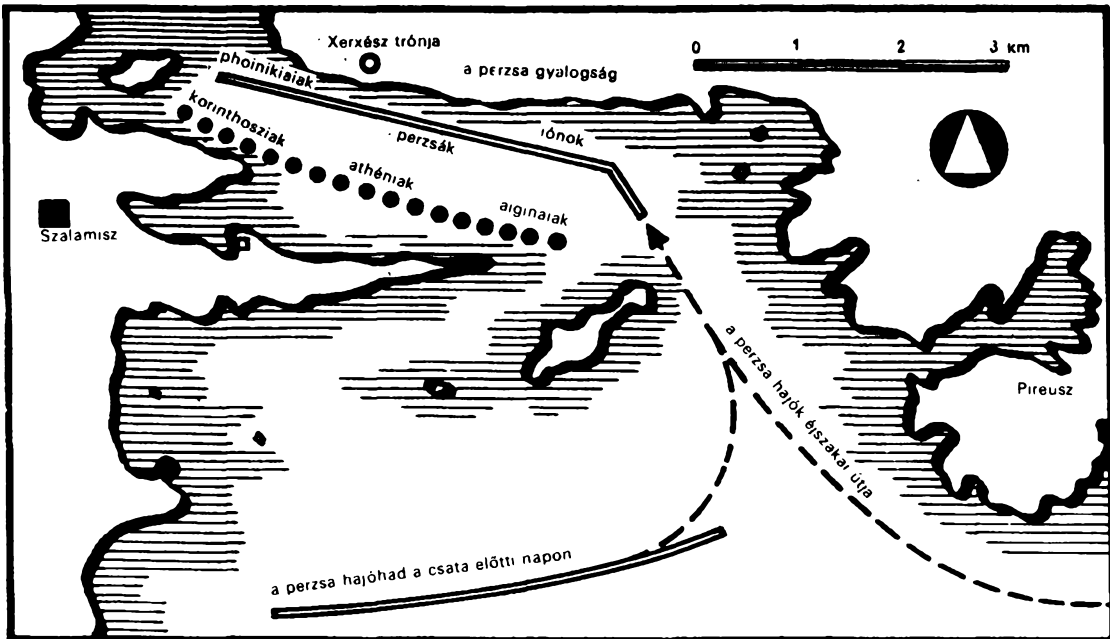
fővezért üdvözölte, és közös nevezőre hozta kölcsönös versengésüket: „Ha valamikor, hát most csakugyan vetélkednünk kell egymással: abban, hogy melyikünk tesz több jót hazájának.” A katonai tanácsnak nem maradt más választása, mint hogy elkészítse az ütközet tervét. A hajóhadnak — Szalamisz északkeleti partja mellett — kiegyensúlyozott vonalban kellett felsorakoznia. A jobb-szárnnyra az aiginaiak, középre a spártaiak, a balszárnnyra az athéniaiak kerültek; közöttük helyezkedtek el a megarai és a peloponnészoszi szövetségeseik. A hátuk mögött fekvő szigetet és a part menti öblöket a kisebb hajók foglalták el, hogy a hajótöröttet mentse. A korinthusiak sajátos feladatot kaptak: visszavonulást színélve meg kellett kerülniük a szigetet, és hátulról kellett a perzsákra támadniuk. Reggel, midőn a nap első sugarai áttörtek a tengerszoros fölött szállingózó ritka ködön, Themisztoklész már teljes fegyverzetben az áldozati oltár előtt állt, hogy szóljon a hajók legénységéhez. „Görög fiak, lendüljetek! Mentésétek meg hazánkat, a sok kisdedet, mentsetek meg a nőket, az ős szentélyeket, az ősök sírjait! Most dől el minden itt!”

A görög hajók elindultak, de a szoros felénél hirtelen megtorpantak: a perzsa hajók magas sáncfala közelről teljesen legyőzhetetlennek látszott. Mikor az első hajók hátrálni kezdtek, az athéni Ameiniasz — példát mutatva a többieknek — bátran előretört háromsorosával. Themisztoklész jelt adott a korinthusiaknak, és azonnal harcba vezette az egész görög hajóhadat. A Nagykirály ekkor az öböl fölé vitette magát, és felült az aranytrónra, hogy irányítsa vezéreit; két oldalán írnokok foglaltak helyet, hogy jegyezzék a csata menetét és királyuk említésre méltó szólásait. Feljegyzéseik valahogy elkallódtak. Ez azonban mit sem számít; a történelemben úgyis az a fontos, amit a győztes ír.

„A perzsa hajók kezdetben egyenes vonalban haladtak, mert elég szabad helyük volt. Midőn azonban a szorosba jutottak, némelyik hajónak ki kellett válnia a vonalból, s ez nem történt nagy ordítózás nélkül. A hajóhadat vezető parancsnok, aki a csatát kezdte, férfias harcban elesett. Mihelyt a vezérhajó elsüllyedt, a barbár hajóhadban zűrzavar támadt; sokan adtak ki ugyanis parancsokat, csak hogy nem ugyanazt parancsolták mindannyian. Ezért már nem haladtak előre; megtorpantak, és a tágasabb térség felé kezdtek farolni. Az athéniaiak észrevették az ellenség zavarát, odahajóztak hozzájuk, s egyes hajóknak saját hajóik bronzhegyével rontottak neki, másoknak az evezőit tördelték el. Mikor az evezőket illetéknéppen kiiktatták a harcból, sok perzsa hajó tehetetlenül oldalt fordulva maradt a görög hajósorokkal szemben, s ütést ütés után kapott. A többiek erre felhagytak a farolással, megfordultak, és versengve menekültek — írja századokkal később Diodórosz, számos további részlettel fűszerezve elbeszélését. — A hellének ily módon fölénybe kerültek, és a híres-neves csatában legyőzték a barbárokat. A hellének negyven hajót vesztek a harcban, a perzsák azonban több mint kétszázat, nem számítva azokat, amelyek legénységükkel együtt fogságba estek.”

„Szám szerint biztosan fölényben volt a tengeren a barbár. A helléneknek összesen mintegy háromszáz — ebből tíz válogatott — hajójuk volt; de Xerxész, ezt tudom, ezer hajóval rendelkezett, s ezenkívül kétszáz gyorshajója is volt” — írja a csata egyik résztvevője, aki már Marathónnál is harcolt, Aiszkhiüosz, a drámaíró. *Perzsák* című művében a következőképpen ábrázolja az ütközetet: „A támadást athéni gálya kezdi el: egy türoszi hajó oromtornyát töri porrá — más gálya csőre más hajóba fúr. Kezdetben még helytáll a perzsa áradat, de a szorosban feltolul a sok hajó, már egy se tud a más baján segíteni; bronzcsőr ütésekkel egy a másikat horpasztja; törnek evezőik rendi; nagyon is nem bolondul jöttek körbe rájuk a hellének hajói; sorra felborul sok nagyhasú hajó, tengert se látni már a roncsoktól, elvérezők hulláitól. A parti szirtek holttetemmel rakva mind. Ami hajó a perzsa hadból fennmaradt, fut kapkodón evezve, rendezetlenül. Mint tonhalat szokás, vagy más varsán akadtt holtömeget — úgy zúzzák őket (a hellének), rontják törött lapáttal, roncsdarabbal; jajgatás, nyögés ül rá a tenger sós vizére, míg a holló éj szemében minden elmerül... Mind ideig még soha nem halt meg ennyi ember egyetlen napon!”

A görögöknek ki kellett használniuk a ragyogó szalamiszi győzelmet. Nemcsak arra, hogy dicséreteket és kitüntetések osztogassanak — mert ezért jött össze a szövetségi tanács —, hanem mindenekelőtt arra, hogy megsemmisítsék az ellenséges erőket. A perzsa szárazföldi sereg ugyanis még mindig túlsúlyban volt. Most az volt a legfőbb kérdés, miként semmisíthetnék meg ezt a sereget. Themisztoklész megsejtette, hogy Xerxésznek már bizonyára elment a kedve attól, hogy Hellaszban töltse a telet; de ahhoz, hogy a görögök kisebb számú ellenféllel ütközhesse meg, s hogy a harcban elpusztíthassák az ellenséget, Xerxésznek serege nagy részét is magával kellett volna vinnie. Mivel már közeledett az őszi eső és a tengeri viharok időszaka, s ezek megakadályozhatták Xerxész elhajózását, ismét elküldte hozzá Szikinnoszt, a rabszolgát. „Nagykirály, a hellének át akarják vágni a hidat a Hellészpontoszon, és az országukban akarnak kiéhezteni téged. Ezt üzeni barátod, az athéni

A szalamiszi csata. Az arcvonal sémája Thuküdidész leírása alapján

Themisztoklész. “A csel ismét bevált: az Artemiszion és Szalamisz után felére csökkent hajóhaddal Xerxész a kisázsiai Kümébe hajózott, hogy biztonságba kerüljön, és felkészüljön a Hellészpontosz védelmére. Görögország földjén csupán egy kis (perzsa méreteken kicsi: félmillió férfiból álló) megszálló sereget hagyott, élén a tapasztalt Mardoniosszal.

A szalamiszi szövetségeseket Themisztoklész sem érvekkel, sem pedig megvesztegetéssel nem tudta meggyőzni arról, hogy folytatniuk kell a harcot, míg végérvényesen nem győznek; diadalittasan hazatértek. Hazatértek az athéniai is, de alighogy kitakarították templomaikat és házaikat, a perzsa sereg ismét városuk alá vonult. S mert Mardoniosz sem ígéretekkel, sem fenyegetésekkel nem tudta őket meggyőzni, ismét sor került az evakuációra; a perzsák ezúttal úgy elpusztították Athént, hogy kő kövön nem maradt. Görögországra az iszonyat fellege borult. A szabad államok egyesítették erőiket, és csaknem negyvenezer hoplitát állítottak ki. Spárta egész hadseregét — tízezer katonát és egy harmincezer heilótából álló segédcsapatot — a közös ügy szolgálatába állította. Athén nyolcezer nehéz fegyverzetű hoplitát adott, Korinthosz ötezeret, Sziküön háromezretet, és sorolhatnánk tovább: a szövetséges hadsereg megszervezésében minden állam a saját lehetőségeihez mérten vett részt (Kephallénia például kétszáz, Mükéné pedig nyolcvan férfit küldött). Fővezérré a hős Leónidasz király unokaöccsét, Pauszaniasz spártai királyt választották, és megindultak a perzsák Boiótiában állomásozó fő hadereje ellen. „A barbárok háromszázezren voltak — írja Hérodotosz. — Hogy a hellén szövetségesek hányan lehettek, senki sem tudja, mert nem számolták meg őket; gondolom, úgy ötvenezen.” A perzsák — a lovasságot nem számítva — nagyjából ötszörös túlerőt képeztek, de a görögök akkor már nem törődtek ezzel.

A döntő ütközetre i.e. 479 augusztusában Plataia mellett került sor. A görögök a felégetett várostól északra öt kilométer hosszúságú vonalban állították fel falanxaikat; a jobbszárnya a Pauszaniasz vezette spártaiak kerültek, a balszárnyon az Ariszteidész parancsnoksága alatt álló athéni sereg foglalt helyet. Bevárták a perzsa támadást, hogy ne kelljen átkerülniük az Aszóposz nevű folyócskán, s az ütközetben oly hőiesen harcoltak, mint honfitársaik Thermopülainál vagy Marathónnál; alkonyatkor mégis meg kellett hátrálniuk. Megfogyatkozott seregük reggel újra felsorakozott, s dél felé már úgy látszott, sorsuk megpecsételődött. De abban a pillanatban a spártaiak közül kivált a tegeiai csapata — amelyben az eredeti ezerötyszáz férfinak már alig egyharmada maradt —, s élettél, halállal nem törődve, egyenesen Mardoniosz testőrségére rontott.

Átverekedte magát a testőrök sorain, egészen a vezéri állásig hatolt, s a hopliták egyike párbajban végzett Mardoniosszal. A perzsa sereg megfutamodott.

Csak később mutatkozott meg, hogy a plataiai csata az antik Görögország területén vívott ütközetek legjelentősebbike volt. Akkor csupán egy dolgot láttak világosan a görögök: ki kell használniuk a perzsa seregben uralkodó zűrzavart — hiszen vezére eleste után olyan volt ez a sereg, mint bot nélkül tapogatózó vakok tömege —, s úgy szét kell verniük a perzsákat, hogy soha többé fel ne eszméljenek. Ezt a thébaiak sem tudták megakadályozni, akik pedig Athénnaival való régi ellenségeskedésük miatt a perzsák oldalán álltak. Alig egy esztendő múlt el azóta, hogy a Nagykirály — egymillió emberével — görög földre lépett, s a perzsa hatalom megszűnt létezni Görögországban...

De ott volt még a perzsa hajóhad, amellyel Xerxész újabb inváziót indíthatott. A görögök tehát tengeri erőiket is egyesítették. Leótükhidész spártai király és Xanthipposz athéni nauarkhón vezetésével az ázsiai partokhoz hajóztak, s Szamosz szigete és a Priéné romjaival takart félsziget között felkutatták a tengerszorosban Xerxész megmaradt hajóhadát. A Mükalé-fok mellett — még abban az évben, i. e. 479-ben — elsüllyesztették a Nagykirály hajóit.

A Mükalé-foki győzelem kis ütközet eredménye volt: csupán száztiz hajó és néhány száz férfi vett részt benne. De jelentős következményekkel járt: a kisázsiai görögök felkeltek a perzsák ellen. S a felkelés szabadságot hozott számukra.

A görög hajók elvitték a szabadságot Szamoszra és más szigetekre is, egészen Küproszig. Annak bizonyítékaul, hogy „Európa lerázta Ázsia láncait“, Xanthipposz magával vitte Athénba Xerxész boszporuszi hidjának köteleit.

A kis görög államok legyőzték a perzsa óriást! Hihetetlenül hangzik, de igaz. Minden történelemkönyvben benne van, hiszen a történelem legfontosabb eseményei közé tartozik.

Világtörténelmi jelentőségű tény, amelynek következményeit mindmáig érezzük.

A görög—perzsa háborúban számos történész — s főleg nem történész — „a Kelet és a Nyugat ősrégi harcának“ kezdetét látja, a háborúk eredményének pedig azt tartja, hogy „a nyugati kultúra győzedelmeskedett a keleti barbárság fölött“. Ezzel a terminológiával átlátszó asszociációkat igyekeznek kiváltani, amelyeket azonban Albert Einstein egyetlen kijelentésével elsöpörhetünk: „Miféle kelet és nyugat, mikor a Föld gömbölyű!“

Az efféle geográfiai nézet egyébként éppen a görögök esetében tarthatatlan. A mai „kis Görögországot“ keletről támadó perzsákkal egyidejűleg, az akkori „Nagy-Görögországot“ a karthágóiak és az etruszkok — azaz görög nézőpontból „a nyugati barbárok“ — is megtámadták. A karthágóiak a libanoni gyarmatosítók utódai voltak: Afrika északnyugati partvidékén telepedtek le, s ott az i. e. VII—VI. században hatalmas tenger menti államot hoztak létre. Etnikailag a szemita népek csoportjába tartoztak; a görögök *phoinikész*nek, vagyis föníciaiaknak hívták őket, valószínűleg az általuk feltalált azonos nevű bíborszínű festék alapján. Őshazájukban mezőgazdasággal kézműparral foglalkoztak; csakhamar kereskedőkként és tengerészekként is hírnevet szereztek, s mivel ezeket a mesterségeket általában fegyverrel a kezükben üzték, kalózként is hírhedttekké váltak. A görögök már a krétai-mükénéi korban kapcsolatba kerültek velük; később, mint tudjuk, tőlük vették át a görög alfabétum alapját képező írást. Civilizációs vívmányaikat elismerték, különben — miként más nemzetek — ők is viszolyogtak tőlük; legbarbárabb szokásuknak azt tartották, hogy embereket (főleg gyerekeket) áldoztak Moloch istennek. A nagy gyarmatosítás korától fogva ők voltak a görögök fő kereskedelmi vetélytársai, a görög—perzsa háborúk idején pedig halálos ellenségeik lettek. A perzsák le akarták igázni a görögöket; a perzsa szolgálatban álló föníciaiak ki akarták őket irtani.

Karthágót föníciai kivándorlók, türosziak alapították. Vergilius és más római szerzők szerint Didó (föníciai nyelven Elissza) királynő vezette őket ide röviddel a trójai háború után, azaz az i. e. XIII. század végén; röviddel a város alapítása után megpihent itt Aineiasz is a trójai menekültekkel. Timaiosz görög történetíró szerint — aki erről közvetlenül Karthágóban értesült — Karthágót „az első olimpiát megelőző harmincnyolcadik esztendőben“, azaz i. e. 814-ben alapították. A régészeti kutatások során azonban kiderült, hogy Karthágó legősibb rétege csak i. e. 725 tájáról származik, s a legrégebb leletek korinthuszi és euboiai típusú görög vázák. Úgy tetszik, a görögök már a föníciaiak előtt megjelentek Karthágó földjén; a föníciaiak — a leletek szerint — csak az i. e. VIII. század legvégén kerültek Karthágóba. A régebbi föníciai településekhez — Utikához (Afrika legészakibb nyúlványán) és Gadeszhoz, a spanyolországi Cadizhoz — képest Karthágó valóban „Új Város“, föníciai nyelven *Kart Hadast* volt.

Karthágó a kezdetben anyavárosának, Türosznak a fennhatósága alá tartozott, az i. e. VII. század folyamán önállósult, és maga is metropoliszá — a Földközi-tenger nyugati partvidékén alapított föníciai telepek metropoliszává — lett. Polgárai tengeri kereskedelemmel foglalkoztak, főként arannyal, ezüsttel, ónnal és elefántcsonttal kereskedtek; később rabszolgákat is árultak: ezeket a part menti törzsek megtámadásakor ejtették foglyul. Midőn Karthágó meggazdagodott, zsoldos hadsereget szervezett, leigázta az afrikai hátsóországot, s ott bevezette az ültetvényes típusú mezőgazdasági termelést. Karthágó uralkodó osztályát kezdetben a nagykereskedők és a hajótulajdonosok alkották, később a nagybirtokosok is csatlakoztak hozzájuk. Személyi szabadságot csak a föníciaiak élveztek; a lakosság túlnyomó többségét a rabszolgák képezték. A rabszolgák rendkívül nehéz körülmények között éltek, mert tulajdonosaik a szó szoros értelmében racionálisan kizsákmányolták és kegyetlenül büntették őket. (A karthágói irodalom egyetlen ismert könyve azzal foglalkozott, mi módon kell az ültetvényeken megszervezni a munkát; ami a büntetéseket illeti, ebből a könyvből értesülünk először a keresztre feszítésről, amely valószínűleg a föníciaiak találmánya.) Karthágó egyébként oligarchikus köztársaság volt; az állam élén egy esztendőre választott két szuffet állt, a kormányt pedig egy — a leggazdagabb kereskedőkből és nagybirtokosokból álló — harminctagú tanács képezte.

A karthágói külpolitikában két fő irányzat érvényesült: kiterjeszteni a tengeri kereskedelmet (erre a nagykereskedők törekedtek), s természetesen földterületeket szerezni Afrikában és a tengerentúlon (ez pedig a nagybirtokosok érdeke volt). A karthágói politikának tehát mindenképpen karthágói—görög ellentétbe kellett torkolnia: hiszen a görögök a karthágóiaknak tengeren és szárazföldön egyaránt útjukban álltak. Karthágó a görögök számára azért is jelentett nagy veszélyt, mert hatalmas szövetségesekre talált az etruszkokban.

Az etruszkok ősidőktől fogva Itáliában éltek, eredetüket már az ókori történetírók sem ismerték. A halikarnasszoszi Dionüsziosz például autokhtónoknak, őslakosoknak tartotta őket; a leszboszi Hellanikosz szerint a pelaszgok utódai voltak, akiket az akhájok űztek ki Görögországból; Hérodotosz és Sztrabón (akárcsak a római Tacitus) azt állította, hogy az etruszkok kisázsiai bevándorlók. Az újkori kutatók nézetei még jobban eltérnek egymástól. A francia Rougé és Maspero a tursok (azaz a türszének vagy türrhének) utódait látja bennük; a tursok azok közé a tengeri népek közé tartoztak, akik az i. e. XII. században megtámadták Egyiptomot; az olasz Nogarra a kisázsiai hettiták rokonainak tartja őket, a bolgár Georgiev szerint viszont a trójak utódai; a jelentős történészek egész sora — köztük a német Mommsen és Meyer, a francia Frénet, az olasz De Sanctis és Paretti — az Alpokat tartja őshazájuknak. Hérodotosz és Sztrabón nézetét az etruszkológia megalapítója, Dempster is elfogadta; Dionüsziosz nézetét a német Beloch, az angol Last, az olasz Micatti, Devoto és Trombetti tette magáévá. V. Sz. Szergejev és N. A. Maskin szovjet történészek úgy vélik, hogy az etruszkok őslakos magvához különböző eredetű bevándorlók — köztük kisázsiaiak is — csatlakoztak. Szerencsére azonban itt nem kell ezzel a bonyolult kérdéssel részletesen foglalkoznunk: elég, ha megállapítjuk, hogy az etruszkok legalább fél évezreddel hamarabb otthon voltak Itáliában, mint ahogy az első föníciaiak megtelepedtek Karthágóban, vagy mint az első görögök megjelentek Dél-Itáliában.

Mikor az etruszkok szövkeztek a karthágóiakkal, és ellenségei lettek a görögöknek, már a társadalmi fejlődés magas fokán álltak. Önálló államok szabad föderációjában éltek: államaikban választott királyok uralkodtak, akik a katonai és a papi arisztokráciára támaszkodtak; népük szabad nép volt, s főleg földműveléssel foglalkozott; kevés rabszolgát tartottak. Gazdaságuk alapját a földművelés képezte. Ez utóbbi fejlődését a mocsaras talaj kiszáritásával segítették elő; Elbán vasat, Közép-Itáliában pedig rezet és ónt bányásztak, jó tengerészek és kereskedők voltak. A karthágóiaktól eltérően, akik csak az üzlettel és a haszonnal törődtek, volt érzékük a kultúra iránt is; szobraikat és festményeiket ma is megcsodálhatjuk az olaszországi és más múzeumokban. Az antik források szerint „erkölcsökkel és szokásaikkal minden más nemzettől eltértek“, s ez az eltérés meglehetősen rokonszenves eltérés volt. Az életet könnyen vették; mintha ahhoz az elvhez igazodtak volna, hogy az életből úgysem kerülnek ki élve, sok időt áldoztak lakomákra és szórakozásra, a szomorúságot a túlvilági időkre halasztották; még síremlékeiken is kényelmes helyzetben, könyökökre támaszkodva ábrázolták magukat; a nők olyan szabadsággal rendelkeztek, mint sehol másutt abban a korban. Sajnos kevesebbet tudunk róluk, mint szeretnénk; számos írásos emléket hagytak ránk, csak hogy nyelvüket még nem sikerült megfejtenünk. De ami bennünket most érdekel, azt tudjuk róluk: kiváló katonák voltak.

Az etruszkok kezdetben jól megfértek a görögökkel; a legrégebb forrásokban nem esik szó

kölcsönös viszályokról, és Pauszaniasz egy közelebről ismeretlen — az i. e. VI. század elején uralkodó — etruszk királyról azt írja, hogy ő volt „az első barbár, aki megajándékozta Delphoit”. Később, midőn az etruszkok Itália legfőbb erejévé lettek, megváltozott a helyzet. Hatalmas hadsereggel rendelkeztek, tehát megpróbálták elfoglalni a gazdag görög városokat. A karthágóiak viszont mindig hadakoztak a görögökkel. Hajóhaduk már az i. e. VII. században akadályozta a hajózást a Földközi-tenger nyugati részén, ahol uralkodni vágytak; a türoszi hajóhad egyébként a tenger keleti részén csinálta ugyanezt. Az i. e. VI. század elején a karthágóiak megsemmisítették a spanyol partvidék és a Baleárok görög telepeit; a VI. század közepén megtámadták a görög Massaliát. A karthágóiak és az etruszkok első közös görögellenes akciójára i. e. 540-ben került sor; a korzikai Alalia mellett vívott tengeri ütközetben legyőzték a szerencsétlen phókaiakat, akik ott kerekestek menedéket a perzsák elől, s arra kényszerítették őket, hogy innen is emigráljanak. (Végül a dél-itáliai Kampániában találtak nyugalomra, ahol megalapították Hüela, vagyis Elea városát; a város később az ún. eleai filozófiai iskoláról lett híres; Velia néven mindmáig létezik.) További görögellenes harcokat vívtak aztán a karthágóiak Szicíliában, az etruszkok pedig Dél-Itáliában, s mint a harcok lefolyásából megítélhetjük, csatáikat diplomáciailag és katonailag is koordinálták.

A görög városok felkészültek a védelemre, noha a közös ellenség ellen nem tudtak egységes frontba tömörülni. E városok nagy része népes és gazdag volt, szinte mindegyik jól képzett hadsereggel rendelkezett; seregeik egyrészt az egymás közti harcokban, másrészt a bennszülött törzsekkel vívott csatákban fokozták erőnlétüket. Egyes városokban a hadsereg vezére a tirannus lett, más városokban a katonaság az arisztokrata vagy a demokratikus kormányt szolgálta; a kormányok időnként váltották egymást; a katonák azonban mindig mesterei voltak foglalkozásuknak. S mert mind az etruszkok, mind a karthágóiak kinyilvánították, hogy győzelmük esetén egyetlen görögöt sem szándékoznak megkímélni, a görögök között nem akadt kapituláns avagy kollaboráns. Még a rabszolgák sem álltak a támadók oldalára: tudták, hogy azoknál — főleg a karthágóiaknál — sokkal rosszabb sors várna rájuk. Annyi bizonyos, hogy a görögök túlerővel álltak szemben, de mivel ezen nem változtathattak, régi szokásukhoz híven ezúttal sem töltötték az időt az ellenség számlálgatásával.

Az etruszkokkal vívott háborúk Itáliában ötven esztendeig elhúzódtak. Az etruszkok dél felé haladva leigázták a latin törzsek nagy részét, majd összefogtak az umbérokkal, és i. e. 524-ben megtámadták Kümét, a legősibb itáliai görög várost. A küméi hadsereg — élén Arisztodémosz demokrata vezérrel — sikeresen visszaverte a támadást, s amikor az etruszkok ismét a város alá vonultak, észak felé üzte őket; i. e. 506-ban összefogott a latinokkal, és az ariciai csatában újra legyőzte az etruszkokat. Évekig tartott, míg az etruszkok magukhoz tértek; i. e. 474-ben egész hajóhadukkal a görögök ellen vonultak, de a küméi tengeri ütközetben megint csak vereséget szenvedtek. Ez volt az etruszkok utolsó dicsőséges harca; nemcsak hajóhadukat és hadseregüket, hanem itáliai egyeduralmukat is elvesztették, föderációjuk széthullott, és csendesen, szinte észrevétlenül letűntek a történelem színpadáról.

Karthágó még nem is létezett, mikor a görögök már városokat építettek Szicíliában, s fokozatosan benépesítették a sziget keleti és délnyugati partvidékét. Midőn a karthágóiak tengerentúli gyarmatosításra törekedtek, már csak a sziget nyugati és északkeleti része volt szabad; ott alapították meg a Motüa, Szolosz és Panormosz (ma Palermo) nevű telepeket, s a telepek környékén kiterjedt ültetvényeket létesítettek. (Egyes szerzők — antik szerzők is — ezeket a telepeket tartják a bennszülött szikulokkal és szikanokkal folytatott karthágói kereskedelem támaszpontjainak. „A régészeti bizonyítékok — foglalja össze 1964-ben az angol J. Boardman a kutatások eddigi eredményeit — azt mutatják, hogy ez nem igaz. A szicíliai bennszülött telepeken semmit sem találtak, ami a föníciaiakkal folytatott kereskedelemről tanúskodna. Az ott feltárt első külföldi tárgyak görög eredetűek, majd kisebb orientális edények következnek, amelyeket ugyancsak a görögök használtak és árusítottak.”) Ebben az időben a karthágóiak nem kerültek kapcsolatba a görögökkel, és viszályba sem keveredtek velük. Később annál élesebb volt a harc köztük.

A görög és a föníciai fegyverek első szicíliai összecsapására Motüa várának karthágói parancsnoka adott parancsot, midőn i. e. 570-ben az erőd közelében partra szálltak a rhodoszi és a knidoszi telepések. A többi görög nem segített nekik, így továbbhajóztak a Lipari-szigetekre, s ott az alatt az akropolisz alatt telepedtek le, amelyet akháj őseik építettek. A karthágóiak csakhamar a görög Szelinusszal is viszályba keveredtek, mivel Szelinusz rovására akarták kitérjeszteni háterszágukat; támadásuk azonban nem járt sikerrel. Attól az időtől nem uralkodott többé béke a vulkanikus sziget olajfái alatt; minden egyes csatát nem ismerünk aprólékosan, mivel a korabeli

Szicília történelme még eléggé felderítetlen. Bizonyára nem mindig csak a karthágóiak támadtak; a görögök kísérletei, hogy a karthágói érdekerőletekre behatoljanak, nagyrészt kudarcral végződtek. I. e. 414-ben például Leónidasz király testvére, a spártai Dórieusz akart kolóniát alapítani az észak-afrikai Libüában; a karthágóiak azonban a saját uradalmuknak tekintették Libüát, és megakadályozták Dórieuszt szándékának végrehajtásában; Dórieusz tehát Nyugat-Sziciliába ment, és megalapította Hérakleia városát, de a karthágóiak innen is kiűzték. Ami a karthágóiakat az etruszkoktól megkülönböztette, az a sötét szenvedély volt, amellyel harcoltak; de mindenekelőtt végső céljuk különbözött az etruszkokétól. Ők nem csupán leigázni akarták a szicíliai görögöket, hanem (mint föníciai testvéreik az óhazában) etnikailag likvidálni. Legyilkolni, vagy a tengerbe fojtani.

A karthágóiak számára Xerxész görögországi hadjárata teremtett nagy lehetőséget a szicíliai görögök megtámadására. Szidónon és Türoszon keresztül összehangolták terveiket a perzsákkal (ezt Diodórosz és Ephoros is feljegyezte), és i. e. 480 tavaszán Hamilkar Magóval az élen hatalmas zsoldos hadsereget küldtek Karthágóból Sziciliába; a szigeten aztán Hamilkar serege egyesült a karthágói telepek seregeivel. Hamilkar támadásának első célpontja Himera volt, egy aránylag elszigetelt görög gyarmat az északnyugati partvidéken, Panormosztól nem egészen ötven kilométernyire.

A karthágóiak kétségtelenül számítottak a görögök hagyományos széthúzására, ezáltal azonban elszámították magukat: a görögök nem hagyták sorsára Himerát. Gelón szürakuszai uralkodó — aki egész Kelet-Sziciliát egyesítette — összefogott Thérón akragaszi uralkodóval, és kiállított egy hadsereget, amely csaknem feleannyi férfiból állt, mint Hamilkar karthágói serege. Gelón Himerába vonult, és egy jól irányított ütközetben teljesen szétverte Hamilkar seregét.

Az ütközet állítólag i. e. 480. szeptember 29-én zajlott le, tehát ugyanazon a napon, amikor Szalamisznál a görögök legyőzték a perzsákat.

A karthágóiak elismerték himerai vereségüket, 2000 talentum hadisarcot fizettek, és visszavonultak városaikba, a görögök pedig békén hagyták őket. A perzsáknak azonban még negyven esztendőre és néhány további — Kisázsiaiban és Küproszon elszenvedett — vereségre volt szükségük, míg kénytelen-kelletlen aláírták az ún. kalliaszi békét, s ezzel elismerték a görög államok függetlenségét, tehát a Görögország leigázására irányuló terveik kudarcát.

A történészek már több mint kétezer év óta keresik a magyarázatát, miként történhetett meg, hogy a görögök egyidejűleg legyőztek három olyan hatalmas ellenfelet, mint a perzsák, a karthágóiak és az etruszkok. Hiszen ha i. e. 480-ban valaki kódolta volna az összes tárgyilagosan megállapítható tényezőt, és számítógépbe táplálta volna az adatokat, egészen fordított prognózist kapott volna, akárcsak az az intézet, amelyik 1970-ben kiszámította, hogy a vietnamiaknak már 1964-ben vereséget kellett volna szenvedniük az amerikai túlerővel szemben. Akkor persze nem léteztek számítógépek, csak jóshelyek; de a görögöknek a delphoi Püthia sem adott reményt... A történelemben rendszerint nem válnak be a prognózisok, sem a tudományosak, sem pedig a tudománytalannak. Az objektív tényezők összessége ugyanis még nem minden.

Azt mondják, a görögök azért győztek, mert „a szabadságáért harcoló nép legyőzhetetlen”. Szépen hangzik, de — sajnos — nem mindig igaz; a történelem nem kevés példát ismer arra, hogy szabadságukért harcoló népek végül alulmaradtak a küzdelemben. Azt is mondják, hogy a perzsáknak vereséget kellett szenvedniük, mivel birodalmuk „agyaglábakon álló kolosszus” volt. De akkor miért győzhették le azelőtt a médek, az asszírokat, a babilóniaiakat és az egyiptomiakat? Miért nem dőlt le a birodalmuk az agyaglábakról, miért létezett tovább? Azt is sokszor hallottuk, hogy Perzsia azért nem állt helyt a görögökkel szemben, mert „brontosaurusztestéhez brontosauruszagy tartozott”. Ez ismét olyan metafora, amely nem fedi a valóságot: a perzsa uralkodó osztály ésszerűen igazgatta a birodalmat, ezt még a görögök is elismerték, s a karthágói uralkodóknak is volt elég sütnivalójuk.

A görögök számtalanszor elemezték és általánosították győzelmük okait; megállapításaik azonban — szokás szerint — gyakran eltértek egymástól. Sokan csodáról beszéltek; állítólag saját szemükkel látták Thészeuszt, amint Marathónnál támadásba vitte seregeiket; mások esküvel bizonyították, hogy Pán isten személyesen terjesztette a perzsák közt a páni rémületet; megint mások saját fülükkel hallották, hogy Szalamisznál Iakkhosz isten csengő hangja buzdította harcba a katonákat. Hérodotosz mindenekelőtt a helyes taktikát és az athéniai törhetetlen bátorságát tartotta a győzelem okának: „Ha a peloponnészosziak a lehető legtöbb várfallal torlaszolták volna is el az Iszthmoszt, a lakedaimóniak magukra maradtak volna, mert szövetségeseik elárulták volna őket, jöllehet nem önként, hanem kényszerűségből, hiszen a barbár gyalogság egyik városukat

a másik után vette volna be; magukra maradvá aztán nagy tetteket hajtottak volna végre, és hőiesen estek volna el... Ha valaki azt mondaná, hogy az athéniai védtek meg Hellaszt, nem járna messze az igazságtól; elhatározásukkal, hogy meg kell őrizniük szabadságukat, a többi — nem a médek pártján álló — hellént is buzdították, és az istenek segítségével visszaverték a Nagykirályt.“ Szimonidész költő szerint a görögök győzelme „egyrészt a harcosok rátermettségének és elszántságának, másrészt Themisztoklész előrelátásának és leleményességének köszönhető; Diodórosz, a történetíró is hasonló véleményen volt. Plutarkhosz a görög harcosok hősiességében, az athéniai állhatatosságában és a görög vezérkar megfontoltságában látta a győzelem okát; külön hangsúlyozta Themisztoklész vezéri szerepét: szerinte Themisztoklész szerezte a legnagyobb érdemet „Hellasz megmentésében, és a legnagyobb dicsőségbe emelte Athént“. Aiszkhülosz, a költő, aki Marathónnál, Szalamisznál és Plataiánál is harcolt, két fő tényezőt emelt ki, amelyek szerinte lehetővé tették a győzelmet: egyrészt Xerxész hibáját, hogy „nem ismervén fel a cselt“, hagyta magát Themisztoklész által becsapni, főként pedig „a hellének büszke bátorságát“, mert a helléneket „sem raboknak, sem rabszolgáknak nem nevezi senki a világon“.

Érdemes elgondolkoznunk ezeken a nézeteken. Érdemes őket az ismert tények és a későbbi általánosítások fényében átértékelnünk, ahogy sorra felmerülnek bennünk, midőn a marathóni síkon, a réti virágok illatában sétálunk, vagy Szalamisszal szemben, Xerxész trónjának helyén ülünk a szöke vizek felett, esetleg a Mükalé-fok szürke szikláit mellett hajóznunk...

Mekkora volt a perzsa túlerő? Gondoljunk csak vissza: I. Dareiosz 100 000 gyalogost és 9000 lovast küldött a görögök ellen, s a görögök Marathónnál 10 000 férfit állítottak szembe Dareiosz seregével. Mivel a perzsák már előbb, Eretria bevételekor is vesztek embert, és valószínűleg nem szállították partra egész seregüket, számbeli fölényük kisebb volt, mintsem az említett számok összehasonlításakor gondolnánk: a legkritikusabb újkori történetírók a perzsa sereg számbeli fölényét nagyjából ötszörösre becsülik. Xerxész seregében Hérodotosz szerint ötmillió férfi harcolt, ennek körülbelül egyharmada volt sorkatona; a többiek a segéd- és tartalék csapatok tagjai, a szekérhad legénysége, az evezősök stb. voltak. A sereg egy része a megszállt és a szövetséges hátsórságban maradt, egy további része pedig a hajókon; a thermopülai elesettek emlékműven már csak (!) hárommillió férfiről történik említés. A modern történészek ezeket az adatokat is túlzottnak tartják; például a német G. Delbrück és a francia A. Hauvette — akik tüzetesen foglalkoztak a kérdéssel — azt állítják, hogy Xerxész legfeljebb félmillió katonával vonult Közép-Görögországba. A legkisebb számot az angol F. Maurice említi (Maurice az első világháború tábornoka; a Brit Hírszolgálat szakembereivel átvizsgáltatta a terepet, s figyelmét főleg a vízkészletre összpontosította: Hérodotosz szerint ugyanis Xerxész hadserege „fenékgig kiitta“ a vizet); Maurice szerint Xerxésznek legfeljebb 200 000 katonája és 70 000 lóva lehetett. E szerint a legkisebb szám szerint a perzsa és a görög erők aránya a thermopülai csata utolsó napján — nem számítva a lovasságot és a tengeren maradt tartalék sereget — körülbelül ötven volt az egyhez. Plataiánál ötszörös volt a perzsa túlerő, Himeránál pedig a karthágói kétszeres. A görög és az ellenséges tengeri haderők talán csak az etruszkok elleni küméi ütközetben voltak egyformák; Artemisziónnál körülbelül hatszoros, Szalamisznál pedig nagyjából háromszoros volt a perzsa hajóhad számbeli fölénye.

A seregek számaránya azonban csak egyik mutatója az erőviszonyoknak. Az emberek ugyan egyformák, de nem olyan az egyik katona, mint a másik (amint az is igaz, hogy nem olyan az egyik énekes, mint a másik, nem olyan az egyik szakács, mint a másik stb.). Sok múlik a katonák minőségén, fegyverzetén és felszerelésén, kiképzésén és fegyelmén, harci tapasztalatain és sok minden másokon. És nemcsak a sorkatonák minőségén, hanem a vezérekén is. Az ütközet sorsa nemcsak a csatamezőn harcoló férfaktól függ, hanem az utóhadaktól és a tartalékosoktól, sőt az anyagi tartalékoktól is. S még ezek az erőmutatók is teljesen illuzórikusnak bizonyulhatnak; a fizikailag gyöngébb judózó általában sikeresen védekezik a kulturált izmaival dicsekvő verekedővel szemben. A társadalmi mérközéseken — a harctéri összecsapásokat is ide számítva — hasonló a helyzet.

A számbeli fölényen kívül számos minőségbeli előnyük is volt a perzsáknak, amelyek még szembetűnőbbé tették a számbeli fölényt; a görögök ellen azonban rendszerint nem tudtak érvényre jutni. A perzsák például kiváló — perzsa és iráni századokból álló — lovassággal rendelkeztek, a görögöknek viszont egyáltalán nem volt lovasságuk; a görög vezérek tehát lehetőleg olyan hadszínteret választottak, ahol a lovasság nem tudott mozogni. Ugyanezt mondhatjuk a perzsa és libüai harci szekerekről, amelyek egyébként iszonyatos fegyvert jelentettek, valamint a tevéken harcoló arab katonákról: a görögök statisztaszerepre kényszerítették őket. A perzsa sereget

rettegett baktriai és etióp ijákosok kísérték; a görögöket erős pajzsok és páncélok védte nyilaikkal. A perzsa hadsereg fő ütőerejét a perzsa és a méd kopjások képezték, élükön a király „halhatatlanaival”; harci képességeiket nem vonhatjuk kétségbe, ámde harminc centiméterrel rövidebb kopjakkal harcoltak, mint a görögök, s így a párharcban kisebb esélyekkel indultak. A perzsa hajóhad főleg nehéz hajókból állt, fedélzetükön a fedélzeti harcra kiképzett tengerészgyalogsággal; a könnyebb és ügyesebb görög hajók azonban rendszerint hamarabb elsüllyesztették a perzsa kolosszusokat, mintsem a fedélzeti harcra sor került volna. A perzsa szolgálatban álló föníciai hajók viszont ugyanolyan fürgék voltak, mint a görögök. A karthágóiaknak és az etruszkoknak a görögökhöz hasonló fegyverzetük volt, katonáikat is hasonló módon képezték ki; lényegében hadi tapasztalataik is egyformák voltak.

A perzsák számbeli fölényének értékét erősen csökkentette az a tény, hogy idegen országban harcoltak; ez minden támadónak hátránya. Viszont jól szervezett utóhadszolgálatuk volt, s aranyaikon számos uralkodót is megvásároltak: ezek aztán békés hátországot biztosítottak számukra. A perzsák árulókat is találtak, akik az ismeretlen terepen vezették őket. Az utóhadszolgálatra és a hátországi helyőrségekre még így is körülbelül seregük kétharmad részét kellett felhasználniuk, úgyhogy több kosztosuk volt, mint harcosuk, s ez lényegesen gyöngítette seregük ütőerejét. A görögöknek kétszeres előnyt jelentett, hogy saját országukban, saját tengerük partjainál harcoltak. Ettől az előnytől — nem egységes föllépésükkel — részben megfosztották magukat; számos város — önként avagy kényszerből — a perzsák pártjára állt. A görögök sokáig vitakoztak a védekezés közös tervéről, és rengeteg energiát pocsékoltak el a kölcsönös viszályokban. Az etruszkok saját földjükön, a karthágóiak pedig támaszpontjaik közvetlen közelében harcoltak a görögök ellen; ilyen szempontból jobb helyzetben voltak, mint a Nagykirály perzsái.

A görögöknek azonban — a terep ismeretén és a hosszabb kopján kívül — más előnyeik is voltak a perzsákkal szemben. Míg a perzsa hadsereg különböző fegyverzetű és különböző kiképzésű seregekből állt, a görög hadak egységes egészet alkottak, s a harcmódoruk is egységes volt. A perzsa sereg fegyelme az udvari szolgalelkűségen és durva kényszeren alapult; a seregszemlén a gépi tökéletesség mintájának látszott, a harcban szétesett. A görög fegyelmet a lazaság jellemezte, de csak addig a pillanatig, míg fel nem hangzott a csatába hívó vezényszó; a demokratikus Athén katonái — akik egyébként szüntelenül bírálták vezéreiket — ugyanolyan engedelmesen teljesítették a parancsokat, mint a vasfegyelemre nevelt spártaiak. A görögök között a harcban minden viszály és ellentét megszűnt, egy emberként harcoltak, és ha a parancsot nem tudták teljesíteni, inkább elestek. Mikor például Plataiánál az athéniaikat a bekerítés veszélye fenyegette, rögtön segítségükre siettek ősi ellenségeik, a megariaiak, és súlyos veszteségek árán megvédték őket; a spártaiak nyugodtan, ajkukon harci énekkel álltak a nyilzáporban, mert a parancs szerint nem volt szabad elmozdulniuk helyükről, hogy így maguk ellen fordítsák a korinthusziak gyengébb csapatai ellen vonuló fő perzsa és a méd haderőt. S nemcsak a sereg volt fegyelmezett és egységes; a görög vezérek is rátermettebbek voltak, mint a perzsák (ill. a karthágóiak és az etruszkok). A görög vezérek mindig jobban meg tudták ítélni a helyzetet, mindig ki tudták használni saját előnyeiket és az ellenség gyengeségeit, mindig a kellő helyen, a kellő pillanatban összpontosították erőiket. Ennek a fölénynek legjobb példája Miltiadész marathóni és Themisztoklész szalamiszi taktikája; ezeket a példákat mindmáig emlegetik a katonai iskolákon: a Frunze és Nahimov Akadémiától egészen a West Pointig.

Persze számos más tényező is a görögök fölényét biztosította. Itt említhetjük meg a falanx felépítését, amely zártságával visszaverte a perzsák tömegeit, s áttörte a karthágóiak és az etruszkok frontjait. Itt említhetjük meg a görög vezéreknek azt a képességét, hogy a perzsák ellen tudták fordítani a Nagykirály saját fegyverét, a hamisságot és a cselt. Itt említhetjük meg azt is, hogy a görögök le tudták győzni magukban a tarkára festett arcú barbárok harci üvöltései, harci szekerei, dicsekései keltette rettegést: azt gondolták, menjenek a barbárok meg a halhatatlanok mindezzel a fenébe. De legyen elég számunkra ennyi; már csak arra a kérdésre próbáljunk válaszolni, miért voltak jobb katonák a görögök.

A görögök tudatosan szálltak szembe a barbárokkal. Volt összehasonlítási alapjuk: tudták, mijük van, és mit vesztenének. Szabadok voltak és polgárjogok birtokosai. Saját ügyeikben maguk dönthettek, saját törvényeik szerint élhettek, részt vehettek a kulturális életben, testnevelésre és sportra fordíthatták idejüket; a barbár uralom mit sem hagyott volna meg ebből. Életmódjuk megszűnésének esetében olyan borzalmas kilátásoknak néztek elébe, hogy úgy az életet is értelmetlennek ítélték. Elhatározták, hogy vívmányaikat nem adják, hanem életük árán is megvédik a következő nemzedékek számára, akik túlélik a háborút. Hitték, hogy képesek lesznek erre.

A görögök győzelembe vetett hite — tekintettel az erőviszonyokra — nem látszott valami reálisnak. De aki hisz a nép belső erejében, a jobb társadalmi rendszer előnyében, a kulturális fölényben, az realista. „Abban-az időben, mikor a perzsa despotátus fojtogatta az embert, rabszolgát csinált belőle, adók és kötelességek igáját rakta a nyakába — írja V. Sz. Szergejev —, a görögpolisz szabad, öntudatos polgárt, nemzetgazdászt nevelt: olyan polgárt, aki telve volt forró hazaszeretettel, és hazája javáért életét is kész volt feláldozni.“

Ezért volt a görög jobb katona, mint a perzsa, a méd, a karthágói, az etruszk vagy akárki más az agresszorok seregéből. Ezért nem mozdult el a helyéről, ezért nem kellett őt korbáccsal hajszozni a harcba, ezért vállalta önként a fegyelmet, ezért hitt társaiban és vezéreiben. Jobb fegyverzete, jobb kiképzése, jobb vezére volt, de erejét főleg az adta, hogy hazájáért és szabadságáért harcolt: erkölcsi fölényben volt ellenségeivel szemben.

Az erkölcsi fölény olyan tényező, amely teljesen visszajára tudja fordítani a seregek számarányát, mert kiszámíthatatlan erőt képvisel. Talán ebben van a görög győzelem magyarázatának kulcsa.

A győzelemé, amelyet maguk a görögök is csodának tartottak.

Athén aranykora és Spárta fegyverei

Egy népet úgy ismerünk meg legjobban, ha megfigyeljük, mi módon oldja meg problémáit. Az i. e. 490—480-as esztendő k háborús megpróbáltatásaiban, mikor életről és halálról volt szó, a görögök ragyogóan helytálltak. Vajon a problémákkal terhes, győzelem utáni időszakban is helyt tudtak-e állni? A békét bizony nemegyszer nehezebb megnyerni, mint a háborút...

A győztesek mindenekelőtt elhatározták, hogy rendet teremtenek Görögországban. Ez elsősorban a kollaboránsokkal való leszámolást jelentette. Pauszaniász spártai király a kemény kéz politikáját választotta: elfogta a thébai vezéreket, az Iszthmoszra vezette őket, és egyet kivégeztetett közülük. A többi hat győztes — főként az athéni Themisztoklész — a mérsékelt büntetések híve volt: mivel a bosszú bosszút szül, nem akartak a régi ellenségeskedés helyén újat fakasztani, és a görögök jövőbeli együttműködését szorgalmazták. Megelégedtek azzal a büntetéssel, hogy „azok a hellének, akik önként megadták magukat a perzsáknak, ha községük jó állapotban van, kötelesek tizedet fizetni a delphoi Apollónnak”. Ez egészen elfogadható büntetésnek látszott, nem alázott meg senkit, sőt az összgörög érdekeket szolgálta. Ebben egyeztek meg Xerxész támadásának idején, s most ehhez tartották magukat. Az illető államokat még a delphoi amphiktüóniából sem zárták ki.

A második feladat a kisázsiai görögök szabadságának a biztosítása volt. A kisázsiai görögök a perzsa birodalom szomszédságában éltek, a perzsák pedig nem voltak hajlandók elismerni vereségüket és aláírni a békeszerződést; a szomszédságukban élő görögök tehát olyan hegyvidéki telepésekre emlékeztettek, akiket bármelyik pillanatban elsöpörhet a lavina. A peloponnészoszi vezérek azt javasolták nekik, költözzenek át Észak-Görögországba, s megígérték, hogy ott földet biztosítanak számukra. (Erre a fájdalmas eseményre csak 1921-ben került sor, mikor a görög hadak nem bírták rákényszeríteni Törökországot a békeszerződés teljesítésére, ti. arra, hogy a göröglakta területeket adja vissza Görögországnak.) A kisázsiai görögök azonban nem akarták önként megtenni azt, amire az ellenség sem tudta rákényszeríteni őket, és elhatározták, hogy hazájukban maradnak. Ez érthető is volt, s így a görög államok i. e. 478-ban perzsaellenes szövetséget kötöttek, amely — tanácsának székhelyéről és a közös kincstár helyéről — a déloszi szövetség elnevezést kapta.

Délosz, a Kükládok közepén meghúzódó sziklás sziget, az Égei-tenger egyik legcsodálatosabb szigete. Manapság ritkán lakott terület, abban a korban azonban — Olümpia és Delphoi mellett — a görögök egyik fő központja volt. A mítosz szerint itt, a Künthosz nevű hegyen született Apollón és Artemisz; kultuszuk emberemlékezet óta virágzott a szigeten. A görögök szentnek tartották Délosz földjét; a régi Apollón-szentély átépítésekor, az i. e. V. század végén még a síroktól is megtisztították, s ezen a földön többé senkinek sem volt szabad meghalnia (az öregeket és a betegeket ezért a közeli Rhéneia szigetére szállították). Délosz legrégibb lakói a károk és a krétaiak voltak; az i. e. II. évezred közepén az akhájok, az i. e. I. évezred elején pedig az attikai iónok telepedtek le földjén. Az i. e. VII. században az ión amphiktüónia székhelye lett, majd az i. e. VI. században Athén védőszárnyai alá került, s kisebb megszakításokkal egészen i. e. 315-ig — önállósulásáig — Athén fennhatósága alatt maradt. Földjének szent volta nem akadályozta meg, hogy jelentős kereskedelmi átrakodóhellyé váljon; kikötője forgalmasabb volt, mint Pireusz. I. e. 166-ban a rómaiak fennhatósága alá került, de különböző kereskedelmi kiváltságokat élvezett; i. e. 88-ban — Róma-ellenes hadjárata során — VI. Mithridatész pontoszi király támadta meg; Mithridatész a szigetet teljesen megsemmisítette, lakosságát pedig rabszolgaságba hurcolta. Délosz új benépesítését — i. e. 69-ben — a kalózok támadása akadályozta meg; ezután évszázadokon keresztül lakatlan maradt. 1873-ban francia régészek léptek szent földjére, hogy feltárják a régi dicsőség emlékeit; a görög régészekkel együtt mindmáig ott dolgoznak. A déloszi templomok, utcák, terek, sétányok, szökőkutak, kulturális és sportberendezések romjai, amelyek a Künthosz hegytől (itt áll Zeusz szentélye) a Szent Tóig (a fehér márványoroszlánok soráig) mindenütt megtalálhatók, a legfenségebb görögországi műemlékek közé tartoznak. „Az ember itt megfedkezik a jelen realitásáról” — mondta R. Valois, aki megállapította, hogy az i. e. 477-ben a déloszi szövetség hivatalos székhelyéül kiválasztott templom azonos volt Apollón szentélyével.

A déloszi szövetség a görög államok föderációja volt: a tagállamok közös tengeri és szárazföldi haderők tartására kötelezték magukat, hogy hatékonyabban védekezhessenek a perzsák ellen. A szövetség kétszáz tagállama formálisan egyenjogú volt, és — a közös kincstárhoz való hozzájárulása nagyságától függetlenül — egyforma szavazati joggal bírt; gyakorlatilag azonban mindjárt az első pillanattól kezdve Athén játszotta a vezető szerepet, hiszen a közös hajóhadnak több mint a felét Athén háromszáz háromsorevezőse képezte. A közös kincstárhoz való hozzájárulások 410—1300 talentum között mozogtak; a kincstár első gondnokáva egyhangúan az athéni Ariszteidészt választották. A szövetség vezető személyisége Themisztoklész lett; midőn Themisztoklész csillaga leáldozott, Kimón athéni államférfi és hadvezér — a marathóni győztes Miltiadész fia — került a helyére.

„Nemes, csodálatra méltó természetű férfi volt — írja Kimónról Plutarkhosz. — Bátorságban nem maradt Miltiadész mögött, eszességben pedig egyenlő volt Themisztoklészszel, s a korabeli állítások szerint igazságosabb volt, mint azok ketten együttvéve. Hadvezéri képességek dolgában sem maradt mögöttük, de hogy politikai képességeivel mennyire fölöttük állt, az szinte hihetetlen... Bőkezűsége az ősi athéni vendégszeretetet és emberbarátságot is felülmúlta... Földjeiről eltávolíttatta a kerítéseket, hogy a polgárok és az idegenek félelem nélkül szedhessenek gyümölcsöt, házában pedig naponta ételeket készítettek: egyszerű ételeket ugyan, de olyan mennyiségben, hogy sok ember számára elég volt, s aki a szegények közül enni akart, az eljött és jóllakott, anélkül hogy azért dolgoznia kellett volna, úgyhogy teljesen a közéletnek szentelhette magát... Szövetségeseit, akiket igazságtalanságért, szívesen fogadta, s így észrevétlenül átvette a lakadaimóniaktól Hellasz vezetését: méghozzá nem fegyverrel, hanem szóval és barátságos viselkedéssel.“ Arisztokrata volt, de demokratikus módszerekkel élt, közkedveltségnek örvendett, de — athéni szokás szerint — állandóan kritizálták. Az arisztokraták szemére vetették, hogy a „népet támogatja“, a demokraták azzal vádolták, hogy „Spárta pártján áll“, a „mértéktelen ivás“, valamint „a nőkkel folytatott erotikus viszonyainak sokasága“ miatt pedig, ha más ok nem akadt, mindenki bírálta. Ennek ellenére többet tett a görögök közös ügyéért, mint azon kritikussai, akik csak mértékkel ittak, és semmiféle viszonyuk nem volt.

Mint a déloszi szövetség által képviselt összgörög politika vezető egyénisége, Kimón a perzsa veszély végleges megszüntetését tekintette életcéljának. Először Thrákiába vonult, mert ott még perzsa egységek tartózkodtak, s a Sztrümón folyó torkolatánál megsemmisítette azokat; ezzel megtisztította Európát a perzsáktól. Aztán áthajózott Kisázsiaiba, és i.e. 468-ban a pamphüliai Eurümedón folyó mellett újabb megsemmisítő vereséget mért a perzsákra. Tettével nemcsak személyes tekintélyét növelte, hanem Athén befolyását is megerősítette; ez azonban némelyik szövetségesből, főleg Naxoszból és Thaszoszból, nemtetszést váltott ki; Naxosz és Thaszosz végül is fellázadt. Kimón erre fegyverrel kényszerítette őket, hogy a szövetség tagjai maradjanak; a semlegességre való törekvés elnyomását ugyanis kisebb rossznak tartotta, mint a perzsaellenes koalíció megbomlását, hiszen ez utóbbi az összgörög érdekeket veszélyeztette volna. A görög egység megszilárdítása érdekében i.e. 464-ben a fellázadt heilóták által veszélyeztetett Spárta segítségére sietett, de nem járt sikerrel; a spártaiak végül seregével együtt hazaküldték, az athéniak pedig száműzték. Midőn a hajóhad új vezérei — akiket a perzsaellenes egyiptomi felkelés megsegítésére küldtek — a Nilus deltájában vereséget szenvedtek, az athéniak visszahívták őt a száműzetésből. Kétszáz háromsorevezősből álló flottával Küproszra hajózott, ahol ismét perzsák tanyáztak, s i.e. 449-ben a küprosz Szalamisz mellett, kombinált tengeri-szárazföldi ütközetben, híres győzelmet aratott. Pontosabban szólva, „csak szelleme győzött“, miként az antik szerzők írják, mivel röviddel a döntő ütközet előtt Kitia (a mai Larnaka) mellett belehalt sebébe: megparancsolta azonban, hogy halálát mindaddig tartsák titokban, míg a perzsák meg nem adják magukat.

I. Artaxerxész perzsa király még ebben az esztendőben, i.e. 449-ben megkötötte Kalliasszal, a görög államok meghatalmazottjával a békeszerződést, mely szerint a perzsáknak „olyan távolságban kell tartani magukat a Hellén (Égei)-tengertől, amilyet egy nap alatt egy ló befut, s hadi- vagy csőrös hajóval nem mehetnek túl a Küané és a Khelidón szigeteken“ (Thrákia és Lükia partvidékén). A perzsa király ezzel elismerte a kisázsiai görög államok függetlenségét és a görögök szabad tengeri hajózását.

Négy esztendővel a békekötés után, i.e. 445-ben Athén és Spárta harminc esztendőre szóló megneemtámadási szerződést kötött.

A dél-itáliai és a szicíliai görögök ugyancsak biztosították maguknak a békét. A görög világ előtt nagyszerű távlatok nyíltak. A nagyszerű távlatok mögött azonban mély ellentétek feszültek.

A perzsákon aratórt győzelmet a görögök fegyvereik győelmének tartották; az athéniai ezenfelül politikai rendszerük győelmének is. Különben feltételek között látták demokráciájuk működését, s a demokrácia olyan rendszernek bizonyult, amely legjobban tudta védelmezni az állam és a polgárok érdekeit, ki tudta emelni a polgárok sorából a legrátermettebb vezéreket, ellenállt a kapituláns és az áruló törekvéseknek, s olyan harci teljesítményre ösztönözte a katonákat, amelyet a spártaiak csak vasfegyvellemmel tudtak elérni. S a demokráciát még a legválságosabb pillanatokban sem kellett katonai diktatúrával helyettesíteni!

A háború tűzpróbájának kiállásában azonban az athéniaiak nem láttak okot arra, hogy demokratikus rendszerüket változatlan állapotban konzerválják. Saját művüknek tekintették, amelyet szükségleteiknek megfelelően alakíthattak. A demokrácia alapelveiben minden polgár egyetértett; a részletekkel kapcsolatos vélemények azonban az egyes osztályok és társadalmi csoportok érdekeit tükrözték. A rendszer javításával, valamint a külpolitikával kapcsolatban elfoglalt álláspontjuk alapján két ismert pártba — a „demokratába“, és az „arisztokratába“ — tömörültek. A pártok és vezérek között politikai harc fejlődött ki, amely ugyan a viszály látszatát keltette, de egyébként nem volt szokatlan jelenség; a demokratikus gyakorlathoz tartozott. A nem demokratikus államokban dülő harcoktól főleg abban különbözött, hogy széles néptömegek vettek benne részt, s a végeredmény a politikai vezérek számára szinte mindig bizonytalan volt. Ám ezzel a demokrata vezéreknek számolniuk kellett: hiszen ők nem voltak monarchák, sem pedig tirannusok.

A politikai harc első áldozata Themisztoklész lett. Hogy miért bukott el (i.e. 471-ben), nem egészen világos előttünk; úgy tetszik, túlságosan elbizta magát. Az athéni demokráciát a nagy személyiségekkel szemben elővigyázatosság jellemezte; nem tűrte, hogy bárki is olyan magasra emelkedjék, hogy a nép fölé nőjön. Mikor a kis Szeriphosz sziget egyik polgára azt mondta Themisztoklésznek, hogy dicsőségét nem önmagának, hanem Athénnek köszönheti, Themisztoklész állítólag így felelt: „Igazad van, én se volnék híres, ha szeriphoszi lennék, de te se, ha athéni.“ Ebben a mondatban ma már csak egy szellemes megjegyzést látunk, az athéniaiak viszont Themisztoklész fölényességének megnyilvánulásaként fogták fel. Még inkább dühítette őket, hogy Themisztoklész gyakran eszükbe juttatta érdemeit, amelyeket egyébként elismertek. „Tehát cserépszavazással léptek fel ellene, hogy tekintélyét és befolyását csökkentse; rendszerint mindenkiel szemben ezt az eljárást alkalmazták, akiről feltételezték, hogy hatalmával veszélyezteti a községet és elhajlik a demokratikus egyenlőségtől“ — írja Plutarkhosz. A csalódott Themisztoklész a parton heverő elhagyott hajókra gondolt, amelyek mellett ifjúkorában apja intette, hogy óvakodjék a politikai karriertől — és Argoszba ment; ott azonban Pauszaniász spártai királlyal keveredett viszályba, s félelmében Perzsiába szökött. I. Artaxerxész királytól azután (mint Artaxerxész „apjának szalamiszi barátja“) megkapta Magnésziát; uralma határozottan javukra vált a magnésziai görögöknek. Mikor azonban Artaxerxész felszólította, vonuljon vele hadba Kimón ellen, kiúttalan helyzetbe került, s hogy ne kelljen a perzsák oldalán saját honfitársai ellen harcolnia, öngyilkos lett. Az utókorra csupán szobrának római kópiája és jó híre maradt.

Themisztoklész bukása után Athénban megnövekedett az arisztokrácia befolyása; Kimón, majd — Kimón osztrakizálása után — veje, Thuküdidész került a város élére. Melésziosz fia, a híres történetíró névrokona — a kortársak egybehangzó véleménye szerint — nagy termetű, nemes lelkű férfi volt. Céljai azonban nem voltak realisak: meg akarta erősíteni az athéni alkotmány konzervatív elemeit, és igyekezett korlátozni a nép hatalmát. Ezért távoznia kellett Athén politikai életéből; persze pozícióját nem önként adta fel, hanem kegyetlen küzdelem árán, s nem éppen válogatott eszközökkel harcolt.

Athén élére aztán a demokrata párt képviselői, Ephialtész és Periklész kerültek.

Ephialtész — akinek csupán a neve volt azonos a thermopülai árulóéval — Arisztotelész szerint „megvesztegethetetlen, a közügyekben pedig igazságos ember“ volt; Plutarkhosz „az arisztokraták rémének“ nevezi. Életét alig ismerjük, haláláról is csak annyit tudunk, hogy politikai gyilkosság áldozata lett. Tevékenysége főleg az arisztokraták pozíciójának a gyengítésére (Kleiszthenész reformja után ugyanis még maradtak kiváltságaik), valamint a nép pozíciójának megerősítésére irányult. Bírószág elé állította azokat az arisztokratákat, akik visszaéltek hatalmukkal, és olyan reformtörvényeket javasolt, melyeknek bevezetésével az athéni alkotmány „klasszikus formájába“ öltözött. Mindig törvényesen járt el, úgyhogy ellenfelei nem találtak más lehetőséget, mint hogy törvényellenes úton szabaduljanak meg tőle. A politikai gyilkosság azonban rendszerint fordított eredménnyel jár: Ephialtész meggyilkolása Periklésznek tette szabaddá a hatalomhoz vezető utat.

Periklész, a demokrata párt vezére és Athén legnagyobb államférfia, i.e. 500-ban született: apja a műkaléi győztes Xanthipposz, anyja pedig az Alkmeonidák családjából származó Agariszté volt. Eredeténél és társadalmi helyzeténél fogva tehát az arisztokráciához tartozott; a politikai meggyőződés azonban nemcsak a származástól és a társadalmi helyzettől függ. Műveltségét a szofista Damónnál és a klazomenai Anaxagorasznál szerezte; barátai és tanácsadói közé tartozott Prótagorasz, a filozófus, Hérodotosz, a történetíró, Szophoklész, a drámaíró és Pheidiasz, a szobrász. A Kimón vezette arisztokrata párt virágkorában kezdte közéleti szereplését mint Kimón ellenfele. „Tekintettel arra, hogy nagyon gazdag volt, ifjúságában az osztrakizmosztól való félelmében nem foglalkozott politikával, a hadjáratokban azonban kitűnt a többi közül. De midőn Ariszteidész már halott volt, Themisztoklész száműzetésben élt, Kimón pedig hadjáratai miatt szinte állandóan távol volt a várostól, a nép mellé állt: a gazdag kisebbséggel szemben a szegény többség pártját választotta” — írja Plutarkhosz. Más szerzőkhöz hasonlóan ő is feljegyezi, hogy „Periklészben az előkelőség egyszerűséggel, a közügyekben tanúsított nagyvonalúság személyi szerénységgel és megvesztegethetlenséggel párosult”; állítólag elbűvölő külsejű férfi volt, és kiváló szónok. „Uralma nem csupán átmeneti virágkor rövid szakaszát jelentette. Negyven esztendeig állt az első helyen, olyan férfiak között, mint Ephialtész, Leókratész, Mürónidész, Kimón, Tolmidész és Thuküdidész; Thuküdidész bukása és száműzetése után tizenöt esztendeig egyfolytában és egyedül tartotta kezében az államhatalmat, mert minden évben őt választották meg sztratégosznak.”

Periklész azonban nem szabad államfőnek, esetleg miniszterelnöknek képzelünk. Plutarkhosz a gyakorlatban már nem ismerte az athéni demokráciát, és hasonló hibákba esett, mint amilyenek bennünket is fenyegetnek, ha megelégedünk arról, hogy az athéni kormány valójában a népgyűlés volt, s hogy — a hadvezéreken, vagyis a sztratégoszokon kívül — az állami tisztviselők évente váltakoztak. Periklész nem tartotta kezében az államhatalmat, hacsak nem képletesen értelmezzük ezt a szót, s végképp nem uralkodott egyedül; a tíz sztratégosz testületéhez tartozott, és formálisan ugyanolyan rangban volt, mint kilenc társa. Rendelkezett viszont azzal, amit a rómaiak *suprema auctoritas*-nak neveztek: tekintélye és befolyása az állam első helyére juttatta, úgyhogy a többség mindig (vagy majdnem mindig) az ő javaslatait fogadta el. Erre a helyre olyan úton került, amely az athéni demokráciában általános volt: választás útján. A választást szavazatszerző harc előzte meg, szavazatot pedig sokféleképpen (még becsületes módon is) lehetett szerezni. Ha Periklész egymás után tizenötször megválasztották sztratégosznak, az már nem lehetett demagógia műve vagy szennyes machinációk eredménye; a népet csak egyszer, legfeljebb kétszer lehet becsapni. I.e. 443-tól egészen haláláig, i.e. 429-ig „Athén első férfia” volt: ezt ugyan senki sem jelentette ki, de az egész nép elismerte; élete utolsó órájában büszkén mondhatta, hogy „őmiatta egyetlen athéni polgár sem öltözött feketébe”.

Periklész azzal érdemelte ki a nép bizalmát, hogy a nép érdekeit szolgálta; hitt népe képességeiben, büszkeségre nevelte az embereket, és csábító, de egyszersmind reális távlatokat állított eléjük. Bármilyen jó szónok volt, nem elégedett meg a szavakkal, hanem tettekre váltotta azokat, s közben sohasem lépte át a demokrácia határait. A tirannusoktól eltérően nem fegyveres csapatokra, hanem a többség szabad jóváhagyására támaszkodott. Szerinte a politikai győzelem nem csupán a nép jogainak törvénybe iktatására kötelezte őt, hanem arra is, hogy biztosítsa e jogok gyakorlásának anyagi feltételeit. A bírók számára például bevezette a napi két obolosz (obulus) fizetést: ilyen összeget keresett ugyanannyi idő alatt a munkás vagy a kézműves. A katonai szolgálatért fizetett terítést a békeidőkre is kiterjesztette, s más szolgálatokért szintén fizetést utalt ki. Sőt még a színházlátogatásért is napidíjat fizetett, hogy az előadásokat szegény polgárok is megtekinthessék. Gondoskodott arról, hogy a nagy kiadásokkal járó köteleességek (az ún. *leiturgiák*, mint például a hajók felszerelése, a színházi előadások pénzélése, ünnepségek rendezése stb.) a gazdagokra háruljanak; tiszteletdíjakkal még ösztönözte is őket, hogy kötelességeik teljesítésében versenyezzenek egymással. A közpénzekkel való gazdálkodást szigorúan ellenőrizte; az állam pénzeszközei a bányabérlektől, valamint a kikötőkben szedett adókból származtak. Periklész tekintélyéről az a tény is tanúskodik, hogy midőn egyszer tíz talentummal fizette meg egy spártai tisztségviselő Athén érdekében tett szolgálatait, az elszámoláskor „szükséges kiadásként” könyvelte el a hatalmas összeget, s a népgyűlés ezt egyetértően tudomásul vette, mint Plutarkhosz írja, „a tett háttére iránti legkisebb kérdezősködés és vizsgálódás nélkül”.

Periklész a külpolitikában is olyan módszerekkel élt, mint a belpolitikában. Nem vállalkozott semmire, amivel a népgyűlés nem értett egyet; mikor meg ő nem értett egyet a túlságosan nagyralátó vagy kalandos tervekkel, meg tudta győzni igazáról a népgyűlést. Ha arról volt szó, hogy görög

államnak kell segítséget nyújtani a barbárok ellenében, az úgy világos volt; ilyen esetben Athén minden erejét megmutatta. „Periklész hadjáratai közül a kherszonnézosi volt a leghíresebb (a mai Dardanellák nyugati partvidékén), mert megvédelmezte az ottani helléneket. Ezzel véget vetett a hosszú és súlyos háborúnak, amelytől ezek a végek szenvedtek, mivelhogy a barbárok közvetlen szomszédságában terültek el, és lakosságuk sínylette a barbár hordák támadásait — írja Plutarkhosz. — Nagy és tökéletesen előkészített hadjáratot vezetett a Fekete-tengeren. Mindent teljesített, amit az ottani hellének kértek, és szívélyesen viselkedett velük szemben. A környék barbár törzseinek megmutatta a hatalom nagyságát és a bátorságot, amellyel az athéniak bárhová elhajózhattak, és úgy viselkedhettek, mint a tengerek igazi urai.“ A görög államok közti viszonyok azonban sokkal bonyolultabbaknak bizonyultak. Athén fellendülése szálla volt Spárta szemében: a spártai vezérek végül is kiváltak a déloszi szövetségből, és külön szövetséget kezdtek szervezni. Periklész azzal demonstrálta Athén hatalmát, hogy száz háromsorevezőst vezetett a Peloponnészosz partjaihoz; számos Spártához csatlakozó államot legyőzött, de minden győzelmével csak egy-egy szöveget vert a görög egység koporsójába. A Spárta elleni háborút azonban igyekezett elkerülni, és az első összecsapások után harminc évre szóló békeszerződést kötött Spártával. Athén szövetséges államaiban minden eszközzel az athéni befolyás megerősítésére törekedett; ha lázadoztak ez ellen — mint például Euboia —, fegyverrel verte le ellenállásukat. Megszavaztatta a Szamosz elleni háborút; Szamosz ugyanis nem hallgatott rá, mikor felszólította a görögöket, hogy szüntessék meg a Milétozzal való ellenségeskedést. Győzött, s a szamoszi oligarchikus kormányt demokratikus kormánnyal helyettesítette. A szövetségesekkel szemben tanúsított politika persze ellentétben állt azokkal az elvekkel, amelyek szerint Athén a saját belügyeit intézte; ezen még az a tény sem változtatott, hogy Periklész mindezt az athéni nép jóváhagyásával vitte véghez. „Különböben nem engedett a polgárok nyomásának, és nem hagyta magát általuk vezetett, midőn erejüktől és szerencséjüktől megrészgölyme kedvet kaptak Egyiptomra — írja Plutarkhosz. — Sőt egyesek Etruriáról és Karthágóról álmodoztak... De Periklész elnyomta az efféle túlkapásokat, és kordában tartotta az idegen ügyekbe való beavatkozás utáni vágyakat.“

A sok költséges építkezés és a kulturális fejlődés nagyvonalú támogatása ugyancsak része volt Periklész politikájának. Az ezen a területen elért sikereivel szerezte talán a legnagyobb érdemeket Athénban: felélénkítette a gazdasági életet, a széles néptömegek számára munkalehetőséget teremtett, felszabadította a művészek alkotóerejét. Naggyá és híressé tette Athént: s a régi nagyság, a régi dicsőség bizonyítékai mindmáig fennmaradtak, bár csaknem két és fél évezred múlt el azóta. Az emlékek óriási jelentősége megkívánja, hogy aprólékosabban foglalkozzunk velük, ezt azonban későbbre halasztjuk. Am itt kell elmondanunk azt, hogy Periklésznek — minden érdeme ellenére — szüntelenül harcolnia kellett politikai ellenfeleivel, főként az arisztokratákkal. Figyelembe véve közkedveltségét és feddhetetlen életmódját, csak ritkán mertek közvetlenül ellene támadni; munkatársait és barátait annál gyakrabban bántalmazták. Az arisztokraták erre főleg az areiopagoszban elfoglalt pozíciójukat használták fel, amely minden reform után megmaradt. Periklész tanácsosát, Anaxagoraszt istentagadás miatt ítélték el, mert azt állította, hogy a Nap izzó anyag, s ezzel megsértette Héliosz istent. Barátját, Pheidiaszt azért akarták elítélni, mert állítólag sikkasztott az Athéné istennő szobrára szánt aranyból; midőn ezt nem tudták bebizonyítani, istentagadás vádjával ítélték el, mivelhogy Athéné pajzsán Periklészt és önmagát is ábrázolta (ráadásul olyan rafináltan, hogy szinte senki sem ismerte fel). Periklésznek egyebek között azt is szemére vetették, hogy szeretőt tart, „akit naponta csókol“; a szép és okos milétozzi Aszpasziáról volt szó, akit ugyancsak az areiopagosz elé állítottak (szintén istentagadás vádjával), de valahogy megvédte magát.

Mindez azonban az athéni demokrácia általános gyakorlatához tartozott, akárcsak az a tény, hogy Periklész nem engedte korlátozni ellenfelei demokratikus jogait és a joggyakorlás lehetőségét, melyet az alkotmány biztosított számukra.

Milyen volt hát ez az alkotmány, amikor számos forradalom és reform után — Szolontól Kleiszthenészen és Ephialteszön keresztül Periklészig alakulva — megkapta „klasszikus formáját“? Mindenekelőtt biztosította a polgárok szabadságát és jogait; mindenki egyforma politikai jogokkal bírt, egyforma törvényeket kellett tisztelni, a törvény előtt mindannyian egyenlőek voltak. Minden polgár minden állami hivatalt betölthetett, mégpedig választás alapján; azokba a hivatalokba és tisztségekbe, melyeknek betöltéséhez nem kellett szakképzettség, sorsolással választották a tisztségviselőket. S az alkotmány azt is biztosította, hogy az állam úgy teljesíthesse funkcióját, amint azt az uralkodó osztály érdekei megkívánták: az uralkodó osztályt akkor Athén polgárai alkották.

Az államhatalom legfelső szerve — a hagyományhoz híven — a népgyűlés, vagyis az *ekklesiia* volt. Döntött az állam minden kül- és belpolitikai kérdésében, az összes állami hivatali feladatokat őrizte, és a legfelső bíróság funkcióját is betöltötte. Havonta 2-4 alkalommal gyűlt össze az Akropolisz alatti Pnux dombon; a népgyűlésen minden húsz éven felüli athéni polgár részt vehetett. Közösén tárgyaltak és közösén határoztak; minden polgár szabadon beszélhetett, bármilyen javaslatot előterjeszthetett — függetlenül a gyűlés programjától —, és mindenki szavazhatott (kézfelemeléssel vagy a szavazójel urnába dobásával). Csupán az alkotmányellenes törvények javaslatát korlátozták; az athéni demokrácia így védekezett a deformáció vagy talán az önmegsemmisítés ellen (a szankció pénzbírság, kivételes esetekben halálbüntetés volt). A legfelső végrehajtó szerv a tanács, vagyis a *bulé* volt. Ötszáz tagját sorsolással választották, minden phüleből százat; a tanács megtárgyalta a népgyűlés elé terjesztendő ügyeket, véleményt mondott róluk, és — a népgyűlés irányelvei szerint — az adminisztrációs és az ellenőrző munkákat végezte. A legfelső bírói szerv az esküdtszék, a *héliaia* volt; csak a népgyűlés állt fölötte; a *héliaia* hatezer tagját (minden phüleből hatszázat) egy évre választották sorsolással. A régebbi államszervek közül tovább létezett az arkhónok testülete, ennek azonban nem volt politikai jelentősége. Az areiopagosz vallási és kultikus ügyekben ítélező bírósággá változott. A tíz sztratégosz testülete ugyancsak megmaradt, de csak a hadsereg vezérkarát képezte, alá volt rendelve a tanácsnak és a népgyűlésnek; nem politikai szerv lévén, tagjait nem sorsolással jelölték ki, hanem következetesen szakembereket választottak, akár többször is egymás után. A műszaki és a gazdasági szolgáltatásokat végző hivatalnokokat is (a kikötők és a hajógyárak gondnokait, a piacfelügyelőket, az írnokokat stb.) hasonló szempontok alapján választották. A rendőrszolgálatot egy állami rabszolgákból szervezett fegyveres testület végezte; a hatalom egyébként következetesen a szabad nép kezében volt.

„Olyan alkotmányunk van — mondta Thuküdidész szerint i.e. 431-ben az elesett katonák fölött tartott »halotti beszédében« Periklész —, mely nem szomszédaink törvényeit utánozza: inkább példakép mások számára, mint más alkotmányok a mi számunkra. (Rendszerünket) demokráciának hívják, mivel államügyeinket nem a kevesek, hanem a többség intézi. Ha személyes dolgainkról van szó, a törvény előtt mindannyian egyenlők vagyunk; ha viszont a tekintélyről van szó, nos, községünkben senkit sem társadalmi hovatartozása szerint tisztelünk, hanem (személyi) kiválóságaiért; sőt még a szegénység és az alacsony származás sem akadályozhat meg senkit abban, hogy tisztséget érjen el, feltéve, ha cselekedni képes a község javára. Közügyeinket nagyvonalúan irányítjuk, s magánjellegű kapcsolatainkban sem akadályozzuk meg szomszédunkat, hogy olyasmit tegyen, amiben örömet leli... Hivatalainknak és törvényeinknek engedelmeskedünk; főleg azoknak a törvényeknek, amelyek az elnyomottak érdekeit védik, s azokat is tiszteletben tartjuk, amelyek ugyan nincsenek írásba foglalva, de megsértőjüket mindenki megveti... Lehetővé tesszük, hogy a szellem a napi munka után többféle módon is felüdülhessen; évről évre versenyeket és ünnepségeket rendezünk, de hajlékainkat is izléssel rendezzük be, úgyhogy az ebből fakadó öröm elűzi tőlünk a hétköznapi gondokat... Hála községünk nagyságának, az egész világból mindenféle termék áramlik hozzánk, az idegen tájak gyümölcsseit tehát ugyanúgy élvezhetjük és használhatjuk, mint a hazai föld áldásait... A mi poliszunk mindenki előtt nyitva áll, sohasem üzzük el az idegeneket, és abban sem akadályozzuk meg őket, hogy olyan dolgokat is lássanak és megismerjenek, amelyeknek el nem titkolásából és mutogatásából ellenségeink hasznot húzhatnak; mert inkább a cselekvőképességünkre támaszkodunk, mint a fegyverre vagy a cselre. A neveléssel is hasonlóan (vagyunk): ellenségeink kemény kiképzés útján érik el a katonai rátermettséget, a kiképzést pedig mindjárt a zsenge ifjúkorban kezdik, mi viszont szabadon és önállóan élünk, a harcban mégis ugyanolyan erősek vagyunk, mint ők... Inkább élénk értelmünk, mintsem tompa engedelmességünk száll szembe a veszéllyel, s inkább természetünknl fogva vagyunk becsületesek, semmint parancsra; ezenkívül az az előnyünk is megvan, hogy a jövődő megpróbáltatások miatt nem gyötörjük magunkat már előre... A művészetet szeretjük, de helyes mértékkel; a tudományt is szeretjük, ám ez a szeretet nem megy a férfiaság rovására. A gazdagság inkább jótettek, mintsem hivalkodó szavakra ösztönöz bennünket, s ami a szegénységet illeti, nem a szegénység beismerése a szégyen, hanem az, ha valaki nem igyekszik becsületes munkával kilábalni belőle. Házainkat és községünket gondozzuk, s habár mindegyikünknek más a foglalkozása, mindannyian jól ismerjük a közügyeket. Mi vagyunk talán az egyetlenek, akik a (közügyektől) távol maradókat nemcsak kényelemszeretőknak, hanem haszontalanoknak is tartjuk, s mi vagyunk talán az egyetlenek, akik a közügyekben helyes módon, közösén határozunk, vagy

legalábbis tárgyalunk. Nem hiszük ugyanis, hogy a szó árt a tetteknek, hanem ellenkezőleg: ártalmas dolog, ha nem okulkunk a szóból, mielőtt cselekedetre szánnánk magunkat... Egész poliszunk Hellasz iskolája; véleményem szerint minden egyes polgárunk alkalmas a legkülönbébb tevékenységek végzésére, s mindent leleményesen, kellemmel végez. S hogy ez nem csupán a jelen pillanatra előkészített hivalkodó beszéd, hanem tény és való, azt poliszunk nagysága is bizonyítja: ezt a nagyságot éppen az említett tulajdonságainknak köszönhetjük. Óriásnyomokat hagyunk magunk után, s ezekkel kiérdemljük a ma élő s a jövő nemzedékek csodálatát...”

Kétségtelen, hogy Periklész az athéni alkotmánynak csak a pozitív oldalait hangúlyozta beszédében. Nem olyan alkotmányként definiálta, amely a polgárok számára igen, de a nem polgárok számára nem biztosította a demokráciát. S ez éppúgy érthető, mint az, hogy nem nevezte ezt az alkotmányt a rabszolgatartók elnyomó eszközének. Am maradtak ránk olyan szövegek is, amelyek bírálták az athéni demokráciát; ezek közé tartozik például a közelebről ismeretlen pszeudo-Xenophón műve: „Az athéni alkotmányt nem tartom helyesnek, mivel a rossz embereknek nagyobb jólétet biztosít, mint a jóknak... A szegény és a közönséges emberek ott előnyben részesülnek az előkelőkkel és gazdagokkal szemben... A rabszolgák és a nem polgárok Athénban olyan féktelenek és csintalanok, mint sehol másutt; ott nem szabad megütnöd a rabszolgát, s a rabszolga nem tér ki az utadból... Magának a népnek azonban megbocsátom a demokráciát, hiszen mindenkinek megbocsátható, hogy jó községben akar élni.” Az arisztokrácia vagy az oligarchia hívének, a rabszolgatartó érdekek képviselőjének a szavai ezek. Bízást hozzácsatolhatjuk őket az athéni alkotmány dicséretéhez.

Ami az athéni alkotmány negatív oldalait illeti, néhányról már beszélünk; a többit majd a peloponnészoszi háború eseményeinek tárgyalásakor vesszük sorra. Ezek a negatív vonások a rabszolgatartó társadalmi rendszer belső ellentéteiből, a polgárok formális egyenlőségének túltékeléséből, a demagógia és az intrikák elburjánzásából, a rosszindulatú és támadó közepszernek biztosított túlságos szabadságból fakadtak. Nincs értelme, hogy ezt elhallgassuk; az athéni demokráciának — mint minden emberi alkotásnak — nemcsak értékei, hanem hibái is voltak.

I. e. 464-ben, „Zeuxidamosz fia, Arkhidamosz spártai király uralkodásának negyedik esztendejében olyan hatalmas földrengés pusztította el Spártát, amilyenről még emberi fül nem hallott. A spártai föld sok helyütt besüppedt, a Taigetosz hegység egyes csúcsai leomlottak, a város egyenlővé lett a földdel: öt ház kivételével minden épület összedőlt — olvassuk Plutarkhosznál. — Arkhidamosz azonnal felismerte, milyen veszélyt hozhat Spártára ez a szerencsétlenség. Látván, hogyan igyekeznek az emberek kimenteni házukból a legértékesebb holmikat, riadót fújatott, mintha ellenség közeledne, hogy a spártaiak felfegyverkezzenek, és a lehető leggyorsabban köréje gyűljenek. Ez mentette meg Spártát. A heilóták ugyanis már minden oldalról összefutottak, hogy megtámadják azokat a spártaiakat, akik túléltek a katasztrófát. De mivel csatasorba állva találták a sereget, visszatértek telepeikre, és nyílt háborút indítottak; nem egy metoikosz is a pártjukra állt, és a messzéniaiak is csatlakoztak a háborúhoz.” A heilóták tehát nem akarták elszalasztani a csábító lehetőséget, hogy rabszolgatartóikkal leszámoljanak, a messzéniaiak pedig elérkezettnek látták az időt, hogy — két elvesztett háború után — ismét kivívják szabadságukat; a heilóták lázadása és a messzéniaiak tömeges felkelése katasztrófális helyzetet teremtett Spártában. A spártaiaknak nem maradt más hátra, mint hogy követet küldjenek Athénba. A követ „sápadtan az oltár elé ült, és katonai segítséget kért”.

Az athéni közvélemény nem volt egységes. A polgárság döntő többsége ellenezte, hogy segítsenek Spártának. A perzsák elleni közös harcban szerzett spártai érdemeikről és áldozatokról ugyan senki sem feledkezett meg, de azóta sok minden megváltozott; Spárta nem vette figyelembe az összgörög érdekeket, és mindenekelőtt saját hatalmának megerősítésére törekedett. Sokan felidéztek, mennyire ellenezte Spárta, hogy — a perzsákkal folytatott harcban szerzett tapasztalatok alapján — Athént várfalakkal erősítsék meg, és Themisztoklész csak csellel tudta megakadályozni, hogy a várfalak miatt nyílt konfliktus törjön ki. Mások arra mutattak rá, hogy Spárta mindenütt az arisztokratikus és oligarchikus kormányokat támogatja, a demokráciát pedig elnyomja. Ephialtész a népgyűlésen elhangzott beszédében azt ajánlotta, hogy „Athén ne állítsa talpra vetélytársát, hanem hagyja azt romokban heverni, hogy Spárta büszkesége el legyen taposva”. Egyedül Kimón merete hirdetni, hogy „Athén és Spárta közös fogatot húzó két ló”, s így „Athénnak nem szabad túrnie, hogy társa elvesse, nehogy aztán sántítson Hellasz”. Ez az álláspont győzött, és Kimón Spárta segítségére küldték.

Kétségtelen, hogy Kimón — az összgörög érdekek keretén belül — a rabszolgatartó osztály sajátos érdekeit is szem előtt tartotta: a heilóták, a spártai állami rabszolgák győzelme alapjaiban rengette volna meg a rabszolgatartó rendszert. De Spártában Kimón is hamarosan kellemetlen helyzetbe került: bár arisztokrata volt, demokratikus államot képviselt, s míg otthon konzervatívnak számított, Spártában veszélyes radikálisnak tűnt fel. Az athéni katonák nem titkolták, hogy fenntartásokkal viseltetnek a spártai rendszerrel szemben, és hogy helytelenítik a heilótákkal való kegyetlen bánásmódot; a messzéniaiak szabadságharcával pedig nyíltan rokonszenveztek. A spártaiak már i. e. 462 végén elhatározták, hogy megszabadulnak kétes szövetségeseiktől; köszönetet mondtak Kimónnak és minden athéninak, de a felkelőkkel — úgymond — már maguk is elboldogulnak. Mégis nyolc hosszú esztendőre volt még szükségük, hogy ezt a „harmadik messzéniai háborút” is győzelemmel fejezzék be. A spártaiak javára írhatjuk, hogy a levert messzéniaiakat katonai tiszteletadással szabadon engedték, és megengedték nekik, hogy elhagyják szülőföldjüket. Az athéniai aztán a Korinthuszi-öböl északnyugati partvidékén, a stratégiai fontosságú Naupaktoszban telepítették le őket (a későbbi velencei Lepantóban; ez főleg az 1571-es tengeri csatáról ismert: a „keresztény liga” kis hajóhada itt semmisítette meg a török flottát).

Kimón hadjáratának kudarca csupán azt a tényt erősítette meg, hogy Spárta és Athén szövetségének végérvényesen befellegzett. Utaik egyébként már régen szétváltak, rögtön azután, hogy megszűnt a perzsa nyomás, amely együttműködésre kényszerítette őket. Később az összgörög politika koncepciója miatt keveredtek viszályba, mivel a koncepció megvalósítására mindketten magukat tartották elhivatottnak. Ennek nem a különböző pszichikai alkattal magyarázott „hagyományos rivalitás” volt az oka: inkább az érdekek különbözőségéről volt szó. Politikai és gazdasági rendszerük különböző volta is fontos szerepet játszott: ez a különbözőség a perzsa háborút követő első évtizedekben érte el tetőpontját. A perzsák fölött aratott győzelem Athénban a demokrácia felvirágzásához, rohamos gazdasági és kulturális fejlődéshez vezetett; Spárta megakadt a fejlődésben, és állandó válsággal küszködött. Mint az i. e. 464. évi földrengés idején világossá vált, válságos helyzetben csupán katonai erejére támaszkodhatott. Ez pedig semmi jóval sem kecsegtetett.

A perzsa háború után Spártában látszólag semmi sem változott. Továbbra is a harminctagú gerúszia uralkodott, továbbra is összejött az apella, ephoroszokat választottak, a férfiak a gyakorlótereken töltötték napjaikat, a közös étkezéseken pedig továbbra is a hagyományos ecetes fekete levest fogyasztották. Csakhogy azok az idők, mikor a „gazdag spártai” megnevezésnek még tréfás kicsengése volt, elmúltak; a győzelmes háborúk megbontották az egyenlők spártai közösségét. Spártába behatolt a gazdagság, méghozzá a hátsó ajtókon, s mindenekelőtt a királyokat és a hadvezéreket rontotta meg. A gerúszia vénei kitaróan védelmezték az ősi rendszert, amely a társadalmi vagyoni gazdasági eszközökkel való gyarapításához nem biztosított elég teret. Mihelyt tehát Spártában a szegénység megszűnt erény lenni, egyetlen kiút maradt: munka nélkül gyarapítani a vagyont. Tehát háborúkkal.

Már láttuk, hogy némelyik spártai király nem volt a becsületesség mintaképe; a perzsa háborúk után azonban Spárta királyai úgyszólván a kapzsiság és az árulás bajnokai lettek. Pauszaniasz, a plataiai győztes, elfoglalta a perzsa vezér sátrát, és — a hagyományok és a szokások ellenére — a kincstárral együtt magának tartotta meg. Fényűző keleti ruhákat kezdett viselni, ékszerekkel díszítette fel magát, és — perzsa divat szerint — csomóra kötötte a szakállát; de a perzsa egyeduralkodó hatalma is megtetszett neki. Mikor aztán a bíróság elé idézték, nem félt megjelenni, hiszen a perzsa aranyakon a bírakat is megvásárolta. Aztán a hadseregével saját szakállára — s a saját zsebére — háborúba indult. Bár nemrégén még a legszigorúbb büntetést kérte a kollaboránsok fejére, titkos kapcsolatba lépett a perzsa királlyal, megígérte neki, hogy államfordulatot hajt végre Spártában, és megkérte a perzsa királynő kezét. Egyik tisztje azonban felbontotta a levelet, amelyet a perzsa királynak kellett volna átadnia, s a levél végén a következő utasítást olvasta: „A küldöncöt kivégezni. Szokás szerint.” A tiszt ezt jelentette a gerúziának, a gerúszia megindította a vizsgálatot, és megállapította, hogy Pauszaniasz hazaárulást követett el; valamelyik megvesztegetett bíró azonban még idejében figyelmeztette őt, s így Pauszaniasz a templomba menekült. A szent menedékjogot senki sem merte megsérteni; elhatározták tehát, hogy befalazzák a templom bejáratát: az első téglát Pauszaniasz anyja hozta. A műkaléi győztes Leótiukhidész királyt meg a thesszáliai intervenciók hadjárat során vesztegették meg; midőn sátrában egy arannyal teli ruhaujjat találtak, félelmében elmenekült: azt sem tudjuk pontosan, hová. Ha a királyt nem lehetett megvesztegetni — például Pleisztónaktoszt —, mert túl fiatal volt, másként is el lehetett intézni a dolgot; Periklész a király tanácsadóját fizette le, s az eredmény ebben az esetben is ugyanaz volt.

Ha igaz, hogy az államrend tulajdonosáit a vezetők testesítik meg, Spárta igen rosszul állt. Persze a korrupció más — antik és nem antik — rendszerekben is ismert, de az állam legfőbb képviselőit általában nem érinti. Spártában annyival komolyabb volt a helyzet, hogy a korrupció az államrend egyik alapkövét, a polgárok vagyoni egyenlőségét ásta alá. Sokkal súlyosabb következményekkel járt azonban az a tény, hogy az elavult intézmények páncéljába szorított spártai gazdaság gyakorlatilag egyáltalán nem fejlődött. A Lükurgosznak tulajdonított archaikus törvények a spártaiaknak mindennemű produktív tevékenységet megtiltottak. A spártai gazdaság fő ágazata a perzsa háborúk után is a mezőgazdaság maradt; a mezőgazdasági munka a heilóták kötelessége volt, akiknek az egész többlettermést (sokszor a saját célokra szükséges termés egy részét is) be kellett szolgáltatniuk uraiknak. Mivel a spártaiak ezt az egész többlettermést felélték. Mezőgazdaságuk nem lépett túl az egyszerű reprodukció keretein. A perioikoszok művelte kézműiparban sem uralkodtak sokkal fényesebb viszonyok; az ércbányászat és a vasgyártás csaknem kizárólag a fegyverkészítést szolgálta. A tengeri és külkereskedelmet a spártaiak elhanyagolták, a pénzüggel és a gazdasági tevékenység más ágazataival sem törődtek, hiszen tisztelték a törvényeket. Olyan emberi gyarlóságokkal sem foglalkoztak, mint például a színház vagy a filozófia. Egyetlen mesterségük a katonai szolgálat volt.

A korabeli Athén egészen máshogy festett. Mezőgazdasága is fejlettebb volt, noha a mezőgazdaságot a perzsa háborúk után más ágazatok megelőzték; a haszon a földtulajdonosok kezében maradt, úgyhogy a termelés bővítését szolgálhatta. Az állami bányákat vállalkozók bérelték ki, s ezáltal jelentős hasznot hajtottak. Felvirágoztak a kisiparosműhelyek; a nagy ipari *ergasztériák*, amelyek a rabszolgák tucatjait foglalkoztatták, az elért haszon szempontjából a tengeri kereskedelemmel is állták a versenyt; a tengeri kereskedelem volt egyébként az athéni gazdaság legjövedelmezőbb és leggyorsabban fejlődő ágazata. Spártában tíz-tizenöt rabszolgát tartott el egy urat; Athénban egy rabszolga naponta egy-két oboloszt, azaz évi 50—100 drachmát keresett tulajdonosa számára (K. J. Beloch számításai szerint; Beloch számításait V. Sz. Szergejev is helyesnek találja). A teljes és nem teljes jogú athéni lakosság többsége produktív munkát végzett, tehát keresett. Szolgáltatukért a katonákat is jutalmazták; ezt a jutalmat abból az összegből fizették, amelyet a szövetségesek adtak a katonai kötelezettség alól való felmentés fejében, tehát nem az athéni állami költségvetést terhelte.

A többi görög államban és városban is hasonló helyzet uralkodott, mint Athénban, noha gazdasági és kulturális fejlődésük — különböző okokból — lassúbb iramú volt. Így volt ez még azokban a városokban is, amelyeket leromboltak a perzsák, s amelyek feltámadtak romjaikból. Egyedül Spárta stagnált, egyedül Spárta nem jutott ki belső válságából. Ennek ellenére vezető szerepet akart játszani Görögországban.

Remélhette-e Spárta, hogy eléri célját?

Talán igen, hisz kiváló hadsereggel rendelkezett!

Persze a napfényes Hellaszban Athén is ugyanolyan igényekkel lépett fel, mint Spárta. Sőt Athén már hamarabb munkálkodott a hegemonia megszerzésén: tekintettel hajóhadára, vezető szerepet játszott a déloszi szövetségben, a perzsaelles harc élére állt, a thrákiai és a fekete-tengeri görögök védelmére kelt, és megíúsította a Küpros elfoglalására irányuló utolsó perzsa kísérletet. Mindezekben a harcokban Athén hozta a legnagyobb áldozatot.

Spárta nem vett részt a görögök közös ellenségeivel folytatott harcokban; mindenekelőtt a saját helyzetét akarta megerősíteni. Konaságot küldött Boiótiába, Phókiszba és Thesszáliába, hogy ott megszüntesse Athén befolyását; ez részben sikerült is neki. Elcsalogatta Argosztól Mükénét és Tirünszt, majd megtámadta Argoszt; az argosziak azonban megvédték magukat, s visszavágásként Mükénét és Tirünszt is felgyújtották. Spárta Athén ősi ellenségeivel, Megarával és Aiginával barátkozott, és szövetségi szerződést kötött velük. Támogatta Athén kereskedelmi vetélytársát, Korinthoszt, s fokozatosan saját pártjára állította a déloszi szövetség tagállamainak egy részét; végül megalapította az ún. peloponnészoszi szövetséget. Az athéniai hiába igyekeztek ebben megakadályozni; Periklész peloponnészoszi hadjárataival csak még jobban elidegenítették maguktól a spártai szövetségeseiket. A déloszi szövetség maradványait tehát átalakították athéni szövetséggé, tagállamait pedig szigorú ellenőrzésnek vetették alá. Figyelmen kívül hagyva az olyanféle panaszokat, hogy a szövetség tagállamaival „nem mint szövetségeseikkel, hanem mint alattvalóikkal” bánnak, a szövetségen belül megerősítették vezető szerepüket, a szövetségi kincstárat áthelyezték Athénba, s a szövetségi ügyekben is Athénban döntöttek; így keletkezett az

„athéni birodalom“ (*arkhé*). Athén azonban nem adta fel a görög egység feltámasztásának gondolatát: Periklész kezdeményezésére i.e. 446-ban pánhellén kongresszust hívtak össze Athénban, melynek első pontja „a barbárok által felgyújtott templomok újjáépítésének megbeszélése“, fő feladata pedig „a hellének közti békéről és együttműködésről szóló egyezmény megkötése“ lett volna. A kongresszus azonban — Spárta ellenkezése miatt — nem jött össze, és Görögország végérvényesen két tömbre szakadt. Periklész tehát legalább a tömbök összecsapását próbálta megakadályozni. Tíztagú küldöttséget menesztett Spártába azzal a javaslattal, hogy kössenek harminc évre szóló békeszerződést. A spártaiak — miután felmérték erőiket — elfogadták a javaslatot.

A harminc évre szóló szerződés — mint tudjuk — i.e. 445-ben lépett hatályba, de a béke mindössze tizennégy esztendeig tartott. I.e. 431-ben kirobbant a görögök testvérgyilkos háborúja, a huszonhét évig húzódó peloponnészoszi háború. Mint minden polgárháború (hiszen az volt), borzalmaival ez is túlszárnyalta az idegenekkel vívott háborúkat. „Soha korábban ennyi várost el nem foglaltak, ki nem irtottak a hellének, akár a barbárok, akár egymás ellen harcoltak — írja a háború szemtanúja és történetírója, Thuküdidész. — Olyan dolgok, amelyekről korábban csak hallomásból vagy szóbeszédből tudott az ember, s amelyeket csak ritkán igazolt a tapasztalás, most egyszerre elvesztették hihetetlen voltukat...“

A peloponnészoszi háború közvetlen oka sokkal banálisabb dolog volt, mint, mondjuk, az első világháborút megelőző sarajevói merénylet. Korinthusz az epidamnoszi intervenció során (Epidamnoszban demokratikus fordulatra került sor, mire Korinthusz közbelépett) háborúba keveredett Athén szövetségesével, Kerkürával; Athén erre tíz hajót küldött Kerküra segítségére: az athéni hajók rövid harc után megfutamították a korinthuszi flottát. Korinthusz erre néhány szakasz katonát küldött Poteidaiaiba, amely ugyan Korinthusz gyarmata, de Athén szövetséges volt. Az athéniak innen is kiűzték a korinthuszi katonákat. Korinthusz ezért Spártába ment panaszra, és arra kérte a spártaiakat, büntessék Athént háborúval, és állítsák helyre a békét. („Hiszen a háború csak megerősíti a békét“, argumentáltak a követek, mint beszédünkben olvashatjuk.) Korinthuszhoz csatlakozott Megara — mivel Athén nem engedte be kikötőibe a megarai hajókat (Megara ugyanis elfoglalt valami szent területet, amely kisebb volt bármelyik repülőterénél) —, Megarához pedig Aigina. A spártaiak összehívták a peloponnészoszi kongresszust, s a kongresszus ultimátumot küldött Athénnak: elsősorban azt követelték, hogy az athéniak száműzzék az Alkmeónidákat (tehát mindenekelőtt Periklészt), az Alkmeónidák ősei ugyanis vétkesek a „különi gyilkosságban“, másodsorban pedig, hogy minden szövetségesük számára biztosítsák az autonómiát (tehát szüntessék meg az athéni szövetséget). A népgyűlés — Periklész javaslatára — elutasította az ultimátumot, megkezdődhetett a háború. „Meggyőződésem szerint a legigazibb ok, amelyről azonban a legkevesebbet beszéltek, az volt — foglalja össze a helyzet elemzése után Thuküdidész —, hogy az athéniak hatalmának növekedése aggodást keltett a lakedaimóniakban, és háborúra készítette őket.“

A háború részletes leírása nem lenne nehéz feladat: csak Thuküdidész művét kellene idéznünk, kiegészítve a Xenophón művéből vett idézetekkel. Nem is volna érdektelen olvasmány, hiszen azóta is kevés háborút írtak le oly történelmi hűséggel, megkülönböztetve a fő és a mellékes dolgokat, olyan drámaisággal és olyan szomorúsággal: mert Thuküdidész valóban szomorúságot érzett a hősi és kegyetlen harcok hiábavalósága miatt, amelyekben a barátok is úgy gyilkolták egymást, mint akik soha azelőtt nem találkoztak. A két műnek azonban csak rövid tartalmát közölhetjük: a hosszú esztendőek eseményeit néhány rövid sorba, az epizódok ezreit két-három konklúzióba kell belezúfolnunk.

Az egymással szemben álló katonai erők kezdetben egyensúlyban voltak. Athén mindjárt 29 000 nehézfegyverest, 1200 lovas katonát, 1600 íjászt és megfelelő mennyiségű segédcsapatot állíthatott harcba. A peloponnészosziak szárazföldi serege ennek körülbelül egyharmadával volt nagyobb, az athéniak 300 háromsorevezősből álló flottája viszont körülbelül kétszeres túlerőt képviselt a tengeren. Athént ezenkívül kitűnően lehetett védelmezni; a várost védte Themisztoklész erődítménye, aztán a két „hosszú fal“ (amelyet Periklész építtetett a várostól Pireuszig), végül a „phaléroni fal“, amely Athén másik kikötőjét fedezte. Az emberek számát és az anyagi forrásokat tekintve is Athén volt előnyösebb helyzetben; némelyik szövetségére azonban nem számíthatott, az élelmiszer-behozatalt

Athén, az Akadémia. Az újjörög épülete az 1859—1885-ös években épült T. Hansen tervei alapján. Az előtérben ión oszlopokat látunk Droszosz szobraival, amelyek Pheidiasz Athéné-, illetve Leókhársz Apollón-szobra alapján készültek

Aphaia istennő aiginai temploma. Az i. e. V. század elején épült. Szobordiszei ma Münchenben vannak

Korinthosz. Apollón temploma az i. e. VI. század harmadik negyedéből. Harmincnegyzet
tő háborúkkal és földrengésekkel dacolva — hét még ma is áll

A szalamiszi gimnázium. A palaisztra oszlopcsarnoka az i. e. III. században épült; az i. sz. I–II. században építették újjá, amikor Szalamisz Küprosz legjelentősebb városa volt

A Parthenón, azaz Athéné Parthenosz temploma az Akropoliszon. Az i. e. 447—432-es években épült pentelikoni márványból. Az építkezés művészeti vezetője Pheidiasz, építésze Iktinosz volt; a templomot Periklész szentelte fel i. e. 438-ban

A Római agora. Az i. e. II—I. évszázadból származó athéni teret Hadrianus császár korában oszlopcsarnokkal díszítették (mai állapot)

Az Erekhtheion, azaz Athén védőisteneinek temploma az Akropoliszon a kariatidák csarnokával. Márványból készült, csak balról a második kariatidát helyettesíti az 1802-ben Angliába vitt eredeti cementöntvénye. Az i. e. 421—406-os években épült

A Kerameikosz. Temetkezőhely az ókori Athén fazekasok lakta elővárosában. Az itt levő sírok az i. e. XII. — i. sz. V. századokból származnak (mai állapot)

A mükénéi Oroszlánkapu. Az i. e. XIII. század közepén épült, s a knósszoszi típusú oszlop mellett álló oroszlánok az európai szárazföld legrégebb ismert szoborművei

Agamemnón maszkja. H. Schliemann találta 1876-ban Mükénében. Vert aranyból készült az i. e. XVI. században (Athén, Nemzeti Régészeti Múzeum)

A knósszoszi palota oszlopcsarnoka. A. Evans rekonstruálta az i. e. XVI. századból származó eredeti építőanyag részleges felhasználásával

Arany és ezüst intarziás mükénéi fegyverek. Az i. e. XVI. században készültek. A felső kettőt Püloszban, az alsót Mükénében találták (Athén, Nemzeti Régészeti Múzeum)

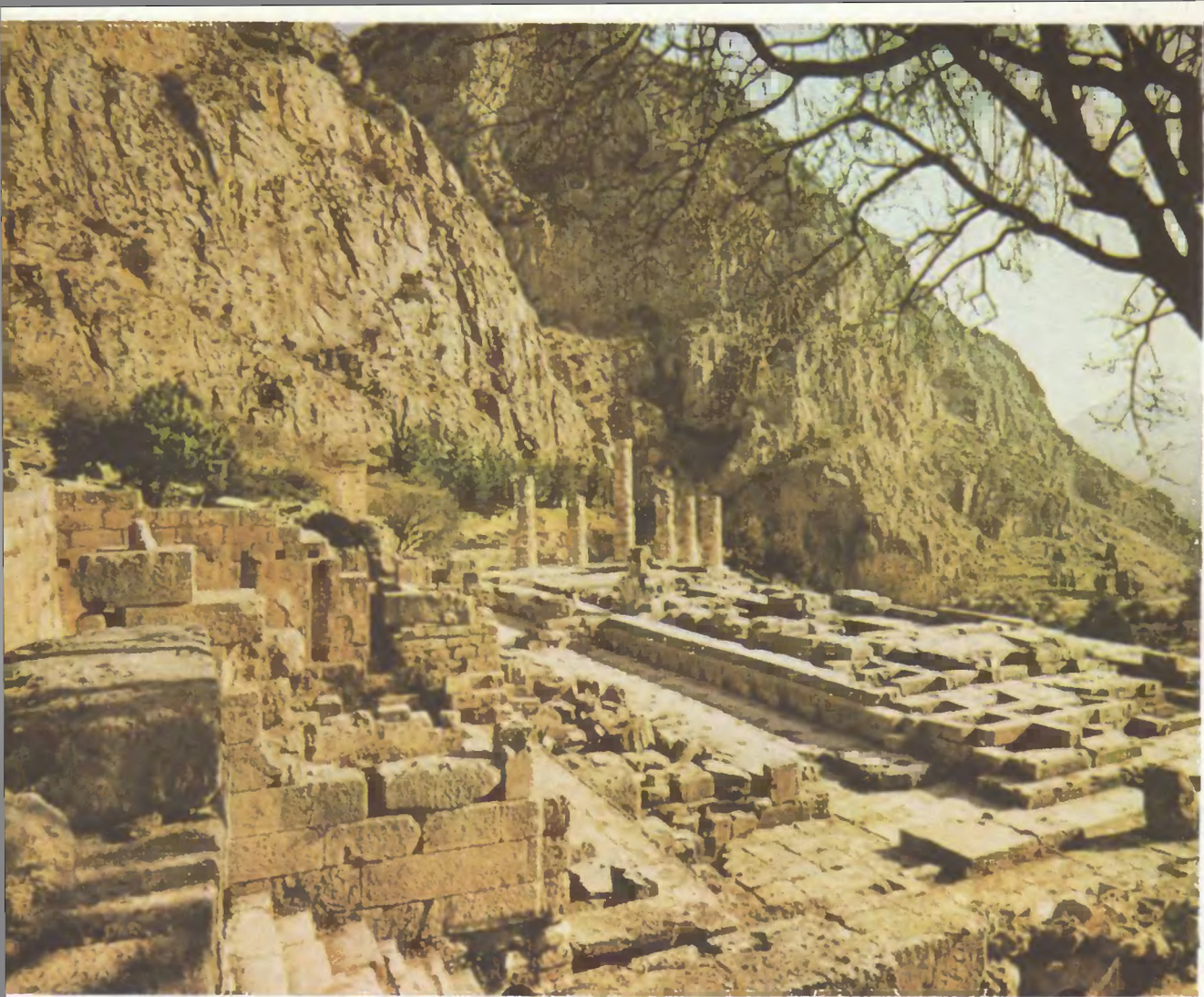
Athén delphoi kincsháza. A perzsáktól elvett zsákmányból építették a marathóni ütközet emlékére az i. e.
490—484-ös években

A poszeidóniai (paestumi) templom. Az i. e. V. század elején építették, valószínűleg Athéné istennő tiszteletére

A delphoi tholosz. Egy ismeretlen rendeltetésű kör alakú építmény maradványai az ún. Márványterazon. Kb. az i. e. IV. század második negyedéből származnak

Apollón delphoi temploma. Az i. e. 370—340-es években már harmadszor építették át, képünkön ennek a harmadszor átépített templomnak a maradványai láthatók. A háttérben a Phaidriaszok, a Parnasszosz sziklás kiszögellései

A knósszoszi palota trónterme. Az élénk színű, részben kiegészített falfestmények az i. e. XV. században készültek. Az eredeti alabástrom trónszék ma az iraklioni múzeumban látható

Minosz knósszoszi palotája. Északi szárnya az oszlopsorral és a freskókkal az i. e. XVI. századból származik

Az olümpiai gimnázium. Az olimpiai játékok születési helyén ez volt a legnagyobb épület, amely testnevelési célokat szolgált. Az i. e. II. században épült

A Szúnon-fok Poszeidón templomának romjaival. A templom az i. e. V. század közepén épült

Braurón. Artemisz szentélyének maradványai. Attika egyik legrégebbi szentélyét — miután a perzsák lerombolták — az i. e. V. században újjitották fel

Lindosz. Az akropolisz, Athéné templomának romjaival (a templom az i. e. IV. sz. közepén épült). Lindoszt már Homérosz is említi a rhodoszi városok között; mindmáig lakott terület

Pella, a makedón királyság fővárosa. Feltárt épületmaradványok (i. e. III. század)

Athéné fegyverben. Az i. e. 450 körül készített bronzszobrot az Akropoliszon találták (Athén, Nemzeti Régészeti Múzeum)

Artemiszioni Zeusz. Az i. e. 460 körül készült bronzszobrot 1928-ban „halászták ki” a tengerből. Egyes kutatók szerint nem Zeuszt, hanem Poszeidón istent ábrázolja (Athén, Nemzeti Régészeti Múzeum)

*Mükénéi váza. A kratér díszítménye harci szekeret ábrázol, amelyen harcos és kocsihajtó látható; előttük Zeusz áll a „sors mérlegével”. Küproszon találták, s az i. e. XIV. század elején készült (Nikózia, Régészeti Múzeum)
Küprosz váza az i. e. VII. századból (Nikózia, Régészeti Múzeum)*

Akhilleusz megöli Pentheszileiát, az amazonok királynőjét. Vörösalakos festmény egy attikai csészén, i. e. 460 körül készült (München, Antiquarium)

Akhilleusz és Aiasz kockajátéka. Feketealakos festmény egy attikai amforán; Exekiasz készítette i. e. 530 körül (Vatikáni Múzeum)

Dipylon-váza. A geometrikus stílusú amfora az athéni Kerameikosztól származik, az i. e. 760—750-es években készült (Athén, Nemzeti Régészeti Múzeum)

Kharon, a holtak révése Hermésszel. Festmény egy fehér léküthoszon az i. e. 440 körüli időkből (Athén, Nemzeti Régészeti Múzeum)

A khairóneiai oroszlán. Az i. e. 338-ban vívott khairóneiai csatában elesett thébaiak emlékműve; a csatában II. Fülöp makedón király legyőzte a görög városállamok szövetséges hadait. Az emlékműnek csak a talapzatát újítták fel, a márványoroszlán eredeti

Pireusz, az antik Peiraieusz. Légi felvétel Athén fő kikötőjéről. Fent a külső és központi kikötő, az antik Kantharosz, alatta a Pasalimani kikötő, az antik Zea, jobbra lent a Mikrolimani kikötő, az antik Múnükhia

Parga. Nem messze, az Odüsszeiából ismert Ephürosz romjai mellett ömlik a tengerbe az Akherón folyó; a görögök szerint itt volt Hádész alvilági birodalmának egyik bejárata

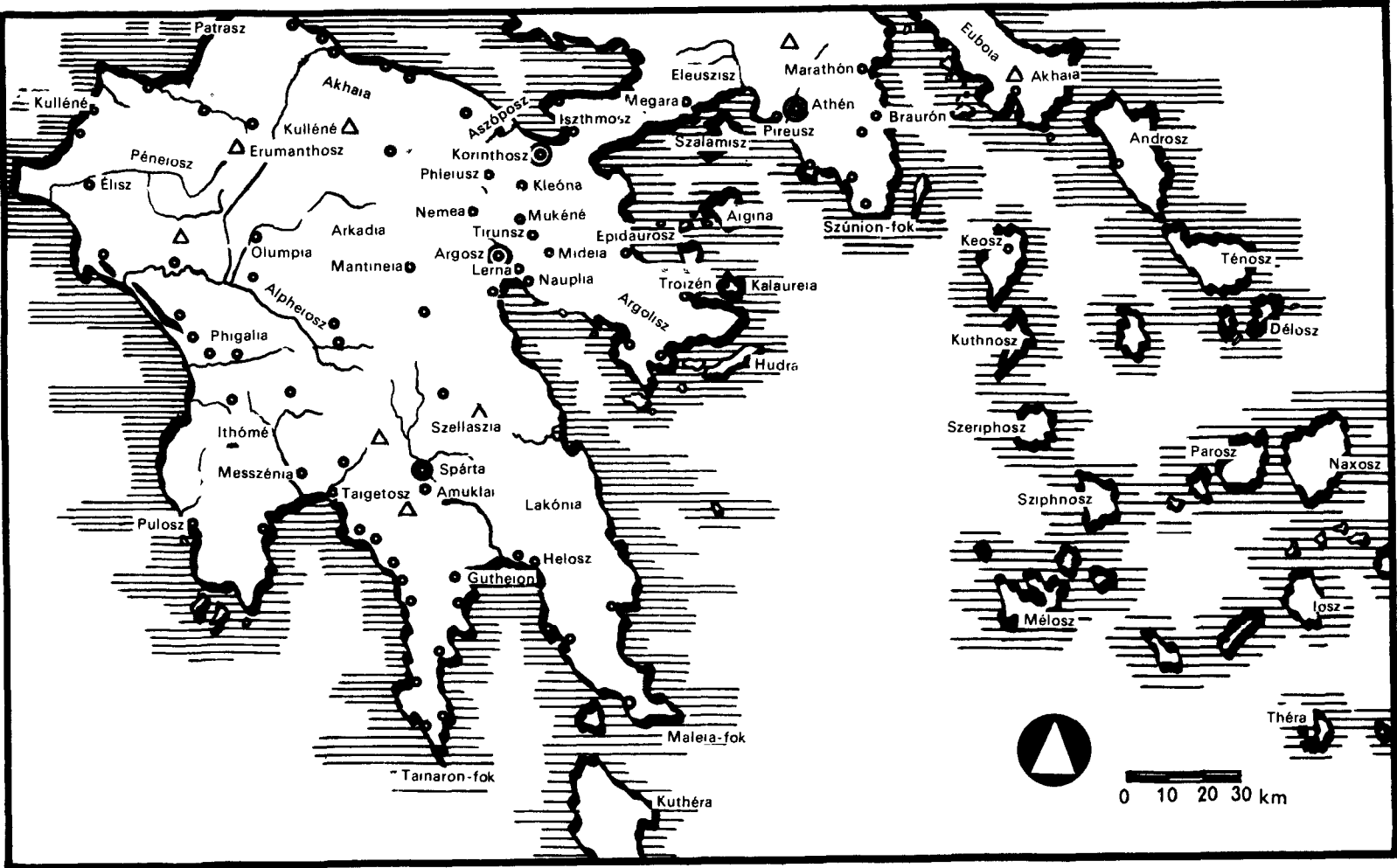
Szalamisz szigete. Itt győzte le a görög hajóhad i. e. 480-ban Xerxész perzsa király hajóhadát. Az öböl ma is teli van hajókkal, akárcsak akkor, a történelmi jelentőségű tengeri csata korában

Kephalénia szigete, amely Leukasszal és Ithakával együtt része volt Odüsszeusz királyságának. Kilátás Asszosz kikötőre

Leónidasz király. Thermopülai hős védelmezőjének (i. e. 480) újkori emlékműve a mai Spártában

pedig a hajóhadnak kellett biztosítania. Athén pénzforrásai minden mércét felülmúltak: az államkincstárban 16 000 talentum (420 000 kg) ezüst volt, a szövetségeseiktől évente 600 talentumot kapott, ezenkívül óriási arany- és ezüstkincsei voltak a templomok kincstáraiban. Ilyen körülmények között a peloponnészosziak nem indultak a legjobb esélyekkel: számítottak azonban szárazföldi seregük túlerejére, s támadásra készítette őket a félelem, mert attól tartottak, hogy az idő Athénak dolgozik.

A hadműveleteket a thébaiak kezdték (előbb a perzsák, most a spártaiak szövetségesei voltak) egy Plataia elleni éjszakai támadással. A város védőit legyőzték, s akiket nem öltek meg a harcban, azokat — a görög hadi jog normái ellenére — a fogságban kivégezték; így álltak bosszút a plataiaiakon, amiért a marathóni csatában Athént segítették. A spártaiak erre — élükön Arkhidamosz királlyal — betörték Attikába; mikor nem ütköztek ellenállásba — mert az athéni sereg a Peloponnészoszra hajózott —, kivágták az olajfákat, és felgyújtották a szőlőskerteket. Az athéniak ezért feldúlták Spárta néhány szövetségésének partvidékét, bevették Megarát és Aiginát, s még a tél beállta előtt elzárták a legfőbb peloponnészoszi kikötőket. Tavasszal a spártaiak ismét Attikába vonultak, és folytatták a pusztítást. A lakosság Athénba menekült előlük, és jelentős mértékben túlnépesítette a várost; csakhamar a katonaság is visszatért Poteidaiaiból, ahol járvány tört ki. Mint kiderült, dögvészről volt szó, amely Etiópiában kezdődött, majd áterjedt Egyiptomra és Kisázsziára, innen pedig a görög szigetekre; az athéni hajóhad azután Pireuszba is behozta. Athénban pánik tört ki, a Spárta-barát arisztokraták békekötést követeltek, s mikor Periklész ezt elutasította, kijelentették, hogy minden megpróbáltatást Periklész okozott; végül megvádolták, hogy hibásan vezette a háborút és pénzt sikkasztott. A népgyűlés engedett a propagandának, és Periklész megfosztotta hivatalától; Periklész azonban igazolta magát, s így újra megválasztották sztratégosznak. A dögvész azonban nem szűnt meg, s i.e. 429-ben, a háború második évében Periklész is áldozatul esett.

A háború mindaddig kedvezően alakult Athén számára. Az athéniak döntő győzelmet nem arattak ugyan, de kivédtek az ellenség kezdeti lendületét, amely mindig a támadó részéről erősebb; tekintettel tartalékaikra, távlataik is kedvezőek voltak. A dögvész azonban fordulatot idézett elő: tömegesen pusztította az embereket, demoralizálta a katonaságot és a polgárokat, megingatott minden bizonyosságot, és kis tehetségű politikusokat engedett szóhoz jutni, akikben a kalandorszellem opportunizmussal társult. Athén a hanyatlás lejtőjére jutott, s ezen az úton többé már nem tudott megállni. Ám így is huszonöt esztendő kellett hozzá, hogy az ellenség és az árulók a teljes romlásba dönték.

A dögvészt és következményeit Thuküdidész a következőképpen írja le: „Váratlanul tört Athénra, és először Pireusz lakóit fertőzte meg; aztán a városba is felhatolt, s tömegesen pusztultak el az emberek... Ebben a betegségben a kishitűség volt a legrosszabb. Aki érezte, hogy megbetegedett, teljesen elcsüggedt, és egyáltalán nem védekezett. Az emberek úgy pusztultak el, akár az állatok; egyrészt elhagyatottan haltak meg, mivel félelmükben nem akarták látogatni egymást, másrészt ápolták a betegeket, úgyhogy elkapták a kórt, és ápoltjukkal együtt meghaltak. A vidéki menekültek tömeges beköltözése is súlyosbította a helyzetet. Mivel nem volt számukra elég ház, összezsúfolódtak a füledt levegőjű kalibákban, s a halál tömegesen pusztította őket. Egyik a másikon halt meg, holtesten holtesten feküdt, hullák hevertek az utcákon, a kutak mellett, a templomokban. Midőn elhatalmasodott rajtuk a borzalom érzése, a végzet sújtotta emberek nem tudták, mi lesz velük, s ezért sem az égi, sem a földi dolgokkal nem törődtek többé... A dögvész féktelenséget és törvénytelenséget zúdított a városra. Sokan nyilvánosan követték el mindazt, amit korábban csak titokban mertek elkövetni. Mindenki csupán a pillanat érzéki örömeivel akart eltelni, mert életét ugyanolyan bizonytalannak tartotta, mint vagyonát. A köz javán senki sem akart fáradozni, hiszen nem tudhatta, nem hal-e meg, mielőtt célját elérné. Senkit sem tartott féken az istenfélelem vagy az emberi törvény; tisztelni vagy nem tisztelni az isteneket vagy a törvényeket, egyre ment. Mindenki látta, hogy jó és gonosz egyként pusztul, és senki sem hitte, hogy megéri az ítéletet, amely majd kiszabja büntetését. És miféle büntetést! Hiszen sokkal súlyosabb ítélet lebegett a fejük felett. Úgy tartották tehát helyesnek, hogy — mielőtt a fejük felett lebegő végzet lesújtana rájuk — élvezzék az életet!”

Nem csoda, hogy Athénban ezekben az apokaliptikus napokban sem a közügyekkel, sem pedig a háborúval nem törődött senki. A háború egyébként mintha már be is fejeződött volna, mert Spárta visszavonta csapatait a dögvész sújtotta területekről. Ezt használta ki egy Kleón nevű cserzővarga, aki már előbb is bírálta az athéni viszonyokat; Periklész halála után ő állt a demokrata párt élére. Thuküdidész szerint Kleón volt a „legarcátlanabb polgár“, Arisztophanész pedig „semmirekellő, aljas férfinak“ nevezte; Kleón *demagógos*nak, azaz „népvezérnek“ titulálta magát, s főleg az

ő érdeme, hogy a demagóg szó megkapta mai jelentését. Jó tulajdonságairól nem sokat tudunk, mivel a ránk maradt hírek ellenfeleitől származnak; tény, hogy a népgyűlés hosszú éveken át támogatta.

Kleón a háború sikeres befejezésének programjával lépett fel. Midőn megkapta a szükséges teljhatalmat, megfélemlített az ellenségre, és kizárólag a szövetségesekkel foglalkozott. „A gyöngeség veszélyes, gyöngeséggel nem kötelezitek hálára a szövetségeseket — mondta az athéniaknak a népgyűlésen elhangzott programbeszédében. — Uralmatok (velük szemben) egyeduralom, ezért ellenséges terveket forgatnak fejükben, uralmatokat ellenszenvvel tűrik. Nem azért engedelmeskednek, mert jót tesznek velük, amivel csak magatoknak ártotok, hanem azért, mert hatalmasabbak vagytok náluk. A rokonszenv közömbös.” Hogy ezek a szavak nem csupán szónoki gyakorlatok voltak, azt Kleón már i.e. 428-ban bebizonyította. Müliléné ugyanis megpróbálta felbontani az Athénnal kötött szövetséget. Kleón erre a népgyűléssel olyan határozatot hozatott, hogy Müliléné polgárait egytől egyig ki kell végezni, s hajóhadat küldött, hogy parancsát végrehajtsa; még az Athénnal rokonszenvező demokratákat sem akarta megkímélni: büntetésből, amiért nem tudták megvédeni álláspontjukat. Igaz, az athéni népgyűlés ezt a szörnyű határozatot már másnap érvénytelenítette, és gyorshajót menesztett a hadjárat vezére után, ezer mülilénéi polgár mégis a vesztőhelyen lelte halálát; a többiek váltságdíjat fizettek, és a kiválasztott földterületeket átengedték az athéni helyőrségnek és telepéseknek. Kimón naxoszi és thaszoszi intervencióját igazolták az összgörög érdekek; Periklész beavatkozásai nagyrészt Athén javát szolgálták, de legalább elősegítették a demokrácia fejlődését. Kleón büntetőcsapatai azonban kizárólag Athén nagyhatalmi politikája érdekében léptek fel. Tulajdonképpen nem is az érdekében: Athén szerzett ugyan támaszpontokat és adófizetőket, barátait viszont elvesztette.

Spárta és a peloponnészoszi szövetségesek elégedetten szemlélték az athéni fejleményeket, s közben éberén vigyáztak, nehogy egy rosszkar indított katonai beavatkozással egységet és harci elszántságot teremtsenek a városban. Attika feldúlása és a tengeri közlekedés nehézségei következtében rosszabb lett az élelmiszer-ellátás; emelkedett az élelmiszerek ára, emelkedtek a hadsereg eltartásának költségei, számos polgár csupán a bíróságon való ülnökösködéssel keresett napidíjából élt, a szövetségesek is egyre kevesebbet fizettek. Kleónnak szerencsére rendelkezésére állt Periklész államkincstára; elrendelte, hogy folytassák a középítkezést, a közéleti funkciók végzéséért magasabb jutalmakat fizetett, s mert nem valami jól gazdálkodott, néhány év alatt kiürítette a kincstárat. S közben figyelemre méltó inflációt idézett elő: bár teljes értékű ezüstpénzt hozott forgalomba, ugyanazt érte el, mintha papír bankjegyeket nyomtatott volna, mivel a pénz mennyisége egyre nőtt, az áru mennyisége viszont egyre csökkent. Az infláció az állami kiadások emelkedéséhez és a bevételek elértéktelenedéséhez vezetett: a gazdag Athén koldusbotra jutott.

Kleón kiutat keresett a nehéz helyzetből: elhatározta, hogy megtámadja Spártát. I.e. 425-ben Démoszthenész sztratégossal az élen hajóhadat és katonaságot küldött Spárta kikötője, Pülosz ellen. Az történt, amit senki sem várt: az athéniak győztek, s csak körülbelül négyszáz spártainak sikerült a Szphaktéria szigetre menekülnie; ott addig akarták tartani magukat (egy hegygerincen, amelyen ma a Görögország szabadságáért 1827-ben elesett orosz tengerészek emlékműve áll), míg Athén el nem fogadja a felkínált békét. Mikor azonban Athén elutasította a békét, a spártaiak mozgósították erőiket, és bekerítették az athéni sereget. Kleón ekkor hajóra szállt, és meg sem állva Püloszig, maga vette kezébe a sereg vezetését. Bár tapasztalatlan katona volt, sikerült neki a lehetetlen: a Démoszthenész terve szerint végrehajtott hadművelettel legyőzte a spártaiakat. Ezzel természetesen visszavágásra ingerelte ellenfeleit; Braszidasz spártai hadvezér kétezer férfi élén Görögországon keresztül Khalkidikébe vonult, ahol aztán elfoglalt néhány athéni kolóniát, és bekerítette Amphipolisz városát. Az athéniak hajóhadat küldtek Amphipoliszhoz. A hajóhadat Thuküdidész vezette, aki akkor még nem volt történetíró; Amphipolisz azonban elesett, s mint tudjuk, Thuküdidészt száműzték Athénból. I.e. 422-ben maga — a nyilván egy cseppet sen, nyúlászívú — Kleón vonult Amphipolisz alá, s a város előtti mocsaras síkon Braszidaszsal együtt elesett. A két hadvezér — éppen elestével — nagy szolgálatot tett Görögországnak: mivel a háború legfőbb kezdeményezői kölcsönösen megsemmisítették egymást, Athén és Spárta békét köthetett.

Nikiasz békéjének (fő kezdeményezője ugyanis az athéni békepárt vezére, Nikiasz volt), amelyet i.e. 421-ben kötöttek, ötven esztendeig kellett volna érvényben maradnia. A békeszerződés megerősítette a háború előtti *status quo*-t, a háború kitörésének okait tehát nem szüntette meg. A lakosok, főleg a földművesek, lelkesedéssel fogadták a békét, a hadvezérek és a katonák — akiknek megtetszett a hadviselés — kevésbé lelkesedtek. A spártai hadvezér a szerződés ellenére megtagadta

Amphipolisz átadását, az athéni vezér pedig Püloszt tartotta hatalmában. Mikor a háború mindennek ellenére sem tört ki, a spártaiak megtámadták Argosz. Csakhogy Argosz demokratikus állam volt, Athén tehát nem tagadta meg tőle a segítséget, sőt az arkadiai Mantinea és Élisz demokratikus kormányai is Argosz segítségére siettek. A spártaiak i.e. 418-ban, a mantineiai ütközetben mindannyiukat legyőzték. Az ötvenéves béke nem egészen három évig tartott.

A boldog Arkadia völgyeiben tehát ismét fellobbant a háború tüze, s az athéni hajók az égei-tengeri szigetekre és Sziciliára is elvitték a lángokat. I.e. 416-ban partra szálltak Mészosz. Mivel Mészosz semleges akart maradni, s egy drámai tárgyalás után — „mikor is nem a törvényességről, hanem saját előnyükről beszéltek“, mint Thuküdidész megállapítja — bevették Mészoszt; a lakosokat lemészárolták, és saját gyarmatosaikat telepítették a helyükre. Éppen zsákmány után néztek, mikor Sziciliából Athénba érkeztek Leontini és Aigeszta (Szegeszta) követei, hogy Athén segítségét kérik a szürakuszai expanzió ellen. Leontinivel Athén már i.e. 433-ban szövetségi szerződést kötött, az új hadjárat célja tehát nem volt kétséges.

A dögvész lezüllesztette Athén erkölceit, a háború erőszakot, a demagógia pedig fásultságot hozott a városra: Athén akkoriban bármilyen kalandnak alkalmas területe volt. A lakosságot főleg négy vezér befolyásolta: Nikiasz, a kissé félénk és következetlen arisztokrata, Démoszthenész, a sikeres katona és háborús bujtogató, Hüperbolosz, a felelőtlen demagóg, és az arisztokrata Alkibiadész, a gazdag világfi, az artemiszioni győztes Kleiniasz fia. Kleón halála után körülbelül egyforma szerepet játszottak, Alkibiadész azonban csakhamar elsősége tett szert. „Jóban és rosszban egyaránt jártas volt — írja róla Plutarkhosz —, s a kaméleonnál is gyorsabban változott. Spártában a testedzésnek szentelte magát, egyszerűen élt, és komoly arckifejezéssel járt; Ióniában pajkos és könnyelmű volt, csak a szórakozás érdekelte; Thrákiában gyakran lerészegedett, és kitűnően lovagolt; mikor pedig Tisszafernéz perzsa szatrapánál időzött, fényűzésével és pazarlásával a perzsákat is lepálta“; Athénban látszólag ő volt a legnagyobb demokrata, hízlegéssel és pénzzel sikerült elnyernie a nép rokonszenvét. Legfőbb személyi tulajdonsága a becsvágy volt; mikor már sokáig nem beszéltek róla, egy talentum ezüstért egy gyönyörű kutyát vásárolt, és levágta a kutya farkát; Spártában elcsábította a király feleségét, de „nem a gyönyör kedvéért, hanem azért, hogy az ő utódai legyenek Lakedaimón királyai“; számos nő és férfi szerelmével büszkélkedett, még a bölcs Szókratész barátságát is elnyerte. Ugyanolyan leleményes diplomata volt, mint amilyen bátor katona. „Vágyat ébresztett az athéniakban Sziciliára — folytatja Plutarkhosz, s megjegyzi, hogy az nem is volt nehéz, mert sokan már Periklész életében is vágyakoztak Sziciliára —, és rábeszélte őket, hogy hatalmas hadiflottával vonuljanak Szicília ellen, és igázzák le az egész szigetet... Karthágóról és Afrikáról álmodozott, s a jövő eme támaszpontjairól gondolatban már bekerítette Itáliát és a Peloponnészoszt, s valószínűleg Sziciliát is csak eme háború támaszpontjának tartotta.“

I.e. 415-ben az athéniak, Nikiasz ellenvéleményével nem törődve, 5100 hoplitával és 1300 íjással száz hadi- és teherhajót küldtek Sziciliára; ütközték a szövetségesek hajói is csatlakoztak hozzájuk. A hadjárat egyik vezérévé az akkor harmincöt éves Alkibiadészt, másik vezérévé pedig a húsz évvel idősebb Nikiaszt választották; Nikiasz egyébként csak azért fogadta el ezt a rangot, nehogy azt mondják róla, hogy csupán gyávaságból ellenezte a háborút. Az athéni hadsereg a szövetséges Rhégionban szállt partra, s a vezérek Katanát is a maguk pártjára vonták, sőt még a szürakuszai ellenzéki demokratákkal is kapcsolatba léptek. Úgy látszott, minden rendben van, de mielőtt a hadműveletet megkezdheték volna, megérkezett Athénból a Szalaminia nevű futárhajó; kapitánya azt a parancsot hozta Alkibiadésznek, hogy azonnal jelenjék meg a bírák előtt. Röviddel Alkibiadész Rhégionba hajózése előtt ugyanis valaki kidöntögette Athénban a „hermákat“ (a Hermész-fejű utcai oszlopokat), s rebesgették, hogy ezt is Alkibiadész követte el; bár ez sem volt kizárt dolog, valószínűbb, hogy korinthuszi provokációról volt szó. Alkibiadész kérte, hogy még elhajózése előtt vizsgálják ki az ügyet, a népgyűlés azonban úgy döntött, hogy haladéktalanul szálljon hajóra. De amikor Alkibiadész már nem volt Athénban, ellenfelei elérték, hogy az ügyet ismét napirendre tűzzék, sőt még azzal is megvádolták Alkibiadészt, hogy részegségében megcsúfolta az eleusiszi misztériumokat. Alkibiadész Rhégionban tudomásul vette a parancsot, elbúcsúzott a hadseregtől, és egyenesen Spártába ment. Mikor később megtudta, hogy távollétében halálra ítélték, bosszút esküdött Athén ellen: „Majd én megmutatom nekik, hogy még élek!“

A szicíliai hadjárat szörnyű katasztrófával végződött (i.e. 413-ban). Az ingatag és félénk Nikiasz sem kezdeti fölényét, sem a polgárok viszályait, sem pedig a szürakuszai rabszolgázadást nem tudta kihasználni; elszalasztotta a döntő ütközetre adódó alkalmakat, és apró csatákban veszítette el katonáit; a sereg másik vezére, Lamakhosz is elesett; mikor a spártai segítség Gülipposz hadvezérrel

az élen megérkezett Sziciliába, a szürakuszaiak megtámadták az athéniakat, s az Aszinaszról folyó menti véres csatában a hajóhaddal együtt megsemmisítették őket. Nikiasz — Timaiosz szerint — a sereg újonnan választott másik vezérével, Démoszthenésszel együtt öngyilkos lett; Thuküdidész szerint — a többi tiszttel együtt — a szürakuszaiak végezték ki őket. A katonákat bányákba küldték, ahol aztán a legtöbbjük elpusztult. Csupán néhány férfi menekült meg: azok, akik emlékezetből tudták Euripidész verseit, Euripidészt ugyanis nagyra becsülték a szürakuszaiak. Hadseregük pusztulásáról az athéniak egy pireuszi borbélynál idegenektől értesültek, akik úgy beszéltek az esetről, mint közismert, régi dologról...

De ez még nem volt minden: a spártaiak — Alkibiadész tanácsára — elfoglalták a stratégiai jelentőségű Dekeleiat (a mai Klidi, „Kulcs“, Athéntól északra), s onnan ki-kicsapva feldúlták a környéket, és elzárták az utakat. Zavarták a mezőgazdasági termelést, és akadályozták a kereskedelmet; mindez az athéni gazdaság megrendüléséhez vezetett. Ezt a helyzetet használták ki a rabszolgák, s Thuküdidész szerint körülbelül húszezren megszöktek Athénból. Uraik győgségét az úgynevezett szövetségesek is kihasználták, s Leszboszal és Khiosszal az élen elszakadtak Athéntól. Mikor Athén ennek ellenére sem esett el, sőt még Szamoszt is megtartotta, a spártaiak alattomos tette szánták el magukat: szövetkeztek a perzsákkal.

Az i. e. 413—412-es években Athén túlságosan sokat szenvedett, de nem ártatlanul: főleg a vezérek és a nép nem volt ártatlan. Vétkeiért és hibáiért adóznia kellett.

Athén első adója az államfordulat volt, amely eltávolította a demokratikus rendszert, és bevezette az oligarchia uralmát, s az végül is tirannizmusba torkolt.

A második adó a véradó volt, amelyet Athén még hét álló esztendőn át fizetett az ellenségnek.

A harmadik — az utolsó — adó Athén katonai veresége volt: ezzel a verességgel ért véget a peloponnészoszi háború.

I. e. 413—412-ben minőségi változás állt be a peloponnészoszi háborúban: a görögök egymás közti — tehát belső — háborújába idegenek is beavatkoztak. Méghozzá nem akármilyen idegenek, hanem a perzsák! A háborúba a spártaiak vonták be őket, mert pénzre volt szükségük, és meg kellett erősíteniük hajóhadukat. A perzsák ígéretéért hihetetlen árat fizettek: a Tisszafernész szatrapával kötött szerződésben elismerték II. Dareiosz (i. e. 424—405) perzsa király fennhatóságát a kisázsiai görögök felett. Így kétszeresen is elárulták az összgörög ügyet — ha ugyan az árulás kifejezés nem gyöngye ilyen esetben —, s még becsapni is hagyták magukat. A perzsák csak azt vették tudomásul, hogy a szerződés alapján uralkodhatnak a kisázsiai görögökön; a pénzt késve küldték el, s csak annyit, hogy a spártaiak folytathassák a harcot, nem annyit, hogy győzhessenek is. Hiszen a perzsa birodalomnak nem állt érdekében, hogy a görögök abbahagyják egymás öldöklését...

Míg Spárta megerősítette pozícióját, Athénban — a szicíliai katasztrófa és a dekeleiai blokádkövetkeztében — összeomlott a kormány. A békeidőkben és az igazságos védekező háború idején a demokrácia nagyszerűen bevált, ám a támadó hadjáratok és az uralmi törekvések sikertelenségét — azaz manapság imperialistának nevezett politikát — nem bírta el. Midőn az athéni polgárok a szabadságot és az egyenlőséget a saját kiváltságukká emelték, a többiekkel szemben pedig úgy viselkedtek, mint nem szabadokkal és nem egyenlőkkel szokás, magával a demokrácia lényegével kerültek ellentétbe. Ezt az ellentétet Periklész leleményessége eltompította, és Kleón brutalitása is elfojtotta egy időre, végül azonban ki kellett robbannia. Ki is robbant, az i. e. 411-es államfordulat során.

Athén más államokkal szemben tanúsított antidemokratikus politikája tehát magában Athénban is a demokrácia bukását okozta. Az arisztokrata és a konzervatív ellenzéki politikusok, akik a *hetairiáknak* nevezett féltitos egyesületekbe tömörültek, kihasználták a válság tetőfokát, és a demagóg Peiszandrosz vezetésével arra kényszerítették a népgyűlést, hogy fogadja el az oligarchikus rendszert törvényesítő alkotmányreformot. Ez annál könnyebben ment, mivel a népgyűlésből hiányoztak a Sziciliában elesett demokrata katonák szavazatai; az arisztokraták egyébként is nagyon balkezesen jártak el. A reformjavaslatot „a háború végéig érvényes átmeneti intézkedésként“ adták elő mint „az ősök alkotmányához való visszatérést“. A demokratikus intézményeket is megtartották, persze csak formálisan. A népgyűlés jogait ugyan nem korlátozták, tagjainak számát azonban ötezerre csökkentették; a népgyűlésben már csak azok a polgárok vehettek részt, akik saját pénzükön vásároltak fegyverzetet, tehát mindenekelőtt a gazdag athéniak. Meghagyták a tanácsot is, tagjainak számát azonban négyszázra csökkentették, jogkörét pedig lényegesen kiszélesítették; a tanács gyakorolta az államhatalmat, főleg akkor, ha nem ülésezett

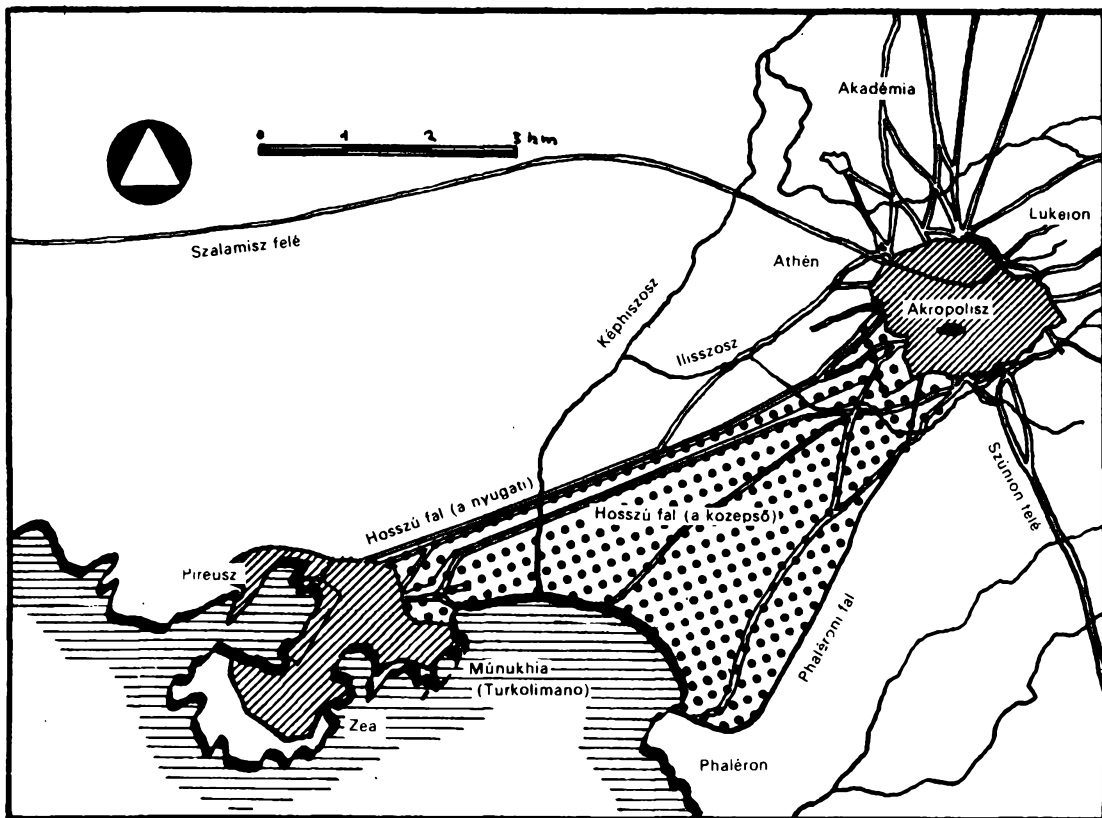
a népgyűlés, amelyet a biztonság kedvéért nem hívtak többé össze. A tanácsba kizárólag saját híveiket ültették. Tehát teljesen önkényesen, minden felelősségre vonás és ellenőrzés nélkül uralkodhattak. Első intézkedésük az volt, hogy megszüntették a közeleti funkciók betöltéséért fizetett jutalmat, úgyhogy a szegény polgárok többé nem tudták ezeket a tisztségeket betölteni; második intézkedésükkel megtiltották a középítkezések folytatását. A harmadikkal békét ajánlottak Spártának.

Az athéni oligarchák azonban elszámították magukat: Spárta olyan szigorú békefeltételeket szabott — egyebek között az athéni hadiflotta megsemmisítését követelte —, hogy azokat a legjobb akarattal sem fogadhatták el. Nem maradt más hátra, folytatniuk kellett a háborút, de mindjárt az első ütközetben (az euboiai Eretria mellett) vereséget szenvedtek, s kormányuk szétesett. Az Athénban támadt káoszól lehetetlen volt alkotmányos kiutat találni. Az arisztokrata Thérámenész ekkor rendőri jellegű csoportokra osztotta a hadsereg maradványait, és erélyes intézkedéseivel elérte, hogy az athéni utcák nem változtak polgárháborús hadszínterré. A megcsapant népgyűlést feltöltötte a hadsereg tagjaival, a tanácsot pedig megtette a népgyűlés szervévé. Hiába hadakoztak ellene a szélsőséges csoportok, elérte, hogy a bonyolult belügyi kérdéseket politikai eszközökkel kezdték megoldani; céltudatos módszereivel aztán rövid időn belül annyira konszolidálta Athént, amennyire csak lehetett. Tehát olyan feltételeket teremtett, hogy Athén folytathatta a harcot: immár a puszta léteért.

Vajon Athénnek volt-e egyáltalán esélye a megmenekülésre? Thérámenész hadseregén kívül még egy hadiflottája volt Szamoszon: a flotta élén Thérámenész politikai ellenfele, a demokrata Thraszübulosz állt, aki sem az athéni alkotmány változásait, sem pedig az új kormányt nem ismerte el. De egyszer csak — mint sötét tenger láthatárán a világítótorony fénye — új remény csillant fel: Alkibiadész. Őt ugyan halálra ítélték, de ezt még a régi kormány tette, úgyhogy a dolgot lehetett orvosolni. Alkibiadésznek, miután elcsábította a spártai királynét, menekülnie kellett, s mert a két görög tábor közül egyikbe sem futhatott, Szardész felé, Tisszafernészhez vette útját. Szardészban sikeresen bemutatkozott, s mivel félt a spártaiak bosszújától, cselet szőtt ellenük; végül elérte, hogy a perzsák korlátozták a spártaiaknak nyújtott segítséget. Az erről szóló hír Athénba is eljutott, s Alkibiadész barátai elég ügyesek voltak ahhoz, hogy a történeteket helyesen kommentálják. Kampányt indítottak Alkibiadész érdekében, és sikerült törvényesíteniük néhány alkotmányreformot, amelyek lehetővé tették, hogy Alkibiadész — mint ismert demokrata — hazatérhessen. Nemso-kára — újabb bonyolult intrikák után, amelyek még Goldoni vagy Beaumarchais komédiáiban is hihetetlennek tűnnének fel — Alkibiadész a Szamoszon állomásozó athéni hadiflotta élén állt. Aztán kihajózott a tengerre, két ízben (Abüdosznál és Küzikosznál) legyőzte a spártai hajóhadat, majd néhány további siker után összefogott Thérámenész seregével, és elfoglalta Büszantiont; i. e. 408-ban kétszáz hámosorevezős élén hajózott haza Athénba. Vele együtt tért vissza a jövőbe, a város és a demokrácia jövőjébe vetett bizalom. De ugyanakkor megérkezett a szkepszis is, amellyel a filozófusok bosszantották a polgárokat: milyen község és milyen alkotmány az, amelynek egy ember szeszélyeitől és szerencséjétől függ a sorsa?

A szkepszis jogos volt: a perzsák, akik görögellenes harcukat most a görögök közvetítésével folytatták, néhány talentum aranyat és ezüstöt dobtak Spárta mérlegének sülyyedő serpenyőjébe. A spártai tengeri erők fővezére, a kemény és rátermett Lüszaandrosz kiegészítette hajóhadát, úgyhogy ismét fölénybe került. Az athéniai Alkibiadészt küldték ellene, de teli kincstár helyett csupán a jól hangzó, ám nem valami demokratikus *autokratór* — vagyis „egyeduralkodó” — címet adták neki útravalóul. Alkibiadész az élelem- és pénzszerzéssel rengeteg időt és erőt vesztett, úgyhogy a tengeri hadműveletet nem tudta idejében megindítani, s midőn Lüszaandrosz a Notion-foknál legyőzte az egyik athéni hajórajt, Alkibiadészt megfosztották tisztségétől. (Thrákiába, majd Phrügiába menekült, ahol később meg is halt: az egyik verzió szerint Lüszaandrosz, a másik szerint Tisszafernész utóda, Farnabaszosz gyilkoltatta meg, egy harmadik változat szerint azonban valami lánynak a bátyjai ütötték agyon, mivel a rengeteg bonyodalom mellett még arra is jutott ideje, hogy a lányt elcsábítsa.) Ám az athéni hajóhad túlélte a vereséget, és i. e. 406-ban Leszbosz közelében, az Arginúszai-szigetekenél fényes győzelmet aratott.

Mint később kiderült, Arginúszainál Athén utolsó győzelmét aratta, s egyben utolsó lehetőségét is elveszítette. Spárta békét ajánlott, s megígérte, hogy visszavonja a Dekeleiaiban állomásozó seregét. A békekötést azonban megghiúsították a demagógoszok; élükön a részeges lírakészítő Kleophón állt. A demagógoszok páncélban jelentek meg a népgyűlésen, s kijelentették, hogy ők majd folytatják a háborút, mignem Spárta mindenről lemond, amit valaha is elfoglalt.

Athén és Pireusz

Még azt is elérték, hogy a népbíróság halálra ítélte az arginúszai nyolc vezért, akik vétettek a szolóni törvény ellen, mely szerint a csatában elesettek holttestét el kell hantolni; két sztratégosz elmenekült, hatot kivégeztek. A legjobb vezérek eltávolításának következményei nem sokáig vártak magukra. Mindjárt a következő esztendőben, i.e. 405-ben az athéni hajóhad és katonaság végzetes vereséget szenvedett Aigoszpotamoinál, a Hellészpontoszon. Háromezer férfi esett fogságba. A foglyokkal ugyanúgy bántak a spártaiak, mint a peloponnészoszi háború első ütközete után a thébaiak a plataiaiakkal: egytől egyig kivégezték őket. A győztes Lüszaandrosz Athen elé hajózott, és elzárta a várost a tengertől, II. Pauszaniasz pedig a szárazföld felől kerítette be Athént. I.e. 404 áprilisában aztán a sikertelen ellenállásban és az éhségben megtört Athén megadta magát Spártának.

Lüszaandrosz teljes fegyverzetben, Arész istenként fogadta az athéni követeket. Aztán leemelte vörös taréjú sisakját, amely hosszú vörös haját takarta, és lakonikus tömörséggel tudtukra adta a parancsot. Nagylelkűségében megkíméli Athént, bár lerombolhatná, és megkegyelmez az athéniaknak, bár eladhatná őket rabszolgáknak. De: először is, minden erődtítményüket, mindenképp a „hosszú falakat“ le kell bontaniuk; másodszor, tízenkét űrhajó kivételével az egész hadi- és kereskedelmi flottát ki kell szolgáltatniuk Spártának; harmadszor, meg kell változtatniuk az alkotmányt, méghozzá úgy, hogy ne a tömeg, hanem a legkiválóbb férfiak uralkodjanak. Ami a kormányt illeti, tagjait az athéniak maguk választhatják meg, de csak akkor, ha már a szerződés minden feltételét teljesítették. Addig is öt férfit rendel följük ellenőrnek, köztük Thérámenészt, aki becsületes ellenfele volt Spártának, és Kritiaszt, aki mindig is rokonszenvezett Spártával. A várfalak lerombolására és a hajóhad kiadására vonatkozó parancsot az athéniak hajlandók voltak teljesíteni, noha tudták, hogy azután már nem élet, csak tengődés lesz osztályrészük; az alkotmány megváltoztatása azonban a nép határozott ellenállásával találkozott. A népgyűlés Athen

ülvérosában, Kolónoszban, a bosszú kiengesztelt istennőinek szent ligete mellett jött össze, és elutasította Thérámenész javaslatát, mely szerint a többség jogait a kisebbség kiváltságaivá kellett volna változtatni. Lüsandrosz erre személyesen jelent meg a népgyűlésen. Mennydörgött, átkozódott, fenyegetőzött: ha az athéniak nem teljesítik parancsát, Spártától semmi jót sem várhatnak. A megrettent népgyűlés végül kelletlenül megszavazta a megalkuvó javaslatot, amely szerint harminc polgárt kellett választaniuk, akik aztán az új alkotmányt az ősi minták figyelembevételével kidolgozták volna. Mikor a nép szétszéledt, elsötétült az égbolt, és súlyos fellegek szálltak Athéné városa fölé. Az elkövetkező napok Athén történelmének legszomorúbb napjai voltak.

A harmincak bizottsága zsarnokok társaságává alakult. Nem a törvényeket írta össze, hanem a demokraták feketelistáját. A demokratákat hivatali funkciójuktól és jogaiktól is megfosztották; a tanácsot nem szüntették meg, hanem ráruházták a bíróságok jogkörét, s a titkos szavazás helyett bevezették a közfelkiáltást; a hivatalokat meghagyták, de maguk foglaltak el minden tisztséget, pozíciójukat pedig testőrséggel biztosították. „A polgárokkal szemben kezdetben tisztességesen viselkedtek, és színlelték, hogy meg akarják őrizni az ősi törvényeket — írja Arisztotelész *Az athéni alkotmányban*. — Midőn azonban a község urai lettek, nem törődtek a törvényekkel. A tanács ötszáz tagját és a többi hivatalnokot az általuk elismert ezer polgár közül választották, aztán magukhoz vettek tíz pireuszi vezért, tizenegy fogházfelügyelőt és háromszáz korbácsos altisztet, s a város egyeduralkodói lettek.“ Plutarkhosz „harminc úr részeg garázdalkodásának“ nevezte ezt az egyeduralmat.

A harmincak bizottságában kezdetben Thérámenész szava számított a legtöbbet; mint realista politikus jól látta, hogy Spártával meg kell férnie valahogy, Athén demokratikus hagyományait pedig konzervatív felfogása ellenére is igyekezett tisztelni. A kemény eljárás hívei azonban fokozatosan fölünybe kerültek, és néhány hét múlva a szélsőséges csoport vezére, Kritiasz kerítette hatalmába a bizottságot. Erről a férfiről — az arisztokrata Kallaiszkhosz fiáról és a filozófus Plátón nagybátyjáról — a történészek egységes véleményt alkottak: a régiek és az újak egyaránt aljas embernek tartják, a legújabbak pedig (módszereit figyelembe véve) „a fasizmus atyjának“ nevezik. Emellett azonban rendkívüli intelligenciával rendelkezett, s érdemes lenne lélektani-szociológiai analízis tárgyává tennünk, hogy kiderítsük, miért aljasult le annyira. Jártas volt a filozófiában és a történelemben, foglalkozott zenével, írt néhány drámát, valamint egy tanulmányt a spártai alkotmányról, jó szónok volt. Ifjúkorában Szókratész köréhez tartozott, szexuális kihágásai miatt azonban ki kellett válnia a körből; áttért tehát a konkurens szofisták táborába. Mivel az ivászatban és a henyélésben lelte kedvét, megbarátkozott Alkibiadésszal. A hermák kidöntögetése után megtagadta Alkibiadészt, később azonban a rehabilitációjáért folytatott harc élére állt; majd a Notion-foki vereség után ő volt az, aki Lüsandrosztól (és ezzel egyidejűleg Farnabaszostól is) Alkibiadész fejét kérte. Eredetileg demokratának vallotta magát, noha nyíltan rokonszenvezett a spártai rendszerrel; i.e. 411-ben az oligarchákhoz csatlakozott, és tagja lett a tanácsnak. Az oligarchikus kormány bukása után lelkesen árulta el volt társait, s intrikái újra csak hatalomhoz segítettek. De mert valami pénzt elsikkasztott, az ítélettől való félelmében Thesszáliába menekült; hálából aztán felkelést szervezett vendéglátói ellen. Végül Spártába ment, és Spárta ügynökeként tért vissza Athénba. Lüsandrosz kiszolgálója lett, ennél azonban jóval magasabbra tört: az athéni polgárok életét és halálát akarta kezében tartani, még a spártai fennhatóság fölött is uralkodni akart. Rövid időre elérte ezt is: a „harminc zsarnok“ mint zsarnokot rettegte.

Mikor Thérámenész fel akarta újítani az i. e. 411-es alkotmányt, és azt javasolta, hogy a népgyűlésben ötezer polgár vegyen részt, akik saját költségükön szereznek maguknak fegyverzetet, Kritiasz fellépett ellene. Hiszen e között az ötezer között a demokraták, sőt még a harmincak ellenfelei is ott lehetnek, ez pedig tűrhetetlen. A népgyűlés tagjait ezért gondosan meg kell válogatni, számukat legfeljebb háromezerre kell korlátozni, több megbízható embert úgysem találunk. A tagok kiválasztása a tanács feladata legyen; ha a tanács közben rájönne, hogy bárki is ellensége az új rendszernek, azt be kell börtönözni. Ezek szerint a tanácsnak át kellett volna alakulnia legfelső kormány- és ítélőszervvé, fölötte csupán a harmincak bizottsága állt volna. Thérámenész azzal érvelt, hogy ez a javaslat ellentéte mindannak, amit Athén valaha is ismert. Kritiasz azonban nemcsak ezt a javaslatot fogadtatta el, hanem egy másik határozatot is kikényszerített, amely szerint a legfelső hatalomnak örökre a harmincak kezében kellett összpontosulnia.

A helyzet ilyenén való megoldásával az oligarchia híveinek zöme sem érthetett egyet, a demokratákról nem is beszélve; annál inkább nem, mert hiszen előre látható volt, hogy a gyakorlatban minden sokkal rosszabbul fest majd, mint a viaszláblakon. Hanem a Kritiasz

íránytotta tanács mégis munkához látott: megvizsgálta, ki lehet tagja a népgyűlésnek, ki nem, és kit kell börtönbe zární. Jelentős szerepet játszott a vagyon: ha egy tanács tag kedvet kapot valakinek a vagyonára, nos, néminemű vétek mindig akadt, s ha mégsem, hát kitaláltak valamit. De még az sem érezhette magát biztonságban, aki rákerült a népgyűlés tagjainak listájára, hiszen a listáról bármikor letörölhették a nevét, s ezzel csak még gyanúsabbá, a börtön még valószínűbb várományosává vált. Aki nem értett egyet a tanács vagy a harmincak önkényével — például fellebbezett a határozatuk ellen —, azt automatikusan hazaárulónak bélyegezték, és bebörtönözték. A félelem és a bizonytalanság ily módon kialakított légkörét használta ki Kritiasz, hogy „ideiglenes övintézkedéseket” tegyen: a közbiztonság érdekében elrendelte, hogy a megbízhatatlan polgároktól vegyék el fegyvereiket, a felforgató beszédek megelőzése érdekében megtiltotta, hogy a filozófusok előadásokat tartsanak, a nyugalom és a rend biztosítására pedig korbáccsal felszerelt alakulatokat küldött az utcákra. Az emberek már nem is laktak, hanem rejtőzködtek házukban. Kritiasz csak erre várt, most már véglegesen leszámolhatott ellenfeleivel. De minden eshetőségre még biztosította magát: katonaságot kért Spártától. Spárta pedig szívesen küldött hétszáz hoplitát. Kritiasz az Akropoliszon helyezte el a sereget.

Kritiasz tehát elérte célját, most már megmutathatta hatalmát. Összehívatta a tanácsot, és árulással vádolta Thérámenészt; a bizonyítékokat szidalmakkal helyettesítette. Thérámenész azt felelte neki, hogy alighanem megőrült; Kritiasz ezért kizáratta a tanácsból, és a helyszínen halálra ítélte. A legjobb ellenség a halott ellenség: az előrelátóan megtöltött börtönök ürülni kezdtek. Napról napra, hétről hétre vonultak a polgárok a halálba: demokraták és arisztokraták, gazdag hajóépítők és Arginúszai hősei, igazi politikai ellenfelek és egyszerű kovácsok, akiket késköszörülésen értek. Kritiasz nem elégedett meg azzal, hogy saját cinkosaival végeztesse gaztetteit. Elhatározta: minél több polgárt bevon a pizskos munkába, hogy kompromittálja és örökre magához láncolja őket. A népgyűlés három ezer tagja közül bárki parancsot kaphatott, hogy vádlóként olvassa fel az előkészített ítéletet. A parancs megtagadásának következménye csak az lehetett, hogy az illetőt megbízhatatlannak minősítették, és lázadással vádolták, a lázadást pedig halállal büntették. Ez a rémuralom két hónapig tartott; a kivégzettek száma meghaladta az ezerötszázat... A polgárok legjobbjai Thérámenészt utánozták, aki — mielőtt a mérge poharat kiürítette volna — fölkiáltott: „A nagy Kritiasz egészségére!”

Lehet ugyan terrorisztikusan is uralkodni, de nem sokáig, s csak olyan nép fölött, amely még nem ismerte a szabadságot. Az athéni demokraták maroknyi csoportjának még a rémuralom első napjaiban sikerült elmenekülnie; a számoszi hajóraj egykori fővezére, Thraszübulosz körül csoportosultak, s hozzáálltak az ellenállás megszervezéséhez. Bátorságukhoz a szerencse is csatlakozott: olyan segítséget kaptak, amelyről álmodni sem mertek. Az athéniak ősi ellenségei, a thébaiak, hirtelen a saját bőrükön kezdték érezni, mit jelent Spárta hatalma, ha Athén nem mérsékeli. Nemrégén még azt tanácsolták Lüsza ndrosznak, hogy ne csak a hosszú falakat romboltassa le, hanem az egész várost; most éppen Lüsza ndrosz gögőssége indította őket arra, hogy segítsenek mindenkinek, aki Athén felemelését tűzte ki céljául. „Nyilvánosan olyan határozatot hoztak, amely becsületükre vált — írja Lüsza ndrosz életrajzában Plutarkhosz —, tudniillik azt, hogy Boiótia minden városát és minden házát nyissák meg az athéniak előtt, ha azok erre rászorulnak, továbbá, hogy egy talentum bírsággal sújtsanak mindenkit, aki nem segíti az athéni menekülteket, s ha valaki Boiótián keresztül szállítana fegyvert a zsarnok ellen harcoló athéniaknak, erről egyetlen thébai se halljon, ezt egyetlen thébai se lássa.” Thraszübulosz és társai fegyvert, élelmiszert, pénzt, s nem utolsósorban „hírszerző” segítséget kaptak Thébától. I.e. 404 decemberében már odáig jutottak, hogy megtámadták Attikát, és elfoglalták a stratégiai jelentőségű Phülé dombot. A dombtetőn aztán olyan erődöt építettek, amelynek maradványai még a második világháborúban is jó szolgálatot tettek a görög partizánoknak.

Kritiasz mozgósította a három ezer kiválasztott polgárt, Phülé alá vonult, és parancsot adott az erőd ostromára. Az erőd azonban bevehetetlen volt, akár egy sasfészek. Kritiasz tehát bekerítette az erődöt, és segítségül hívta a spártaiakat; a demokraták a honfitársaik elleni nyílt harcot ugyan elkerülték, a spártaiakat azonban megtámadták, és egy éjszakai ütközetben legyőzték őket. Miután a demokraták is segítséget kaptak, csupán idő kérdése volt, mikor szűnik meg az ostromlók fölénye; de Kritiasz még erre az esetre is tudott kiutat. Pénzt kínált a demokrata vezérnek, és felajánlotta neki, hogy tagja lehet a harmincak bizottságának; a demokraták vezérét azonban más fából faragták, s Kritiasz visszavonult, mégpedig nemcsak képletesen, hanem seregével együtt. Tavasszal aztán Athén előtt megjelentek a demokraták seregei; Kritiasz felkészült a város védelmére, de — minden

eshetőségre számítva — az Eleuszisza vagy a Szalamiszra való visszavonulás útját is biztosította. Hogy az ottani lázadást megelőzze, megparancsolta: minden megbízhatatlan és harcképes férfit hozzanak Athénba, és végezzék ki őket. A tömeggyilkosság végrehajtásával a hadsereget bízta meg; úgy számított, hogy a bűnrészesek száma ezáltal is növekszik. De általános ellenállásba ütközött; az ellenállást szigorított terrorral próbálta elnyomni. Mikor látta, hogy korbácsos altisztjei és karddal felfegyverzett zsoldosai nem győzik a sok tennivalót, megparancsolta az athéniaknak, hogy — a háromezer kiválasztott kivételével — hagyják el a várost, és költözzenek Pireuszba. S a polgárok — furcsa módon — szót fogadtak: hogy Pireuszban majd egyesüljenek a demokraták közeledő csapataival. Thraszübulosz csak egy kis csapatot vezetett Pireuszba: a csapat a Múnükhia — a mai Turkolimanosz — hadikikötő fölért erősítette meg magát. Kritiasz kivonult ellene, de az utcai harcban egészen a tengerig kellett hátrálnia, s valahol a mellett a móló mellett, ahol ma Görögország legszebb jachtjai horgonyoznak, elesett..

Athénban még három hónapig zűrzavar uralkodott, Lüszaandrosz pedig megpróbálta kihasználni ezt a zűrzavart. Negyven hajóval és ezer hoplitával Athénba ment, hogy a polgárookra rákényszerítse a saját akaratát. De már harminc embert sem talált, aki a tirannusok kormányát hajlandó lett volna felújítani; meg kellett elégednie a „tízek bizottságával“. Végül maguk a spártaiak küldtek — Pauszanasz királlyal az élen — Lüszaandrosz ellen sereget, hogy az ész és a parancs tiszteletben tartására kényszerítsék. Az ephoroszok rendelete szerint Athénnak le kellett rombolnia falait, és ki kellett szolgáltatnia hajóhadát, kormányát azonban nem kellett feladnia; Lüszaandrosz pedig — önkényesen — ezt szorgalmazta. A demokraták katonai ereje lehetővé tette, hogy a kormányról és a kormányformáról az athéni nép döntsön.

A huszonhét évig tartó peloponnészoszi háború tehát Spárta győzelmével és Athén vereségével ért véget. Az athéniaknak nem maradt más hátra, mint hogy belenyugodjanak vereségükbe, legalábbis látszólag és legalábbis egy időre. A szebb jövőbe vetett remény és a közelmúlt helyrehozására fordított igyekezet légkörében mindenekelőtt egymással békültek ki. Belső viszállyaik és mély sebeik ellenére is arra az elhatározásra jutottak, hogy — amint Arisztotelész írja az athéni alkotmányról szóló tanulmányában — „a múltban történetek miatt senki senkin ne álljon bosszút, kivéve a harmincak és a tízek, valamint a tizenegyek életben maradt tagjait, továbbá a (Lüszaandrosz által megnevezett) pireuszi parancsnokokat; de ezeket is csak akkor büntethették, ha tetteikért nem voltak hajlandók felelni“.

I. e. 403 augusztusában az athéniak ismét demokratikus alkotmányt léptettek életbe. Felújították a népgyűlést, az ötszáz tagú tanácsot, az esküdtisékeket; a hivatalnokokat ismét sorsolással választották a teljes jogú polgárok közül. Újra jutalmat fizettek a hivatali tisztségek betöltéséért, külön kötelességeket szabtak ki a gazdagokra, és támogatták a szegényeket. Megtartották az általános katonai szolgálatot, és megszigorították az állampolgárság feltételeit; a régebbi intézmények közül csupán a cserépszavazást szüntették meg. A polgári és a politikai jogokat is felújították.

Ez az alkotmány — amelyet Eukleidész arkhónsága idején hagyott jóvá a népgyűlés — túlélte aztán az összes háborút és katasztrófát, amelyre később Athénban sor került, és érvényben maradt egészen az antik kor végéig.

A peloponnészoszi háború lángjai és Thuküdidész művének vakító fényei okozhatták, hogy a közvetlenül ezután következő görögországi események valahogy az érdeklődés háttérében maradtak. Számos történész és tankönyvíró rendkívül tömören tárgyalja ezt a kort, mintha afféle pihentető fejezet volna Nagy Sándor korának fortissimója előtt. Ennek az eljárásnak az eredményei az olyan egyszerűsített megállapítások, mint: „Spárta, a kultúrnépek borzalmára, uralma alá hajtotta a görög világot“; „Athén hanyatlott, és tehetetlen volt“. Egyes egészen felületes elképzelések szerint ez a kor „a zavargások kora“ volt — és ki is foglalkozna ezzel, mikor annyi más érdekesebb dolog van Görögországban!

Szembesítsük ezeket a benyomásokat és elképzeléseket a tényekkel, méghozzá mindjárt Athén példáján. Athén elvesztette nagyhatalmi pozícióját és elszegényedett, ez kétségtelen. De megtartotta a demokráciát, ami pedig jelentős siker volt a háborús vereség után, s a demokrácia később lehetővé tette számára, hogy lábra álljon. Az is kétségtelen, hogy a Parthenón méretű épületek létrehozására Athén már nem volt képes, de ez még nem jelenti azt, hogy hanyatlott. Hogy is beszélhetnénk hanyatlásról, mikor Athén éppen ebben a korban volt Szókratész, Platón és más filozófusok városa, Arisztophanész, a klasszikus komédiáiró városa, Lüsziasz, majd Démoszthenész szónokok s olyan

szobrászok hazája, mint Praxitelész vagy Szkopasz! Aztán Athén „tehetetlensége“ is vitatható. A kapituláció után nem egészen tíz esztendővel, i. e. 395-ben Athén már olyan erős volt, hogy fel mert lépni Spárta ellen; Iphikratész sztratégosz i. e. 393-ban, az ún. korinthuszi háborúban — amelyről majd mindjárt szót ejtünk — az Iszthmosz mellett legyőzte Agészilaosz spártai király seregét. Iphikratész ugyanis átszervezte az athéni hadsereget, és a nehéz fegyverzetű hoplitákat könnyű fegyverzetű peltasztákkal — azaz bőrpajzzsal (*pelté*) és nagyon hosszú kopjákkal felfegyverzett harcosokkal — helyettesítette; ily módon csökkentette a katonaság felfegyverzésére fordított költségeket (ez pedig nem kis jelentőséggel bírt az elszegényedett Athén számára), sőt a sereg mozgékonyságát is fokozta, és biztosította a hopliták fölötti taktikai fölényét. S ami az összgörög politikát illeti, Athén annak mezejére is csakhamar visszatért. Aktívan részt vett a Spárta-ellenes szövetség megszervezésében, s tevékenységét nem korlátozta csak a görög államokra; ha Spárta már úgys bevonta a görög ügyekbe a perzsákat, Athén is kapcsolatba lépett velük, és Spárta ellen fordította őket. Konón athéni sztratégosz, aki nyolc hajóval menekült meg az aigoszpotamoi ütközetből, Farnabaszosz szatrapa segítségével elérte, hogy II. Artaxerxész király őt bízta meg a perzsa hajóhad fővezérségével, és i. e. 394-ben a knidoszi csatában megsemmisítette Spárta tengeri haderejét. Athén olyan tekintélyre tett szert, hogy — Spárta ellenkezését lefűtyülve — újra felépítette a „hosszú falat“ (maradványait ma is látni Pireuszban, az Akti félszigeten), s új hadi- és kereskedelmi flottát építtetett. I. e. 378-ban Athén már ismét élén állt az ún. második tengeri szövetségnek, hetven égei-tengeri görög állam föderációjának.

A peloponnészoszi háború után valóban Spárta lett a görög világ ura, de nem sokáig uralkodott. A kultúrát egyáltalán nem veszélyeztette, hiszen a kulturális üresség székhelye volt, az üresség pedig nem exportcikk. A kulturális élet és az alkotás nem érdekelte Spártát, ami jótékonyan abban nyilvánult meg, hogy a kulturális életbe nem avatkozott bele; a spártai katonák sem raboltak műkincseket. (A képzőművészeti alkotások közül az athéni pénzekre vert apró baglyok reliefsjeit becsülték a legtöbbre, ezeket aztán szenvedélyesen gyűjtötték.) Spárta egyébként meglepő ügytelenséggel érvényesítette hegemoniáját: inkább rendőri, mint politikai módszerekkel élt; barátainak ezzel többet ártott, mint ellenségeinek. De mindenekelőtt saját magának ártott. Kizárólag a maga erejére támaszkodott, a görögök fölött azonban mindig is nehéz volt erővel uralkodni.

Spárta erejét a spártai hadsereg ereje jelentette, ennek az erőnek a forrása azonban a peloponnészoszi háború után jelentős mértékben elapadt. A perzsa háborúban megbomlott „egyenlők társadalma“ teljesen széttöredezett: nem bírta el a hadizsákmány terhét. A vagyoni és a társadalmi elkülönülés folyamata úgy felgyorsult, hogy a spártaiak teljes jogú és nem teljes jogú polgárookra kezdtek osztódni, előbb csak a gyakorlatban, később a törvény szerint is. A spártai polgárok első ismert államellenes összeesküvésére i. e. 399-ben került sor; az összeesküvés vezére, Kinadón — Xenophón szerint „szép természetű, rettenthetetlen ifjú férfi“ — a vizsgálat során kijelentette, hogy ő „nem akart Lakedaimónban kisebb ember lenni, mint bárki más“. A fokozódó differenciálódást nem lehetett megállítani, s az i. e. IV. század elején az ún. Epitadeosz törvényének elfogadására vezetett: a törvény megszüntette a földterület társadalmi tulajdonát, és lehetővé tette a parcellák átruházását ajándék vagy hagyaték formájában. Megnyílt tehát az út a földtulajdon koncentrációja, illetve a polgárok földtől való megfosztása felé. Ennek persze messze ható következményei voltak, főleg ha meggondoljuk, hogy a földtulajdonosok száma két emberöltő alatt eredeti kilencezerről körülbelül ezerötszázra csökkent. A földjüktől megfosztott polgároknak új kereseti forrás után kellett nézniük, s mivel egyedül a hadviseléshez értettek, felcsaptak zsoldosoknak. Ezeknek a polgároknak a távozásával Spárta katonai ereje is csökkent; az a lehetőség, hogy pénzért földet lehetett szerezni, a többi polgárt zsákmányszerző háborúk kirobantására ösztönözte, ezek a háborúk pedig nemcsak a férfiaktól fosztották meg Spártát, hanem a többi görög állam rokonszenvétől is. Hihetünk tehát Spártá nagy csodálójának, Xenophónnak, mikor (*A lakedaimóni alkotmányban*) így ír a korabeli viszonyokról: „Ha valaki megkérdezné tőlem, hiszem-e, hogy Lükurgosz törvényei mindmáig változatlanok, Zeusz tudja, hogy nem merném ezt állítani. Hiszen tudom, hogy a lakedaimóniak korábban inkább szerényen éltek otthonukban, mintsem helytartók lettek volna másutt, és lekenyerezették volna magukat. S azt is tudom, hogy korábban félték, nehogy úgy fessenek, mint akiknek aranyuk van; most pedig némelyek még kérkednek is az arannyal... Korábban a hellének gyakran kérték a lakedaimóniakat, vezessék őket azok ellen. akiktől sérelmet kellett szenvedniük; most ellenkezőleg, sokan azért szövetkeznek, hogy megghiúsítsák a lakedaimóniak egyeduralomra való törekvését. Nem csoda, hogy mindezt a szemükre vetik, hiszen sem az istenre, sem Lükurgosz törvényeire nem hallgatnak.“

Spárta nemcsak a szövetségés és a legyőzött görögországi államokra terjesztette ki hegemoniáját, hanem a kisázsiai görög államokra is, amelyeket pedig a Tisszafernések között szerződés értelmében átengedett a perzsáknak. A tartózkodó barátot ezzel egy csapásra bosszúsomjas ellenséggé változtatta: az athéniaiaknak nem is kellett túl sokat áskálódniuk Spárta ellen. De Spárta a kisázsiai görögöket is maga ellen hangolta, ez pedig a diplomáciában való járatlanság tetőfoka volt, hiszen a kisázsiai görögök kezdetben őszintén rokonszenveztek Spártával. Elfordulásukat főként a Lüsandrosz által bevezetett terrorisztikus rendszer okozta. „Kegyetlen természete szörnyűvé és elviselhetetlenné tette uralmát“ — írta Plutarkhosz. A hivatalnokokat tetszése szerint váltogatta, híveiből és talpnyalóiból megszervezte a tirannisztikus „tizek bizottságait“, ha úgy tetszett neki, spártai *harmosztészeket*, azaz korlátlan hatalmú katonai protektorokat vagy helytartókat nevezett ki. Szóval, s most ismét Plutarkhoszt idézzük: „a görögök elé tárta a spártai kormányrendszer kevéssé vonzó példáját“.

Mikor i. e. 405-ben meghalt II. Dareiosz király, Artaxerxész és (ifjabb) Kürosz között trónviszály tört ki. Jog szerint Artaxerxész (II.) került a trónra, de Kürosz, a szardészi helytartó körülbelül 100 000 katonát toborzott ellene. A spártaiak Kürosz pártjára álltak; büszantiói harmosztészüket, Klearkhosz 13 000 zsoldos katonát fogadott — legtöbbjük közvetlenül Spártából jött —, és Szardészbába vonult velük. A helyzet kezdetben Kürosznak kedvezett, mivel a görög zsoldosok — professzionális tudásuk és fegyelmük révén — fölényben voltak Artaxerxész bennszülött katonáival szemben. Kürosz azonban a döntő ütközetben (i. e. 401-ben a mai Bagdad közelében, Kúnaxa falu mellett) elesett. A zsoldosok közül mintegy tízezren éltek túl az ütközetet, s bár Tisszafernész ügynökeinek a zsoldosvezéreket sikerült meggyilkolniuk, a görögöket nem tudták foglyul ejteni. A mezopotámiai sivatagban magukra maradvá, politikai ösztönüktől vezetve igazi katonai, illetve menetelő *poliszt* alakítottak: népgyűlésre gyűltek össze, szavazással eldöntötték, hogy hazatérnek, és sztratégoszokat választottak maguk közül. Így kezdődött a híres „felvonulás“ a Tigris árjával szemben a forró sivatagon keresztül Kurdisztán vad hegyei és Arménia havas hegységei felé: elviselhetetlen viszontagságok, vég nélküli harcok útja volt ez a menet. Az irányt nem tudták pontosan, térképek nem álltak rendelkezésükre, csupán a remény vezette őket: ez a remény vált valósággá tizenöt hosszú hónap után, midőn egyikük felkiáltott: „*Thalassza! Thalassza!*!“ Ez „a tenger, a tenger!“ ugyanazt jelentette számukra, mint Kolumbusz hajójai számára a „föld, föld!“ kiáltás: hiszen a görögöket a tenger köti össze egymással, a tenger partján tehát görög városnak kell lennie! A hatezer férfi végül rendezett sorokban megérkezett Trapezuntba, a mai török Trabzonba. Köztük volt az utóvéd parancsnoka is, aki a hadjáratban először mint Kürosz barátja vett részt, majd — Kürosz halála után — a görög sereg sztratégosza lett: a hadjárat történetírója, az *Anabaszisz* szerzője, Xenophón.

A perzsa trónviszályokba való spártai beavatkozás nemcsak afféle epizód volt, amit főleg Xenophón híres művének köszönhetően ismerünk; messze ható következményekkel járt. A győztes II. Artaxerxész háborúval bosszulta meg Spárta beavatkozását; a háború öt esztendeig (i. e. 399—394) húzódott, és a knidoszi tengeri ütközetrel végződött, amelyben Spárta nemcsak hajóhadát vesztette el, hanem égei-tengeri hegemoniáját is. A háború megviselte Spártát, sezt az európai görögök ki is használták, mert felismerték, hogy „a spártaiak kisujja jobban nyomja őket, mint az athéniaiak lába“. Elsőként a thébiai lakoztak fel, majd az athéniaiak és az argosziak; a felkelők első sikerei után Spárta ősrégi barátai, a korinthusziak és a megaraiak is felkeltek. Így tört ki i. e. 395-ben az ún. korinthuszi háború, amely arra kényszerítette Spártát, hogy hívja vissza Agészilaosz királyt a perzsa frontról. Spártán azonban ez sem segített, s mikor ellenfeleivel nyolcesztendei harc után sem bírt, ismét a perzsákhoz fordult segítségért. I. e. 387-ben Spárta meghatalmazottja, Antalkidész meggyőzte II. Artaxerxészt, hogy Théba és Athén hatalmának túlságos megnövekedése nem érdekük a perzsáknak, és rábeszélte őt, hogy hirdesse ki az ún. „királyi békét“. A békeszerződés értelmében a perzsa király magának tartotta meg a kisázsiai városokat és Küprosz, Athénak Lémnosz, Imbrosz és Szkürosz szigetét ítélte oda, a többi várost szabadnak ismerte el, Spártát pedig megbízta, hogy vigyázza a perzsa érdekeket. „Fellépek mindenki ellen, aki ezt a békeszerződést nem fogadja el — jelentette ki önhittén, bizonyos lévén benne, hogy parancsolhat a civakodó görögöknek. — Harcolni fogok ellenük azoknak az oldalán, akik elfogadják a békét: harcolni fogok szárazföldön és tengeren, fegyverrel és pénzzel egyaránt.“

A túlságos önbizalom — a görögök ezt *hübrisznek* hívják — a bukás előjele. Perzsiában még II. Artaxerxész uralma alatt zavargások támadtak, amelyek túllépték a szokásos helyi jellegű lázadások vagy összeesküvések kereteit; az újdonság főleg az volt bennük, hogy a központi hatalom ellen

nemcsak a leigázott törzsfőnökök lázadtak fel, hanem a királyi helytartók is. Az Akhaimenidák hatalmas birodalma bomlásnak indult, úgyhogy a Nagykirály, aki a görögöknek akart parancsolni, egyszerre csak saját szatrapáit sem bírta kordában tartani. Ezt a helyzetet tükrözte Spárta sorsa; Spárta amúgy sem meggyőző hegemoniájának ugyanis végérvényesen befellegzett.

Athén, amely Konón knidoszi győzelme után ismét tengeri nagyhatalom lett, most már minden nehézség és akadály nélkül létrehozhatta az ún. második tengeri szövetséget. I. e. 378-ban harminckét állammal kötött szövetségi szerződést; számuk később, mint tudjuk, hetvenre emelkedett. A szerződés szövege azt bizonyítja, hogy okultak a déloszi szövetség sorsából: „Ha valaki a szárazföldön vagy a szigetekben élő hellének vagy barbárok közül — akik nincsenek a perzsa király fennhatósága alatt — szövetségese kíván lenni Athénnak és szövetségeseinek, engedtessek meg neki, hogy a szövetségbe belépjen. Szabadságát és önállóságát megtarthatja, olyan társadalmi rendszerben élhet, amilyenben akar... Ha valaki szárazföldön avagy a tengeren hadjáratot indít a szövetség valamelyik tagállama ellen, az athéniak és szövetségeseik kötelesek segítséget nyújtani a megtámadottnak: szárazföldön és tengeren, a lehető leghatásosabb módon, tehetségük szerint.” Ez a szövetség több mint húsz esztendeig (formálisan i. e. 355-ig) fennállt, és lehetővé tette, hogy Athén ismét beleszólhasson az összgörög ügyekbe.

Abban a pillanatban, mihelyt az athéniak megkísérelték, hogy szövetségeseik között a döntőbíró szerepét játsszák, ellenállásba ütköztek. Az ellenállásból háború született, melynek során Athén — akárcsak Spárta — másodrangú hatalommá süllyedt.

Theba történelmében a peloponnészoszi háború után sokkal drámaibb fejezet következett. Azoktól az időktől fogva, amelyekre már csak a mítoszok emlékeztek, első ízben lett hatalmas állammá, s csakhamar a hegemon szerepét töltötte be Görögországban.

Théba fellendülése úgyszólván az üstökösök gyorsaságával ment végbe. I. e. 379 decemberében kezdődött, mikor a thébai demokraták megdöntötték a Kadmeia spártai helyőrségére támaszkodó oligarchikus kormányt. A fordulatot Pelopidész — egy elszegényedett arisztokrata, Hippokratész fia — készítette elő, aki az oligarchák önkénye elől Athénba menekült: Athénban a polgárok és a kormány segítségét egyaránt megszerezte. Pontosan huszonöt esztendővel azután, hogy Thraszübulosz elindult Thébából Athénba megdönteni a tirannizmust, Pelopidész hasonló céllal tért vissza Athénból Thébába. Egy viharos téli éjszakán álruhás társaival együtt behatolt abba a házba, ahol az oligarchák éppen fiatal menyecskék társaságában vigadoztak, és egytől egyig megölték őket. (Egyikük, Ankhiasz, az eset előtt figyelmeztető levelet kapott, amelyet a küldönc azzal a megjegyzéssel adott át neki, hogy fontos hírt tartalmaz. Ankhiasz azonban a vánkosa alá tette a levelet, mondván: „A fontos dolgokat halasszuk holnapra!”) Az oligarchák halála jeladás volt az általános felkelésre, amely azonban vérontás nélkül lezajlott, mivel Pelopidésznek sikerült rábeszélnie a spártai helyőrség parancsnokát, hogy azonnal vonuljon ki a városból. A thébai nép ekkor létrehozta első demokratikus alkotmányát. Pelopidész beválasztotta az ún. *boiôtarkhoszok* kormánytanácsába; a tanácsnak Pelopidész barátja és bajtársa, egy elszegényedett arisztokrata fia, Epameinondasz is tagja lett. Thébához csakhamar számos szomszédos állam is csatlakozott: ezek ugyancsak demokratikus alkotmányt hoztak létre; az athéni és a peloponnészoszi (spártai) szövetség mellett így létrejött a görög államok harmadik szövetsége, a „boiótiái liga”.

Spárta — mivel seregét kivezényelték Thébából — úgy érezte, hogy megalázták, s ráadásul a demokrácia térhódítása is nyugtalanította. Felszólította hát a thébaiakat, hogy oszlassák szét a boiótiái ligát; a thébaiak erre csak azzal a feltétellel voltak hajlandók, ha a spártaiak is megszüntetik a peloponnészoszi szövetséget. Hosszú tárgyalások után — ezeken a thébaiak felszólították a spártaiakat, hogy ne avatkozzanak Théba belügyeibe — i. e. 371 nyarán Kleombrotosz spártai király 10 000 hoplitával és 1000 lovas katonával megtámadta Boiótiát. „A thébaiaknak nem nemcsak a szabadságuk forgott kockán — írja a boiótiái születésű Plutarkhosz —, hanem kilakoltatással is fenyegették őket, úgyhogy sohasem észlelt rémület támadt Boiótiában.” S a rémületet még az is fokozta, hogy a thébaiak mindössze 6500 férfit tudtak a spártaiak ellen kiállítani, több ugyanis nem élt Thébában. I. e. 371 júliusában csaptak azután össze a Leuktra falu mellett elterülő síkon, nem egészen húsz kilométernyire Thébától. A harctéren maradt 4000 spártai között a király is ott volt. Pelopidész és Epameinondasz *tropaionja* mindmáig ott áll (átalakítva) a síkon, s a thébaiak győzelmét idézi.

A leuktrai csata a görög történelem egyik legjelentősebb csatája. Első ízben szenvedett vereséget az egész spártai hadsereg, és Spárta már soha többé nem tudott feleszmélni. A katasztrófát nemcsak a thébaiak harci elszántsága okozta, hanem főleg az Epameinondasz kidolgozta új harci taktika.

A spártaiak hagyományosan kezdték a csatát, amint az évszázadok során megszokták: mindenütt egyforma széles arcvonalba sorakoztak, vezényszóra egyes sorokban indultak az ütközetbe, s mikor az ellenséges fronttal találkozottak, a jobbszárny támadásával igyekeztek eldönteni a csata sorsát. Epameinondasz ún. ferde csatarendet állított fel velük szemben, azaz megerősítette a balszárnyat, úgyhogy az ötven sor harcosból állt, a középső és jobbszárnyat viszont meggyengítette; a csatasor gyengébb részeit (ezeket egyébként védelmi feladattal bízta meg) hátul hagyta, a megerősített balszárnyal pedig támadást indított. Mire a spártaiak feleszméltek, soraik deformálódtak és szétszakadoztak; „erre fejüket vesztették, harci művészetükről megfeledkezve futásnak eredtek, s annyi étellel adóztak, mint még sohasem” — írja Plutarkhosz. A hadművellet sikere főleg a 300 fiatal harcosból álló ún. „szent csapatnak” köszönhető, melynek tagjai kölcsönösen hűséget esküdtek egymásnak; Pelopidész őket állította a legveszélyesebb helyekre, és meggyőztette velük Kleombrotosznak a felbomlott csatasor újátforgalmazására irányuló kísérletét. Az ember ember ellen vívott harcban jobban érvényesült a thébaiak korszerű fegyverzete: athéni példára alkalmazott lényegesen hosszabb kopjái is főként biztosítottak számukra. A ferde csatarend (*loxé phalanx*) bevezetésével Epameinondasz forradalmasította a görög hadászatot; ő maga egyébként csak azért volt katona és államférfi, nehogy idiótának, azaz „a közügyektől tartózkodó embernek” tartsák. Születésétől (i.e.420-tól) fogva az apjától örökölt szerény házikóban lakott, s minden szabad idejét egyetlen kedvtelésének, a filozófiának szentelte.

Spárta veresége után szövetségeseinek nagy része és az uralma alatt álló leigázott városok azonnal elpártoltak tőle, kiűzték az oligarchákat (vagy megbotozták őket, mint például Argoszbán), és bevezették a demokráciát. A peloponnészoszi szövetség felbomlott, és a messzéniaiak, valamint az arkadiaiak fellázadtak Spárta ellen. Epameinondasz mindjárt a következő esztendőben (i. e. 370-ben) 70 000 főrival a felkelők segítségére sietett. Először a messzéniaiakat szabadította fel, akik már háromszázötven év óta viselték a spártai igát, és új fővárost alapított számukra: Messzénát. Aztán visszatért Arkadiába, s negyvennégy arkadiai község részére — amelyek a spártai fennhatóság lerázása után föderációba tömörültek — megalapította Megalopoliszt, a „nagy várost”. Pelopidész aztán elérte, hogy II. Artaxerxész király — akivel Perzsia legyengülése ellenére is számolni kellett — felújította Thébával a régi szövetségi szerződést, és elismerte Thébát Görögország vezető hatalmának.

Théba hatalmának és dicsőségének tetőfokára jutott. Epameinondasz a Peloponnészoszon, Pelopidész Észak-Görögországban növelte a város tekintélyét. I. e. 364-ben azonban Pelopidész elesett az Alexandrosz pherai tirannus ellen viselt hadjáratban, Epameinondasz pedig a spártai—athéni szövetséggel találta magát szemben. A barátságot nehéz feladni, de az ellenségeskedést talán még nehezebb; Spárta és Athén szövöttezése érthető reakció volt a thébai hegemoniától való félelemre. A szövetségek kaleidoszkópja aztán megint csak alaposan megkeveredett, és i.e. 362-ben a volt barátok és ellenségek ismét csatasorban álltak az arkadiai Mantinea mellett. A thébaiakkal és közép-görögországi szövetségeseikkel szemben a spártaiak és peloponnészoszi szövetségeseik, valamint az athéniaiak álltak; szám szerint Théba ellenségei voltak főként. Epameinondasz elhatározta, hogy pontosan megismétli azt a támadást, amellyel Leuktránál győzelmet aratott; át is törte a spártai frontot, de egy sebesült katona átdőfte őt a kopjájával. A seb halálos volt, s így Epameinondasz elrendelte, hogy első helyettese vegye át a parancsnokságot; jelentették azonban, hogy az első helyettes elesett. Embereket köldött tehát a második helyettesért, de már az is elesett. „Nos, ebben az esetben — mondta a haldokló vezér — legjobb lesz, ha megkötitek a békét.” Úgy is történt, a csata döntetlenül végződött: a harctéren mindkét fél felállította a maga győzelmi oszlopát. Az egyik oszlop azonban már csak Théba dicsőségének az emlékműve lett: mert Théba dicsősége azon a napon leáldozott.

Knidosz, Leuktra, Mantinea — ezek az ütközetek összgörög szempontból vereséget jelentettek, még akkor is, ha némelyek győzelemként ünnepelték őket. Mantinea ezenfelül afféle technikai knock out is volt, ahol a legfőbb vetélytársak — Théba, Spárta és Athén — kölcsönösen kiűzték egymást. Azok a veszteségek, amelyeket a görög államok elszenvedtek, lehetetlenné tették, hogy az egyik állam fölébe kerekedjék a másiknak, ámde legyengítették Görögország egészét, mindenekelőtt pedig Görögország szívét. A görög világ peremvidégeit szerencsére kevésbé sújtotta ez az áldatlan fejlődés. Legkevésbé Szicília és a Fekete-tenger északi partvidéke szenvedte meg.

Szicília ugyan nem esett nagyon távol Görögországtól (Korinthoszból vagy Athénból egyheti hajóútra), a viszonyok azonban ott mégiscsak másként alakultak, mint a szárazföldön. Az ottani görögök állandóan rettegték a karthágóiaktól, akik szüntelenül támadásokat indítottak ellenük. Ez egyrészt oda vezetett, hogy megerősödött a szicíliai egység, másrészt, hogy megnövekedett a hadsereg

jelentősége. Igaz, az egyesítő tendenciákat időnként erőszakkal kellett segíteni; a legerősebbeknek a szürakuszai uralkodók bizonyultak, akik a görögök közt szokásos harcok után igazi „szicíliai birodalmat” hoztak létre. Az állandó katonai készség szükségessége állandó hadsereg létrehozását tette szükségsszerűvé; míg a szárazföldi hadsereg főleg polgárokból állt, akik a háborúk befejeztével visszatértek munkájukhoz, a szicíliai hadsereg magvát zsoldosok képezték. Ezek a zsoldosok főleg elszegényedett földművesekből és földtelenekből regrutálódtak, akik nem állták a versenyt az olcsó rabszolgákkal dolgoztató nagybirtokosokkal. A zsoldos hadseregek parancsnokai nemegyszer a hatalom átvételére használták fel funkciójukat; Sziciliában így a legbiztonságosabb kormányforma a tirannizmus lett. Bár számunkra ez ellentmondásnak látszik, a legtöbb tirannus méltányosan uralkodott; sikeresen teljesítette a védelmi feladatokat, és a néptömegek érdekeit juttatta érvényre. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a demokrácia idegen volt a szicíliai görögöktől; számos városban demokratikus rendszer uralkodott, és Hierón tirannus halála után (i.e. 466) Szürakuszai is több mint fél évszázadig — váltakozva — demokratikus vagy oligarchikus állam volt. A mai Dél-Olaszország görög városaiban hasonlóan alakult a helyzet.

I. e. 405 körül, mikor Görögországban befejeződött a peloponnészoszi háború, Szürakuszaiban egy Dionüsziosz nevű zsoldosparancsnok ragadta magához a hatalmat. A népgyűléstől megkapta a *sztratégosz autokratór* („parancsnok és egyeduralkodó”) címet, s hamarosan kinyilvánította, hogy címének megfelelően szándékozik viselkedni. Ellenfelei földjét elkobozta, és rabszolgásként szétosztotta a zsoldos katonák között, megszigorította a szövetséges városok ellenőrzését, új adórendszert vezetett be, egész sor erődítményt és stratégiai utat építtetett. Visszaverte a karthágói támadást, majd új háborút indított Karthágó ellen, és i.e. 392-ben arra kényszerítette a karthágókat, hogy hagyják el a kelet-szicíliai városokat; aztán Dél-Itália egy részét is elfoglalta. Dionüsziosz így a szicíliai birodalom fővárosa és Nagy-Görögország hegemonja lett; egészen Dionüsziosz haláláig (i.e. 367-ig) a leghatalmasabb földközi-tengeri állam és — Athén után — a görögök legjelentősebb kulturális központja volt. Fia és utóda, II. Dionüsziosz azonban csak Szürakuszai külső ragyogását tudta megtartani; mint a Damoklesz kardjáról szóló ismert példázat bizonyítja, belügyi helyzete meglehetősen ingatag volt, és i.e. 344 körül sógora, Dión, megfosztotta őt hatalmától. A karthágóiak kihasználták a zavargásokat, Szürakuszai azonban segítséget kapott anyaközségétől, Korinthosztól. Korinthosz élén akkoriban Timoleón demokrata államférfi állt. Az ő támogatásával Szürakuszaiban felújították a demokráciát, az új zsoldosvezérek azonban csakhamar visszatértek a tirannizmushoz, ezúttal a szó mai értelmében. A Dionüsziosz és utódai korában élt költőknek és tudósoknak, szobrászoknak és építészeknek — akik öregbítették Szürakuszai hírnevét — csupán emléküik maradt fenn.

A Fekete-tenger északi partvidékét — a délitől eltérően — nem igázták le a perzsák, fejlődése tehát sok mindenben hasonlít a szicíliai fejlődéshez. Az ottani görög városokat ugyancsak támadók veszélyeztették: a karthágóiak helyett nekik a félvad taurok, a nomád szkíták és más törzsek ellen kellett védekezniük. Ez mindenekelőtt a krími Kherszonnézioszra vonatkozik; Kherszonnéziosz az első görög városok közé tartozott, amelyeket lakói várfalakkal erősítettek meg a támadók ellen. A Bug torkolatánál épült Olbiának kellemesebb szomszédai voltak: a letelepedett szkíták, akik részben elgörögösödtek, és egyetértésben éltek a görögökkel. Mind Kherszonnéziosz, mind pedig Olbia megtartotta önállóságát, és megőrizte a demokráciát; a Kercsi-öböl mentén elterülő városok társadalmi rendszereiről nincsenek pontos adataink, de tudjuk, hogy az i. e. V. század elején Pantikapaion milétoszi kolónia vezetése alatt egyesültek. A mai Azovi-tenger keleti partvidékén az i. e. V. század közepe táján erős állam jött létre, élén a Szpartakiadák családjából élethossziglan választott arkhónok álltak; a történelem boszporuszi királyság néven tartja számon (a *boszporosz* szó tengerszoroszt jelent); ez a királyság több mint három évszázadig fennállt. Ezek — a görög világgal határos — államok mindig kapcsolatban álltak a görögség többi részével, küldötteik részt vettek az olümpiai és a delphoi ünnepségeken, kereskedők elhajóztak az égei-tengeri és az afrikai görög városokba, művészeik Athénban gyarapították tudásukat. Görögország belső háborúinak időszaka számukra a virágzás kora volt.

Mint látjuk, a görögök sorsa a peloponnészoszi háború után sem volt éppen érdektelen, történelmük sem állt csupán zavargásokból. Nincs értelme, hogy utólagosan értelmet adjunk igyekezetüknek, mégis: az apró városállamok válságba jutottak, és igyekeztek kilábalni belőle. Úgy is mondhatjuk, hogy némelyek le akarták igázni a többieket. Vagy úgy is, hogy kísérletet tettek a görögök egyesítésére a legerősebb polisz vezetése alatt. A tragédia abban rejlik, hogy ez egyiküknek sem sikerült. Főleg annak nem, amelynek társadalmi rendszere összgörög méretekben is a haladást

szolgált volna. Győzelmet nem Athéné istennő aratott, hanem a dühöngő Arész.

De hagyjuk el most már a harcterek Görögországát, ahol testvér testvérnek ontotta véré. Hagyjuk el az osztályharcok és az államfordulatok Görögországát is. Csaták és ütközetek százairól még nem is beszéltünk. Ezeknek a harcoknak — holtak hekatombáin kívül — nem volt eredményük...

Az egykorú Görögországban örömtelibb képet is találunk. Olyan képet, amelyen a hadvezérek győzelmi oszlopai elvesznek a művészek és a tudósok művei mögött. Ez a kép pedig azt bizonyítja, hogy a kard fölött győzedelmeskedik a szellem.

A klasszikus kor művészete

„A világtörténelemben soha és sehol nem került sor akkora kulturális és civilizációs ugrásra, mint az i. e. V. század Görögországában” — mondja J. S. Stobart a *The Glory that was Greece* (A dicsőség, amely Görögország volt) című művében (a könyv 1911-től csak Angliában tizenhat kiadást ért meg). A perzsa kolosszus legyőzése és a perzsa tervek megghiúsítása önbizalmat adott a görögöknek, meggyőzte őket politikai intézményeik előnyeiről, elősegítette az ország gazdasági fejlődését, felszabadította a művészek alkotóerőit, egyszóval megnyitotta történelmük legfényesebb időszakát. A belső háborúk később rengeteg kárt okoztak, az elért eredményeket azonban nem semmisítették meg. Még az újabb haladást sem akadályozták: ezt sokan egy további „görög csodának” tartják.

A kultúra és a civilizáció színvonalát, e színvonal emelkedését és süllyedését sokféle szempontból mérhetjük. De ha előbb egy összefoglaló képet akarunk kapni róla, legjobb, ha az architektúrával kezdjük. Kitűnő költemény vagy szobor alacsony civilizációs fokon vagy a társadalmi hanyatlás korában is keletkezhet, mivel az individuális alkotó műve főleg az alkotó tehetségétől függ. A műszaki újítás vagy felfedezés dokumentálhatja ugyan a civilizációs haladást, a kultúráról azonban nem okvetlen árulkodik. A kultúra és a civilizáció szintetikus mutatója az építőművészet: egy épület kollektív alkotás, méghozzá nemcsak művészi, hanem műszaki jellegű is, kifejezi a társadalom ökonomiai lehetőségeit és szervezőképességét, kora életének anyagi és ideológiai oldaláról egyaránt beszél. Szóval: amilyen a kor, olyan az építőművészet.

Görögország legjelentősebb architektonikus komplexumát — a korabeli kulturális és civilizációs „ugrás” legfényesebb bizonyítékát — már utunk elején meglátogattuk: az Akropolisz építményeiről van szó. Felépítésük után csaknem hatszáz esztendővel így ír róluk Plutarkhosz (*Periklész életrajzában*). „Ahogy ezek az építmények nőttek, elkápráztatva nagyságukkal és formáik utánózhatatlan szépségével, az iparosok úgy igyekeztek művészből tenni munkájukat. A legmegdöbbentőbb a munka irama volt. Az építmények, amelyekről sokan azt gondolták, hogy számos emberöltő folyamán épültek, egyetlen kormány alatt jöttek létre.” (A Parthenón tizenöt, az Erekhtheion tizenkét, a Propülaia öt, Niké temploma három évig épült.) „S Periklész építményei annál nagyobb csodálatot ébresztenek, mivel rövid idő alatt, de hosszú évszázadok számára készültek. Ami szépségüket illeti, már mindjárt akkor a fennkölt ösiség benyomását kel tették, ennek ellenére mostanáig megőrizték eredeti üdeségüket és az első nap újdonságát. Dacolva az évszázadokkal, valami ifjú báj virágzik bennük, s ez rájuk irányítja tekintetünket: mintha az örökkévalóság és az örökfiatal lélek szelleme sugározna felénk belőlük.” Ezek a lelkes szavak csupán a tények megállapítása. Bár leírásuk óta háromszor hatszáz esztendő is eltelt, mindmáig érvényesek. Tekintet nélkül arra, hogy az említett építmények már háromszáz éve romokban hevernek.

Periklész uralkodása kezdetén az Akropolisz romokkal borított kopár sík volt. Amit a görögök több mint száz esztendeig építettek, a perzsák néhány hét alatt tönkretették. Athéné Poliasz régi szentélyét, a kisebb templomokat és kincsházakat, a bejáratú kaput és a további — Szolón és Peisizisztratosz korában épült — épületeket szinte teljesen lerombolták, a befejezetlen Hekatonpedont súlyosan megrongálták, a polgárok állította szobrokat összetörték és szétdobálták. Themisztoklész ezekből a romokból felújíttatta az északi várfalat, Kimón pedig a délit, s egyikük sem sejtette, milyen örömet szerez tetteivel a jövő archeológusainak és az Akropolisz Múzeum látogatóinak. Új építkezésbe ekkor még nem kezdtek: előbb fel kellett újítani a feldúlt város lakóházait, felépíteni a várfalakat, rendbe hozni a piruszi kikötőt. Csak Periklész foghatott hozzá, hogy az Akropoliszt átalakítsa Athén nagyságának emlékművévé: az első és legmagasabb helyen a Parthenónnak kellett állnia, aztán következett a Propülaia, az Erekhtheion és Athéné Niké temploma.

Az Akropolisznak a görög (és az egyetemes) építőművészet kincstárává való átalakításáért kezdetben nem lelkesedtek Athénban. Szinte hihetetlen, de sokan elleneztek: minek pénzt áldozni fölösleges luxusra, mikor a járdák, a csatornák és más szükséges dolgok még nincsenek rendben! Ezekhez a rendes és takarékos polgárokhoz — akik mindennek tudják az árát, az értékét azonban semminek sem ismerik — Periklész politikai ellenfelei is csatlakoztak; főleg az arisztokraták értették

meg, hogy Periklész építményei tulajdonképpen a demokrácia dicsiművszai, és demagóg módon szemére vetették, hogy az építkezésekhez szükséges pénzt a déloszi szövetség kincstárából meríti. „Miként egy pazarló nőszemély cicomázza magát, bearanyozzuk és felcicomázzuk városunkat, teleaggatjuk drágakövekkel, ezer meg ezer talentum értékű szoborral meg templommal — méltatlankodtak Plutarkhosz szerint —, míg szövetségeseink a kegyetlen és tirannusi görög áldozatainak tarthatják magukat, mikor saját szemükkal látják, hogyan használjuk fel a pénzüket.” Periklész úgy védekezett, hogy „Athén mind hadseregével, mind pedig hajóhadával védelmezi szövetségeseit a barbároktól, polgárainak életét kockáztatja, míg a szövetségeseik csupán pénzt áldoznak; a pénz egyébként azé, aki kapta, nem azé, aki adta. Ha Athén teljesíti kötelességeit, márpedig teljesíti, a maradékkal úgy gazdálkodhat, ahogy akar, senkinek sem tartozik számadással”. Végül odáig jutottak, hogy a „pazarló építkezések” ellen még a népgyűlés is fellépett. „Ezután tehát nem ti, hanem én viselem majd a költségeket, de az épületekre csak a magam nevét véstem” — fenyegetőzött a polgártársait ismerő Periklész, s így azok mégiscsak beleegyeztek, hogy elképzelését megvalósítsa. Hiszen semmi sem megy harc nélkül, ami átlagon felüli. Még ha nem is az Akropolisz épületeiről van szó.

Az épületek valóban drágák voltak. A Parthenón 700, Athéné kultikus szobra 900 talentumba került (ebből 616 talentum az aranyruhára és más leszerelhető részekre esett, amelyek állami pénztartalékként szolgáltak), a Propülaia 400 talentumot adtak ki. Egy talentumon hadihajót lehetett építeni, és sokan érveltek is ezzel; Athénnek azonban volt pénze, és Kleón sokkal többet elherdálhatott, mint amennyit Periklész az Akropolisz felépítésére áldozott. S ha már a gazdasági szempontoknál tartunk: noha ezek ún. inproduktív befektetések voltak, más építményekkel (a „hosszú fallal”, Periklész ódeionjával stb.) együtt az egész gazdaságot élénkebbé tették, és tíz- meg tízezer embernek nyújtottak munkalehetőséget. „Szinte minden korosztálynak és mindenféle foglalkozású embernek jöletet biztosítottak” — írja Plutarkhosz, és csak úgy kapásból megemlít húsz foglalkozást az építőanyag-felvásárlótól kezdve a napszámosokig és a munkásokig, „akik a nehezebb munkákat végezték”. A rabszolgák munkáját nem említi meg, de erről is vannak dokumentumaink, noha aprólékos feljegyzések nem maradtak ránk, fennmaradtak viszont más bizonyítékok, mindenekelőtt a kőtáblákra írt, gondosan vezetett számvetések. Az egyik kőtábláról a mai ellenőr megállapítaná, ami athéni kollégájának elkerülte a figyelmét: egy szobrász kétszer fizettette meg az egyik frizen látható fejet. Nos, loptak és csaltak a klasszikus korban is; a túlságosan becsületesek kicsinyessége azonban jobban veszélyeztette az Akropolisz felépítését. Szerencsére mindez lényegtelennek bizonyult. Mint mindig, ezúttal is az eredmény volt a fontos. Az eredmény pedig ma is látható.

Az Akropolisz legfőbb adatait már felsoroltuk; nézzük meg most egy kissé aprólékosabban az épületeket, és próbáljuk meg mai állapotukat egybevetni az eredetivel. A legkönnyebb dolgunk Athéné Niké kis templomával van, mivel azt Christian Hansen dán építész — L. Ross és E. Schaubert német archeológusok segítségével — az 1836—1837-es években teljesen rekonstruálta. Azokból a romokból építette újjá, amelyek részben a környéken hevertek, részben az 1686-ban épült erődtítménybe voltak beépítve; a templomot 1686-ban robmolták le a törökök, hogy négy ágyúüteget állítsanak a helyére. Hála a dán építész munkájának, Athéné Niké temploma ma ugyanott áll, ahová i.e. 427-ben Kallikratész helyezte: a délnyugati sziklás kiszögellésen, amelyet a mitikus korban állítólag tengervíz mosott, s ahonnan Aigeusz király a tengerbe vetette magát, midőn Thészeusz hajójának fekete vitorláit megpillantotta. Az egész templom pentelikoni márványból épült, egyetlen helyiségből áll, s mind a frontális, mind a hátsó oldalon négy ión oszlop díszíti. Az oszlopok fölött minden oldalon domborműves fríz húzódott: ez csaknem egész hosszában ránk maradt, bár eléggé megrongált állapotban. Az eredetit a keleti és a déli oldalon újították fel, a másik két oldalon „Elgin márványainak” öntvényeivel helyettesítették a domborműveket. A keleti oldal domborművei az olümposzi istenek gyűlését ábrázolják, a főhelyen azonban nem Zeus, hanem Athéné látható; az északi és a déli oldalon a görög—perzsa háborúk egyes jeleneteit látjuk, a nyugatin pedig az athéniaknak a boiótiaiakkal vívott harcait: a maguk idejében ezek rendkívül „világi témák” voltak. A templomban Athénének mint a győzelem istennőjének a faszobra állt; hagyományos alakjától eltérően itt nem voltak szárnyai, hogy el ne repülhessen, és a győzelemmel együtt egyszer s mindenkorra Athénban maradjon.

Athéné Niké templomának könnyed márványdala mellett a Propülaia fenséges homéroszi himnuszoként hat ránk; bár az idő súlyos sebeket ejtett rajta, ma is az Akropoliszhoz méltó bejárat kapu. Felépítésével Mnésziklész bonyolult problémát oldott meg, mivel a terep itt meglehetősen

Akropolisz. Az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumban levő modell után

egyenetlen, a sziklás lejtő pedig tagolt. Mnésziklész dór stílusú nyitott oszlopcsarnok formájában építette meg, ehhez kapcsolta az északi oldalon a Pinakothéka épületét, a délin pedig a Horák nyitott szentélyét. Antik torrásokból tudjuk, hogy a Propülaia gazdagon díszített kapu volt; az oszlopcsarnokban még Pauszaniász is látta Kalamisz Aphrodité-szobrát, Krészilaszként művét, Diitrephész hadvezér szobrát és Amphikratész levágott nyelvű oroszlán szobrát (az oroszlánszobrot az egyébként kétes hírű asszony, Leainé tiszteletére állították; az asszony ugyanis kivágta saját nyelvét, nehogy a kinvallatáskor elárulja, amit a zsarnokokól összeesküvéséről tudott). Röviddel a kapu befejezése után lakóházakat és adminisztrációs épületeket is építettek hozzá: ezek változatlanul álltak egészen a XII. századig, mikor is az athéni érsek saját rezidenciájává alakította át őket. A XIV. század végén Acciaiolli keresztes vezér az egész Propülaiai firenzei stílusú palotává építtette át; a törökök aztán puskaporraktárrá alakították, s egy robbanás 1640-ben a kapu nagy részét elpusztította. Görögország felszabadulása után K. Pittakisz vezetésével eltávolították róla az újkori hozzáépítéseket; 1875-ben Schliemann a Propülaia utolsó török emléket, a csúnya erődtornyot is leromboltatta.

Az Erekhtheion a perzsák által lerombolt több szentély összekapcsolásával és egységes terv alapján való átépítésével keletkezett. Különösen emlékezetes helyen áll. A mítoszok szerint itt döntöttek el az istenek, ki legyen Attika ura: Poszeidón vagy Athéné; itt volt az első athéni király, Kekropsz sírja; itt ölte meg háromágú szigonyával Poszeidón (vagy Poszeidón kérésére Zeus egy villámmal) Erekhtheusz királyt. A későbbi átépítések jegyeitől megszabadított romokat (1463-ban például az Akropolisz török parancsnoka háremmé alakította) már lehetetlen volt olyan formában felépíteni, amelyet eredetileg Philoktétész építészről kapott a szentély; az 1903–1909-es években M. Balanosz olyanná alakította, amilyen Augustus császár korában lehetett. Az Erekhtheion magvát egy téglalap alakú építmény alkotja négy különböző nagyságú cellával — különböző magasságú alapokon. A keleti cella Athéné Poliasznak volt szentelve: az istennő kultikus faszobra a Panathénaiák alkalmával mindig új ruhát kapott; az északi cellát (a „tulajdonképpeni Erekhtheiont”) Erekhtheusznak és Poszeidónnak szentelték. A templom keleti oldalát hat ión oszlop díszíti, az északi oldalon egy ión oszlopcsarnok áll, a déli oldalon, Kekropsz sírja mellett pedig a híres Korék terme található hat kariatidával, azaz hosszú ión köntösbe öltözött lány alakú oszloppal (öt kariatida eredeti, a hatodikat — ezt Lord Elgin elvitte magával — cementmásolat helyettesíti). A világossárga márványépület felső szélét égszínkéék eleusziszi márványból készült fríz díszítette:

attikai mítoszokból kiragadott jeleneteket ábrázolt: 112 kis töredéke az Akropoliszi Múzeumban látható. Az Erekteion „ión nőessége“ hatásos kontrasztja a „dór férfiasságú“ Parthenónnak, amely az Akropoliszt Akropolisszá teszi.

A Parthenón Athéné istennő — s ezzel tulajdonképpen Athén városa — dicsőítésére épült; kezdettől fogva az architektúra *non plus ultrá*jának tartották; ma is annak tartjuk. Egyes templomok felülmúlják nagyságban, mások a díszítés értékességében, „klasszikusságban“ azonban egyetlen templom sem vetekedhet vele. A szépség márványszimfóniája lett: monumentális és arányos, tökéletes szimmetriájú, az egész és a részek finom összhangban állnak egymással, az építésszek és a szobrászok munkája rendkívül pontos és finom, anyaga nemes, architektúrája és szkulptúrája kölcsönösen kiegészítik egymást, szobrai külön-külön is a művészet csúcsát jelentik. Az antik korban soha sehol nem utánózták ezt a templomot; az újkorban igen, de csak a méreteit és némely elemét (például a párizsi Madelaine-templom vagy a washingtoni Lincoln-emlékmű). Utánzása egyébként nem is volt lehetséges, mert sem kor, sem pedig hely nem létezett, amikor és ahol olyan művészek alkotóerői összpontosultak volna, mint a periklészi Athénban.

A Parthenón építéséről sokat tudunk. Mikor az athéniaiak elhatározták, hogy a perzsák által elpusztított Hekatonpedon helyére építik, Periklész javaslatára egy bizottság alakult, amely a terv kidolgozásával Iktinosz, végrehajtásával pedig Kallikratész építésszt bízta meg; az építkezés ellenőrzését és a szobrászati kiképzést Pheidiasz kapta feladatul. Kétségtelen, hogy Pheidiasz már magát a templom koncepcióját is befolyásolta, méghozzá úgy, hogy ne csak a architektúrának, hanem a szobrászatnak is mesterműve legyen. Alkotói a dór stílust választották, de nem haboztak ion elemekkel gazdagítani, úgyhogy az épület könnyed „attikai jelleget“ kapott. Homlokzati oldalaira két sorban nyolc-nyolc dór oszlopot állítottak, s így nagyobb teret biztosítottak a szobrászműveknek, mint a megszokott hatoszlopos templomokban; két hosszanti oldalára (a sarokoszlopokkal együtt) tizenhét-tizenhét oszlop került, az architráv fölött a hagyományos metopék és triglifek kaptak helyet. A cella felső szelét kívülről ion fríz díszítette. Belülről fallal kettéválasztották a cellát. Keleti részét dór oszlopsorral három hajóra osztották; a középső hajó szélesebb volt, hogy jobban érvényesüljön benne Pheidiasz kolosszális műve, Athéné Parthenosz szobra. A nyugati részben (a „tulajdonképpeni Parthenónban“) négy ion oszlop állt: ez a rész templomi és állami kincstárként szolgált. Az épület hófehér pentelikoni márványból készült, a díszítő jellegű szobrászművek gazdag polükhrómiát kaptak. A Parthenón alapkövét, mint tudjuk, i. e. 447-ben tették le; i. e. 442-ben már minden oszlop állt, i. e. 438-ban a tető is elkészült, úgyhogy elhelyezhették benne a kultikus szobrot. I. e. 432-ben aztán befejezték az építkezést. A templomot i. e. 438-ban, Athéné születésének ünnepén, a Panathénaiá alkalmával szentelték fel. A szertartást Periklész végezte, akit azon a napon választottak meg — huszonnégy órára — a tanács hivatalban levő elnökévé, azaz az athéni állam formális fejévé.

A Parthenón ma már talán csak holdfényben ragyog hófehéren, márványát egyébként finom aranyos rózsaszínű patina borítja. Ha északnyugat felől nézzük, úgy tetszik, egészen jó állapotban van: csak a tetőt és az oldalsó szobrokat hiányoljuk. A legsúlyosabb sérüléseket a templom déli oldala szenvedte: öt oszlopát mintha egy dühöngő óriás ökle zúzta volna szét. Az 1687-es sorsdöntő robbanás középpontját a mészkő padlóban ásító kráter jelzi; a templom belseje üres és pusztá, csak az Athéné-szobor talapzatának maradványai állnak még benne. A külső oldal felső szelét kilencvenkét metopé díszítette: tizennégy-tizennégy a két homlokzaton, harminckettő-harminckettő pedig a két oldalon; manapság már a metopék felét sem találjuk itt, s többé-kevésbé elfogadható állapotban mindössze tizenhat maradt ránk. A keleti homlokzaton egy kivételével alapjukig le vannak rombolva, csak nehezen ismerjük fel, hogy a gigászok és az istenek harcát ábrázolták. A nyugati homlokzaton viszont minden metopé megvan, igaz, megrongált állapotban; a görögök és az amazonok harcát idézik. Az északi oldalon alig maradt belőlük valami; csak az antik forrásokból tudjuk, hogy Trója bevételét ábrázolták. A déli oldalon, ahol a kentaurók és a lapithák harcát jelentették meg, csupán egy maradt az eredeti helyén; tizenöt a British Museumba, egy pedig a Louvre-ba került. A keleti timpanonon az Athéné születéséről szóló mítoszból volt egy jelenet, a nyugatin pedig Athéné és Poszeidón Attikáért való versengéséből; a negyven életnagyságúnál nagyobb szobor közül csupán egy tucatnyi töredék maradt ránk, legtöbbjük ugyancsak a British Museumban tekinthető meg. A cella felső szelét díszítő híres ion fríz a panahténaiai felvonulást ábrázolta; a lovakon és az áldozati állatokon kívül több mint háromszázötven alak szerepelt rajta, amelyeket csodálatra méltó művésszel formáltak egységes egészé. A frízből csaknem hatvan méter ma is az eredeti helyén van, több mint nyolcvan méterrel a British Museum büszkélkedik, egy háromméternyi fragmentum pedig

a Louvre díszé; körülbelül tizenöt méter nyomtalanul eltűnt. A szobrászművek gazdag polükhrómiája is visszavonhatatlanul a múlté.

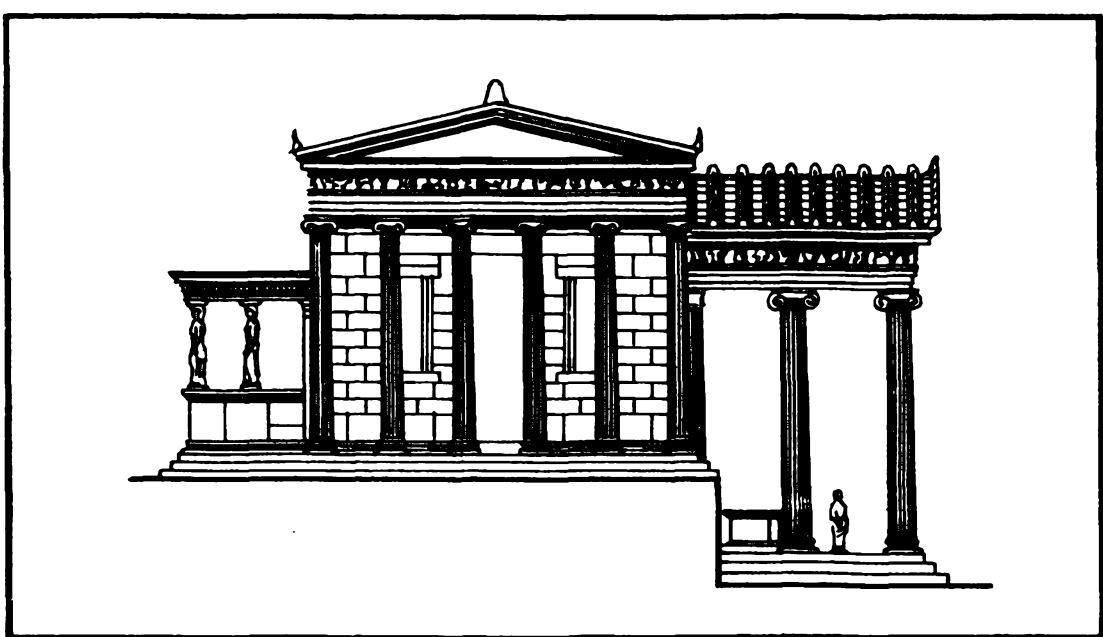
A Parthenón eredeti külsejéről talán a New York-i Metropolitan Museumban látható modell nyújtja a legjobb képet. A modellen a ránk maradt fragmentumok és leírások alapján kiegészítették a szobrászműveket; a mai kutatók szerint Pheidiasz legalább húsz (néhány szerint nyolcvan) művészt irányított. A modellen a polükhrómia is látható; a színeket az antik források és a modern kutatások eredményei alapján rakták fel; a metopék háttére piros, a triglifek kékek, a ruhák különböző színekben (az égszínéktől a lilásbarnáig kb. tizenöt színben) játszanak, meg tudjuk különböztetni a bronz és az arany csillogását is. De be kell ismernünk, hogy a Parthenón ebben a formában inkább mérnöki, mint költői műnek tetszik, s hogy a díszítés sokszínűsége túlságosan szokatlan számunkra. A valódi Parthenón előtt állva inkább azokkal értünk egyet, akik karbantartásáért mindent megtennének, felújításáért viszont az ujjukat sem mozdítanák. Az rendben van, hogy az újkori hozzáépítéseket eltávolították róla (a minarettel kezdve, amelyet már 1842-ben leromboltak), s hogy gondosan védelmezik. De semmiféle rekonstrukcióra nincs szüksége; nagy műalkotás úgy, ahogy van, javítani rajta semmit sem lehet.

Persze az Akropolisz jelentős épületei közé nemcsak a Parthenón, az Erekhtheion, a Propülaia és Athéné Niké temploma tartozott. A délnyugati oldalon állt Brauróni Athéné szentélye egy gyönyörű oszlopsorral és Sztrogülión művével, a trójai faló szobrával, mellette a Khalkotéka (a „Bronzterem”); az északkeleti oldalon egy külön elkerített körzetben Zeusz oltára állt, az egykori királyi palota közelében Athéné oltára. Ezekből és más épületekből csupán csekély maradványok, sok épületből pedig semmi sem maradt ránk. Nyomtalanul eltűntek a szobrok is, amelyek az Akropolisz szabad térségeit díszítették; a legnagyobbak és leghíresebbek, Pheidiasz tizenkét méter magas Athéné Promakhoszának csupán a talapzata maradt meg. Erről a talapzatról nyílik a legszebb kilátás Athén és Görögország eme legemlékezetesebb térségére.

Az Akropolisz Athén vallási központja volt, a város politikai és polgári élete az Agorán összpontosult. Az antik szerzők és a modern kutatók (a maiak közül főleg az amerikai H. A. Thompson, G. P. Stevens és W. B. Dinsmoor) arról biztosítanak bennünket, hogy architektonikus díszítésében az Agora sem igen maradt el az Akropolisz mögött. „Minden görög közös büszkesége”, „a demokrácia palotája” volt.

Hogy miképpen festett az Agora a perzsa invázió után, el tudjuk képzelni: körülbelül úgy, mint manapság. A athéniaknak fél évszázadra volt szükségük ahhoz, hogy a romokat térré alakítsák: olyan térré, amely szépségével megfelelt a város jelentőségének. Először a Prütaneiont, a prütaniszok házat újjították fel; kör alakú alapra építették, ezért Tholosznak nevezték, és piramis alakú bronztetővel fedték be, amiért Szkiasznak („esernyőnek”) is hívták. Röviddel i. e. 470 után fejezték be; később — hűméttoszi márványból — oszlopsort is építettek eléje. I. e. 430 táján kezdték építeni a Buleutériont, vagyis a tanácsházát, amelyben a tanácsstagok részére ötszáz, félkörben elhelyezett ülőhely volt, ezenkívül helyet biztosítottak benne az elnökségnek, ellátták szónoki emelvényvel, és a nyilvánosság számára is jelöltek ki helyet. Körülbelül ugyanekkor építették az Istenek Anyja templomát (ennek kincstárában helyezték el az állami levéltárat), továbbá Arész templomát, Apollón templomát és Zeusz sztoáját (a Királyi Sztoát), vagyis egy fedett oszlopcsarnokot; az utóbbit Euphranór képeivel és a törvényeket tartalmazó márványtáblákkal díszítették. Mindezek az épületek az Agora nyugati oldalán álltak; az északi oldalt két oszlopcsarnok határolta: a nagyobbik oszlopcsarnokot — mivel ezt Polügnótosz képei díszítették — színes Sztoának is hívták (erről nevezték el később a sztoikus iskolát, amelyet az i. e. IV. század végén itt nyitott meg a kitioni Zénón). A déli oldalon két további oszlopcsarnokot építettek: ezek között a szabad térséget hagytak a piac számára; itt építették fel még a nimfák félkör alakú szentélyét és a Héliiaia, vagyis az esküdszék négyoszögletes épületét. (Attalosz manapság felújított sztoáját a keleti oldalon és az ún. Középső Sztoát a későbbi Agrippa ódeionja mögött csak az i. e. II. században építették.) A középületek és az árnyas oszlopcsarnokok építésével párhuzamosan szobrokkal és oltárokkal is feldíszítették az Agorát; a legnagyobb oltárt a tizenkét olümposzi istennek szentelték. A teret szépen ki is kövezték, vízelvezető csatornákkal látták el, és a szabad térségeket platánokkal ültették be.

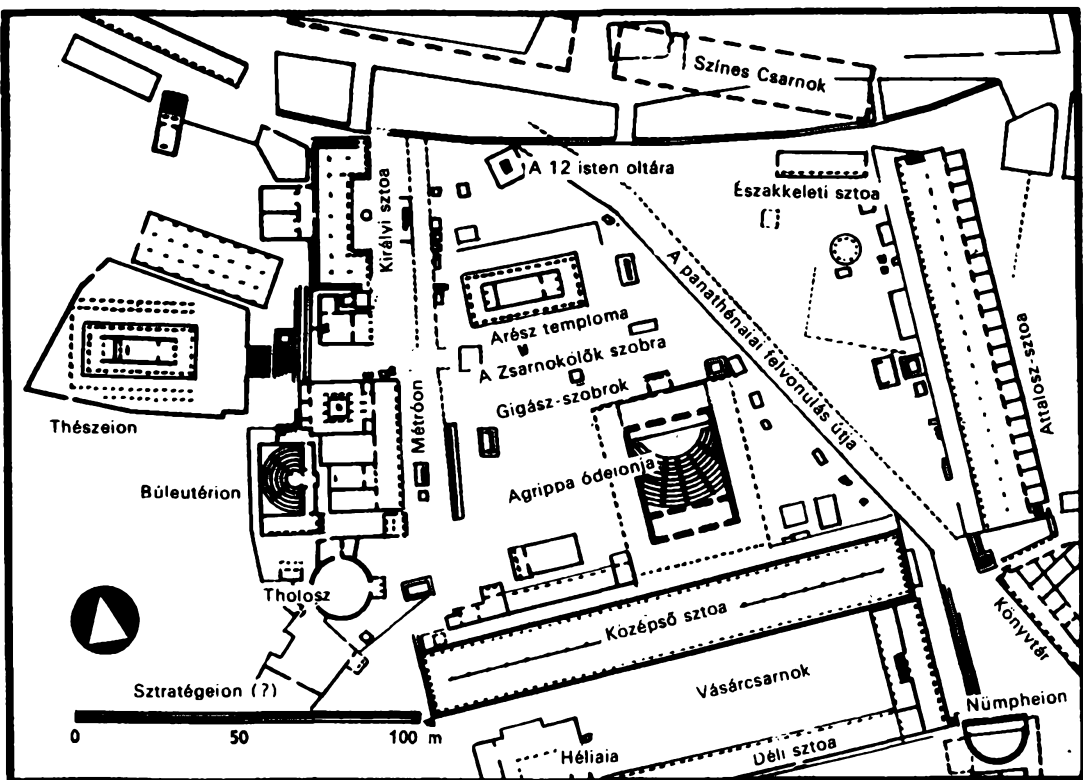
Az Agora épületei egytől egyig áldozatul estek a későbbi pusztítóknak, akik idegen földről jöttek Görögországba; a szobrok és az emlékművek ugyannerre a sorsra jutottak. Ma már alig ismerjük fel az épületek alapjait; a római Forumtól eltérően itt — az Agrippa ódeionja előtt álló négy talapzaton és

Erechtheion. A rekonstrukció a templom mai állapota alapján készült

három gigászszobron kívül — egyetlen oszlop és egyetlen fal sem haladja meg az embermagasságot. A Szent Apostolok XI. századi kis bizánci temploma — a panathénai felvonulások szent útja mellett — hatalmas építménynek tűnik fel az antik dicsőség eme temetőjében... A klasszikus korból egyedül a Thészeionnak is nevezett Héphaisteion, Héphaisztosz isten temploma maradt ránk az Agorától nyugatra fekvő sziklás magaslaton. Az i.e. 450—440-es években épült, valószínűleg Koroibosz építész tervei szerint, mégpedig dóris stílusban, homlokzatain hat-hat, két oldalán tizenhárom-tizenhárom oszloppal. Valami csoda folytán menekült meg; még 1680-ban, mikor már több mint ezer éve keresztény templomként (előtte pedig csaknem ezer évig pogány templomként) szolgált, az athéni pasa hadügyi okokból le akarta romboltatni, a szultán azonban ezt a pátriárka kérésére egy külön fermánnal megtiltotta. Külső metopéin ma is látjuk Héraklész és Thészeusz hőstetteit, a cellát díszítő frízen a kentaurok és a lapithák harcának jeleneteit, a mennyezeten pedig az eredeti dekoratív festmények nyomait; Athéné és Héphaisztosz kultuszszobra — mindkettőt Alkamenész készítette — már évszázadokkal ezelőtt eltűnt belőle. Más templomoktól eltérően gránátalmával és mirtusszal beültetett kert vette körül: a növényeket sziklába vájt gödrökbe ültették; mirtuszok mindmáig nőnek körülötte. A templom pentelikoni márványát az eredeti polükhromia helyett ma finom világossárga patina borítja, s noha több mint 2500 éves, sokkal tetszetősebb, mint a múlt században épült „hű mása“, amely a bécsi Volksparkban látható.

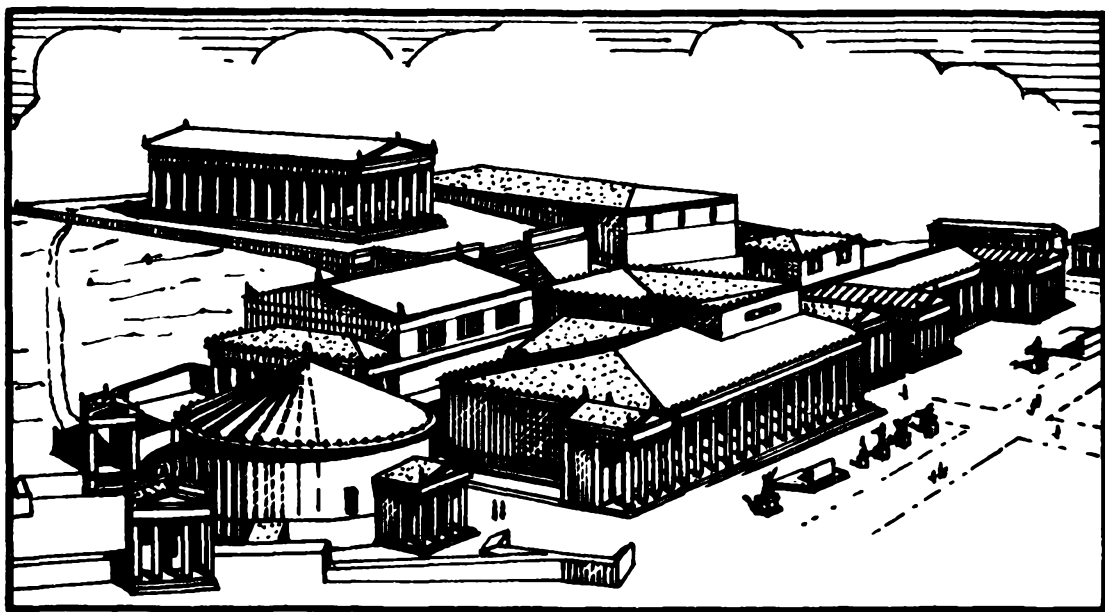
A klasszikus kor építészetének további emlékeit hiába keresnénk Athénban; a később módosított Dionüosz Színházon és Aszklépiosz szentélyén kívül csupán falmaradványokat találunk: ezeket pedig csak a szakemberek tudják kellőképpen értékelni. Eleusziszbán viszont, autóval nem egészen félóránnyira a mai Szüntagma tértől, megtekinthetjük a Nagy Istennők (Déméter és Perszephoné) szentélyének tekintélyes maradványait; a templom emberöltőkön keresztül épült; a Telesztérion, az ottani ünnepi misztériumok háromezer résztvevője számára készült fedett épület rendbe hozásán a Parthenón építész, Iktinosz dolgozott. Pontosan ellenkező irányban — alig egy óra alatt — a Brauróni Artemisz-szentély romjaihoz jutunk, amelynek első papnője a mítoszok szerint Iphigeneia volt; ez Attika legősibb ismert szentélye, maradványai azonban nagyrészt a Periklész korabeli átépítésből származnak. A Marathón melletti Rhamnuszban, a hatalmas parti erődítmény mellett Nemeszis istennő i. e. 436—432-ben épült dóris templomának romjait találjuk: a templom

Az athéni Agora fontosabb épületei az antik leírások és a leletek alapján

építészé valószínűleg Koroibosz, az athéni Thészeion alkotója volt. Attika legdélibb részén, a Szúnion-fokon, a perzsák által elpusztított archaikus templom alapjain Poszeidón új templomának romjai állnak; a templomot az i. e. 444–440-es években építették: alkotója valószínűleg szintén Koroibosz volt. Egy meredek, sötétlila sziklán, ügyszólván a tenger fölött, vakítóan fehér márványoszlopok emelkednek az ég felé: mintha csak egy antik meséből kerültek volna ide. A két homlokzaton eredetileg hat-hat, a két oldalon pedig tizenhárom-tizenhárom oszlop állt, a dór stílus gyakorlata szerint; a déli oldalon kilenc, az északi oldalon öt, a keleti szögleten pedig egy maradt többé-kevésbé épen. Más oszlopoknál karcsúbbak, és nagyobb távolságra vannak egymástól, hogy jobban megtörjék a gyakori viharos szelet; a megszokott húsz rovátka helyett mindössze tizenhatot találunk rajtuk. Miként a szomszédos két oszlopcsarnok romjait, az oszlopokat is csillogó sópatina borítja, amely a tenger hullámaiból rakódott rájuk. Ezekén kívül nem találunk valóban fehér templomoszlopot Görögországban.

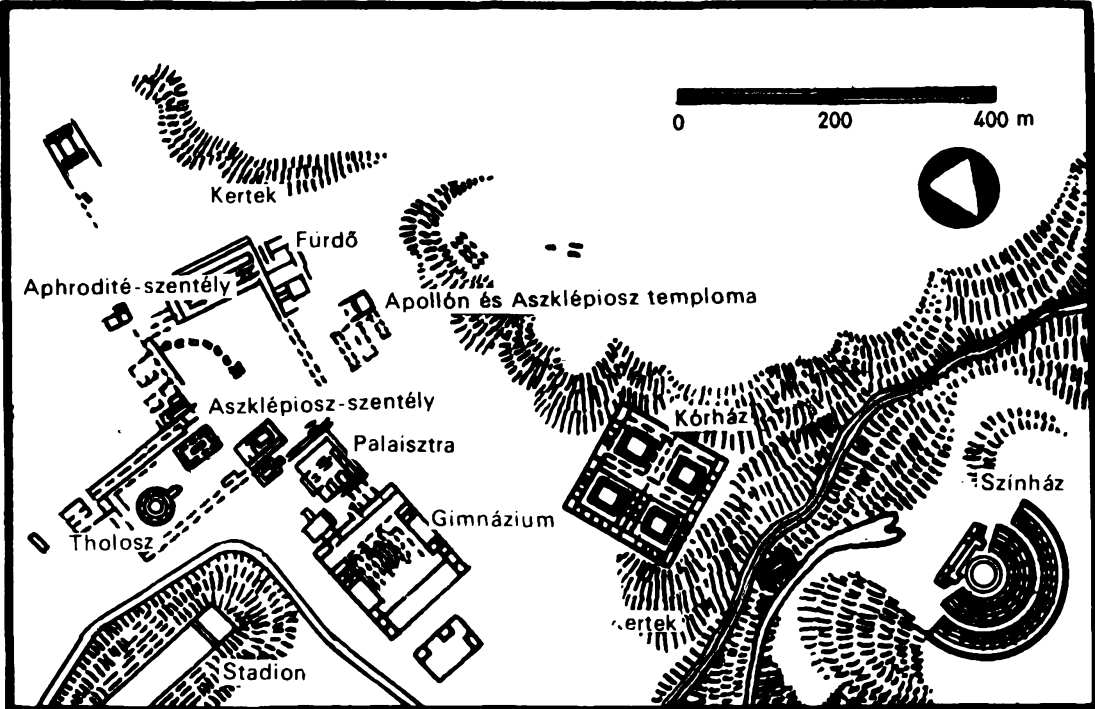
Ebben és a közvetlenül ezt követő időszakban Athén és Attika határain túl is nagyszabású épületek keletkeztek, hiszen a görögök mindenütt építkeztek, ahova csak betették a lábukat, és mindenütt jól. Ezek az épületek — megint csak kevés kivétellel — szintén romokban hevernek; némelyiket már megtekintettük. Olümpiában mindenekelőtt az i. e. 468–456-ban épült Zeusz-templom tartozik közéjük, amelyet az éliszi Libón klasszikus dór stílusban épített, két homlokzatán hat-hat, két oldalán pedig tizenhárom-tizenhárom masszív oszloppal; nyugati timpanonját (Pauszaniasz szerint) Alkamenész, a keletit pedig Paióniosz díszítette. Említésre méltó továbbá az Istenek Anyja valamivel fiatalab temploma (Métróon) és néhány kisebb épületen kívül a Visszhangok Csarnoka (Sztoa Ekha) az i. e. IV. század elejéről, Delphoiban a kétszer felújított Apollón-templom, egy egész sor kincsház és egy kör alakú épület karcsú dór oszlopokkal és korinthuszi díszítéssel az i. e. IV. század második negyedéből, s ide tartozik az arkadiai Basszaiban az antik Phigalia romjai mellett fekvő, i. e. 420–417-ben épült olajszürke Apollón-templom, amely

Az Agora, a dombon a Thészeion. A nyugati oldal rekonstrukciója az Aitalosz-sztoában berendezett Agora Múzeum modellje alapján

ugyancsak az athéni Iktinosz műve; két homlokzatán hat-hat, két oldalán tizenhárom-tizenhárom dór oszlop áll, cellájában találjuk az első ismert korinthuszi oszlopot, és jól láthatóak még az ión fríz nyomai is; a fríz egyébként néhány metopéval együtt a British Muséumban tekinthető meg. Epidaurosban, borókaligetek árnyékában Aszklépiosz templomának romjai, a mimóza-bokrok alatt pedig az i. e. IV. század elején épült s gyógyhelyekként szolgáló épületek maradványai rejtőznek; a délkeleti erdős lejtőn az egyik leghíresebb görög színház kőpatkója emelkedik. Ebben az esetben nem beszélhetünk romokról vagy maradványokról, mert a színházban ma is játszanak; 14 000 néző számára volt és van benne hely, s építője, ifjabb Polükleitosz — az i. e. V. századi azonos nevű szobrász unokája — olyan akusztikát teremtett benne, hogy az újságpapír zörrenését vagy a gyufaszál sercenését még a legmagasabb (az ötvenötödik) sorban is hallani. Tegeában — nem egészen tíz kilométernyire az arkádiai Tripolisztól — Szkopasz i. e. 365 után felújította Athéné Alea archaikus templomát, amelyet korábban tűzvész pusztított el; az antik források szerint megmaradt dór külseje és korinthuszi stílusú belső díszítése, s a Peloponnészosz legszebb épületei közé tartozott. A korabeli jelentős architektonikus művek tucatjai ma olyan szánalmas állapotban vannak, hogy romjaikhoz még a vállalkozó kedvű görög utazási irodák sem rendeznek kirándulásokat. Említsünk meg közülük legalább kettőt, amelyek a legnagyobbak voltak Európában: az arkádiai föderáció fővárosa, Megalopolisz 20 000 nézőt befogadó színházát és a 10 000 küldött számára „méretezett” országházát. Az erődtípusok közül csupán egyről emlékezzünk meg, de a legimpozánsabbról: az Ithomé hegy alatti várfalakról Messzénában.

A klasszikus architektúra szigorú szakemberei szerint az Athénon és Attikán kívüli épületek nagyrészt csak „utóklasszikusak” vagy „provinciálisak”. Saját szűk szemszögükből talán igazuk van; de bizonyára nekünk is igazunk van, ha nem fosztjuk meg magunkat a máshol fennmaradt korabeli emlékek megtekintésének örömétől sem. Mondjuk, Sziciliában, ahol egyébként az „előklasszikus” emlékek vannak túlsúlyban. Szelinusban főleg az A és E templom romjai ragadnak meg bennünket: ezek az i. e. V. század második negyedében épültek; Szirakuszai nagy régészeti mezején a színház maradványai vonják magukra a figyelmünket: a színház hatvanöt sorban elhelyezkedő ülőhelyeit ma fűpárnák borítják. Akragasban az ún. Concordia-templom hatalmasságát csodáljuk meg (az i. e. 440–430-as években épült), amelyben népművészeti fesztiválokat rendeznek; az ún. Héphaisztosz-templom — területének egy részét a közeli parasztház lakója tyúkudvarnak kerítette el —

Epidauros. A legfontosabb ókori épületek Aszklépiosz szent körzetében (a leletek szerint)

szálmunkát ébreszti fel. (A Dioszkurok templomának fotogenikus romjait hadd csodálják azok, akik nem tudják, hogy ezek a romok csupán mesterséges konstrukciók — még csak nem is rekonstrukciók — 1826-ból, noha antik anyagból készültek.) A festői Tauromenionban főleg az a színház figyelemre méltó, amelyben Aiszkülosz Prométheuszról szóló tragédiájának premierjét tartották; Himerában és Gelában meg kell elégednünk bizonytalanul identifikált templomok és erődtípusok maradványaival. Szicíliai zarándokutunkon a legmélyebb benyomást talán a szegeszai templom hagyja bennünk. A város görög kisebbsége az i.e. V. század végén elhatározta, hogy hatalmas dór templomot épít, az építkezés befejezését azonban megakadályozta a karthágói betörés. Az oszlopokat nem látták el rovátkákkal, a metopék és a szobrok nem kerültek a helyükre, s a környező síkság bogánccsal benőtt homokos pusztává változott. Az ókorban senki sem áldozott itt az isteneknek, az újkorban pedig senki sem derítette ki, melyik istennek akarták szentelni. Más — idegenek által elpusztított — görög templomoktól eltérően ez még születése előtt meghalt.

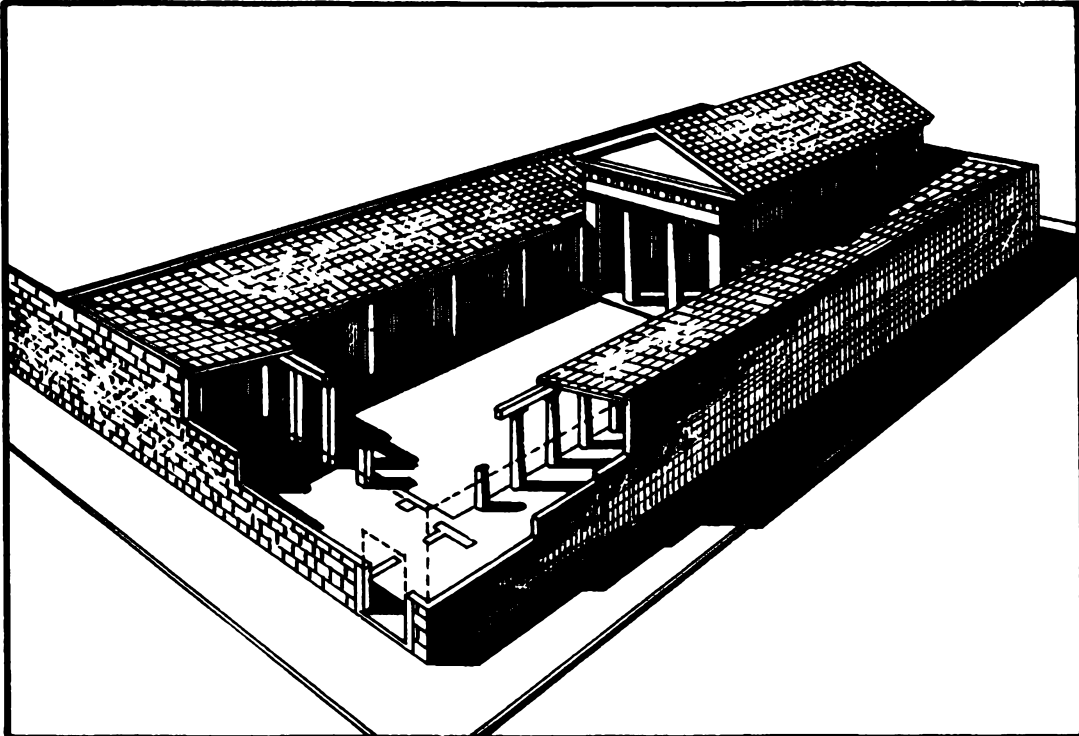
A klasszikus kori görögök Dél-Itáliában is jó néhány templomot építettek, ezekből azonban csak itt-ott maradt fenn néhány oszlopnál több. A kivételek közé tartozik a metapontumi templom, főként pedig a paestumi Poszeidón-templom. Úgy tetszik, ez utóbbit nem is Poszeidónnak szentelték, hanem Zeus feleségének, Hérának, és körülbelül az i. e. 460–450-es években építették. A három dór templom közül, amelyek K. Capek szerint „messziről szárítóknak látszanak“, ez a legfiatalabb és a legépebb. Két homlokzatán hat-hat, két oldalán pedig tizenhárom-tizenhárom oszlop áll, s mai jó állapotát talán annak köszönheti, hogy a nem valami jó minőségű travertin, amelyből készült, nem érdekelte a környék lakosságát. A tudósok már a XVIII. század közepén felfedezték, amikor az athéni Parthenón és Thészeion még hozzáférhetetlen volt a kutatók számára. Ennek a templomnak az alapján állapíthatták meg a „klasszicizmus századának“ zarándokai és költői, hogyan is festett valójában egy görög templom.

A kisázsiai Görögország ugyan valóságos éden a századok zarándoka számára, de a perzsa háborúk befejezésétől Nagy Sándor koráig eltelt időszak nagy épületeiből nagyon kevés maradt ott

meg. A milétoszi, kolophóni, magnésziai, phókaiai, szmürnai és más városokbeli templomok és tanácsházak új hódítók és földrengések áldozatai lettek; ha nem így történt, eltűntek az átépítések során, s a későbbi romokban nehezen ismerhetők fel. A didümai Apollón-templom tekintélyes maradványai szerencsés véletlen folytán maradtak ránk: a perzsák által elpusztított templom újjáépítése csak az i. e. IV. század második felében kezdődött, s lényegében sohasem fejeződött be. Az epheszoszi Paióniosz és a milétoszi Daphnisz ión templommá akarták átépíteni, két homlokzatán tíztíz, két oldalán pedig tizenhét-tizenhét kettős oszloppal; a különböző magasságú alapokra épített cellát négy részre osztották: az egyik rész jósdaként szolgált. Három oszlop ma is csaknem húszméteres magasságba emelkedik, s egyet közülük még nem láttak el vájatokkal; a többi oszlopból csupán a díszes talapzatok és az oszloplábak maradtak ránk. Manapság ez a templom az ión architektúra legnagyobb és művészi szempontból legértékesebb dokumentuma; az olcsó építőanyag után érdeklődő helybeli lakosoktól drótkerítés védi. Egy másik, még híresebb építményből, amelyet a közeli Halikarnasszoszban, Mausszólosz szatrapa székhelyén emeltek az i. e. IV. század közepén, semmi sem maradt a helyén. Az antik források szerint egy negyvenhat méter magas síremlék állt itt, amelyen a görög, a mezopotámiai és az egyiptomi architektúra elemei keveredtek. Alapját egy prokonneszoszi márvánnyal borított hatalmas masszív hasáb képezte, ezen állt a templom, harminchat ión oszloppal, amelyek a lépcsőzetes piramis alakú tetőt tartották. Oldalain fríz futott végig: ezt Leokharész, Brüaxisz, Szkopasz és Praxitelész vagy Timotheosz alkották; az oszlopok közti részeket szobrászművek díszítették, a piramis csúcán pedig Mausszólosz szatrapa és felesége, Artemiszia szobra állt. A síremlék anyagából építették a keresztetek a Szent Péter-erődöt, amelyről Halikarnasszosz török nevét — Bodrum — kapta; a görögök és az amazonok harcának egyes jeleneteit ábrázoló fríz tizennégy táblája Mausszólosz és Artemiszia szobrával együtt a British Museumban látható, a külső díszítés egyik oroszlánja pedig az isztambuli Régészeti Múzeum előcsarnokát őrzi. Mausszólosz síremlékét — amely nevet adott a későbbi mauzóleumoknak — a milétoszi Püthiosz és Szatürosz alkották; a síremléket az ókor a világ hét csodája közé sorolta.

Számos híres épületnek, a görögök egykori büszkeségének ma nyomát sem találjuk. Mindenekelőtt Aphrodité paphoszi templomáról mondhatjuk ezt, amely annak idején Görögország minden tájáról Küproszra csábította a zarándokokat. Az eredeti templomot már Dareiosz megsemmisítette, az újjáépített pedig nyomtalanul eltűnt; maradványai talán Kuklia falu háziköi alatt rejtőznek, s amit ma a templom maradványának mondanak, az valami római kori melléképület romja, ahol még belépti díjat sem kell fizetni. Az égei-tengeri szigetek közül csupán Déloszon és részben Naxoson maradtak fenn i. e. V—IV. századi jelentős építészeti emlékek. Afrikai földön a kúrenéi templom terjedelmes romjai származnak ebből a korból; a közeli Euheszperidoszban és Taukheirában (a mai líbiai Terkerában) végzett ásatások eredményei egyelőre nincsenek kellőképpen feldolgozva. A Fekete-tenger északi és keleti partvidéke görög építészetének aprólékos tanulmányozása pedig a szovjet régészekre vár.

A görögök azonban nemcsak épületeket építettek kitűnően, hanem ugyanilyen színvonalon rendezték városaikat is. A perzsa háborúk után először az istenekkel és az állammal szembeni kötelességüket teljesítették: templomokat, városházákat, országházakat és erődítményeket építettek. A polgárokat szolgáló színházak, testnevelési létesítmények és oszlopcsarnokok építéséhez csak ezután fogtak hozzá; végül az életkörnyezet megjavítását s ezzel kapcsolatban hajlékaik megcsépítését tűzték ki célul. Az elpusztított vagy az újonnan alapított városokat előre kidolgozott terv alapján építették fel; a városnak nemcsak a külső csínosságát tartották szem előtt, hanem az emberi szükségletek szempontjából való célszerű elrendezését is. Az utcákat lehetőleg egymással párhuzamosan építették és úgy, hogy derékszögben keresztezzék egymást; a hivatali épületeket a tereken összpontosították, a testnevelési célokat szolgáló berendezéseket viszont nyugalmas helyekre tervezték; a templomokat úgy helyezték el, hogy azok a legszebb látványt nyújtsák, a színházakat pedig úgy, hogy jó kilátás nyíljon belőlük. Az így felépített város legszebb példáját talán Priéné romjai nyújtják. Priénét az i. e. IV. század második felében a milétoszi Hippodamosz terve szerint építették. De a kisázsiai Knidosz, az észak-görögországi Olüthosz és a szicíliai Szelinusz feltárt részei is hasonló tükélyről árulkodnak. Bármilyen rendszer uralkodott ezekben a városokban, bármilyen ellentétben álltak is a környező világgal, mind igyekeztek elérni „az ember és a környezet dinamikus harmóniáját“, mint a világhírű görög urbanista, K. A. Doxiadis mondja, „azt a harmóniát, amely az ember boldogsága szempontjából elengedhetetlen“.

Görög lakóház. Hellenisztikus kori tehetős polgár lakhelyének rekonstrukciója. A priénéi ásatások alapján

Az i.e. V. és IV. századi görög architektúra megtekintésekor romokon jártunk, a korabeli görög szobrászat tanulmányozásakor pedig főleg torzók és másolatok kerülnek elénk. Az épségben vagy legalábbis jó állapotban ránk maradt korabeli szobrokat a tíz ujjunkon megszámolhatjuk. A klasszikus szobrászművészet mai gyűjteményeiben főleg másolatokat találunk; ahol nincsenek kópiák, ott meg kell elégednünk a vázafestményekből vagy az apró kerámiatárgyakból „kiolvasható” adatokkal, néha csupán a leírásokkal. A reliefek dolgában jobban állunk, mint a szobrokéban: becslések szerint a reliefeknek körülbelül a századrésze ránk maradt...

A klasszikus kori görög szobrászatról — minden hézag és hiányosság ellenére — aránylag sokat tudunk. Sokkal többet, mint például Michelangelo, aki egyetlen eredeti klasszikus szobrot sem látott (az ún. *Belvedere-i torzó* és a *Laokoön* már az i.e. I. században készült); sokkal többet tudunk, mint Winckelmann, aki elsőként használta a „klasszikus szobrászat” kifejezést (inkább a művészi érték, semmint egy fejlődési szakasz jelölésére), többet, mint Goethe, aki Antonia császárné római portrészobrát, az ún. *Héra Ludovisi*-t a görög szobrászat legnagyobb műalkotásának („Homérosz eposzához méltónak”) tartotta. Nemcsak azért, mert a régészek azóta számos műalkotást hoztak fel napvilágra a föld és a tenger mélységeiből, hanem azért is, mert — a művészettörténészek jóvoltából — számtalan új ismeretet szereztünk. Ma már csaknem biztosan tudjuk, melyik szobrászmű eredeti, és melyik másolat; megbízhatóan datálták és lokalizálták, rendszerezték őket. Geográfiai szempontból megkülönböztetjük az athéni központ, a peloponnészoszi műhelyek, a nyugati terület és a kisázsiai iskolák tevékenységét, kronológiai szempontból (ez egyúttal a korabeli görög társadalom fejlődési szakaszainak is megfelel) megkülönböztetünk korai, „tulajdonképpen klasszikus” és kései korszakot. (Persze egész sor más felosztás és rendszer is létezik, köztük számos formális; az ebből a témakörből ismert könyvek azonban szerencsére olyan súlyosak, hogy az ember nem viszi őket magával a görög gyűjteményekbe.) A legfontosabb, hogy a ránk maradt műalkotások és leírások alapján ma már a klasszikus szobrászat egész „imaginárius galériáját” rekonstruálhatjuk.

A görög szobrászat az „aiginaí mosollyal” bússúzott el az archaikus kortól; a klasszikus korból Kritiosz *Epheboszával* lépett. A szó szoros értelmében belépett: míg a korábbi szobrok mozdulatlanul álltak, vagy a legjobb esetben is csupán jelezték a mozgást (például a *piombinói Apollón*), az Ephebosz már felszabadult a merev frontális helyzetből, fejét kissé lehajtotta, testsúlyát a bal lábára vitte át, jobb lábát pedig térdben behajlította, hogy megtegye azt a fontos lépést, amely az archaikus séma átlépését jelentette. A szobor 84 cm magas, anyaga paroszi márvány, s kissé megrongált állapotban maradt ránk; élő modell szerint készült. Szép testű, sima bőrű, komoly, elgondolkodó arckifejezésű, nyugodt, tartózkodó testtartású ifjút ábrázol: maga a harmónia megtestesülése. Az i.e. 490–480-as években készült, és abból a romhalmazból került elő, amelyre a perzsák változtatták az Akropolist; az Akropoliszi Múzeumban tekinthető meg.

Nem kizárt, hogy az archaikus merevséget már Kritiosz tanítója, Anténór, a *Zsarnokölők* szoborcsoport alkotója is legyőzte. Úgy tetszik, Anténór a tett elkövetésének pillanatában ábrázolta a két ifjút: Harmodioszt kezében karddal, amint éppen Hippiaszra veti magát, Arisztogeitont pedig köpennyel a kezében, amint oldalról védelmezi barátját. A szoborcsoportnak az antik korban két eredetije is létezett; ma már csak a vázaképek alapján tudjuk elképzelni. I.e. 480-ban Xerxész elrabolta és Perszeopoliszba vitte Anténór alkotását; mikor százötven esztendő múlva Nagy Sándor bevette Perszeopolist, megtalálta a szobrot, és visszaküldte Athénba. Az athéniak megbízásából azonban Kritiosz és Nésziotész már i.e. 477-ben elkészítette a szoborcsoport mását, és előző helyére, az Agora közepére állították. Így hát két – csaknem egyforma – emlékmű került egymás mellé; de – nem tudni, hogyan, nem tudni, mikor – mindkettő eltűnt. Talán Athén új urai veszélyesnek tartották, hogy az egykori szabadság beszédes jelképei állandóan a nép szeme előtt legyenek.

A zsarnokölők és a marathóni győztesek nemzedékét képviselő ifjú szobra a klasszikus szobrászat virágkorának a hírnöke volt. A görög szobrászat virágkora pedig Görögország, főleg Athén felemelkedésének részét képezte. E korai korszak első ismert szobrai még kissé tartózkodóak a mozgás ábrázolásában. Ezt bizonyítja a híres *delphoi kocsihajtó*, egy i.e. 475 táján készült bronz emlékmű maradványa, amelyet Polüszalosz szicíliai tirannus állíttatott fel delphoi győzelmének emlékére. A szobor azt a pillanatot ábrázolja, amikor a győztes versenyző éppen megállítja lovait; arcáról és testtartásáról feloldódó belső feszültség és fegyelmezetten elnyomott büszkeség olvasható le. A *Zeusz elrabolja Ganimédész* terrakotta szobor (i.e. 470 táján készült, ma az Olümpiai Múzeumban látható) már gyors mozdulatot ragad meg; nemcsak a régmúlt művészeinek, hanem a közelmúlt restaurátorainak is mesterműve: a restaurátorok ugyanis tíz töredékből illesztették össze (a töredékeket 1878-tól mintegy hatvan esztendő alatt, fokozatosan találták meg). A *Futó lány* eleusiszi márványszobra körülbelül ugyanabból az időből származik, s már futást ábrázol: talán éppen a Hadész elől menekülő Perszephoné futását. A korai klasszikus szobrászművészet legjobb – és legjobb állapotban fennmaradt – terméke a bronzból készült *artemiszioni Zeusz*; i.e. 460 körül készült, s 1928-ban halászták ki a tengerből Euboia északi partvidékén, az Artemiszon-foknál. A villámszóró Zeuszt (a régebbi értelmezések szerint a háromágú szigonyát elvető Poszeidont) ábrázolja; számos apró utánzatból is ismerjük; alkotója mesteri módon kapcsolta össze az atléta gyors mozdulatát az isten méltóságteljes nyugalmaival. A szobor eredetije az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumban látható, pontos másolata pedig az első szovjet szputnyik modelljével együtt az ENSZ New York-i palotájának előcsarnokát díszíti.

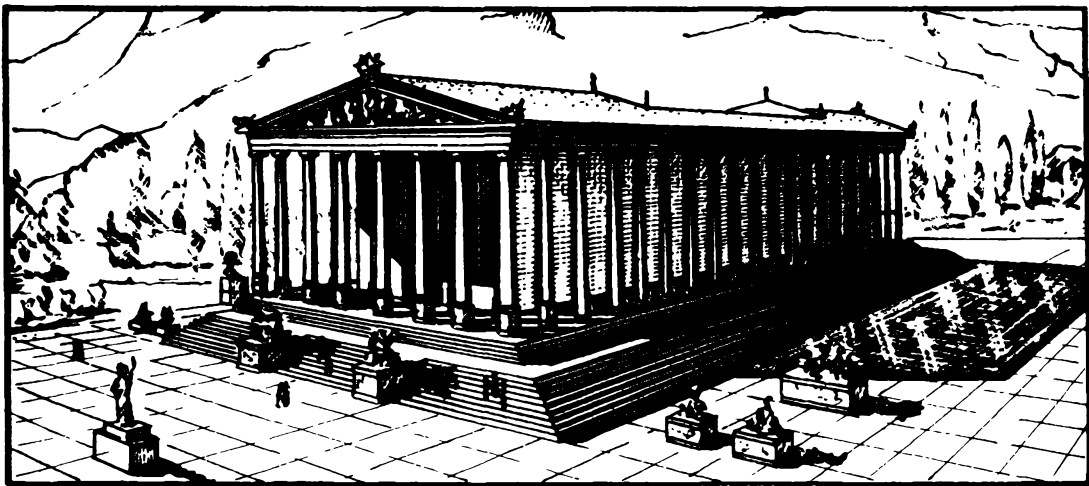
A görög művészek azonban már előbb is ábrázolták a mozgást, mégpedig a reliefeken; bizonyára azért is, mert technikai szempontból így könnyebb volt. Az archaikus metopék és timpanonok sorát i.e. 470–460 körül – Dél-Olaszországban vagy Szicíliában – egy olyan műalkotás követte, amely mind koncepciójával, mind pedig kivitelezésével már a klasszikus korbához tartozik. A *habokból felmerülő Aphrodité* reliefjéről, a háromrészes „Ludovisi-trón” egyik részéről van szó, amely ma a római Thermákban levő Nemzeti Múzeumban látható; szigorú szimmetriával és tökéletes realizmussal fordítja le a képzőművészet nyelvére a mítoszok által csodaként leírt jelenetet. A görög földön született korabeli műalkotások közül Zeusz olümpiai templomának reliefdíszítése a legjelentősebb (i.e. 456-ban készült, s az Olümpiai Múzeumban már megtekintettük). A templom tizenkét metopéja Héraklész tizenkét munkáját ábrázolja; bár eléggé megrongált állapotban vannak (három kivételével, amelyeket a Louvre-ban levő öntvények alapján rekonstruáltak; a Louvre-ba egyébként 1829-ben, Olümpia „futólagos megtekintése” után kerültek), nem hagynak kétséget afelől, hogy a korai klasszikus szobrászat ún. szigorú stílusának legjobb termékei közé tartoznak. A templom nyugati timpanonját, amelyet Pauszaniasz szerint Alkamenész készített (egyes kutatók azonban kételkednek ebben), a kentaurok és a lapithák harcának egyik szenvedélyes jelenete díszítette; a keleti

timpanont, Paioniosz művet (aki az Olümpiai Múzeumban látható *Szárnyas Niké* torzóját alkotta), az Oinomaosz és Pelopsz versenyre készüléseének egy mozdulatlan, amolyan „beállított” jelenete díszítette. („Egyetlen szobrász, a görög művészet egyetlen más korszakában sem tudott olyan drámai mozdulatlanságban ábrázolni egy jelenetet, mint a keleti timpanon alkotója — írta Donald E. Strong, a londoni egyetem művészettörténésze —, s a következő évszázadokban egyetlen szobrásznak sem sikerült olyan életszerűen és hatásosan illusztrálni egy témát, mint a nyugati timpanon készítőjének.”) A további korabeli műalkotások közül csupán egy paroszi márványból készült kis reliefet említünk, amely *Melankolikus Athéné* néven ismert. Az istennőt hosszú ruhában ábrázolja, amint lándzsájára támaszkodva elgondolkodón néz az elesett harcosok nevét tartalmazó sztélére; általában Mürön híres Athéné-szobra előfutárának vagy a szobor reliefviSSHangjának tekintik. Kimért harmóniájával és egyszerűségével valóban monumentális hatása, még az Akropoliszi Múzeum igényes környezetében is.

Ezek és más emlékek is bizonyítják, hogy az i.e. V. század első felében nem kevés jelentős művész tevékenykedett a görög városokban. A szobrászok neve azonban — Kritiosz, Nésziotész, Paioniosz és Euénor kivételével (Euénor az i.e. 480-ban készült *Athéné*-szobor alkotója; a szobor egyébként fej nélkül maradt ránk) — semmit sem mond számunkra: mert semmilyen műhöz nem kapcsolható. Ezt főleg a szamoszi Püthagorasz esetében sajnáljuk, aki — miután a perzsák elfoglalták szülővárosát — a dél-itáliai Rhégionba emigrált, továbbá az athéni Kalamisz, a „szigorú stílus” képviselője esetében, akiről az antik szerzők nagy elismeréssel nyilatkoznak. (Egyes kutatók megpróbálták a *delfhoi kocsihajtót* Püthagorasz, az *artemiszioni Zeuszt* pedig Kalamisz művének tulajdonítani, az illetékes szakemberek azonban joggal utasították vissza ezt a véleményt.) A korabeli műalkotások többsége tehát szerző nélkül maradt — egyebek között a boiótiai *Poszeidón* (i.e. 480—470), az athéni *Apollón* (i.e. 460), a szünioni *Győztes atléta* sztéléje (ma az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumban látható) és az *Athéné bagollyal* című bájos szobrocsonka, amely i.e. 470 után keletkezett (ma a New York-i Metropolitan Museumban látható). A korszak alkonyán azonban olyan szobrok jelentek meg, amelyeknek szerzőit ma is ismeri az emberiség. A legjobb triászát Pheidiasz, Polükleitosz és Mürön alkották.

Valószínűleg Mürön volt köztük a legidősebb, noha születésének és halálának dátumát nem ismerjük; csupán annyit tudunk róla, hogy a boiótiai Eleutherában született, s hogy Athént választotta hazájául. Az antik források szerint legalább tíz jelentős szobrot alkotott; eredetiben egy sem, másolatban is csak kettő maradt ránk. Az egyik, a *Diszkobolosz*, talán a legismertebb görög szobor. Azt a pillanatot ragadja meg, amikor az atléta éppen el akarja dobni a diszkoszt, s ezt olyan mesterien ábrázolja, ahogyan előtte egyetlen szobrász sem tudta megragadni a test hirtelen mozdulatát. A *Diszkobolosz* az i.e. 465—460-as években készült; másolatai közül az ún. *Lancelotti Diszkobolosz* a legjobb, amely az i.e. I. században az eredeti alapján készült (ma a római Thermákban levő Nemzeti Múzeumban tekinthető meg). A másik *Athéné és Marszüasz* szoborcsoportja: Mürön i.e. 450 körül alkotta az Akropolisz számára. A két alak másolatban maradt ránk, de külön-külön; az i.s. I. századból származó ún. *Finlay-vázán* azonban előkerült közös ábrázolásuk is, úgyhogy képezetben összekapcsolhatjuk őket. Athéné itt éppen eldobja a kettős sipót (*diauloszt*, „flótát”), mivel a sipolás eltorzítja az arcot; Marszüasz, a szilénosz, akit jobban már a grimasz sem csúfíthat el, örömmel emeli fel a hangszert. (A téma a korabeli vitákat tükrözte: a hagyományos kithara hívei ugyanis elleneztek a „barbár” sip használatát.) Mürön mindkét művében fellelhetők még a „szigorú stílus” elemei, de kivitelezésükkel és eszmei tartalmukkal már a virágkor művei közé tartoznak.

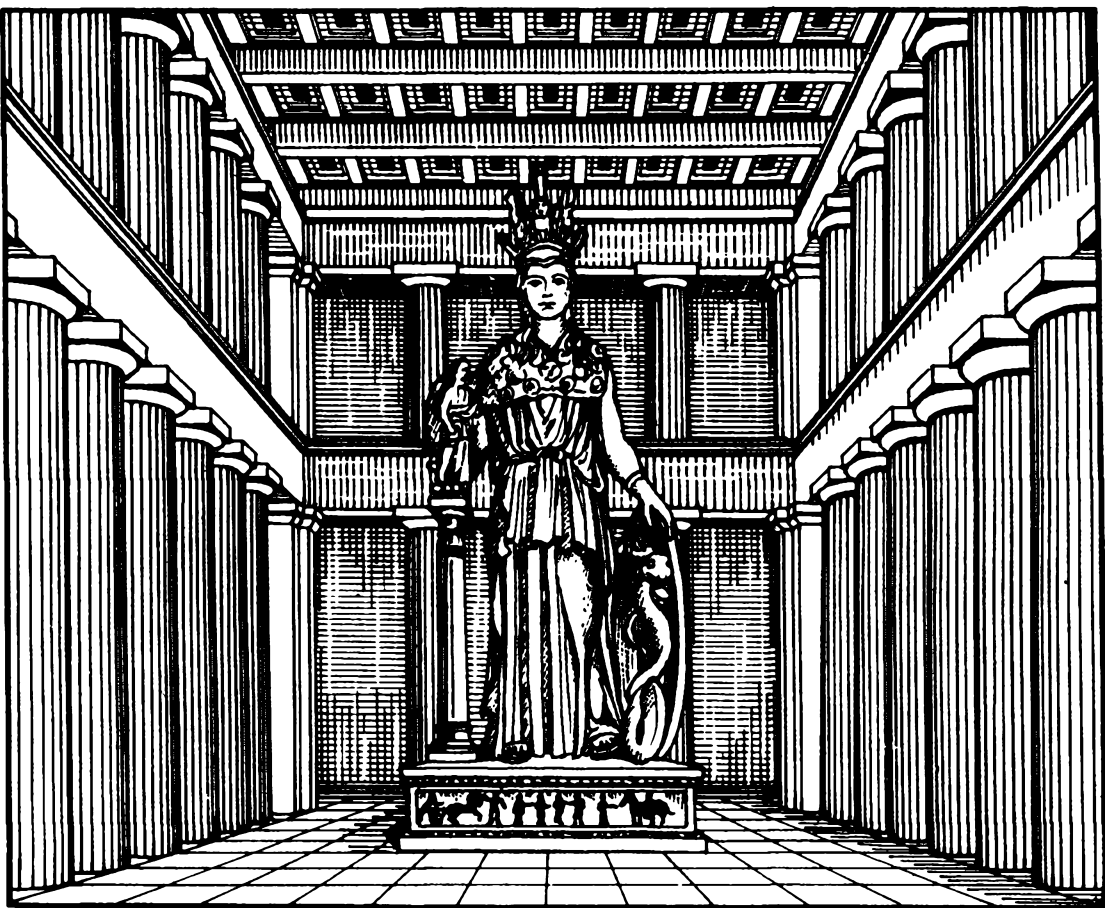
Müröntől, a „szobrászati pillanatkép mesterétől” eltérően Polükleitosz „a monumentális harmónia mestere” és az antik kor véleménye szerint „az atlétikus szépségideál megteremtője” volt. I.e. 480 körül született Sziküónban. Ageladasz argoszi szobrásznál tanult (akárcsak Mürön és Pheidiasz), Argosban és — rövid ideig — Athénban működött; hogy mikor és hol halt meg, nem tudjuk. Nemcsak szobrásként szerzett hírnevet: ő volt a szobrászatról szóló első könyv, a *Kánon* („Törvény”) szerzője is: a könyvben az emberi test proporcionális viszonyait magyarázta, és számos általános érvényű megállapítást is feljegyzett („fegyelem teszi a mestert”, „szabadságot csupán a törvény ad” stb.). Húsz-egynéhány művéből csupán hat maradt ránk, az is csak másolatban: egy kivételével valamennyi atlétát ábrázol. Valószínűleg a *Diszkophorosz*, a Diszkoszvivő a legrégebb; Mürön *Diszkobolosz*ától eltérően nyugodtan áll, a tulajdonképpeni cselekvés még előtte van. Röviddel i.e. 450 előtt készült. *Küniszkosz* olimpiai bajnok szobra valamivel későbbi eredetű. Az i.e. 450—440-es években készült a *Dorüphorosz*, a Lándzsavivő, amelyet — az anatómia tökéletes ismere-

Artemisz epheszoszi templomának rekonstrukciója (az ókori leírások alapján)

te és az arányosság miatt — a „kánon megtestesítőjének“ és „az emberi test ábrázolása klasszikus mintájának“ tartanak. Több mint harminc antik másolata maradt ránk; a legjobb másolatok, amelyek talán időszámításunk kezdetén készültek, a nápolyi Nemzeti Múzeumban (a márványmásolat) és a firenzei Uffiziben (a bazaltmásolat) láthatók. Az ilyen típusú szobrok közül a *Diadümenosz*, a Szalagkötő (a szalag a győzelem jelképe) szobra az utolsó: az ifjú felemelt keze csak fokozza a mű heroikus hatását, a test arányai pedig ezen a szobron a legkiegyensúlyozottabbak (amint azt az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumban látható hellenisztikus kori másolat alapján megítélhetjük). Úgy tetszik, ez volt Polükleitosz legjobb műve; persze további műveiről — egyebek között Artemón athéni építész portrészobráról vagy Héra istennő kultikus szobráról — semmit sem tudunk. Csupán az epheszoszi Artemisz-templom számára készített *Sebesült amazón* egy bizonytalan utánzatát ismerjük (ma a római Capitoliumi Múzeumban látható); a *Sebesült amazón*nal Polükleitosz állítólag győzelmet aratott a Pheidiaszal, Krészilasszal és Phradmónnal folytatott versenyben. Az ő művének tartják azt a *Héraklész*-szobrot is, amelyet főleg a római Thermákban levő Nemzeti Múzeumban kiállított másolat alapján ismerünk. Mint minden nagy mester, ő is jelentős tanítványokkal büszkélkedett (Kanakhosz, Ariszteidész, Alexis); művészete Görögország minden részében érezte hatását.

Pheidiasz az antik kor egybehangzó véleménye szerint a világ legnagyobb szobrásza volt; erről, sajnos, nincs bizonyítékunk, de arra sincs okunk, hogy kételkedjünk benne. Pheidiasz i.e. 500 után született Athénban; ifjúkora a görög-perzsa háborúk idejére esett (egyes szerzők szerint a háborúban sorkatonaként harcolt), a szobrászatot Parrhasiosz apjánál, Euénórnál és az argoszi Ageladasznál tanulta. Már ifjúkorában megalkotott egy Hermész-szobrot a thébai templom számára, majd a pallénéi templom részére egy Athéné-szobrot, Plataiának pedig egy nagy kultikus szobrot készített. I.e. 465 körül Kimón ajánlatára megrendelést kapott, hogy készítsen Delphoi számára egy, a marathóni győzelmet ünneplő emlékművet; az emlékmű állítólag tíz szoborból tevődött össze, köztük volt Kimón apjának, Miltiadésznek a szobra is. Pheidiasz művészete akkor érte el csúcspontját, mikor Periklész javaslatára megbízták az Akropolisz díszítőmunkáinak vezetésével. Mint meggyőződéses demokrata, aki művészetét a demokrácia szolgálatába állítja, Periklész barátja lett; ennek következtében persze el kellett viselnie Periklész politikai ellenfeleinek támadásait. Már említettük, hogy i.e. 432-ben az areiopagosz is ítélezett fölötte: hogy milyen büntetést szabtak ki rá, nem tudjuk. Egy i.e. IV. századi történetíró, Ephorosz szerint tömlöcbe zárták, s ott meg is halt. Diodórosz szerint ismeretlen helyre menekült, más források szerint kivégezték. Egy i.e. III. századi történetíró, Philokhorosz viszont azt írja, hogy Olümpiában fejezte be életét; a megmentésére szervezett akció hátterében állítólag Periklész állt, s az élisziek — Periklész ösztönzésére — óriási váltságdíjat (40 talentumot) fizettek érte. A régi viszályt csak századunk tudósai döntötték el:

A Parthenón belseje Pheidiasz Athéné Parthenoszával. A rekonstrukció az ókori leírások és az Athéné-szobor másolatai alapján készült

Olümpia javára. Az Altisz melletti bizánci templom romjai közt, a Pauszanasz említette helyen, az 1954–1955-ös években a K. Kunz vezette német régészek feltártak egy szobrászműtermet, és megállapították róla, hogy Pheidiasz műterme volt. Még a matricák töredékeit és a vasvázak maradványait is megtalálták benne, amelyeket Pheidiasz leghíresebb művének, *Olümposzi Zeus* kolosszális szobrának készítésekor használt; a műteremben egy kannácskát is találtak: ennek alján a *Pheidü eimi*, „Pheidiaszé vagyok” felirat olvasható. Úgy tetszik, Pheidiasz valóban Olümpia szent földjén fejezte be életét: valószínűleg röviddel i.e. 429 után.

Az Akropolisz már a periklészi építkezések kezdete előtt Pheidiasz műveinek galériája lett. Ott állította fel Xanthipposz hadvezér és Anakreón költő szoborcsoportját, amelyet Periklész rendelt apja emlékére; i.e. 460 után *Sáskaölő Apollón* bronzszobrát állította melléjük. Mint *Apollón* és *Anakreón* szobrának római kópiája alapján megítélhetjük (Xanthipposz szobra nem maradt ránk), Pheidiasz itt még az argoszi szobrászok „szigorú stílusát” követte, az alakokat azonban szabadabban ábrázolta. Az athéniaknak tetszettek Pheidiasz szobrai, s így Periklész javaslatára őt bízták meg Athéné monumentális szobrának elkészítésével: a szobornak Athén katonai erejét kellett szimbolizálnia. Pheidiasz i.e. 454 körül fejezte be művét, amelyet először *Athéné Enoplosznak* (Fegyveresnek), később *Athéné Promakhosznak* (Előharcosnak) nevezték. A szobor bronzból készült, s talapzatával együtt kilenc méter magas volt: lándzsájának aranyozott hegye napsütésben olyan messzire ragyogott, akár egy világítótorony. Hogy miképp festett, nem tudjuk, mert még másolata sem maradt ránk, noha az eredeti még a XIII. század elején is megvolt; Justinianus császár korában

Konstantinápolyba vitték, az ottani lakosság azonban 1203-ban összetörte, mondván, hogy kinyújtott kezével ő hitva be nyugatról a keresztényeket. I.e. 450-ben — a Lémnoszról Athénba költözött lakosok megrendelésére — Pheidiasz elkészítette Athéné másik bronzszobrát is; Athéné ezúttal a békét jelképezte; a művészettörténetbe *Athéné Lémnia* néven került be, s fejének római márványkópiája — amely a bolognai Városi Múzeumban látható — bizonyítja, hogy joggal tartották „a szépség mintaképének”. Ezeket a szobrokat azonban mind felülmúlta (nagyságban is, de főleg művészi értékében) a tizenkét méter magas *Athéné Parthenosz*, amelyet Pheidiasz aranyból és elefántcsontból készített. A szobor Athén városának védőistennőjét ábrázolta: a komoly, a fenséges, az előkelő, a hatalom és a dicsőség jelképeivel felruházott Athénét. Aranyból a ruhája készült, amelyet le lehetett vetni róla, és a matricák segítségével újat lehetett önteni, úgyhogy az állam aranytartalékát képezte (még hozzá nem kis tartalékot: a ruha az antik források szerint 616 talentumot, azaz több mint 16 000 kilogrammot nyomott); elefántcsontból készültek az istennő ruhátlan testrészei. I.e. 438-tól a Parthenón főcellájában állt, mígnem II. Theodosius császár — mint pogány bálványt — Konstantinápolyba vitette, ahol aztán nyoma veszett. Számos kicsinyített kópiája, utánzata és képmása maradt ránk; a szobormásolatok közül talán az i.e. I. századi *Athéné Farnese* (nápolyi Nemzeti Múzeum), az i.e. II. századi *pergamoni Athéné* (berlini Állami Múzeumok) és az i.e. II. századi *varvakeioni Athéné* (athéni Nemzeti Régészeti Múzeum) a legismertebb. Ezek a másolatok csupán az istennő alakját reprodukálják: Pheidiasz művészetének csak halovány árnyékát találjuk bennük.

A Parthenón építésében és díszítésében Pheidiasz mindenekelőtt szellemileg vett részt. Feltételezhetjük, hogy az architektúra és a szobordíszek harmonikus összehangolása is az ő érdeme; a díszítés témáit ugyan politikai szempontok alapján határozták meg, de Pheidiasz főfelügyelői funkciójából következett, hogy érvényesítette ízlését. Arról, hogy maga is részt vett a munkában, nincsenek adataink, de kétségtelen, hogy tevékenységét nem korlátozta csupán az általános utasításokra és a bírálattal való segítségre, hanem maga is hozzányúlt a műhöz. Persze hiába találgatjuk, vajon hol lehetők fel vésőjének nyomai; egyes kutatók a timpanon szobrain — amelyek töredékesen is csodálatosak —, mások az ugyancsak pompás frízen keresik. Pheidiasz közreműködését talán csak a metopék esetében zárhatjuk ki bizonyosan: a metopék „szigorú stílusa” ugyanis ellentétben áll az orommezők és a cella frízének klasszikus szobrászműveivel. Ez a kontraszt azonban nem bontja meg a díszítés eszmei és művészi egységét; valószínűleg a hagyományos és az új elemek tudatos összekötéséről van itt szó, amely az architektúrában a dór és az ión elemek összekapcsolásában nyilvánult meg. Egyébként az egész díszítést az uniformizálás elkerülésére és az esztétikai hatás fokozására irányuló igyekezet jellemzi. „Mindenen a zseniális művész gondolata és képzelete, megfontoltsága és érzése uralkodik: a művészé, aki csodálatosan össze tudta hangolni a munkát, anélkül hogy munkatársait epigonizmusra kényszerítette volna — írja A. Matéjček. — Az orommezők figuráin nincs olyan testtartás, nincs olyan mozdulat, amely ne volna tökéletes összhangban az emberi test természetes mozdulataival, nincs olyan forma, amely ne a valóságból volna kiragadva... Az alakok testi szépsége, a típusok nemessége és a kifejezés fensége valóban a kalokagathia görög ideáljának képzőművészeti megtestesítése, és egyúttal a művészi gondolat győzelme a valóságos világ fölött: ezt a győzelmet mindaddig senki sem érte el, és később is csak a művészettörténet ritka pillanataiban érte el valaki.”

De bármilyen nagyra értékelték is a görögök a Parthenónon végzett munkáját, Pheidiaszban mindenekelőtt „az istenek szobrászatát” látták. Még athéni tartózkodása idején két Aphrodité-szobrot készített; elutazása (vagy elmenekülése) után még egy Aphroditét alkotott az éliszi templom számára.

Az antik források megemlékeznek még az epheszoszi Artemisz-templom részére készített amazónszobráról, valamint a győztes atlétát megörökítő két szobráról. A legnagyobb hírnevet azonban egy kolosszális kultikus szobor szerezte Pheidiasznak: a szobrot i.e. 432-ben készítette az olümpiai Zeusz-templom részére. A szobor *Olümposzi Zeuszt* ábrázolja cédrustrónon: szintén aranyból és elefántcsontból készült, és talapatával együtt elérte a tizenkét és fél méter magasságot; az anyag értékét és a szobor méreteit állítólag csak a kivitelezés szárnyalta túl, amellyel Pheidiasz „magát az Olümposzt is legyőzte”. Mi már nem mondhatunk róla véleményt, mivel Theodosius pogányellenes akciói következtében ez a szobor is eltűnt valahol Konstantinápolyban; csupán leírásait és az éliszi érméken látható képmásait ismerjük. „Az emberi kéz alkotta szobrok között nem volt ennél fenségesebb és csodálatra méltóbb” — írta róla Valerius Maximus az i.e. I. században. „Valahány ember e szobor elé járul — írta Dión Khrüszosztomosz —, légyen bár mélységesen

elcsüggedt, megfélemedezik mindenről, ami az emberi életben szörnyű és gyászos.“ Az ókorban, mint tudjuk, ez a szobor is a világ hét csodája közé tartozott. A világ negyedik csodája volt.

Ha a antik kornak igazat adunk abban, hogy Pheidiasz volt a legnagyobb szobrász, akkor azt állítjuk, hogy az utána következők nem értek fel hozzá. Pedig nagyok voltak ők is, mérjük bár műveiket a legszigorúbb mércével. Ezt mindenekelőtt Pheidiasz honfitársáról és legtehetségesebb tanítványáról, Alkamenészről mondhatjuk el; Alkamenész aranyból és elefántcsontból több kultuszszobrot készített (ezek elvesztek), és több bronzszobrot is alkotott: két leghíresebb bronzszobrának — a *Diszkophoros*nak és az ún. *Arész Borghesének* — római márványkópiája a Louvre-ban látható. A nagyok közé tartozott a paroszi Agorakritosz is, aki *Nemeszisz* istennő szobrával állítólag még Alkamenészt is felülmulta, valamint Agorakritosz iskolájának vagy műhelyének ismeretlen képviselői, akik az i.e. 440–430-as években megalkották a *Démétér és Koré istennő a gabona termesztésére tanítják Triptolemosz* című eleusiszi domborművet (ma az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumban látható). Valószínűleg az athéni Krészilasz sem volt az említetteknek kisebb szobrász: Krészilasz Pheidiaszsal és Polükleitoszsal versengett a epheszoszi Artemisz-templom számára készítendő *Amazón-szobor* kivitelezésében: a szobor kópiája — Periklész i.e. 430 körül készült portrészobrának másolataival együtt — a koppenhágai Ny Carlsberg Glyptothek-ban látható. És valószínűleg Kallimakhosz sem volt kisebb szobrász, bár egyes kritikusi szemére vetik, hogy a rafináltan átlátszó drapériával semmilyen eszmét sem követett, csupán a női test szépségét ünnepelte. Ahelyett, hogy az efféle bírálatokkal polemizálnánk, elég, ha megállunk a római Capitoliumi Múzeumban látható *Mainasz*-másolat előtt vagy a Louvre-ban, az ugyancsak Kallimakhosz művének tartott *Aphrodité*-szobor másolata (az ún. Vénusz Szülőanya) előtt.

A korabeli görög szobrászat rendkívül magas színvonaláról tanúskodnak azok a művek is, amelyeknek ismeretlen szerzői a kortársak megítélése szerint csupán átlagos művészek voltak. Az eredeti műalkotások közül főleg az i.e. 440 körül készült *Sebesült Niobida* (a római Thermákban levő Nemzeti Múzeumban), a hasonló korú *Haldokló Niobé-fi* (a Ny Carlsberg Glyptothekban), a Perszeopoliszban talált, i.e. 420 körül készült ún. *Pénélopé* (a Teheráni Múzeumban), a xanthoszi Néreis- emlékműről származó *Nimfák* i.e. 400 körül készült szobra (a British Museumban) és a hasonló korú *Ruhátlan lány* (a müncheni Antiquariumban) érdemel figyelmet. A másolatban ránk maradt műalkotások közül csupán egyet említünk: az i.e. V. század közepe táján készült *Aphrodité*- vagy *Iszisz*-szobrot, amelyről az i.e. I. század végén a római *Esquillinusi Venust* mintázták.

A klasszikus virágkorban a monumentális műalkotások mellett létezett a szerényebb művészet ún. „második áramlata“ is. Ezt az áramlatot anonim szobrászok (néha csak kőfaragók) művei képviselik, amelyek magánszemélyek számára készültek. Ide soroljuk az athéni Kerameikosban talált síremlékeket, például *Hégészó síremlékét*, *Démétriosz és Pamphilé sztléljét*, *Polüxena sztléljét*; ezek a síremlékek általában miniatűr templomhomlokzathoz hasonlítanak, s a halott polgárokat heroizált típusokként ábrázolják. Mint mindig és mindenütt, természetesen ebben a korban is számos művészietlen és manierisztikus műalkotás született; sőt az i.e. V. század végén a görög szobrászat fellendülésének valahogy vége szakadt. Ez nemcsak a szükséges pihenés időszaka volt, hanem a társadalmi viszonyok rosszabbodását is tükrözte: a görög világ a belviszályok következtében legyöngült, a városállam válságba jutott, a korábbi bizonyosságok kétségekké váltak. A művészet pangása ennek ellenére sem tartott sokáig, s olyan művészek léptek fel, akik új virágkorba vezették a szobrászatot. Abban egyetérthetünk, hogy a pheidiaszi nagyságot nem érték el, de a művészettörténészek merev álláspontjával — mely szerint minden, ami a klasszikus virágkor után keletkezett, már csak hanyatlást jelent — nem érthetünk egyet. Az új művészek egyszerűen nem maradtak meg a régi vívmányok mellett, és igazodtak a megváltozott ideológiai és esztétikai normákhoz. Továbbra is isteneket ábrázoltak, az ő isteneik azonban már emberibbek, kevésbé hatalmasak voltak; ideális típusokat jelenítettek meg, de hovatovább valóságos embereket is; nemcsak az uralkodókat és a hősokeket ünnepelték, hanem (láthatóan nagyobb kedvvel) a női szépséget is. Nagyságukról valóban csak görög kontextusban vitatkozhatunk: bármely más nemzet művészettörténetében gigászokként kiemelkednének. Legalábbis ketten közülük: Praxitélesz és Szkopasz.

Praxitélesz régi athéni szobrászcsaládból származott; apja — Képhiszodotosz — szobrász volt, nagyapja — Praxitélesz — ügyszintén. Szobrászok lettek fiai, ifjabb Képhiszodotosz és Timarkhosz is. I.e. 390 körül született, és i.e. 330 körül halt meg. Életéről egyébként semmit sem tudunk: azon kívül, hogy egy sokak által csodált, nagystílusú kedvese volt, bizonyos Phrüné, aki bátor meztelenségben állt modellt neki a *knidoszi Aphrodité*hoz. Ez volt Praxitélesz leghíresebb szobra; a szépség és a szerelem istennőjét ábrázolta, amint az éppen belép a fürdővízbe; a szobor az i.e. 350—

340-es években készült, és a görög szobrászat első monumentális női aktja lett. Csupán gyengébb kivitelezésű kópiákban maradt ránk: a legjobbak a Vatikáni Múzeumban, a New York-i Metropolitan Museumban és a Louvre-ban láthatók; legjobban megformált feje a Louvre-ban kiállított másolatnak van. Ugyancsak másolatokból ismerjük Praxitelész *Gyilkoló Apollónját* és *Pihenő szatüroszt* (a Louvre-ban, a római Villa Borghesében és másutt), eredetiben pedig — mint a kései klasszikus korszak egyik kevésbé megbízhatóan azonosított szobrát — a *Hermész a gyermek Dionüszossal* című művét. Ezt a szobrot az Olümpiai Múzeumban már megcsodáltuk: a bal könyökével egy fatörzsre támaszkodó Hermészt ábrázolja, amint a kis Dionüszoszt tartja, aki a Hermész (elveszett) jobb kezében tartott szőlőfürt után nyúl. Hermész — a klasszikus virágkor szobraitól eltérően — itt már nem atléta vagy harcos, hanem egyszerűen szép fiatal férfi; arcán halvány mosoly ül, „bőre” pedig olyan finom, hogy ha hozzáérünk (ezt egyébként nem szabad), meglep bennünket a márvány hűvössége, mert az emberi test melegét vártuk. Dionüszoszt hagyományosan ábrázolja, figyelmen kívül hagyva a gyerekest arányait; a fatörzsre vetett köpeny dekoratív, hatásos redőket vet. A szobor i.e. 340 táján készült (vagy valamivel később), és a férfiszépség új — a pheidiaszi és a polükleitoszi ideálnál száz évvel későbbi — eszményképét fejezi ki. E szobrot szemlélve az akkori görög szobrászat hanyatlását bizonygató vélemény vicneken hat.

Praxitelész a szobrászatot apjánál, Képhiszodotosznál tanulta, akit az antik kor kiváló művészként tartott számon; művei közül főleg Athéné pireuszi szobrát, a Múzsák szoborcsoportját, egy Zeusz-oltár díszítését, valamint Hermész és Dionüszosz régebbi szobrát értékelték nagyra. Csupán az *Eiréné a kis Plútossal* néven ismert szobrának másolatát ismerjük (néhány helytelen módosítással), amelyet Athén és Spárta i.e. 374-ben megkötött békeszerződésének emlékére alkotott. Ma a müncheni Glyptothekben látható, s ugyanazt jelképezi, amit évezredekkel ezelőtt az athéni Agorán szimbolizált: hogy a gazdság és jólét, amelynek Plútosz volt az istene, a békétől (Eirénétől) függ. Praxitelész híres kortársainak műveiből ugyancsak nagyon kevés maradt fenn. A halikarnasszoszi *Mausszólosz és Artemiszia* szoborcsoportot (ma megrongáltan és egymástól elszakítva láthatók a British Museumban) állítólag Brüaxisz alkotta, szerzősége azonban nem egészen bizonyos. Timotheosz, a halikarnasszoszi mauzóleum egy másik díszítője, az epidauroszi Aszklepiosz-templom díszítésén is dolgozott; valószínűleg az ő műve a két *Néreis* szobra, *Niké* istennő szobra, s talán a kissé patetikus *Léda a hattyúval* is. Leókhársz művei közül az antik kor főleg a *Mennykövező Zeuszt* és az *Apollón diadémmal* címűt csodálta; másolatban ismerjük a kétségtelesen kiváló *Artemisz őzzel* néven ismert szobrot, a Louvre-ban látható ún. *versailles-i Artemiszt*, valamint a sas által elragadott *Ganümedészt*, melynek római utánzata a Vatikáni Múzeumban látható. (Egyes kutatók, főleg a régebbiek, a híres *Belvederei Apollont* is egy leókhárszi Apollón másolatának tartották.) Leókhársz művészetének súlypontja — a makedón uralkodók portrészobrai — azonban már a hellenisztikus korra esett, amelynek legjelentősebb szobrásza Lüszipposz volt.

Szkopasz, Praxitelész mellett a kései klasszikus szobrászat legnagyobb alakja, Parosz szigetén született, és ugyancsak szobrászcsaládból származott. I.e. 375 körül Athénban telepedett le, de a Peloponnészoszon és Kisázsiaiban is dolgozott. Mint építésszel (a tegeai Artemisz-templom romjainál) és mint a halikarnasszoszi Mausszóleion díszítőjével (valószínűleg ő alkotta a British Museumban látható táblákat, amelyek a görögök és az amazónok harcát ábrázolják) már találkoztunk vele. Olyan szobrászként vált híressé, aki mesterien tudta ábrázolni a szenvedélyes, izgalommal és lelki megindultsággal teli jeleneteket; az antik szerzők — akik alkotásait a klasszikus virágkor fennkölt nyugalmű alakaival hasonlították össze — megállapították, hogy ő volt „az első, aki meglevenítette a márványt”. Legcsodálatosabb műve a *Szezelem*, *Vágy* és *Szenvedély* allegorikus szoborcsoportja volt, amelyet Megara részére készített; Plinius azonban többre értékelte az éliszi *Aphrodité Pandémoszt*, és azt állította róla, hogy a szerelem bájának megragadásával Praxitelész *knidoszi Aphroditéjét* is felülmúlja. Szkopasz jelentős művei közé tartozott még Athénban az *Erinnüszök* szoborcsoportja, Sziküónban pedig Héraklész szobra; talán az ő műhelyéből származik az eredetiben ránk maradt bronz *Hüpnosz* (British Museum). Kisebbitett római kópiában maradt fenn a *Táncoló Mainasz* (Drezda), torzóban pedig *Meleagrosz* szobrának másolata (ma a bostoni Szépművészeti Múzeumban látható, feje a római Villa Mediciben és a Vatikánban is megvan). Egyes kutatók szerint a római Thermákban levő Nemzeti Múzeumban kiállított híres szobor, az *Arés-Ludovisi* is Szkopasz egyik művének másolata.

Torzók, fragmentumok, kópiák, csak egy-két eredeti... De ne soroljuk őket tovább, még ha nem

is említettük azt az anonim szobrot, melynek alapján később a *capitoliumi Venus* készült, sem pedig az Agorán álló tizenkét Olümposz oltárán látható *Orpheusz és Eurüdiké Hermész*szel nevezetű domborművet, az *Ilisszosi ifjú* síremlékét és számos más műalkotást. Hiszen nem leltározni, csupán tömören áttekinteni akarjuk a klasszikus kor görög szobrászatát.

A Földközi-tenger déli partvidékétől a Fekete-tenger északi partvidékéig elterülő görög lelőhelyeken talált apró terrakotta és bronzfigurákról, plasztikus díszítésű poharakról és metszetes tükrökről, arany és ezüst ékszerekről pedig egyáltalán nem beszéltünk. És nem beszéltünk a körülöttük folyó vitákról, felfedezésük izgalmas körülményeiről, egyik gyűjteményből a másikba való vándorlásukról sem... Erre csupán egyetlen mentségünk van: e könyv terjedelme.

Most tehát csak annyit jegyzünk meg, hogy ahhoz, amit a görög szobrászok a klasszikus korban alkottak, más kultúrterületeken és más korokban keletkezett szobrászművek nem hasonlíthatók. Sem mennyiségben, sem művészi színvonalban, sem pedig a későbbi korok művészetére gyakorolt hatásukban.

Az emberiség csupán egyszer élte át a szobrászművészet ehhez hasonlítható virágkorát. A reneszánsz korban, amely azonban — mint neve is mutatja — csupán újjászületése volt annak, ami a klasszikus Görögországban már egyszer — először — megszületett.

Amilyen sokat beszéltünk a szobrokról, olyan keveset beszélhetünk most a festőkről. Nem mintha a klasszikus Görögország festészete nem volna említésre méltó: az antik források szerint méltó volt ahhoz, amit a görögök az építészetben és a szobrászatban alkottak. Csakhogy: semmi sem maradt ránk belőle!

Tudnánk-e néhány katalógustöredék, reprodukciódarab vagy néhány látogató elbeszélése alapján elképzelést alkotni egy nagy összefoglaló kiállításról, amelyet elpusztított a tűzvész? A kiállított művek színeiről, a festőknek a formával és tartalommal vívott küzdelméről, útkereséséről, kölcsönös versengésükről, s arról, hová jutottak? Mert a görög klasszikus festészet esetében erre lenne szükségünk. Csupán néhány korabeli műalkotás leírását (azt is jóval későbbi szerzőktől, főleg Pliniustól és Pauszaniástól), vázafestményeken fennmaradt másolatát vagy falfestményutánezatát ismerjük (az utánezatok ugyancsak késeiek: főleg Pompejiből és Herculaneumból származnak). Bizony ez nagyon kevés, mégis festmények százairól tudunk, amelyeket jelentős festők alkottak. A festők négy fő iskolából kerültek ki: az attikai (athéni), az ión vagy kisázsiai, a peloponnészoszi (sziküóni) és a thébai iskolából. Az archaikus kor alkonyán híressé vált korinthuszi iskola — úgy látszik — háttérbe szorult; a szicíliai és a dél-itáliai festészetről csak egészen töredékes információink vannak, az egyiptomi görögök realisztikus portréi pedig csak a következő évszázadokban lettek híressé.

Az attikai festészet első és legismertebb képviselője Aglaophón festő fia, a thaszoszi Polügnótosz volt. Az i.e. V. század elején született, s nagyon fiatalon érkezett Athénba; itt csakhamar összebarátkozott Miltiadész fiával, Kimónnal, aki gondtalan életet biztosított számára, éppen ezért ingyen dolgozhatott, s a takarékos athéni polgárok fölöttébb dicsőítették. Anyagi gondjai tehát nem voltak, de mint művész lankadatlanul küzdött a tэрábrázolás és az alakjellemzés problémájával. Legnagyobb műve *A görögök Trója bevétele után*: ezzel az Agora északi sztoáját díszítette, úgyhogy az athéniak ezt a sztoát aztán Színes Csarnoknak (*Sztoa poikiléne*) nevezték; a delphoi templom számára *A görögök hajóra szállása az elpusztított Trójában*, a plataiai Athéné-templom számára pedig az *Odüsszeusz a kэрők megölése után* néven ismert képet festette; számos táblát (görögül *pinax*) közvetlenül az akropoliszi *Pinakothéka* számára festett. Csupán a hagyományos színeket (a fehéret, a sárgát, a pirosat és a feketét) használta, s képeit mai terminussal „kolorizált rajzoknak” nevezhetnénk. Ennek ellenére újító volt: a kép zárt kompozíciójával, a személyek egyénített ábrázolásával és a cselekmény drámaiságának megragadásával új momentumokat vitt be a festészetbe. Az antik források alapján — amelyek szobrászként is említik — legalábbis erre következtethetünk. A korabeli és a későbbi vázafestőkre ő volt a legnagyobb hatással.

Polügnótosz ifjabb kortársai, az athéni Mikón és Panainosz, i.e. 456 körül születtek. Mikón *A marathóni csatával* és *A görögök és az amazónok harcával* díszítette a Színes Csarnokot; a Héphaisztosz-templom részére szintén festett néhány képet: egyebek között *A kentaurok és lapithák harca*, valamint a *Thészeusz felhossa a tengerből Minósz gyűrűjét* néven ismertet. Pheidiasz unokaöccse, Panainosz ugyancsak részt vett a Színes Csarnok díszítésében; a legnagyobb hírnevet azonban azzal szerezte, hogy ő festette ki az olümpiai Zeusz-szobrot, s hogy Zeusz trónját a mitológiai jelenetek egész sorával díszítette. Az i.e. V. század végén főleg Apollodórosz tűnt ki az athéni festők

közül; Apollodorosz elsőként lépett túl némely testréz — főleg az arc és a mell — hagyományos frontális ábrázolásán, s képein féldalról ábrázolókat azokat; árnyékolást és színes átmeneteket alkalmazott, hogy elérje az alakok plasztikus kifejezését, s így átlépte a koloristát a festőtől elválasztó határt. Az attikai iskola többi képviselői közül kitűnt még Timagorasz, aki a delphoi püthiai játékokon Panainoszt is legyőzte, valamint a szamoszi Agatharkhosz, aki elsőként festett színpadi díszleteket (Aiszhülosz műveihez), és elsőként próbálkozott meg — a háttérben levő alakok kisebbítése útján — a perspektíva kifejezésével.

Az ión iskola közel állt az attikaihoz, s fő képviselői életük jelentős részét az athéni műtermekben töltötték. A legidősebb, a dél-itáliai Hérakleióból származó Zeuxisz (Zeuxipposz) i. e. 440 körül született; a himeraí Damophilosznál tanult, majd Athénba és Makedóniába ment, végül Epheszoszban telepedett le. Főleg mitológiai alakokat ábrázoló táblaképeket festett: legjobb festményének a *Rózsákkal koronázott Erózt* tartották; valószínűleg az ő *Kígyókat fojtó gyermek Héraklése* volt az alapja az i. sz. 60 körül készült (ma a nápolyi Nemzeti Múzeumban látható) ismert pompeji falfestmények alapja; állítólag ő alkalmazta a festészetben először a fény és árnyék kontrasztját. Egyébként főleg szóbeszédék maradtak ránk róla; a festéssel állítólag akkora vagyonra tett szert, hogy képeit már nem is árulta, hanem csak szétosztogatta, mivelhogy azokat úgysem lehet kellőképpen értékelni. A művészek óriási bevételeiről, kihágásairól, szeretőiről stb. emberemlékezet óta pletykák keringtek; nem kímélték Zeuxisz legnagyobb vetélytársát, a körülbelül egy emberöltővel fiatalabb epheszoszi Parrhasioszt sem, akinek a dicsőség állítólag úgy elvette az eszét, hogy Apollón isten fiának tartotta magát, holott Euénór szobrász és festő fia (s tanítványa) volt. Sokáig Athénban élt, és az attikai tragédiák (Prométheusz, Philoktétész, Télephosz stb.) inspirálta képek egész sorát festette, valamint elkészítette *Az athéni nép* nagyon sokat dicsért allegóriáját: az allegorikus képen egyetlen alakon fejezte ki a nép összes ellentétes tulajdonságát (főleg nagyságát és kicsiségét, kitartását és változékonyságát). Kortársai nagyra értékelték képeinek realisztikus hűségét („az igazság erejét”) és Parrhasiosznak azt a képességét, hogy a lélektanilag igényes témákkal is meg tudott birkózni; a félhomály ábrázolásának felfedezését ugyancsak neki tulajdonították. Az ión festészet utolsó nagy képviselője, a künthoszi Timanthész i. e. 400 körül született. Képei közül néhányat pompeji másolatban ismerünk; egyebek között az *Iphigeneia feláldozását* az ún. Tragikus költő házából (kb. i. sz. 65., ma a nápolyi Nemzeti Múzeumban látható), amely megerősíti az antik szerzők állítását, hogy Timanthész mesterien tudta ábrázolni a lelkiállapotot. Versenyre kelt Parrhasiosszal, melyikük festi meg jobban *Aiasz és Odüsszeusz vetélkedését Akhilleusz fegyverzetéért*, és győzött; Parrhasiosz sajnálkozott a dolgon, de — mint mondta — „nem maga, hanem Aiasz miatt, akit így már másodszor győzött le méltatlan ellenfél”.

A sziküóni festőiskola megalapítója, Eupomposz az i. e. IV. század elején született; az iskola fő képviselője Eupomposz tanítványa, az amphipoliszi Pamphilosz lett. Festményeiről nem sokat tudunk, nevelési módszereikről viszont eleget: rendkívüli figyelmet szenteltek a matematikának és a geometriának, amelyeknek ismeretét a képzőművész számára elengedhetetlennek tartották. Pamphilosz elérte, hogy a rajzórát felvették a görög iskolák tanterveibe. Az órákat állítólag jól megfizettette, de meg is tanította valamire tanítványait; ezt utóda, Pausziasz, s többek között a legnagyobb görög festő, Apellész művészete is bizonyította. A sziküóni — akárcsak a thébai — iskola azonban csak a hellenisztikus korban virágzott fel.

A vázafestészet tökéletesen elsajátított technikával és szinte befejezett formális vívmányokkal lépett a klasszikus korba. Ennek ellenére sem maradt egy helyben; a monumentális művészetben mutatkozó új áramlatokat még korábban megragadta. A régebbi vázafestők állandósult séma szerint ábrázolták az alakokat; az újak átlépték ezt a sémát, a személyeket már bonyolultabb helyzetekben ábrázolták, felhasználták a perspektívát, és témáikat egyre inkább a hétköznapi életből merítették. Archaikus kori elődeiktől eltérően anonimitásba burkolóztak; inkább műhelyek szerint, mint név szerint ismerjük őket. Főleg Pisztoxenosz fazekas festője (*Hérakléz zeneórára megy*, i. e. 480—470 körül, ma a schwerini múzeumban) és Kleophradész fazekas festője, a leggyőzöttek reménytelenségét és iszonyatát ábrázoló *Trója pusztulásának* alkotója (ugyanabból az időből, ma a nápolyi Nemzeti Múzeumban) tűnt ki közülük. A többiek közül említést érdemel a Pentheszileia-festő (az *Akhilleusz megöli Pentheszileia királynőt* című képről nevezték el, amely egy i. e. 460 körül készült csészén maradt fenn; ma a müncheni Antiquariumban látható), az Akhilleusz-festő (*Akhilleusz* egy i. e. 460 körül készült nagy attikai amphorán látható a Vatikáni Múzeumban), a Niobida-festő (a *Nióbé gyermekeinek pusztulása* egy i. e. 460—450 körül készült kratéren látható a párizsi Louvre-ban), a Pénélopé-festő (legismertebb műve, az i. e. 430 körül készült *Szatürosz*

bölcsőben fekvő kislánnyal a berlini Állami Múzeumokban tekinthető meg) és mások. A művek többségét azonban ilyen közvetett módon identifikált festőknek sem tulajdoníthatjuk; nevekkel csak kivételesen találkozunk (például Aiszóonnal, a *Thészeusz és Minótauros* festőjével; a festmény egy i.e. 410 körül készült csészén maradt fenn, s ma a madridi Régészeti Múzeumban tekinthető meg). A festmények tömege arról tanúskodik, hogy egyszerű iparosokról volt szó, akiknek munkáját a társadalom nem értékelte különösen nagyra. Művészi szempontból azonban nem egy felveszi közülük a versenyt a klasszikus kor monumentális műalkotásaival.

A vázafestők a klasszikus és az utóklasszikus korban is főleg vörösalakos stílusban dolgoztak; fokozatosan azonban új színekkel és aranyozással gazdagították ezt a stílust. Az i.e. V. század második negyedében új stílus alakítottak ki, amelyet a fehér háttér és a színek tarka palettája (kétfajta piros, kék, zöld, sárga és más színek) jellemez. Az új stílus úttörője valószínűleg a Pán-festő (*Artemisz és a hattyú*, i.e. 470 körül, a leningrádi Ermitázsban), és főleg az Akhilleusz-festő volt (*Szolgáló*, i.e. 460–450 körül, ma az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumban; *Harcos*, i.e. 440 körül, ma a British Museumban). Ezt a stílust főleg a karcsú lékűthoszokon érvényesítették; ez volt egyúttal a görög vázafestők utolsó újítása is. De nem az utolsó szava: művészetük tovább folytatódott, sőt a dél-itáliai és a fekete-tengeri központokban még fejlődött is. A késő klasszikus és a hellenisztikus korban azonban már csak önmagát ismételte. De ez az ismétlés nemegyszer még az egyszerű termelés keretein belül is figyelemre méltó volt.

A görög világban és a múzeumokban való bolyongásaink után most nyugodtan megpihenhetünk: a következő klasszikus művészeti ággal úgy is megismerkedhetünk, ha leülünk egy színházban vagy könyvtárban. Az attikai drámáról van szó, amely ugyanabban az időben született és érte el fejlődésének csúcspontját, mikor a görög művészek márványból, bronzból és színekből is legjobb műveiket alkották. A képzőművészettől eltérően azonban a drámának sehol a világban nem volt még elődje. Két ágazatával — a tragédiával és a komédiával — a legnagyobb érték mindazon értékek között, melyekkel a görögök az egyetemes kultúrát gyarapították.

A dráma kezdetei — amelyektől egyenes út vezet a mai színházig és a filmig — ködbe burkolóznak. Már Arisztotelésznek is — aki pedig olyan adatokat ismert, amelyeket mi nem ismerünk — meg kellett elégednie a hipotézissel. A *Poétika* negyedik fejezetében azt írja, hogy „a tragédia sok változáson ment keresztül“, míg végleges formát kapott és „magasztossá fejlődött“; a tragédia forrásai állítólag azoknak az embereknek a rögtönzése voltak, akik dithüramboszokat, azaz Dionüszosz isten tiszteletére szerzett kardalokat énekeltek. Ezek a dalok — mint legrégebb szerzőjükről, a leszobosi Ariónról szóló forrásokból tudjuk — deklamációs részeket is tartalmaztak, s a szatüroszoknak — Dionüszosz kedvenc kísérőinek — öltözött kar adta elő őket. A szatüroszokat a görögök kecskebakoknak vagy kecskebakszarvú és -fülű embereknek képzelték; a kar szatüroszöltözéke valószínűleg csupán a kecskebőr volt. A tragédia (*tragóidia*) szó magyarul „kecskeéneket“ jelent, s ez Arisztotelész hipotézisét támasztja alá; azt igazolják azok a dokumentumok is, melyek szerint a tragédiának kezdetben pajkos „szatírjellege“ volt. A tragédia fejlődésének első szakaszában a dithürambosz valószínűleg heroikus témájú balladává alakult: erről tanúskodik Arión követőjének, Bakkhülidésznek a költészete; a második szakaszban a kórus tagjai szatüroszok helyett héroszoknak öltöztek: erre az i.e. VI. század végén került sor Attikában. Ami a komédiát illeti, a komédiát Arisztotelész szerint „a sok városban most is divó fallikus dalok előadói fejlesztették ki lassanként“. Nevét valószínűleg a *kómosz* szóra vezethetjük vissza, amely gúnyos és nem éppen irodalmi kifejezésekkel tarkított kardalokat éneklő „kompániát, bandát“ jelentett. Más vélemény szerint a komédia neve a *kómé*, „falu“ szóból ered, mivelhogy falun keletkezett, a falusiak ilyen formában is tüntettek a városi elnyomás ellen. Mint egységes, zárt cselekményű — általában mitikus történeteket parodizáló — darab, a komédia (*komóidia*) Szicíliában hamarabb kialakult, mint Attikában.

A kutatók többsége úgy véli, hogy a dráma keletkezése összefügg azokkal a mágikus elképzelésekkel, melyek szerint ha valamilyen történést (siker vadászatot, az ellenség legyőzését, a termékenység ünnepét stb.) szimbolikusan eljátszanak, ezzel elősegítik a megvalósulását. Ezt a nézetet az a tény is támogatja, hogy a dráma bizonyos — minden népnél ismert — elemei (a kardalok és a deklamációk, a mimika, az álarcok stb.) a vallási rituális játékoknak is részei lettek. A marxista kutatók szintén ezzel a nézettel értenek egyet. Ennek ellenére sem szabad figyelmen kívül hagynunk az olyan egyéni ellenvetéseket, hogy itt a vallás túlértékeléséről lehet szó, s a dráma eredetét talán másutt kell keresnünk, mondjuk, abban, hogy az ember természeténél fogva hajlamos a játékra, és örömet leli

az utánzás művészetében. Igaz, a *homo sapiens* elsősorban *homo faber*, „termelő ember“, de ezenkívül *homo ludens*, „játsszó ember“ is, s ilyen szempontból például J. Huizinga kultúrtörténész „a görög dráma rituális eredetéről szóló állítást nyilvánvalóan és tökéletesen túlhaladottnak“ tartja. De legyen bár így vagy úgy, tény, hogy a dráma elemei — bár minden népnél megvoltak — egyedül a görögöknél fejlődtek odáig, hogy igazi színház keletkezett belőlük, és hogy ez a színház valóban összefüggött egy vallási kultusszal: Dionüszosz isten ünnepének részét képezte.

A görögök Dionüszosz tiszteletére több ünnepséget tartottak: Attikában évente négyet. A mi decemberünk végén ünnepték a különféle szórakozásokkal egybekapcsolt ún. Kis vagy Vidéki Dionüziákat; januárban ünnepték a Lénaiákat (*lénosz*: „prés“), februárban a borkóstolással egybekötött Anthesztériákat („a virágok ünnepségét“), március végén pedig a hat napig tartó ún. Nagy vagy Városi Dionüziákat, amelyeket i.e. 534-től rendszeresen megtartottak. Az ünnepek alkalmával felvonulásokat és versenyeket rendeztek; a Nagy Dionüziákon kezdettől fogva (a Lénaiákon pedig i.e. 448-tól) színházi előadásokat is rendeztek. Ezek a színházi előadások tulajdonképpen a szerzők versengései voltak, és négy napig tartottak; az első napon a komédiákat, a következő három napon pedig a tragédiákat mutatták be. Aki részt akart venni a versenyben, az ünnepségek irányításával megbízott első arkhónhoz fordult, átadta neki a darab szövegét, és kérte, utaljanak ki számára kart. Az arkhón megállapította, megfelel-e a darab (főleg eszmei szempontból), s ha nem talált benne kivetnivalót, *khoregoszt*, „karvezetőt“ utalt ki, akit sorsolással választottak a tehetősebb polgárok közül. A *khoregosz* aztán — saját költségén — előállította és betanította a kart (12—15 tagút tragédia, 24 tagút komédia esetében), és az előadást is pénzelte. A darab elbírálására a népgyűlés mindig tíz bírát választott, athéni szokás szerint sorsolással; ez a testület aztán az előadás előtt öt polgárt sorsolt ki tagjai közül, a darabot végül ez az öt polgár értékelte. A darab betanítása és előadása a szerző dolga volt; a szerző tehát nemcsak a költői szöveget és a zeneszámokat alkotta, hanem a koreográfus és a rendező munkáját is elvégezte; a régebbi időkben ezenkívül az „első színész“ (*protagonisztész*) szerepét is neki kellett eljátszania. A színházi versenyben öt komédiaszerző (az i.e. V. század végétől csak három) vett részt, mindegyik egy-egy új darabbal; a tragédiák kategóriájában három szerző versenyzett, mind a három egy-egy új tetralógiával (három tragédiával és egy ún. szatirjátékkal). Athénban évente csak a Nagy Dionüziákon 15—17 új darabot mutattak be, a továbbiakat a Lénaiákon és más versenyek alkalmával adták elő... Hány újkori nemzet dicsekedhet évente ennyi új darabbal? És micsoda darabokkal! Euripidész a *Médeid*ért i.e. 431-ben például csak harmadik díjat kapott.

A színházi előadásokat kezdetben a tereken, a ledöngölt kerek *orkhésztrán* („tánchelyen“) tartották; a nézők lépcsőzetesen emelkedő faállványzatra helyezett padokon ültek. Mikor egy előadás alatt az állványzat összedőlt, az Akropolisz déli lejtőjét képezték ki nézőtérre (*theatronná*). Ott keletkezett tehát i.e. 490 körül az első állandó színház; az i.e. IV. század második felében végzett módosítások után — a színház maradványait már az első athéni sétánk alkalmával meglátogattuk —, számításaink szerint 17 000 néző számára volt benne hely (bár az antik források 30 000-et említenek). A színház tömegszórakozás volt, s az ünnepség minden résztvevője számára hozzáférhető (az idegeneket és a rabszolgákat is ideértve), de fizetni kellett érte. Az állam ugyanis bérbe adta a színháztérseget a vállalkozók társaságának, ők gondoskodtak azután a színház berendezéséről, s ezért belépti díjat szedtek; a belépti díj egységes volt, de aránylag magas (két obolosz). Ezért a pénzért az egész napot ott töltötték a nézők; korán reggel, ünnepi ruhában érkeztek, s mivel az előadás 8-9 órát is igénybe vett, büfék pedig nem léteztek, ételt és italt is vittek magukkal. Elégedettségüket tapssal, elégedetlenségüket sziszegéssel és dobogással (egyesek cuppogással, de ezt illetlenségnek tartották) fejezték ki; a legnagyobb elismerést az *authisz*, „még egyszer“ kiáltás jelentette. Az előadások befejeztével a bírák kihirdették döntésüket; a győztes szerzőt, *khoregoszt* és *protagonisztészt* borostyánkoszorúval koszorúzta meg az arkhón. A szerző ezenkívül tiszteletdíjat és külön pénzjutalmat is kapott az állampénztárból; a tiszteletdíj állítólag elég tekintélyes volt (pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre), de a díjból nem sok maradt neki, mivel — erkölcsi kötelességképpen — egy részét az isteneknek kellett áldoznia, egy részéből pedig meg kellett vendégelnie a színészeket és barátait. A kiosztott díjak alapján Ajszkhülosz és Szophoklész voltak a legsikeresebb drámaírók: megírt darabjaik kétharmadáért kaptak díjat, míg Euripidész műveinek csak egyötödét díjazták.

A színház kezdetben csak az *orkhésztrából*, azaz a nyitott, kör alakú színpadból és a patkó alakú, lépcsőzetes nézőtérből tevődött össze. Az *orkhésztra* közepén Dionüszosz oltára állt, az ülőhelyek kőből készültek, az első sort a tiszteletbeli vendégek és a bírók számára fenntartott márvány

Görög színészek maszkjai. Balra a tragikus, középen a lánydarc, jobbra a komikus maszk. Antik rajzok alapján

karosszékek alkották. A nézők látókörén kívül volt a *szkéné* („bódé“), a színészek öltözője; az i.e. V. század elején az öltözőt a színpad mögé helyezték, és a darab dekoratív háttérévé alakították: általában egy palota vagy egy templom homlokzatát ábrázolta, amely előtt a cselekmény játszódott. Később hozzákapcsolták a *proszkéniont* (a darabhoz kapcsolódó díszlettel ellátott oszlopsort) és a *paraszkéniont* (oldalsó szárnyakat); végül gazdagon díszített köépitménnyé alakult. Színész (*hüpokritész*) eredetileg csak egy volt; később két, majd három további társult hozzá. Mivel a darabban általában több személy szerepelt, a színésznek több szerepet kellett eljátszania; ezt egyrészt a jelmezek váltogatása, másrészt a különböző típusokat megjelenítő álarcok használata tette lehetővé. Az álarc merev kifejezése a nagy színházban nem hatott zavaróan; a száj számára hagyott széles nyílás felerősítette a hangot, segítségével a színész érvényre juttathatta deklamáló művészetét, amit a legtöbbre értékelték. A tragédiákban szereplő színészek gazdagon díszített, tömésellátott jelmezekben léptek fel, és természetük magasbitására vastag talpú cipőt (*kothornoi*) használtak; a komikus színészek általában karikírozó öltözeteket viseltek. A kar mimikus táncsal kísérté az előadást, és a színészek játékába közvetlenül nem avatkozott bele; a kar véleményét a kar főnöke (*korüphaiosz*) tolmácsolta. A színészek a régebbi időkben valószínűleg az orkhésztrán, később a kiemelkedő proszkénionon játszottak; a kar az orkhésztrán maradt. A színház technikai berendezése eredetileg egyszerű volt, de csakhamar különböző „gépeket” (*mékhanész*) kezdtek használni, például az isteneket alakító színészek felemelésére vagy leeresztésére szolgáló darukat (*theosz apo mékhanész*, lat. „*deus ex machina*“), mozgatható erkélyeket, forgatható pódiumokat és létrákat (ún. Kharón-lépcsőket), amelyeken az alvilágból jártak fel a lelkek. A görög színházban nem voltak színésznők, a női szerepeket nőknek öltözött férfiak játszották. A színészek egyébként elég hamar professzionalizálódtak, és megalakították az ún. Dionüszosz testvérségét; mint a kultusz résztvevői az államtól fizetést és különböző kiváltságokat kaptak, egyebek között az adózás alól is felmentették őket. Számuk főleg az i.e. IV. században nőtt meg, mikor (Spárta kivételével) majdnem minden város saját színházat építtetett, méghozzá olyan méretűt, amely az ülőhelyek számával nemegyszer a mai világvárosok színházait is túlszárnyalta.

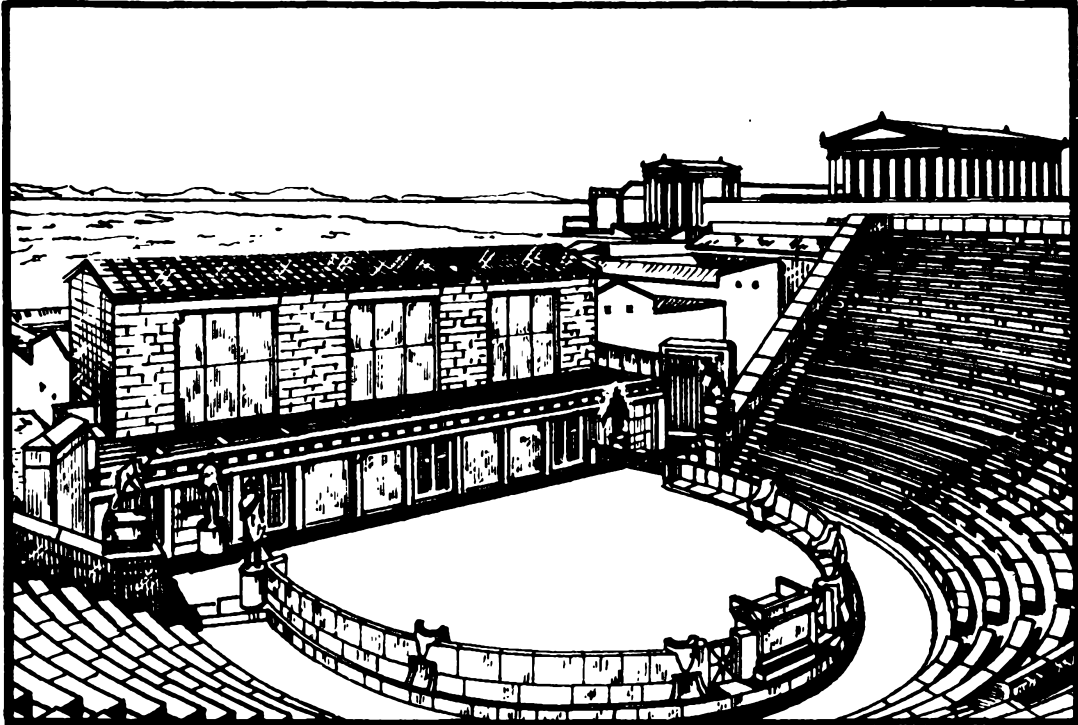
A görög dráma mindig szigorúan kötött formában írt költői mű volt, szabályai az i. e. V. század elején állandósultak. Beszélt, deklamált és énekelt részekből tevődött össze, s minden részének megvolt a maga meghatározott, sajátos ritmusa. A tragédia csak akkor volt teljes, ha három komoly tartalmú — alapvető emberi problémával foglalkozó — darabból és egy könnyű („szatír-“) drámból tevődött össze, amely jókedvre derítette a nézőt; a problémákat általában mitikus hősök sorsán ábrázolta. A darab öt alapvető részből állt: a *prológosz*t az első színész adta elő; ezután a *paradosz*, azaz a kar belépődala következett sípkísérettel és a karfő szólóénekével; csak ezután kerültek sorra az egyes felvonások (*epeiszodia*: „betétek“; ez a kifejezés valószínűleg azokból az

időkből maradt fenn, amikor a darab főleg énekekből állt, s a dialógusok csupán kiegészítő betoldások voltak); az egyes felvonások között a kar. karénekeket (*szatzsima*) adott elő: ezek helyettesítették a felvonások közti szüneteket; a darab befejező része az *exodosz* („kivonulás”) volt. A komédia felépítése hasonlított ehhez, de a tragédiától eltérően — a tragédiának mindig trilógiának kellett lennie (a szatírdráával együtt tetralógiának) — egyetlen önálló mű volt. Általában mind a tragédia, mind a komédia megtartotta a tér, idő és cselekmény egységét (az ún. „hármasság” törvényét, amelyet azonban az antik korban senki sem fogalmazott meg; elsőként az olasz Castelvetro mondta ki 1570-ben; Arisztotelész csupán a „cselekmény egységét” követelte meg). A darab tartalmát mindenki előre ismerte; a tragédiák esetében a mítoszokból vagy a történelemből, a komédiák esetében pedig a prologoszból, így a szerzőknek volt mit tenniük, hogy lekossák a nézők figyelmét. A görög költőknek tehát elég sok eszmei, formai és technikai követelménnyel kellett megbirkóznia. Ezeknek a követelményeknek a keretében persze „szerzői szabadsággal” rendelkeztek.

Az athéni hagyomány szerint Theszpisz volt az első drámaíró: egy tragédiát szerzett, amelynek címét és tartalmát nem ismerjük; az első Nagy Dionüsiákon, i. e. 534-ben mutatták be. A következő adatunk már Phrünikhosz költővel kapcsolatos, aki i. e. 494-ben a *Miléosz bevétele* című tragédiát vitte színre; a görögök megaláztatásának ábrázolásával könnyekig meghatotta a nézőket, és politikai tüntetést idézett elő: Phrünikhosz másik darabja, a *Phoinikiai nők* — i. e. 476-ból — ugyancsak időszerű témával foglalkozott: a görögök szalamiszi győzelmét és Themisztoklész athéni vezért ünnepelte. Az első szatírdrámaíró a hagyomány szerint Phrünikhosz kortársa, a phleiuszi Pratinasz volt. A korai attikai drámáról egyébként semmi bizonyosat nem tudunk; úgy tetszik, a szerzők — a különféle bonyodalmakat elkerülendő — csakhamar elvetették a jelenből merített témákat; rájöttek arra, hogy az időszerű témákat ugyanolyan jól — bár több nehézség árán — mitológiai köntösben is fel lehet dolgozni. A legtöbb szerzőnek már a nevét sem ismerjük. Halovány fényüket elnyomta Aiszkhülosz, Szophoklész és Euripidész ragyogása.

A klasszikus drámaírók nagy triászának tagjai közül a „tragédia atyja”, Aiszkhülosz volt a legidősebb. Arisztokrata családból származott, i. e. 525-ben született Eleuszisban; egyszerű közkatonaként harcolt Marathónnál, majd Szalamisznál és Plataiánál, s mindenütt „megcselekedte, amit megkövetelt a haza”. Meggyőződésére nézve konzervatív érzelmű demokrata volt; ellenezte a reformokat, amelyek a néptömegek hatalmát növelték volna, de szemben állt a gazdagok befolyásával és a támadó háborúk híveinek törekvéseivel is. A hagyományos vallással kapcsolatos álláspontja is konzervatív volt; ennek ellenére bírálta az igazságos isteni rendről alkotott elképzeléseket, harcolt a család- és büntetőjogban bevezetendő haladó elvekért, a szenvedő emberek (ideértve a barbárokat és a rabszolgákat is) iránti részvétről pedig humanista gondolatokat hirdetett. Saját szavai szerint tragédiái „morzsák a nagy homéroszi lakomából”; rendkívül emotív erővel, patetikusan fenséges verssorokban a trójai és a thébai mítoszok megrázó történeteit dolgozta fel. Tragédiáinak azonban új eszmei tartalmat adott, időszerű problematikával töltötte meg őket; a szenvedélyek erejét és hatalmát úgy ábrázolta, hogy a nézőkben *katharsziszt* („megtisztulást”, „kigyógyulást”) idézzen elő. Formai szempontból ugyancsak újító volt: a szereplő színészek számát egyről kettőre (később háromra) emelte, növelte a párbeszéd jelentőségét, „klasszikus formába” öntötte a tragédiát. Mint költő polgártársai tiszteletét és elismerését élvezte; ez azonban nem akadályozta őt abban, hogy időnként meg ne neheztesen rájuk, főleg a politikusokra, és — darabjainak előadása ürügyén — külföldre ne utazzék. Az utolsó ilyen útjáról már nem tért vissza; a szicíliai Gelában halt meg i. e. 456-ban vagy 455-ben.

Az ókori tudósok nem kevesebb mint 90 drámai művet soroltak Aiszkhülosz irodalmi hagyatékába. Ebből teljes egészében mindössze hét tragédia maradt ránk, köztük egy teljes trilógia (szatírtjáték nélkül); hetvenkettőnek a címét és néhány kis töredékét ismerjük. A fennmaradt színművek közül legkorábbi az *Oltalomkeresők* (*Hiketidész*). Ez egy elvesztett trilógia első része, amely valószínűleg az i. e. 490—480-as években került előadásra, és Danaosz ötven lányának mondáját vitte színre. A darab fő tendenciája az erőszakolt házasságok elleni harc és a szerelmi házasság védelme volt — akkoriban időszerű jelentőségű téma. Másik ismert műve — egyetlen történelmi tárgyú tragédiája —, a *Perzsák* (*Perszai*) i. e. 472-ben került színre. A szabadságért harcoló görögök hősiességét ünnepelte, de a perzsákat is gyűlölet nélkül — Xerxész gőgjének áldozataiként — ábrázolta, s ez figyelemre méltó; a görög-perzsa háborúkat úgy fogta fel, mint két társadalmi rendszer összeclapását, amelyben a fejlettebbnek — a görögnek — szükségszerűen győznie kellett. A következő ránk maradt darab a thébai mondakörrel foglalkozó trilógia befejező része; a trilógia

A priénéai színház. A rekonstrukció a színház maradványai és az ókori leírások alapján készült

első két darabja (a *Laiosz* és az *Oidipusz*) nem maradt fenn; az i. e. 467-ben bemutatott *Heten Théba ellen* (*Hepta epi Thébasz*) című darabról van szó. Tartalmával már a második fejezetben megismerkedtünk, akárcsak Aiszkülosz egyetlen fennmaradt trilógiájának — az i. e. 458-ban színre vitt — *Oreszteiának* a tartalmával. Az *Oreszteia* három része az *Agamemnón*, a *Khoéphoroi* (*Síri áldozat*) és az *Eumenidész*. A trilógia nemcsak a zabolátlan szenvedélyekről és a trónharcban elkövetett véres gyilkosságokról szól, hanem arra is figyelmeztet, hogy a gaztett szükségszerűen újabb gaztettet szül, hogy a háború a győztesek számára ugyanolyan rossz, mint a vesztesek számára, hogy a vérbosszú és a vallási feloldozás már elavult dolog, amelyet bírósági ítélettel és az állam nevében igazságot tevő társadalmi szervvel kell helyettesíteni. Utolsó ismert műve, *A leláncolt Prométheusz* (*Prométheusz deszmótész*; előadási ideje ismeretlen) valószínűleg egy elveszett trilógia második része (az első rész talán *A tűzhozó Prométheusz*, a harmadik pedig *A feloldozott Prométheusz* volt). Itt ugyancsak régi, már Hésziodoszból is ismert mondáról van szó, amelyben Prométheusz az emberiségért száll síkra, hogy felszabadítsa a természeti erők és a természetfeletti lények uralma alól. A darabból az emberiség haladásába vetett hit árad: a civilizáció legyőzi a barbárságot, és a szabadság diadalt ül majd a tirannizmus fölött; Aiszkülosz humanizmusa ebben a tragédiában nyilvánul meg a legerősebben.

A másik nagy attikai drámaíró, Szophoklész i. e. 496 körül született Athén külvárosában, Kolónoszbán; Athénban halt meg i. e. 406-ban. Származása szerint a jómódú réteghez tartozott (apjának, Szóphilosznak fegyverkovácsműhelye volt), és tökéletes nevelésben részesült. Fiatal korában Kimónnak, a maradi földbirtokospárt vezérének volt a barátja, később bizonyos fenntartásokkal Periklészhez csatlakozott, agg korában pedig odaadta nevét az i. e. 411-es oligarchikus fordulathoz. A nép több ízben választotta állami tisztségviselővé; volt például Amünosznak (Aszklépiosz elődjének), az orvoslás istenének papja és Periklész vezértársa a Szamosz elleni hadjáratban, noha politikai képességeivel „semmivel sem állt egy közép-szerű athéni ember színvonala felett” (mint kortársa, a khioszi Ión írja). Konzervativizmusa ellenére is védelmezte

a demokráciát és annak erkölcsi értérendszerét, hitt az ember szellemi és erkölcsi erejében. Vébéli drámáiról volt: a szophoklészi tragédia cselekménye gördülékeny, súlypontja pedig az emberábrázolásra, az emberi döntések, tettek, az emberi küzdelem megjelenítésére tolódott át. Műveinek hőseit monumentálissá emelte. Tudatosan lemondott az „aiszkhüloszi pompáról“ az olyan stílus javára, „amely leginkább megfelel a szereplő alakok jellemének“, mint mondta; a darabot szigorú elvek szerint építette fel, és ő alkalmazott először harmadik színészt. Összesen 123 (!) színművet írt, tehát átlag kétévénként mutatott be egy-egy tetralógiát; ezzel a teljesítménnyel az összes korábbi szerzőt felülmúlta. A Nagy Dionüsiákon ő győzött a legtöbbször (24 alkalommal). Kortársai nagyon kedvelték; amikor meghalt, az athénai héroszként temették el.

Szophoklész hatalmas életművéből szintén csak hét tragédia maradt ránk; néhány további művét töredékekből ismerjük, némelyiknek csupán a címét tudjuk. Három tragédiájának témáját a thébai mondakörből meríti, és Aiszkhülosz feldolgozásához kapcsolja. A legrégebbi, az *Antigoné* i. e. 442 körül került színre; az „istentől elrendeltetett“, változtathatatlan „iratlan törvények“, azaz az erkölcs és a vallás, valamint „az uralkodók változékony törvényei“ közti konfliktust próbálja megoldani. A darab hősnője — a drámairodalom egyik legnagyobb alakja — az uralkodó törvényének esik áldozatul. Szophoklész második drámája az i. e. 429—425-ös években keletkezett *Oidipusz király*; Aiszkhülosztól eltérően nem az „öröklött bűnre“ irányítja figyelmét, hanem Oidipusz személyes sorsára és az emberi boldogság változékonyására. A harmadik, a Szophoklész halála előtt íródott *Oidipusz Kolónoszban* című tragédia Oidipusz utolsó óráit, a szenvedéstől való megszabadulását és az alvilágba való távozását írja le. *Élektra* című tragédiájában ugyanazt a témát dolgozta fel, mint Aiszkhülosz a „mükénéi trilógia“ második részében; Élektra itt segít bosszút állni apja gyilkosain; a bosszút egyébként — fiúi kötelességének megfelelően — bátyja, Oresztész hajtja végre. Az i. e. 409-ben bemutatott *Philoktétész* című tragédiában a trójai mondakör egyik epizódját használta fel, hogy Odüsszeusz „ravasz bölcsességét“ szembeállítsa Neoptolemosz „becsületes egyenességével“; a hősök jellemeit Homérosztól eltérően rajzolta meg, méghozzá azzal a céllal, hogy megtámadja a szofisták tanítását. Két tragédiát az önkéntes halál problémájának szentelt: a *Trakhiszi nők* (*Trakhiiniai*) hősnője Héraklész felesége, Déianeira; az *Aiaszban* a trójai háború hősné, Aiasznak a történetét dolgozta fel: Aiasz nem tudta elviselni, hogy az akhájok nem neki, hanem Odüsszeusznak ítélték oda az elesett Akhilleusz fegyverzetét, és háborodottságában öngyilkos lett. Szophoklész töredékesen ránk maradt művei közül az 1912-ben felfedezett *Nyomkeresők* (*Ikhneutai*) a legterjedelmesebb görög szatírdráma-töredék.

Az attikai drámáirók hármasszögében Euripidész volt a legfiatalabb. Szalamiszban született i. e. 480-ban, tehát akkor, midőn Aiszkhülosz férfierejének teljében éppen a sziget partjainál harcolt, Szophoklész pedig a fiúk karában ünnepelte az ott aratott győzelmet. Röviddel Szophoklész előtt, i. e. 406-ban halt meg Makedóniában. Apja, Mnészarkhosz, állítólag vándorénekes, anyja zöldségárus volt; életrajzát egyébként mendemondákból is összeállíthatnánk: azt is terjesztették róla, hogy kutyák tépték szét. A szóbeszédre valószínűleg „furcsa életmódjával“ adott okot: nem foglalkozott politikával, ami a demokratikus rendszerben meglehetősen szokatlan dolog volt, és — magányos gondolkodóként — könyvek között töltötte életét; látogatói elől egy tengerparti barlangba rejtőzött. A politikai és társadalmi kérdésekre viszont érzékenyen reagált, érzékenyebben, mint — Arisztophanész kivételével — a többi drámáiró. Az antik kor a „színpad filozófusának“ nevezte; bizonyára joggal, noha Euripidész nem képviselt egyetlen filozófiai iskolát sem, sőt szilárd nézeteket sem vallott. Csupán athéni hazafisága és demokrata meggyőződése volt szilárd; a demokráciában „a szabadság rendszerét“ látta, a rendszer belső ellentmondásait azonban nem tudta áttekinteni, s úgyszólván jobbról is, balról is bírálta. Euripidész egyébként sokkal erősebb a kritikában, mint a pozitív természetű következtetésekben; az emberi gyengeséget jobban hangsúlyozta, mint az emberi erőt, a véletlent többre becsülte, mint a jelenségek törvényszerűségét, és a rezignációt rendszerint a harc elé helyezte. Ha mondhatjuk, hogy Aiszkhülosz az athéni demokratikus állam keletkezésének, Szophoklész pedig Athén virágkorának a költője, akkor Euripidész a válság korának a költője volt. Életműve azonban ugyanolyan csodálatra méltó, s az utókor még nagyobbra értékelte, mint kortársai.

Az antik források szerint Euripidész 92 tragédiát írt; a neki tulajdonított drámák közül tizenhét maradt ránk (a *Rhészosz* című tragédia euripidészi szerzőségét azonban már az ókorban is kétségbe vonták). Ezenkívül elveszett tragédiáiból is eléggé terjedelmes töredékek maradtak ránk. Euripidész hasonló témákat dolgozott fel, mint Aiszkhülosz és Szophoklész, a mítoszoknak azonban más variációit használta fel, és általában fordított eszmei tendenciát adott nekik. A régi formát új

tartalomalma telítette: elsőként alkalmazott lélektani momentumokat (főleg a sorsüldözött nők ábrázolásában), a monumentális jellemeket valódiakkal (tipikusakkal és egyedekkel) helyettesítette, a tragikumot már nem a végzet, hanem a véletlen művének tartotta, a jellemábrázolásban pedig megerősítette a realiztikus elemeket. (Jellemábrázolásának erre a különbözőségére már Szophoklész is rámutatott, midőn a maga hőseiről kijelentette, hogy azok olyanok, „amilyeneknek lenniük kell”, az euripidészi hősök viszont olyanok, „amilyenek a valóságban”). Ránk maradt műveiből — akármennyire is nehéz — csupán hetet választunk ki, hogy az a benyomásunk ne legyen, mintha életművének terjedelmével vagy jelentőségével felülmúlta volna két nagy társát és vetélytársát. Kezdjük akár utolsó tragédiájával, az i. e. 407—406-ban bemutatott *Iphigeneia Auliszban* cíművel; ennek folytatását, az *Iphigeneia a taurosoknál* című darabot már az i. e. 415—414-es években megírta; mindkét tragédia tárgyát, akárcsak az *Oresztész* (kb. i. e. 408) és az *Elektra* (i. e. 413 körül) anyagát, a műkénéi mondakörből meríti. Említsük meg továbbá az i. e. 431-ben színre vitt *Médeiat*, a féktelen szenvedélyű becsapott nő tragédiáját, az *Alkésztisz* és a *Trójai nőket*. A Médeia témáját az Iaszónról, az Alkésztisz tárgyát a Héraklészről szóló mítoszokból merítette, a Trójai nőkben az elesett város asszonyainak megrendítő sorsát ábrázolja. De a legszigorúbb válogatásból sem hiányozhat a *Hippolitosz* (Phaidrának, Thészeusz feleségének mostohafia iránt érzett szerelméről), a *Bakkhánsnők* (hogyan ölte meg Pentheusz királyt saját anyja, amiért nem volt hajlandó elfogadni Dionüszosz kultuszát), a *Helené*, a *Hekabé* és az *Andromakhé*, valamint az *Ión*, amelyet az athéniaiak lelkesen fogadtak, mivel Euripidész itt az athéniaiakat Apollón istentől származtatta. A Nagy Dionüsziaikon azonban Euripidész csak négyszer nyert első díjat.

Aiszkhüloszon, Szophoklész és Euripidész kívül bizonyára más tragédiaköltők is léteztek: velük egy időben és utánuk is. Nevük azonban feledésbe merült, műveik pedig elkallódtak. A legermékenyebb állítólag az akragasi Karkinosz volt, aki több mint száz tragédiát írt a szicíliai színházak számára, Athénban pedig Aiszkhülosz unoköcse, Asztüdamasz. Manapság Agathón neve a legismertebb: ő vezette be a drámába a zenés-énekes intermezzókat; főleg azért tudunk róla, mert egyik lakomáját — amelyet a Nagy Dionüsziaikon elért győzelme után rendezett — *Szümposzion* című művében Platón is megírja. Az i. e. V. század végén befejeződött a tragédiaalkotó korszak; a régi darabokat továbbra is műsoron tartották, az új szerzők azonban már kevésbé igényes műveket alkottak. A drámairodalom fő területe a komédia lett.

A görög dráma másik válfaja, a komédia, jóval később nyert Athénban hivatalos elismerést: a „komikus karok” versenyét a Nagy Dionüsziaikon csak i. e. 488—486 körül rendszeresítették. A komédia kezdeteiről már beszéltünk; Athénban az énekkel kísért szertartásos népi játékokból fejlődött ki: ezekben a játékokban Dionüszosz vidám ünneplése komoly társadalomkritikával keveredett. A szicíliai komédia őse a mitológiai tárgyú parodikus játék volt. Szicíliai eredetű „a természetből ellesett kis jelenet” (*mimosz*: „utánzás”) és a karikírozó álarc is; a komédia politikai vagy erkölcsi irányzatossága és a tipizált alakok kigúnyolása viszont athéni forrásokból táplálkozott. A tragédiához abban hasonlított, hogy meghatározott szerkezetű költői mű volt. A komédia tengelyét a két ellenfél szópárbaja (*agón*) képezte: ebben a kar is részt vett. A tragédiától eltérően időszzerű témával kellett foglalkoznia, cselekményének pedig fantasztikus jellegűnek kellett lennie. Ezenkívül meg kellett nevetetnie a nézőt, ez pedig olyan követelmény, amellyel a művészettörténetben itt találkozunk először.

A legrégebbi ismert komédiaszerző, a szicíliai Epikharmosz (i. e. VI. század vége) — akárcsak követője, Szóphrón —, Szürakuszaiában élt és alkotott. Az i. e. V. század első felében élő athéni komédiáírók közül Khionisz, Ekphantidész és Magnész nevét ismerjük; komédiáikból — akárcsak a szicíliai komédiákból — csak cimek és töredékek maradtak ránk. Az i. e. V. század második felében alkotó athéniaiokról már többet tudunk: Kratinosz a szofistákat, valamint Periklész és kedvesét, Aszpasziát pellengérezte ki; Kratész az állatok világából merítette fantasztikus témáit, de az urak és a rabszolgák problémáját is színre vitte; Pherekratész színpadi science fictiont írt az ember alvilági útjáról, és kigúnyolta azokat a költőket, akik művésziatlanságukkal vétettek a művészet ellen: Eupolisz a politikai komédiát művelte, és támadta a hódító háborúk sugalmazóit, főleg Alkibiadészt. Kortársaik és a későbbi szerzők azt vetették szemükre, hogy túloztak és mindent felnagyítottak; ez azonban ugyanúgy a hivatásukhoz tartozott, mint a kockázat: becsületsértés és rágalmazás vádjával bármikor bíróság elé kerülhettek. Ígyasmiről azonban nem tudunk, hogy valamelyik darabjukat betiltották volna; míg a tragédiával szemben az állam szigorú ideológiai követelményeket támasztott, a komédiának „karneváli szabadságot” biztosított. A komédiáírók ki is használták ezt a szabadságot; az antik források szerint könnyedén és szellemesen írtak, úgyhogy a komoly

mondanivaló — Mark Twain szavaival élve — magától került be a műbe. Mindezt azonban csak folytatójuk, a legnagyobb attikai komédiaköltő, Arisztophanész műveiben követhetjük nyomon.

Arisztophanész i.e. 446–445-ben született Athénban. I.e. 385 körül halt meg. Apjától, Philipposztól állítólag birtokot örökölt Aiginán. Arisztophanész három fia közül kettő — Ararósz és Philipposz — szintén komédiákat írt. Magánéletéről egyébként semmit sem tudunk, életművéről — s ez sokkal fontosabb — annál többet: 44 művéből a töredékeken kívül tizenegy teljes egészében ránk maradt. Kezdetben politikai komédiákat írt. Ezekben a kissé szkeptikus demokrata pozíciójából támadta az athéni vezéreket vagy inkább népámitókat. I.e. 427-ben, huszonegy éves korában színre vitte a *Lakomázók* című darabot, egy évvel később pedig a *Babiloniak* címűt, amelyben Athénak a szövetségesekkel szembeni politikáját bírálta; Kleón, az akkori „nagyhatalom” magára ismert, és beperelte becsületsértésért, a bíróság azonban felmentette Arisztophanészt. Ez a két komédia nem maradt ránk; Arisztophanész első ismert műve *Az akharnaibeliek* (i.e. 425); ebben — akárcsak a későbbi *Békében* (i.e. 421) — azok ellen a politikusok ellen lép fel, akik a peloponnészoszi háború tűzét szították. Kleónt a *Lovagok* (i.e. 424) című darabban támadta meg ismét: jellemtelen rabszolgának ábrázolta, aki csalja urát, Démoszt (Démosz: „Nép”). Ezzel a komédiával első díjat nyert, s ez nem rossz bizonyítvány: sem Arisztophanész, sem pedig az athéni demokrácia számára. A *Felhők* (i.e. 423) című komédiában — amelyet a legtöbbször értékelt — a szofistákat bírálta és gúnyolta, akiket — furcsa módon — éppen ellenfelükben, Szókratészban személyesített meg. A *Darazsakban* (i.e. 422) a megvesztegethető bírák és a professzionális besúgók kapták meg a magukét. Második korszakában, mikor régi politikai ellenfelei már eltávoztak a színről, ún. irodalmi komédiákkal szórakoztatta a közönséget. I.e. 414-ben a *Madarak* című fantasztikus darabot vitte színre: ebben egy fordított világot ábrázolt, ahol nem az istenek és nem is az emberek uralkodtak, hanem a madarak. A *nők ünnepeiben* (*Thesmophoriazusai*, i.e. 411) Euripidész „női tragédiáit” parodizálta; a későbbi *Békákban* (i.e. 405) „Euripidész és Aiszkhiolosz versengését” vitte színre, s ezzel az antik irodalomkritika legrégebbi dokumentumát hagyta ránk. Az i.e. 411-es Lénaiákon bemutatta a *Lüszisztraté* című komédiát. A komédia központjába ismét a béke kérdését helyezte; összekapcsolta benne a politikát az erotikával, és a nők sikeres szexuális sztrájkját ábrázolta, amellyel végül is rákényszerítették a férfiakat, hogy véget vessenek a hosszú háborúnak. Utolsó alkotói korszakában a társadalmi viszonyok kérdéskörét boncolgatta, és szembefordult a megváltoztatásukra irányuló utópisztikus javaslatokkal. A *Nőuralomban* (i.e. 392) Platón „ideális államát” karikírozta. A *Plutosz* (i.e. 388) című komédiában egy fordított világot ábrázolt, amelyben a becsületes embereknek jól megy a soruk, a becsteléneknek pedig rosszul; a fordulat feltétele azonban az volt, hogy Plutosz, a gazdagság istene visszakapta szeme világát, úgyhogy ajándékait már nem vakon osztogatta. Arisztophanész ezzel a nem éppen optimista darabbal búcsúzott el a közönségtől. De mert nem írni nem tudott, fia, Ararósz neve alatt további komédiákat is színre vitt, ezeknek azonban csak a címüket ismerjük (*Aioloszikón és Kókalosz*).

Az irodalomkritikusok teljes joggal nevezték Arisztophanészt „a komédia klasszikusának”: színvonalas műveiben a temperamentumos líra életteljes humorral párosul, és — noha tükre görbe tükröz — kimerítő képet nyújt a városállam válsága korának athéni életéről. Azt a drámai műfajt, amelynek legjelesebb művelője volt, később ókomédiának nevezték el, hogy megkülönböztessék a közép- (később pedig az új-) komédiától, amely inkább Epikharosz nyomdokain haladt.

A középkomédia szerzői főleg a mitológiai történeteket és a tragédiáirók műveit parodizálták; életből merített témákkal (zsémbes nők, élősködők, kéjencek) is foglalkoztak, de politikai kérdésekhez csak kivételesen nyúltak. Fejlődésük tetőfokát az i.e. IV. század közepén érték el. E műfajból csupán töredékeket ismerünk, de a különböző források több mint hatszáz ilyen darabot s csaknem hatvan szerzőt említenek. A legnépszerűbb „középkomédiáirók” Antiphanész és Alexisz voltak. Az újkomédia — a jellemek és az intrika komédiája — csak a hellenizmus kezdetén fejlődött ki.

Az attikai dráma — amelynek a tragédia többre értékelt, a komédia pedig népszerűbb válfaja volt — a klasszikus Görögország legjelentősebb irodalmi műfajává lett, s ugyanolyan helyet foglalt el benne, mint az archaikus Görögországban az eposz. Görög gyökerekből táplálkozott, idegen hatások nem mutathatók ki benne, azonban valamennyi későbbi kulturált nemzetre hatással volt. Jelentősége távolról sem merül ki abban, hogy például Aiszkhiolosz „prométheuszi tragédiájának” hatására született Goethe és Byron *Prométheusza* vagy Herder és Shelley *A megszabadított Prométheusza*, hogy Szophoklész darabjai szolgáltak mintaképül Racine *Phaedrájának*, Jeffers *Médeijának*, Corneille és Voltaire *Oidipuszának*, hogy Euripidész tragédiáinak mintájára készült

Racine *Iphigenia Aulisztban* és Goethe *Iphigenia Tauriszbán* című drámája, hiszen ezek csak kapásból felsorolt példák: a sort tetszés szerint folytathatnánk. Az attikai dráma ugyanis nemcsak ezeknek a műveknek volt a forrása, hanem az egész európai drámai irodalomnak, amely azután minden világgrészre eljutott. A görög művészetnek talán egyetlen más ágazata sem tett szert olyan történelmi jelentőségre, mint éppen a drámai irodalom. S ez az irodalom nemcsak az irodalomtörténet része: klasszikus termékei a mai színházak műsorán is szerepelnek. Arisztophanész tréfáin ma is nevetünk, Aiszkhüloszt — Shakespeare mellett — ma is az emberi szenvedélyek legnagyobb ábrázolójának tartjuk, Szophoklész és Euripidész pedig valóságos televíziós szerzők...

A görögök számára még egy szempontból jelentős volt a színház. Nemcsak érdekelte, szórakoztatta őket, nemcsak gyönyörűséget szerzett nekik, és segített kialakítani falvaik és városaik kulturális légkörét; ezenfelül a néptömegek általános műveltségének az iskolája volt, a mítoszokra és a történelemre tanította őket, ideológiai nevelést nyújtott nekik. A demokratikus államok ezért is tették lehetővé a tömegeknek, hogy részt vegyenek a színházi előadásokon; Periklész korától fogva — mint tudjuk — a szegény athéni polgárok belépti díját az állampénztárból fizették.

Az athéni demokráciának a színházhoz — és egyáltalán a kultúrához — való hozzáállása csakugyan figyelemre méltó. Megmutatta, hogy a demokrácia nemcsak a nép uralmát, hanem a nép kultúráját is jelenti. Hogy a kultúra demokratizmusa nemcsak az alkotók számára biztosított feltételekkel mérhető, hanem a kultúra termékeinek a néphez való továbbítása módjával is...

Szinte hihetetlen, hogy a kultúrpolitika ilyenért értelmezéséhez a görögök már 2400 esztendővel ezelőtt eljutottak. És nemcsak az értelmezéshez. Hiszen valóra is váltották!

Elképzeltető lenne, hogy a drámai irodalom ilyen fokú fellendülése mellett, mint amilyenre a klasszikus korban sor került, más irodalmi műfajokra már nem maradt ereje és tehetsége Görögországnak. Az igazság azonban ennek éppen az ellenkezője volt. Ezt főleg a költők bizonyították, akik továbbra is a hagyományos epikai és lírai költészetet művelték. De ezt bizonyították az írók is, akik egy egészen új műfajt teremtettek: az irodalmi prózát. Ezt bizonyították továbbá azok a szerzők, akiknek műveire nem volt kötelező a művészi stilizálás: a tudományos és szakirodalom művelői.

Az i.e. V. század végén a prózairodalom odáig fejlődött, hogy egyenjogú „társa” lett a költészetnek; a következő évtizedekben vezető szerephez jutott, s vezető szerepét az antik kor végéig megtartotta.

A hagyományos epikai és lírai költészet az egész klasszikus kori görög világban tovább élt; leginkább szülőföldjén, a kisázsiai Ióniában virágzott. Jelentőségét ma hajlamosak vagyunk alábecsülni, egyrészt azért, mert csak töredékeket ismerünk belőle, de főleg azért, mert Homérosz verseihez és az attikai drámákhoz mérjük őket. Ha ezeknek a mércéknek nem is felel meg (hány világirodalmi mű nem felel meg nekik!), mégsem hasonlíthatjuk őket a hajó vonta barázdához. Művelői tartósan beírták nevüket az irodalomtörténetbe: és nemcsak az epigonokat tárgyaló fejezetbe. Hérodotosz nagybátyja, a halikarnasszoszi Panüasszisz (kb. i.e. 580—460) *Héraklész* című terjedelmes eposzát hexameterekben, az ión városok keletkezéséről szóló verseit pedig elégikus disztichonokban írta. A szamoszi Khoirilosz az i.e. V. század végén eposzt írt a görög—perzsa háborúkról, és néhány epikus költeményt szerzett a barbár nemzetek — főként a médek — történetéről. Az eposzt így mitológiai témájú versből történelmi tárgyú költeménnyé alakította, és az epika fejlődésének új lehetőségeit villantotta fel. A történelmi témák feldolgozását a milétoszi Timotheosz (kb. i.e. 450—360), a *Perzsák* című költemény szerzője folytatta; művének másolata — 1902-ben találták meg Egyiptomban — a legrégebbi ránk maradt görög könyv. A kolophóni Antimakhosz az i.e. IV. század elején *Thébaisz* címmel írt eposzt; *Nannó* című elégikus versével (ezt kedvese emlékére írta) az „alexandriai stílus” előfutára lett. Számos költő a kardalköltészetet művelte sikerrel; közéjük tartozott a méloszi Melanippidész, a mítulénéi Phrünisz, a küthérai Philoxenész és mindenekelőtt a boiótiai Pindarosz, akinek életművét — tekintettel eszmei tartalmára — az előző korszakba soroltuk. A kardalköltészet és a kardalversenyek népszerűségét idézi az Akropolisz keleti lejtője alatt álló emlékmű, amelyet i.e. 334-ben állíttatott Lüszikratész, a győztes fiúkar khorégosza. (Ez az egyetlen ránk maradt emlékmű az egykori „Háromlábak utcájáról”; a mészégető kemencétől a francia kapucinusok mentették meg, akik 1669-ben kiváltották a török hivataloktól, és kolostoruk falai mögé vitték.)

Az antik irodalomelmélet három ágazatra osztotta az irodalmi prózát: történetírást, filozófiára és ékesszólásra; a népi irodalmi alkotásokat — a mondát és a mesét — nem vette figyelembe. A történetírásról — amellyel szemben a görögök művészi követelményeket is támasztottak — már könyvünk első részében beszéltünk; a filozófiai irodalomról majd a következő fejezetben szólnunk. Azok közül a műfajok közül, amelyekről ebben az összefüggésben említést kellene tennünk, főleg az irodalomelmélet érdemel figyelmet; az irodalomelmélet azonban későbbi idők terméke.

Némelyek szerint talán hiányoznak majd ebből az áttekintésből az imádságok, a jóslatok és az álmoskönyvek, amelyek az ókori Kelet irodalmainak fontos részét alkotják; a görögöknél azonban nem képeztek önálló irodalmi műfajt. A görögök semmiféle „szent könyveket“ nem írtak és nem is olvastak.

Az ékesszólásnak ősi hagyományai voltak Görögországban. A szabad ember itt már a nemzeti társadalmi rendszerben is szabadon beszélhetett; a szabad ember szólásjoga mindenekelőtt a demokratikus államokban, főként Athénban érvényesült. A görögök úgy tekintettek az ékesszólásra, mint az „istenek ajándékára“, s ugyanakkor mint olyan művészetre, amelyet meg lehet tanulni (és hasznos megtanulni). Themisztoklész, Kimón, Periklész és más államférfiak példája megmutatta, hogy a közéletben szükség van az ékesszólásra. Ebből a szükségletből született az i. e. V. században az ékesszólás tudománya, a retorika. Önálló tudományággá való fejlődésében a szofisták tanítása játszotta a főszerepet. A szofisták döntő jelentőséget tulajdonítottak a beszéd meggyőző erejének, a szónoki hatásnak, a „jól és meggyőzően beszélni“, „az erősebbet gyöngébbé, a gyöngébbet erősebbé tenni“ művészetének. Mivel az ékesszólás tökéletes elsajátításához nemcsak formális ismeretekre (a beszéd felépítéséről, előadásmódjáról, az argumentáció hogyanjáról stb.), hanem a beszéd tartalmával kapcsolatos ismeretekre is szükség volt, a szónokok képzését a történelem, a jog, a politika, a filozófia, a matematika és más tudományok tanításával tették teljesebbé. A retorika így a szónoki beszéd tudományából a praktikus célú általános műveltség iskolájává lett, s az ifjú polgár nevelésében („a fiatal ember lelkéért vívott küzdelemben“, mint Platón írja) vetekedett a filozófiával. Elhatárolta a szónoki beszédet a köznyelvtől és a költői nyelvtől. formát és stílust szabott számára, műalkotássá emelte.

A szónoklatokat gondosan előkészítették, leírták és ki is adták; az ékesszólás végül az egész görög prózaírodalomban éreztette hatását.

A szónoki elmélet és gyakorlat a közéleti beszédeknek három alaptípusát különböztette meg. Az első és legrégebb a politikai szónoklat volt, amelynek funkciója minden további magyarázat nélkül is világos számunkra; de megemlíthetjük, hogy az ilyen beszédet nem felolvasni kellett, hanem előadni. A második alaptípus a törvényszéki beszéd volt; célja az esküdtek meggyőzése vagy arra indítása, hogy az ítélethozatalkor majd a szónoknak adjanak igazat. A görög államokban nem voltak a bíróságokon védők vagy hivatásos ügyészek; bármelyik polgár vádat emelhetett — személyesen, a saját nevében —, a vádlottnak pedig szintén személyesen kellett védekeznie. A hatásos törvényszéki beszéd megírása gyakran jelentős szakismereteket igényelt; a vádlók és a vádlottak ezért a bonyolultabb ügyekben specializált *logographoszokhoz*, (prózai) „beszédírókhoz“ fordultak, akik megfelelő tiszteletdíj fejében megírták a beszédet, ügyfeleiket tájékoztatták a jogi kérdésekről, és megtanították a fellépés helyes módjára. A beszédek aztán a peres felek fejből megtanulták és előadták; csupán a dokumentumokat olvasták. Mivel a görög bíróságok általában esküdtszékek voltak, melyeknek tagjait a polgárok közül választották vagy (mint például Athénban) sorsolták, a logographoszok a munkájukban nem korlátozódhattak csupán a per jogi oldalára, hanem a beszédet a bírák színvonalához kellett közelíteniük, fel kellett ékesíteniük az életből kiragadott példákkal, hatniuk kellett az esküdtek érzéseire stb., s főként arra kellett ügyelniük, hogy a bírák ne unatkozzanak. A római bíróságokon elhangzott beszédek — ahol a jogi műveltségű bíró maga döntött — ma már csak a jogász élvezi; a görög törvényszéki beszédekben, amelyek nemegyszer valóságos irodalmi alkotások, mindenki talál érdekeséget, ha van érzéke az íránt, ami emberi. A szónoklat harmadik, legfiatalabb fajtája az esetenként tiszteletére tartott *epideiktikus* („ünnepi“, „disz-“) beszéd; általában vezető államférfiak vagy jelentős szónokok adták elő, s a görög irodalmi próza bennük érte el tetőfokát.

A legrégebb ismert professzionális szónok a szürakuszai Korax, egy retorikatankönyv szerzője és az első szónoki iskola megalapítója volt. Főleg a szürakuszai tirannizmus bukása, i. e. 466 után elmondott törvényszéki beszédeivel szerzett hírnevet; tudatosan „elszakadt az igazságtól“, az igazság keresését a bíróságra bízta, s figyelmét főleg „a valószínűség szerinti bizonyítéknak“ szentelte. Tanítványa, a leontini Gorgiasz (kb. i. e. 483—375, s ez nem tévedés: valóban 108 évet

élt), i.e. 427 után egy ideig Athénban is működött: metaforákkal és meglegő figurákkal teli stílusával bővílte el hallgatóit. Igazi szofista módjára értett hozzá, hogy „az igazságot igaztalansággá, a hamisságot igazsággá” forgassa ki, s bármilyen tételt megvédjen. A *Helené védelmére* elmondott ránc maradt beszédében például meggyőzően bebizonyítja, hogy a férjes asszonynak joga van megszökni kedvesével. Számos tanítványa volt; ezekről különféle szónoki tréfák maradtak ránc: például *A halál dicsérete* vagy *Az egér dicsérete*. (Valóban szofisztikus paradoxon, hog az efféle „dicséreteket” eredetiben ismerjük, míg Periklész nagyszerű „Halotti beszédét” csak parafrázisban, még ha Thuküdidészében is.) A szónokok idősebb nemzedékéhez sorolják a khalkedoni Thraszümakhoszt is, aki az i.e. V. század végén Athénban élt. Írt egy retorikatan-könyvet, amelyben a prózai stílus kérdéseit dolgozta fel, és hangsúlyozta a szó ritmikus testmozdulatokkal való egybekapcsolásának jelentőségét; legnagyobb érdemének azt tartják, hogy felfedezte a versritmus prózai megfelelőjét, a szónoki beszédritmust.

Az Athénban és más görög városokban az i.e. V. század végétől az i.e. IV. század végéig működő attikai szónokok közül az antik szerzők kiválasztották a legjelentősebbeket, és összeállították az ún. „tiz szónok kánonját”. A kánon Lüsziász, Antiphón, Andokidész, Iszokratész, Iszaios, Démoszthenész, Aiszkhinész, Lükurgosz, Hüpereidész és Deinarkhosz alkották, ez azonban inkább életkor, semmint jelentőség szerinti sorrend. Azokon a szónoklatokon kívül, amelyek vitathatatlanul tőlük származnak, néhány további nekik tulajdonított beszédet is ismerünk; ezekért is hálások vagyunk, hiszen lehetővé teszik számunkra, hogy jobban megismerjük a görög életet (főleg a rosszabbik oldaláról; de ez a rosszabbik oldal sem volt semmivel sem rosszabb, mint más társadalomban). A kanonizált szónokok és beszédek jelentősége nem csökkent az évszázadok múlásával, beszédművészetük az európai nemzetek szónokainak iskolája lett. Azóta van a „klasszikus szónoklatnak” négy alapvető része: a bevezetés, amelyben előadják, miről lesz szó; aztán következik a tárgyalás, azaz a téma részletes kifejtése; a következő részt a fejtegetés helyességére vonatkozó bizonyítékok alkotják; s végül a beszéd a befejezéssel, az elmondottak rövid összefoglalásával zárul.

A legtekintélyesebb athéni törvényszéki szónok Lüsziász (kb. i.e. 460—380) volt. A demokrata párthoz tartozott, s noha nem volt teljes jogú polgár, hanem csak *metoikosz* (jövevény), aktívan részt vett a közéletben; a harminc zsarnok rémuralma idején elvesztette bátyját és vagyonát, ő maga elmenekült. Professionális logographoszként több mint 400 szónoklatot írt: ezek közül harmincnégy maradt ránc; egyet (*Eratoszthenész ellen*; Eratoszthenész volt bátyja gyilkosa) Lüsziász személyesen adott elő. Minden beszéde kitűnik természetes, élő nyelvezetével, s tökéletesen megfelel az ügyfél jellemének és helyzetének; másként beszél például a hiú arisztokrata, másként a számító és kapzsi üzletember, és megint másként az egyszerű földművelő. A hangsúlyt a szónoklat második részére (a „tárgyalásra”) helyezte, amelyből valóságos művészi novellát alkotott, lebilincselő cselekménnyel és kimerítően jellemzett típusokkal (a hiszékeny férj, a fiatal feleség, a nőhódító szerető, a közvetítő szerepét játszó rabszolganő — és minden, ami ebből eredt, egészen a féltékenységből elkövetett gyilkossáig). A Lüsziász írta beszéddel állítólag csak egyetlen ügyfél volt elégedetlen. „Szép szónoklat ez, kedves Lüsziász, csakhog nem illik hozzám” — mondta ez az ügyfél Diogenész Laertiosz szerint. „Hogyhogy nem illik hozzád, mikor szép?” — kérdezte Lüsziász. „A szép cipő vagy a szép ruha talán illenék hozzád?” Lüsziász igazat adott ügyfelének, és — sajnálatunkra — megsemmisítette beszédét. *Szókratész védelme* volt a címe.

Az epideiktikus beszédek legnagyobb attikai írója Gorgiasz és Szókratész tanítványa, Iszokratész (i.e. 436—338) volt. Mint gazdag ifjú férfi (apjának, Theodórosznak hangszerkészítő üzeme volt) először a politikai ékesszólásnak akarta szentelni magát, gyenge hangja miatt azonban nem léphetett fel nyilvánosan; tehát mások számára írt beszédeket, főleg epideiktikus szónoklatokat, mivel rájött, hogy ezek a legjövődmezőbbek. I.e. 390 körül szónoki iskolát nyitott Athénban, s iskolája egész Görögországból csábította a tanulni vágyókat; 1000 drachmáért nemcsak szónokolni tanította meg tanítványait, hanem sokoldalú műveltséget is nyújtott nekik (mint *A szofisták ellen* című programbeszédében említi, az erkölcsan alapjait is tanította). Legismertebb dicsőítő beszéde az *Euagrosz*. Az elhunyt küprosz király tiszteletére írt beszédben megteremtí a történelmi személyiségek életrajzánc később tipikussá vált sémáját. Részt vett a *Mausszóllosz* tiszteletére rendezett híres szónokversenyen, amelyet Artemiszia halikarnasszoszi királynő írt ki; nem győzött, de a végeredménnyel elégedett volt, mivel tanítványa, Theopomposz előzte meg. Új szónoki, illetve inkább irodalmi műfajt is teremtett, az ún. prózai buzdító beszédet („*paraineszisz*”), amely funkciójában a mai politikai publicisztikához hasonlított, és nem előadásra, hanem olvasásra

szánták. Legjelentősebb ilyen típusú munkája a *Panathénaiakos* (Athén dicsegete) és a *Panegürikosz* (beszéd i.e. 380-ban a pánhellén gyűlésen), amelyben felszólította a görög államokat, hogy egyesüljenek Athén és Spárta vezetése alatt, s közös erővel törjék le Perzsia hatalmát. Később II. Fülöp makedón királyhoz fordult hasonló felhívással; mikor azonban meggyőződött róla, hogy Makedónia erőszakkal el akarja foglalni Görögországot, csaknem százéves korában öngyilkosságot követett el (önként éhen halt). Körülbelül 60 beszédet írt: ebből több mint húsz maradt ránk, de nem mind hiteles; nem hiteles a Démonioszhoz intézett oktató beszéd sem, amelyen állítólag tíz évig dolgozott.

Démoszthenészt, Athén legnagyobb politikai szónokát, manapság is a törhetetlen akarat és kitartás példaképeként emlegetik. Egyetlen előfeltétele sem volt meg ahhoz, hogy sikeres szónok lehessen: gyöngye hangja volt, dadogott, s ezenkívül rángatózott a karja. Kijárt a tengerpartra, és addig szavalt hangosan verseket, míg túl nem kiabálta a hullámok moráját; nyelvére (egyenes logopédusok szerint nyelv alá) kavicsot rakott, míg el nem múlt a dadogása; karja alá kardot kötött, s a kard éle megtanította, hogy szónoklás közben nyugodtan tartsa magát. Bár vagyontalan volt, azt is elérte, hogy jó szónoki iskolába (a híres Iszaioszhoz) került, s a filozófia vagy a szofisztika helyett a történelmet választotta tanítómesteréül (főleg Thuküdidészt tanulmányozta). Mint beszédei alapján megítélhetjük — a nem hitelességekkel együtt több mint hatvan beszéde maradt ránk —, mesterien használta a próza kifejezőeszközeit, stílusa tiszta és világos, mondatai tömörek és ritmikusak, főleg az argumentumok erejére támaszkodik. Jóval túlteljesítette azt a követelményt, amely szerint a szónoknak mindenképp a kifejezés szakemberének kell lennie; szenvedélyes meggyőző erővel és hatásos gesztikulációval szónokolt. Az antik szerzők szerint a szónoklásban „senki sem múlta felül”.

Démoszthenész élete olyan volt, akár egy nagy tragikus költemény. Vagyonos fegyverkovács fiaként született Athénban, i.e. 384-ben. Hétéves korában árvaságra jutott, és lelkiismeretlen gyámjai mindenéből kiforgatták. Mikor felnőtt, bíróságra adta gyámjait, és megnyerte a bonyolult pert. Ez a siker arra ösztönözte, hogy professzionális logographosz legyen; először törvényszéki beszédeket írt, majd a politikai ékesszólást művelte. Hamarosan Athén egyik vezető államférfia lett. Mint meggyőződéses demokrata fáradhatatlanul harcolt a görög városállamok függetlenségéért. Azok közé tartozott, akik a legkorábban megsejtették, milyen veszély fenyegeti a görög függetlenséget, s fellépett Makedónia ellen. Le kellett küzdenie a tömegek közönyét, az athéni vezetők demagógiáját és a makedón párt mesterkedéseit; még a történelmi fejlődés törvényszerű tendenciáit is. Az i.e. 351–340-es években előadta *Olünthoszi beszédeit* és a *Philipposz elleni beszédeket*: ezekben arra buzdította a görög államokat, hogy Athén vezetése alatt egyesüljenek Makedónia ellen. Főleg a „filippikák” lettek olyan híresek, hogy a támadó politikai beszédek ma is használt szinonimájává váltak. Erre az időszakra esik *A hűtlen követség ügyében* tartott nagy beszéde, amely Aiszkhinész szónok ellen irányult; Aiszkhinészt ugyanis megvesztegette a makedón király. (Aiszkhinész megnyerte a pert, de ránk maradt védőbeszéde alapján úgy ítéljük, hogy győzelmét inkább a megvesztegetésre áldozott pénznek, semmint szónoki tehetségének köszönhetette.)

I.e. 440-től Démoszthenész többet cselekedett, mint szónokolt; persze a khairónieai csatát (i.e. 338), amely véget vetett a görögök függetlenségének, nem tudta megakadályozni. Ezután csak egy jelentős beszédet adott ki, a *Beszéd Ktésziphón mellett a koszorú ügyében* (*Peri tu sztephanu*) címűt. Ebben a beszédben önmagát védelmezte, hangoztatva, hogy az Athén védelmére irányuló szolgálataiért megérdemli az aranykoszorút. Politikai ellenfelei ennek ellenére is száműzték.

Nagy Sándor halála után, i.e. 322-ben a makedónellenes felkelés élére állt. Athén veresége menekülésre kényszerítette: Kalauria szigetére (Argolisz mellé) vonult vissza. Mikor megtudta, hogy Antipatrosz makedón király bérgyilkosokat küldött utána, Poszeidón templomába menekült, s ott öngyilkos lett.

Ennyit tehát a legjelentősebb szónokokról, akik a történetírókkal és a filozófusokkal együtt kialakították a klasszikus irodalmi prózát. Most már csak néhány szót a prózairodalom utolsó műfajáról, a népmondáról és a népmeséről. A monda természetesen ősi, s úgy tűnik, az epikus költészet peremén keletkezett. Komolyabb ideológiai jelentősége nem volt, főként szórakoztatott; szövegei sokáig nem állandósultak. Az első mondákat — mint tudjuk — csak az i.e. VI. században jegyezte fel a szamoszi Phereküdesz és a milétoszi Hekataiosz; később a történetírók — főleg Hérodotosz és Xenophón — műveibe is bekerültek. Hőseik egyrészt mitológiai hősök (Perszeusz, Héraklész és mások), másrészt jelentős történelmi személyiségek (Kürosz, Kroiszosz, Szolón,

Polükratész stb., de Homérosz is), végül „alacsony származású” személyek (tolvajok, rablók és kópék) voltak.

A mondahősök közé tartozott egy púpos phrügiai rabszolga, Aiszóposz is, akit manapság inkább Ezópus néven ismerünk. Nem biztos, hogy valóban létezett; az viszont biztos, hogy számos mese, azaz erkölcstanai vagy szatirikus történet szerzőjének tartották; meséiben az állatok vagy a tárgyak úgy viselkednek, mint az emberek. A mese keletkezéséről már az antik korban kialakult egy elmélet, hogy a mese talán a rabszolgák találmánya; ők ugyanis nem merték nézeteiket nyíltan kimondani, s így feltalálták a szellemes allegória műfaját. A mese eredetének ez a magyarázata eléggé valószínű.

Az első mesegyűjteményeket körülbelül az i.e. VI. és V. század fordulóján állították össze, de csak hellenisztikus és római kori feljegyzésekben maradtak ránk.

A görögök — a költői és prózai művektől eltérően — a népmondát és a mesét nem sokra becsülték, még elnevezést sem találtak rájuk. De a görög irodalom periferiájának olyan Hamupipőkéje is, mint a mese, példaként szolgálhat, milyen óriási hatást gyakoroltak a görögök a későbbi európai irodalomra. Gondoljunk csak az időszámításunk elején tevékenykedő félgörög Phaedrusra, vagyis Phaidrosra, s aztán, mondjuk, La Fontaine-re és Krilovra.

Ne feledjük el: ez a hosszú fejezet az i.e. V. és IV. század művészetéről csak tömör áttekintés. Sőt: csak annak a tömör áttekintése, ami a korabeli görög művészetből ránk maradt. S ami ránk maradt, az sokkal kevesebb, mint a hatalmas jéghegynek a csúcsa, amely csupán egytizede a jéghegy tengerben rejtőző részének.

A tárgyalt kor görög művészete egy tűzhányó kitörésére emlékeztet. Az emberiség történelmében soha azelőtt és soha azután nem került sor a művészet ilyen hirtelen és gyors iramú fejlődésére: sem Nagy Ramszesz Egyiptomában vagy Hammurapi Babilonjában, sem a Mediciek Firenzéjében vagy II. Gyula Rómájában, sem az Erzsébet-kori Angliában vagy a Napkirály Franciaországában, sem pedig manapság, a tudományos-műszaki forradalom korában. A jubileumi századik olimpia idején a tűzhez körül összeülő athéni család tagjai közül a legidősebbek emlékeztek még Aiszkhüloszra, Pheidiaszra, Mürónra, Hérodotoszra; a középkorú férfiak személyesen (legalább látásból) ismerték Szophoklész, Euripidész, Arisztophanész, Szókratész és Platón; a legifjabb családtagok pedig később Praxitélész, Démoszthenész és Arisztotelész dicsőségének lehettek tanúi. A klasszikus művészet azonban nem volt Athén „belügye”: ezt bizonyítják a görögországi templomok és színházak, az argoszi szobrászok, a sziküöni festők, a szicíliai szónokok, a kisázsiai ión költők művei, erről tanúskodnak a dél-itáliai vázák és a fekete-tengeri ékszerek. Athén első volt, de nem volt monopóliuma.

A jéghegy-hasonlat félrevezethet bennünket: azt gondolhatjuk, hogy a görög művészet manapság ismert része a görög művészet csúcspontját jelentette. Pedig csak az átlagos, véletlenül ránk maradt műveket ismerjük... Régen megdőltek azok az elméletek, melyek szerint csak az kallódott el, ami jelentéktelensége miatt kihullott az idő rostájából. Azokat a szobrászműveket, amelyeket a harmincas években a tengerből kihalásztak, az antik szerzők szóra sem méltatták, pedig jobbakként, mint Pheidiasz és Polükleitosz szobrainak legjobb kópiái; Szophoklész és Euripidész műveinek töredékei, amelyeket századunk elején Egyiptom homokjában találtak, ugyanolyan kitűnőek, mint ránk maradt tragédiáik; a szakemberek csak hosszadalmas viták után jöttek rá, hogy ez vagy az a szöveg nem Xenophón vagy Démoszthenész műve, hanem egy provinciális névtelen író alkotása. A korabeli művek szinte elkábitanak művészi színvonalukkal. A mérték és a harmónia elvére alapuló esztétikai ideálokat testesítik meg. Az emberből indulnak ki, és az embert szolgálják, a társadalmi haladás pártján állnak; igazságukban nagyszerűek, nagyszerűségükben igazak. Tartós érvényű pozitív értékeket mutatnak fel: sajátosan görög és általános emberi tartalmat.

Mindaddig senki sem magyarázta meg, hogyan összpontosulhatott Görögországban annyi tehetség és alkotóerő, amely olyan rövid idő alatt oly sok csodálatos műalkotást hozott létre. Tudjuk, hogy az egész addigi fejlődés ezt a teremtető robbanást készítette elő; tudjuk, hogy a perzsák fölött aratott győzelem felszabadította a görögök alkotóerőit. Tudjuk, hogy a művészek számára biztosított szabadság és támogatás is pozitív szerepet játszott, és egész sor más tényezőről is tudunk. De a nagy művek többsége éppen abban az időben keletkezett, mikor Görögországban pusztító belső háborúk és éles osztályharcok dúltak. Ilyen körülmények között az említett műalkotásoknak

egyáltalán nem kellett volna létrejönniük; legalábbis a „háborúban hallgatnak a múzsák“ szállóige szerint. Ezt a szállóigét azonban a rómaiak gondolták ki. A görögök nem igazodtak hozzá.

A görög művészek alkottak, a múzsák védelme alatt vagy nélkülük, bárhogyan változtak is a külső körülmények. Nem várhattak addig, míg a katonák szóhoz engedik őket, a politikusok pedig javítanak a helyzeten. Elkötelezték magukat, kockázatot vállaltak, a haladást szorgalmazták. S amit létrehoztak, az valóban csoda.

Tudomány, technika, civilizáció

A kulturális és civilizációs „ugrást“, amelyet Görögország az i. e. V. században megtett, eddig csupán a művészet terén követtük. Bár a kultúra színvonalát a művészet, a civilizáció értékét pedig a kultúra határozza meg, a görögök más irányú tevékenysége is figyelmet érdemel. Ezt mindenekelőtt a tudományról mondhatjuk el. Hiszen művészete végeredményben minden népnek volt, a tudomány azonban sokáig csupán Görögországban létezett.

Tudományos vívmányaik áttekintésének a görögök „A filozófia“ címet adnák, hiszen az elméleti és gyakorlati ismeretek összességét ezzel a szóval jelölték. Ma sokkal szűkebb értelemben fogjuk fel a filozófiát; áttekintésünket ennek ellenére bizvást kezdhethjük a filozófiával, hiszen az összes tudomány közül még mindig az a legegyszerűsebb. Persze a filozófia kapuján nem könnyű belépni. A művészet galériájában elegendő volt, ha kinyitottuk a szemünket, a tudomány kapuját azonban csak a terminológia és a módszeres eljárás kulcsával nyithatjuk ki. Itt minden szónak, minden fogalomnak, minden terminusnak megvan a pontos jelentése, s ez szinte minden filozófusnál más és más. De néha még egyazon filozófusnál is: például Arisztotelésznél az *úszia* kifejezésnek körülbelül húsz jelentése van, amelyek közül egy sem teljesen más, csupán egy kicsit más, és nem könnyű eldönteni, mikor jelent „lényegét“, „jellegét“, „tulajdonságot“, „képességet“ vagy valami hasonlót. Az *idea* (*eidosz*) szó „alakot“, „külsőalakot“, „állapotot“, „fajtat“, „fogalmat“ és kivételesen „gondolatot“ is jelent. Platónnál főleg a „mintaképet“, az „őspéldát“ jelenti. Előfordul az is, hogy az ókori filozófusok ugyanazt a fogalmat ugyanazzal a szóval jelölik, mi azonban már mást értünk rajta. A „dialektikán“ például általában a párbeszéd művészetét értették, azt, hogy kérdések és feleletek segítségével megdöntenek vagy bebizonyítanak valamit; tehát egészen mást, mint mi. „Dogmatikusnak lenni“ azt jelentette, hogy elveket vagy szabályokat kimondani, hasonlóképpen a „törvényadónak lenni“ azt jelentette, hogy törvényeket kimondani; a dogmatikus jelző tehát a filozófusok számára nem szégyen, hanem megtiszteltetés volt. És ezek a problémák csak a szavakat, a bonyolult épület egyszerű tégláit érintik... Ha be akarunk lépni ebbe az épületbe, nem szabad félnünk a nyelvtől, amelyet odabenn beszélnek, s ha meg akarjuk érteni, a hallott terminusokat ismert kifejezésekre kell lefordítanunk. Ezenkívül azt az eljárást is meg kell szoknunk, amellyel ez vagy az a filozófus kitűzött célja felé halad. Aztán majd meglátjuk, milyen messzire jár az igazságtól, aki azt állítja, hogy a filozófia bolondokháza, ahol az ápoltak még szavaik értelmét sem tudják megmagyarázni. Inkább azt a nézetet fogadjuk el, hogy a filozófia hatalmas vár, melynek termeiben régi és új bizonytalanságok hirdetői székelnek, s a bizonyosságok keresésével foglalkoznak.

Az i. e. V. és IV. századi görög filozófiába való kirándulás az antik világban tett utazás egyik legizgalmasabb kirándulása. Az emberi gondolkodás sosem látott virágzásának lehetünk tanúi, amikor a legjobb elmék a világgal, az emberrel és az emberiséggel kapcsolatos kérdésekre kerestek választ, mikor drámai harcban ütköztek meg egymással a régi és az új nézetek, mikor az emberi ész túlmerészkedett azokon a határokon, amelyeket sok helyütt még ma sem léptek át. Akkoriban csak Görögországban történt ilyesmi. Igaz, a távoli Kínában is megjelent Kung Fu-ce — ismertebb nevén Konfucius — nagy alakja; az ő tanítása azonban minőségileg más tanítás volt. „Tanítok, de nem gondolok semmit“ — írta, s amit tanított, az teli volt tradicionalizmussal. A görög filozófusok szintén tanítottak, de ők ki is gondoltak valamit, mert gondolkodtak; a haladás fontosabb volt számukra a hagyománynál. Főként pedig nem művelték a tévedhetetlenség kultuszát: „Tudom, hogy semmit sem tudok“ — mondta az egyik legjelentősebb. „Nem tudom azt sem, hogy semmit sem tudok“ — mondta egy kevésbé ismert (a khioszi Métrodórosz). Tévedéseik és kétségeik azonban ugyanolyan lényegesek voltak, mint felfedett igazságaik. Megmutatták a zsákutcákat, amelyekbe nem szabad betévedni, és megmutatták a felfelé vezető meredek ösvényeket. Olyan problémákat oldottak meg, amelyek nélkülük talán ezer vagy több esztendeig is problémák maradtak volna, s számos esetben — hihetetlen előrelátással — olyan megállapításokra jutottak, amelyeket csak századunk tudománya tudott bebizonyítani vagy megdönteni. A hozzájuk vezető úton döbbenünk

rá, hogy tulajdonképpen a kontinensünk gondolkodását megtermékenyítő folyó forrásához igyekszünk, amely már akkor termékenyítő hatású volt, mikor a kelet világa állóvízre, a dél világa dzsungelre, a nyugat világa pedig kiszikkadt prérire emlékeztetett. S gondolom, sehol sem tudatosíthatjuk ennél jobban, hogy a múlt integrált része a mának.

A görög filozófia nyomában nem kevés ember indult el: méghozzá sokkal hamarabb, mint a görög építészet vagy szobrászművészet nyomában. Nemcsak széles látókörű gondolkodók voltak köztük, hanem speciális képzettségű szakemberek és felkészületlen rajongók is; az a meggyőződés kapcsolta őket össze, hogy „a filozófia a filozófia története“, mint Hegel mondta. Eredményeikről több könyvet és cikket írtak, mint amennyit egy ember életében elolvashat. A telenyomatott papírok özönéből mindenekelőtt a szövegek kritikai kiadásai értékesek, no meg azok a fordítások, amelyek az ókori filozófusok szavaihoz semmit sem tesznek hozzá, és semmit sem vesznek el belőlük. Másképp állunk azokkal a művekkel, amelyek a görög filozófusokat magyarázzák, és „kiegészítik“ saját gondolataikkal. Helyénvaló az óvatosság azokkal a művekkel kapcsolatban, melyeknek szerzői elvonatkoztatnak a természettudományoktól, holott azok a görög filozófia részét képezik, valamint a termelő és műszaki gyakorlattól. Még nagyobb elővigyázatosságot igényelnek azok az írárok, amelyeknek szerzői nem értették meg, hogy a filozófia a társadalmi ideológia része, és bizonyos társadalmi osztályok és csoportok érdekeit fejezi ki. De számos olyan mű is született, melynek szerzője a görög filozófiából csak azt vette ki, amivel saját nézeteit bizonyíthatta; itt azonban az olvasó könnyen rájön, hogy nem minden filozófia görög, amit görög filozófiaként fordítanak. Persze mindig hasznosabb dolog a filozófusokat olvasni, mint a filozófusokról olvasni. A görög filozófusokkal kapcsolatban ez kétszeresen érvényes: műveik nem olyan hozzáférhetetlenek az olvasó számára, mint gondolnánk, a legtöbb művüket cseh, illetve szlovák nyelvre is lefordították (s természetesen magyarul is olvashatók — a ford. megjegyzése). A görög filozófusok művei valóságos „kalandjai a megismerésnek“.

Mint a görögök országát és életét, a görög filozófiát is a rendkívüli sokféleség jellemzi. A kezdet kezdetétől megvolt benne a nézetek harca, amely számos irányzatot és frakciót szült. „Rendszerbe“ csak nagyon nehezen kényszeríthető: az efféle próbálkozás Prokrasztész ágyára emlékeztet. A görög filozófiát a kutatók leggyakrabban három korszakra tagolják: a preszokratészi filozófiára, amely természettudományos kérdésekkel foglalkozott, a szókratészi—platóni filozófiára, amely elfordult a világúrtól, s az emberre és a társadalomra irányította figyelmét, valamint az arisztotelészi filozófiára, amely a szintézist jelenti. Az igazság azonban az, hogy az emberrel és a társadalommal a görög filozófia már a kezdet kezdetén is foglalkozott, amint azt Hérakleitosznál vagy Püthagorasznál (sőt már a „hét bölcsnél“ is) láttuk, és Arisztotelésszel egyáltalán nem ért véget. Az Arisztotelész előtti korszakot mások „költői periódusnak“ tartják, noha Thalész és Anaximandrosz nagyon költőietlen tanítása is ide tartozik; ezek szerint a kutatók szerint a görög filozófia „tudományos periódusa“ Arisztotelésszel kezdődik: mintha bizony az i.e. VI—IV. századi filozófia minden tudománynak híján lett volna. Sokan kizárják a filozófiatörténetből a szofistákat, mivel azok nem magáért a filozófiáért foglalkoztak a filozófiával, hanem azért, mert keresni akartak; mások meg azért hadakoznak ellenük, mert a szofisták nem alkottak egységes rendszert. Megint mások főleg „irányzatok“ és „iskolák“ szerint osztják fel a görög filozófiát; számos tanítvány azonban lényegesen más nézetet vallott, mint tanítója, és gyakran ugyanazt a filozófust két különböző irányzat képviselőjének is tarthatjuk. A görög filozófusok megértéséhez azonban szerencsére nem okvetlenül szükségesek a „rendszerkézések“ és a periodizációk. Még történelmi jelentőségük értékeléséhez sem.

Ami a görög filozófia jelentőségét illeti, senki sem vitathatja, hogy ez a filozófia roppant nagy hatással volt az emberi gondolkodás fejlődésére. (Más nézetet csak a misztika és a mágia egyes hívei vallanak, akik negatív álláspontot foglalnak el a gondolkodással és a haladással szemben.) Ezt a görög filozófiáról mint egészről mondhatjuk, minden irányzatról nem; néha ugyanannak a tanításnak az egyes részeit sem. A különféle irányzatok nem egyforma mértékben segítettek a haladást, ezért nem értékelhetjük mindegyiket egyformán. A legfontosabb kritérium itt a filozófiának az ideológia harcaiban játszott szerepe. Ezeknek a harcoknak a során két ellentétes, mindmáig szemben álló tábor alakult ki: a materializmus és az idealizmus tábora.

„A görög filozófia különféle formáiban már a szemlélet minden későbbi formája megtalálható“ — írta Engels az *Anti-Dühring*-ben. Talán nem is találunk olyan újkori filozófust, aki tanításának legalább némely pontjában ne támaszkodna valamelyik görög filozófusra vagy ne cáfolná valamelyiket.

Persze a görög filozófusok nem mondtak ki mindent. Főleg azt a tételt nem, amely az egész filozófia — de nemcsak a filozófia — számára alapvető jelentőségű. Ezt a tételt csak Marx fogalmazta meg a *Tézisek Feuerbachhoz* című művében: „A filozófusok a világot eddig csak különféleképpen magyarázták: most azonban arról van szó, hogy a világot meg kell változtatni.”

A görög filozófia első képviselői az ösztönös materialisták és dialektikusok voltak: elismerték a reális világ objektív létét, a világot önmagából igyekeztek magyarázni, s az örök változásban levő anyagként értelmezték. Persze nem mindegyikük: Püthagorasznál és híveinél a materialista és a dialektikus elemek már kezdetben meglehetősen gyöngék voltak, végül teljesen megszűntek. Ilyen szempontból sokkal következetesebbek voltak a milétosziak: Thalész, Anaximandrosz és Anaximenész, később főként az epheszoszi Hérakleitosz. Az isteneket — tudjuk — nem utasították el határozottan, csak száműzték őket vizsgálódási területükről, és nem engedték meg nekik, hogy filozófiájuk materiális jellegét megzavarják. Ezzel magyarázhatjuk azt a kompromisszumot, amelyet az antik ateizmus egyik első képviselőjénél, a kolophóni Xenophanészánál találunk.

Xenophanész az i. e. 580–490-es években élt, tehát a preklasszikus korbba tartozik; de ő alapította az ún. eleai iskolát, amely az i. e. V. században élte virágkorát, tehát célszerűbb, ha ebben az összefüggésben beszélünk róla. A perzsa invázió után elhagyta szülővárosát, s hosszú éveken át énekesként és bölcsként járt Görögországot; végül a dél-itáliai Eleába jutott, s letelepedett egykori szomszédai, a phókaiak között. Az isteneket az emberek teremtményeinek tartotta; az Alexandriai Kelemen művében ránk maradt egyik mondása szerint az etiópok tompa orrú és fekete bőrű, a thrákok kék szemű és vörös hajú isteneket alkottak. „Hogyha az ökröknek vagy oroszlánnak keze volna, s írni, miként ember, tudnának, avagy formázni, a lovak a lovakra, az ökrök ökrökre hasonlóan alkotnák meg az istent, testét éppen olyannak, hogy aminő az övék, a kép legyen arra hasonló.” Egy másik kijelentése szerint — ez Szextosz Empeirikosz művében olvasható — az istenek nem érdemelték meg a tiszteletet: „Mind ami szégyene és bűne van csak az emberi nemnek, Hésziodosz rákente az istenségre s Homérosz, s hirdették, hogy mennyi gonoszt cselekedtek Olümpon, mint lopnak, csalnak, frigybontók, mind buja népség.” De ő írta azt is, hogy „az isten gömb, aki halandókhhoz sem testre, sem észre nem hasonló... értelemmel és gondolkodással teljes, és örök”. Ez a kijelentés nem Xenophanész „monoteizmusának” vagy inkább panteizmusának” a megnyilvánulása, ahogy azt néhány tolmácsolója állítja, hanem a csak önmagával határolt tér- és időbeli végtelenségnek a jellemzése, a kozmosz materiális lényegének metafizikus kifejezése. A görög viszonyok között — ahol az isteneknek emberi jellemet és emberi lényeget tulajdonítottak — az istenek létezésének formális elismerése mellett az istenek tagadását is jelentette.

Az eleai filozófiai iskola képviselői nem lépték át az ateizmusnak ezt a határát, Xenophanész más gondolatait fejlesztették tovább. „Azt állította, hogy minden dolog négy elemből származik” — olvassuk Diogenész Laertiosznál. Egy őanyag helyett tehát több őanyagot (nem tudjuk, melyeket) ismert el, ebben tehát egyetértett a milétosziakkal és a nagy epheszoszival; tőlük eltérően azonban ezeket az őanyagokat („elemeket”) változtathatatlanoknak tartotta. A korábbi filozófusoktól főleg abban különbözött, hogy a megfigyelés folyamataiban sokkal nagyobb súlyt vetett az értelem szerepére. Ez rendben is volna, csak hogy barátja és tanítványa, az eleátusok későbbi legfőbb képviselője, Parmenidész (kb. i. e. 520–450) olyan egyenes vonalú következetességgel fejlesztette tovább mestere gondolatait, hogy végül is afféle „absztrakt materializmushoz” és „negatív dialektikához” jutott. Hérakleitosztól eltérően, aki szerint „minden létezik és ugyanakkor nem létezik”, Parmenidész azt állította, hogy „ami van, az van, ami nincs, az nincs”, „a meglevő létezik, a nem meglevő nem létezik”. Ez is elfogadhatónak látszik, de ha szó szerint értelmezzük, miként ő tette, nem ismerhetjük el a változást vagy a sokféleséget, mert a „meglevő” csak akkor változhat vagy fejlődhet, ha valami mást, azaz „nem meglevőt” adunk hozzá, a nem meglevő viszont nem létezik; tehát csak a „létezés teljessége”, „a szilárd és változatlan örök valóság” létezik. Parmenidész tanítványa, a szamoszi Melisszosz szerint „csak az önmagához hasonló és önmagába zárt Egy létezik”, sőt, „mozgás nincs, csak a látszata”. Parmenidész másik tanítványa, az eleai Zénón egész sor *apóriát* („megoldhatatlan ellentmondást”) szerkesztett, amelyekkel ezeket az állításokat bizonyította. A legismertebb apória *Akhilleusz és a teknősbéka* esete: Akhilleusz utol akarja érni a teknősbékát, de mialatt befutja a köztük levő távolságot, a teknősbéka egy darabot odébbmászik; míg Akhilleusz ezt az újabb távolságot is befutja, a teknősbéka megint továbbmászik stb., s noha ez a távolság egyre csökken, sohasem tűnik el teljesen, úgyhogy a gyorslábú Akhilleusz sohasem éri utol a lassú teknősbékát. A *Nyíl*-apóriával a mozgás lehetetlenségét bizonyítja: a repülő nyílvevő egy adott

pillanatban azon a helyen van, ahol van, s'ez nem lehet vitás; de ha minden egyes pillanatban azon a helyen van, ahol van, akkor egy helyben áll, és egyáltalán nem mozog. „Ezekben az állításokban semmi sem helytelen — mondhatjuk az ókori tudományok brit történetírójával, B. Farringtonnal — azon kívül, hogy ellentétben állnak a valósággal.“

Az eleai filozófusok apóriái azonban nem egyszerű játékok voltak, ha úgy festenek is. Évszázadok múltán számos tudós (köztük V. I. Lenin a *Filozófiai füzetekben*) foglalkozott velük, mert megoldásukhoz a filozófia fontos kérdésein át vezet az út. Ezek a filozófiai problémák olyan területeket érintenek, mint az érzékelhető jelenségek és a racionális megismerés közti viszony, a lényeg és a jelenség közti különbség, a mozgás, az idő és a tér kategóriájának ellentmondásossága stb. Az eleai filozófusok sem közönséges ábrándozók voltak. Az ősi arisztokrata nemzetségből származó Parmenidész sikeres államférfi és költő volt, filozófiáját versben is kifejtette (*A természetről*). Melisszosz, *A természetről, vagyis a létről* című könyv szerzője, államférfi és hadvezérként is ismert; az Athén ellen viselt háború idején ő vezette a számoszi hajóhadat, és legyőzte Periklész vezértársát, Szophoklész. Zénón szónok, politikus, továbbá egy zsarnokellenes felkelés vezére; a felkelésben — akárcsak Arisztogeiton — ő is elesett; bölcsességét Szókratész is elismerte. Az eleai filozófusok tanítása nagy jelentőségű a filozófia történetében. Materializmusuk Démokritosz és Epikurosz tanításának egyik forrása lett, ateizmusuk jelentős hatással volt a méloszi Diagorasra és az istentagadó Hipponaxra, argumentációjuk bírálata pedig a dialektika fejlődését segítette elő. Tanításuk metafizikus elemei, a valóságtól való elvonatkoztatás és az érzéki megfigyelés alábecsülése persze a későbbi idealizmust szolgálta.

Az eleai iskola virágkorában, amikor Parmenidész lelkesen propagálta felfedezését, az ész, Nagy-Görögország legdélibb részén világra jött egy filozófus, aki újra az érzékelésre és a kísérletekre irányította a figyelmet. Az akragaszi Empedoklész (kb. i.e. 484—424) tudós, költő, orvos, szónok és politikus volt, akit a római Lucretius még évszázadok múltán is a „legnagyobb bölcsnek“ nevezett. Tanítását két költői könyvben, *A természetről* és a *Megítiszlások* címűben adta közre (művének több mint 5000 verssorából kb. 450 maradt ránk). Tanításában a korábbi filozófia szinte minden pozitív eredményét összefoglalta, felfedezte továbbá, hogy az érzéki megfigyelés és a gondolkodás kombinációjával olyan valóságokat is be lehet bizonyítani, amelyek az észlelés határain túl vannak. Elsőként bizonyította be, hogy a levegő valóban létező anyag: a vízórából (*klepsüdra*: egy vízzel megtöltött henger, amelyből a víz a henger fenekén levő kis nyíláson kifolyt, s így mérte az időt) kiengedte a vizet, ujjával befogta a vízóra felső nyílását, majd egy hordóba merítette, s a nézők meglepetve látták, hogy az óra nem telt meg vízzel, mivel a benne levő levegő ezt megakadályozta. Manapság ebben már semmi csodálatra méltót nem látunk, de a kortársak sem tartották valami fontosnak (a nagy felfedezések születésük pillanatában sohasem látszanak fontosnak vagy praktikusnak); addig az időig azonban senki sem különböztette meg a levegőt a légüres tértől vagy a ködtől. Ettől a bizonyítástól már csak egy lépést kellett megtenni az észlelhetetlen anyagi világ létezésének bizonyításáig, az észlelhető anyagi világra tett hatásának segítségével. Ami a világot illeti, a dolgok sokféleségét Empedoklész négy „gyökérre“, őselemre vezeti vissza: a földre, a vízre, a levegőre és a tűzre. Ezeket a szubsztanciákat változatlanoknak tartotta; a világ sokféleségét a négy elem egyesülésével magyarázta: ezt az egyesülést örök mechanikus mozgásként értelmezte. A mozgás okát keresve eljutott az „ellenségeskedés“ (viszály) és a „barátság“ elvéhez, s ez már az antik filozófusokat — akik egyébként igen tisztelték —, például Arisztotelészt is fenntartásokhoz vezette. A mozgás gondolatát a természetre is alkalmazta, és eljutott egy figyelemre méltó fejlődési elmélethez, amelyben úgyszólván darwini téziseket fejtett ki: hogy az élőlények körében törvényszerű evolúció megy végbe, amennyiben a természetes kiválasztás útján az életképesebb kombinációk maradnak fenn. A filozófia számára azonban valószínűleg ismeretelmélete a legjelentősebb; az empedoklészi ismeretelmélet lényegét Szextosz Empeirikosz foglalta össze: „Bebizonyítja, hogy minden észlelet segítségével az igazságot észleljük, feltéve, ha észlelésünket az értelem irányítja.“

Empedoklész idősebb kortársa, a klazomenai Anaxagorasz (i.e. 500—428), Iónia perzsa megszállása után Athénba költözött, és harminc esztendeig ott tevékenykedett. Egyébként már találkoztunk vele: ő volt Periklész tanítója és tanácsadója, akit az athéni areiopagosz száműzött, mivel a Napról szóló természettudományos tanításával megsértette Héliosz istent. Műve, *A természetről*, Diogenész Laertiosz szerint az első illusztrált könyv volt, de csak néhány idézet maradt ránk belőle. Tanításában csodálatos módon összekapcsolta a dolgok változatlan anyagi alapjáról alkotott materialista nézetet a dolgok keletkezésének és megszűnésének dialektikus

magyarázatával. Empedoklészről eltérően azt állította, hogy az anyag őselemei, „a dolgok magvai“ (*szpermata khremátōn*) minőségileg végtelenek, s ez lehetővé tette számára, hogy megmagyarázza az anyag sokféleséget. A dolgok magvai kezdetben egymás mellett léteztek; aztán egy külső erő mozgásba hozta, a mozgás pedig elrendezte őket. A részecskék egyesülését és szétválását előidéző mozgató erőt *núsznak*, azaz „értelemnek“ nevezte: az értelmet anyagnak, a „legkönnyebb és legfinomabb“ anyagnak tartotta. Az ismeretelméletben egyetértett Empedoklészsel, s azt tanította, hogy az észlelés nem mindig elég a valóság megismeréséhez, mivel „az észleletek gyöngesége miatt nem vagyunk képesek megítélni, mi az igazság“; a valóság megismeréséhez tehát szükségünk van az értelemre. A tudományos haladás számára nagy jelentőségű, hogy Anaxagorasz tagadta az égitestek isteni jellegét; azt állította, hogy az égitestek anyagi tömegek, s vallásos rettegés nélkül vizsgálta azokat. Nemcsak tanítása, tanítványai is híressé tették: Periklészben kívül Euripidész is közéjük tartozott. A filozófusok közül az ő tanítását követte a lampszaki Métrodórosz (a mitológikus lények allegorikus magyarázatával tett szert hírnévre) és Szókratész tanítója. Árkhelaosz (talán elsőként mondta ki, hogy az igazságosság és az igazságtalanság nem „természettől fogva“ létezik, hanem „emberi alkotás“).

Az i. e. V. és IV. század materialista filozófiája a görög tudomány két gigászában, Leukipposzban és Démokritoszban érte el csúcspontját. Mindketten egy ősrégi ión városban, Abdérában (Thrákia déli partvidékén) születtek, és ott is haltak meg. Abdéra maradványait egyébként csak 1950-ben tárták fel M. D. Lazaridisz vezetésével a görög archeológusok. Leukipposz valószínűleg idősebb volt, életrajzi adatait azonban nem ismerjük. Démokritosz i. e. 460 körül született, és valószínűleg i. e. 351-ben halt meg, 109 esztendőskorában; beutazta az egész akkor ismert világot, Indiától Perzsián keresztül egészen Egyiptomig és Etiópiáig, s mielőtt visszatért volna Abdérába, sokáig Athénban élt. Leukipposz és Démokritosz minden tudományággal foglalkoztak, rendszereztek és alapvető fontosságú ismeretekkel gazdagították azokat. Úgy tetszik, Leukipposz volt az úttörő, Démokritosz pedig a folytató, „tanítvány, aki túltett mesterén“. Számos könyvet írtak; műveik közül az ókorban *A világ nagy elrendezését* értékelték legtöbbször. Leukipposz életművéből csupán hét könyve címét, Démokritoszéból több mint hetven könyve címét ismerjük; könyveik elkallódtak, s kétségtelenül ez a legnagyobb veszteség, amely a tudományos irodalmat valaha is érte. Tanításukat azonban rekonstruálhatjuk a későbbi filozófusok utalásai és jegyzetei alapján: a későbbi filozófusok közül talán csak Platón nem beszélt róluk. Az antik szerzők Démokritoszt idézték gyakrabban, méltányolták, hogy — mint Alexandriai Kelemen feljegyezte — Démokritosz „utazta be a világ legnagyobb részét, és alaposabb kutatásokat folytatott, mint bárki más“. Könyveit Diogenész Laertiosz felosztotta tizenhárom csoportra (etikai, fizikai, matematikai, asztronómiai, művészettudományi, filológiai, történelmi, orvosi, katonai stb. és „besorolhatatlan“ könyvekre); már könyveinek címei is megerősítik Arisztotelész szavait, tudniillik, hogy Démokritosz „mindent tudott“, továbbá Cicero szavait, hogy Démokritosz „gondolatai határtalanok voltak“.

Leukipposz és Démokritosz tanításából a legismertebb és legjelentősebb az ún. atomelmélet. A korábbi materialista tanok dialektikus átértékelésével és új elemekkel való gazdagításával keletkezett, s egységes rendszert képez. Eszerint nemcsak létező van, hanem nem létező is. A létező sokféle, a nem létező pedig az űr; a létező az anyag, a nem létező a tér. Az anyag végtelen számú apró homogén részecskéből tevődik össze: ezek a részecskék szüntelenül mozognak az űrben, azaz a térben. A dolgok sokfélesége, keletkezése, megszűnése és változása a részecskék kölcsönös egyesülésétől és szétválásától függ, maguk a részecskék azonban nem változnak. Ezek az anyag legkisebb és legegyszerűbb részei, amelyek már tovább nem oszthatók; nincs rájuk hatással semmi, nem keletkeznek és nem szűnnek meg. Leukipposz ezeknek a részecskéknek az *atomosz*, a „végtelenül kicsi“, egyszersmind „oszthatatlan“ nevet adta. Tőle vette át Démokritosz s a többi antik filozófus; az újkori filozófusok viszont csaknem megelégedtek róla. A múlt század elején John Daltonnak jutott eszébe, midőn kémiai laboratóriumában dolgozott; tőle vették át aztán a filozófusok, s mikor rájöttek, hogy ezeknek a végtelenül apró részecskéknek maguk van, amely még tovább osztható, vagyis hasítható, az atom általánosan ismert lett: a görög energia és a nem görög „bomba“ szóval kapcsolatban egyaránt. Erről azonban sem Leukipposz, sem pedig Démokritosz nem tehet.

Leukipposz és Démokritosz atomelmélete szerint tehát a világ anyagból és térből, vagyis atomokból és űrből tevődik össze. Az űr az, ami az anyagot osztja („mert a sokféleség csak akkor létezhet, ha az egyféleséget valami megosztja“), az űr lehetővé teszi a mozgást. A mozgás az atomok immanens tulajdonsága („nem úgy kell értelmezni, mint olyan valamit, aminek kezdete van, hanem úgy, mint örök létezőt“), az atom tehát tulajdonképpen mozgásban levő anyag. Az atomok minősége

változatlan, s ugyanakkor alakjukat tekintve változatosak. Az anyag tulajdonságbeli sokféleségét az atomok közt levő eredendő különbségek okozzák. Mint Leukipposz és Démokritosz tanításának magyarázatában (a *Metafizika* első fejezetében) Arisztotelész kifejti, ezek a különbségek lényegében háromfélék: alakbeliek, sorrendbeliek és helyzetbeliek; „Mert a létezés az ő szavaik szerint csak a formában, az érintkezésben és a fordulatokban különbözik; ebből a forma az alak, az érintkezés a sorrend, a fordulat a helyzet. Így például az A alakjában különbözik az N-től, az AN sorrendjében az NA-tól, és a Z helyzetében különbözik az N-től.” Ezekhez a különbségekhez két további kapcsolhatunk, amelyeket Diogenész Laertiosz említ az ún. *Epikurosz Hérodotoszhoz írt levelében*, ezek azonban minden anyagi dolognál maguktól értendőnek: a súlyt és a nagyságot. A változás — tehát a keletkezés és az elmúlás, a születés és a halál — az atomok alakja, sorrendje és helyzete megváltozásának következménye. Az atomok atomcsoportot („tömeget”) alkotnak. A dolgok keletkezését az atomok új csoportosulása idézi elő, a csoportosulás felbomlása viszont az illető dolog megszűnéséhez vezet. A csoportosulást, az átcsoportosulást és a felbomlást Leukipposz és Démokritosz mechanikus folyamatként képelték el; ezt ugyan közvetlen bizonyíték nem támasztja alá, de az összefüggések alapján erre következtethetünk. Az említett folyamatot senki sem irányítja, hanem „minden a rend és a szükségszerűség szerint történik”. Ez az *ek logü kai hüp’ anankész* Leukipposz egyetlen gondolata, amely saját szavaival kifejezve maradt ránk. Démokritosz egyszerűbb formában megismételte ezt a gondolatot; kihagyta belőle a „rendet”, mivel ő azt is olyan szükségszerűség részének tartotta, amely az anyagban meglévő mozgás törvényeiből következik.

„Az atomizmus nagyszerű hipotézis volt: a modern tudomány által megújítva a vegytan és a fizika legfontosabb felfedezéseire vezetett” — írta a *Before and after Socrates* (Szókratész előtt és után) című könyvében F. M. Cornford brit filozófus. Ez ugyan szépen és tömören hangzik, de Cornford honfitársa, B. Farrington a *Tudomány az ókori Görögországban* című művében megjegyezte: „Ez annyit jelent, mint fejtetőre állítani a valóságot. A mondatnak így kellene hangzania: az atomizmus nagyszerű hipotézis volt, a modern tudomány fontos felfedezései az atomizmus felújításához vezettek.” Az atomizmus nem csupán az antik materialista gondolkodás kicsúcsosodása volt, hanem a modern kémiai és fizikai felfedezések zseniális anticipációja is.

Számos nagy országban számos nagy intézet található, ahol a legértékesebb szellemek az atomtudománnyal foglalkoznak, s hál’istennek, nem mindig háborús célokra követnek. Az egyikben — korántsem a legnagyobbban — az atomtudomány filozófiája számára külön tagozatot létesítettek; a *Démokritosz Atomkutató Intézet* nevet viseli, és Athén közelében található.

Démokritosz az ókori tudományban valóságos óriásnyomokat hagyott maga után, s nyomait az új ismeretek áradata sem tudta elmosni. Leukipposzsal együtt eljutott a geocentrikus világnézet tagadásáig, és azt tanította, hogy a világűr végtelen; a mi világunkat a végtelenül sok világ egyikének tartotta. „Számítalan világ létezik, amelyek nagyságukban különböznek egymástól — írta. — Némelyekben még nap sincs, másokban nagyobb méretű nap és hold van, mint a miénkben, megint másokban több nap és több hold létezik. A világok közti távolságok nem egyformák; egyesek között nagyobbak, mások között kisebbek. Egyes világok még nőnek, mások virágkorukat élik, és vannak olyanok is, amelyek halódnak; egyidejűleg az egyik helyen világok keletkeznek, a másikon világok pusztulnak. Kölcsönösen pusztítják egymást, összeütköznek egymással. Némely világokban nincsenek állatok és növények, nincs rajtuk nedvesség. A mi világunk virágkorát éli, és környezetéből már semmit sem vehet fel.” Úgy hangzik ez, mint az űrhajósok valami újonnan elért sikeréről szóló tévéinterjúból vett idézet, pedig ezek Démokritosz szavai, ahogy a keresztény Hippolütosz idézte valamelyik művéből az i. sz. III. század elején az *Eretnekségek ellen* írt könyvében.

Démokritosz az emberi társadalomról is ugyanolyan figyelemre méltó gondolatokat fejtett ki, mint a végtelenül nagy világűréről és a végtelenül kis atomról. Tagadta az emberiség gyermekkorát aranykorként elképzelt elméleteket. Diogenész Laertiosz szerint a következőket írta: „Az első emberek nyers és vad életet éltek; vándoroltak és a fák gyümölcseivel táplálkoztak. S mivel az állatok háborgatták őket és ártottak nekik, tapasztalatból megtanulták, hogy segíteniük kell egymást; félelmükben csoportokba verődtek, és hamarosan felismerték természetes összetartozásukat... Tapasztalataikból tanulságokat vontak le, s a téli időszakban barlangokba húzódtak, a gyümölcsből hosszabb időre való készleteket tartottak, és mikor megismerték a tűz tulajdonságait és használatának előnyeit, kezdtek mesterségeket űzni és hasznot húzni a társas életből. Egyszerűen, az embereket a szükség tanította meg mindenre.” A vallás keletkezését szintén ő magyarázta először az embernek az ismeretlen és megfékezhetetlen természeti erőktől való félelmével. „Mikor az egykor élt emberek olyan természeti jelenségeket láttak, mint a vihar, a villám és a mennydörgés, a csilla-

gok közlése, a nap- vagy a holdfogyatkozás — idézi Szeptosz Empeirikosz —, rettegés fogta el őket, és úgy képzelték, hogy mindez az istenek okozták.“ De hogy mit írt *A történelem kutatásáról*. *A költészetéről*, *A ritmusról és a harmóniáról*, *A festészetéről*, *Az életmódról vagyis a diétetikáról* és még sok minden másról, nem tudjuk. *Az értelemről* szóló könyvben az ismeretelméletet dolgozta ki. Ebből az idézetek egész sora maradt ránk. Az ész nagyra értékelte, de nem tartotta képesnek arra, hogy „önmagából“ vagy „velünk született eszmékből“ merítse az igazságot; az ismeretek szükségszerű forrását az érzéki észleletekben látta, amelyek szerinte anyagot szolgáltatnak az ész számára, hogy az — az anyagfeldolgozás útján — eljusson az igazsághoz. Bölcsessége abban is megakadályozta, hogy pesszimizmusba vagy olcsó optimizmusba essen: jól tudta, milyen nehezen tárható fel néha az igazság.

A szakirodalomban időnként azzal az állítással találkozunk, hogy a társadalomtudományok terén „Démokritosz nem materialista, hanem idealista“. Az emberi társadalom vagy a vallás keletkezéséről vallott nézetei — mint láttuk — nem erről tanúskodnak; más kijelentései viszont ezt az állítást támasztják alá. Persze nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek a kijelentések jórészt kevésbé megbízható forrásokban, gyakran keresztény szerzők műveiben maradtak fenn. Azok az állítások, melyek szerint Démokritosz „csak saját kényelmével, saját boldogságával“ törődött, és „nem érdeklődött a közügyek iránt“, teljesen tarthatatlanok. Idézzük csak néhány kijelentését: „Az állam ügyeit kell minden más közül a legfontosabbaknak tartani, s jól kell vezetni azokat, hogy ne szenvedjen csorbát a méltányosság, s ne kerüljön fölül a magánhatalom a közérdekkel szemben. Mert a jól kormányozott állam a legnagyobb siker, s minden tőle függ; ha az épen megmarad, megmarad minden, ha az elvész, minden elvész... Tanuljunk meg a legnagyobb művészetet, az államigazgatás művészetét, és vállaljunk magunkra olyan terheket, melyekből nagyság és dicsőség születik... Minél kevésbé érdemlik meg az arra méltatlan emberek az elnyert tisztségeket, annál hanyagabbak lesznek, és annál jobban eltelnek oktalansággal és arcátlansággal... A szabadsághoz a szólásszabadság is hozzátartozik; de tudni kell, mikor érkezik el az ideje.“ A boldogság szerinte nem a gyönyörökben rejlik, hanem a „szenvedélymentes lélek nyugalmaiban“. A legfőbb jónak a józanságon, a mértékletességen és a bátorságon alapuló nyugodt lelkiállapotot (*athambia*) tartja. Ránk maradt kijelentéseinek többsége etikai jellegű; Démokritosz az első filozófusok közé tartozott, akik etikával is foglalkoztak: az etika szabályait következetesen az emberi kapcsolatokból — és nem a vallásból — vezette le, az etikai értékeket pedig a szabad ember, a demokrata szemszögéből határozta meg. Démokritosz nézete szerint „a demokráciában uralkodó szegénységet előnyben kell részesíteni a despotátusban uralkodó úgynevezett jóléttel szemben, mégpedig olyan mértékben, amennyire a szabadságot előnyben részesítjük a rabszolgasággal szemben“. Démokritosz ebben is következetes materialista volt.

A görög materialista filozófia Thalésztól Démokritoszig csodálatra méltó utat tett meg, és csodálatra méltó eredményeket ért el. Kitűzött céljai és távlatai pedig még csodálatraméltóbbak.

Mit állított szembe ezzel az a filozófia, amely az idealista nevet kapta?

Természetesen nem mondhatjuk, hogy a materializmus sikereivel szemben az idealizmus semmit sem hozott létre. Azt sem mondhatjuk, hogy amit az idealizmus létrehozott, az csupa badarság, tudatos hazugság stb., s hogy teljesen negatívan kell értékelnünk. Az idealizmus is beírta magát az emberi gondolkodás történetébe, új ismeretekkel és felfedezésekkel gazdagította azt. Képviselői olyan emberek voltak, akiknek bölcsességét sohasem vonták — és ma sem vonjuk — kétségbe.

Az „idealizmus“ és a „materializmus“ újkori fogalmak, a görögök mai értelmüket nem ismerték. Két alapvető filozófiai irányzatot vagy tábor jelölnek: erre a két irányzatra osztódik — szinte a kezdet kezdetétől — az egész filozófia. A két tábor a „filozófia alapkérdésére“ adott válaszuk alapján különböztetjük meg egymástól; a filozófia alapkérdését Engels fogalmazta meg: „Hogyan viszonyul a gondolkodás a léthez, a tudat az anyaghoz?“ A *Ludwig Feuerbach*ban a következőket írja erről: „Azok, akik azt állították, hogy nem a lét, hanem a gondolkodás az elsődleges, tehát azok, akik végső soron úgy vélték, hogy a világ valahogy teremtetett... az idealizmus táborát alkotják. A többiek, akik a természet elsődlegességét vallották, a különféle materialista iskolák képviselői.“ Az idealizmus, mint Engels az *Anti-Dühring*ben kifejti, „olyan gondolatokból, sémákból vagy kategóriákból konstruálja meg a világot, amelyek valahol a világ kezdete előtt örök időktől fogva léteztek“; a materializmus számára viszont „az elvek nem kiindulópontjai a vizsgálódásnak, hanem eredményei; az elveket nem applikálják a természetre és az emberiség történelmére, hanem a természetből és az emberiség történelméből vezetik le azokat; nem a természet és az ember

birodalma igazodik az elvekhez, hanem az elvek csak addig helyesek, amíg összhangban vannak a természettel és a történelemmel“. Ebben a kérdésben semmiféle kompromisszum nem létezik, de az ebből levezetett további kérdésekben sem. Ezen a területen a filozófia keletkezésétől fogva állandó harc dúl, amely a filozófia történetét — egészen napjainkig — kitölti.

A görög materializmus és idealizmus harca annak a harcnak volt az előjátéka, amelynek mi is tanúi és részesei vagyunk. Ez a harc ugyanolyan drámai volt, akárcsak a harctereken dúló, csak hogy nem jártak nyomában a keselyűk fekete csapatai. A gondolatok szférájában zajlott, a döntő szerepet az intellektus játszotta benne, s noha osztály- és csoportérdekek miatt is dúlt, az emberi haladás érdekében vívták. Nemcsak a filozófusok, hanem a néptömegek is részt vettek benne, hiszen a szabad görög mindig is kíváncsi volt arra, mit mond a másik szabad görög, és szívesen vitázott vele. A vita éles volt, s ha a politikai szférát is érintette, az állam is beleavatkozott. Még olyan szabadságszerető városban is, mint Athén, nem egy filozófust ítéltek el, egyet pedig ki is végeztek. A filozófia frontjai gyakran egybemosódtak; egy és ugyanaz a filozófus egyes kérdésekben materialista, másokban idealista nézeteket vallott. Ha az eredményeket nézzük, ugyanezt figyelhetjük meg: noha a materialistáknak az egészről illetően igazuk volt, a részletekben tévedtek, s bár az idealisták fejtetőre állították a dolgokat, a részletkérdésekben tartós értékű ismereteket hoztak létre. A materialisták tehát nem éppen gyöngye ellenféllel harcoltak, az idealisták azonnal ki tudták használni minden hibájukat és következetlenségüket. Akárcsak napjainkban.

Az idealizmus legrégebbi képviselőiről már beszéltünk. Az i. e. V. század eleji követőik nem túlságosan érdekesek. Úgy látszik, a gazdasági és politikai haladás, a technika és a művészetek fejlődése inkább a filozófiai materializmusnak lett éltető talajává; az idealizmus csak a görög társadalom válsága idején indult fejlődésnek. Legjelentősebb képviselői Szókratész és Plátón voltak.

Szókratész és Plátón alakja szinte legendássá nőtt, életrajzukat azonban jól, műveiket pedig egészen pontosan ismerjük. Szókratész semmit sem írt, Plátón azonban számos könyvet alkotott: ezek egytől egyig ránk maradtak. Hogy milyen sorrendben keletkeztek, nem tudjuk pontosan, s ez kissé megnehezíti Plátón fejlődésének felvázolását; nem állította ugyanis ugyanarról a dologról mindig ugyanazt, noha mindig nagyon szépen mondott mindent. Szókratész tanításait főleg Plátón műveiből ismerjük; Plátón a legjobb gondolatokat, melyekkel könyveiben találkozunk, Szókratész szájába adta, de nem tudjuk, hogy ezek valóban Szókratész gondolatai-e, s hogy Plátón helyesen reprodukálta-e őket. Diogenész Laertiosz egy — azóta már elkallódott — írásban a következő idézetre akadt: „Mikor Plátón felolvasta a *Lüszisz* című dialógust, Szókratész felkiáltott: Héraklészre! Hogy mi mindent hazudott össze rólam ez a fiatalember! Plátón valóban sok mindent leírt, amit Szókratész sohasem mondott!“ Sokat írt róla többi tanítványa is (főleg Xenophón), de mindegyik valami mást. Autentikusan csupán egy athéni varga, bizonyos Szimón írta le Szókratész beszélgetéseit — szám szerint harminchármat —, ezekből azonban egy sem maradt ránk. Szókratész és Plátón az első filozófusok, akiknek ismerjük a képét. Szókratész portrészobrát először tanítványa, Apollodórosz, majd a híres Lüszipposz készítette el, Plátónét pedig Szilanión szobrász; ezek a portrészobrok több római másolatban is ránk maradtak. Szókratész gömbölyű fejű, düledt szemű, kecskeszakállú kentaurra vagy szilénoszra emlékeztetett. Plátónnak viszont „a filozófusok fedelméhez“ méltó igazi filozófuskülseje volt.

Szókratész életéből a halálát ismerjük a legjobban: ez az esemény az egész görög világot megrendítette, hiszen a filozófus halála nem olyan, mint a katonaké vagy a tucatkirályoké; Szókratészt ma is emlegetik. Erőszakos halállal halt meg: ez volt a történelemben az első filozófuskivégzés, s a görögök sohasem nyugodtak bele: Szókratész védelmét Plátón már az i. e. IV. század első felében megírta, Szókratész igazi védelmét pedig 1931-ben írta meg Kosztasz Varnalisz. Mondjuk meg mindjárt, hogy Szókratész kivégzését nem a materializmus és az idealizmus harca idézte elő: politikai okai voltak, és a vádlóknak egyáltalán nem állt szándékukban, hogy Szókratészt kivégeztessék. Szókratész megmenekülhetett volna, ha megtagadja tanítását: ezzel azonban filozófusként és polgárként is elveszítette volna becsületét, tehát inkább a halált választotta. Nyugodtan halt meg, ahogy az az ember, aki tudja, hogy hazája törvényei és saját lelkiismerete szerint cselekszik. Mint az az ember, aki tudja, hogy az életnél nagyobb értékek is léteznek.

Szókratész i. e. 469-ben született Athénban; apja Szóphroniszkosz kőfaragó mester volt, anyja, Phainareté pedig szülész. Szókratész állítólag kitanulta apja mesterségét, s később ebből élt; más források szerint már ifjúkorában megszökött otthonról, és mindenfélével foglalkozott. Tizenhét éves korában egy gazdag athéni polgár, Kritón vette pártfogásába, ő gondoskodott taníttatásáról:

a szofista Anaxagorasz tanítványának, Arkhelaosz filozófusnak az iskolájába adta. Szülövárosát csupán háromszor hagyta el, méghozzá mindig csak parancsra, katonáskorában. I. e. 430-ban Poteidaianál harcolt, s a sereg visszavonulásakor ő mentette meg Alkibiadészt a fogságba eséstől; becsületességéért kitüntetésre javasolták, de rábeszélte a parancsnokot, hogy inkább Alkibiadészt tüntesse ki, mivel az jobban vágyik a dicsőségre. I. e. 424-ben Boiótiában, a dél-ióni ütközetben harcolt; itt Xenophónt mentette meg, midőn az menekülés közben leesett a lóról. I. e. 422-ben Amphipolis mellett harcolt; ekkor már csaknem ötvenéves volt, de jól viselte a háború viszontagságait, mert (ahogy Diogenész Laertiosz mondja) „mindig tornászott, és nagyon edzett volt”. Szókratészt ugyan nehezen tudjuk sisakban és páncélban elképzelni, de derék polgárhoz méltón mindig teljesítette kötelességét. Kétszer nősült, három fiút nemzett; második felesége, Xanthippé olyan házastárs volt, hogy a közmondásokba is bekerült. Persze, Szókratészsal nem volt könnyű élete; mert a filozófus ahelyett, hogy rendes családfenntartóként élt volna, állandóan a tereket róttá, barátainál üldögélt, és olyan nem éppen praktikus dolgokról beszélgetett velük, mint például a becsület és a jóság, az emberi boldogság és az igazságosság stb., tehát olyan témákról, amilyenekkel mindaddig a legnagyobb filozófusok sem foglalkoztak. Úgy tetszik, Xanthippé nem volt okos asszony, mert férjét mások jelenlétében is nevetségessé tette és megverte; Szókratész azonban azt mondta, hogy „a Xanthippével való kapcsolata során tanulja meg, miként bánják az emberekkel”, s arra a kérdésre, hogy akkor hát megnősülni vagy meg nem nősülni a jobb, azt felelte: „Bármit teszel is, megbánod.” Szókratész halála előtt azonban Xanthippé is férje pártjára állt, s azt mondta neki: „Jogtalanul ítélték el.” Szókratész erre megkérdezte feleségétől: „Talán azt szeretnéd, hogy jogosan ítéljenek el?”

Abban a tényben, hogy Szókratész bíróság elé került, nem szabad semmi rendkívülit látnunk. A korabeli Athénban mindennapos dolog volt a bírósági tárgyalás: a polgárok szórakozásként, az esküdtek és a feljelentők pedig pénzforrásként fogták fel. Mindez a peloponnészoszi háborút követő áldatlan viszonyok következménye volt: a bírósági tárgyalásért kapott két-három obolos gyakran a polgárok egyetlen kereseti forrását jelentette. De Szókratész is gyakran viselkedett úgy, hogy egyeseket vádaskodásra provokált. Mindenekelőtt más volt, mint mások; ezt megengedhette volna magának egy dúsgazdag ember — még az se mindig —, de nem egy szegény. Tanítványokat és hallgatókat gyűjtött maga köré, s ezzel a nagyon népszerűtlen szofistákra emlékeztetett; sokan a szofisták közé is sorolták őt. Állandóan kritizált valamit: egyszer a butaságot és a gőgöt (s ezzel számos ellenséget szerzett magának), máskor az athéni demokrácia alapjait, mert azt mondta, hogy a hivatalokat nem sorsolással kell betölteni, hanem a legjobb képességű polgárokat kell kiválogatni. Mindig makacs és dacos volt: egyszer a prütaneionnal szállt szembe, máskor a kormány parancsával. A prütaneionnal i. e. 406-ban, mikor véletlenül ő is a prütaneion tagja volt: helytelenítette az arginuszai ütközet parancsnokainak halálra ítéletét; az ítéletet „törvénytelennek és istentelennek” minősítette. A kormányval i. e. 404-ben, a harminc zsarnok uralma alatt szállt szembe, midőn Kritiasz megparancsolta neki, hogy hozzon elébe egy bizonyos értit Szalamiszról, hogy kivégezhessék: a férfi egyetlen bűne, hogy vagyona volt, s valamelyik zsarnok szemet vetett erre a vagyona. Szókratész egyszerűen nem teljesítette a parancsot, s ha a tirannizmus hamarosan meg nem bukik, halállal lakolt volna vétkéért. Akkor a zsarnoki önkény áldozataként halt volna meg; öt esztendővel később demokratikus bíróság ítélte halálra. Hogy mi okból? Istentagadó, és új istenek tiszteletét hirdeti, s ezenkívül — úgymond — az ifjúságot is rontja. Így hangzott a vád, amelyet Melétosz, a költő, Lükón, a jogász, és Anütosz, a cserzővarga nyújtott be ellene.

Az eljárásra a 95. olimpiász második esztendejében, azaz i. e. 399-ben került sor. Szókratész halálát — mint tudjuk — senki sem kívánta, s nem is feltételezte; a vádlók legfeljebb azt akarták elérni, hogy Szókratész hagyja el Athént. A tárgyalás időpontját is úgy határozták meg, hogy — Szókratész elítélése esetén — az ítélet kihirdetése és végrehajtása között harminc napnak kelljen elteltie. mivel ezeken a napokon Athénban vallási okokból tilos volt a kivégzés; ennyi idő alatt Szókratész bizvást megszökhett volna. Melétoszt egyébként csak úgy bedugták a vádlók közé, Lükón pedig csupán a vádbeszédet fogalmazta meg; a per fő kezdeményezője a demokraták konzervatív szárnyának híve, Anütosz volt. Anütosz meg akart szabadulni Szókratésztől, a kellemetlen kritikustól, így akarta megkezdeni a város megtisztítását a szofistáktól és a kényelmetlen elemektől; ezenkívül mint magánembert Szókratész megsértette, azt tanácsolva neki, hogy legyen helyett rendes műveltséget adjon fiának. Mikor mind az 500 esküdte kisorsolták (pontosabban 501-et, arra az esetre, ha véletlenül egyforma lenne a szavazatok száma), s a bírák és a nézők is helyet foglaltak, Melétosz szólásra emelkedett. Beszéde gyöngye volí, akárcsak versei, s bizonyítékok hí-

ján csak megesküdött, hogy az igazat mondta. Szókratész csupán a vádbeszéd egy ellentmondására mutatott rá: vagy istentagadó, tehát nem hisz az istenekben és semmiféle új isteneket nem talál ki; vagy pedig új istenek tiszteletét szorgalmazza, tehát hisz az istenekben és nem istentagadó. A valóságban semmiféle új istenségeket nem tisztel, mondta, csupán a benne élő belső hangot nevezi „isten sugallatnak“, ennek pedig a *daimonion* nevet adta. Ami az ifjúság megrontását illeti, ő sem rontja a fiatalokat jobban, mint bármelyik más felnőtt; ellenkezőleg, az állam törvényeinek tiszteletét igyekszik beléjük oltani. Az igazság mérlege Szókratész javára billent, így Anütosz kért szót. Nyugodtan beszélt, s minden harag nélkül kijelentette, hogy nem szorgalmazná tovább az eljárást, ha Szókratész önként elhagyná Athént. Most azonban világos, hogy Szókratész folytatni akarja mindazt, amit bűneül rónak fel, s ezt meg kell akadályozni. Szókratész felmentése buzdítaná a felforgató elemeket, főleg a szofistákat, s ártana a közérdeknek. Ekkor mutatkozott meg, hogy Szókratész hibát követett el: noha a világ legokosabb emberének tartották — s ezt a delphoi Püthia is megerősítette —, nem hívott segítségül jogászt. Filozófusként védekezett — és vesztett.

Nemcsak Lüsiasz — akinek segítségét elutasította —, hanem bármelyik másodrangú logographosz is kioktatta volna, hogy a vádlottnak a bíróság előtt szerényen kell viselkednie, hogy dicsérnie kell a bírák bölcsességét, hogy hizelegnie kell nekik, s kerülnie kell mindent, aminek említése kellemetlenül érintené az esküdteket stb., és hogy főként a bírák érzelmeire kell hatnia. Szókratész azonban hosszú mondatokban válaszolt Anütosz szavaira: hangsúlyozta, hogy mindig tisztességesen és becsületesen élt, hogy derék katoná volt, s hogy mindenkivel bátran szembeszállva ellenezte az arginúszai parancsnokok kivégzését; a bírákra persze ez öndicséretként hatott. Szókratész továbbá kijelentette, hogy ő sohasem volt szofista, ez csak áfféle szóbeszéd, amelyet azonban a bírák közül is sokan elhisznek; ezzel természetesen megsértette a bírákat. Végül még tanácsokat is adott a bírának: hogyan kell itélkezniük, eskü köti őket, ne a személyi rokonszenvre hallgassanak stb.; ez tartalmilag ugyan helyes volt, az adott helyzetben azonban ügyetlen és alkalmatlan. Mindennek betetőzéséül Szókratész nem kérte felmentését, csupán annyit mondott: „Nektek és az isteneknek azt kívánom, határozatok az ügyemben úgy, hogy nekem is és nektek is a legjobb legyen!“

A szavazás eredménye várható volt: 281 esküdt bűnösnek, 220 büntetlennek ismerte el Szókratészt. Aztán a büntetést határozták meg. Szókratész kijelentette, hogy számolt az elítélésével, sőt csodálkozik, hogy olyan sokan szavaztak a felmentésére; ezzel számos pártfogóját is megsértette. „Melétosz tehát halálbüntetést javasol számomra — mondta. — Jó, de mit javasoljak magamnak én? Talán nem világos, hogy érdemeim szerint kéne javasolnom? Akkor mit?... Ha tehát igazságos javaslatot akarok tenni, hogy mit érdemlek, ezt javaslom: étkezhessem a prütaneionban!“ Ez már provokáció volt: büntetesként a legnagyobb megtiszteltetést javasolta magának, amit csak az olimpiai bajnok vagy a polisz legérdemesebb polgára érhetett el. Mikor látta, hogy túllőtt a célon, egy mina (kb. fél kilogramm) ezüst bírságot javasolt magának büntetésül; ez volt talán az összes vagyona. Barátai — Platónnal és Kritónnal az élen — odafutottak hozzá, és rábeszéltek, hogy harminc minát mondjon, majd ők kezkeskednek érte. De elkéstek. A vádlott efféle tréfáit egyetlen bíróság sem méltányolja. Az eredmény: háromszázhatvanan a halálbüntetésre szavaztak.

Szókratész aztán egy hónapig várt, míg véget érték Déloszon az Apollón tiszteletére rendezett ünnepségek, mert ez alatt az idő alatt senkinek sem volt szabad Athénban erőszakos halállal meghalnia. Még a déloszi hajó megérkezésének előestéjén is visszautasította Kritón javaslatát, hogy meneküljön el. „Hiszen ha akartam volna, a tárgyaláson is javasolhattam volna a száműzetést, és most a község akarata ellenére tegyem azt, amit beleegyezésével is megtehettem volna? — mondta Platón szerint. — Talán nem tudod, hogy anyánál, apánál, minden ösöknél tiszteletre méltóbb, szentebb a haza? A hazát tisztelni kell, s ha haragszik, engednünk kell neki, inkább, mint apánknak. És vagy azt kell elérni, hogy megváltoztassa nézetét, vagy meg kell tenni, amit parancsol. Türelemesen viseljük el, ha azt parancsolja, hogy valamit elviseljünk, legyen az ütés vagy fogság, vagy harc, amelyben meg kell sebesülnünk vagy meg kell halnunk. Így kell viselkedni, így igazságos. Nem szabad elmozdulnunk, meghátrálnunk, nem szabad elhagynunk helyünket, hanem csatában, bíróság előtt, mindenütt azt kell cselekednünk, amit a község és a haza parancsol. Erőszakot alkalmazni sem az anya, sem az apa ellen nem szabad, a haza ellen pedig annál kevésbé“. Szókratész ezzel a meggyőződéssel búcsúzott el családjától, barátaitól és a börtönőrtől is. Aztán kiitta a méreg poharat, és — hetvenéves korában — nyugodtan meghalt.

Az athéniai igazságtalanul bántak Szókratésszel, s tettüket rögtön meg is bánták. „Bezárták a palaisztrákat és a gimnáziumokat, Melétoszt halálra ítélték, a többi vádlót pedig száműzték; Szókratésznek ércszobrot állítottak, amelyet Lüszipposz készített, s az ünnepi gyűlések számára

fenntartott helyében állították fel“ — írja Diogenész Laertiosz. Mindez persze már hiábavaló volt, de a kései megbánás is megbánás...

Szókratész mindenekelőtt tanítványaiban élt tovább Athénban. Tanítványait „szókratikusoknak“ hívták, noha egységes iskolába nem tömörültek; tanítójuk kívánságához híven nem korlátozták magukat Szókratész szavainak egyszerű ismételtesére, s így sok mindenben eltérő nézeteket vallottak. Lényegében csak az a meggyőződés kötötte össze őket, hogy az ember lényege az ész, s hogy az ésszel igazságos megállapításokra lehet jutni, az igazságos megállapításokból tevődik össze a tudás, a tudás célja pedig az erény. Szókratésznek azt a nézetét is átvették, hogy a megismerés folyamata az ember megismerésével kezdődik, és számos esetben nem lehet elérni az abszolút igazságot, csupán megállapíthatjuk, hogy az ember semmit sem tud az igazságról. A filozófia súlypontját — ennek megfelelően — az etikára helyezték; feladták a világűr megismerésének vágyát, és mindenekelőtt az emberre összpontosították figyelmüket. Első nemzedékükhöz tartozott a kürénéi Arisztipposz, aki filozófiai iskolát alapított Athénban, az athéni Aiszkhinész, aki az arisztipposzi konkurrenciától félve nem alapított iskolát, a megarai Eukleidész és az éliszi Phaidon, akik saját városukban alapítottak filozófiai iskolákat, s többek között Szókratész hűséges barátja és védője, Kritón. Szókratész legnagyobb és legjelentősebb tanítványa azonban — tudjuk — Plátón volt.

Plátón egészen más környezetből származott, mint Szókratész; sorsa is másként alakult. Aiginan született i. e. 427-ben; apja, Arisztón, az utolsó athéni királytól, Kodrosztól származtatta magát, anyja, Periktioné pedig Szólón athéni törvényhozó dédunokája volt. Plátón a peloponnészoszi háború idején, az athéni demokrácia válságának korában nőtt fel, de — hála vagyonának és apja összekötéseinek — nem érezte a válságot; mivel Kritiasszal is rokoni kapcsolatban állt, a harminc zsarnok sem ártott neki. Tökéletes műveltséget kapott, és kitűnt sokoldalú tehetségevel; zenével és festéssel foglalkozott, lírai verseket és kardalokat írt, tragédiákat alkotott, és sikeres sportoló volt. (Állítólag a ma ismert nevét is tornatanárától kapta szálfatermetéért: a Plátón név ugyanis a görög *platüsz*, „széles“ szóból származik. Plátont eredetileg Arisztoklésznak hívták, akárcsak nagyapját.) Filozófiát Kratülosznál — aki Héraklész dialektikáját adta elő — és Hermogenésznél, Parmenidész hívénel tanult. Húszéves korában megismerkedett Szókratésszal; állítólag a Dionüszosz Színház előtt találkoztak: Plátón egy darabjával részt akart venni a versenyben, de mikor Szókratészt hallotta, elégette a darabot, és szakított költői múltjával. Elhatározta, hogy kizárólag a filozófiának szenteli életét, s hét esztendőn keresztül Szókratész egyik leg hívebb tanítványa volt. Szókratész halála után mesterének legidősebb tanítványához, a megarai Eukleidészhez szegődött; tőle a kürénéi Theodóroszhoz, a matematikushoz pártolt, majd a dél-itáliai Krotónba, a püthagoreus Philolaoszhoz és Eurütoszhoz ment. Később Egyiptomba, végül — idősb Dionüsziosz meghívására — Szürakuszaiba utazott. Belekeveredett Szürakuszai politikai viszályaiba, s a Dionüsziosz veje, Dión vezette arisztokrata pártot támogatta; végül bebörtönözték és kiadták a spártaiaknak, akikről athéni barátai vásárolták vissza (mint rabszolgát). Negyvenéves korában visszatért Athénba, és i. e. 387-ben filozófiai iskolát alapított Akademosz hérosz ligetében; az iskola az Akadémia nevet kapta. Plátón húsz esztendeig adott elő barátainak és tanítványainak, valószínűleg ez volt életének legtermékenyebb időszaka. Később még két ízben ellátogatott Szicíliára II. (ifjabb) Dionüszioszhoz, s azt kérte tőle, hogy „adjon neki földet és embereket, akik az ő alkotmánya szerint éljenek“; ezt azonban nem kapta meg, s így ahelyett, hogy politikai-filozófiai elképzeléseit megvalósította volna, teoretikus feldolgozásuknak szentelte magát. Nyolcvanéves korában halt meg Athénban egy lakomán, barátai körében, i. e. 347-ben.

Plátón életműve rendkívül terjedelmes; nyomdai iverének számát tekintve csaknem egyenlő a Bibliával. A *Szókratész védelme* kivételével minden műve dialógus; magas művészi szinten alkotott, egyszersmind úgy, „hogy a műveletlenek ne értsék meg könnyen a műveit“, mint Diogenész Laertiosz megállapította. Összesen 34 nedi tulajdonított művet ismerünk, ebből hetet valószínűleg nem ő írt; ezenkívül *Levelei* is ránk maradtak, de ezek sem mind hitelesek. Plátón műveit kezelkezésük, illetve kiadásuk valószínű sorrendje szerint általában négy csoportba soroljuk. Első korszakába — amely megarai tartózkodásával ért véget — a *Kritón* (a törvények tiszteletéről), a *Lakhész* (a becsületességről), a *Kharmidész* (a mértékletességről), az *Euthüphrón* (az istenfélelemről), a *Lüszisz* (a szeretetről és a barátságról), a *Hippiasz* (az ún. „kisebb“; a szépségről) című dialógusok, valamint a *Politeia*, vagyis *Az állam* első könyve (az igazságosságról mint a politika alapjáról) tartoznak; ezeket a műveket Szókratész tanításainak alapja, az etikai idealizmus jellemzi. Első szürakuszai látogatása idején születtek a *Prótagorasz* (a szofisták ellen), a *Gorgiász* (a rétorok ellen), a *Hippiasz* (az ún. „nagyobb“; a hazugságról), a *Theaitétosz* (az ismeretekről) és a *Menón* (az erényről) című dialógusok; ezekben

bíráta a materialista és a szofista tanításokat, és lerakta saját, ún. objektív idealizmusának az alapjait. Harmadik korszakában, az Akadémián való működésének idején írt a *Szümposzion* (a szeretetről), a *Phaidrosz* (a szeretetről és az emberi lélekről), a *Phaidón* (a lélekről és a lélek halhatatlanságáról), a *Parmenidész* (az ideákról), a *Philéosz* (a jó ideájáról) című dialógusokat, továbbá a *Politeia*, azaz *Az állam* II—X. könyveit. Ezekben a művekben filozófiai tanítását az objektív idealizmus egységes rendszerébe foglalta, és fő politikai nézeteit is nyilvánosságra hozta. Életének utolsó korszakába a *Kritiasz*, azaz *Atlantiszról* (az eszményi államról), a *Timaiosz*, vagyis a *természetről* és a *Törvények* című dialógusok tartoznak; a *Törvényekben* helyesbítette *Az állam* egyes téziseit, és felvázolta „a második legjobb államot”; korábbi objektív idealizmusát — főleg a püthagoreus tanok hatására — a miszticizmusig vezette. *Levelei* közül a hetedik a legjelentősebb, amelyet Dión szürakuszai barátaihoz címzett; életének eseményeit és tanításának tömör összefoglalását írja le benne.

Platón filozófiai tanítása rendkívül bonyolult, értelme — a képes kifejezésmód miatt — nehezen hámozható ki. Néhány csomópontja van: ezek közül talán az ideatan a legfontosabb, amelyről az idealizmus filozófiai irányzatát elnevezték. A bennünket körülvevő világ eszerint nem valódi és nem is elsődleges, csupán visszatükröződése vagy árnya a valódi világnak, tehát az örök és változatlan eszményi világnak. A bennünket körülvevő világot érzékeinkkel is megismerhetjük; ha nem is mindig tökéletesen, legalább úgy, hogy „véleményt” alkothassunk róla. Az eszmék világát csak az értelem segítségével ismerhetjük meg; csupán az értelem és az ideák közvetítésével juthatunk el a véleménytől a „tudásig”. Más szavakkal, konkrétabban: ez vagy az az ember igazságos, de csak a mi véleményünk szerint: honnan tudjuk, hogy valóban igazságos-e? Hiszen mindenki egy kissé másként igazságos, egyikünk jobban, másikunk kevésbé, egyszer igazságos, másszor nem az. Igazságossága tehát csupán példája vagy képe lehet az igazságosságnak, amely nem bizonytalan és változó, hanem mindig egyforma, s amelyen az igazságosságról alkotott véleményünket ellenőrizhetjük és lemérhetjük. Platón szerint létezik ilyen igazságosság; az „igazságosság ideája” ez, amely mindig volt és mindig lesz, születésünk előtt és halálunk után, tehát örök. Ha valamely világi igazságosságot látunk (vagy pontosabban: észlelünk), az nem a valódi igazságosság, hanem a valódi igazságosságnak, „az igazságosság ideájának” a visszatükröződése. Ugyanigy van ez a becsületesség, a jó, a szeretet, a szépség stb., de a rossz, a rút, az irigység, a mocsok stb., sőt az állat, a növény, a fa, szóval minden dolog és jelenség esetében. Létezik tehát egy hatalmas „másik világ”, s tulajdonképpen az a másik világ az egyetlen reális és elsődleges, míg a mi világunk csupán másodlagos és nem reális. Az efféle új világ felfedezése tulajdonképpen óriási felfedezés, de bármilyen bölcsen konstruálta is meg Platón, nem ő volt a „másvilág” első felfedezője: a különféle vallások már előtte is ezt állították, bár nem olyan tudományosan. Platón elsőse másban van: abban, hogy a mi valós világunkat valótlanná változtatta, hogy „fejtetőre állította” a világ materialista értelmezését.

Platón szerint nem minden idea egyforma értékű és funkciójú; a nemesség ideája például magasabban áll, mint a közömbösség ideája, a szép ideája a rút ideája fölött, a jó ideája pedig minden más idea fölött áll; a jó ideája tehát körülbelül olyan viszonyban van a többi ideával, mint a Nap a Földdel. Míg Szókratész etikai szempontból értékelte az ideákat, Platón teleologikus szempontok szerint, azaz az emberiség és a társadalom céljának szempontjából rendszerezte őket. Mindezek az ideák Platón szerint tudatunktól függetlenül, időn és téren kívül léteznek; tehát nem értelmi konstrukciók, nem a képzelet termékei, hanem objektív valóságok. Az ideák objektív létezésének elismeréséről kapta Platón idealizmusa az „objektív idealizmus” elnevezést; ebben különbözik a későbbi „szubjektív idealizmustól”, amely a világ képét az individuális tudat alapján konstruálja meg, és nem ismeri el az objektív valóságot. Persze ez a maximálisan leegyszerűsített vázlat távolról sem képes érzékeltetni azt az ötletességet, amellyel Platón az ideák világát megszerkesztette. Azt azonban érzékeltetheti, hogy Platón rendszerét — minden elméssége és bonyolultsága ellenére — bizonyos bizalmatlansággal kell szemlélünk. Annál is inkább, mert könnyen találunk benne következtetlenségeket, és némely fogalom ragyogó definíciója mellett elég ködösen és ellentmondásosan definiált fogalmakkal is találkozunk benne (például az „ész”, a „lélek”, a „jelenség” esetében). A Platón dialógusaiban szereplő bölcsek beszélgetéseit elolvastva a *Szókratész védelmének* első mondatai jutnak eszünkbe: „... Szónoklataik után nehezen tértem magamhoz. Olyan meggyőzően beszéltek! És mégsem mondtak egy szó igazat sem!”

Platón filozófiájával szorosan összefügg a társadalomról és az államról szóló tanítása. Ezt a görögországi válságból kivezető út javaslataként dolgozta ki. A kiutat sokan a demokrácia fejlesztésében, mások a demokrácia eltávolításában látták; egyesek az „ősök rendszeréhez” való visszatérést, mások a politikai élet „szélesebb körű formáihoz” való átmenetet javasolták:

a „szélesebb körű formák“ szerinti megszűntették volna a görög felaprózottságot. Platón javaslatát vala a legkomplexebb, de a legkonzervatívabb: a rabszolgatartó osztály intellektuális rétegének érdekeiből indult ki, és a visszalépést az ismeretlenbe való lépéssel együtt képzelte el. Ezenkívül az intellektuális elit diktatúráját a néptömegek oly méretű elnyomásával akarta párosítani, hogy tervének megvalósítására — akár csak kísérleti területen is — még a mindenható Dionüsziosz tirannus sem szánta rá magát. A javaslat tehát javaslat maradt, amely gyönyörű és csábító néven vonult be a történelembe: mint az „eszményi állam“ tervezete.

A Platón konstruálta államnak — amely „ott van az égen annak, aki látni akarja és szerinte akar élni“ — biztosítania kellett volna lakói számára az „erényes és boldog életet“, s „a köz- és magánélet igazságosságát“ kellett volna uralomra juttatnia. Az állam lakóit kölcsönös barátság fűzte volna egymáshoz, s minden társadalmi csoportnak pontosan meghatározott társadalmi funkciót kellett volna teljesítenie. Platón az eszményi társadalom tagjait három csoportra osztotta: az uralkodókra — akiket a legbölcsebb emberek, azaz a filozófusok közül választanának —, az örökre — akik fegyverrel védelmeznék az államot —, és a termelőkre, azaz a földművesekre, iparosokra, kereskedőkre, tengerészekre stb., akik külön hivatalnokok felügyelete alatt termelnének és gondoskodnának a szükségletekről. Az uralkodók feladata az igazság érvényesítése és tökéletesítése lenne; sem vagyonuk, sem pedig családjuk nem volna, közösségben gondtalanul élnének. Az örök állandóan gyakorlatoznának, és beavatkoznának mindenütt, ahol beavatkozásukra szükség lenne; nekik sem volna vagyonuk és családjuk, de a nők egy csoportja rendelkezésükre állna. („Ezek a nők közősek lennének az említett férfiak számára, és egy férfival külön egyikük sem élhetne; a gyerekek is közősek lennének, és sem a szülő nem ismerné gyermekét, sem a gyermek szülőjét.“) A termelők tizenhárom csoportba tömörülnének, vagyonuk és családjuk is lenne, életmódjukat hivatalnokok írnák elő, és az ő kötelességük lenne magukat, az öröket és az uralkodókat eltartani; nemcsak maguk dolgoznának, hanem rabszolgák is segítenének nekik; rabszolgákra ugyanis szüksége volna ennek az államnak is. Az uralkodók erénye a bölcsesség, az örök erénye a becsületesség, a termelők erénye pedig az engedelmesség és a lelkiismeretesség lenne; ezenkívül mindannyian tisztelnék az isteneket. Az állam szerint így festett volna Platón ideális rabszolgatartó állama; a *Törvények* szerint kevésbé szigorú rendszerű, de lényegében ugyanilyen lett volna.

A kérdés az, kinek felelt volna meg Platón „eszményi állama“. A rabszolgáknak biztosan nem, erről beszélni is fölösleges. A termelőket csupán a személyi szabadság különböztette volna meg a rabszolgáktól, szabadságuk azonban formális szabadság lett volna, hiszen politikai jogaik nem lettek volna, és a hivatalnokoknak való alárendeltség folytán a spártai heilóták szintje alá kényszerítették volna őket. Az örök rosszabb helyzetbe kerültek volna, mint például a spártai katonák, akik részt vehettek a népgyűléseken, és családot alapíthattak. Úgy tetszik, ez a rendszer egyedül az uralkodó filozófusoknak kedvezett. A valóságban azonban nekik sem, mivel elvesztették volna bölcselkedési szabadságukat — amint ezt Platón is feltételezi. („Kényszeríteni fogjuk őket, hogy gondoskodjanak a többiekéről, és örködjenek felettük“ — írja.) Talán csak a szabad emberek egy kis csoportját nem korlátozta volna ez az állam: a költőket, de azokat is csak azért nem, mert ők ebbe az államba nem léphettek volna be... Hogy mi módon keletkezhetne egy ilyen állam, Platón nem árulta el; valószínűleg rendeletek segítségével, amint ezt Dionüsziosznál szerette volna elérni, vagy „szerencsével támogatott sajátos intézkedések útján, melyeknek során az igazi filozófusok kerülnének hatalomra“. Platón találmánya — ha egyáltalán megvalósulhatott volna — elképzelhetetlen degradációt jelentett volna a görögök számára: megfosztotta volna őket demokratikus jogaiktól és lehetőségeiktől, alárendelte volna őket egy ellenőrizhetetlen és felelősséggel senkinek sem tartozó hatalomnak, a polgárokat filozófáló despoták alattvalóivá változtatta volna. Az „ideális állam“ tulajdonképpen a haladó politikai hagyományok tagadása s azok orientális hagyományokkal való helyettesítése volt. Marx a *Tökében* úgy jellemezte Platón államát, mint „az egyiptomi kasztrendszer athéni idealizálását“.

De bármilyen negatívan ételjük is Platón politikai tanait, nem szabad elfelejtenünk: Az állam és a *Törvények* a társadalmi rendszer és az államforma átfogó — és elméletileg alátámasztott — tervezetere tett első kísérlet. Mondhatjuk, hogy Platón elmélete már a maga idejében reakciós és téves volt; de gondolkodásra és bírálatra, a tarthatatlan tézisek áthidalására és jobb alternatívák keresésére ösztönzött. Hatása Cicero *A köztársaságról*, Szent Ágoston *Az Isten országáról*, Morus *Utópia*, Bacon *Új Atlantisz*, Campanella *Napállam* című műveiben is megnyilvánul. S az utópista szocialisták — Morelly és Mably, Ch. Fourier és E. Cabet — műveiben, R. Owen *Új erkölcsös világában* és más könyvekben, amelyek kellő átértékelés után a „marxizmus három forrásának“ egyikévé lettek.

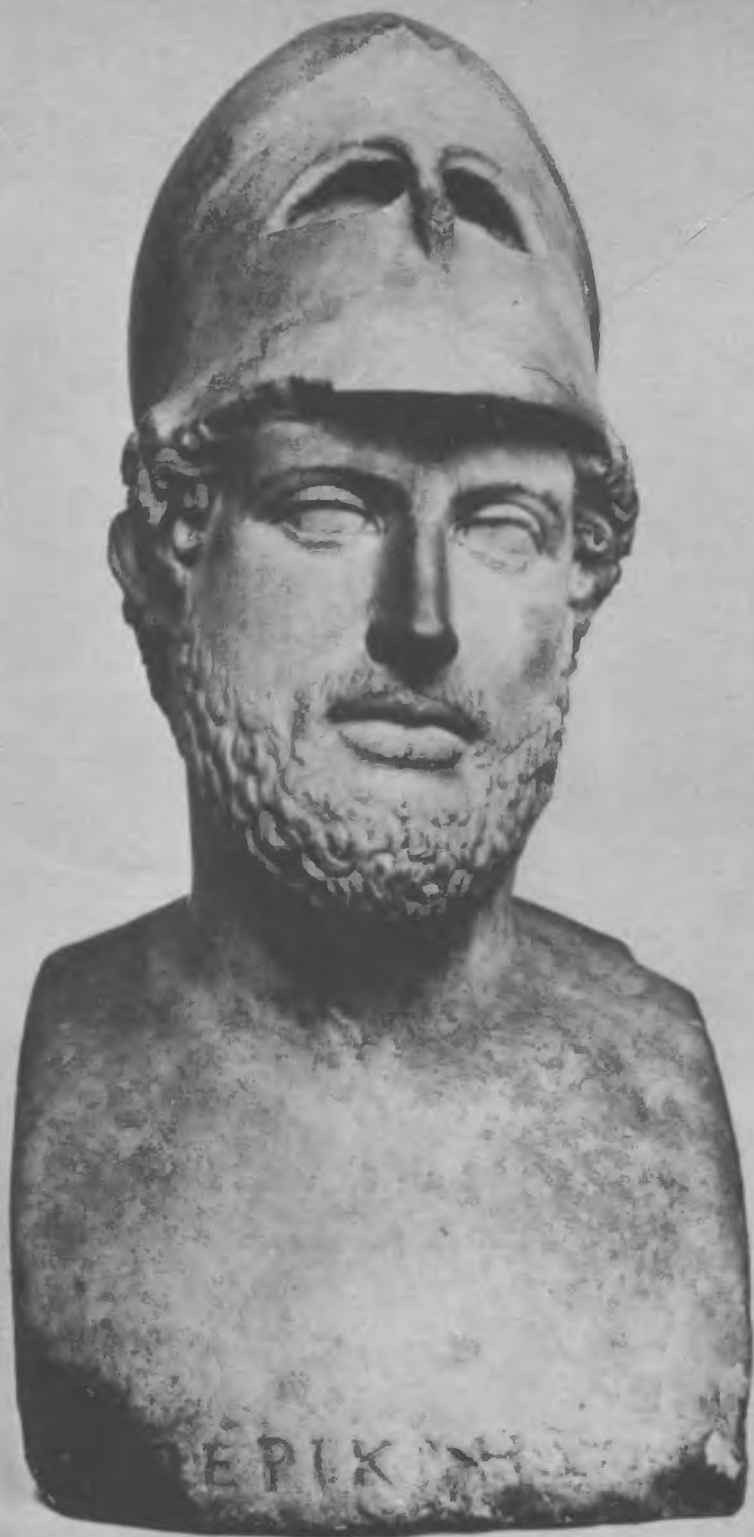
Platón filozófiájáról elmondhatjuk, hogy — bár a materializmus álláspontjáról nézve elutasítjuk — elismerjük történelmi jelentőségét. Platón filozófiai rendszere az idealista filozófia első ismert egységes rendszere, az idealista filozófia alapköve és — máig is — legfontosabb forrása. Az antik Görögország azon alkotásai közé tartozik, amelyek nélkül elképzelhetetlen volna Európa és a világ kultúrája. Ezen még az a tény sem változtat, hogy a materialista filozófusok — akik Platónnal hadakoztak, s akikkel Platón hadakozott — kétségtelenül nagyobb és értékeesebb művel járultak hozzá az emberiség haladásához.

Platón Akadémiája egészen i. sz. 529-ig, tehát 916 éven át fennállt; Justinianus császár záratta be. Első hallgatói még az akkor épített Parthenont csodálhatták, az utolsók már a Hagia Szophiát is láthatták. Egyetlen más iskola sem működött ilyen hosszú ideig, s egyetlen más iskoláról sem neveztek el annyi tudományos intézetet. Az iskola helyén ma is ott állnak Akadémós hellenisztikus kori házának maradványai és egy archaikus szentély romjai... Az oda vezető utcát véletlenül Platón utcának hívják.

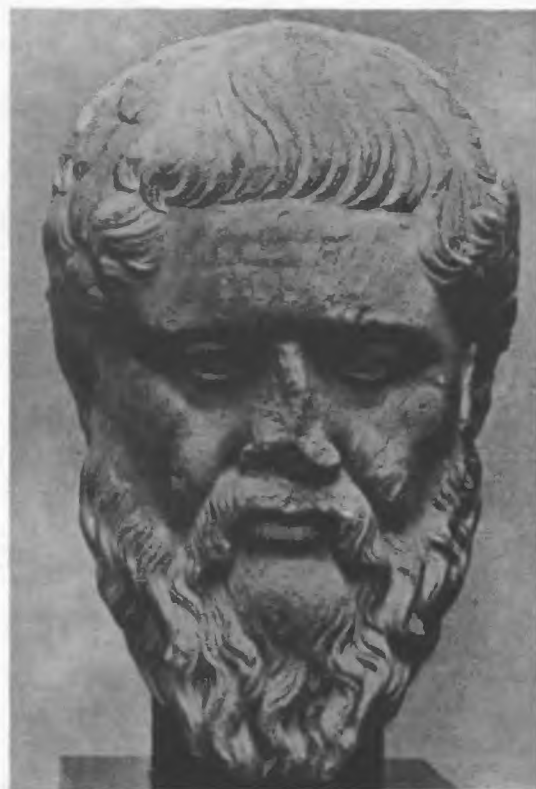
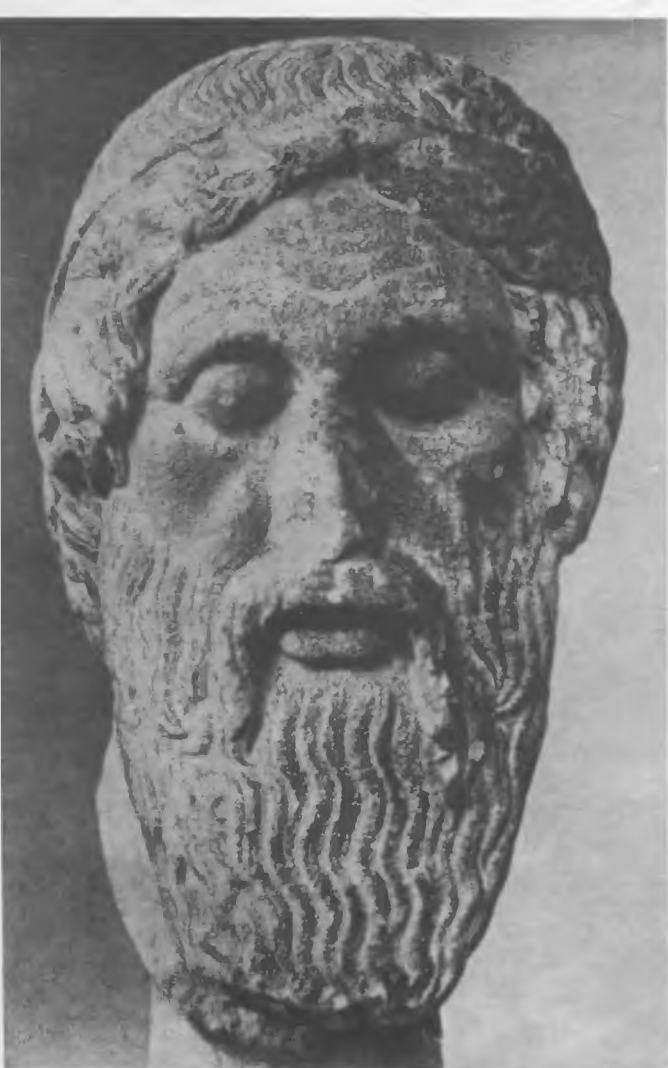
Diogenész Laertiosz szerint Szókratésznek hét olyan tanítványa volt, aki beírta nevét a filozófia történetébe. Platónnak már háromszor hét volt: többek között a sztageiroszi Arisztotelész, a khalke-doni Xenokratész, az athéni Szpeuszipposz (aki Platón után az Akadémia élére került), továbbá két nőtanítványa, a mantineiai Lasztheneia és a phleiuszi Axiotheia. A két nagy filozófusnak azonban nemcsak tanítványa, filozófiai ellenfele is sok volt. Ellenfeleik közé tartoztak az összes materialisták és néhány idealista. Platónnak sokszor még saját tanítványai is — Arisztotelésszel kezdve — ellenfelei voltak. A szofisták szintén ellenfelei táborát gyarapították.

A szofistákról — a rétorokkal kapcsolatban — már beszéltünk; a rétorokhoz ugyanis nagyon közel álltak. De a filozófusok is sokban hasonlítottak, s néha csak a szokás hatalma és a hagyomány indít bennünket arra, hogy a filozófusoktól megkülönböztessük őket. A *szophisztész* szó eredetileg „bölcset“, „tanult embert“, „mestert“ jelentett (még „fazekasmestert“ vagy „a költői művészet mesterét“ is, hiszen a jó vers vagy a szép váza alkotóját a görögök ugyanannyira értékelték, mint, mondjuk, egy bölcs mondás kitalálóját). Azokat az embereket, akik csupán a bölcsesség iránti szeretetből foglalkoztak a bölcsességgel, az i. e. VI. és V. század fordulóján filozófusoknak kezdték nevezni, szofistáknak viszont azokat nevezték, akik a tudománnyal nem szeretetből foglalkoztak, hanem kereseti forrást láttak benne. Az i. e. V. század közepe táján a szofista már a tanítót, a gyakorlati életben nélkülözhetetlen ismeretek terjesztőjét jelentette. A bölcsesség és a tudomány fejlesztésével a szofisták a filozófusokhoz, az oktatás gyakorlásával pedig a rétorokhoz tartoztak. De mindkét csoporthoz csak részben: általában jobban érdeklődtek a közügyek iránt, mint a filozófusok, és nagyobb súlyt helyeztek tanítványaik politikai nevelésére, mint a rétorok. A határok itt természetesen elmosódtak, s például Gorgiaszt a szofisták és a rétorok közé is besorolták, Protagorasz pedig a filozófusok és a szofisták közé is. Platón szerint „a szofista és a rétor ugyanaz, vagy egymáshoz nagyon közeli valami“, Philostratosz szerint a szofista „filozófáló rétor“. Az i. e. V. század végén a szofista szó új jelentést kapott. Az életre való felkészítés keretében a szofisták arra tanították hallgatóikat, hogy meg tudják védeni saját nézeteiket, és ki tudják forgatni ellenfeleik érveit; s ezt a vitagyakorlatot már csak egy lépés választotta el attól a készségtől, hogy bármilyen nézetet meg tudjanak védeni vagy ki tudjanak forgatni: szónoki fogások vagy akár logikai hazugságok felhasználásával is. Számos szofista ezt túlzásba vitte, s nemcsak „a szócsata mestere“, hanem ügyszólván a „csalás tanítója“ lett. A szofista név szégyenteljessé vált, s ez a szégyen minden szofistát egyaránt sújtott, bár sokukat jogtalanul. Ma sem hízog, ha valakit szofistának, érvelését pedig szofisztikának nevezzük.

A szofisták sokoldalú férfiak voltak, „minden tudománnyal és művészettel“ foglalkoztak, mindenekelőtt mint hivatásos tanítók és ismeret-népszerűsítők, gyakran mint önálló kutatók. Hallgatóiknak széles körű általános műveltséget nyújtottak, és főleg a demokratikus poliszokban tevékenykedtek, ahol a társadalmi elismerés mindenekelőtt az ismeretektől és a képességektől, nem pedig a származástól vagy a katonai rátermettségtől függött. Iskolákat ugyan alapítottak, de „iskolát“ — „eszmeileg egységes tanítás“ értelemben — nem hoztak létre; világnézetük és tanításuk is különbözött, s főleg versenytársaik voltak egymásnak. Nézeteikről és tanaikról nem alkothatunk mindig pontos képet, mert közzétett írásaikból csupán részletek maradtak ránk. Elég sokat tudunk meg róluk például Platónról, aki azért idézte őket, hogy polemizáljon velük. Platón bizonyára el is ferdítette némely mondasukat, hiszen ideológiai ellenfeleivel szemben egyáltalán nem volt tapintatos. Az Arisztotelész (*Rétorika*), a Szextosz Empeirikosz, a Diogenész Laertiosz és

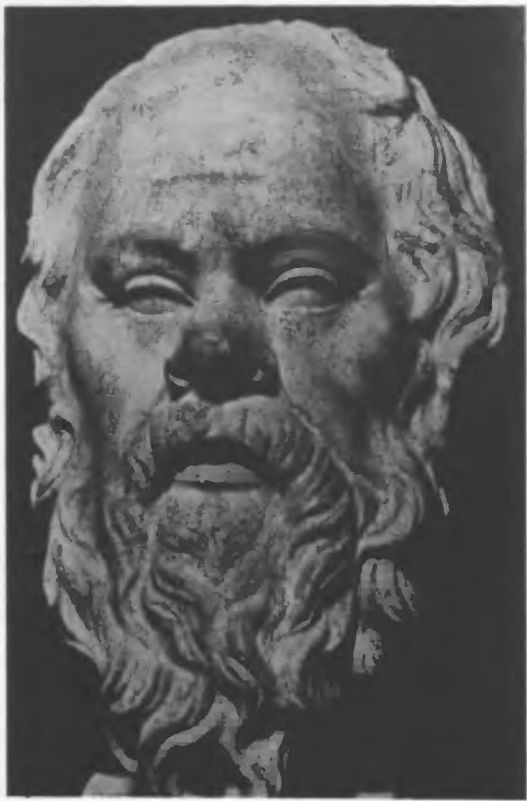
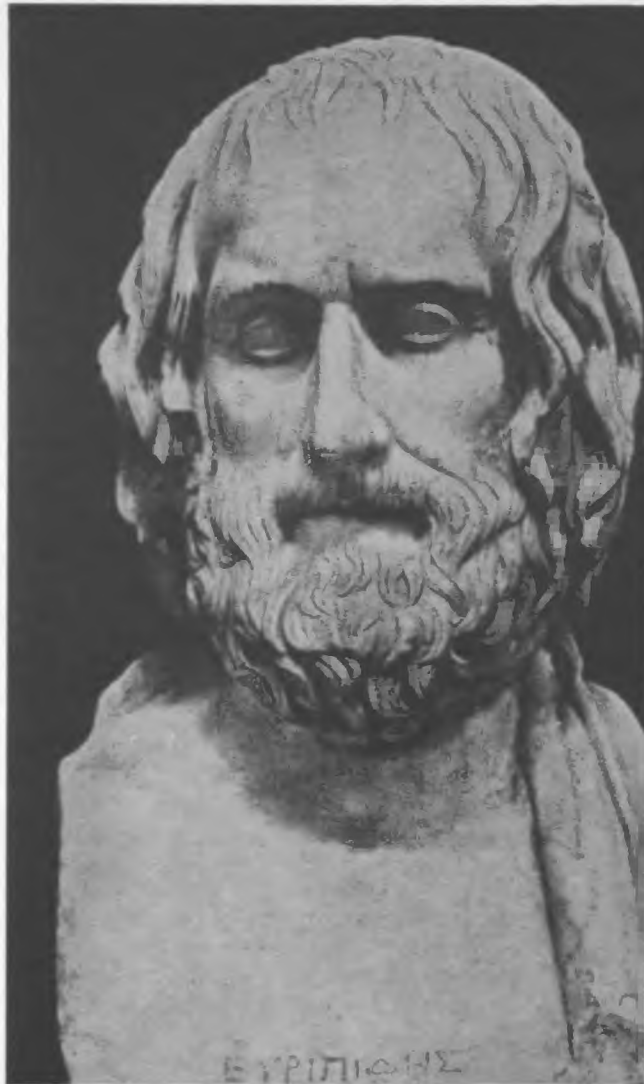
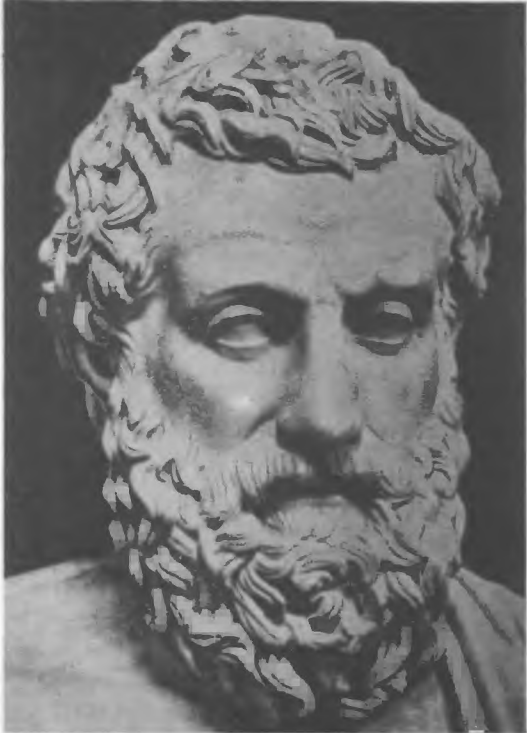
Periklész. Krészilaszképzőművészeti alkotásának (kb. i. e. 430) római másolata (London, British Museum)

Homérosz. Az argosi Dionüsziosz i. e. 460 körül készült bronzszobrának római márványmásolata (München, Glyptothek)

Szophoklész. Eredeti görög bronzszobor az i. e. II. századból, valószínűleg régebbi minta alapján készült (London, British Museum)

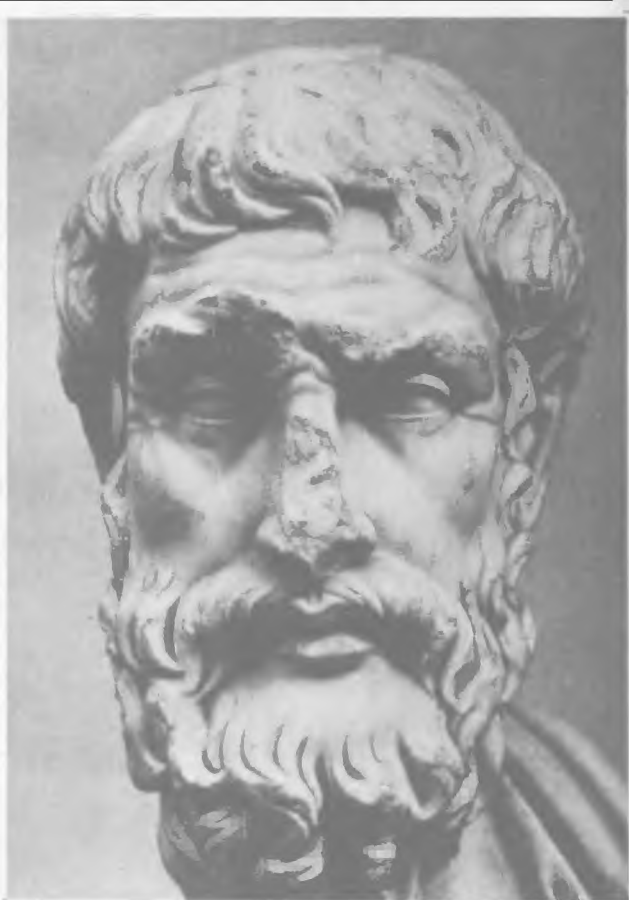
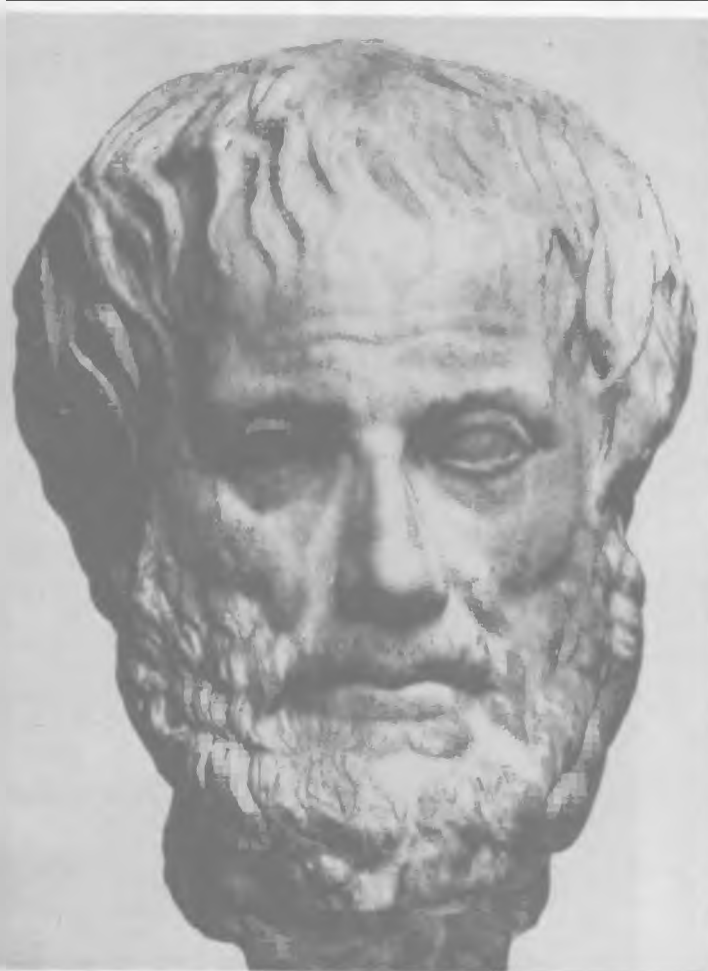
Platón. Az eredeti bronzszobrot, amelyről ez a márványkópia készült Szilanión készítette az Akadémia számára az i. e. IV. század második felének elején (egy svájci magángyűjteményben)

Aiszkhülosz. Az athéni Dionüszosz Színház számára készült bronzszobor (kb. i. e. 327) márványmásolata (Róma, Lateráni Múzeum)

Szókratész. Egy i. e. IV. század végi bronzszobor római kópiája, talán Lüszipposz Athén számára készített szobrának „visszhangja” (Róma, Nemzeti Múzeum)

Euripidész. Egy i. e. IV. század végi — talán Lüszipposz iskolájában készült — bronzszobor márványmásolata (Nápoly, Nemzeti Múzeum)

Arisztotelész. A másolat bronz eredetije az i. e. IV. század második felében készült; talán Lüszipposz vagy a köréhez tartozó művészek egyike alkotta (Bécs, Művészettörténeti Múzeum)

Epikurosz. Egy — kb. az i. e. III. század közepén készült — athéni bronzszobor római másolata (New York, Metropolitan Museum)

Nagy Sándor az isszoszi csatában. Egy pompeji mozaik részlete (kb. i. e. 150); a mozaik valószínűleg az eretiai Philoxenosznak kb. 1 e. 317-ben festett azonos című képe alapján készült (Nápoly, Nemzeti Múzeum)

Diszkobolosz. Mürön bronzszobra (i. e. 465—460) római másolatának torzója; már az ókorban is többféleképpen próbálták „kiegészíteni” (Róma, Nemzeti Múzeum)

Vízhordók. Relief a Parthenon északi — Panathénaia-felvonulást ábrázoló — frízéről. Pheidiasz „márványszimfóniájának” egy része

Dorüphorosz. Polükleitosz bronzszobrának (i. e. 450—440) római másolata. A test súlya eredetileg a jobb lábra nehezedett; a fa a másolótól származó kiegészítés (Nápoly, Nemzeti Múzeum)

Kritiasz Ephebosza. Az i. e. 490—480-as években készült márványszobrot az Akropolisz romjai közt találták (Athén, Akropoliszi Múzeum)

Amazon. Pheidiasz bronzszobrának római másolata; az eredeti i. e. 430 körül készült az epheszoszi Artemisz-templom számára. (Tivoli, a Hadrianus-villa Múzeuma)

A méloszi Aphrodité. Ismeretlen görög művész márványszobra ; i. e. 100 körül készült (Párizs, Louvre)

Hermész a gyermek Dionüszossal. Praxitélész eredeti márványszobra az i. e. 340 körüli időkből; 1877-ben fedezték fel Héra istennő olümpiai templomában (Olümpia, Múzeum)

Belvederei Apollón. Egy Leokharésznek tulajdonított görög szobor (kb. az i. e. IV. század második felének elején készült) római másolata. Az újkori kiegészítéseket már eltávolították róla (Vatikáni Múzeum)

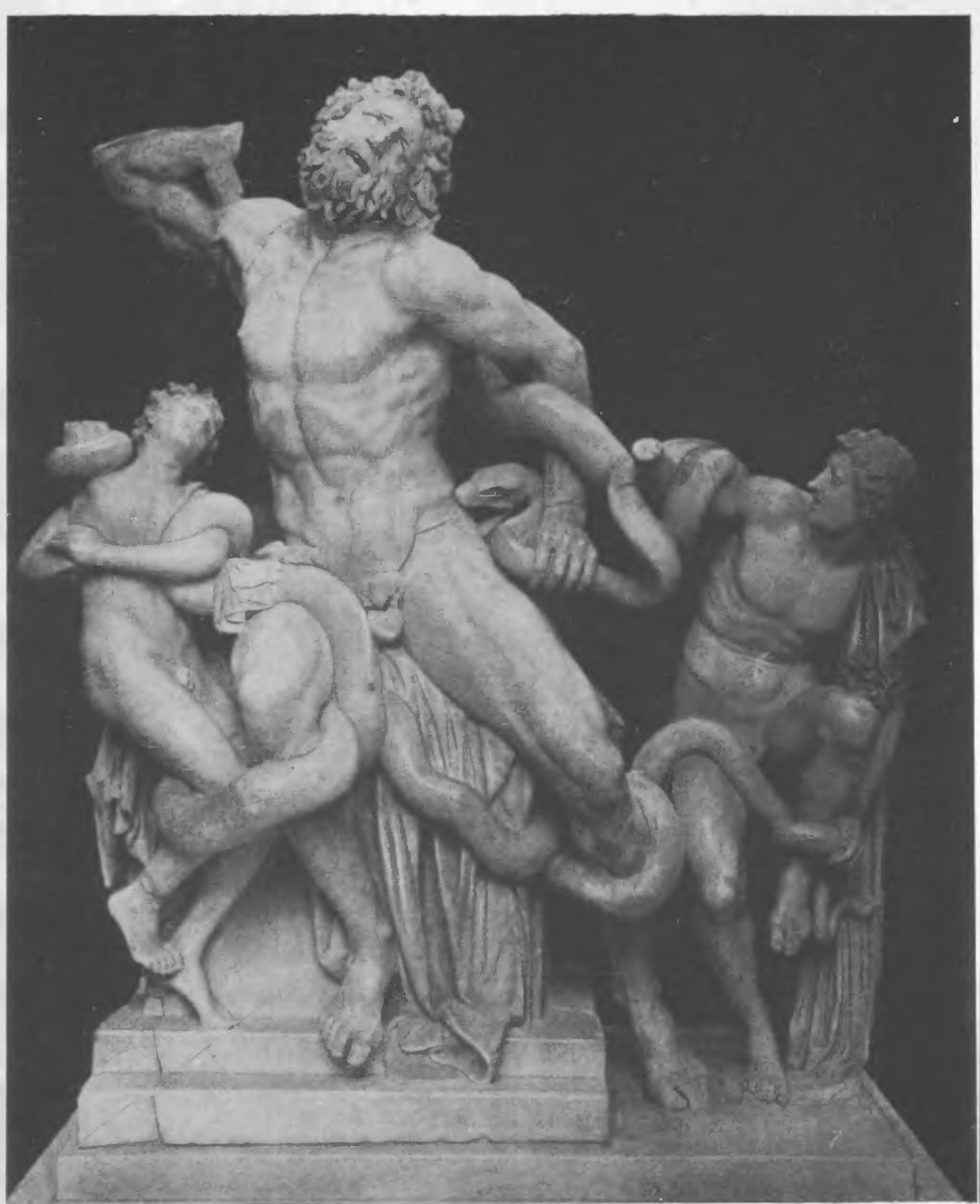

A gallus megöli a feleségét. Pergamoni művészek márványszobra az i. e. 220—200-as évekből. A férfi bal keze és a nő jobb keze részben újkori kiegészítés (Róma, Nemzeti Múzeum)

Faun Barberini. Pihenő szatürosz görög márványszobra. Ismeretlen művész készítette az i. e. III. század végén. A bal kéz egy része G. L. Bernini kiegészítése (München, Glyptothek)

A szamothrakéi Niké. Ismeretlen görög művész márványszobra; kb. az i. e. II. század elején készült (Párizs, Louvre)

Laokoön. Agészandrosz, Polüdórosz és Athénodórosz rhodoszi szobrászok márvány szoborcsoportja kb. az i. e. 1. század közepéről. Az újkori „kiegészítéseket” már eltávolították róla (Vatikáni Múzeum)

a Philosztratosz (i.sz. III. század, *A szofisták életrajzai*) idézte kijelentéseikre inkább támaszkodhadtunk.

A történészek általában „idősebbekre” és „fiatalabbakra” osztják a szofistákat. Az idősebbek közé Protagorasz, Gorgiaszt, Prodikoszt és Antiphónt, a fiatalabbak közé pedig ezek tanítványait sorolják. Ez a felosztás bizonyos szempontból helyes, hiszen összhangban van a görög társadalmi fejlődés kronológiájával. De az az állítás, hogy az idősebb szofisták konzervatívak, a fiatalabbak radikálisak, a legfiatalabbak pedig lelkiismeretlen csalók voltak, helytelen. A szofisták közti választóvonalat leghelyesebb aszerint megvonnunk, hogy a rabszolgatartó arisztokrácia vagy pedig a demokrácia szolgálatában álltak-e. Vagy aszerint — noha ez az információk szegénysége miatt nem könnyű —, hogy materialisták voltak-e, vagy pedig idealisták.

A szofisták legjelentősebb képviselője valószínűleg az abdéri Protagorasz (kb. i.e. 481–411) volt. Ifjúkorában fahordással tartotta el magát, később Démokritosz tanítványa lett, végül filozófiai iskolát alapított Athénban: ezzel az iskolával nemcsak megbecsülést, hanem vagyont is szerzett magának. Periklész barátja és tanácsadója lett; Periklész őt bízta meg az elpusztított Szübarisz helyén fölépült Thuria város törvényeinek megalkotásával (Thuriát i. e. 433-ban alapították). Szextosz Empeirikosz szerint azt tanította, hogy „minden dolog oka az anyagban van”, tehát a materialista táborhoz csatlakozott; Diogenész Laertiosz szerint ő jelentette ki először, hogy „minden dologról kétféle, egymással ellenkező nézet lehetséges”, tehát joggal tartják a filozófiai relativizmus atyjának. Következetesen a tudomány és a haladás pártján állt: „Minden emberi tevékenységben a bölcsesség és a tudás az első; ... a civilizált társadalom legrosszabb jelenségét is előnyben kell részesítenünk a vadembereknel található legjobb jelenséggel szemben.” Tizenkét könyvet írt, egyebek között *A szócsata művészetéről*, *Az ökölvívásról* és *A tudományokról* címűt. Utolsó könyve — *Az istenekről* — miatt az athéni areiopagosz istentagadás miatt száműzte, mivel a könyvet a következő szavakkal kezdte: „Az istenekről nem tudhatom azt sem, hogy vannak, azt sem, hogy nincsenek; mert sok minden van, ami ennek tudását megakadályozza: különösen a dolog homályos volta és az emberélet rövidsége.” Kortársai és az utókor emlékezetébe egy híres — sokat idézett — mondás szerzőjeként írta be a nevét: „Minden dolog mértéke az ember.”

Protagorasznak ez a mondása egész terjedelmében a következőképpen hangzik: „Minden dolog mértéke az ember; a létező dolgok létezésének és a nem létezők nem létezésének.” Mivel rendszerint csak az első felét idézik, a legellentmondásosabb és legfurcsább magyarázatok tárgyává lett. Már Plátón is kiforgatta, és azt állította, hogy ugyanúgy azt is mondhatnánk: a dolgok mértéke akármelyik állat; azt is megértette, hogy Protagorasz ezzel tulajdonképpen az istenek fölé helyezte az embert, s ezért mondását szigorúan elítélte. A későbbi kommentátorok még tovább mentek, úgy facsarva a szót, hogy — ha minden dolog mértéke az ember — „a cél szentesíti az eszközt, és a jog akkor is az erősebb, ügyesebb oldalán áll, ha az a legnagyobb aljasságot követi el”. Protagorasz azonban lényegében azt az idealista állítást akarta tagadni, hogy „minden dolog mértéke az isten”, amelyet Plátón *Törvények* című könyvében is megtalálunk. Ezenkívül el akarta utasítani azt a szókratészi—platóni nézetet, hogy a jogot az igazságosság örök és változatlan ideájából kell levezetni, nem pedig az emberi szükségletekből, amelyekből jómaga a Thuria számára készített törvények alkotásakor kiindult. A legjobb abban a formában elolvasni ezt a mondást, ahogyan ránk maradt: ne tegyünk hozzá semmit, és ne vegyünk el belőle semmit. Akkor nem lesz vita tárgya, hogy a „bestialitást igazolja”-e, mint azt némelyek állítják, vagy pedig az emberséget fejezi-e ki.

Protagorasz kortársát, a leontini Gorgiaszt a szónokok között már említettük. Eredetileg állítólag a filozófiának akarta szentelni életét, de meggyőződött „az emberi értelem gyöngeségéről”, s ezért feladta tervét, és azzal foglalkozott, amit ő maga a „szó erejének” nevezett. A szofisták között a szélsőséges szkepticizmust képviselte: „Semmi sem létezik — mondta *Pseudo-Arisztotelész* szerint —, s ha létezne is, nem volna megismerhető, s ha megismerhető volna is, nem volna közölhető és megmagyarázható.” Ezt a háromszoros ellentmondást olyan meggyőzően bizonyította, hogy még ma is van mit tennünk, hogy ne higgyünk neki. Tanítványai már nem tudták felülmúlni; egyikük, Agathón, csupán annyit mondott: „Nagyon valószínű, hogy sok valószínűtlen létezik.” A mondásaikkal foglalkozó irodalom elég terjedelmes; egyes kutatók csupán szónoki paradoxonoknak, mások az eleai filozófiai tanok nevetségessé tételének, megint mások az ateizmus kifejezésre juttatásának tartják mondásaikat. A keoszi Prodikosztól az ateista kijelentések egész sorát ismerjük; ezek szerint az istenek a hasznos dolgok és a jelentős emberek istenítése útján keletkeztek. A vallás eredetét még az a férfiú is a titkon elkövetett vétkek miatt érzett rettegésben látta, akinek neve sem

a szofistáknak, sem pedig az ateistáknak nem vált becsületükre: a harmink zsarnok vezére, Kritiasz. A régebbi szofisták az államról és a törvényekről is számos új gondolatot fogalmaztak meg. Az éliszi Hippiasz — Protagorasztól eltérően — a törvényt „az emberek zsarnokának” nevezte, „amely számos dolgot erőszakosan, a természettel ellentétesen rendezett el”. „Az igazság az, ami hasznos” — mondta Platón szerint Thraszümakhosz. Állítólag azt is elismerte, hogy ehhez az állításhoz még hozzá kell tenni: „persze az erősebb számára”. Kalliklész — akit csak Platón műveiből ismerünk — állítólag kijelentette: „A jog az erő... a legnagyobb hatalom, amely összhangban van a természettel.” A törvényeket szerinte „a gyöngébbek hozták létre a természet ellen”, hogy korlátozzák az erősebbet, „mielőtt az mindannyiukat összezúzná”. „A törvények kíváncsiak csináltak, míg a természet kíváncsiak a belső szükségyszerűséget tartalmazták” — írta Antiphón rhamnüszi szofista. Ugyanennél az Antiphónnál találkozunk — talán először — az emberek természetes egyenlőségének a tézisével: „Természetünknel fogva mindannyian egyformák vagyunk, barbárok és hellének egyaránt.” Nagy és jelentős mondat ez, amelyet már sohasem lehetett visszavonni. Egy ifjabb szofista, Alkidamasz — Arisztotelész szerint — úgy tette pontosabbá Antiphón kijelentését, hogy a rabszolgákra is kiterjesztették: „Az isten minden embert szabadnak teremtett, a természet senkit sem tett rabszolgává.”

A híres, gyakran idézett szofisták mondásain kívül néhány további idézetet is ismerünk: szerzőik azonban névtelenségbe burkolóznak. Ezek a szerzők jórészt a szofisták ifjabb nemzedékéhez tartoztak, és főleg az erkölcsi értékek relativitásának kérdésével foglalkoztak. Egyikük — a *Kétféle beszédben* — a következőket írja: „Thesszáliában akkor tekintélyes a férfi, ha lovakat és öszvéreket szelidít, s megöli és megsüti a bikát; Szicíliában mindez a rabszolgák dolga. A makedónok dicséretre méltónak tartják, hogy a lányok házasságkötésük előtt sok férfival érintkezzenek; a házasságkötés után már szégyen ugyanaz. A lüdiai lányok áruba bocsátják testüket, s ha már elég pénzt kerestek, férjhez mennek.” Ezek az egyszerű megállapítások hatásos idealizmus elleni támadásoknak bizonyultak: miféle „örök ideái” lehetnek az erkölcsnek, az erénynek stb., ha minden országban másak? Új kérdések vetődtek fel, amelyek új válaszokat kívántak. Azok, akik ezekkel a dolgokkal foglalkoztak, bizonyára nem csupán „tudóskodó elődsiek” voltak, akik csak „pénzt akartak kihúzni tanítványaik zsebéből”. Bár kevés mondásukat ismerjük — ezek azonban tömörek és ellentmondásosak —, egy pillanatilag sem kételkedhetünk abban, hogy megállapításaik az emberi gondolkodást előrelendíteni akaró igyekezet termékei.

Érthető, hogy a görög lakosság konzervatív rétegeiből méltatlankodást váltottak ki a szofisták kijelentései. Nemcsak az idealista filozófusok és az arisztokrata politikusok, hanem a becsületes egyszerű emberek is szemükre vetették, hogy a morális értékek kétségbevonásával „megbontják az ősök szokásait”, hogy „újításaikkal viszályt visznek a községbe”, és hogy a szónoki szenvedély tanításakor hazudni és csalni tanítanak, tehát „megrontják az ifjúságot”. Számos szofistának joggal vetették szemére, hogy „nem tiszteli az isteneket”, és hogy „istentagadó”. A méltatlankodás fokozatosan ellenszenvvé fajult, az ellenszenv pedig széles tömegeket ragadott magával; a szofistákat üldözni kezdték: törvényes úton, de néha törvénytelenül is. Gyakran a híres iskolák tulajdonosai sem menekültek meg a büntetőjogi eljárásoktól. Annál hamarabb áldozatul estek az üldöztetéseknek a vándortanítók, akik a szofisztika legvulgárisabb változatát adták elő a tereken — egy zacskó babért. Rendszerint szigorúan büntették őket: a nem polgárokat kiutasították a községből, a polgárokat száműzték. Szókratészt pedig — noha tragikus tévedés következtében — halálra ítélték.

Szókratész halála ítélete a legnagyobb szerencsétlenség, amelyet — ámbár csak részben és közvetett módon voltak az okozói — a szofisták számlájára írhatunk. Egyébként ők sem vétettek többet a társadalom ellen, mint a filozófusok vagy a rétorok, akik között ugyancsak akadtak gyanús elemek. Sőt a szofisták első nemzedéke jelentős szerepet játszott. Képviselői befolyásolták a filozófusok gondolkodását és az államférfiak politikai gyakorlatát, az addig mellőzött jogi kérdésekre irányították a figyelmet, feldolgozták a szaktudományok (egyebek között a nyelvészet) számos problémáját, és felújították a természettudományos kutatást. Kezdeményezésük visszatükröződött a közelet legkülönbözőbb területein. Igaz, nem mindig pozitívan, de — legalábbis a peloponnészoszi háborúig — csak kivételes esetekben negatívan.

Mikor a szofista mozgalom a tulajdon ellentmondásai zűrzavarában elenyészett, már nem volt kár érte. Fejlődésének utolsó fázisában azonban még egy tanulságot mutatott a jövőnek: megmutatta, hova vezethet a vulgarizáció. Történelmi küldetését persze már előbb teljesítette. Új fejezetet nyitott az emberi gondolkodás történetében, és a filozófiát merész kijelentésekkel gazdagította,

amelyek egyébként biztosan hiányoznának belőle. Vénen még az sem változtat, hogy számos kortársuk kedvetlenül hallgatta, számos későbbi gondolkodó pedig rosszindulatúan magyarázta őket.

Mint tudjuk, a Platon előtti időkből származó görög tudományos művek szinte egytől egyig elkallódtak. Csupán apró részleteket, idézeteket, későbbi feljegyzéseket ismerünk belőlük, ezek azonban jól dokumentálják azt az óriási erőfeszítést, és azokat az egyedi eredményeket, amelyek a görögöket a világ tudományos haladásának az élére juttatták. Csupán egyetlen, már korábban Egyiptomban és Babilóniában is művelt tudomány érzi kevésbé ezt a veszteséget: az orvostudomány.

Ránk maradt egy orvostudományi antológia, amelyet az i. e. III. században régebbi művekből állítottak össze a alexandriai Muszeion tudósai: a művek szerzőjének sokáig a Kósz szigeti híres orvost, Hippokratészt (i. e. 460—377) tartották. A gyűjtemény összesen 52 írást tartalmaz: a legrégebbiek az i. e. V. század elejéről valók. Semmi kétség, hogy nem egy szerzőtől, hanem különféle orvosi iskolák képviselőitől származnak; a művek nemcsak koncepciójukban, hanem tudományos és irodalmi színvonalukban is eltérnek egymástól. Az i. sz. II. században már Galénosz, a híres pergamoni orvos is megkísérelte különválogatni Hippokratész műveit a többbitől; Galénosz csak tizenegyet ismert el eredeti Hippokratész-műnek (ma legfeljebb hatot ismerünk el). De bárki volt is a szerzőjük, a klasszikus Görögország orvostudományának állapotáról és fejlődéséről ezek a legjelentősebb dokumentumok. A gyűjtemény egyszersmind a görög orvostudomány vívmányairól is tanúskodik. A görög orvostudományról ugyanis évszázadokon át azt tartották, hogy az egyiptomi és a babilóniai orvostudomány mellett csupán másodlagos volt. A ránk maradt antológia egyes fejezetei az ókori tudományos irodalom legértékesebb alkotásai közé tartoznak.

A *Hippokratészi gyűjtemény* előtti görög orvostudományról aránylag keveset tudunk. A görögök az orvostudományt eredetileg művészetnek (*tekhné*) tartották, amellyel — szerintük — főleg az istenek foglalkoztak; főleg Zeusz fiai, Apollón és Hermész, valamint Zeusz lánya, Artemisz volt a mestere. Az orvostudomány önálló istenét aránylag későn alkották meg a görögök; Homérosz megemlíti Aszklépioszt, a kitűnő orvost, Apollón isten és Korónisz nimfa fiát, de Aszklépioszt csak az i. e. VII.—VI. századi források kezdik istenként említeni. A trójai háborúban Aszklépiosz fiai, Makhaon és Podaleiriosz vettek részt orvosként; Homérosz olyan kijelentést tett velük kapcsolatban, amely századokon át fennmaradt: „mert aki orvos, az ér ám annyit, mint sokan együtt“. Az archaikus kor orvosai rendszerint örökölték foglalkozásukat, az apák fiaikra vagy örökbe fogadott tanítványaikra hagyták hivatásukat. Az i. e. VI. század végén Görögországban már „orvosi iskolák“ működtek, s a városokban a katonaoorvosokon kívül „közorvosok“ is tevékenykedtek. Legismertebb orvosi iskolák a dél-itáliai Krotónban, az észak-afrikai Kürénében, Rhodosz és Kósz szigetén, a kisázsiai Knidoszban, majd Epidauroszban keletkeztek; megszaporodva (a szmürnai, epheszosi, pergamoni, alexandriai és más iskolákkal) egészen az antik kor alkonyáig fennálltak. A hírneves görög orvosok sorát a krotóni Démokédész (kb. i. e. 550—483) nyitotta meg: Aiginán és Athénban, később a szamoszi Polükratésznál működött, s miután perzsa fogságba esett, I. Dareiosz személyi orvosa lett; hazatérése után a krotóni iskola élére állt. Démokédész ifjabb kortársa Püthagorasz tanítványa, a krotóni Alkamióon volt, aki állítólag elsőként boncolt állatokat, és felfedezte az idegeket. A harmadik híres régi orvos egy filozófus volt: az akragaszi Empedoklész. Aztán megjelent „a tudományos orvoslás megalapítója“, Hippokratész.

Hippokratész régi orvoscsaládból származott, amely Aszklépiosztól származtatta magát; már apja, Héraklédész is híres orvos volt, s fiai — Thesszalosz és Drakón — ugyancsak orvosok lettek. Hivatását apjától tanulta, görögországi és egyiptomi utazásai során megismerkedett az orvosi gyakorlattal, s miután visszatért Kószra, az ottani iskola vezetője lett. Alapvető elve az volt, hogy „igazodni kell a természethez“; az orvos csak akkor avatkozhat be a szervezetbe, ha a természet maga nem gyógyítja meg; a legkomolyabb beavatkozásnak a sebészi beavatkozást tartotta. A legnagyobb dicsőséget i. e. 429-ben, a dögvész elleni harcával szerezte Athénban: elkülönítette a megfertőzött körzeteket, és tűzzel pusztította el bennük a betegség csiráit, hogy megakadályozza a dögvész terjedését. Az emberi szervezetek sokféleségét a „négy nedv“ (vér, nyálka, fehér epe és fekete epe) kölcsönös keveredésével magyarázta; az ebből eredő négyféle természetről (szangvinikus, flegmatikus, kolerikus és melankolikus) szóló tanítás napjainkig fennmaradt. Biztos, hogy Hippokratész sok mindent nem ismert, és sok mindenben tévedett; az idegeket például nem különböztette meg a véredényektől, az artériákról pedig azt tartotta, hogy levegővel vannak megtöltve. A fontos azonban az volt, amit Hippokratész ismert és amiben nem tévedett: hiszen megtisztelő címét is ennek köszönheti. Számos szakkönyvet írt a sebészetről és a patológiáról,

a csonttörésekről és a ficamokról, a belső betegségekről, a gyógyszerkészítésről stb. Ezenkívül egy nagy tanulmányt *A levegőről, a vizekről és a helyekről*: ebben a klimatikus tényezőknek az emberi egészségre gyakorolt hatásával foglalkozott; a betegségek első ismert osztályozásának és néhány filozófiai műnek is ő volt a szerzője. *Az orvos fő elvei* című írásában a következőket olvashatjuk: „Mindenekelőtt arra kell törekedned, hogy gyógyítsd a beteget. Ha erre többféle lehetőség is nyílik, azt válaszd, amelyik nem csodán alapul. Ebben különbözik a lelkiismeretes és tudományismerő orvos a sarlatántól... A természet a betegség orvosa... Orvosság minden, ami a nemkívánatos állapotot megváltoztatja. Sok esetben jó orvosság, ha semmilyen orvosságot nem írunk elő... Lehetetlen minden beteget meggyógyítani. Minden gyógyítás alapja az, hogy a kellő pillanatban avatkozzunk be... Nemcsak az orvosnak kell megtennie, amit kell, hanem a betegnek, a beteg családjának és a mindent igazgató természetnek is.“ Tőle származik a híres, sokszor idézett mondás is. hogy „az élet rövid, a művészet hosszú“.

Az ókori görög orvostudomány legfigyelemreméltóbb és legfontosabb jellemzője, amely megkülönböztette más ókori népek orvostudományától, racionális jellege volt. Már a homéroszi orvosok is gyógyírokkal, borogatásokkal és italokkal, nem pedig varázslással vagy ráolvasással gyógyítottak. A görög orvos számára — a legősibb kútfők szerint — alapvető jelentőséggel bírt „a tapasztalat és az ész“; a későbbi források még a „természeti adottságot és a műveltséget“ is hangsúlyozzák. Az egyiptomi és a mezopotámiai orvosok nem kis sikereket értek el a csonttörések gyógyításában, a fog és a szem kezelésében, valamint a higiénia és a helyes életmód elveinek meghatározásában; gyógymódjaik azonban ennek ellenére is lényegében irracionálisak voltak. Az ókori Egyiptomban minden betegség okozójának bizonyos természetfölötti erőket tartottak, „férfi vagy női ellenséget, lelket vagy halott személyt“. Az orvosnak tehát mindenekelőtt azt kellett kiderítenie, melyik ellenséges erő okozta a megbetegedést, s ha ez sikerült, a megfelelő bűvölő szöveget vagy ráolvasó formulát kellett használnia, hogy a beteget megszabadítsa az ártó erőtől; a beteg közben feküdt és várakozott. A kígyó- vagy skorpiócsípést, a különféle sebesüléseket ugyanígy gyógyították; úgy tetszik, még a trachomát is; az orvosi papiruszokról számos átkot és ráolvasást (gyakran valóban költőit) ismerünk, hatásos orvosságot viszont nagyon keveset. A babiloni és az asszír orvosoknak ezenkívül — az orvosi beavatkozás előtt — még a csillagokkal vagy az álmokkal is „tanácskoznuk“ kellett. „Általában úgy vélik, hogy a mumifikáció folyamata szükségszerűen megismertette az egyiptomiakat az emberi test anatómiájával — írja S. Saurenón, az óegyiptomi orvostudomány történésze. — A valóságban ez nem így volt, írásaik fantasztikus definíciókkal vannak teli... Az egyiptomi orvostudomány lényegében a mágiaán alapult, s számos gyógymódnak és orvosságnak nem volt semmilyen értéke.“ Ázsia nem görög népeinek gyógyászata — minden részletsikere ellenére — sarlatánságba torkollott; a görög gyógyászat pedig — minden tudománytalan vagy tudomány előtti eleme ellenére —, hála racionális alapjának, tudománnyá fejlődött.

A történészek a görög orvosi ismereteknek rendszerint négy forrását említik. Az elsőnek az aszklépeionokat, azaz Aszklépiosz isten gyógyító berendezésekkel felszerelt szentélyeit tartják, ahol Aszklépiosz papjai gondoskodtak a betegekéről. Ezek a papok iskolázott orvosok voltak, tanácsaikat jóslatok formájában osztogatták, orvosi munkájukban azonban tapasztalataikból indultak ki. Aszklépeionokat egészséges éghajlatú vidékeken, hegyekben és források közelében alapítottak, s kulturális és testnevelési berendezéseket (színházakat, zenetermeket, gimnáziumokat, stadionokat) is építettek melléjük. Az aszklépeionok betegeit komplex módon gyógyították, és külön súlyt helyeztek arra, hogy életmódjával a páciens is segítsen a természetnek helyreállítani a megbomlott egyensúlyt; fürdőket, tornát, diétát, orvosságokat stb. írtak elő, sebészi beavatkozásra csak kivételes esetekben került sor. Az orvosi ismeretek második forrását a gimnáziumok képezték: a gimnáziumok vezetői megismerték az emberi test külső anatómiáját, ismerték az erősítő gyakorlatokat, a masszázs hatását, és rájöttek, hogyan lehet helyreigazítani a ficamokat. Az ismeretek harmadik forrásának általában az egyiptomi és a babilóniai orvosok tapasztalatait tekintik, hiszen az ő írásaikat a görögök rendszeresen tanulmányozták; mai ismereteink fényében azonban az egyiptomi és a babilóniai orvoslás jelentősége kisebbnek látszik, mint korábban feltételezték, s úgy tűnik fel, hogy — főleg a törések és a külső sérülések gyógyításában — a görög katon orvosok legalábbis egy szinten álltak az egyiptomiakkal. Az orvosi ismeretek negyedik forrása a filozófia volt, amely módszeres gondolkodással, pontos meghatározásokkal és a tapasztalatok elméleti általánosításának képességével fegyverezte fel az orvostudományt. Mondhatjuk: éppen a filozófia tette lehetővé, hogy a görög gyógyászat tudományos szintre emelkedjék.

„Aki el akarja sajátítani az orvostudomány alapos ismeretét, annak a következő feltételekre van szüksége: természetjáró való tehetségre, műveltségre, megfelelő környezetre; ifjúkorától tartó felkészülésre, munkakedvre és időre — írta Hippokratész. — Két különböző dolog létezik: a tudomány és az önhittség. A tudomány tudást nyújt, az önhittség tudatlanságot. Be kell tehát... vezetnünk a filozófiát az orvostudományba, az orvostudományt pedig a filozófiába, mert az az orvos, aki egyszersmind filozófus is, egyenlő az istennel. A különbség (az orvostudomány és a filozófia között) nem nagy, mivel a filozófia tulajdonságait az orvostudomány is magába foglalja: az önzetlenséget, a tapintatosságot, a tartózkodást, a méltóságot, a komolyságot, az ítélőképességet, a határozottságot, a jellem tisztaságát, az életben fontos és hasznos dolgok ismeretét, a rossz utalást, a babonától való függetlenséget, az isteni emelkedettséget... Az ideális orvos a filozófus orvos.”

A klasszikus kor görögjei tehát nagy követelményeket támasztottak az orvosokkal szemben. Az orvosi hivatásra való készülődés tíz vagy több évig tartott, s a tananyagnak minden tudományág része volt; a diákokat szigorúan megválogatták. Az ünnepélyes orvosi eskü szövege — szerzőjének Hippokratészt tartják — még ma is morális kódexe a civilizált országok orvosainak: „...A betegeket tudásomhoz és ismereteimhez képest a lehető legjobban fogom gyógyítani. Ha veszély vagy károsodás fenyegeti őket, igyekszem védelmet nyújtani nekik. Senkinek sem adok — még ha kérne is erre — halálos mérget, és ilyen jellegű tanácsot sem. És egyetlen nőnek sem adok olyan orvosságot, amelytől elvesztené magzatát. Minden házba, ahová orvosként lépek, csak a betegek érdekében, gyógyítás céljából teszem be a lábam. Minden igazságtalanságtól és minden szégyenletes dologtól távol tartom magamat... Amit gyógyítás közben látok vagy hallok, vagy a gyógyítással kapcsolatban megtudok, arról hallgatni fogok, és titoknak fogom tartani, ha annak nem szükségessé nyilvánosságra kerülnie.”

Orvosi tevékenységükben a görög orvosokat csupán esküjük kötötte; senki nem akadályozta meg, hogy saját belátásuk szerint, az elismert tekintélyektől függetlenül gyógyítsanak, semmiféle előírás nem létezett számukra, és sikertelen gyógyítás esetén sem büntették őket. Hippokratész kósi iskolája a beteg életének komplex megfigyelésére helyezte a hangsúlyt, s főleg a helyes életmódra és a diétára támaszkodott. A knidoszi orvosi iskola főleg növényi eredetű készítményekkel gyógyított, később — a keoszi Praxagorász hatására — az anatómiai tanulmányok legjelentősebb központja lett. A dogmák alól való felszabadultság és a kísérletezés szabadsága lehetővé tette az egyes orvosi iskolák képviselői, valamint az önálló orvosok számára, hogy a csúcsockig emeljék a görög orvosi tudomány és gyakorlat színvonalát.

Műveikből és feljegyzéseikből kiérezzük, hogy nagyobb sikerek elérésére is képesek lettek volna; ebben csak az emberi test boncolásának vallási tilalma, továbbá a mérésre és a vegyi analízisre szolgáló műszerek elégtelensége akadályozta őket. „Szóval annyira voltak tudományosak — írja B. Farrington —, amennyire koruk anyagi feltételei lehetővé tették.”

Abban a korban, amikor az egyiptomi orvos hieroglifás papiruszokról ráolvasott a betegekre, a khaldeus mágus pedig a csillagok állásából állapította meg a betegség okát, Hippokratész görög kortársa a következőket írta: „Hogy ezeket a pontokat (azaz a belső betegségeket és nyavalyákat) homályosaknak neveztem, nem jelenti azt, hogy a hatalmukban vagyunk. Ez az érzés csak a beteg kivizsgálásának korlátolt lehetőségeiből és az orvos kivizsgáló képességéből fakad. Csupán több fáradtság és több idő kell, hogy megismerjük őket, s azt, amit a szemünkkel nem látunk, idővel lelki szemünkkel megláthatjuk. Ha a kezelőorvos szemével nem láthatja és fülével nem hallhatja a betegséget, igyekszik azt értelmével megállapítani... Noha az orvostudomány a daganatok, a máj- és hasüreg-megbetegedések esetében szemmel semmit sem ismerhet fel, más eszközökkel egyet-mást mégis felfedezett. A tiszta vagy rekedt hang, a gyors vagy lassú légzés, a széklet jellege (például szaga vagy színe, sűrűsége vagy ritkasága) lehetővé teszi az orvosnak, hogy megítélje a beteg állapotát. Némely jelenségek azt jelzik, hogy egy szerv már meg van támadva, mások, hogy a szerv utólagosan esetleg megbetegedhet. Ha ezt nem tudjuk pontosan, a természet pedig nem akarja önként elárulni, az orvos talál eszközöket, melyekkel rákényszeríti a természetet, hogy elárulja titkait, még hozzá anélkül, hogy (a betegnek) ártana. Például keserű étellel és itallal eléri, hogy kijöjjön a nyálka, úgyhogy az, ami eddig láthatatlan volt, szemmel is látható. Vagy ha légzőszervi megbetegedések jelei mutatkoznak, az orvos (a páciens) dombon felfelé futtatja, s ezzel rákényszeríti a természetet, hogy megmutassa a betegség tüneteit.” Bátor, igazi tudóshoz méltó mondatok ezek. A röntgen és az elektrokardiogram korában is méltányoljuk őket.

A görög orvostudomány sokoldalú sikerei a klasszikus kor alkonyán az orvostudomány nagyfokú egyetemességéhez s egyúttal szakosításához vezettek. A források arról vallanak, hogy

a gyógyintézetekben az orvoscsoporthoz tartozó orvosok szerint dolgoztak, hogy megjelentek a specializált sebészek, belgyógyászok, szemorvosok, fogorvosok, ginekológusok, sport- és katonatorvosok; már orvosnőkkel is találkozunk, ők azonban csak nőket és gyermekeket gyógyítottak. A gyógyszerészet nem fejlődött önálló ágazattá; hiszen az orvosok egészen a közelmúltig maguk készítették a gyógyszereket. Azok az orvosi műszerek, amelyeket a régészek juttattak a rég múlt időkbeli múzeumainkba, egyáltalán nem ijesztők, s a századunk elején tevékenykedő sebészek és szülészek eszközeire emlékeztetnek. Nem egy ezüsből vagy sajátos ötvözetből készült, és ma sem rozsdafoltos.

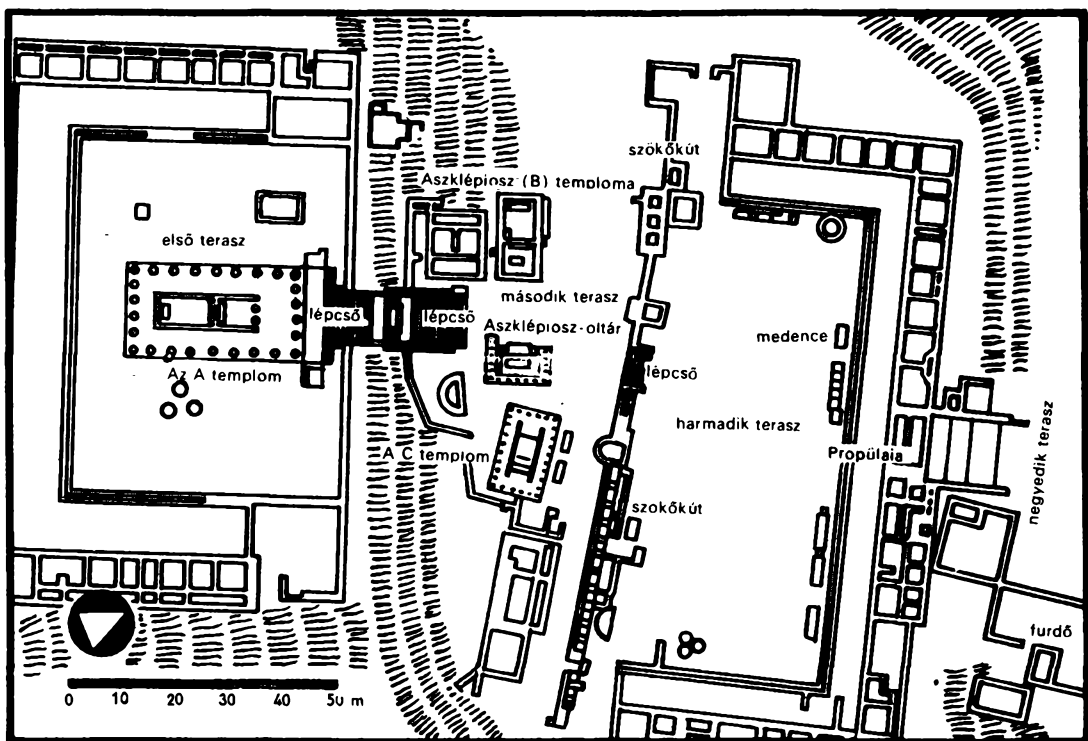
A klasszikus és utóklasszikus kori gyógyintézetek maradványai az ókor legimpozánsabb építészeti emlékei közé tartoznak. Epidaurusról és Argoliszról már beszéltünk; ugyanilyen hatások a knidoszi Aszklépeion romjai, melynek feltárását 1858-ban kezdte meg az angol Ch. Newton. Ugyanezt mondhatjuk a kózi Aszklépeionról, amely az 1901-ben R. Herzog által ide vezetett német archeológusoknak köszönheti feltárását; a templomok, oltárok, gyógyépületek és medencék romjai négy hegyi teraszon terülnek el: a teraszokat márványlépcsők kötik össze egymással. Az ilyen jellegű hellenisztikus kori építmények közül a pergamoni Aszklépeion tűnik ki; a kör alakú templom és színház között fennmaradt a klimatizált oszlopcsarnok (a kettős hátsó fallal, ahonnan a meleg levegőt beengedték): ebben — különösebb átalakítás nélkül — ma is sétálhatnának a betegek. Egyes gyógy- és fürdővárosok — például a Nápolyi-öbölben, az Iszkhia sziget radioaktív forrásai mellett vagy Rhodoszon — ma is ugyanolyan közkedveltek, mint akkor, mikor még Aszklépiosz szolgái gyógyítottak bennük. A kórházi épületek — noha kútfontok szerint minden nagyvárosban léteztek — sajnos eltűntek; csupán annyit tudunk róluk, hogy a csendes városzélin negyedekben álltak, ahol a gyógyításban a csend is segített, és hogy kertekkel voltak körülvéve. Egyes kórházak az orvosok tulajdonát képezték, nagy részük azonban — főleg a demokratikus államokban — közkórház volt.

Most már azokra a kérdésekre kellene válaszolnunk, amelyeket korunk és hazánk polgára ezzel kapcsolatban felvethet. A gyógyintézetek minden szabad görög számára hozzáférhetőek voltak. A magántulajdonban levő intézetekben fizetni kellett, a nyilvánosokban ingyen gyógyítottak. Megkövetelték azonban, hogy minden páciens — vagyoni viszonyaihoz mérten — támogassa a gyógyintézetet; a hozzájárulás nagyságát mindenki maga határozta meg, általában az Aszklépiosznak tett ígéretében, mielőtt alávetette volna magát a gyógykezelésnek, de megfizetnie csak akkor kellett, ha már egészségesnek érezte magát. Maradtak ránk feljegyzések a gazdag páciensek nagyvonalú ajándékairól, amelyek gyakorlatilag fedezték az intézmények költségeit, de a szegények hozzájárulásairól is, akik, mondjuk, egy kakast vagy egy oboloszt adtak. A nyilvános kórházak fenntartására az egyes városok sajátos adót, úgynevezett *iatroiont* (*iatrosz*: orvos) szedtek; az orvosokat és a segéd személyzetet is maguk fizették. Az állami orvosok nagyon jó fizetést kaptak, fizetésük általában hírnevükhöz igazodott, pácienseik semmit sem fizettek a gyógyításért. A magánorvosok aránylag magas tiszteletdíjért dolgoztak, sokan közülük a legtehetősebb polgárok közé tartoztak. Mint Aszklépiosz szolgái, az orvosok nem fizettek adót, és általános tiszteletnek, megbecsülésnek örvendtek.

Az orvostudomány színvonala természetesen nem volt egész Görögországban egyforma. Az elméleti tanulmányokban a kisázsiai és a dél-itáliai iskolák érték el a legnagyobb sikereket, a betegekről való gondoskodás viszont a demokratikus Athénban volt a legtökéletesebb, hiszen Athén mindent megtett, hogy megszerezze a legjobb orvosokat (az orvosok fizetését a népgyűlés határozta meg). Olyan mutatókat, amelyeket manapság megszoktunk — mint például az 1000 lakosra eső orvosok vagy kórházi ágyak száma —, az ókori Görögországból nem ismerünk. Egy adatot azonban megemlíthetünk. S ez talán jobban meglep bennünket, mint a görög egészségügy megszervezése, amelyben ugyanazok az elvek érvényesültek, mint századunk leghaladóbb államaiban.

Igaz, ez nemcsak az egészségügyi szolgáltatásoktól és az orvostudománytól függött, de körülbelül ezer (különböző városból és társadalmi osztályból származó) görög férfi — akiknek az i. e. V. és IV. évszázadból az életrajzi adatait ismerjük — átlagos életkora (ha a háborúban elesetteket leszámítjuk) hetven év körül mozgott. Erre az átlagos életkorra bármelyik modern demográfiai statisztika büszke lehetne.

A görög orvostudományba való kirándulás csak azért volt lehetséges, mivel ránk maradt legalább egy — részben a klasszikus korból származó — orvosi könyv. E nélkül a szerencsés véletlen nélkül csupán

A kósi Aszklépeion. Az ásatások során feltárt főbb épületek

egészen általános vagy töredékes információink lennének. Olyanok, mint a természettudományok más ágazataiból. Körülbelül így hangzanának (Diogenész Laertiosz szerint): „Alkmaion... műveiben főleg az orvoslással, de néha a természettel is foglalkozik. Úgy tetszik, ő írta az első értekezést a természetről.” Vagy: „A kósi Epikharmosz hátrahagyott jegyzetei szerzőjüknek a természetről, az erkölcsről és a gyógyításról vallott nézeteit tartalmazzák... Epikharmosz 90 esztendősen halt meg.”

Minden, amit a klasszikus kori természettudományokról és képviselőikről tudunk, csupán egy-egy rés tudatlanságunk falában; ezt mondhatjuk a fizikáról, a vegytanról, az asztronómiáról, a biológiáról és más ágazatokról — a matematikát is ideértve. Egyes történészek azt állítják, hogy a klasszikus kori tudósok egyáltalán nem foglalkoztak ezekkel a tudományokkal, mivel Szókratész és Platón tanításának hatására az érdeklődés súlypontja a természettudományos kutatásról áttevődött az államtudományra és az etikára. Ezek a történészek felcserélik információink elégtelenségét a görögök tudományos érdeklődésének az elégtelenségével; mikor aztán a gazdag hellenisztikus kori forrásokkal találkozunk, meglepődnek, és „a görög tudomány újjászületéséről beszélnek”. A valóság viszont az, hogy az archaikus kor alkonyán elért tudományos vívmányok és a tudomány hellenisztikus kori felvirágzása között folytonosság van. Csupán a részleteket nem ismerjük.

A görögök a természet ismeretével jól felfegyverkezve, természetes kíváncsiságtól ösztönözve léptek a klasszikus korbá; megfigyelték a természeti jelenségeket, elgondolkoztak rajtuk, megpróbálták azokat megmagyarázni. Közben mindenekelőtt gyakorlati kérdéseket tartottak szem előtt: hogyan használják ki a botanikai és az állattani ismereteket a mezőgazdaságban, a fizikai-kémiai ismereteket a fémtermelésben, az asztronómiai ismereteket a hajózásban, a mechanikai ismereteket pedig az építészetben. A tapasztalatokból indultak ki: ezeket felülvizsgálták, osztályozták és általánosították. Archaikus kori eredményeiket nem úgy akarták megőrizni, hogy elásták azokat, ellenkezőleg, vívmányaikat igyekeztek megsokszorozni. Szokásukhoz híven most is átvették más népektől, amit hasznosnak láttak. Persze nemegyszer téves feltételezésből indultak ki, vagy rossz végén ragadták meg a dolgot; a bírálóképesség és az ésszerűség azonban rendszerint helyes útra

terítette őket. Olyan módszerekkel éltek, amelyeket — az akkori körülményekhez képest — ma is a' legjobbaknak látunk.

A világűr már a görög tudomány előfutárainak nemzedékét is csábította; zseniálisan megsejtették a világűr és a mi világunk anyagi egységét, s főleg az égitestek lényegét és mozgását vizsgálták. Asztronómiai ismereteiket jórészt az egyiptomiaktól és a babilóniaiaktól szerezték; de az ismeretek sokaságából ki tudták hámozni a racionális magot, elkerülték az asztrológiát, és csakhamar maguk is új ismereteket szereztek. Thalész ifjabb kortársa, Kleosztratosz a tenedoszi Idáról, a későbbi athéni csillagász, Phainosz pedig a Lükabéttoszról figyelte a napfordulók időpontját; megállapításai csupán kb. fél nappal térnek el a maiaktól. Az athéni Metón olyan pontosan megállapította a napfordulók időpontját, hogy i.e. 432-ben naptárreformot javasolt: az új naptárt fokozatosan a legtöbb görög állam átvette. A napév hosszát 365 és 5/19 napban határozta meg; kortársa, a khioszi Oinopidész 365 és 3/8, a knidoszi Eudoxosz — a későbbi híres csillagász és matematikus — pedig 365 és 1/4 napban adta meg a napév időtartamát. Ezeket az eredményeket a legegyszerűbb mérőeszközök és homok- vagy vízórák segítségével érték el; s a modern asztronómusok számításaitól — melyek szerint a napév időtartama 365.242 198 nap — mindössze legfeljebb 0,03 %-kal (!) térnek el. Az asztronómusok kezdettől fogva együttműködtek a geográfusokkal; a geográfus Anaximandrosz elkészítette az első *Világtérképet*, Hekataiosz pedig megírta *A világ első leírását*; az i.e. V. és IV. századi követők aztán új adatokkal gazdagították a világ képét, és megrajzolták az első szélességi és hosszúsági köröket. A csillagos ég térképét a csillagképek fantasztikus és könnyen megjegyezhető ábráival illusztrálták — és bizony nem sejtették, hogy két és fél évezred múlva az űrhajósok is azokat a neveket emlegetik majd, amelyeket (mitikus alakokról) ők adtak a csillagzatoknak.

Világunk és a természet már a legrégebb kutatókat is érdekelte. A nagy milétosziak munkáját az V. és a IV. században a természetfilozófusok, valamint a Leukipposz és Démokritosz vezette atomisták folytatták, akik — mint már említettük — eljutottak a modern tudományos ismeretek egyedülálló anticipációihoz. Az egyes ágazatok közül főleg a meteorológiának szenteltek figyelmet; az asztronómusok a meteorológiát munkájuk részének tartották, és időjárás-előrejelzéseket állítottak össze; Anaxagorasz pedig természettudományos megfigyelések alapján arra a következtetésre jutott, hogy „a szelek akkor keletkeznek, mikor a nap melegétől ritkább lesz a levegő“. A többi klasszikus kori tudományról csak közvetett híreink vannak. Ezt mindenekelőtt a biológiáról, az élő szervezeteket vizsgáló tudományról mondhatjuk; úgy tetszik, főleg a botanika nagyot lépett előre, mert Platón Akadémiájának tudósai — akik egyébként nemigen érdeklődtek a természettudományok iránt — már össze tudták állítani a növények első osztályozását. (Az állatokat csak Arisztotelész osztályozta.)

A fizika és a vegytan színvonalára csupán az egyes gyártási folyamatokról szóló információk alapján következtethetünk, mivel a velük foglalkozó egész szakirodalom elkallódott. A görögök az ókorban ismert összes fémek a megkívánt keménységben és rugalmasságban tudták előállítani; nagyon ellenálló rézöntvényeket is ismertek, melyeknek gyártási folyamatát és összetételét nem ismerjük pontosan (pl. annak a fémnek az esetében, amelyet *oreikhalkosznak* neveztek; az *oreikhalkos* szó azonban az i. e. I. századtól „sárgaréz“ jelentésű). Textil- és kerámiai termékeik minőségét abban az időben senki sem tudta túlszárnyalni; a föníciaiak csak a biborszínű festék, az egyiptomiak pedig a balzsamozó anyagok gyártásában előzték meg őket (a görögöket azonban nem érdekelte a balzsamozás). Ismerték a tengelyt, az emelőrudat, a csigát, és hatásukat is ki tudták számítani; a kőbányákban, a kikötőkben és az építészetben egyaránt felhasználták őket. Jól áttanulmányozták a hajókormány (irányító evező) működését, a vitorlák és az evezősök elhelyezését; mint a kerék tulajdonságairól és a szekér mozgásáról alkotott véleményeik alapján megítélhetjük, valószínűleg ismerték a tehetetlenségi erő törvényét. Az akusztikában ugyancsak kiemelkedő sikereket értek el; Püthagorasz megvizsgálta a húr hossza és a hang magassága közti összefüggést, Arkheolaosz (i.e. 450 körül) megállapította, hogy „a hang a levegő rezgése által keletkezik“, a színházak és az ódeionok maradványai pedig azt bizonyítják, hogy az akusztikai ismereteket az építészek a gyakorlatban is érvényesíteni tudták. Hasonló a helyzet az optikával; az irodalomban ugyan az optikával kapcsolatban csak két megjegyzés maradt fenn (Arisztophanészról a lencséről, Platónról pedig a fénytörésről), az ismeretek színvonaláról azonban meggyőzően beszél a templomoszlopok *entasisza*. Egyébként az is érdekes, hogy a görögök már az archaikus kor alkonyán ismerték „Héraklész ércének“ erejét, amelyet Euripidész — az érc magnésziái lelőhelye alapján — „magnetizmusnak“, azaz mágnesességnek nevezett. Még az elektromosságot is ismerték (a statiku-

sat): Thalész ezt a borostyánról (görögül *elektron*) nevezte el, mert rájött, hogy ha a borostyánkővet száraz ronggyal dörzsöli, olyan erő jön létre, amely az apró tárgyakat magához húzza.

A klasszikus kori görögök a matematikát aritmetikára, geometriára (sík- és téreometriára) és trigonometriára osztották; később az algebrát is megkülönböztették. A matematikát az archaikus kori alapokon fejlesztették tovább, s olyan figyelmet szenteltek neki, hogy az első szaktudomány lett, amely — a mi mércénk szerint is — a valódi tudomány szintjére jutott. Persze az egyiptomiak, a babilóniaiak és a föníciaiak már korábban is jelentős matematikai ismeretekre tettek szert; a görögök számos eljárást és módszert vettek át tőlük, a legfontosabb ismeretekre azonban a maguk erejéből tettek szert. Úttörő szerepet játszottak ebben építészeik és földmérőik, akik — az ábécé alapján — saját számrendszert vezettek be ($1 = \alpha$, $2 = \beta$ stb). Csak aztán jelent meg Thalész és Püthagorasz nagy alakja, akiknek tételeit ma is megtaláljuk a tankönyvekben. A matematika további fejlődésében a tudósok egész sora szerzett érdemet, főleg a krotóni Philolaosz, aki összeírta Püthagorasz matematikai előadásait, a khioszi Hippokratész, aki kialakította a geometriai elemek rendszerét, a tarentumi Arkhüasz, aki felfedezte az analitikus módszert, Szókratész barátja, Theaitétosz, aki kidolgozta a matematikai sorok elméletét, és Platón tanítója, a kürenéi Theodórosz, aki a törzsszámok kutatásával szerzett hírnevet; végül magát Platont is meg kell említenünk. A fogalmaknak, a definícióknak és a bizonyításnak az a pontossága és határozottsága, amely a preklasszikus és a klasszikus kor matematikusait jellemezte, a többi tudományág számára is példaképpé vált. Az i.e. IV. századi görög matematikát két nagy iskola képviselte: az athéni, melynek Platón és Hippokratész állt az élén, és a knidoszi, amelyet Eudoxosz és Arisztaios vezetett. Az általuk elért eredmények beágyékkoltak mindent, amit ebben a tudományágban az egyiptomiak és a mezopotámiaiak elértek. Sikereik a matematika új, hellenisztikus kori felvirágzását készítették elő, a hellenisztikus kori matematika színvonalát pedig a modern tudomány is csak a közelmúltban haladta meg.

A görögök a tudományt afféle szellemi sportnak tartották, amelyhez nemcsak adottságra van szükség, hanem időre és kedvre is. De úgy értelmezték, mint a természet megismerésének és az ember szolgálatába való állításának eszközét. Ahogy a „művészet a művészetért“ nem érdekelte őket, a „tudomány a tudományért“ is idegen volt számukra; arra törekedtek, hogy ismereteiket a gyakorlatban is felhasználják. A templomok, a színházak és más — kevésbé csodálatos — épületek romjai arról tanúskodnak, hogy a görög építészek tökéletesen elsajátították a matematikát, a statikát, a fizikai törvényeket, a konstrukciós és technológiai eljárásokat, s egyáltalán: enciklopédikus műveltségű szakemberek voltak. A tízméteres mélységben alapozott kikötői gátak maradványai, a mocsaras talajra épített súlyos építmények és merész hidak leírásai, a vízvezetékek, a csatornázás és az utak maradványai a mai mérnökök elismerését is kivívják. Egy i.e. IV. századi görög hajó roncsa — 1969-ben a küprosi Kürénia mellett húzták ki a tengerből — csodálkozásra készítette a mai tervezőket: megállapították, hogy a hajótörzs a lehető legelőnyösebb paramétereket mutatja. A kikötői berakodásokról, az anyagszállításról, a bányamunkákról szóló hírek azt bizonyítják, hogy a klasszikus Görögországban a rabszolgamunkán kívül számos gépet használtak, amelyek gyorsították, könnyítették és hatékonyabbá tették a munkafolyamatokat. És megkönnyítették az ember munkáját.

A tudományos kutatáshoz való viszony és a tudományos ismeretek felhasználásának képessége fontos kritériuma a társadalom és a társadalmi rendszer haladó voltának. Görögországban sokkal kedvezőbb társadalmi feltételek voltak a tudomány számára, mint bárhol másutt; főleg a demokratikus államok teremtettek megfelelő „klímát“ a fejlődéshez. Persze a rabszolgatartó rendszernek nem volt alapvető érdeke, hogy a tudomány eredményeit a termelésben is érvényesítsék; ennek ellenére Görögországban sokkal nagyobb teret biztosítottak ennek, mint a keleti despotátusokban, ahol már a tudomány első hajtásait is a papok titkos művészetévé degenerálták. Ezek a körülmények megkönnyítették Görögországban a termelőerők fejlődését, míg a keleti önkényuralmak fékeztek a fejlődést; a termelőerők fejlődése a haladást támogatta, a termelőerők pangása az elmaradottságot szilárdította. Rabszolgatartó rendszer és rabszolgatartó rendszer között — a hellén és az orientális között — tehát nem kis különbség volt: erre egyébként már Marx és Engels is felhívták a figyelmet.

Nem kis különbség! Méghozzá olyan különbségek, hogy a klasszikus kori Görögország egészen más képet mutatott, mint földgolyónk többi országa.

Kulturális téren a görögök az összes közeli és távoli nemzeteket megelőzték. Már régen behozták

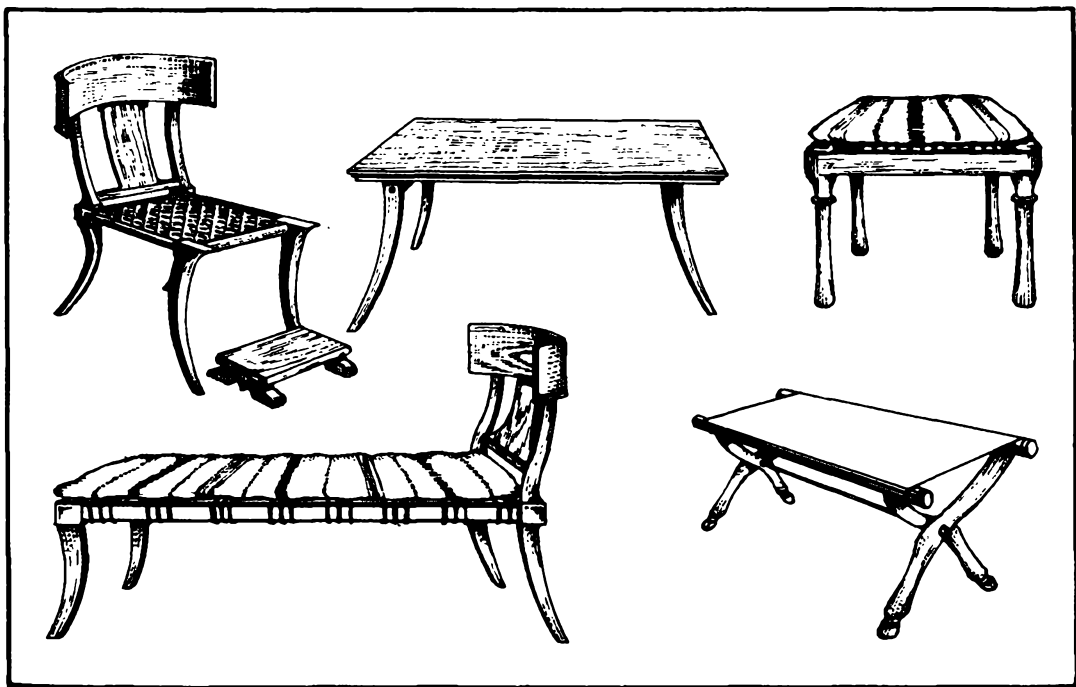
azon népek ezeréves előnyét, akik előttük léptek a történelem útjára, s a tudomány és a művészet minden ágazatában megelőzték őket. Abban az időben, mikor felépítették a Parthenont, és templomok, színházak és tanácsházak százaival díszítették országukat, a perzsák csupán Artaxerxész király új szuszai palotájával dicsekedhettek; a korabeli Egyiptomban egyetlen figyelemre méltó építmény sem jött létre, Karthágóban és Itália nem görög részében pedig csak a várak és a siremlékek képviselték az architektúrát. A görög klasszikus szobrászat után a második helyen az etruszk agyagszarkofágok és a kínai bronzok álltak; a perzsa reliefek és az egyiptomi szobrok már csak a régi sémákat ismételték, a föníciai képzőművészet sohasem ért sokat, a római és az indiai pedig még nem létezett. A színművészetben és a drámai költészetben a görögöknek egyáltalán nem voltak vetélytársaik, az epika és a líra más országokban mintha elsüllyedt volna, művészi és történelmi irodalmukkal szemben csak a zsidók vallási könyvei álltak. A filozófiában csupán a — számukra akkor még ismeretlen — kínaiak versenyezhetek volna velük, a kínaiak viszont a filozófiában csak bölcsekedést, nem tudományt láttak.

A görögök politikai rendszere ugyancsak magasabb fokon állt, mint más egykorú nemzetek rendszerei. Leghaladóbb formája a demokratikus köztársaság volt, amelyet egyébként csak egy közép-itáliai földművelőközség népe igyekezett kialakítani: ezt a községet Rómának hívták. Persze számos görög államban kevésbé haladó társadalmi rendszer uralkodott; de a legkevésbé haladó görög társadalom is több jogot biztosított polgárainak, mint más országok. Ökonómiai téren a termelőerők fejlesztésében, az árucsereforgalom terjedelmében és a társadalom anyagi szükségleteinek jobb kielégítésében is megelőzték a többi nemzetet. Katonailag olyan erősek voltak, hogy minden külső ellenségtől megvédehették magukat. A jövőre nézve is nekik voltak a legnagyobb esélyeik.

A klasszikus Görögország tehát fejlettebb közgazdasággal, haladóbb politikai rendszerrel, fejlettebb kultúrával tűnt ki a többi ország közül. Ez is lehetővé tette, hogy a görögök magasabb színvonalon éljenek, mint a korabeli többi nép. Jobban étkezhettek, öltözködhettek, és jobb körülmények között lakhattak; életük gazdagabb tartalmat, sokféle formát kapott. A jobban szervezett társadalmi rendszer nagyobb biztonságot és több szabadságot nyújtott nekik. A politikai életben is érvényesülhettek, és saját sorsukról közösen dönthettek. Fejleszthették testi és szellemi adottságaikat, sportolhattak, és ifjúkoruktól kezdve művelődhettek, részt vehettek a kulturális életben, részesültek a civilizációs vívmányokban. A maguk alkotta törvényekhez és elvekhez tarthatták magukat, és jogaikat olyan módon érvényesíthették, amely biztosította minőségi fölényüket más nemzetekkel szemben: ez a fölény mindenekelőtt abban nyilvánult meg, amit elsőként Cicero nevezett *humanitas*-nak. Görögországban az ember sokkal inkább ember lehetett, mint bárhol másutt: legtöbbször az is volt.

A görögországi magas életszínvonal mögött azonban jelentős különbségek feszültek: például a gazdag kikötővárosok (Korinthosz vagy Szürakuszai) és Arkadia szegény pásztorfalvai között, a Peloponnészosz ősrégi városai és a lukánokkal vagy a szkítákkal szomszédos új települések között, a szilárd demokratikus kormányú államok és az oligarchikus államok vagy a tirannizmus között, a sokoldalúan fejlett Athén és az egyoldalú (katonai beállítottságú) Spárta között. A lakosság osztályokra tagolódása következtében az egyes államokon belül is jelentős különbségek voltak. Ennek ellenére nem létezett olyan egetverő különbség, mint amilyen a nagykirályok mesés gazdagsága és alattvalóik nyomora, mint a folyóvölgyekben, illetve a sivatagokban zajló élet között, mint a néhány kiválasztott hatalma és a tömegek alárendeltsége között volt az orientális birodalmakban. A görög világban kisebb egyenlőtlenségek és kisebb belső ellentétek feszültek, mint a nem görögben; a nem görög világ egyenlőtlenségei ugyanis valóban barbár dimenziókat értek el. Mai értelemben is barbárakat.

A görög társadalomban a legnagyobb ellentét — mint tudjuk — a szabadok és a rabszolgák közti ellentét volt. A rabszolgákra szinte minden államban másként néztek. A spártaiak úgy kezelték őket, mint ellenségeiket; az iparvárosokban értékes munkaerőt láttak bennük; a mezőgazdasági vidékeken patriarkális viszonyban voltak velük; Athénban a szabad bér munkásokhoz hasonlítottak. A legrosszabb feltételek között az ércbányákban dolgozó rabszolgák éltek, valamivel könnyebb soruk volt a kőbányákban és a kikötőkben dolgozóknak, s a mezőgazdasági és az iparvárosi rabszolgáknak; a legjobb soruk azonban a tehetős polgárok háztartásaiban dolgozó rabszolgáknak volt. A szakképzett rabszolgák, főképp az írnokok, a művészek, a tanítók, a könyvelők stb. egészen jó helyzetbe kerülhettek. Euangelosz rabszolga esete — aki Periklész bizalmát is élvezte, és egész vagyonának gondnoka volt — nem kivételes eset. A szabad embert a rabszolgától elválasztó határ nem volt átléphetetlen; a szabad görög hadifogolyként vagy a körülmények szerencsétlen

Görög bútorok. Középen a háromlábú asztal, alatta az összecsukszható kettős szék. A rekonstrukció a hellenisztikus kori rajzok alapján készült

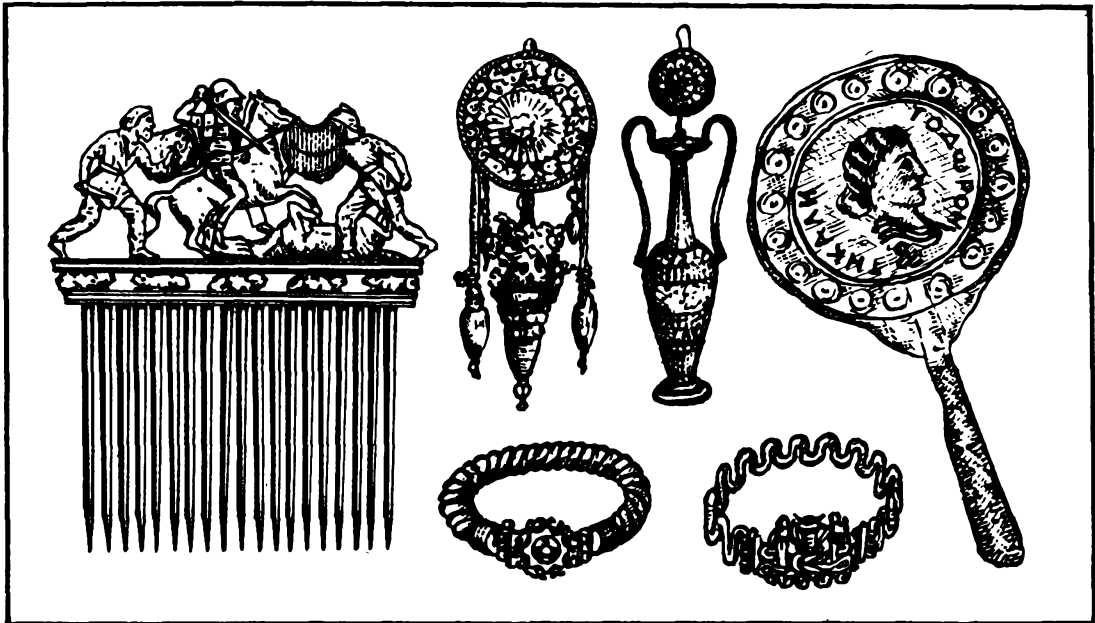
összejátszása folytán rabszolgaságba eshetett — mint például Platón Szicíliában —, és ellenkezőleg, a rabszolgát (görögöt és nem görögöt egyaránt) ki lehetett váltani vagy fel lehetett szabadítani. A felszabadított rabszolga aztán a lehetőségeinek és adottságainak megfelelő funkcióba küzdhetette fel magát; gyermekei már teljes jogú polgárok lehettek. A rabszolgák — igaz, csak nézőként — részt vehettek a színházi előadásokon és a sportünnepélyeken; személyi tulajdonuk is lehetett, ez azonban formálisan uruk tulajdonát képezte. Számos városban hivatalsegédként vagy írnokként dolgoztak, háború esetén a segédcsoportokban szolgáltak; Athénban az államrendőrség is rabszolgákból tevődött össze, s tagjai még a szabad polgárookra is fegyvert foghattak. A görögországi rabszolgák legnagyobb részének ennek ellenére is kétségtelenül nehéz sorsa volt; mégis sokkal elviselhetőbb körülmények között éltek, mint a keleti despotátusok rabszolgái.

A szabad emberek közti különbségek a klasszikus Görögország legtöbb államában a vagyontól és a jogi alapszabályzattól függtek; az elmaradottabb államokban a származástól is. A polgárok jog szerint — tekintet nélkül vagyonukra — a letelepült idegenek és a felszabadított rabszolgák fölött álltak; a szegénység nem csökkentette a becsületet, de a talentumok és a drachmák növelték a tekintélyt. A nagyvárosokban akadtak dúsgazdag emberek, akiknek bányáik, nagybirtokaik, hajóik voltak, és rabszolgák százaival rendelkeztek; Nikiasz athéni államférfinak körülbelül 1000, Hipponikésznek 700, Philónisznak 300, Arisztotelésznek kb. 30, Lüsiasznak 12 rabszolgája volt. A polgárok többsége egy-két rabszolgával rendelkezett, de sokan csak szeretnék volna, ha „személyi szolgálataikra legalább valami fiú” állna, mint Praxagora mondja Arisztophanész művében. *A nők ünnepében*. Praxagora egyébként olyan társadalmi rendszert javasol, amelyben „mindenkinek részt kell kapnia mindenből, minden közös lenne, s mindenki egy alapból élne”. A gazdagság és a szegénység között egész sor közbeeső fok létezett; a legalacsonyabb fokon a napszámosok álltak, akiknek csak kezük és munkájuk, esetleg (ha polgárok voltak) szavazójoguk volt. A legnagyobb vagyoni különbségek Korinthoszbán, Szürakuszaiban, Thébában és Athénban, a legkisebbek a krétai dór városokban és Spártában alakultak ki. Ezeket a különbségeket némely államok a *leitúrgiákkal*, azaz bizonyos köteleességeknek (hajóépítés, színházi előadások és vallási ünnepségek rendezése stb.) a gazdagokra hárításával, progresszív adórendszerrel és a szegények anyagi

támogatásával igyekeztek mérsékelni; a gazdagokat a közvélemény is arra kényszerítette. hogy jövedelmük egy részét a város szépítésére és a vagyontalanok támogatására áldozzák. A vagyoni egyenlőtlenség a klasszikus korban általában már nem volt hatással a politikai jogokra; főleg a demokrácia biztosított mindenkinek egyforma jogokat. A gazdagság Görögországban nem volt szembetűnő és kihívó; az antik források szerint a klasszikus korban a leggazdagabb és legbefolyásosabb emberek is egyszerűen berendezett egyszerű házakban éltek (a leletek is ezt bizonyítják), s öltözete alapján állítólag nem lehetett megkülönböztetni a hajógyárost az evezőstől. A szerzők többsége a görög mérsékletszeretet megnyilvánulását látja ebben; egyesek azonban azt állítják, hogy mindez csupán a gazdagok rafináltságának a bizonyítéka. De tény, hogy a fényűzés-től, amely később keletről behatolt Görögországba, a görögök többsége viszolygott. Sztrelenszég-nek, a barbárság megnyilvánulásának tartották.

A társadalmi helyzetben fennálló különbségek közül sajátos figyelmet érdemel a nők hátrányos helyzete. Az antik Görögországban a férfi mindig a nő fölött — a férj a feleség, az apa a lány, a fiútestvér a lánytestvér fölött — állt, a családon kívüli kapcsolatokban pedig az élettárs az állandó vagy ideiglenes élettársnő fölött. Ezen alapján az sem változtatott, hogy az aióloknál és némely dór területen (főleg Spártában, a krétaiaknál és a nápolyiaknál) a nők aránylag szabadabbak voltak, a kisparasztnak feleségei pedig, akik maguk is termelőmunkát végeztek, önállóbbak. A nő nem vehetett részt a népgyűlésen (Arisztophanész „női népgyűlése” csak komikus utópia), nem tölthetett be hivatali tisztséget (a papnő funkciójának kivételével), nem foglalkozhatott jogi ügyletekkel (kisebb, például a háztartásba való vásárlások alkalmával kötött szerződések kivételével); mindenütt *küriosza*, „ura”, azaz a hajadont apja, a férjezettet férje (esetleg más férfi rokona) képviselte. Részt vehetett a vallási ünnepségeken, a körmenetekben stb., de a sportjátékokon nem; színházba, ódeionba stb. járhatott, de úgy illett, hogy valaki — akár rabszolganő — elkísérje. Általában csak alpműveltséget kapott (szakképzettséget — például orvost — csak kivételes esetben, filozófusokról azonban tudunk), és főleg a háztartással és a gyermekneveléssel kellett törődnie; férje házában viszont *küria*, azaz úrnő volt. Rendszerint apja választott neki férjet, ez azonban nem jelentette azt, hogy csupán vagyoni érdekeit tartotta szem előtt, és figyelmen kívül hagyta a lány akaratát; lehet, hogy néha így volt, máskor nem. Tudunk szenvedélyes szerelemből kötött házasságokról, őszinte házastársi viszonyokról és példás, harmonikus együttélésekről; természetesen hűtlenségről is, amely azonban minden monogám rendszerű társadalomban előfordul. A görögök a házasságon kívüli viszonyban — az azonos neműek közti viszonyt is ideértve — még nem láttak keresztény vétket vagy természet és társadalom elleni bűnt; egyesek ugyan elítélték ezt, többnyire azonban magánügynek tartották. A monogám házasság kiegészítőjeként a „legrégibb iparág” is létezett, amely azonban nem a klasszikus korban keletkezett, és nem is tűnt le vele együtt; képviselői közül a legalacsonyabb fokon a *pornai* (ezt talán nem kell lefordítanunk), a legmagasabb fokon a *hetairák*, az „élettársak”, „barátnők”, „szeretők” álltak. A feleségek egyébként a klasszikus korban is kordában tartották férjüket, és néha úgy bántak velük, ahogy a barbár világban nem bánhattak volna; nem Xanthippé volt az egyetlen, aki elfelejtette, hogy olyan társadalmi rendszerben él, amelyben a férfi a nő fölött áll. Más források is bizonyítják, hogy ami a nők helyzetét illeti, a görögök nem is álltak olyan rosszul; például az a mondás, amely — noha későbbi időből származik — bizonyos Gorgiasz olimpiai beszédével kapcsolatban hangzott el: „A nők bűnei inkább eikérik a közvélemény figyelmét, mint a nők ellen elkövetett bűnök.”

A rabszolgatartó rendszer alapvető ellentmondásai közé tartozott — mint tudjuk — a szellemi és a fizikai munka közti, a társadalom dolgozó és nem dolgozó része közti különbség. A klasszikus kori Görögországban azonban — legalábbis a szabad emberek között — ezek az ellentétek még nem voltak olyan szembetűnőek. A lakosság többségét az önálló földművesek, iparosok és bér munkások képezték, tehát olyan emberek, akik fizikai munkából éltek, és anyagi értékeket termeltek; a többiek elhanyagolható kisebbséget alkottak. Spárta és néhány krétai város kivételével a szabad emberek mindenütt együtt dolgoztak a rabszolgákkal, s nemcsak mint felügyelők: a mezőgazdaságban mint földművesek, az építkezéseken mint kézművesek és munkások, a bányákban mint bányászok. A szabad emberek helyzetén ez mit sem változtatott; a probléma inkább abban rejlett, hogy a szabadok megkárosítottnak érezték magukat az olcsóbb rabszolgamunka által. Periklész korában ezért Athénban olyan törvényt hoztak, hogy a közmunkálatokban — azaz az Akropoliszon és Pireuszban — a rabszolgák munkája nem lépheti túl az egynegyed részt; Kleón alatt az Erekhtheionon dolgozóknak csupán ötödrésze volt rabszolga. A bányákban a rabszolgák voltak

Görög ékszerek. Baloldalt csontból készült diszféfü, mellette nyakék és arany fülbevaló, jobbra ezüstitűkőr hátoldala, lent két arany karkötő. A londoni British Museumban látható hellenisztikus kori leletek alapján

többségben, a kikötőkben már kevesebb rabszolga dolgozott, az ipari műhelyekben pedig körülbelül egyforma volt a szabad emberek és a rabszolgák száma. Az athéni népgyűlésen a kézművesek voltak többségben; Szolón régi törvénye — mely szerint az apa, ha aggkorában igényt tart a fiú gondoskodására, köteles mesterséget adni fia kezébe — még mindig érvényben volt. Az iparosmunka megbecsüléséről különböző ünnepségek — például a héphaiszteiak és a khalkéiak — is tanúskodtak. A források szerint más városokban is hasonló volt a helyzet, a „szabad ember” fogalma csupán Spártában volt azonos a „nem dolgozó” fogalmával. Az uralkodó osztálynak a fizikai és egyáltalán a produktív munka iránti ellenszenvé ugyancsak Spártában nyilvánult meg már kezdettől fogva, Görögország más részeiben csak sokkal később bukkant fel. Ez a jelenség azonban már a rabszolgatartó rendszer hanyatlására utalt; a klasszikus korban a rabszolgatartó rendszer még a fejlődés szakaszát élte mint a leghaladóbb termelési mód.

Az i. e. V. és IV. századi Görögország még messze volt attól, hogy a fizikai munkát a rabszolgákra bízsa, és hogy a fizikai munkát végző polgárt a rabszolgák színvonalára süllyessze. Persze akkor is előfordult, hogy valaki megvetően beszélt a munkáról; a spártaiakon és a spártai típusú embereken kívül (ilyeneket azonban mindig, minden társadalmi rendszerben találunk) főleg a filozófusok és a szofisták vallottak ilyen nézeteket. De nem mindannyian; bizonyára másként vélekedtek a munkáról a materialisták és másként az idealisták, de ilyen szempontból az idealisták sem voltak egységesek. A munka jelentőségének pozitív értékelésével nemegyszer találkozunk — még a rabszolgatartó ideológia olyan élenjáró képviselőinél is, mint például Platón volt; ilyen jellegű nézeteit főleg Szókratész szájába adta. A filozófusok „elit-elméleteit” és a szofisták rosszindulatú kijelentéseit nem szabad túlértékelnünk: ezek az ő nézeteik, illetve a rabszolgatartó osztály képviselőinek a nézetei voltak, nem pedig a *nép* döntő többségé. A klasszikus kori görögök egészen másként viszonyultak a munkához, mint, mondjuk, fél évezreddel később a rómaiak: a görög polgár nem római proletár volt, aki megszokta, hogy kenyéren és olajon, szavazatainak áruba bocsátásából és a hatalmas leigázott területek szervezett kizsákmányolásából éljen. Egyetlen görög sem állította, hogy a munka az élet értelme; ilyesmiről nem tudunk. De tudjuk, hogy a szabad görög nép legnagyobb része nem kerülte a munkát, s bár részben szívesen hagyta a rabszolgákra,

létfenntartású szükségszerűségnek tartotta. Persze a szabad időt ugyanolyan szükségesnek tartotta — és ki is tudta használni.

Bizonyára nem mindenkinek volt egyformán sok szabad ideje, és a szabad idő kihasználására való lehetőségek sem voltak egyformák; a gazdagok ilyen szempontból előnyösebb helyzetben voltak, mint a szegények, a polgárok, mint a nem polgárok, a férfiak, mint a nők. Szabad idejüket főleg a testnevelésnek és a sportnak, a művelődésnek, a kultúrának, a közéleti tevékenységnek és egyéni kedvteléseiknek szentelték. Munka utáni tevékenységüknek minden összetevőjét életük elválaszthatatlan részének tartották. A testneveléssel és a sporttal a gimnáziumokban, a palaisztrákban és más helyeken foglalkoztak: ezeket általában közpénzen tartották fenn; de inkább a testi rátermettséget és az egészség megszilárdítását tartották szem előtt, mint a versenyekre való felkészülést. Alapfokú műveltségüket főleg a gimnáziumok és a palaisztrák részét képező iskolákban szerezték; ezt a műveltséget mindenki megszerezhetette, hiszen a magántanítókon kívül állami tanítók is tevékenykedtek, akiket a népi szervek választottak, és akik az államtól kapták fizetésüket. Az ábécét Görögországban bárki ismerhette, míg Egyiptomban és Perzsiában a bonyolult hieroglifákat, illetve a még bonyolultabb ékírást csak néhány szakember; a nem görög országokban gyakran még a királyok sem tudtak írni. A filozófusoknál és a rétoroknál folytatott magasabb fokú tanulmányokra csak a tehetsős polgárok vállalkozhattak; a tehetséges szegény ifjakról azonban rendszerint gondoskodott valaki. A népi főiskola, amelyet a görögök egy életen át látogattak, a színház volt; de a zenei előadások látogatására, Homérosz verseinek szavalására és Hérodotosz olvasására, a tudomány és a művészet képviselőivel való beszélgetésekre, a nyilvános ünnepekre, a családi ünnepekre s a szümpozíciókra is jutott idejük. A népgyűlés összejöveteleire és a közéleti tevékenységre ugyancsak találtak időt. „A szabad idő, amely nem csupán a pihenés, hanem a magasabb rendű tevékenység ideje is, más személyiséggé változtatja azt, aki rendelkezik vele.” Marx szavait a klasszikus kori görögökre is vonatkoztathatjuk: más, sokoldalúan fejlett nemzetté váltak.

Görögország tehát valóban egészen más képet nyújtott, mint a többi ország, amelyre ugyanaz a nap sütött. Csakhogy... Igaz, hogy a leghaladóbb politikai intézmények Görögországban alakultak ki, a görög politikusok azonban gyakran rosszul csinálták a jó dolgokat, a rosszakat viszont jól. Görögország a szabadság legfenségesebb ideáljait követte, szabad polgárai azonban magától értetődő dolognak tartották a rabszolgaságot és a nők alacsonyabbrendűségét. Eljutott a humanitás legnemesebb gondolataihoz és a kultúra virágzásához, de állandó belviszályokkal és háborúkkal küszködött. Pozitív tulajdonságaival végtelen magasságban állt a barbár országok fölött, negatív tulajdonságaiban viszont alig különbözött tőlük.

Ezek az egyenetlenségek és ellentétek egytől egyig Görögország képéhez tartoznak. Ugyanúgy, mint a mi világunk képéhez is egyidejűleg tartozik a kibernetika és az éhhalál, a kozmikus rakéta és a szent tehén, az emberi jogok és a hivatalosan elismert rabszolgaság létezése. A háborús vérengzésekről nem is szólva.

Ennek ellenére az a világ, amelyet a görögök a klasszikus korban kiépítettek, az összes korabeli világok közül a legtöbb legjobbat és a legkevesebb legrosszabbat foglalta magába. Az adott történelmi korszakban a maximum volt, amit az emberi társadalom csak elérhetett. A későbbi korok távlatából nézve csodának látszott.

IV

Görögország és a hellenisztikus világ

Nagy Sándor és a diadokhoszok

A klasszikus kor aránylag rövid időszak volt a görögök hosszú történelmében, arra azonban éppen elég, hogy a kultúra és a civilizáció történetét a görögök egyedülálló értékekkel gazdagítsák. Olyan művészi és tudományos műveket, társadalmi intézményeket és életformákat hoztak létre, amelyeknek józan leírását is szuperlatívuszokból kell összeállítanunk. Olyan dicsőségre tettek szert, amelyen máig sem fogott az idő. De mint minden dicsőségeknek, ennek is megvolt a fonákja.

Emlékezzünk csak vissza, miként festett Görögország, amikor művészei és tudósai nyomában útra keltünk. Az árnyas völgyekben hadak vonultak, hogy a legközelebbi alkalmas síkon megütközzenek, a hajók tengeri csatákban süllyedtek el, a városok polgárai belviszályokban pusztították egymást; a görögök mindenütt görög vért ontottak. A fennkölt ideálok, a közönséges anyagi érdekek és a hőstettek nem hiányoztak ezekből a harcokból; csak az az erő hiányzott, amely véget vetett volna a harcoknak, és megteremtette volna a békét. A peloponnészoszi háború után úgy látszott, hogy Spárta rendelkezik ezzel az erővel; Spárta hegemoniája azonban i. e. 371-ben, a leuktrai csatában megszűnt. Aztán Théba próbálta meg átvenni a vezető szerepet; az i. e. 362-es mantineiai ütközetben azonban kiderült, hogy Thébának sincs elég ereje. A történelem kereke ismét Athént lendítette a magasba; Athén vezető szerepe azonban i. e. 355-ben, a szövetségesekkel vívott vesztes háborúban véget ért. Az egyes poliszokon belül ugyanilyen kiüttalan helyzet uralkodott. Szociális struktúrájukat megbolygatták a menekültek és a száműzöttek tömegei, a háborúk megzavarták a külkereskedelmet és a mezőgazdaságot, a katonák elszoktak a munkától, az elégedetlenség szüntelenül államfordulatokat idézett elő. Nemcsak mi látjuk, de számos kortárs előtt is világos volt, hogy a görög társadalom már kimerítette a fejlődésnek azokat a lehetőségeit, amelyeket a városállamok politikai rendszere biztosított, és hogy általános válságba jutott, amelyből nem tud kilábalni. Legalábbis a hagyományos eszközökkel nem.

A görögöket már elég jól ismerjük ahhoz, hogy tudjuk: nem volt szokásuk meghátrálni a kiüttalanság előtt. Mindig akadtak köztük férfiak, akik utat tudtak mutatni; néha ugyan nem egészen helyesek, máskor meg egészen helytelenek, de mindig olyan bátorsággal, amellyel Thészeusz kijutott a labirintusból, vagy Daidalosz elrepült Krétáról. Az i. e. IV. század közepén az ellentétes nézetek tömegében két határozott irányzat alakult ki. Az elsőt konzervatívnak nevezhetjük, mivel a mindent gyógyító orvosságot a régi politikai intézmények és polgári erények felújításában látta: Spártában a gerúszia makacs vénei, Athénban pedig a Démoszthenész vezette demokraták képviselték. A másikat is nehezen mondhatnánk haladóknak: ezt a nézetet főleg Iszokratész propagálta, s fő gondolata az volt, hogy a görög államok egyesüljenek Athén és Spárta vezetése alatt, s egységüket egy perzsaellenes összgörög támadó háborúval erősítsék meg. („Hogy a hazafiság eszméjével fűtött katonák biztosítsák Hellasznak a Kelet kiapadhatatlan kincsei fölött való uralmat! Vigyük át a háborút Ázsiába, Ázsia jólétét pedig hozzuk át magunkhoz!”) Az első irányzat nem tudta eltávolítani a görög fölaprózottságot; a második Théba ellenzésébe ütközött, a thébiaiak ugyanis nem voltak hajlandók régi szövetségeik ellen harcolni, s ezenkívül még Spárta és Athén között is súlyos ellentétek feszültek. A politikai anarchián való győzelemhez új utat, de főként új erőt kellett találni. Ez az erő létezett: nem Görögországban, hanem valahol másutt. Messze, Spártától, Athéntől és Thébától is északra, a magas, havas Olümposzon túl. Makedóniának hívták.

Számos görög afféle „félbarbár országnak” tartotta Makedóniát. Lakói ugyan görögül beszéltek, de olyan nyelvjárásban, amely eléggé eltért az attikai *koiné*től. A görög isteneket tisztelték, és görög szokások szerint éltek, de a görögység többi részével évszázadokon keresztül úgyszólván nem érintkeztek; a helyi — itt thrák-illír törzsekből álló — lakossággal is nagyobb mértékben keveredtek mint a többi görögök. A hagyomány szerint csak az i. e. IX–VIII. században telepedtek be országukba, mégpedig a Peloponnészoszról; Perdikkasz (vagy Karanosz) király vezette őket ide Argoszból; első fővárosukat, Aigait is ő alapította. Utódai aztán elfoglalták a Sztrümón és a Haliakmón folyók közét csaknem a tengerpartig. A történelemben főleg a hetedik király, I. Alexandrosz írta be nevét: i. e. 500 körül lépett trónra, és rövidesen kapcsolatba lépett

a többi görög állammal; i. e. 496-ban Olümpiába is elment, és elérte, hogy részt vehetett a játékokon. A versenyben (a futásban) ugyan nem győzött, de sokkal értékesebb győzelemmel térhetett haza: a makedón királyokat egyenjogúsították a többi görög királlyal. Mikor a perzsák elfoglalták a szomszédos Thrákiát, rákényszerítették Alexandroszra barátságukat; Alexandrosz ezt a görög érdekek védelmezésére használta fel, és a plataiai csata előtt titokban értesítette Ariszteidész athéni vezért a perzsa előkészületek állapotáról. Az őt követő makedón királyok tovább mélyítették a kapcsolatokat Görögországgal politikai és kulturális téren egyaránt. Arkhelaosz király, aki II. Perdikkasz után, i. e. 429-ben lépett trónra, szövetségi szerződést kötött Athénnal, és az új fővárosba — Pellába — meghívta a görög művészek színe-javát, többek között Zeuxiszt és Euripidézt.

A klasszikus kor akonyán a félbarbár Makedóniáról terjedő mendemondák már alaptalanok voltak; legtöbb esetben a halódó előítéletekből fakadtak. Megértjük Démoszthenészt, amiért Makedóniáról és Makedónia királyáról a lehető legrosszabbat mondta; kevésbé érthetők azonban a modern történészek, akik azt állítják, hogy „a görög városi civilizáció ide nem hatolt be”. Már az i. e. VIII. században létezett Aigai, a királyi város, amely ma is áll, bár a római kortól fogva Edessának hívják; átvészelte a gótok, a bolgárok és a törökök támadásait, ma is hegyi patakok vizesései szépítik, mint évezredekkel ezelőtt, s júliusban ma is megünnepli a „virágok ünnepét”, mint évszázadokkal ezelőtt. A másik királyi városról, Pelláról, már Hérodotosz is írt; romjai negyven kilométernyire fekszenek Thessalonikitól, azaz Szolúntól. A görög régészek ásatásai — melyeket J. Makaronasz és F. Petrasz kezdett el 1957-ben — Xenophónt igazolták, aki fenséges városnak nevezte Pellát; egyenes, egymásra merőleges utcák hálózata, terek és oszlopcsarnokok, föld alatti csatornák és csodálatos, sajátos mozaikképek kerültek itt napvilágra. A harmadik jelentős város az Olümposz alatt fekvő Dión volt; Thuküdidész szerint Perdikkasz király alapította, a görög archeológusok pedig színház, stadion és egy széles, kövezett „szent utca” maradványait tárták fel benne. A kerámia- és bronzleletek, az architektonikus díszítések stb. azt mutatják, hogy a makedón művészet — az egykori elszigeteltség ellenére — ugyanolyan fejlődési vonalat követett, mint Görögország művészete. Mindez azonban csak az utóbbi években szerzett részismeret; Makedónia egyelőre az ókori Görögország legkevésbé átkutatott területei közé tartozik.

Noha a „városi civilizáció” és a „városi kultúra” Makedóniában ugyanúgy meghonosodott, mint Görögországban bárhol, lakosságának nagy része falun élt. A lakosság főleg szabad földművelőkből állt, akik kötelesek voltak katonai szolgálatot teljesíteni és a királynak adót fizetni. Szabad földművelők voltak a thrák-illír törzsek tagjai is, akiknek a makedón királyok meghagyták törzsfőnökeiket; de hűségeskűt kellett tenniük, háború esetén pedig a segédcsoportokban kellett szolgálniuk. Az uralkodó osztályt a városi és a vidéki arisztokrácia képviselte: tagjai („a király társai”, *hetairoszok*) a királyi sereg fő ütőerejében, a híres makedón nehézlovasságban szolgáltak. Makedónia politikai rendszere a Homéroszból ismert „héroszi rendszerre” emlékeztetett; még az intrikák és a véres trónharcok sem hiányoztak belőle. Az Argeidák királyi családja — amely az országba való bejövétel óta hatalmon maradt — Héraklésztól származtatta magát.

Arkhelaosz király meggyilkolása — i. e. 399 — után a zavargások időszaka köszöntött Makedóniára. A gyorsan váltakozó királyok még a thesszáliai viszályokba is belekeveredtek: Thesszáliában megütköztek a thébaiakkal; két ízben is súlyos vereséget szenvedtek, és Makedóniát már a széthullás fenyegette. Az országot végül a huszonhárom éves II. Fülöp (görögül Philipposz) védte meg, aki i. e. 359-ben — miután bátyja, III. Perdikkasz elesett a lünkésztiszek lázadó törzse ellen viselt háborúban — magához ragadta a hatalmat. II. Fülöp erélyes, nagyra törő férfi volt; korábban tíz esztendeig túszként élt Thébában, és sok mindent megtanult. Vetélytársait könyörtelenül eltávolította, néhány hadjárattal békét teremtett az országban, aztán hozzáfogott nagy reformációs műve végrehajtásához. Mindenekelőtt a hadsereget szervezte át: a lovassághoz nehézfegyveres gyalogságot kapcsolt, és a gyalogság egy részét egészen új típusú taktikai egységgé, ún. makedón falanxszá alakította. Ezt a falanxot minden oldalról tizenhat sort számlláló zárt egységek alkották, melyeknek tagjai a rövid kardokon és a pajzsokon kívül hat-hét méter hosszú kétkezi lándzsával is fel voltak fegyverezve. Lándzsáikat a szélső sorokban álló katonák ferdén fölfelé tartották, a belső sorokban állók pedig az előttük álló férfiak vállára fektették. Fülöp falanxa így óriási sündisznóhoz hasonlított; mivel más seregek sokkal rövidebb lándzsákat használtak, a makedón falanxot — ha ez támadásba indult — egyik oldalról sem tudták elérni vagy megállítani. A gyalogság másik részéből Fülöp kialakította a hagyományos fegyverzetű hopliták csapatait: ezek mindenütt beavatkozhattak, ahova a falanx vagy a lovasság nem tudott behatolni. A seregek tagjait egyenjogúsította — ennek mérhetetlen politikai-lélektani jelentősége

volt —, a thrák-illír segédszeregeknél pedig meghagyta saját parancsnokait, amivel egészen megnyerte őket. Hadseregét kemény kiképzésnek vetette alá, megátanította a hegyvidéki harcmodorra, ami Görögországban egészen szokatlan dolog volt, a városok ostrománál pedig harci gépeket — főleg faltörő kosokat és ostromtornyokat — vetett be: ezeket Szicíliából meghívott tervezőkkel készítette. II. Fülöp reformjai tetőpontjára emelték a görög hadászatot: a makedón hadsereg, ha helyesen vezették, minden más sereget legyőzhetett. És — helyes diplomácia segítségével — akár egész Görögországot hatalmába keríthette.

Néhány esztendővel trónra lépése után II. Fülöp már kiterjedt szomszédos területeket foglalt el; aztán elhatározta, hogy Makedónia hatalmi pozícióját egy tengeri kijárat megszerzésével is biztosítja. A partvidéken azonban az Olünthossal szövetkezett görög városok sávja húzódott; Olünthosz egy több mint harminctagú föderáció élén állt, és Amphipolisra, a jelentős athéni kolóniára támaszkodott. Ekkor mutatkozott meg, hogy II. Fülöp nemcsak tehetséges katona, hanem sikeres diplomata is: hatáson összekapcsolta az ígéretekkel a fenyegetésekkel, saját ellenségeit egymás ellen uszította, mindig és mindenütt talált valakit, akit megvesztegethetett. (Fülöp ismert mondása: „Az arannyal megrakott számár a legerősebb várba is behatol.”) I.e. 357-ben kellő előkészületek után bevette Amphipoliszt; rögtön ezután megegyezett az athéniakkal, hogy visszaadja nekik Amphipoliszt, ha elfoglalják számára az Olünthossal barátkozó Püdna kikötőjét. Ezzel megbontotta az athéni—olünthoszi szövetséget, s mikor kezét már ily módon szabaddá tette, maga vette be Püdnát; persze Amphipoliszt is megtartotta. Aztán elfoglalta a pangaioszi bányákat, amelyek évente több mint ezer talentum hasznót hoztak, s — mert Athén nem lépett közbe — fokozatosan elfoglalta Athén thrákiai és khalkidikéi telepeit. Az utolsót, Methónét, i.e. 353-ban tette a földdel egyenlővé.

A nemrégiben még másodrangú állam, Makedónia így az i.e. IV. század közepére a görög világ első számú nagyhatalma lett. Olyan hatalom, amely rákényszerítette a görögöket, hogy vessenek véget kölcsönös háborúskodásaiknak, eltávolíthatta elavult politikai rendszereiket, renddel helyettesíthette az országban uralkodó káoszt. S ezenfelül: biztosíthatta Görögországot a barbárokkal szemben, amint ezt szenvedélyes pánhellén beszédeiben Iszokratész kérte.

A makedón király tudatában volt ennek, és elhivatottnak érezte magát, hogy mindezt megvalósítsa. Noha inkább saját érdekeit tartotta szem előtt, mintsem az összgörög érdekeket, az adott pillanatban ezek az érdekek fedték egymást. Görögországban sokan illúziókat tápláltak a makedón király céljaival kapcsolatban: Fülöp meghagyta nekik illúzióikat. Mások nem tápláltak illúziókat: őket tehát ígéretekkel és arannyal szerezte meg. Nem sok időbe tellett, s II. Fülöpnek csaknem minden államban megvolt az „ötödik hadoszlopa”.

Most már csak azt kellett eldöntenie, mikor és hogyan avatkozzék be a görög ügyekbe.

I. e. 356-ban a thébaiak megvádolták a phókisziakat, hogy kisajátították a delphoi Apollón földterületeit, s elérték, hogy olyan bírságot szabjanak ki rájuk, amelyet azok nem tudtak megfizetni. A dolognak meglehetősen bonyolult háttére volt, a fontos azonban az, hogy a Delphoi Amphiktüónia — Spárta és Athén ellenzését figyelembe se véve — kizárta tagjai közül Phókiszt, s az amphiktüónia tagállamai — a thébaiak vezetésével — „szent háborút” indítottak Phókisz ellen. De az történt, hogy az aránylag gyöngye phókisziak legyőzték Thébát, és elfoglalták Apollón szentélyét a kincsekkel együtt. A kincsekből elvettek annyit, amennyire egy erős zsoldoshadsereg megszervezéséhez szükségük volt, majd megtámadták Thesszáliát, és pusztítani kezdték a Thébával szövetséges államokat. A rémült thesszáliaiak és thébaiak erre a makedón királyhoz fordultak segítségért.

II. Fülöp csak erre várt. Abba hagyta a partvidéki telepek ostromát, s nehézsúlyosságával és gyalogságával azonnal Thesszáliába sietett. A phókisziakat mindjárt az első ütközetben legyőzte, vezéreiket pedig — mint templomrablókat — keresztre feszítette. Aztán feldúlta a Phókiszt támogató Pherai városát, és Közép-Görögország felé indult. Mikor azonban megtudta, hogy az athéniak Thermopülainál eltorlaszolták az utat, visszatért északra; a hadjárat eredményével így is elégedett volt. A görögök elismerték, hogy ő a legjelentősebb görög szentély megvédelmezője, felvették a Delphoi Amphiktüónia tagjai közé, és megbízták a püthiai játékok rendezésével; makedónjai számára lehetővé tették, hogy — akár a többi görögök — részt vehessenek az olimpiai játékokon. Hiába nevezték őt ellenfelei „barbár királynak”: ettől fogva úgy viselkedhetett a görögök között, mint egyenlő az egyenlők között. S tekintettel erejére, több volt, mint egyenlő.

Mikor II. Fülöp felmérte a görögországi helyzetet, megállapította, hogy Görögországban csupán egyetlen komoly ellenfele van. Spárta már legyöngült, Korinthoszból több szolgálója volt

Aphroditének, mint amennyi katonája Arésznek, Théba pedig Fülöp szövetségese volt; csak Athén szívesen volt szembe vele. Elhatározta hát, hogy Athént fogja győngíteni; kényszerítette a thrákiai városokat, hogy szakítsák meg a szövetséget Athénnal, a Boszporuszon pedig Búsztantiont állította saját pártjára. Ezáltal ellenőrzése alá vonta a Fekete-tenger vidékével folytatott athéni kereskedelmet, és megtámadhatta az athéni hajókat. Mindezzel felháborodást keltett Athénban: Démoszthenész szónoklataiból ma is ez a felháborodás áramlik felénk. Fülöp azonban számított a tömegek közönyére, és arannyal megrakott szamarakat küldött híveinek. I. e. 349-ben jó ürügye akadt Olünthosz megtámadására; az olünthoszi kormány ugyanis menedékjogot adott Fülöp két rokonának. Fülöp tehát hadat üzent Olünthosznak. Olünthosz erre szövetségi szerződést kötött Athénnal. Fülöp pedig tárgyalásokat kezdett Olünthossal, de közben egymás után vette be az olünthoszi föderáció városait. Végül Olünthoszban is talált két megvesztegethető embert, s azok kitárták előtte a városkapukat. Fülöp bevette Olünthoszt, és úgy elpusztította, hogy az soha többé nem kelt fel romjaiból. A D. M. Robinson vezette amerikai régészek leletei (1928—1938) Démoszthenész szavait igazolták: „hogy a szemtanú nehezen tudná megmondani, vajon ezek a helyek valóban emberi települések voltak-e egykor“.

Az athéniak nem nyugodtak bele Olünthosz pusztulásába, de katonaság helyett csupán egy nagy, tiztagú küldöttséget menesztettek Makedóniába. A küldöttségnek rá kellett volna vennie Fülöpöt arra, hogy szüntesse be hadjáratait. Fülöp igen szívélyesen fogadta a küldötteket, elhalmozta őket ajándékokkal; a hosszú tárgyalás végül — i. e. 346-ban — az ún. philokratészi békéhez vezetett. A békeszerződés értelmében mindkét fél megtartotta, ami éppen a birtokában volt. Az athéniak tehát belenyugodtak északi városaik — köztük Amphipolisz — elvesztésébe, II. Fülöp pedig kötelezte magát, hogy békén hagyja az athéniak kherszonnéziosi városait. Tehát Thesszáliába tört be, s ott élethossziglani királlyá választatta magát, befolyást szerzett Megarában és Euboiában, a Peloponnészon Spárta-ellenes koalíciót hozott létre, és nagy hadjáratot indított Illíriába, s ezzel csaknem az Adriáig tolta ki birodalmának határait. Az Athénnal kötött szerződést azonban tiszteletben tartotta, sőt az athéniak kisebb követeléseit is teljesítette. Ám az athéniak nem lettek Fülöp barátai, s a makedónellenes párt végül is elérte, hogy érvénytelenítsék Philokratész békéjét, megkötőit pedig ítélik halálra. Nem sokkal ezután Fülöp a szkíták ellen viselt háborúban vereséget szenvedett, s athéni ellenfelei kaptak az alkalmon: összefogtak a thébaiakkal, akik ugyancsak veszélyesnek tartották Fülöp hatalmának növekedését, s keresték az ürügyet, hogy szembeszegülhessenek vele. Megtagadták tőle a jogot, hogy „szent háborút“ indítson Amphissza ellen, Fülöp azonban — a tilalmat figyelembe nem véve — brutálisan elpusztította Amphisszát. Erre elhatározták, hogy erővel törjék le Makedónia hatalmát.

A makedónellenes harc élére az athéni Démoszthenész állt. „Hiszen ez a Philipposz nemcsak hogy nem hellén, és egyáltalán nem tartozik a hellének közé — mondta harmadik filippikájában —, de még csak nem is becsületes hírű vidékről származó barbár, hanem egy senki Makedóniából, ahol korábban egy valamirevaló rabszolgát sem lehetett vásárolni! Valóban: mely szélsőség nem jutott még el önkényében? Hát nem szervezi-e a városok pusztításával egyidejűleg a püthiai játékokat, minden hellének közös ünnepét, nem küldi-e (Delphoiba) — ha szemlélyesen nem akar odamenni — a rabszolgáit? Nem írja-e elő a thesszáliaiaknak, miként szervezzék meg államukat? Nem küldi-e kalózeit egyszer Porthmoszba, hogy elűzzék az eretiai népet, máskor meg Óreoszba, hogy ott uralomra juttassa Philisztidész tirannust? S a hellének mindezt télenül nézik, és úgy tekintenek rá, mint a jégesőre: mindenki imádkozik, hogy ne éppen őt sújtsa, de senki sem kíséri meg, hogy bármit is tegyen ellene. És nemcsak hogy senki senkinek nem segít, midőn Fülöp egész Hellaszban erőszakos cselekedeteket visz véghez: még önnönmagát sem védi az elnyomás ellen, s ez már igazán mindennél több... Ilyen dolgok történnek hát velünk mindannyiunkkal, s mégis tétozázunk, a sutban lapulunk, bizalmatlanul tekinget egyikünk a másikára, de nem arra, aki bánt bennünket... Ám nem elég ezt tudomásul vennünk, és nem elég, ha katonai erővel védekezünk ellene: értelmünkkel és szívünkkel is gyűlölünk kell azokat, akik az ő érdekeit védik. Fontoljátok meg, hogy nem lehet legyőzni a polisz ellenségeit, ha nem büntetitek meg előbb azokat, akik magában a poliszban szolgálják az ellenséget... Mit kell tehát tennünk nekünk, athéni férfiaknak, míg itt vagyunk, míg megvan hatalmas poliszunk, és a módunk s tekintélyünk is a cselekvéshez? Mindenekelőtt készüljünk fel a védelemre, készítsük a hajókat, a pénzt, a sereget! Hiszen ha mindenki más hajlandó is lenne rabszolgaigába hajtani fejét, legalább mi harcoljunk a szabadságért. Míg mindent előkészítünk, lázítsuk a többieket, küldjünk követeket hozzájuk, hogy meggyőzzük őket, s a harcban és a költségekben is leljünk bennük támaszra!“ Mint tudjuk,

Démoszthenész nemcsak szónokolt: cselekedett is. Aiszkhinész, Phokión, Eubülosz és más politikusok akaratával szembeszállva a demokrata vezérek maroknyi csapatával hatalmas koalíciót szervezett Fülöp ellen. A thébaiakon kívül a korinthusziakat, a megariakat, az akhájokat, a lokrisziakat, a phókisziakat és a kerküraiakat is megnyerte a közös harcra. I.e. 338 júliusának vagy augusztusának végén aztán a 28 000 főből álló szövetséges hadsereg a Helikón alatti Khairóneia mellett gyülekezett. Csakhamar Fülöp is odaérkezett 30 000 nehézfegyverrel és 2000 lovassal. A csatára a következő hónap második napján került sor.

„A harcban, büszkeségének és lelkesedésének megfelelően, mindkét fél jól tartotta magát — írja Diodórosz —, bátorság dolgában egyenlők voltak, de ami az emberek számát és a hadvezéri rátermettséget illeti, a király volt a jobb.“ Az athéniak ennek ellenére — Kharetész sztratégosz vezetésével, „aki ötletességben semmiben sem különbözött a többi sorkatonától“ — bátor fellépésükkel visszanyomták a Fülöp vezette falanxot; közben ezer katonát veszítettek. A thébaiak azonban nem állták Fülöp ifjú fiának, Alexandrosznak a nyomását, s miután „a szent csapatuk“ utolsó két embere is elesett, futásnak eredtek. A pusztulást a bekerítés tetőzte be: a szövetségesek háromnegyed része fogságba esett, a többiek holtan maradtak a harcmezőn. Fülöpnek állítólag mintha eszébe vette volna a győzelem: ivászzal és táncsal egybekötött mulatságot rendezett az ellenséges katonák tetemei között, és megtiltotta, hogy eltemessék őket. Mikor aztán kijózanodott, az athéniak hamvait katonai díszkísérettel Athénba küldte, a thébaiaknak pedig megengedte, hogy oroszlánt ábrázoló márvány emlékművet állítsanak halottaik közös sírjára: az emlékmű ma is ott áll.

A khairóneiai csata nem olyan ütközet volt, amelyet a görögök talán ézerszámba vívtak egymás között. Hiszen ebben az ütközetben nem két sereg, hanem mindenekelőtt két politikai koncepció csapott össze: az egyik fél a görög városállamok függetlenségét és korlátlan szuverenitását védte, amelyet azonosított a demokráciával és a szabadsággal, a másik makedón hegemonia alatt egyesíteni akarta a görög államokat. A görögök többsége szerint a két elgondolás összeegyeztethetetlen volt, harcnak kellett döntenie köztük, s a harcban Makedónia bizonyult erősebbnek. „Démoszthenész ideálja a régi demokratikus Görögország maradt, amelynek abban a korban már nem voltak erős szociális és gazdasági gyökerei — írja V. Sz. Szergejev. — Bár a démoszthenészi ideál fennköltnek és csábítóknak látszott, nem volt haladó, azon az útszakaszon állt, amelyen a történelem már áthaladt. Ebben rejtett Démoszthenész és a Démoszthenész vezette demokrata párt tragédiája. A makedónpárt győzedelmeskedett.“

A khairóneiai csata után II. Fülöp a görög világ ura lett, s ellenfeleit a tehetetlen rémület kerítette hatalmába, hiszen nem tudhatták, milyen sors vár rájuk. Kiderült azonban, hogy Démoszthenész — „a hellén szabadság és kultúra maradványait is megsemmisítő barbár despotáról“ szóló jóslataival — nagyon is túlzott. Fülöp volt szövetségeseit, a thébaiakat büntette a legkeményebben: makedón helyőrséget helyezett városukba. Athénba — fiával, Alexandroszal az élen — követtséget küldött (Alexandrosz ekkor látta először és utoljára az Akropoliszt), és olyan békefeltételeket ajánlott, hogy az athéniak, akik azt várták, le kell rombolniuk városukat, hálából szobrot állíttattak Fülöpnek. A király ezután kongresszust hívott össze Korinthusban: a kongresszuson — Spárta kivételével — minden görög állam részt vett. Fülöp ismertette az állapotok rendezésére összeállított tervezetét. Pánhellén *szünmakhia* (a görög államok szabad föderációja) kialakítását javasolta, úgy, hogy a görög államok megtarthatják fennálló társadalmi rendszerüket és belpolitikai függetlenségüket; a kölcsönös háborúkat be kell tiltani, és a vitás kérdésekben való döntést, valamint a közös ügyek vezetését a szövetségi tanácsra kell bízni, amelyben minden tagállam egyformán képviseltetheti magát. Az újonnan alakított föderáció lépjen katonai szövetségre Makedóniával, a szövetséges hadak vezére pedig a makedón király legyen.

A legyőzött makedónellenes koalíció képviselői, akik legderülátóbb pillanataikban sem remélték, hogy Fülöp bosszú helyett ilyen tervezettel áll elő, megkönnyebbülten fogadták el a javaslatot, a makedónpártiak pedig lelkesedéssel. A győztes nem parancsolt, hanem javasolt; saját érdekeit tartotta ugyan szem előtt, de egyúttal Görögország fő politikai problémáját, az egyes államok önállósági igénye és az egyesülés szükségessége közötti ellentétet is megoldotta. A szövetség tagállamainak szuverenitását tulajdonképpen csak annyiban korlátozta, hogy nem hadakozhattak egymás ellen, ezt pedig pozitívan kellett értékelni; Makedónia vezető szerepének elismerése az adott erőviszonyok között szükségszerű volt. Megszüntette Görögország felaprózottságát (az ország belső békéje érdekében), és kialakította a külföld elleni egységes fellépés szervezési előfeltételeit. Nem a szabadság és a demokrácia megszüntetését, nem a görögök leigázását hozta; a makedón király —

Erme Nagy Sándor portréjával

országának minden eltérő hagyománya ellenére — mégiscsak görög volt. A korinthuszi kongresszus egyhangúlag elfogadta Fülöp tervezetét.

A korinthuszi kongresszus, amelyen a görögök a történelemben először egyeztek meg ügyeik közös irányításában, i. e. 337 elején zajlott le. II. Fülöp ugyanebben az évben egy másik konferenciát is összehívott, és előterjesztette újabb tervét: a görögök indítsanak szent háborút a perzsák ellen. Bosszulják meg, hogy Xerxész meggyalázta a görög templomokat, szabadítsák fel a kisázsiai görögöket a perzsa iga alól, mentse meg Görögországot saját katonáitól, akik most munka híján útonállókként kóborolnak az országban... S ezenkívül: Perzsia végtelenül gazdag és katonailag jelenleg gyöngé! A kongresszus ezúttal is lelkesen fogadta Fülöp javaslatát, s a szükséges hozzájárulásokat azonnal megszavazta.

A perzsák elleni hadjáratot azonban Fülöp már nem indíthatta meg. Mindjárt a következő évben, miután a felderítő egységeket kiküldte az ázsiai partra, lányának esküvőjén meggyilkolta bizonyos Pauszaniasz. A gyilkosság okát nem ismerjük: Pauszaniasz talán valami külön számlát egyenlített ki ily módon, de az is lehet, hogy a király száműzött felesége, Olümpiasz utasítását teljesítette; mert Olümpiasz — noha ő maga sok férfinak volt a felesége — nem bírta elviselni, hogy férje sok nőnek legyen a férje. Ám az sem kizárt dolog, hogy Pauszaniasz kardját a perzsa hírszerző szolgálat keze irányította. Bármint történt is, a király meghalt, és Aigaiban véres trónharcok törtek ki.

A trónharcokból Olümpiasz és Fülöp fia, Alexandrosz került ki győztesen. Hogy valóban Fülöp fia volt-e, nem tudjuk biztosan; de hogy Fülöp terveit valóra váltotta, az biztos. Sőt: túl is teljesítette, méghozzá olyan mértékben, amilyenről senki sem álmodott.

A harmadik Alexandrosz nevű makedón király Nagy Sándor néven vonult be a történelembe. A „Nagy” jelzőt nem tagadjuk meg tőle, még ha egyéniségét és tetteit különféleképpen értékeli is. Mert szinte minden történész — aki olvasásra méltó sorokat írt róla — másként értékeli. Csupán egy dologban egyeznek meg: abban, hogy Nagy Sándorral új korszak kezdődött a történelemben. Egyesek szerint a világtörténelemben, mások szerint a görögök által ismert világ történelmében, s ez pontosabb fogalmazás.

„Testi szépségével, derekasságával és szellemi fürgeségével tűnt ki; rendkívül becsületes, becsúgyó, a veszedelmekben pedig rettenthetetlen volt” — írta az i. sz. II. században hadjáraitak történetírója, Arrianosz. „Egészen rövid életet élt, de a lehető legtöbb és legnagyobb cselekedettel töltötte ki” — írta Plutarkhosz. „Megtett mindent, amire halandó egyáltalán képes lehet” — írta Quintus Curtius Rufus római történetíró. A középkori költők — a legendássá váló alakot is kritikusan értékelő antik szerzőktől eltérően — romantikus hőst alkottak belőle: csaknem száz „Nagy Sándor-vers” született. A modern történészek kutatással cserélték fel a legendát és a romantikát, de nem jutottak egységes álláspontra. „Az iránta érzett csodálat egészen helyénvaló, és jogosan semmit sem vehetünk a szemére, noha némely kivételes tettet talán elítélhetnénk; de olyan nagy dolgokat, mint amelyeket ő vitt véghez, lehetetlen az igazság szigorú törvényeinek keretében véghezvinni” — írta Ch. de Montaigne francia humanista. J. G. Droysen német történész „az isteni gondviselés eszközét” csodálta benne, „aki az emberiség kulturális és szellemi egységét volt hivatott megteremteni”. A francia G. Radet (1931) „elérhetetlen célok után vágyakozó ábrándozót” látott benne; a német F. Hampl (1938) viszont „számító egoistának” tartotta, „aki nemzetének érdekeit alárendelte személyes érdekeinek”. Egyéniségének egyoldalú értelmezése elől talán az osztrák F. Schachenmeyer (1949) tért ki legjobban: „Mert ő nemcsak az emelkedett, a tisztá, a tündöklő tulajdonságokat foglalja magába, hanem együtt a legsötétebbeket is: egyidejűleg érző barát és kegyetlen ellenfél, jótét lélek és brutális tirannus, szerető fiú és rokonainak hidegvérű gyilkosa, béketeremtő és kíméletlen erőszaktevő, aki megszabadít az előítéletektől, de ugyanakkor elnyomja a szabadságot, utat tör a legnagyobb emberi méltósághoz, s következetesen sárba tiporja az emberi méltóságot. A legragyogóbb fényből és a legsötétebb árnyékból szőtt hatalom ő.”

Sándor mindenekelőtt hódítóként lett naggyá: ilyen szempontból mindenkit felülmúlt a világtörténelemben. Tizenhárom esztendő alatt akkora területet foglalt el, amelynek egyik határa 4500 kilométerre, azaz olyan távolságra volt a másiktól, mint Leningrád Lisszabontól. A Schreider házaspár 1966-ban a washingtoni Nemzeti Földrajzi Társaság megbízásából a Nagy Sándor lováról, Buképhaloszról elnevezett terepjárón elindult a hódító nyomában; útjuk több mint egy évig tartott. Már a bejárt országok száma is tekintélyes: Görögország, Törökország, Libanon, Jordánia, Egyiptom, Líbia, Szíria, Irak, Irán, Afganisztán, a szovjet Türkmen, Üzbég, és Tadzsik Köztársaság, Pakisztán, India, majd újra Irán és Irak; s Izrael még el is kerülték. Pellában nullára állították a tachométert; Babilonban, Nabukadneszar palotájának romjainál kikapcsolták. Csaknem 25 000 mérföldet, tehát olyan távolságot mutatott, amely megegyezik az egyenlítő hosszával.

Hogy milyen volt Sándor, főleg Lüszipposz portrészobrainak másolatai mutatják: karcsú, hosszú hajú (az antik források szerint szőke, egy pompeji falfestményen viszont barna), büszke és energikus fiatal férfi, „férfiak és nők ideálja”. I. e. 356-ban, állítólag ugyanazon az éjszakán született, mikor a Hérosztratosz nevű bolond felgyújtotta Artemisz ephezoszi templomát. Gyermekkorát anyjával töltötte, s anyja kicsapongásai miatt sokat gyötörődött; egy kissé ijedős is volt, de nevelője, az epeiroszi Leónidasz „férfit faragott belőle”: méghozzá olyan férfit, aki nemcsak királyi származásánál fogva lett vezére társainak — Ptolemaiosznak, Nearchosznak, Kleitosznak, Harpalosznak, Héphaisztiónnak és másoknak (egyébként mitikus hősoktól — apai ágon Héraklésztől, anyai ágon pedig Akhilleusztól — származtatta magát). Mikor tizenhárom éves lett, apja meghívta hozzá nevelőnek Arisztotelészt, aki éppen akkoriban vált hírneves filozófussá, és kiválasztott társaival együtt a thesszáliai határ mellé, Mieza városkába küldte. Miezában három évet töltött, és Arisztotelész gondoskodott róla, hogy filozófiából, történelemből és politikából, természettudományból és művészetből is elsajátítsa a fontos tudnivalókat; neki ajándékozta az Iliász egy sajátosan kommentált példányát is: ezt Sándor aztán állandóan magánál hordta. Tanítója iránt haláláig hálát érzett, s nemegyszer hangsúlyozta, hogy „Fülpnek életét köszönheti, Arisztotelésznek pedig azt, hogy tudja, miként kell élnie”. Tizenhat éves korában apja Pellába hívta, hogy a Perinthosz elleni hadjárat idején helyettesítse őt. Sándor ebbe szívesen beleegyezett; hatalmát arra használta fel, hogy hadjáratot indított Thrákiába, és leverte a helybeli törzsek lázadását. Tizennyolc évesen részt

a történelmi jelentőségű khaironeiai csatában, és a hetairioszok lovasosztágának élén Makedónia javára döntötte el az ütközet sorsát. Fülöp meggyilkolása után nehéz helyzetbe került; törvényes gyerek voltában sokan kételkedtek, a trónra nagybátyja, Amüntasz tartott igényt, s itt volt még a Fülöp utolsó házasságából származó Karanosz is, akinek érdekeit Attalosz hadvezér védte. Sándor azonban olyan katonákra támaszkodott, akik szerették, s a hadsereg végül — Fülöp hadvezéreinek, Antipatrosznak és Parmeniónnak a javaslatára — őt kiáltotta ki királlyá.

I. e. 336-ban tehát trónra lépett a még nem egészen húszéves Sándor. Először is Makedóniában biztosította hatalmát: meggyilkoltatta vetélytársait, csupán a kis Karanoszt kímélte meg (ő azonban később Olümpiasz gyilkolta meg anyja ölében). Aztán görögországi ellenségei ellen fordult. A bevett szokás szerint a király halálával minden általa kötött szerződés érvényét veszítette, a makedónellenes párt tehát feloszlottnak minősítette a korinthuszi szövetséget, és — athéni példára — egy egész sor városban magához ragadta a hatalmat. Sándor 25 000 katonával megtámadta Thesszáliát, és felújította ott hatalmát, majd átkelt a Thermopülain (a szorost mindaddig senki sem tudta elfoglalni), és csak az athéni követek előtt állt meg, akik azért jöttek elébe, hogy kegyelmet kérjenek. Sándor kijelentette, hogy nincs szándékában a lázadásért bosszút állni; Korinthoszba ment, s új kongresszust hívott össze. A kongresszuson elérte, hogy a görög városállamok felújították a föderációt, és őt választották meg a perzsaelenes hadjárat fővezérévé.

A háborús készülődést azzal kezdte, hogy biztosította a makedón határokat. Lecsendesítette a szomszédos északi törzseket, és egészen a Dunáig hatolt előre; nyugaton legyőzte az illíreket. Ám csakhamar vissza kellett térnie Görögországba; olyan hírek terjedtek el, hogy elesett, s az athéniak és a thébaiak új felkelést szerveztek. Sándor Théba alá sietett, s mivel a thébaiak nem fogadták el békeajánlatát, bevette a várost. Hetezer védőt a helyszínen kivégeztetett, az egész lakosságot eladta rabszolgának, a várost pedig leromboltatta. Később megbánta tettét, s ha valahol rabszolgáskodó thébaival találkozott, felszabadította. Akkor azonban politikai szükségserűségnek tartotta, hogy ellenfeleit egyszer s mindenkorra megfélemlítse. Athénnek ismét megkegyelmezett: nem akarta megsemmisíteni Hellasz Hellaszát, és csak tíz vezért kért — köztük Démoszthenészt —, hogy azokat büntesse meg. A követek könyörgésére azonban megelégedett azzal, hogy száműzték egy katonát (Kharidémoszt, a zsoldosok kellemetlenkedő vezérét). A Sándor elleni harc elcsúszott, sőt az arkadiaiak halállal büntették „a hellén egység megbontóit”. Sándor mindezt egyetlen esztendő alatt érte el. Aztán fél éven belül felkészítette a hadsereget, amelynek élén meg akarta semmisíteni a nagy perzsa birodalom hatalmát.

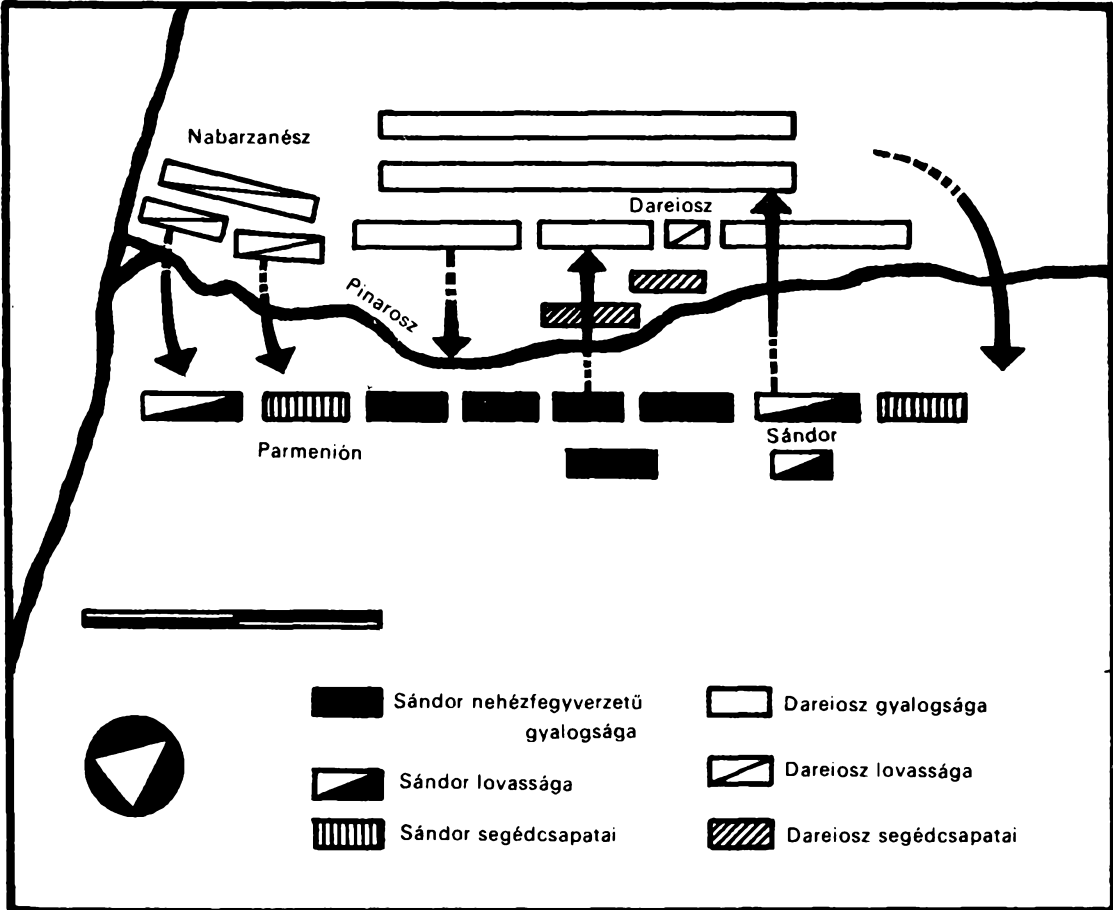
A görög sereg (hivatalosan: a hellén szünmakhia és a makedón király egyesült haderői) i. e. 334 tavaszán indult el Pellából. 30 000 nehézfegyveresből és 5000 lovas katonából tevődött össze; a segédcsoportokon kívül 160 hajóval rendelkezett. Ostromgépipítők, hidászok és földmérők, történetírók (köztük az olünthoszi Kallszthenész), földrajztudósok (Arisztobülosz) és filozófusok (Pürrhón) kísérték, ami ugyancsak a hadjárat nagyvonalú koncepciójáról tanúskodik. A hadjáratban a vezéreket mulattató hölgyek és a katonák feleségei, illetve élettársai is részt vehettek. Nagy Sándor semmiről sem feledkezett meg: sem a görög és makedón hátország biztosításáról (ezt a legrátermettebb vezérre, Antipatroszra bízta), sem pedig a vezérsátor és a főváros közti állandó összeköttetésről. Az előkészületekre az egész állampénztárt ráköltötte, s még el is adósodott (1300 talentummal): a királyi birtokok nagy részét szétosztotta hívei között. Mikor aztán barátja megkérdezte tőle, mije maradt ezek után, azt felelte: „A remény!”

Ezzel a reménnyel indult hát Sándor a nehéz történelmi korszakot élő Perzsia ellen. A nagy birodalmat összetartó szálak szakadoztak. Már III. Artaxerxész király idejében (i. e. 259—338) felkelés tört ki Föniciában, a szatrapák nem tisztelték a királyt, és a palota főembere, Bagoasz végül meg is mérgezte. A kiskorú Arszeoszt ültette trónra, hogy nevében maga uralkodjék; két év múlva azonban Arszeoszt is megmérgeztette, és Arszeosz rokonát, III. Dareioszt segítette hatalomra, aki aztán a változatosság kedvéért őt, Bagoaszt mérgeztette meg. A királyi palota forongott az intrikáktól, senki senkiben nem bízott, a katonaság a vezér személyi hatalmának az eszközévé lett: a határokat csupán itt-ott őrizte egy-egy kisebb alakulat. Ilyen körülmények között Sándor minden nehézség nélkül átvezette seregét a Hellészpontoszon, s hetairioszainak élén Trójába ment. Tisztelgett Próteszilaosz hős — a trójai háború első halottja — sírjánál, megkoszorúzta Akhilleusz és Patroklosz sírhalmát, és áldozatot mutatott be az ilioni Athéné templomában. A templomban fegyverzetet talált, amely a hagyomány szerint nagy példaképéé, Akhilleuszé volt; ezt a fegyverzetet kicserélte a sajátjával, és testőrsége parancsnokára, Peukesztoszra bízta, hogy előtte hordozza a csatában. A hadjáratnak ez a romantikus kezdete lélektani szempontból rendkívül jelentős volt. A háborút

a mitikus hősök harcainak szintjére emelte, és azzal a hittel töltötte meg a katonákat, hogy miképpen őseik feldúlták a barbár ázsiai várost, azonképpen ők is feldűlják majd a barbár ázsiai birodalmat. Megszentelte a háborút, és megerősítette a katonáknak a harc igazságosságába vetett hitét: Parisz Helené elrablásával Menelaosz királyt sértette meg, Xerxész a görög templomok meggyalázásával minden görögöt megsértett. Nem ez volt az első eset, amikor a mítosznak támadó hadjáratot kellett igazolnia, s nem ez volt az utolsó eset, hogy az emberek hittek ebben.

Miután Pellából kivonult, Sándor egy teljes hónapig nem látott ellenséget. A kisázsiai szatrapák aztán valahogy mégis megegyeztek, és 20 000 lovas katonát küldtek ellene. Ezekhez csatlakozott a perzsa szolgálatban álló 10 000 görög zsoldos katona, élükön a rhodoszi Memnánnal. Elhatározták, hogy a Granikosz folyónál állítják meg a makedónokat; ez a folyó csupán afféle nagy, iszapos patak, keleti partja azonban igen meredek. Mikor Sándor odaért, elhatározta, hogy azonnal megkezdí az ütközetet; megfigyelte, hogy a szatrapák csak lovasokat küldtek ellene, s a nehézfegyvereseket tartalékcsoapatként hátul hagyták. A perzsák ugyanis túlbecsülték a lovasságot, s ezenkívül Memnánnal sem bíztak, mivel az azt tanácsolta nekik, hogy kerüljék a nyílt ütközetet, és csalogassák Sándort Ázsia belsejébe. A harcot a makedón segédcsoportok kezdték; a perzsa lovasok a görögökre dobták gerelyeiket, s aztán már csak karddal harcolhattak. Abban a pillanatban hetairoszainak élén előrontott Sándor, és a hosszú lándzsákkal utat nyitott a falanxnak. A perzsa szatrapák rögtön odavágtattak Sándorhoz, mivel akkoriban a vezérek még személyesen harcoltak egymás ellen; Sándor elvesztette a lovát, sőt két ízben a kopját is. De nem hátrált meg, hanem párbajban megölte a perzsa sereg fővezérét, Mithridatész, a király vejét. Abban a pillanatban két másik vezér rontott rá; alighogy levágta Rhoiszakosz szatrapát, aki kardjával Sándor sisakját is megsértette, Szpithridatész szatrapa vágtatott ellene, de Sándor gyerekkori pajtása, Kleitosz, egy iszonyú csapással páncélostul levágta a szatrapa kezét. Miután a vezérek elestek, a falanx megfutamtotta a perzsákat; csupán Memnón zsoldosai maradtak helyükön. Meg akarták adni magukat, de Sándor kijelentette, hogy barbárokat szolgáló görögökkel nem tárgyal. A zsoldosok többsége aztán elesett a harcban; csupán néhány tucat férfi maradt életben, akik Memnánnal együtt elmenekültek, kétezeren pedig fogságba estek. Sándor győzelme tökéletes volt; a hetairoszok válogatott csapataiból mindössze huszonöt férfi esett el. Sándor a dicső nap emlékére háromszáz perzsa pajzsot küldött az athéni Akropoliszra; a pajzsokba a következő feliratot vésette: „Alexandrosz, Philipposz fia, és — a lakedaimóniak kivételével — a hellének zsákmányolták a barbároktól Ázsiában.”

Sándor előtt most már nyitva állt Ázsia kapuja; minden határ menti szatrapa elesett (az egyetlen, aki túlélte a csatát, öngyilkos lett), seregük megsemmisült, a fő perzsa haderő pedig 1500 kilométer távolságra állomásozott. Itt volt azonban a perzsa hajóhad, melynek kötelékében további 10 000 görög zsoldos szolgált. A hajóhaddal Sándor egyelőre nem szállhatott szembe, elhatározta hát, hogy megsemmisíti a partvidék támaszpontjait. Ám bal felől biztosítania kellett magát, tehát Szardészhöz vonult, ahol aránylag erős helyőrség állomásozott, parancsnoka azonban — a Granikosztól kapott hírek hatása alatt — harc nélkül megadta magát. A homokkő sziklára épült váron kívül — amely ma úgy fest, mint egy hatalmas vakondtúrás zápor után — a királyi kincstárt is elfoglalta, ami nagyon is kapóra jött neki; Pellából ugyanis mindössze 70 talentumot hozott magával, az pedig már ugyancsak megcsappant. Szardészból az elesett Szpithridatész helyére egyik hetairosza személyében új szatrapát nevezett ki; ezzel a tétével első ízben épített a perzsák kialakította adminisztratív rendszerre. Az Epheszoszba vezető utat — az autóbusz manapság fél nap alatt teszi meg — gyalogságával három nap alatt megtette. Olyan gyorsan odaérkezett, hogy Memnánnak nem volt ideje megszervezni az ellenállást, és a helybeli oligarchákkal együtt elmenekült; ekkor a demokraták vették kezükbe a kormányt, és kitárták Sándor előtt a városkaput. A legnagyobb kisázsiai görög város felszabadítóként üdvözölte Sándort. Sándor megszüntette az adókat és a különféle illetekeket, amelyeket Epheszosz addig a perzsa királynak fizetett, és kikiáltotta a város függetlenségét. (Sőt saját költségére akarta felújíttatni Artemisz templomát; de mikor az epheszosziak megdűdták, hogy a maga feliratát akarja elhelyezni a templomon, udvariisan elutasították, mivel — úgymond — „nem illik, hogy az isten egy másik istennek ajándékot adjon.”) Epheszoszból dél felé vonult, hogy további görög városokat szabadítson fel. Magnézia, Tralleisz és Priéné követeket küldtek eléje, hogy üdvözöljék; Sándor függetlenségük kikiáltásával, adóik megszüntetésével és a demokratikus kormány felújításával jutalmazta őket. Hűvös fogadtatásra csak Milétoszban talált; az ottani oligarchia, amely a perzsákkal való együttműködésből jelentős hasznot húzott, biztosította rokonszenvéről, de egyúttal azt is tudtára adta, hogy nem engedi be a városba. Sándor tehát csak a várfalakig ment, ott aztán munkához láttak ostromgépei; a hajóhadnak megparancsolta, hogy zárja el a kikötőt. Mihelyt az

Az isszoszi csata. Az arcvonalak vázlata Arrianosz és Curtius leírása alapján

első repedések megjelentek a falakon, Sándor serege behatolt a városba, és véres harc árán hatalmába kerítette Milétoszt; a védők egy része Ladosz szigetére húzódott, és felkészült a Granikosznál harcoló görög zsoldosok sorsára. Sándor azonban nem árulókat látott bennük, hanem csak ellenséget, s így kegyelmet ajánlott nekik, ha szolgálatába lépnek; azok szívesen elfogadták ajánlatát. Halikarnasszoszban — Orontopatosz perzsa szatrapa székhelyén — újra ellenállásba ütközött: Memnón is ebbe a városba menekült. Sándor három hónapig ostromolta Halikarnasszoszt, de mikor a falrepedéseken keresztül az első szakaszok bevonultak, Memnón felgyújtotta a várost. Sándor magatartásában itt jelentős változás állt be: az elfoglalt terület igazgatását a terület törvényes urára, illetve úrnőjére, a perzsák által száműzött Adára, Mausszóllosz nővérére bízta, Ada ezért elismerte „Nagykirálynak”.

Sándor nem táplált illúziókat új titulussával kapcsolatban: a Nagykirály III. Dareiosz volt, akit nyílt ütközetben kellett legyőznie. Am közeledett a tél, s így összehívta a katonákat, hogy tudassa velük: a feladat első részét teljesítették, mivel a görög városok már szabadok; a sebesülteket és a betegeket hazaküldte, s velük együtt a feleségük után vágyakozó fiatal férfiakat is. A megmaradt sereget kettéosztotta: a Parmenión vezette kisebb csoportnak Phrügiában kellett békét teremtenie, a nagyobb csoport pedig — ennek maga állt az élére — elindult a délkeleti partvidéken, hogy Kisázsia szívébe kerüljön. Mindkét vállalkozás sikerrel járt; Sándor csapata két hónap alatt szinte harc nélkül foglalt el több mint harminc várost: egyebek között Xanthoszt, Phaszéliszt és Pergét. Miután átkeltek a hegysorosokon, ahol sem a hóviharok, sem az ellenséges törzsek nem tudták feltartani őket,

pontosan a terv szerint, Gordioszban találkoztak. Ebben a városban — ahol a mítosz és a történelmi Midasz uralkodott (az „arannyal átkozott” és a „számárfülfü”) — érték utol. Sándor a Görögországból érkező friss katonák; egyetlen méltó ellenfelének, Memnónnak a halálhíre is megérkezett. Sándor felment a várba — a várat egyébként a pennsylvániai egyetem régészei tárták fel —, és megmutattatta magának Midasz szekerét a legendás „gordiuszi csomóval”, amelyről a jóslat azt hirdette, hogy aki szétbogarja, Ázsia ura lesz. S mert — akár előtte mások — ő sem találta a kötél végét, fogta a kardját, és egyetlen csapással szétvágta a csomót. Aztán Ankürába (ma Ankara, a török főváros) ment, ahol megtudta (bizonyára jó hírszerző szolgálata jóvoltából), hogy Dareiosz hatalmas sereget összpontosít Szíriában. Délnek fordult hát, átkelt az Anatóliai-fennsíkon, egy meglepetésszerű éjszakai támadással elfoglalta a Kilikiai kaput (két szikla közti hágó, ahol manapság figyelmeztető jelzésekkel irányítják a forgalmat, mivel két autó sem tudna egymásnak kitérni), és hamarabb Tarsiszban volt, mintsem az ottani szatrapa felkészült volna a védelemre. Tarsisz bevételét után elfoglalta a szomszédos városokat, amelyek nagyrészt harc nélkül megadták magukat, és emberségesen viselkedett velük szemben; csupán a Szolam nevű rhodoszi telepet büntette meg 200 ezüst talentumra, mivel lakosai olyan rossz — barbarizmusokkal teli — görögséggel beszéltek, hogy Sándort egészen kihozták a sodrából. Mikor pontos híreket kapott Dareioszról, Szíriába indult.

A Nagykirály bizonyára későn ébredt rá, hogy a görög invázió nem afféle határincidens, amelyet a helybeli szatrapák is elintéznek. Minden katonáját mozgósította, személyesen állt a sereg élére, s elhatározta, hogy megsemmisíti Sándor hadait. Kharidémosz, a száműzött athéni sztratégosz, aki Memnón halála után Dareiosz görög zsoldosainak a parancsnoka lett, megint csak azt tanácsolta, vonuljanak Ázsia belsejébe, hogy Sándor kimerüljön a döntő ütközet előtt; de amikor kijelentette, hogy nem a királynak, hanem egy tapasztalt hadvezérnek kellene a sereg élére állnia, Dareiosz — felségsértés vádjával — kivégeztette. A perzsa szolgálatban álló görög árulók valahogy mindig kudarcot vallottak; de a seregük túlerejére számító perzsa vezérek tervei sem váltak be. Túrelmetlenül azt tanácsolták a királynak, hogy ne maradjon a határ menti hágókban, hanem menjen Sándor elé. A két sereg aztán a Földközi-tenger legkeletibb nyúlványa fölött, Isszosz városka közelében ütközött meg egymással. Dareiosznak állítólag 800 000 katonája volt; ez az arrianoszi adat azonban kétségtelenül túlzott, pontatlanságát csak az a körülmény menti, hogy a görögök csak az elesett ellenséges katonákat számolták, az élők számával nem törődtek. Sándornak körülbelül 30 000 katonája, ebből 5000 lovasa volt; ennek ellenére ő kezdte a csatát, s lovassága élén egyenesen a királyra támadt. De túlságosan is előrerohant, s az így keletkezett rést kihasználta Nabarzanész, a perzsa lovasság parancsnoka: Parmenión szárnyára támadt, és hátrálásra kényszerítette. De közben feltartóztathatatlanul közeledett a falanx. Sándor pedig egészen Dareioszig verekedte magát. A Nagykirály nem tartott ki: megfordította harci szekerét, és elmenekült. Ezzel jelt adott a perzsa sereg általános futására, Nabarzanész lovasságát is ideértve; a görög zsoldosok, akik a királyt fedezték, rendben vonultak vissza. Iszonyú öldöklés kezdődött, a görögök ezúttal már az elesett ellenséget sem számolták; az elesett perzsák számát százezerre becsülték. A perzsa hadsereg megszűnt létezni.

A diadalmármor a zsákmányon való csodálkozással változott: a pompásan berendezett sátrakból álló perzsa tábor a szőnyegekkel, aranyedényekkel, háremekkel és rabszolgákkal együtt a görögök kezébe került. Mikor Sándor belépett Dareiosz sátrába, valósággal megnémult: csak egy idő múlva bírta kimondani: „Erre mondják hát, hogy királynak lenni!” Az egész kincsből csupán egy kis ládikót vett magához: kiszórta belőle az ékszereket, és az Arisztoteleisztől kapott Iliászt helyezte el benne. Aztán a rabszolgáktól megtudta, hogy ez csak a király tábori sátra a legszükségesebb berendezéssel; igazi sátra a kincsekkel és a kincstárral, úgymond, Damaszkuszban van. Sándor Parmeniönt küldte Damaszkuszba a thesszáliai lovassággal, amely Isszosznál leginkább tündökölt: a lovasok számára Damaszkusz, „a világ legrégebbi városa” bevételé volt a jutalom. A zsákmány valóban felülmúlt minden elképzelést, de Sándor most már csak annak a kincsnek a mustráját látta benne, amelyet a további hadjáratok alkalmával szerezhet. A Nagykirály fejvesztett menekülése (gyáva félelmében még feleségét és lányait is a győztesek kénye-kedvére hagyta) arra a meggyőződésre vezette Sándort, hogy ez a férfi nem méltó egy világbirodalom kormányzására. Összehívta Parmeniönt, Ptolemaioszt, Kleitoszt, Nearkhoszt és a többi vezért, s tudtukra adta elhatározását: egyelőre nem üldözhetik Dareioszt, mert hajóhada még uralja a tengert. Folytatni kell tehát az eredeti terv megvalósítását, és meg kell őt fosztani a támaszpontoktól. Elrendeli, hogy vonuljanak délre, Phoinikiába. Azután — Héraklész segítségével — Egyiptomba. Arról a tervéről, hogy meg akarja szerezni Dareiosz trónját és kincseit, semmit sem szólt.

Phoinikiában hűsz — néhány kivétellel erősen perzsaellenes — város volt. Előbb készségesen elismerték a nagykirályok teljhatalmát, mivel különféle kiváltságokat kaptak tőlük; III. Artaxerxész idejében azonban megváltozott a helyzet: Artaxerxész megfosztotta az önkormányzattól és keményen megadóztatta a phoinikiai városokat. Ezért rokonszenvvel fogadták Sándort; lelkesen fogadta őt az ősi Büblosz, a kis Berütoosz (a mai félmilliós libanoni Beirut) és a hatalmas Szidón Saida városka). A türoszi kormány küldöttséget menesztett eléje, s minden jót kívánt neki: egyúttal azonban sajnálkozva adta tudtára, hogy a városba nem hívhatják meg, mivel oda a törvény szerint minden uralkodók közül csak a saját királyuk teheti be a lábát. Sándor értett a szóból; de nem sértett önértetére hallgatott, inkább azért támadta meg Türoszt, mert az a perzsa hajóhad fontos támaszpontja volt. Rendkívül erős és magas várfalak vették körül: mai utódjától, Szurtól eltérően egy part menti szigeten feküdt. Sándor hét hónapig ostromolta, hosszabb ideig, mint bármelyik más várost, és mérnökei — no meg katonái — valóságos csodákat műveltek. Két sor fapillért raktak le csaknem egy kilométer hosszúságban, a két sor pillér közé agyagot és köveket raktak, s ezen az építményen húzták a várfalakig az ostromgépeket, s mindezt nyílzáporban, a támadó csónakokkal vívott szüntelen harcok közepette vitték véghez, miközben egy csónak legénységének még a gátat is sikerült felgyújtania. Végül azonban Sándor phoinikiai és küprosi szövetségeseinek hajói elzárták a kikötőt, a kosok pedig áttörték a falakat. A türosziak derekasan védekeztek ugyan, de nem lelkesen, hiszen semmi okuk sem volt arra, hogy a perzsa királyért harcoljanak; a harcban tehát alulmaradtak. Sándor felbőszült serege véres csataterévé változtatta a várost. Ahogy az már lenni szokott, ezúttal is csak azok menekültek meg, akik a többieket harcba hajtották; Melkart templomába menekültek, s a görögök tiszteletben tartották a menedékjogot. A bevett Türoszt Sándor a szövetséges hegyi törzsekkel népesítette be, s legnagyobb ellenfelét egyik legszilárdabb földközi-tengeri támaszpontjává változtatta.

Türosz ostroma idején küldöttség érkezett Sándorhoz. A Nagykirály már előbb is kérte, hogy adja vissza feleségét és lányait, s váltságdíjként barátsági szerződést kínált neki. Ajánlatára megfelelő választ kapott, amely eszébe juttatta az eddigi harcok eredményeit, most tehát új javaslattal állt elő: feleségül adja Sándorhoz a lányát, neki adja királyságának egyharmadát (az Eufrátesztől nyugatra elterülő vidékeket) és 10 000 arany talentumot (körülbelül 25 milliárd mai csehszlovák devizakoronát). Mindez úgy hangzott, akár egy keleti mese, és Sándor a haditanács elé terjesztette. „Ha Sándornak volnék, elfogadnám a javaslatot” — mondta mindannyiuk nevében Parmenión. „Én is elfogadnám, ha Parmenión volnék” — válaszolta Sándor. Megüzente Dareiosznak, hogy nem szándékozik megelegedni a birodalom harmadrészével, mikor az egész az övé lehet, nem szándékozik elfogadni kincsei egy részét, mikor mindet megkaphatja, és parancsot adott seregének, hogy vonuljon dél felé. A mai Izrael területén minden akadály nélkül átjutott, és csak Gaza előtt állt meg. A város parancsnoka szembeszállt vele, Sándor tehát mesterséges dombot emeltetett a városi erődítmény mellett, úgyhogy ostromtornyai magasabbak voltak, mint a várfalak, és bevette a várost. Most már nyitva állt előtte Egyiptom kapuja, s Mazakész, az ottani perzsa szatrapa minden várossal és kincssel egyetemben harc nélkül kiszolgáltatta neki az országot. Egy évvel az isszoszi csata után, i.e. 332 novemberében Sándor már díszkísérettel vonult a piramisok mellett Memphiszbe, az óegyiptómi Mennoferbe, hogy Ptah isten templomában elfogadja az egyiptomi királyok kettős koronáját. Fáraó lett.

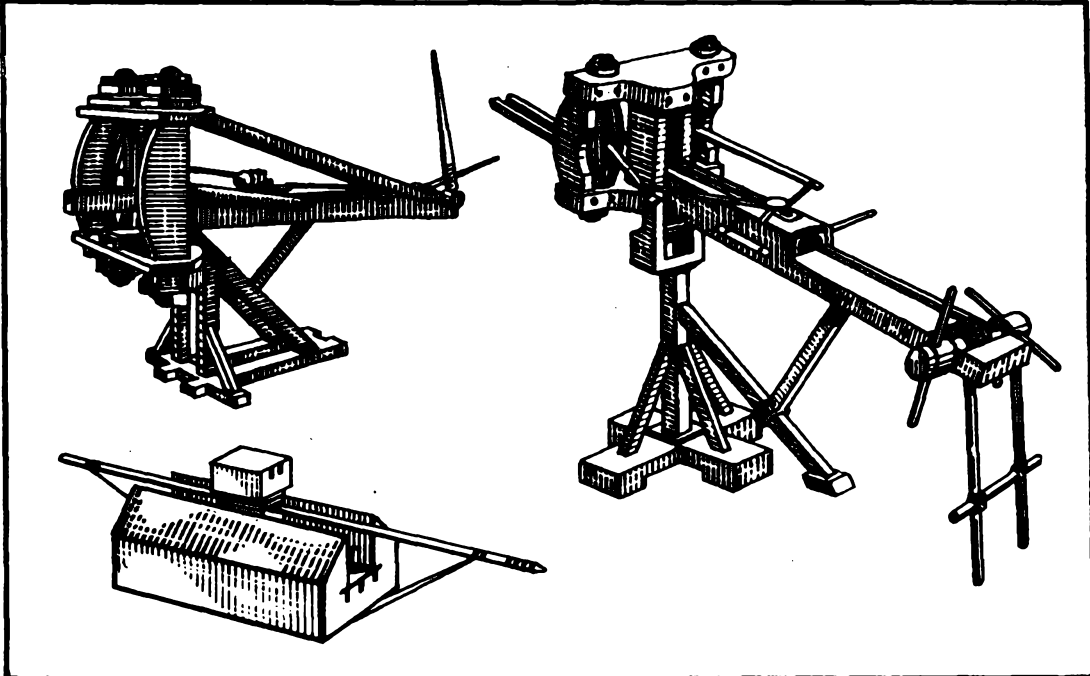
Egyiptom elfoglalásának megünneplésére Sándor nagyszabású gimnasztikai és művészi versenyt rendezett. Mivel a versenyre mindössze három héttel az után került sor, hogy egyiptomi földre lépett, és Görögország leghíresebb atlétái és művészei vettek rajta részt, bizonyos, hogy Sándor már jóval előbb megegyezett Mazakésszel az ország átadásában: egyébként lehetetlen lett volna a verseny résztvevőit összehívni és Görögországból Egyiptomba szállítani. Az ország vezetőit egyiptomiakból válogatta össze (a pénzügyet azonban egy egyiptomi görögre, a hadügyet pedig egy makedónra bízta), és szemmel láthatóan tiszteletben tartotta az egyiptomi hagyományokat, például nyilvánosan áldozatot mutatott be Apisznak, a szent bikának, amelyet a perzsák annak idején megöltek. Mindezzel megnyerte az egyiptomiakat, főleg hatalmas papjaikat, úgyhogy azok felszabadítónak tartották, és királyaik utódát látták benne. Memphiszből a Níluson a tengerig hajózott; a Nílus deltájának nyugati ága mellett aztán várost alapított, s önmagáról nevezte el. Így keletkezett Alexandria, amely később Egyiptom fővárosa lett, s manapság a legnagyobb és legszebb a Nagy Sándor alapította városok közül. Innen nyugatra, a Líbiai-sivatagba vonult, hogy a Szivah oázisban meglátogassa Ammón isten híres jósdáját. A papok úgy fogadták, ahogy a fáraót fogadni illik, az isten pedig elárulta neki származása titkát. Sándor ettől a pillanattól fogva Ammón

isten fiának nevezte magát: a görögök Ammón Zeusszal, a főistennel azonosították. Az egyiptomiak ezt a címet a fáraó szokásos tituluszának tartották, a görögök számára azonban azt jelentette, hogy Sándor ugyanúgy Zeusz utóda, mint például Héraklész. Azok, akik anyját, Olümpiaszt ismerték, nem tudták eldönteni, vajon Olümpiasz számtalan szeretője közül melyik is lehetett Zeusz. A keleti nemzetek azonban mindezt komolyan vették, aminek nem kis politikai jelentősége volt.

Miután visszatért Memphiszbe, serege nagy részével az ismert úton, Gazán keresztül Türoszba ment; onnan Damaszkusz felé fordult, átkelt a sivatagon, majd az Eufráteszen és a Tigrisen, s 2000 kilométernyi menetelés után, félúton a mai Moszul és Erbil között, először pillantotta meg a perzsa sereg táborát. A hatalmas sátorvárosnak látszó tábor Gaugamela falucska mellett terült el; előtte széles sík húzódott, amely akkoriban ugyanolyan sivár és pusztá volt, mint manapság. Arrianosz szerint Dareiosz 40 000 lovas katonát és kerek egymillió gyalogost összpontosított itt; ezenkívül több száz harci kocsija volt, kerekükön hosszú kaszákkal. A modern történészek túlzottnak tartják Arrianosz adatait: az ókori kútfők elemzése után többnyire Curtius véleményére hajlanak, mely szerint Dareiosznak körülbelül 45 000 lovas katonája, 200 000 gyalogosa (ebből azonban csak 4000 volt a valóban rátermett katona: 2000 görög zsoldos és 2000 „dárdavívő“, személyi testőrségének tagjai) és 200—250 harci kocsija lehetett. Ami a katonák számát illeti, Sándor nem versengethetett volna Dareiosszal, noha ez volt a legnagyobb hadsereg, amelynek valaha is parancsolt: 40 000 gyalogosból és 7000 lovas katonából állt. Parmeniön a túlerő láttán azt tanácsolta Sándornak, hogy éjszaka támadjon a táborra; a perzsák ugyancsak erre gondoltak, s mihelyt megpillantották a görög sisakok taréját, azonnal csatasorba álltak. Sándor azonban azt parancsolta a katonáknak, hogy nyugodtan lakjanak jól, aztán aludják ki magukat. Ezzel nem kis előnyre (tulajdonképpen egyetlen előnyére) tett szert; míg a perzsák reggelre elfáradtak az éjszakai virrasztástól, a görögök frissen, kipihenten indultak a harcba.

A csatára i.e. 331. október 1-én került sor. Sándor végigjárta a csapatokat, külön-külön harcba buzdította őket, s csata előtti beszédében biztosította a katonákat arról, hogy apja, Zeusz, neki adja a győzelmet. A perzsák támadó jellegűen állították fel seregüket: az első vonalat a lovasság alkotta, melynek megerősített balszárnyát Bészszosz baktriai szatrapa vezette. Előttük álltak a harci kocsik, mögöttük Dareiosz a „dárdavívőkkel“ és a zsoldosokkal; leghátul a gyalogosok álltak, készen rá, hogy berontsanak a harcterre és leöldössék a megsebesült görögöket. A csatát a harci kocsik kezdték; Sándor a segédgyalogosokat küldte ellenük, akik bátran a kocsihajtókra támadtak és kopjaikkal a földre verték őket. A kocsik egyes csoportjai ennek ellenére egészen a falanxig jutottak, csak hogy a falanx parancsra szétesztlott, és az iszonyú kaszák az ürességet kaszálták; hátul, az egyenetlen terepen aztán elváltak egymástól, és sok közülük feldőlt, úgyhogy a tartalék csapatok könnyen ártalmatlanná tették őket. Bészszosz közben megtámadta és hátrálásra kényszerítette a jobbszárnyat; a hátrálók helyére azonban odarontott Sándor a hoplitákkal, és egészen Dareioszig verekedte magát. Megismétlődött az isszoszi eset: a perzsa dárdavívők és a görög zsoldosok hősiesen védekeztek, a király azonban nem tartott ki. Kocsihajtóját gerely sújtotta, s így maga próbálta megfordítani harci kocsiját, a holttestek tömege azonban megállította; felugrott hát az első lóra, és elmenekült. Erre Bészszosz — akitől már csak karnyújtásnyira volt a győzelem — ugyancsak futásnak eredt, és a perzsa arcvonal széthullott. A görögök kegyetlenül leöldösték a holttesteket fosztogató gyalogosokat, feldúlták a tábor, aztán azokra vetették magukat, akiknek nem volt idejük elmenekülni. Arrianosz pontosan százezer halotról beszél, Curtius negyvenezerről; egyetlen napra, egyetlen ütközetre ennyi is elég. Ezt az ütközetet Dareiosz már sohasem heverte ki.

A győztes görögök kikiáltották Sándort „Ázsia királyává“, s ezt minden bizonnyal Sándor ösztönzésére tették. Ünneplésre azonban nem pazaroltak időt; Sándor válogatott csapatával Arbéla, a mai Erbil felé indult, hogy ott utolérje Dareioszt. A száz kilométeres távolságot egyetlen éjszaka alatt tette meg, Dareiosz azonban ennél is gyorsabb volt; hogy könnyebben menekülhessen, még kincstárát is otthagya. Mikor aztán derékhada is Arbélába érkezett, Sándor két részre osztotta seregét: az egyiket Szuszába küldte, a másikkal Babilonba ment. Babilon még mindig a világ legnagyobb városa volt, egymillió ember lakta, bár a perzsa fennhatóság idején sokat vesztett hajdani jelentőségéből. Híres temploma, az Etemenanki — a bibliai Bábel tornya — ugyan már romokban hevert, hatalmas várfalainak három sávja azonban erősen tartotta magát: a fősánc olyan széles volt, hogy két négyes fogat kényelmesen kitérhetett rajta egymásnak. Sándor ezt a várost, ezt az erődőt akarta megostromolni; mikor azonban felsorakoztatta katonáit, a város kétszázötven bástyájának egyike alatt kitárult a kapu: Mazaiosz babiloni szatrapával az élen kivonult a papok küldöttsége, és

Görög hadigépek a hellenisztikus korból. Balra a kőhajító gép, jobbra a súlyos nyílvesszők kilövésére alkalmas katapult, alattuk a fáltörő kos. Antik leírások alapján

Babilon új királyaként üdvözölte Sándort. Sándor hálából hivatalában hagyta Mazaioszt, visszaadta a város önállóságát (megint csak a pénzügy és a hadügy kivételével), és megparancsolta, hogy építsék újjá a perzsák által lerombolt templomokat. A szuszai szatrapa ugyancsak megadta magát; akárcsak Mazaiosz, ő is felismerte, hogy méltatlan dolog egy fejvesztett királyt szolgálni, mire Sándor őt is meghagyta hivatalában. Természetesen, most már a *saját* szatrapájaként. Hiszen Ázsia királya volt!

Sándor Szuszában katonai erősítést kapott: Antipatrosz 15 000 férfit küldött Makedóniából. A hadsereg feltöltésére szolgáló 15 000 katona szívesen látott emberanyag volt: Sándor ezzel a sereggel akart Perszeopolisz ellen vonulni. Ez ismét kilométerek százait jelentette, méghozzá vad hegyi tájakon keresztül, melyeknek lakosait még a perzsa királyok sem igázták le egészen. A legnagyobb akadályra a Zagrosz-hegység hágóiban bukkant: Ariobarzanész szatrapa eltorlaszolta és 40 000 katonával védte a Perzsa kapunak nevezett hágót. Sándor megpróbált erővel áthatolni rajta, ám súlyos veszteségek után vissza kellett vonulnia. A hágót lehetetlen volt emberi erővel bevenni; emberfeletti erőfeszítéssel azonban meg lehetett kerülni a hegygerinceken, melyeknek megmászása manapság is tiszteletre méltó hegymászó-teljesítmény. De Sándor felderítői találtak egy pásztort, aki megmutatta nekik a „zergeösvényt”; Sándor aztán előlről és hátulról egyszerre támadt a perzsákra, s egész seregüket megsemmisítette. Hamarabb jelent meg Perszeopolisz előtt, mintsem a város védői felkészülhettek volna a harcra: vihként tört be a városba. Kezébe került Perzsia büszkesége, az Akhaimenida királyok fővárosa minden palotájával, minden kincsesládájával együtt... Csak arany- és ezüsterméből 120 000 talentumot, azaz több mint háromezer tonnát talált.

Perszeopolisz kincsei nem voltak mérhetők görög mércékkel, mint ahogy a mai mércéinkkel sem mérhetők. A győzelem ünneplésekor a görögök a beszámíthatatlanságig leitták magukat; éjszaka aztán lerombolták a királyi palotát, amely azóta is romokban hever. Irán legmeszeszerűbb romjai ezek, s láttukra senki sem bírja leküzdeni ámulatát. Már az első újkori európai látogatót, az

1625-ben odaérkezett Pietro della Vallét elbűvölte „a mesterséges teraszon álló számtalan karcsú oszlop és a palota kapuja a szinte érintetlen reliefszekkel”. A mesterséges teraszra olyan „márványlépcsőkön ment fel, amelyek elég szélesek voltak ahhoz, hogy egymás mellett tizenkét lovas is elférjen rajtuk”. A Zagrosz szürke gerincei alatt elterülő, sárgás fűvel benőtt völgyben hevernek, és távolról úgy festenek, mint egy sivatagi teve megfehéredett csontjai; közelről a barázdált oszlopok és a lapos domborművek ébresztenek csodálatot, amelyek ezernyi alakját nyers művészi erővel, de egyszersmind olyan finomsággal készítették, hogy az örök szakállában vagy az oroszlánok sörényében minden egyes szőrszálat megkülönböztethetünk. A hivatalos magyarázat szerint Sándor állítólag megfontoltan, józan mérlegelés után gyűjtatta fel a palotát, hogy így álljon bosszút, amiért Xerxész elpusztította a görög városokat; a palota megsemmisülésének kellett jelképeznie a perzsa birodalom megsemmisülését. Diodórosz viszont azt állítja, hogy Sándor ezt „részségében cselekedte, mikor nem volt ura magának”. Az esemény szemtanúja, Kleitarkhosz történetíró szerint a palota felgyújtását egy Thaisz nevű athéni hetéra, Ptolemaiosz szeretője javasolta, hogy így bosszulják meg az Akropolisz és az Agora feldúlását; Plutarkhosz még megjegyzi: Thaisz ezt azért javasolta, „hogy híre keljen a világban, hogy a Sándort kísérő nők sokkal kegyetlenebbül megbüntették Görögorszáért a perzsákat, mint a tengeri vagy a szárazföldi seregek parancsnokai”. Bárhogy történt is, az Akhaimenidák büszke és csodálatos székhelye lángokban zuhant a földre.

A perszeopoliszi királyi palota megsemmisítése Sándor bosszújának utolsó megnyilvánulása volt. A perzsa nagyurakat és alattvalóikat már előbb is igyekezett megnyerni: hivatalokat bízott rájuk, tiszteletben tartotta hagyományait, és csak az örökké menekülő Dareioszt tartotta ellenségének. I.e. 330 tavaszán — miután áttelelt Perszeopoliszban — megtudta, hogy Dareiosz Bészosz és Nabarzanész szatrapák segítségével új sereget toborzott, s Média fővárosában, Ekbatanában erősítette meg magát. Sándor ellene vonult, Dareiosz azonban újra megszökött; Bithanész, III. Artaxerxész fia erre kitárta Sándor előtt a városkapukat. A perzsa királyok utolsó rezidenciáját Sándor egy jelentős aktus színhelyéül választotta. Összehívta a katonákat, és kijelentette, hogy négy esztendő alatt teljesített mindent, amit a korinthuszi kongresszuson feladatául tűztek ki: felszabadította a kisázsiai görög városokat, és visszaadta önállóságukat, kiűzte a perzsákat a Földközi-tenger vidékéről, és elvette tőlük Egyiptomot, megsemmisítette a perzsa király seregeit, és elfoglalta a perzsa birodalom székes városait, a makedón-görög szövetség nevében vívott háborút tehát befejezettnek tekinti. Aki a szövetséges katonák közül akar, hazatérhet, gazdag jutalmat kap. Aki nem akar hazatérni, maradhat, de úgy, mint zsoldos katona; a háborút ugyanis tovább folytatja Ázsiában. Sokan úgy határoztak, hogy hazatérnek, s ezeket Sándor bőkezűen megjutalmazta; igaz, volt miből bőkezűsködni. Sokan azonban vele maradtak.

Miután átszervezte seregét, Parmeniónt pedig kinevezte Ekbatana gondnokává, kelet felé, Dareiosz után indult. A mai Teherán közelében megtudta, hogy Dareiosz a Kaspi kapu felé menekül (ez egy körülbelül tíz kilométer hosszú hágó az Elbrusz egyik nyúlványában; bejárata és kijárata alig huszonöt méter széles). Sándor feltételezte, hogy Dareiosz megerősíti a hágót, így hát igyekezett még Dareiosz előtt odaérni. A hágóban azonban nem védőket, hanem szökevényeket talált; jelentették neki, hogy Bészosz szatrapa megfosztotta Dareioszt királyi címétől, s most fogolyként viszi Baktriába. A következő pihenőnél megtudta, hogy a perzsa tábor teljesen felbomlott; a Dareioszhoz hű görög zsoldosok Bészosznak megtagadták az engedelmisséget, és a nagyurak többségével együtt elpártoltak tőle. Sándor harminchat órán át rohant előre, Dareioszt azonban nem sikerült élve kezébe kapnia. Nabarzanész szatrapa az utolsó pillanatban leszurta a késével.

Dareiosz teteme fölött Sándor bizonyosságot tett nagyvonalúságáról; a holttestre terítette saját palástját, és volt ellenségét diszkisérlettel Perszeopoliszba küldte. Megnyugodván, hogy nem kellett királygyilkossá lennie, úgy temettette el Dareioszt, ahogy egy nagy királyt eltemetni illik. Gesztusainak politikai jelentősége világos volt: Dareioszt így elődjének vallotta, és megmutatta, hogy nem trónbitorlónak tartja magát, hanem a perzsa trón törvényes örökösének.

Sándor hetairoszai és zsoldosai azt hitték, hogy Dareiosz temetésével minden megpróbáltatásuk véget ér. Most már békében élvezhetik majd a megszenvedett zsákmányt, uralkodókként élnek majd a hatalmas idegen országokban vagy dúsgazdag emberként hazájukban... De nagyon is tévedtek.

Sándort elfogta a vágy, hogy egész Ázsiát uralma alá hajtja. Az Ókeanosz partjáig, ahol a világ vége van.

„Kérjük az olvasókat, ne szidjanak bennünket, ha az eseményeket nem úgy tárgyaljuk, hogy egyes dicső történeteket aprólékosan leírunk, hanem úgy, hogy többnyire tömören jegyezzük fel azokat” —

írdta Plutarkhosz *Nagy Sándor életrajzának* bevezetőjében. Mi most még tömörebben írjuk le az eseményeket: Sándor életének következő kilenc esztendejében annyi minden történt, hogy az események részletezése elterelne bennünket utunk céljától. Hiszen Görögországba indultunk, a görögök történetét akarjuk megismerni. Nagy Sándor hódításai a görög történelembe tartoznak ugyan, de inkább a Kelet államait érintik.

Kortársai és ókori életrajzírói Nagy Sándor bizonyos tetteire nem találtak más magyarázatot, mint hogy „elfogta őt a vágy”. Az ázsiai hadjárat előtt állítólag azért kelt át a Dunán, mert „elfogta a vágy”, hogy túllásson Európa (a görögök „lakott világa”) határain. Egyiptomból azért indult el a Szivah oázisra, mert „elfogta a vágy”, hogy átlépje Ázsia nyugati határait (a görögök Egyiptomot is Ázsiához sorolták). Most, Dareiosz temetése után „elfogta őt a vágy”, hogy elérje Ázsia — s egyáltalán: a világ — határait... Néhány cselekedetét a modern történészek is csak szubjektív vagy irracionális motívumokkal tudják magyarázni; legtöbb tettének hátterét azonban elfogadható módon, politikai, gazdasági vagy katonai okokkal világítják meg. Sándor keleti hadjáratát is ésszerűen magyarázzák. A hadjárat szükségszerű volt, mivel Sándor a Nagykirályok utóda, birodalmuk ura lett: békét kellett teremtenie a keleti területeken, és biztosítania kellett a birodalom határait. Bármilyen szubjektív okok vezérelték is, az objektív — a katonai és politikai okok — sokkal nagyobb súllyal estek a latba.

A nagy keleti hadjárat i.e. 330-ban kezdődött, s az első napoktól fogva a legkülönbözőbb nehézségekbe ütközött. Fokozatosan minden, amit csak el tudunk képzelni, a hadjárat útjába állt. Sándor ekkor találkozott először katonai lázadással, s ha nem lázadással, legalábbis az engedelmség megtagadásával. A katonák azon a véleményen voltak, hogy már elég sok nagy és gazdag országot meghódítottak, és nem akartak olyan barbár vidékekre vonulni, amelyekről még sohasem hallottak. Sándor azonban meggyőzte őket. A vezérkarban hasonló okokból támadtak konfliktusok; a hetairoszok ezenkívül Sándornak a perzsák iránti mérsékelt politikája miatt is háborogtak. A tábornok megfertőzték az intrikák, és Sándor összeesküvésről szóló híreket kapott; az összeesküvést állítólag a lovasság parancsnoka, Philótasz szervezte. Sándor tehát meggyilkoltatta Philótaszt, noha az még kínzatása közben is biztosította hűségéről, s a biztonság kedvéért még Philótasz apját, Parmeniónt is kivégeztette: Parmeniónt, a hű, öreg hadvezért, aki egykor trónra segítette, s most a távoli Ekbatanában sejtelve sem volt semmiről. A kiontott vér és az elfogyasztott bor tirannussá változtatta Sándort, társai meg afféle lakájokká váltak, akik bátorságukat csak a harctéren tudták megmutatni, uruk színe előtt meghunyászkodtak. A hadjárat második esztendejében Sándor még a *proszkүнésziszt*, „az uralkodó előtti arcra borulást” is bevezette: a keleti emberek számára ez csupán szokványos gimnasztikai gyakorlat volt, a görögök számára azonban elfogadhatatlan gyalázat. Mikor udvari történetírója (egyébként lelkes csodálója), Kalliszthenész szót emelt e gyalázat ellen, Sándor börtönbe záratta, ahol aztán el is pusztult. Mikor Kleitosz (aki a Granikosznál az életét mentette meg) ezt Sándor szemére vetette, saját kezűleg ölte meg hűséges társát. S mindemellett meg tudta tartani katonáinak rokonszenvét és odaadását; sőt, katonái szerették is. Hadvezérként szinte tévedhetetlen volt, diplomataként ügyes és előrelátó. Az akadályok csak azért léteztek számára, hogy legyőzhesse azokat.

Hadászati szempontból az új hadjárat minden addiginál nehezebb és bonyolultabb volt. A görögök közül senki sem ismerte azoknak az országoknak a geográfiáját, ahova menniük kellett, a topográfiájukról nem is beszélve. Hasonló helyzetben voltak, mint Kolumbus Amerikában. Hóval borított óriáshegységeken és forró sivatagokon kellett átkelniük, sűrű tövissel benőtt és csalóka mocsarakkal borított sztyeppeken kellett menetelniük, széles és sebes folyóvizekkel megbirkózniuk; a hidak itt ugyanolyan ritkák voltak, mint a városok, s ha Sándor azt akarta, hogy legyenek, fel kellett őket építenie. Korábbi hadjárataik során civilizált tájakon mozogtak, a lakosság Kisáziától Egyiptomig csaknem mindenütt felszabadítóként üdvözölte őket. Mezopotámiában pedig a legrosszabb esetben is közömbös volt irántuk. Számos várost megostromoltak, és nehéz csatákat vívtak, de mindig az ismert szabályok szerint, és mindig tudták, hányadán állnak a lakossággal. Most azonban lázongó és ellenséges vidékeken vitt az útjuk, a helybeli törzsek szüntelenül támadásokkal nyugtalanították őket, nem volt biztonságos háterszáguk, és senkit sem kényszeríthettek döntő ütközetre. Ha valamelyik szatrapa ma Sándorhoz pártolt, holnap megszegte esküjét, és ellene támadt.

Kövessük útjukat a mai térképen. Hamadanból (Ekbatanából) Teheránon keresztül a Kaspi kapuhoz, majd az Elbrusz alatt Meshedhez vonultak, aztán Türkménia déli csücskén át Herat felé fordultak (Heratot azonban Sándor csak akkor alapította), és eljutottak a dél-afganisztáni tavakhoz.

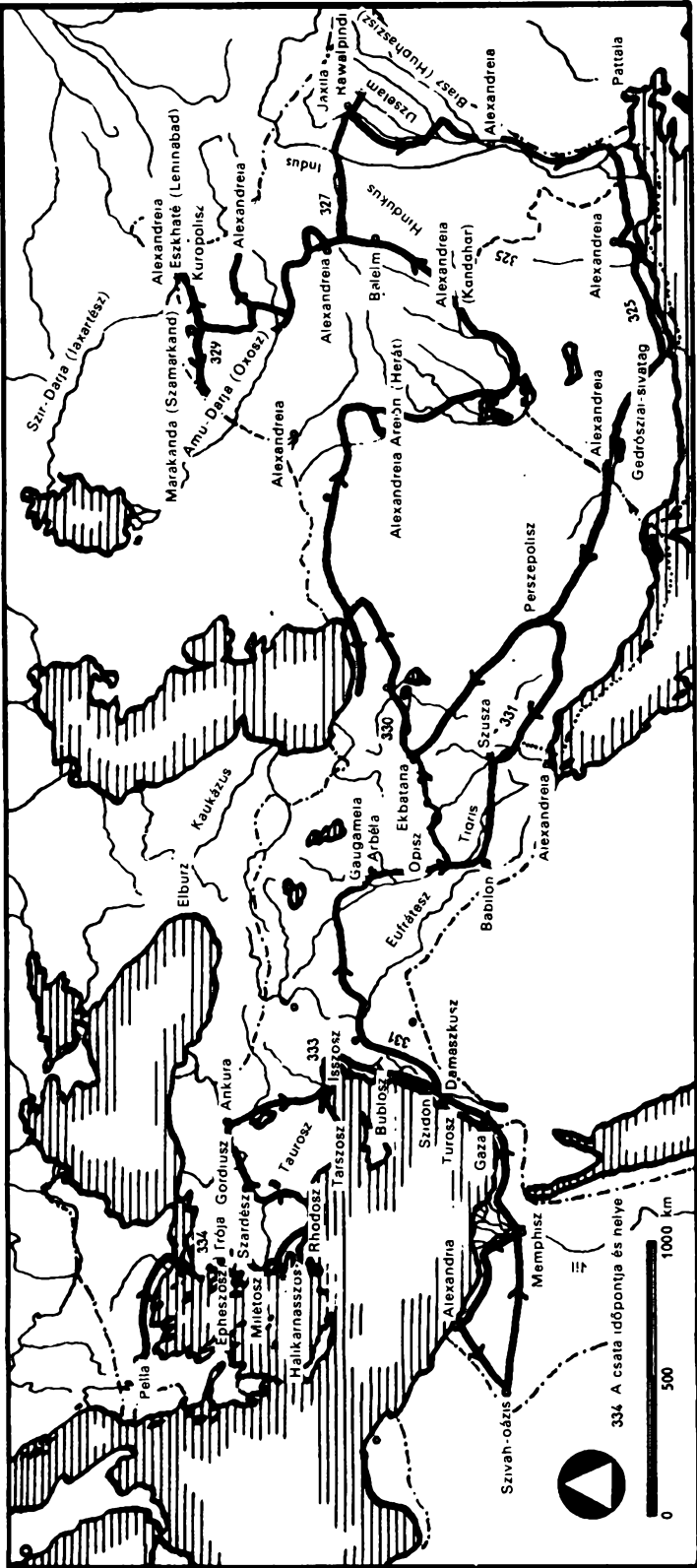
Miután Sándor ott is várost alapított, északkelet felé, Kandaharba vonultak (Kandahar egyébként egy további Alexandriából keletkezett), és Kabulon keresztül egészen a Hindukus hegységig folytatták az utat. Átkeltek a 3500 méter magasan levő jeges Khavak hágón; majd leereszkedtek Balchba (az akkori Baktrába); szalmával megtöltött bőrtömlőkön átúszták az Amu-Darja folyót, megérkeztek Szamarkandba (az akkori Marakandába), ahonnan aztán Küropoliszba, az Akhaimeni-dák birodalmának határvárosába jutottak. Sándor azonban válogatott csapatával még egy napig tovább menetelt, és a Szir-Darja partjain megalapította Alexandria Eszkhatét, vagyis a Legtávolabbi Alexandriát, amely később Hodzsentre változtatta a nevét, és Leninabad néven mindmáig létezik.

Összesen 6000 kilométert tettek meg a természettel és az ellenséggel vívott harcok közepette, a különböző visszatéréseket nem is számítva (erre olyankor került sor, ha például a már elfoglalt területeken felkelések törtek ki), s mindez csupán két évet vett igénybe. Sándornak csak itt, a birodalom legtávolabbi szatrápiájában, Szogdianában — a mai Üzbegisztán területén — sikerült utolérnie és elfognia Bészoszt, aki közben Nagykirállyá koronáztatta magát, és felvette a IV. Artaxerxész nevet. Bészoszt saját vezéreinek egyike adta ki; Sándor Ekbatanába vitette és kivégeztette a szatrapát. Most már ő volt a perzsa birodalom egyetlen ura.

I.e. 328-ban tehát véget ért Sándor nagy keleti hadjáratának első szakasza. Most már arra is volt ideje, hogy megnősüljön. Utolsó ellenfelének, Oxüartosznak a lányát, Roxanét vette feleségül, aki a korabeli szakértők véleménye szerint Ázsia legszebb leánya volt. Sándor állítólag az első pillantásra beleszeretett, s az esküvőt még ugyanaz nap megülte. Hiszen mindig is a tettek embere volt, és össze tudta kapcsolni személyes érzelmeit a politikai érdekekkel. (Ennek ellenére sem bizonyos, vajon megvált-e ezek után szeretőjétől, Memnón özvegyétől, aki ugyancsak híres szépség volt, s akitől fia is született.) A mézesheteket különböző felkelések leverésével és hatalmának biztosításával töltötte. Átszervezte a hadsereget: kialakította a lovas íjászok csapatát, és felvette seregébe az iráni lovasokat, megszabadult a kellemetlen hetairoszoktól, és perzsa harcosokkal helyettesítette őket: új alattvalói közül kiválasztott harmincezer fiatal férfit, és begyakoroltatta velük a görög harcmódot. Főleg azonban a hadjárat második szakaszára — Indiába — készülődött.

A 30 000 gyalogosból és 7000 lovas katonából álló sereg (Plutarkhosz gyakran idézett adatai a 14 000 lovasról és a 120 000 gyalogosról minden bizonnyal túlzottak) i.e. 327 nyarának elején indult el Baktriából. A derékhadat Sándor régi társa, Héphasztion vezette; az ő feladata volt, hogy eljusson az Indusig, és hidat építsen rajta. Sándor ezalatt északabbra haladt, és leigázta az egész vidéket egészen Kasmír határáig. Kihasználta Omphisz és Pórosz indiai királyok viszályát, és Omphisz szövetségeseiként bevonult Taxila városába (a mai Rawalpindi közelében). Itt új világ tárult a görögök szeme elé: egy egészen más társadalmi rendszer, egészen más életvitel és gondolkodásmód, egészen más értékrendszer: egy rabszolga nélküli, de szigorúan kasztokra osztott világ, ahol atléták és filozófusok helyett aszkétákkal találkoztak. Sándor meg akart barátkozni ezzel a világgal, de igyekezetével az uralkodó osztályon kívül senkiben sem keltett érdeklődést; tehát továbbra is harcainak szentelte magát. A Dzsélam folyó mellett megütközött Pórosz királlyal, aki harci elefántokkal küzdött ellene; a nehezen kivívott győzelem után Sándor — a csata színterén — megalapította a legkeletibb Alexandriát (Alexandria Nikaiát). A békeszerződés alapján meghagyta Pórosznak a királyságot, de makedón vezért rendelt föléje felügyelőnek: a népes indiai területek szatrápiákra való átalakításához nem volt elég ereje, így ottani uralmát a meglevő királyságok szövetségbe tömörítése útján kezdte építeni.

A kelet felé való további menetelés teljesen kimerítette a katonákat: a szüntelen esőzések, a kigyók és a skorpiók, az ismeretlen trópusi betegségek és más viszontagságok annyira meggyötörték őket, hogy nem voltak hajlandók továbbmenni. De már eljutottak a Biasz folyóhoz (a mai Amritsartól északra), amelyen túl Sándor Ázsia keleti határát sejtette. Ott azonban — meglepetésére — megtudta, hogy sok-sok napi menetelés után elérheti a Gangesz folyamot, s a folyamon túl egy hatalmas birodalom terül el, melynek hatalmához és gazdagságához nyugaton semmi sem mérhető. Sándort természetesen elfogta a vágy, hogy leigázza ezt a birodalmat, katonái azonban a végsőig elcsigázottak voltak. Ezúttal semmiféle tüzes szónoklat és ígélet nem segített, még Sándor személyes varázsa sem. Elrendezte tehát, hogy a jósok kiderítsék: az istenek nem kívánják a további hadjáratot, és elindult hazafelé. Életében először és utoljára.

334 A csata időpontja és helye

A görögül Hüphaszisznak nevezett Biasz folyótól való visszavonulás szüntelen harcok sora volt. Sándor elhatározta, hogy nem arra tér vissza, amerre jött, és délnek fordult; ha az Ókeanosz keleti partjait nem tudta elérni, legalább a déli partokat látni akarta. A Dzsalam mellett 800 hajót és tuteji építetett, ezeken hajózott aztán az Indusig. A katonák, akik a parton kísérték, leigázták a környező vidékeket; magának Sándornak is többször partra kellett szállnia és példát kellett mutatnia, hogy buzdítsa seregét. Egy támadás alkalmával, mikor Sándor elsőként lépett az ostromlott vár falára, a halálhozó nyilvesszőtől Peukasztész védte meg őt Akhilleusz Trójából hozott pajzsával; a következő nyilvessző azonban áthatolt Sándor páncélján, és mélyen a mellébe fúródott. Miután felgyógyult, továbbhajózott az Induson egészen az óceánig, amely szörnyű viharral fogadta. Serege egy részét hajóra szállította, és Nearkhosz parancsnoksága alatt nyugatra küldte. Az akkori földrajzi ismeretek alapján mindannyian úgy vélték, hogy a mai Ománi- és Perzsa-öblön keresztül Egyiptomba jutnak; meglepetésükre azonban a Tigris torkolatánál kötöttek ki. Sándor ezalatt a sereg másik részével a part mentén haladt, a hegységek azonban arra kényszerítették, hogy észak felé, a szörnyű gedrosziai sivatagba forduljon. Az iszonyú hőség lehetetlenné tette, hogy a katonák nappal meneteljenek, szomjúság és éhség gyötörte őket, a kimerültségtől sokan a földre rogytak; ráadásul a pontos irányt sem ismerték. Ez a szörnyűséges út két teljes hónapig tartott; a férfiak fele, valamint a sereget kísérő összes asszony és gyerek elpusztult. Sándor egész idő alatt gyalog ment katonáival, velük együtt tűrte a megpróbáltatásokat, és semmiféle kiváltságra nem tartott igényt. Midőn egyszer egy vékony érre akadtak, s egy sisakot nagy keservesen megtöltöttek a vízzel, segédtisztje Sándorhoz vitte a sisakot; ő azonban — mindenki szeme láttára — a homokba öntötte a vizet. Arrianosz szerint ez volt a legnemesebb cselekedete: „Egyetlen istennek sem mutatott be ilyen áldozatot.“

I. e. 324 márciusában Sándor már ismét Perzsiában volt. Mintha nem ismerte volna a fáradtságot: miután megdőbbenve tapasztalta, hogy nem is nagyon hosszú távolléte alatt zavargások támadtak a birodalomban, erélyesen hozzálátott az államügyek intézéséhez. Makedóniából keletre hívta Antipatroszt, Makedónia igazgatóját pedig Kraterosz hadvezérre bízta; leváltotta az egyiptomi pénzügyi gondnokot, aki kegyetlenül úzsorázta az országot; leváltotta saját helyettesét, Harpaloszt, aki egyeduralkodóként viselkedett; halálra ítélte három makedón hadvezért Médiában, akik nem teljesítették parancsait (köztük volt az a két tiszt is, aki az ő parancsára meggyilkolta Parmeniónt): leverte a perzsa Orszineosz lázadását, aki az előző szatrapa halála után önkényesen magához ragadta a hatalmat. Mikor ismét erősen kezében tartotta a hatalmat, a szuszai királyi palotában nagyszabású lakomát rendezett a keleti hadjárat befejezésének örömeire. Hogy a makedónokat és a görögöket kibékítse a perzsákkal, azt javasolta katonáinak, hogy ázsiai nőket vegyenek feleségül; jutalmul azt ígérte nekik, hogy minden adósságukat megfizeti. A vezérek és tízezer katona hallgatott rá, hiszen maga mutatott példát, s Roxané mellé két további nőt vett feleségül: Daireosz lányát, Sztateirát és Artaxerxész lányát, Parüszatiszt.

Ez után a kollektív lakodalom után, amelynek nincs párja a történelemben, Sándor következetesebben és nyíltabban kezdte megvalósítani a birodalomban a győztesek és legyőzöttek — mint egyenjogú partnerek — együttműködésének politikáját. Ez ellenkezést váltott ki katonáiból, ilyesmivel pedig nem számolt. Mikor elhatározta, hogy az öregeknek és harcképteleneknek haza kell térniük — természetesen, gazdag jutalommal —, i. e. 324 októberében az Opis nevű makedón helyőrségben lázadás tört ki. Sándor személyesen ment oda, megparancsolta, hogy végezzék ki a lázadókat, a sereg azonban nem engedett: ha — úgymond — a legérdemesebb harcosokat hazaküldi, mindannyian velük mennek, maradjon itt egyedül ő, apjával, Ammónnal. Sándor haragtól sápadtan ugrott a szónoki emelvényre, és árulással vádolta katonáit: csak gondoljanak vissza, miként tette őket pásztorokból Ázsia uraivá, miként szenvedett velük együtt és miként vezette őket győzelemtől győzelemig; menjenek hát, és ne törődjenek vele, csak hagyják itt, az idegenben, a legyőzöttek között. Elbocsátotta katonáit, és magához hívta a perzsákat, hogy a hadsereg új szervezését megtárgyalja velük. Mikor a katonák meg tudták, hogy Sándor most már valóban nem számít rájuk, küldöttséget menesztettek hozzá, hogy bocsánatot kérjenek. Sándor nagyobbnak mutatkozott, mint Akhilleusz: kibékült katonáival, s a kibékülés örömeire megint csak lakomát rendezett. A lakomán kilencezer férfi vett részt: makedónok, görögök, perzsák és a legkülönbözőbb ázsiai nemzetek képviselői az Industól egészen a Nilusig. A görög papok és a perzsa mágusok között Sándor ünnepélyesen imát mondott, amelyben arra kérte az isteneket, hogy adjanak birodalmának összetartást és barátságot, hogy a birodalom népei egyenjogú társként éljenek egymás mellett, hogy birodalmának népei között a *homonoia*, „a lélek és a szív egysége“ uralkodjék. Ezzel hivatalosan kinyilvánította politikai programját, amelyet már régóta szem előtt tartott, s amelynek szükséges

előfeltételeit évek óta alakította. A világbirodalom népei politikai egyenlőségének programját, amelyet előtte senki sem fogalmazott meg.

Miután Piszban elmondta imáját, Sándor visszatért Babilonba. A világbirodalom, amelyet meg akart alapítani, még nem létezett. El kellett még foglalnia Arábiát és Etiópiát, aztán a Görögországtól nyugatra fekvő országokat egészen Héraklész oszlopaiig, ahol a világ véget ér, no meg az Induson túli Keletet. Buzgón hozzálátott az új hadjárat előkészítéséhez: magához hívatta Nearkhoszt, és megbeszélte vele egy hatalmas hajóhad építésének a tervét, fogadta a dél-itáliai törzsek és az etruszok követeit, stratégiai fontosságú csatornák és támaszpontok kiépítését határozta el. Azt akarta, hogy az új hadjárat múljon felül minden eddigire, és csak akkor fejeződjön be, ha birodalmának határait minden oldalról az örök Ókeanosz habjai mossák.

I.e. 323 júniusának elején Nagy Sándor megbetegedett. Az antik kútfők alapján arra következtethetünk, hogy maláriát kapott, amelyhez még tüdőgyulladás is társult. A görög orvosok mindent megtekinttek, amit csak lehetett: kininjük és penicillinjük azonban nem volt. Sándor szervezete, amelyet az emberfeletti megerőltetésen kívül az utóbbi időben a mértéktelen ivás is megtört, nem bírta ellenállni. Mikor a katonák meghallották, hogy már nem tud felkelni ágyából, elérték, hogy beengedjék őket hozzá, és csendes díszfelvonulást rendeztek ágya körül. Némelyiküknek még intett a kezével, másokra rámosolygott.

I.e. 323. június 13-án este az akkor már nagynak nevezett Sándor — nem egészen harminchárom éves korában — meghalt.

A Nagy Sándor holtteste fölött kirobbanó harc a legkevésbé sem hasonlított a halott Akhilleusz körül fellángoló harchoz. Bíborral borított teteme még ott feküdt Nabukadneszar palotájának tróntermében, de legközelebbi társai már kardot rántottak egymásra, és zsoldos csapatokat vásároltak. A szó szoros értelmében összemarakodtak azon, hogy kit illet meg Sándor gyűrűje, amelyet a legerősebbnek hagyott örökül; állítólag a birodalmat is ennek a legerősebbnek kellett örökölnie. Sándor azonban valószínűleg egyáltalán nem jelölte ki örökösét; mindig mindenre számított, csak arra a bizonyosságra nem, hogy egyszer mindenki meghal.

Sándor hagyatékáért érdemes volt harcolni, s a harcnak zsoldostömegek vére volt az ára. S a parancsnokok zsoldosvérről készségesen adóztak. Becsvágyó, erős, rátermett és merész férfiak voltak: mindegyikük magát tartotta a legnagyobbknak, s elhatározta, hogy ezt a többieknek is bebizonyítja. NévSORUK hosszú, s mint minden névsor, unalmas is; e nélkül a névsor nélkül azonban nehezen igazodnánk el az ezután következő eseményekben. Tehát: a legidősebb trónkövetelő Antipatrosz, a csaknem hetvenesztendőes vezér volt, aki már II. Fülöpöt is szolgálta, és i. e. 336-ban Parmenion segítségével trónra juttatta Sándort: a keleti hadjárat előtt Sándor őt nevezte ki Makedónia gondnokává, és később — Parmeniontól eltérően — nem gyilkoltatta meg, hanem katonai erősítésként Ázsiába hívta. Pillanatnyilag talán a Monophthalmosznak, vagyis Fél szeműnek nevezett Antigónosz, Nagy Sándor hadseregének egyik fővezére volt a leghatalmasabb, aki Phrúgia szatrapájának funkcióját töltötte be. A következő Eumenész — kezdetben II. Fülöp titkára, majd Sándor hadvezére, végül a királyi kancellária főnöke volt (ez a mi fogalmaink szerint körülbelül a miniszterelnök funkciójának felel meg). Aztán itt volt Nagy Sándor két ifjúkori társa: Perdikkasz — aki már Théba alatt is vele harcolt, és az Induson saját kardjával vágta ki Sándor melléből a nyilvesszőt — és Ptolemaiosz, aki minden hadjáratban részt vett, s az utolsó időben olyan tisztséget töltött be, amely nagyjából a mai hadügyminiszter funkciójának felel meg. S végül itt volt még a három fiatalabb hadvezér. Kraterosz, aki korábban Antipatrosz parancsnoksága alatt szolgált Makedóniában, majd az indiai hadjáratban szerzett érdemeket, továbbá Lüsizmakhosz, Sándor testőrségének a parancsnoka, valamint Szeleukosz, akiről a források i. e. 326-ig egy szót sem szólnak, később azonban Sándor közvetlen környezetében emlegetik. Ezeken a nagy hatalmú férfiakon kívül még két hatalom nélkül is meg kell említenünk: Sándor mostohatestvérét, a gyengeelméjű Philipposz Arrhidaioszt, továbbá Sándor és Roxané fiát, aki tulajdonképpen még a világon sem volt, csak ezután kellett megszületnie. De hamarosan csakugyan megszületett, törvényességét pedig nem lehetett kétségbe vonni; az Alexandrosz nevet kapta.

A Nagy Sándor hagyatékára pályázók kezdetben mindannyian arra törekedtek, hogy az egész hagyatékot megkaparintsák, tehát hogy régensek legyenek Philipposz Arrhidaiosz, illetve Roxané még meg sem született fia helyett, akiket királyokká kiáltottak ki. Mindegyikük azt remélte, hogy legalább az egyik királlyal a saját játékát játszhatja majd, Perdikkasznak azonban váratlanul sikerült bebizonyítania (ne kérdezzük, hogyan), hogy Sándor őra hagyta a gyűrűt, s így ő lett a régens. Nem

tdjuk, a többiek vajon mennyire és meddig nyugodtak ebbe bele, Ptolemaiosz azonban egy pillanattal sem nézte tétlenül a dolgot, ő a gyűrűnél sokkal értékesebb valamit kerített hatalmába: Nagy Sándor aranszarkofágba helyezett holttestét, és magával vitte Egyiptomba. Ott aztán — az éppen megszületett Alexandrosz nevében — magához ragadta a hatalmat. Persze Perdikkasz ezt nem tűrhette, s miután saját pártjára állította Eumenészt — aki közben hatalmába kerítette Kisázsia nagy részét —, elindult Egyiptomba. Megkísérelt átkelni a Níluson, de súlyos veszteségek érték, s mindjárt ezután a saját sátrában meggyilkolták.

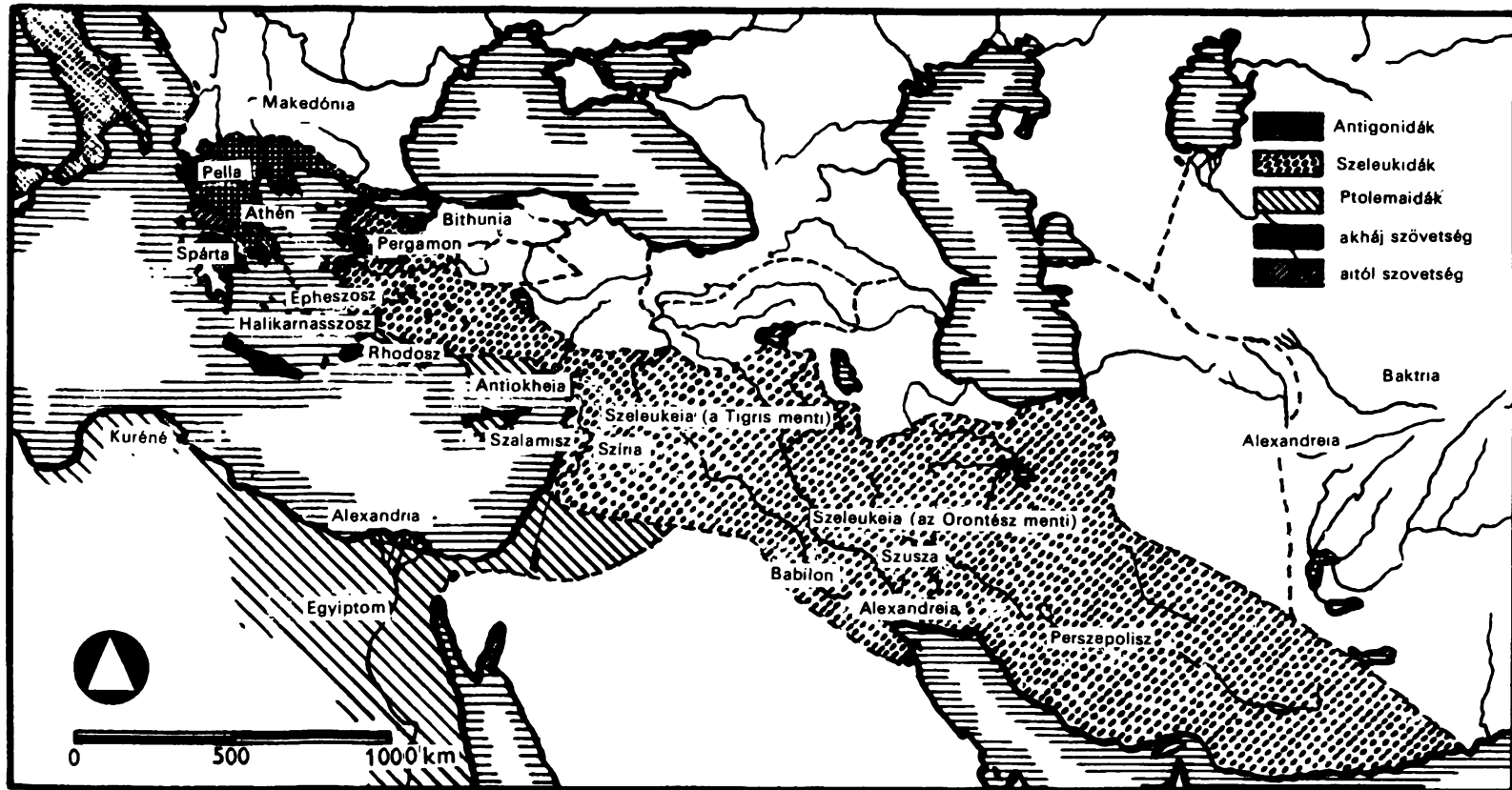
Perdikkasz halálával — i.e. 321-ben — megkezdődött a Nagy Sándor hagyatékáért vívott harcok második szakasza. Félsemű Antigonosz kivételével, aki meg akarta őrizni a birodalom egységét, és Nagy Sándor egyetlen diadokhosza rangjára törekedett (*diadokhosz*: „örökös”, „követő”), mindenki meg akart kaparintani legalább egy részt — lehetőleg minél nagyobbat. Hét férfi — akiket egy esztendővel korábban még egymáshoz kötött Sándor akarata — könyörtelen harcba kezdett egymással; harcuk az egész birodalmat megrendítette, s még haláluk után sem csendesedett el. Csaknem fél évszázadig tombolt, s a szövetségeknek, a semlegességnek és az ellenségeskedésnek szinte minden változatát bemutatta; az antik történetírók szerint sokkal több emberéletet követelt, mint Nagy Sándor hadjáratai együttvéve. Az igazság előnyére egyik fél sem támaszkodhatott, az győzött, akinek pillanatnyilag a legtöbb zsoldos katonája és a legtöbb pénze volt, aki az árulásban vagy a szövetségeseek magához csalogatásában megelőzte a másikat. A harcból Antipatrosz dőlt ki először; i.e. 319-ben meghalt; fia, Kasszandrosz, és régi harcostársa, Polüszperkhón azonban folytatta a harcot, de csakhamar ők is viszályba keveredtek egymással. Akkor sem lett egyszerűbb a helyzet, mikor Kraterosz és Eumenész elesett, hadvezérek ugyan tovább harcoltak. I.e. 311-ben a diadokhoszok már annyira kimerültek, hogy békét kötöttek egymással: megegyeztek, hogy mindenki azt tartja meg, ami éppen a hatalmában van.

Nagy Sándor világbirodalma felbomlott.

Az i. e. 311-ben megkötött béke — ha nevezhetjük békének — nem sokáig tartott. I. e. 310-ben meggyilkolták az ifjú Alexandroszt (Philipposz Arrhidaioszt egyébként már i. e. 316-ban megölték), és a diadokhoszok között ismét fellángolt a harc. Ezúttal már mint önálló uralkodók harcoltak egymással: fokozatosan királlyá, egyesek istenné kiáltották ki magukat. Hosszú küzdelmek után — miközben számos terület és város jó néhányszor gazdát cserélt — Antigonosz került fölünybe, akit fia, a Poliorkétésznek, „Városok leigázójának” nevezett Démétriosz is sikerrel támogatott. Ptolemaioszt, Szeleukoszt, Kasszandroszt és Lüsizimakhoszt ez összefogásra ösztönözte. Seregeik i. e. 301-ben ütköztek meg Antigonosz és Démétriosz seregeivel Közép-Törökországban, Ipszosz mellett. Ebben a legnagyobb és legvéresebb ütközetben, amelyet görög hadvezérek valaha is vívtak egymással, Antigonosz elesett, Démétriosz pedig elmenekült a csatából. Negyvenezer zsoldos katona élte meg zsoldja kifizetését, s a négy győztes inkább viszálykodva, mint egyetértésben osztozott meg a zsákmányon. Rövid szünet után ismét megkezdtek a harcot, amelyben Lüsizimakhosz és Szeleukosz is elpusztult (i.e. 281-ben; Lüsizimakhosz csatában esett el, Szeleukoszt saját ágyában szúrták le Ptolemaiosz hívei). Szeleukosz fia, I. Antiokhosz Szótér azonban hatalmon maradt, Démétriosz fia, II. Antigonosz Gonatasz pedig i.e. 276-ban Makedónia ura lett. Ezzel befejeződött a Nagy Sándor hagyatékáért vívott harcok utolsó szakasza. A háborúk ugyan tovább dúltak, az akkori területi felosztás azonban lényegében állandósult.

Nagy Sándor birodalmának romjain három nagy állam jött létre: a 250 000 négyzetkilométer területű Egyiptom, élén a Ptolemaidákkal, a 3 000 000 négyzetkilométer területű Szíria, élén a Szeleukidákkal, és a körülbelül 75 000 négyzetkilométer területű Makedónia, élén az Antigonidákkal. A diadokhoszok harcai közepette számos kisebb állam is önállósult: Kisázsia nyugati partvidékén Pergamon, északnyugati partvidékén Bithünia, keleti partvidékén Pontosz; Kisázsia középső részén önállósult Kappadókia. Kelet-Iránban pedig megalakult a független görög-baktriai királyság. Görögország hegemonja ismét Makedónia lett, de már nem volt olyan erős, mint az előző évszázadban. Egyes görög államok még ebben a felosztott világban is megőrizték függetlenségüket; ilyen szempontból legsikeresebbnek Kréta és Rhodosz bizonyult.

Ha a Nagy Sándor-i birodalom fokozatos szétesésének egyes állomásait nem követtük pontosan, tehát nem mondtuk el, mikor ki foglalta el ezt vagy azt a területet, mennyi ideig tartotta hatalmában stb., csak azért tettük, mert mindez iszonyú káoszban zajlott és csupán átmeneti jelentőséggel bírt.

„Ez a folyamat nagyon bonyolult volt — írja más történészekkel összhangban K. K. Zelin szovjet történész a Világtörténelem (1959) második részében. — A görögkeleti világ különböző részein zajló események tarkaságában, a Nagy Sándor utódai közt dúló viharos harcokban nehezen találhatunk összefüggéseket vagy törvényszerűségeket.“ Hasonló okokból nem követtük a diadochosok hatalmas seregeinek nyomait a csatatereken. A legtöbb csatának tulajdonképpen történelmi jelentősége sincs: a marathóni csatáról, amelyben 192 athéni férfi esett el, mindenki tud, a kúropedioszi csatáról viszont, amelyben ötvenszer annyi férfi és a király (Lüszimakhosz) is elesett, csak a részletes kézikönyvekben olvashatunk. Számos csata színhelyét meghatározni sem tudjuk pontosan. Thermopülait az egész világ látogatja, s minden látogató meghatódva áll meg Leónidasz király emlékműve előtt; azt viszont, hogy melyik síkon zajlott le az ipszoszi csata, amelyben ezerszer több férfi esett el — köztük a hatalmas Antigonosz —, senki sem tudja megmondani. A környékbeli emberek azt állítják, hogy ott soha semmilyen ütközet nem volt, s a helybeli tanítónak is ez a véleménye. De annál a kérdésnél, hogy *hogyan* bomlott fel Nagy Sándor birodalma, sokkal érdekesebb az a kérdés, hogy vajon *miért* bomlott fel.

Nagy Sándor birodalma túlságosan is nagy birodalom, heterogén részek konglomerátuma volt, és túlságosan kevés ideje volt arra, hogy összeforrjon. Az európai és a kisázsiai Görögország fejlett városállamaival élesen eltért a többi területtől, az ősrégi, mezőgazdasági jellegű Egyiptom a pusztá, nomád Gedroszia ellentéte volt, a föníciai tengerészeket mi sem kötötte a baktriai hegyi lakókhoz, Mezopotámia egészen más világ volt, mint India. Az egyes országok a társadalmi és gazdasági fejlődés különböző fokán álltak, számtalan nép lakta őket, és minden népnek más szokásai és más politikai hagyományai voltak. Sokan felszabadítókat láttak a makedónokban, sokan viszont hódítókat, akik ellen harcolni kell; a legkülönbözőbb osztály-, csoport- és helyi érdekek találkoztak a roppant birodalomban. A birodalom igazgatásának lebonyolítása is szinte megoldhatatlan problémát jelentett: manapság telefonon felhívhatjuk Babilonból (a romjai mellett álló adminisztratív épületből) Athént vagy Alexandriát, Szamarkandot vagy Kandahart, abban az időben azonban csak lovas futár kézbesíthette a parancsot, aki az említett városok egyikéből csak három vagy négy hét alatt jutott el a másikába.

Nagy Sándor sokat tett annak érdekében, hogy az összetartás kötelékével egyesítse birodalmát. A gazdasági kapcsolatok megeremtése érdekében utakat és kikötőket építtetett, új hajó- és karavánösszeköttetéseket teremtett; a perzsa királyok parlagon heverő aranyát értékes érmékké változtatta, s így megélénkítette a kereskedelmet, és felvirágoztatta a kézműipart. Az életmódban tapasztalt különbségek kiegyenlítése érdekében csaknem hetven várost alapított; támogatta a görög kultúra terjesztését, a többi kultúra fejlődését, valamint a kultúrák kölcsönös közeledését. Sőt, a görögök és az ázsiaiak házasságának támogatásával még a lakosság etnikai összeolvadását is szorgalmazta. Törődött a helybeli sajátosságokkal, valamint a legfőbb és alapvető dolgokban való egységgel. Csodálatra méltó szervezettel hozott létre, amely biztosította, hogy utasításait Perzsiában vagy a korinthuszi szövetségben ugyanolyan pontosan hajtsák végre, mint az Indus vagy a Nílus partjain.

A birodalom Nagy Sándor halála idején ennek ellenére is csupán laza katonai-adminisztratív szövetség volt: egységét kizárólag Nagy Sándor személye biztosította. Halálával tehát vége szakadt ennek az egységnek. Nemcsak azért, mert nem volt méltó utóda, és mert váratlan véletlenek jöttek közbe. Uralkodásának rövid ideje alatt egyszerűen nem sikerült kialakítania azokat a szociális-gazdasági és politikai feltételeket, amelyek biztosították volna a birodalom egységét.

Hova fejlődtek volna a dolgok, ha Nagy Sándor nem tizenhárom, hanem — mint apja — huszonhárom esztendeig uralkodik, vagy ha — mint Nesztór — három emberöltőt él? Persze ez olyan kérdés, amelyre nem a történészeknek, hanem a látnoknak illik válaszolnia. A történész csak annyit állapíthat meg, hogy Nagy Sándor birodalmának felbomlása az adott körülmények között szükségszerű volt.

Talán elmondhatjuk, hogy Nagy Sándor keleti hagyatékának legértékesebb részét Ptolemaiosz ragadta magához. A gazdag és népes Egyiptom felszabadítóként fogadta Sándort, és utódaival is rokonszenvezett. Etnikailag is Egyiptom volt a legegységesebb ország, ezenfelül jól kiépült a közigazgatási rendszere; védelmezni ugyancsak Egyiptomot lehetett a legelőnyösebben, hiszen sívtag és tenger határolta.

Nagy Sándor Egyiptomba érkeztek az ország már több mint 2500 éves múltja tekintett vissza. Az utódaival is rokonszenvezett. Etnikailag is Egyiptom volt a legegységesebb ország, ezenfelül jól kiépült a közigazgatási rendszere; védelmezni ugyancsak Egyiptomot lehetett a legelőnyösebben, hiszen sívtag és tenger határolta.

2700—2270), a Középbírodalom (kb. i.e. 2100—1790) és az Újbírodalom (kb. i.e. 1580—1090) korszakát. Az ország politikai egyesítésére már az i.e. IV. és III. évezred fordulóján sor került, amikor — a hagyomány szerint — Meni király egyesítette Felső- és Alsó-Egyiptomot, és megalapította az ország fővárosát, a görögül Memphisznek nevezett Mennofert. Meni (a történelmi Aha vagy Narmer) alapította a harminc egyiptomi dinasztia közül az első: az egyiptomi királyok neve a bibliai görög nyelvben *faraó* (a héber *par'ohból*, amely viszont az egyiptomi *per-oa* származéka: a *per-oa* „nagy házat”, azaz királyi palotát, átvitt értelemben „uralkodót” jelentett). Az egyiptomiak már a dinasztiák előtti korban öntözőcsatornákat építettek, és fejlesztették a mezőgazdaságot, amely gazdaságuk fő ágazata lett. Legkésőbb az első dinasztia idején, azaz i.e. 3000 körül kialakították az írást, melynek legrégebb fajtáját a görögök hieroglifikusnak (*hierosz*: „szent”, *glüphé*: „bevésní”), a valamivel későbbit pedig hieratikusnak (*hieratikusz*: „papi”) nevezték: később kialakították még a leegyszerűsített démotikus írást (*démotikusz*: „népi”). Az Óbírodalom idején építették a ma ismert hetven piramis legtöbbjét, köztük a több mint 146 méter magas Nagy piramist, vagyis Khufev (Kheopsz) piramisát — körülbelül 2 500 000 kőkötekből; szobrászatuk is híressé vált. A Középbírodalom idején számos várost alapítottak, egyebek között az új fővárost, a görögül Thébának nevezett Vészetet. Az ókori Egyiptom az Újbírodalom idején, főleg II. Ramszesz (kb. i.e. 1290—1224) hosszú uralma alatt érte el fejlődésének tetőfokát; Karnakban és Luxorban, Ebózevben, Abu Szimbelben és másutt hatalmas templomok épültek, a szobrászat, a festészet és az írásbeliség aranykorát élte. Az i.e. XI. században, mikor Görögország — a dórok bejövetele után — történelmének új korszakába lépett, Egyiptom is elérkezett a „kései korszakhoz”. Uralkodói mindent elveszítettek, amit őseik az évszázados háborúk során Ázsiában és Afrikában meghódítottak, és sem az asszírok betörését (i.e. 670-ben), sem pedig az ország perzsák általi leigázását (i.e. 525-ben) nem tudták megakadályozni. Az egyiptomiak nemegyszer fellázadtak a perzsa fennhatóság ellen, és a görögök nemegyszer küldték segítségükre seregüket és hajóhadukat. Mindig is jó viszonyban voltak egymással; Danaosz és Aigüptosz viszályát, valamint Aigüptosz argoszi hadjáratát csak a mítoszok emlegették.

A görögök tisztelték az egyiptomiakat: ők voltak az egyedüli nem görögök, akiket nem neveztek barbároknak. Ennek ellenére sok mindent tapasztaltak Egyiptomban, ami számukra idegen, szokatlan, sőt visszataszító volt. Csodálták a kolosszális építményeket, ezeket azonban nemcsak emberfeletti méretűeknek, hanem egyszersmind emberteleneknek is találták. Tetszettek nekik a templomok falait és oszlopait díszítő hieroglifák, de nem olyan írást láttak bennük, amely a gyakorlatnak is megfelel. Az egyiptomi vallásban kevés olyan isten akadt, akit valamelyik saját istenükkel azonosíthattak; a bikák, kígyók, macskák, krokodilusok istenként való tisztelését és szertartásos balzsamozását nem tudták megérteni. Az egyiptomi gazdaságot kissé túlszervezettnek tartották, de nekünk is ez a véleményünk, ha az egyiptomi falfestményeken azt látjuk, hogy négy munkásra hat ellenőr esik. A legtávolabb azonban az egyiptomi politikai intézmények álltak a görögöktől; Egyiptomban sohasem a nép uralkodott, hanem bonyolult bürokratikus apparátus segítségével — az istenné magasztalt uralkodó. A görögöktől a lakosság szigorúan zárt csoportokra, illetve kasztokra való felosztása is idegen volt.

Nagy Sándor, mint tudjuk, minden egyiptomi sajátosságot és hagyományt tiszteletben tartott, s Ptolemaiosz követte a példáját. A hatalmat Nagy Sándor fiának nevében ragadta magához, akinek utódlási jogában egyetlen egyiptomi sem kételkedett, és felmutatta Nagy Sándor tetemét; a halott királyok kultuszának országában ez éppen elégnek bizonyult a törvényességhez; persze Ptolemaiosz megfelelő mennyiségű zsoldossal is rendelkezett. Az egyiptomi rendszerből mindent megőrzött, ami neki megfelelt, s ez több volt, mint amennyit kívánhatott. Az uralkodó Egyiptomban az állam megtestesítője volt, a jogok és törvények egyetlen forrása, a földterület korlátlan birtokosa, aki kezében tartotta alattvalói életét; az állami tisztségviselők is az ő személyét szolgálták. Ptolemaiosz ehhez minden nehézség nélkül alkalmazkodott, és úgy uralkodott, ahogy Egyiptomban mindig is uralkodtak; reformokat csak a legszükségesebb esetekben hozott. Az ifjú Alexandrosz halála után — i.e. 305-ben — királlyá kiáltotta ki magát, és — I. Ptolemaiosz Szótér (*Szótér*: „Védelmező”) néven — i.e. 285-ig uralkodott; két évvel előbb uralkodótársává fogadta fiát, II. Ptolemaiosz Philadelphoszt. Új — Ptolemaioszinak (vagy apjáról Lagoszinak) nevezett — dinasztiát alapított, amely több mint negyed évezreden át uralkodott Egyiptomban.

A Ptolemaidák uralma nem volt kárára Egyiptomnak, legalábbis az első száz esztendőben nem. Egyiptom lett a Földközi-tenger keleti partvidékének vezető hatalma; területe csaknem akkora volt, mint II. Ramszesz alatt: hozzá tartozott Líbia és Kürenaiké, Palesztina, Phoinkia, Kúprosz

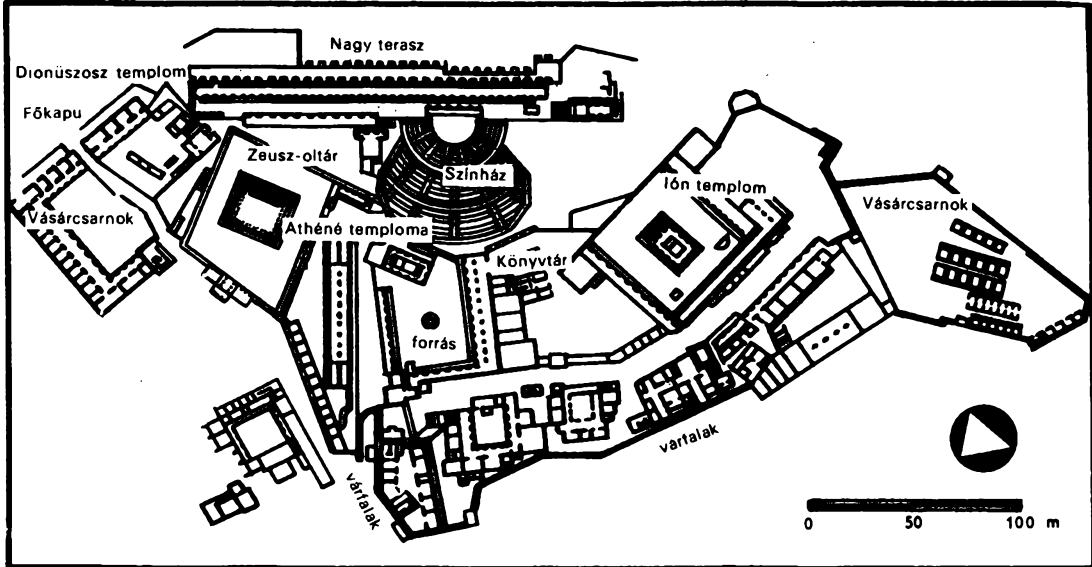
szigete és Kisázsia déli partvidékének egy része. Gazdasági helyzete főleg a mezőgazdaság fejlődésével szilárdult meg; a hivatalok a földművelést szigorúan ellenőrizték, és megbíztattak mindenkit, aki mást vetett, mint amit előírtak, vagy egyáltalán nem művelte meg a földjét. Katonai erejével egész Levantében biztosította magának a gabonával való tengeri kereskedelem monopóliumát, és egészen Etiópiába küldött karavánokat. Értékes érméket hoztak forgalomba, s mindez elősegítette a pénzügy, a belkereskedelem, főként pedig a kézműipar fejlődését. A kézműiparosok önszegélyző társaságokba tömörültek. A háborúk és a kereskedelem „jóvóltából” az országba özönlöttek a rabszolgák, akik mindig is fontos szerepet játszottak az egyiptomi gazdaságban, s most még inkább nőtt a jelentőségük. Az első Ptolemaioszok ezenkívül költséges építkezésekre fogtak: templomokat, kikötőket, sőt egész városokat építettek, s felújították Nekó csatornáját, amely az i.e. VII. század végén épült, s a Níluson keresztül a Vörös-tenger köti össze a Földközi-tengerrel. A nagystílusú kiépített és székhelyükül választott Alexandriát a Földközi-tenger legnagyobb kikötővárosává és a görög kultúra legjelentősebb keleti központjává alakították.

Ennek a kedvező fejlődésnek akkor szakadt vége, mikor IV. Ptolemaiosz Philopator (i.e. 221–205) idejében dinasztikus viszályok törtek ki; ezek legyöngítették a királyi hatalmat. A helyzetet egyrészt a határokon túli ellenfelek használták ki, és nagy területeket szakítottak el Egyiptomtól, másrészt a konzervatív papok, akik politikailag befolyásolták a királyt. Az erős királyi hatalom felújítására tett kísérlet — a hadsereg megbízhatatlansága és a földművesek tömeges szökése miatt — kudarcot vallott: a földművesek elhagyták a földeket, és a sivatagban kerestek menedéket az elviselhetetlen adók és hivatalnokok előtt. A Ptolemaioszokon most már az sem segített, hogy közelebb kerültek a bennszülött lakosság befolyásos rétegeihez, sőt az sem, hogy kompromisszumot kötöttek a papsággal. Az állandó viszályokban elvesztették trónjukat, Egyiptom pedig a függetlenségét.

Szeleukosz utódai hasonló sorsra jutottak. Nagy Sándor birodalmának legnagyobb részét ők kerítették hatalmukba, de azzal együtt a legsúlyosabb problémákat is ők örökölték. A hatalmas birodalomban számos nép élt: a babilóniaiak és a khaldeusok kulturális hagyományai régebbiek voltak, mint az egyiptomiakéi, az asszírok dicsőségesebb katonai múltja tekinthettek vissza, mint a perzsák, a többi nép azonban alacsony fejlődési fokon állt; a szeleukoszi uralom egyetlen etnikai támasza a Kisázsia partvidékén élő görögség volt. Gazdaságilag pedig egyáltalán nem volt egységes ez a birodalom: legerősebb politikai hagyományai az elszakadásra irányuló törekvések voltak, s az egészet csak az tartotta össze, ami a Nagy Sándor-i — vagy még korábbi — szervezetből megmaradt. Határai teljesen védtelenek voltak, biztos határt csupán a tengerpart képezett.

Szeleukosz már i.e. 312-ben királlyá kiáltotta ki magát, majd később felvette a Nikatör, vagyis a „Győzelmes” címet. Mint tetterős férfi és rendkívül rátermett hadvezér mindenekelőtt a birodalom egységének a megtartására törekedett. Mikor Csandragupta (görögül Szandrokottosz) indiai király veszélyeztette a birodalom keleti területeit, Szeleukosz kivonult ellene, és többször legyőzte; a mezopotámiai felkelés miatt azonban kénytelen volt előnytelen békeszerződést kötni, melynek értelmében a mai Afganisztán és Pakisztán területének jelentős részéről lemondott. A birodalom középső részében viszont megszilárdította hatalmát, és az Orontész folyó mellett új fővárost alapított, amelyet — fiáról — Antiokheának nevezett el (a mai ötvenzezer lakosú török Antakya). I.e. 281-ben nyugatra vonult, hogy elfoglalja Makedóniát, de mielőtt európai földre lépett, meghalt: az egyiptomi király testvére, Ptolemaiosz Keraunosz gyilkolta meg. I. Antiokhosz (i.e. 281–261) felvette ugyan a Szótér, vagyis a „Védelmező” titulust, a határ menti területeket azonban nem tudta megvédeni: némely belterület — főleg a pergamoni királyság — függetlenségét is el kellett ismernie. A birodalom bomlási folyamatát egy időre III. Antiokhosz (a „Nagy”) állította meg, aki ugyan i.e. 217-ben Palesztinában — Rafia mellett — vereséget szenvedett Ptolemaiosztól, de keleten újra kiterjedt területeket foglalt el, és óriási zsákmányt hozott Indiából. Szeleukosz további utódai azonban sem a külső ellenség, sem a hazai lázadók ellen nem tudtak védekezni. A makkabeusok i.e. 170-es felkelése után — amely az önálló Júdea megalakulásához vezetett — a birodalom területe gyorsan csökkent. Végül a dinasztikus torzsalkodásokban semmivé foszlott.

A Szeleukidák uralma, amely ilyen dicstelenül ért véget, nem kezdődött rosszul. Nagy reményeket ébresztett, és a bevándorlók olyan áradatát csábította be Görögországból, amely méretében a nagy gyarmatosításra emlékeztetett. A Szeleukidák több várost alapítottak, mint a többi diadokhosz együttvéve, s a városok lakosságának — a görög hagyományokhoz híven — függetlenséget biztosítottak; utakat, kikötőket, hidakat, erődöket építettek. Birodalmukban a kereskedelem nagyobb jelentőségre tett szert, mint Egyiptomban: fejlődését sokoldalúan

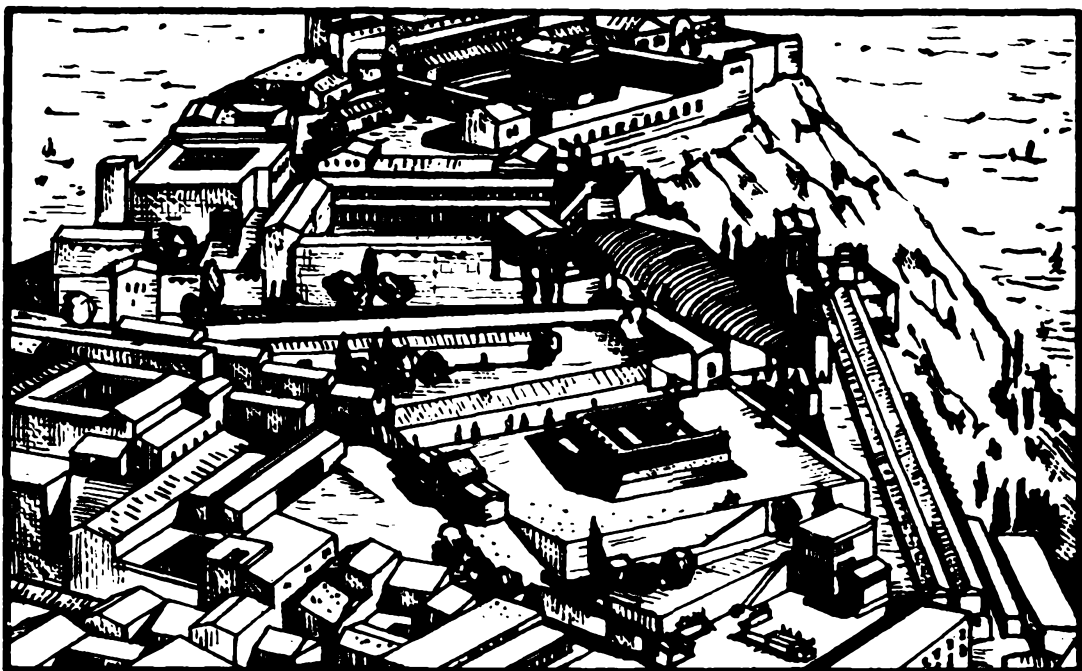
Pergamon. Fontosabb épületek az akropoliszon és környékén. A maradványok és leletek alapján készült rekonstrukció

támogatták. A mezőgazdaság fejlődését sem kötötték gúzsba olyan szigorú előírásokkal, mint a Ptolemaidák. Despoták voltak, ám többnyire nem uralkodtak keményen, sőt egyes eldugott vidékeken egyáltalán nem uralkodtak. Sokat áldoztak a görög kultúra fejlesztésére: Szeleukeia azonban sem Alexandriát, sem pedig a kis Pergamont nem érte utol.

A pergamoni királyság az i.e. 281-ben elesett Lüsizimakhosz király kisázsiai birtokán jött létre. A pergamoni vár parancsnoka, Philetaiosz alapította, aki i.e. 284-ben fellázadt, megkaparintotta a hadikincstárt, és saját tetszése szerint rendezkedett be. Halála előtt unokaöccsére, a makedóniai Attalosznak családjából származó Eumenészre hagyta a királyságot; Eumenész i.e. 260-ban vette kezébe a hatalmat, és meg tudta őrizni függetlenségét. Fia, I. Attalos (i.e. 241—197) megvédelmezte Pergamont a Dardanellákon át beözönlő gallok ellen, s más, zsoldos katonáknak felfogadott gallok segítségével Kisázsia belsejébe kényszerítette őket. Az Attalidák politikája kezdettől a kihalásukig (i.e. 133) a leleményesség példája volt, azzal pótolták katonai gyöngeségüket. Az ellenség csapását mindig sikerült más ellenséggel elháríttatniuk, és mindig találtak szövetségest. Méltányosan uralkodtak, és szorgalmazták a gazdasági haladást; mikor az Egyiptommal vívott háborúk idején körlátozták a papirusz behozatalát, kifejlesztették az írásra alkalmas bőr gyártását, melynek nevében ma is városuk neve cseng. A legnagyobb dicsőséget a kultúra támogatásával szerezték: Pergamon a legjelentősebb görög szobrásziskola székhelye lett, a pergamoni vár alatt építették a legmerészebb görög színházat, a pergamoni akropolisz könyvtára pedig az alexandriai után a második legnagyobb görög könyvtár volt.

Pergamon ma is létezik: Bergamának hívják. Azok közé a török városok közé tartozik, amelyek közelről is szépek. Meredek akropoliszan a diadokhoszok korából több emlék maradt, mint az összes többi székes városban együttvéve. A ptolemaioszi Alexandriából lényegében csak néhány fal meg boltív maradt ránk az ún. Pompeius oszlopa alatti gödrökben: ezek Szerapisz egyiptomi-görög isten szentélyéből származnak. A korabeli Antiokheiából semmi nem maradt, csupán tengeri kikötőjében. Szeleukeiában vannak még meg a móló maradványai. A többi korabeli műemlékkel csupán a múzeumokban találkozhatunk. De a múzeumokban is azok a legnagyoszerűbbek, amelyek Pergamontól kerültek oda.

Szinte hihetetlen, hogy a diadokhoszok és hatalmas építményeik dicsősége mennyire semmivé lett. Bazárokat és bulvárokat járunk, parkok meleg iliatú bokrain gázolunk át, turisták gettói mögött

A pergamoni akropolisz. A berlini Állami Múzeumokban levő modell alapján készült rajz

csavargunk, s Sztrabón szerint itt egykor királyi paloták ragyogtak, templomok tündököltek, a bronzba öntött Ptolemaiosz és Szeleukosz istenként nyújtózott az ég felé... És sehol sem találjuk nyomukat.

Talán minden gyorsan született dicsőség erre a sorsra jut. Főleg az a dicsőség, melynek bölcsőjénél az ércebe öltözött Arész állt.

De térjünk vissza Görögországba, ahonnan Nagy Sándor nyomában elindultunk. Ott közben semmi különös nem történt, hacsak azt nem furcsálljuk, hogy a görögök nem háborúskodtak egymással. A korinthuszi szövetség úgy-ahogy működött, Sándor pedig — bárhova szólította is a háború — teljesítette a hegemon kötelességét: Antipatrosz Pellában katonai pontossággal hajtotta végre a parancsait. A helyzet csak i.e. 324-ben változott meg.

A 114. olimpiai játékokon — amelyeket az említett esztendőben, augusztus végén rendeztek meg — a kikiáltó előadta Nagy Sándor dekrétumát, melyben megparancsolta, hogy a korinthuszi szövetség minden tagállama fogadja vissza száműzött polgárait. Ez első hallásra értelmes parancsnak látszik, és nemes törekvést láthatunk benne. Ha Sándor birodalmában görögök és nem görögök, győztesek és vesztesek, különféle fajú és vallású népek élhettek egyetértésben, miért ne élhettek volna egyetértésben a görögök a saját városaikban? Miért ne érhetek volna véget az ősi torzsalkodások kiváltotta ellenségeskedések? Csakhogy: a száműzöttek visszatérését (számuk egyébként több tízezerre rúgott) Görögországban egyetlen kormány sem kívánta, hiszen ez a visszatérés a nehezen kiharcolt politikai szilárdság megbontását, a belviszályok felújítását, a rendszer megdöntésének lehetőségét jelentette volna. A dekrétumot jórészt még a száműzöttek sem fogadták el; inkább olyan államban éltek, melynek politikai rendszere megfelelt nekik, mint ellenfeleik uralma alatt. Főként pedig: a dekrétum megsértette a korinthuszi szövetség alkotmányának alapvető elvét, a tagállamok belügyeibe való mindenféle beavatkozás tilos voltát. A dekrétum elfogadása azt jelentette volna, hogy a tagállamok feladják önállóságukat — amelyet a szövetségi szerződés csak a külpolitikában korlátozott —, s alárendelik magukat az abszolút uralkodónak. Sándor ellen feltámadt az ellenállás vihara.

Sándor kétségtelenül számolt ezzel, de nem szándékozott meghátrálni. Százsor akkora birodalmat uralt, mint a korinthuszi szövetség területe volt, emberek tízmillióinak parancsolt, akik leborultak előtte, s most olyan seregek előtt hátráljon meg, amelyek némelyike egy sátorban is elérne? Makedóniába küldte Krateroszt, mivel Antipatrosz talán nem volt eléggé felkészülve Sándor következő lépésére. Kraterosz azt a felhívást vitte a görög államokba, hogy ismerjék el Sándort istennek. A görögök csak nevettek Sándor nagyzási hóbortján: mikor Keleten kiáltatta ki magát istennek, azt a barbároknak tett engedménynek vélték, hiszen alkalmazkodnia kellett az ottani szokásokhoz, mégiscsak kellett valamilyen áldozatot hoznia. De Görögországban? Ki látott már ilyet?... Ennek ellenére akadtak emberek — hiszen mindig és mindenütt akadtak —, akik bármilyen badarságot készek voltak védelmezni, ha ezzel a hatalmasok kegyeit megnyerhették. A szofisztika reneszánszáét élte, a szolgalelkűség valóságos orgiákat ült; még az a javaslat is elhangzott, hogy kiáltásák ki Sándort a tizenharmadik olümposzi istenné. A legtöbb város végül hosszúz tordsalkodások után engedett: persze — néhány kivétellel — csak kelleetlenül vagy közömbösen, mint például Spárta: a spártaiak azt üzenték Sándornak, hogy „ha isten akar lenni, hát legyen”. I.e. 323 tavaszán aztán a görög államok küldöttei Babilonba mentek, hogy aranykoszorúval koszorúzzák meg Sándort, mint az isteneket illik. De mihelyt visszatértek, utolérte őket a megdöbbenő hír: az új isten belázasodott és meghalt.

Nagy Sándor halála sokkal jobban megrázta Görögországot, mint a Kelet világát. Míg Babilonban csak magas rangú tisztviselői szálltak szembe egymással, Görögországban tömegek mozdultak meg. Kiderült, hogy a demokraták makedónellenes oppozíciója nem halt meg, csak ideiglenesen hallgatott. Elsőként az athéniaiak szólaltak meg, akiknek élére Démoszthenész harcostársa, Hüpereidész szónok állt. A szabadsáért való harcra buzdító lelkes felhívása után az aitol és számos peloponnészoszi nép Athén partjára állt; a száműzött demokraták tömegesen tértek vissza városaikba: Démoszthenész is köztük volt. Hüpereidész azonban megértette, hogy a régi harcmóddal kevés kilátásuk van a sikerre: Fülöp és Sándor uralkodása idején sok minden megváltozott a hadászatban. Örömmel fogadta hát Leószthenész hadvezért, aki éppen akkor tért vissza Ázsiából, s a népgyűlésen elérte, hogy pénzt szavazzanak meg egy 8000 zsoldos katonából álló csapattest megszervezésére. A korinthuszi szövetség minden egyesítő tendencia ellenére szétesett: a makedónpárti szervezet nem tudott makedónellenes szervezetté alakulni. Főleg azért nem, mert egyes befolyásos tagjai — mindenekelőtt a thesszáliaiak és a boiótiaiak — hűek maradtak Antipatroszhoz.

I.e. 323 augusztusában — néhány hónappal azután, hogy az athéni követek leborultak Sándor előtt — a Hüpereidész és Leószthenész vezette sereg már Makedónia felé menetelt. Letörte a boiótiaiak ellenállását, áthatolt a Thermopülain, majd egyesült az aitolok seregével, és Thesszáliában megütközött Antipatrosszal. Leószthenész leleményesen irányította az ütközetet, és legyőzte Antipatroszt: Antipatrosz örülhetett, hogy csapatainak maradványával Lamiába tudott menekülni. A város akropoliszán, ahol ma a frank és a katalán keresztések erődítményének romjai állnak, fél évig várt a Kraterosztól kért erősítésre. Röviddel az erősítés megérkezése előtt Antipatrosz egyik embere megölte Leószthenészt (kövel fejbe dobta), Antiphilosz, az új sztratégosz pedig — noha becsületéhez nem fért kétség — nem volt széles látókörű hadvezér. A Krannón közelében megvívott ütközet után a győztes Antipatrosz i.e. 322 nyarán Athénba vonult, s ott valóságos hajtóvadászatot rendezett a demokratákra: Hüpereidészt és társait kivégeztette, Démoszthenész öngyilkosságba menekült. A többi lázongó város demokrataival ugyanígy bánt el, majd bábkormányokat állított a városok élére. Emellett azonban világosan látta, hogy mindez csupán szükségszerű előfeltétele az ázsiai harcok sikerének: mert Ázsiában kellett eldőlnie mindennek, még annak is, ki legyen Görögország ura.

A diadokhoszok háborúi kezdetben elkerülték Görögországot; Görögország ugyan embereket küldött nekik, de csak önként jelentkezőket, s azok is csak zsold fejében szolgáltak. A makedónok azonban súlyos kézzel uralkodtak Görögországon, s parancsnokaik sohasem haboztak fegyverhez nyúlni, ha úgy látták, hogy valamelyik város nem eléggé győnge; főleg Athénon és Spártán tartották rajta a szemüket. Nagy zsoldos hadseregeket csak Antipatrosz utódai, Polüszperkhón és Kasszandrosz vezettek a görög földre; a palotagyilkosságok sorozatával kísért fordulatok harcokból Kasszandrosz került ki győztesen, akit a hatalmas Antigonosz is támogatott.

Mikor később viszály tört ki Kasszandrosz és Antigonosz között, Antigonosz fia, Démétriosz Poliorkétész bevonult Görögországba, s i.e. 297-ben végérvényesen elfoglalta Makedónia trónját. Utódai, az Antigonidák egészen i.e. 168-ig uralkodtak Makedóniában és egész Görögországban.

A korabeli görög államok, ami a politikai életet illeti, csak tengődtek. Belügyeikben a lehetőség szerint még megőrizték saját rendszerüket, a harcoló felekkel szemben tanúsított politikájuk azonban csak arra korlátozódott, hogy igyekeztek kitalálni, vajon melyik sereg vonul be előbb a városukba, s hogy mi módon tiszteljék meg az illető sereg parancsnokait. Az akkori államférfiakat opportunistáknak, sőt kollaboránsoknak is nevezhetjük, de ugyanakkor differenciálnunk is kell, mert a politika egyebek között „a lehetőség művészete”, és — ahogy Euripidész mondja — „azok, akik nem tették le a vizsgát, okosabbnak látszanak, mint amilyenek a valóságban” voltak. Sokan közülük kétségtelenül értékes szolgálatokat tettek hazájuknak; például a phaléroni Démétriosz, a filozófus, aki tíz álló esztendeig (i. e. 317—308) állt Athén élén. Ha a megalázó helyzet megváltoztathatóságának a reménye felcsillant, mindig akadtak férfiak, akik kihasználták a lehetőségeket. I. e. 266-ban Khrémonidész filozófus vezetésével makedónellenes felkelés tört ki Athénban, s a spártaiak is csatlakoztak a felkelőkhöz. Három évig vívták az egyenlőtlen harcot, mígnem II. Antigonosz Gonasz legyőzte őket. Több szerencsével jártak a rhodosziak, akiket i. e. 305-ben Démétriosz Poliorkétész vett ostrom alá: egy évig dacoltak a blokáddal, majd vizet engedtek a súlyos ostromgépek alá, úgyhogy azok beleragadtak a sárba, és se előre, se hátra nem mozdulhattak. A városhódító semmire se ment technikájával, és elvonult, „szabadságot hagyva Héliosz szigetén”.

E bonyolult időszak rövid áttekintéséhez még egy kiegészítés szükséges: milyen sorsra jutott Nagy Sándor családja? Amint egykor anyja, Olümpiasz meggyilkoltatta vetélytársnőjét, Fülöp második feleségét, Kleopátrát, most Roxané gyilkoltatta meg Sándor második feleségét, Sztateirát. I. e. 316-ban Olümpiasz meggyilkoltatta Sándor mostohatestvérét, Philipposz Arrhidaioszt (mintegy száz előkelő hívével együtt); i. e. 315-ben viszont Kasszandrosz gyilkoltatta meg Olümpiaszt. I. e. 310-ben Kasszandrosz megölette Roxanét és a kis Alexandroszt. I. e. 309-ben Polüszperkhón meggyilkoltatta Sándor szeretőjét, Barszinát, és Sándor törvénytelen fiát, Héraklészt. Nem egészen tizenhárom évvel Nagy Sándor tizenhárom esztendei uralma után már senki sem élt utódai és közeli rokonai közül. Mindannyian gyilkosok áldozatai lettek.

Mintha csak Aiszhülosz valamely megíratlan tragédiájának vázlatát olvasnánk. A makedón Argeidák sorsa valóban a mükénéi Atreidák sorsát idézi. Az Argeidák azonban valóban éltek, s utolsó sarjuk több vért ontott ki, mint — a mítoszok szerint — az összes Atreidák együttvéve.

Nagy idő volt ez? Nagy költő eposzába illő korszak? Csoda volt az, hogy a kis Makedónia uralkodója elfoglalta és leigázta az akkori világ legnagyobb birodalmát?

A csoda az volt, hogy a kiontott vér folyamai ellenére a görögök korabeli története nemcsak bánatára volt az emberiségnek.

A hellenisztikus kultúra

A khairóneiai csatával — i. e. 338-ban — befejeződött a klasszikus Görögország története; a történészek ebben többnyire egyetértenek. Egyesek ugyan azt állítják, hogy Görögország virágkora csak i. e. 337-ben, a korinthuszi kongresszussal ért véget, amikor a görög államok elvesztették önállóságukat, és a Makedónia vezette föderációba tömörültek. Az „elvesztették önállóságukat” kifejezést azonban nem szabad túlbecsülnünk, főként pedig a szabadság elvesztésével, illetve „a görögök leigázásával” nem szabad azonosítanunk. Az egyes görög államok nem szűntek meg létezni, csak összefogtak, és szuverenitásuk egy részét átadták a szövetségi tanácsnak, amelyben egyformán képviseltették magukat. Belügyeikben megőrizték teljes függetlenségüket, s ha ezt később el akarták venni tőlük, nem haboztak harcolni érte. Mindemellett kétségtelen, hogy a görögök életében új korszak kezdődött.

A klasszikus kort követő új időszakot a modern történészek „hellenisztikusnak” nevezték el. Kezdetét egyesek mindjárt a már említett évekre, i. e. 338-337-re teszik, mások úgy vélik, hogy ez a korszak csak Nagy Sándor birodalmának kialakítása vagy felosztása után kezdődött, megint mások még későbbi időket emlegetnek, egészen az ipszoszi csatáig (i. e. 301-ig). Az említett években bekövetkezett történelmi törést a görögök észrevették, s azt, ami utána következett — Aiszkhinész szavaival szólva — „a világtörténelem egyedülálló időszakának” tekintették. Az ezt megelőző kort nem nevezték „klasszikusnak” (ezt a terminust alighanem Rotterdami Erasmus használta először a XV. és XVI. század fordulóján, és az újat sem nevezték „hellenisztikusnak”). A „hellenisztikus” kifejezés csak a múlt században vált általánossá, főleg *A hellenizmus története* (1836—1843) szerzőjének, J. G. Droysen német történésznek hatására.

A „hellenizmus” nem a legszerencsésebb műszó, s mindenekelőtt a görögök tarthatják furcsának. Droysen „a görög uralomnak és a görög műveltségnek a Kelet halódó népeire való kiterjesztését” értette rajta. Honfitársa, J. Kaerst (*A hellenizmus történetében*, 1927) úgy definiálta, mint „a nemzeti helléniség átalakítását olyan tisztán kulturális jelenséggé, amely az egész világot hazájának nevezte”. M. Rosztovcev orosz történész szerint (*A hellenisztikus világ szociális és ökonomiai története*, 1941) a hellenizmus „a politikai és kulturális élet sajátos vonásainak az összekapcsolása... abban a világban, amelyet Nagy Sándor hadjáratai hoztak létre, s amely egészen az utódállamok politikai függetlenségének megszűntéig létezett”, de „minden téren a görögök játszották benne a főszerepet”. V. Sz. Szergejev szovjet történész szerint a hellenizmus „a társadalmi haladás sajátos korszaka a földközi-tengeri népek történelmében”, s a következő tulajdonságok jellemezték: „A rabszolgatartó rendszer megmaradt, de a mezőgazdaságban és a kézműiparban nagy jelentőségre tett szert a félszabad termelők munkája... A hellenisztikus társadalmak politikai rendszerében a klasszikus városállam és az ókori keleti monarchia vonásai kapcsolódtak össze. Az uralkodó osztály a katonai-nagybirtokos arisztokrácia lett, a királyok »rokonai« és »barátai«, akik az állam legmagasabb katonai és közeleti tisztségeit betöltötték... A hellenizmus kulturális szempontból a görög kultúra és a keleti kultúrák, a görög vallás és a keleti vallások szintézise, két poláris elv — az individualizmus és a kozmopolitizmus — kifejlődése volt. Az emberi érték mércéjének a vagyont, az állami funkciót és a műveltséget tartották, nem pedig a nemzetiségi hovatartozást, a származást, a vallást vagy hasonlót... Hellénnek neveztek minden művelt embert, aki görögül — a kor kultúrnnyelvén — beszélt.”

A hellenizmus szűk körű — kulturális jelenséggé váló — értelmezése ma már idejét múlt a tudományban. A történészek, főleg a marxisták, a korabeli társadalom politikai felépítményének és gazdasági alapjának is ugyanolyan figyelmet szentelnek. Teljesen kielégítő definíció azonban mindmáig nem létezik; a szovjet tudomány V. Sz. Szergejev fentebb idézett jellemzését (*Az ókori Görögország története*, 1948) sem fogadta el fenntartások nélkül. A szerencsétlenül megválasztott terminushoz bizony nehéz utólagosan szerencsés definíciót kidolgozni.

Mindezt csak azért említjük, hogy a „hellenizmus” műszó használatakor tudatosítsuk a szó konvencionális jellegét és bizonyos pontatlanságát. Számunkra most elég, ha azt a történelmi kort

értjük alatta, amely a görög államok egyesítésével kezdődött, és a görögöknek a rómaiak által való leigázásával fejeződött be. Ez azt jelenti, hogy a korinthuszi kongresszustól, i.e. 337-től Korinthusz bevételéig, i. e. 146-ig tartott.

A hellenisztikus kor véres születéséről már beszéltünk, politikai és gazdasági történelmének legfőbb tényezőiről úgyszintén. Kevésbé véres végének majd külön fejezetet szentelünk.

Utunk befejezése előtt azonban még lépünk be abba a világba, ahol bizonyára jobban érezzük majd magunkat, mint a hellenisztikus uralkodók vagy a zsoldos katonák között.

A görög tudósok és művészek világába.

Bizonyítékot akarunk, milyen bonyolult feladat néha a korszakolás és a történelmi választóvonalak meghúzése? Van bizonyítékunk: melyik korszakba tartozik Arisztotelész? A klasszikusba, mert i. e. 384-ben született, amikor Platón élete legtermékenyebb időszakába lépett? Vagy a hellenisztikusba, mert Lükeionját i. e. 335-ben, tehát a khaironeiai csata után alapította, és i. e. 322-ben, azaz egy évvel Nagy Sándor halála után halt meg? A társadalmi körülmények, melyek közepette filozófiája érlelődött, és a filozófiájában kifejezésre juttatott társadalmi nézetek alapján inkább a hellenisztikus korszakba sorolható. Prokrustész könnyen megoldaná a problémát; mi azonban legszívesebben azt mondanánk, hogy Arisztotelész az arisztotelészi korszakba tartozik.

„Filozófusok fejedelme“ és „a tudók mestere“, mondták róla rég múlt korok emberei, akiknek neve már feledésbe merült. Plinius római polihisztor szerint ő volt „a legműveltebb ember minden tudományban“. „Azok közül, akik utána jöttek, egészen napjainkig, senki semmit sem tett hozzá szavaihoz, de komolyabb tévedést sem talált bennük“ — írta róla Ibn Rosd (Averroës) arab filozófus. Dante „fennkölt hangját“ dicsérte, Salisbury számára „filozófus volt a szó legteljesebb értelmében“, Voltaire „nagy és gyönyörű géniuszként“ ünnepelte. Az iránta való csodálat persze bírálatokkal és fenntartásokkal, néha mennydörgésekkel és villámokkal váltakozott. Politikai ellenfele, a khioszi Theokritosz epigrammája szerint „lelketlen volt, mint az üres sír“, Timón szkeptikus filozófus „a kínos esetlenséget“ vetette szemére. Szent Ágoston lekcinsnylően beszélt egyik könyvéről („... mit használt vagy mit ártott nekem, hogy megismertem?“), Aquinói Tamás nagyra becsülte egy másik munkáját; Tertullianus szerint ő volt az a „szerencsétlen, aki az eretneknek számára bevezette a dialektikát“, a középkori egyházi skolasztikusok előtt viszont megingathatatlan tekintélynek számított. Melanchton a filozófusok sorában „még a legutolsó helyre sem találta méltónak“, Husz az ő etikájából vett idézetekkel védelmezte John Wiclif cikkeit. „Nem Arisztotelész ellen — mondta a XIV. században Petrarca —, csak az ostoba arisztotelikusok ellen kell szót emelni“, ez máig is érvényes. Marx „a filozófia Nagy Sándorának“ nevezte, Engels szerint ő volt „a leguniverzálisabb koponya“ a görög filozófusok között.

Arisztotelész tudományos életműve valóban csodálatra méltó. Platón írásainak terjedelmét és Démokritosz érdeklődési körének szélességét már megcsodáltuk; Arisztotelész mindkettőjüket felülmúlta. Az emberiség történelmében ő írta a legtöbb tudományos munkát: az antik források szerint 400 könyvet — összesen 445 270 sort — írt. Ennyit Alexandre Dumas, a legtermékenyebb újkori regényíró sem írt össze. Arisztotelész műveinek lemásolására a mi normáink és munkaidőnk keretében másfél évre volna szüksége a gépírónőnek. Könyveinek legteljesebb listáját Diogenész Laertiosz állította össze: a lista 146 címet tartalmaz, de még olyan művek sem szerepelnek rajta, mint a 14 könyvből álló *Metafizika*, a nyolc könyvből álló *Politika*, vagy a három könyvben megírt *Retorika* (olyan írásokról, mint a *Meteorologika* vagy *A varázslásról* nem is beszélve). Ebből a hatalmas életműből csupán torzó maradt ránk, s az is részben olyan könyvekből áll, amelyeket nem Arisztotelész készített elő kiadásra, tehát különféle jegyzetekből, vázlatokból és előadásokból. Számos szövege kemény dió az interpretátorok számára: még a középkori „javítások“ nyomait is magukon viselik. N. Wiener azt írta (*A kibernetika és a társadalomban*), hogy „minden, ami Arisztotelésztől ránk maradt, tanítványai iskolai jegyzetének tetszik, s a világtörténelem egyik legérdekesebb szaknyelvén íródott, amely bármelyik görög kortárs számára — hacsak nem a Lükeionban tanult — érthetetlen lett volna“. Ez ugyan nincs egészen így, de kétségtelen, hogy Arisztotelész — *A stílusról* és *A kifejezésről* szóló művek szerzője — legtöbb művét nem öntötte olyan formába, amilyenben publikálásukat valószínűleg kívánta volna. A moirák erre harminc évvel kevesebb időt adtak neki, mint Démokritosznak, és csaknem húsz évvel kevesebbet, mint Platónnak.

Egy khalkidikei ión településen, Sztageiroszban született (Sztageirosz ma kis bányászfalu, egyosztályos iskolája előtt Arisztotelész szobra áll). Apja, Nikomakhosz, a makedón királyok személyi orvosa volt; anyja, Phaisztisz, ugyancsak orvoscsaládból származott. Arisztotelésznek apja

foglalkozását kellett volna örökölnie, s már készülődött is leendő hivatására; tizenöt éves korában azonban elárult, és gyámja, Proxenosz másfelé terelte érdeklődését. Tizennyolc éves korában Athénba küldte, ahol felvették az Akadémiára, és ott is maradt kerek húsz esztendőig, egészen Platón haláláig, i. e. 347-ig. Minden ismeretet elsajátított, amelyet az Akadémia tagjai csak összegyűjtöttek, s az önálló gondolkodót Platón hatása sem nyomta el benne; tanítványból tanítóvá lett, s a legkomplexebb tantárgyat, a retorikát adta elő. Mikor Platón a végrendeletében unokaöccsét, Szpeuszipposzt nevezte ki az Akadémia vezetőjévé, Arisztotelész elhagyta az iskolát; talán mert megsértődött, de bizonyára inkább azért, mert nem értett egyet azzal, hogy az Akadémia egyoldalúan csupán a matematikának szentelje figyelmét. Xenokratész filozófussal és unokaöccsével, Kalliszthenésszel a kisázsiai Asszoszba ment, ahol az ottani uralkodó, Hermiasz pártfogásával saját iskolát alapított. Főleg a természettudományos kutatásnak élt, összebarátkozott a szépszszi Neleosszal és a leszboszi Theophrasztozzal, főként pedig magával Hermiasszal, aki lányát, Püthiaszt is hozzáadta feleségül. Három év múlva Mülilénébe ment Theophrasztozzal; ott kapta meg II. Fülöp meghívását, hogy menjen Makedóniába, és legyen az ifjú Alexandrosz nevelője. Mit akart nevelni Arisztotelész a leendő királyból? Platóni „uralkodó-filozófus”? Bizonyára nem; megelégedett azzal, hogy a görög kulturális és politikai hagyományok szellemében nevelje. Nem táplált vele kapcsolatban illúziókat; ennek ellenére biztosan nem sejtette, hogy a világ legnagyobb hódítóját neveli. Mint ahogy azt sem sejtette, hogy másik tanítványa, Kasszandrosz, a legnagyobb gyilkos lesz, aki valaha is királyi trónon ült. Feladatának teljesítése után, i. e. 335-ben visszatért Athénba, ahol az Apollón Lúkeiosz gimnáziumban megalapította filozófiai iskoláját, a későbbi Lúkeiont. Lázasan dolgozott, hogy *akméj*ának egyetlen napja se vesszék kárba; reggel tanítványainak, délután a nyilvánosságnak adott elő, havonta egyszer pedig szimpóziumot rendezett hívei számára. Erre a tevékenységre tizenkét esztendőig kapott a sorstól; legtöbb művét is ebben az időben írta. Aztán már az következett, amivel mindenkinek számolnia kell, aki kiemelkedik kortársai közül: a mai kispolgárok elődei úgy megmérgezték az életét, hogy vissza kellett vonulnia. Bizonyos Démophilosz, akiről sem azelőtt, sem azután senki nem hallott, istentagadással vádolta: mivelhogy — úgymond — szobrot állít a halott Hermiasznak, új kultuszt vezet be. Ez természetesen badarság volt, Arisztotelész azonban családjával együtt elköltözött a városból, „hogy az athéniaknak másodszor már ne legyen lehetőségük vétkezni egy filozófus ellen“. Khalkiszon telepedett le, ahol egy év múlva — 62 éves korában — elhunyt.

Arisztotelész képmását egy korabeli portrészoborról ismerjük, melynek legjobb római kópiája a bécsi Művészettörténeti Múzeumban látható: öreg és kissé keserű, de magabiztos férfiként néz ránk. Persze másként fest Gozzoli vagy Raffaello ábrázolásában, másként a chartres-i katedrális előcsarnokában vagy a moszkvai Novoszpasszkij monostorban: a korok — akárcsak tanítását — őt magát is saját ízlésükhöz alakították. Az antik kútfők szerint testalkata nem volt ideális és selypített; de adott a külsejére, és gyűrűket viselt, ami a filozófusok táborában kissé szokatlan dolog volt. Másban is elütött a sémától; kellemes társalkodó volt, szerette a nőket és a finom ételeket, lelkiismeretesen gondoskodott feleségéről és gyermekeiről (a törvénytelenekről is). Arra a kérdésre, hogyan viselkedjünk barátainkkal szemben, így felelt: „Úgy, ahogy tőlük elvárjuk, hogy velünk szemben viselkedjenek.“ Mikor azt mondták neki, hogy valaki pletykázik róla, így szólt: „Ha én nem vagyok ott, akár meg is verhet.“ Arra a kérdésre, miért fecsekelnek a férfiak annyi időt a szép nőkre, a következőképpen válaszolt: „Ilyesmit csak egy vak kérdezhet.“ Legtöbbször a tudományos igazságot becsülte: „(Ennek érdekében) még saját tanításunkat is megdönthetjük, sőt azokét (a barátainkét) is, akik filozófusok, mert habár mindkettő — a barátság is, az igazság is — kedves számomra, erkölcsi kötelességem, hogy az igazságot tiszteljem jobban.“ A későbbi szerzők számos legendával egészítették ki életrajzát. Ezek közül a legendák közül főleg a Philisz indiai hercegő iránt érzett szerelméről szóló középkori történet emelkedik ki: Philisz kedvéért állítólag „filozófiát, grammatikát és minden más hasonló dolgot sutba vágott és saját hátán lovagoltatta kedvesét“. De sokkal több fantáziájuk volt azoknak az unalmas tudósoknak, akik unalmas tudóst csináltak belőle.

Politikai meggyőződésére nézve Arisztotelész a pánhellén gondolat hívei közé tartozott: nem a kis városállamok embere volt: hiszen ezeket tulajdonképpen már csak hanyatlásuk idején ismerte: összgörög méreteken gondolkodott, és Görögország egyesítéséért harcolt. Görögország vezető erejét Makedóniában látta, de csak a kardot illetően; a szellemi szférában mindig is Athént tartotta elsőnek. A legfőbb össznemzeti feladatnak a kisázsiai görögök felszabadítását tekintette, a perzsák ellen azonban csak azután lépett fel élesen, mikor azok csalárdul elfogták pártfogóját, Hermiaszt, és iszonyú kínzások után Szuszában keresztre feszítették. Támogatta Nagy Sándort, de látva, hogy fokozatosan ázsiai típusú despotává változik, elhidegült tőle; Kalliszthenész halálát

sohasem bocsátotta meg neki. Ennek ellenére is a makedónbarát irányzat híve maradt, s ezt Athénban sokan szemére vetették. Tanítványai azonban szerették, és a szó szoros értelmében állandóan a nyomában jártak (a szó szoros értelmében azért, mert Arisztotelész előadás közben sétált; iskoláját is a görög *peripathó*, „sétáló” szó alapján nevezték el „peripatetikusnak”). Athénból való kikényszerítését annál nehezebben viselte; a magába fojtott fájdalom és harag gyomorfekélyt idézett nála elő, ebbe halt bele. A Lükéion nyolc és fél évszázaddal élte túl alapítóját; az Akadémiával együtt Iustinianus császár szüntette meg 529-ben.

Arisztotelész mint tudós az antik tudomány minden ágazatát művelte; Görögország összes tudományos tapasztalatát elsajátította, és szinte minden ágazatot maga is gazdagított. Noha módszeres és enciklopedikus kutató volt, nem a rendszerekből, hanem a problémákból indult ki; elsődrendű feladatnak a problémák megoldását tartotta, a szisztematikus magyarázatot csak a második helyre helyezte. A kutatómunkával elválaszthatatlanul összekötötte a pedagógiai és a szervező tevékenységet. Zsenialitását és idejét egyaránt ki tudta használni, a Lükéion tanárait és tanítványait is együttműködésre ösztönözte. Mindig a lényegig hatolt, a részletkérdéseket és a részletkérdések megoldásait szélesebb összefüggésekbe állította, tudományos általánosításokig jutott. Mint „a tudomány minden ágazatában kitűnő férfiú” matematikát és zenét, politikát és fizikát, költészetet és állattant, jogot és növénytant, gazdaságtant és testnevelést, logikát és asztronómiát, stratégiát és etikát egyaránt tanított, ám mindenekelőtt azt a tantárgyat adta elő, amelyet ma filozófiának nevezünk; irt a mágnességről és a szenvedélyről, a nők meddőségéről és a homéroszi problémákról, az állatok boncolásáról és az olimpiai bajnokokról, az időjárás-előrejelzésről... És szinte mindenről kora legmagasabb tudományos szintjén!

Arisztotelész műveit az i. e. I. században rendszerezte a Lükéion tizenegyedik vezetője, a rhodoszi Andronikosz. Mivel az írásokat tartalmuk szerint csoportosította, „eltakarta Arisztotelész szellemi fejlődését, ez pedig egyes nézeteinek magyarázatakor nehézségeket okoz. Jobb híján ehhez a rendszerhez igazodott Arisztotelész műveinek első modern kiadója, J. Bekker (Berlin, 1831—1870) is; a későbbi interpretálók és fordítók (az angol W. D. Ross, a német W. Jaeger és mások) ugyancsak erre a rendszerre támaszkodnak. Arisztotelész írásai eszerint négy csoportba oszthatók: az elsőbe tartoznak a logikával foglalkozó írások, tehát a *Kategóriák*, a *Kifejezésről*, az *Első analitika*, a *Második analitika*, a *Topika*, a *Szofista bizonyítékokról*; a második csoportba a *Metafizika* című könyvben összefoglalt filozófiai művek sorolhatók; a harmadik csoportba tartoznak a természettudományos írások, azaz a *Fizika*, az *Égboltról*, a *Keletkezésről és az elmúlásról*, az *Állatok vizsgálatáról*, az *Állatok részéről*, az *Állatok keletkezéséről*, a *Kis természettudomány* és a *Lélekről*; a negyedik csoportba a társadalom- és művészettudományi írások, azaz a *Politika*, a *Retorika*, a *Nikomakhoszi etika*, az *Eudemoszi etika* és a később felfedezett *Az athéni alkotmány*. Ezek a művek egytől egyig abban az időben keletkeztek, mikor Arisztotelész a Lükéionban működött, tehát az i. e. 335—323-as években, de régebbi részeket is tartalmaznak: ezeken Platón hatása érezhető. A filozófiai szakirodalomban az első csoportba tartozó művek összefoglalására az *Organon* (azaz a „Műszer” [a megismerés]) cím lett általánossá; a második csoportba tartozó műveket ugyancsak arisztotelészi terminussal nevezik *Első filozófiának*.

Utunk során már nemegyszer találkoztunk Arisztotelésszel; hiszen értelmetlen lenne az ókori Görögországban barangolnunk, s nem hallgatnunk meg, mit mond az egyes intézményekről és az ország történelméről egy ilyen egyetemes tudós. Most műveinek és tanításának összefoglalása volna soron. De lehet-e beszélni mindenről? S még lehet-e említeni minden jelentős férfi és nő álláspontját, akik Arisztotelész műveivel valaha is foglalkoztak, illetve foglalkoznak? Hiszen nem létezett, és nem is létezik európai filozófus, aki Arisztotelészt megkerülte volna, s így vagy amúgy számot ne vetett volna vele: nem létezett, nem létezik ilyen európai filozófus, sem államtudós, sem természettudós, se történész, sem pedig a művészetelmélet tudósa. S még a magunk álláspontját is illenék kifejezésre juttatni... De nem marad más hátra, mint hogy ismét csak a leglényegesebbre szorítkozunk, s ezt a leglényegesebbet is néhány pontba foglalva, a lehető legtömörebben mondjuk el.

A tudományok Arisztotelész szerint három csoportra oszlanak: elméleti, gyakorlati és poétikai tudományokra. Az elméleti tudományok a megismeréssel foglalkoznak, és eszközt nyújtanak a megismeréshez; a gyakorlati tudományok az emberi tevékenységgel foglalkoznak, és utasításokat adnak e tevékenységhez; a poétikai tudományok (*poietész*: „alkotó”, „teremtő”, s ezért „költő” is) a szép vagy a hasznos elérésére irányuló tevékenységgel foglalkoznak. Az elméleti tudományok közé tartozik az „első filozófia”, vagyis a metafizika, azaz a szó szoros értelmében vett filozófia, amely a léttel, a lét okaival és kezdeteivel, alapjaival és részeivel foglalkozik; ez a legelvontabb tudomány.

célja maga a megismerés. Ide tartozik továbbá a „második filozófia”, vagyis a fizika, azaz a természettel, a világ keletkezésével és elmúlásával, fejlődésével és felépítésével foglalkozó tudomány; tárgy a élő és az élettelen természet. Ide tartozik végül a matematika, amely a nagysággal kapcsolatos jelenségekkel mint absztrakt valóságokkal, továbbá ezek viszonyaival foglalkozik. A gyakorlati tudományok közé tartozik mindenekelőtt a politika, azaz a községbe („államba”) szervezett társadalom életéről, az élet formáiról és módjairól, a társadalom vezetéséről és irányításáról szóló tudomány; ide tartozik az etika, azaz az emberi tevékenység erkölcsi oldalával foglalkozó tudomány, továbbá más gyakorlati társadalomtudományok, mint például a retorika (a szónoklattan), a pedagógika (a nevelés, főleg az ifjúság nevelésének tudománya), a stratégia (a hadászat). A poétikai tudományok közül az esztétika — a művészi szép tudománya — áll a legjelentősebb helyen. Hiányzik ebből a rendszerből, mondjuk, az emberrel foglalkozó tudomány? Nem: az emberrel mint természeti jelenséggel foglalkozik a fizika, az emberrel mint gondolkodó lényel foglalkozik a metafizika, az emberrel mint társadalmi lényel foglalkozik a politika. Talán az orvostudomány hiányzik? Nem, ez az emberről szóló tudomány részét képezi: az emberi betegségekkel és gyógy módokkal a fizika, a gyógyítás megszervezésével a politika foglalkozik. A geometria hiányzik? Nem, hiszen ez a matematika ágazata, és a fizikához tartozik. Ami ebből a rendszerből hiányzik, azok a műszaki tudományok; noha ezek szorosan összefüggnek a termeléssel, sőt az élethez szükséges dolgok termelésével, Arisztotelész — a korabeli nézetekkel összhangban — nem tartotta őket méltóknak a tudományos érdeklődésre.

Az arisztotelészi filozófia alapköve a természet, a lét elsődlegességének és a megismerés másodlagos voltának az elismerése. Nem kételkedett a környező világ realitásában; objektív létezését magától értetődőnek tartotta. A megismerés lehetőségét sem vonta kétségbe; az ember egyik legjelentősebb képességeként értékelte. A tudomány feladatának az általános megismerését tartotta, méghozzá az egyedi segítségével; ez a megismerés a tapasztalat és a gondolkodás útján érhető el. A tudományos gondolkodás szükségszerű eszköze Arisztotelész szerint az elvonatkoztatás, amely lehetővé teszi a logikai fogalmak és a létezéssel kapcsolatos tételek kialakítását; a „legfelső” absztrakciókat kategóriáknak nevezte. Összesen tíz ilyen kategóriát határozott meg, ezek magukba foglalják a létezés minden megnyilvánulását, továbbá minden logikai formát és tételt. „Összefüggések nélkül minden szó vagy lényeket, vagy tulajdonságot, vagy mennyiséget, vagy viszonyt, vagy helyet, vagy időt, vagy helyzetet, vagy tulajdont, vagy tevékenységet, vagy szenvedést (szenvedő állapotot) fejez ki” — írta a *Kategóriákban*. Az egyes kategóriáknak különböző jelentést tulajdonított; minden kategória alapjának a lényeg kategóriáját tartotta. Ezt a lényegét „első” és „második” lényegre osztotta: az első szerinte a konkrét, az immanens, az egyedi és oszthatatlan létezést, a második a létezés nemét és fajtát fejezi ki. „A lényeg minden értelemben az első: fogalmilag, ismeretileg és időben is — hangsúlyozta a *Metafizikában*. — A lényeg fogalmát minden tárgy fogalmának tartalmaznia kell.”

Hogy ez bonyolult? De — akárcsak a filozófiájáról elejtett további néhány szó — megér egy kis türelmet. A filozófia céljának Arisztotelész a valódi tudást, az igazi megismerést, tehát nem a véleményt vagy a látszatot tartotta. Alapvető kérdések foglalkoztatták: mi a lét és mi a lét lényege, mi az állandó és mi a változó, mi a különbség az egyedi és az általános között, milyen viszonyban van mindez egymással, mi a történés oka és célja. Áttanulmányozta és kritikus módon átvértékelt a korábbi filozófusok válaszait. Nem habozott elutasítani Platón ideáit, melyeknek létezését nem lehetett bizonyítani, „üres szavaknak”, „költői metaforáknak” nevezte őket. Elutasította az eleátusok tanítását az „egyetlen létezőről” és „a mozgás lehetetlenségéről”, „az egésznek mint az egyedi összességének” atomista értelmezésével sem elégedett meg; „a kétféle válasz” lehetőségére bizonygató szofista állítást ugyancsak elutasította. Sok mindent viszont átvett és helyesbített; például Empedoklész tanítását a négy elemről, amelyekhez még egy ötödiket kapcsolt (a csillagközi teret betöltő értet). Bármennyire tisztelte is tanítójának tanítóját, hitte, hogy a „tudom, hogy semmit sem tudok”-nál pozitívabb felelethez jut. És el is jutott.

Elméleti filozófiáját csupán egy példával szemléltettük: a lét kérdésével. A kérdés megoldásakor Arisztotelész előző munkáinak eredményeit is felhasználta, és „a lényegek három fajtáját”, azaz az anyagot és a formát, valamint az anyag és forma egységét választotta kiindulópontul. Az anyagot minden dolog szubsztátumának tartotta, amely jellegénél fogva örök, „nem semmisül meg, nem keletkezik, és nem is pusztul el”. A forma az anyagot alakító tényező, amely az anyagnak konkrét alakot ad, „mely által az anyag valami meghatározott”. Az anyag és a forma egyesülésére mozgás útján, „a potenciónalisnak aktuálisá válása folytán” kerül sor (például a márvány mint anyag

potencienciális szobor; ha a szobrász közreműködésével formát kap, átváltozik aktuális, azaz létező szoborrá). A mozgást öröknek tartotta („mindig volt és mindig lesz”), amely, helyhez vagy állapothoz viszonyítva, az időben történik”; a változásnak viszont oka van. Arisztotelész összesen hatféle mozgást különböztetett meg (a *Kategóriákban*): „keletkezést, elmúlást, nagyobbodást (növekedést), kisebbedést, minőségváltozást és térben való váltakozást”. A változásoknak három fajtáját különböztette meg (a *Fizikában*): „kvantitatív, kvalitatív és helyi változást”, és négy okát sorolta fel: „anyag, formai, mozgási és cél-okot”. A mozgást és a változást nem tartotta kaotikusnak és céltalannak, ellenkezőleg, szerinte ezek a határozatlanságoktól a forma felé irányulnak, és határozott célhoz, „a tökéletesség (*entelekheia*) állapotának” eléréséhez vezetnek. Az említett fogalmak és klasszifikációk segítségével arra a felismerésre jutott, hogy a létezés objektív és megismerhető valóság, amelyet a lényeg kategóriájából kiinduló, kölcsönösen összefüggő kategóriák rendszerével megmagyarázhatunk.

Arisztotelésznek a létről, a lényegről, a mozgásról, a kategóriákról stb. szóló tanait már annyian és annyszor átértékelték, és — minden fenntartás ellenére — olyan magasra értékelték, hogy minden további szó legalább olyan fölösleges lenne, mint „baglyokat hordani Athénba”. Az elméleti filozófia azonban már Arisztotelész előtt is létezett: Arisztotelész ebben csak az elődök művét folytatta. Ellenben megalapított egy olyan tudományt, amely a filozófia élére került: a logikát. A korábbi filozófusok csupán véletlenszerűen foglalkoztak logikai problémákkal; a logikát csak Arisztotelész formálta sajátos szisztematikus tudománnyá. Ezt a tudományt úgy értelmezte, mint a gondolkodás formáiról és módszereiről szóló tanítást, legfőbb feladatának pedig a tudományos gondolkodás elveinek a feltárását tartotta. De nem elégedett meg a „gondolkodásról való gondolkodás” formális oldalával, hanem igyekezett összehangolni a gondolkodás formáit a lét formáival, az objektív létezés absztrakt fogalmakban akarta tükrözni. A *Topikában* első ízben ejtette ki a „logikai vizsgálódás” kifejezést, az *Első analitikában* első ízben definiálta a „logikai ítélet” fogalmát, a *Szofista bizonyítékokban* pedig új felfedezésként fejté ki „a logikai következtetésekről” szóló tanítását. Az ítélet szerinte olyan „kijelentés, amely valamiről valamit állít vagy tagad”; a következtetés „az általánosból való levezetés”, vagyis az emberi gondolkodás eredménye, amikor az ember a már ismert ítéletek alapján „az eredeti ítéletektől eltérőt, valami újat ismer meg”. Az ítéleteket három csoportba sorolta: minőségük szerint (azaz, hogy pozitívak vagy negatívak), terjedelmük szerint (tehát, hogy mennyi fogalmat tartalmaznak) és modalitásuk szerint (azaz, hogy a valóságról, a szükségszerűségről vagy a lehetőségről szólnak-e). Ezenkívül külön foglalkozott az ítéletek igazságosságával; az ítéletekkel és a következtetésekkel szemben azt a követelményt támasztotta, hogy „megegyezzenek a tényekkel”. A bizonyításról szóló tanítással — főleg a *Második analitikában* — mint a logika önálló ágazatával foglalkozott. Érdeklődése középpontjába a tudományos bizonyítékot állította; a tudományos bizonyítékkal szemben azt a követelményt támasztotta, hogy a végső, általánosító ítéletek és az objektív tények összhangján alapuljon. A valószínűsége támaszkodó bizonyítékokat „dialektikus” bizonyítékoknak nevezte; a „szigorúan tudományos” bizonyítékoknak pedig az „apodiktikus” nevet adta. Arisztotelész logikájának csúcspontját a bizonyításról szóló tanításban láthatjuk; ez Arisztotelész egyik legértékesebb hagyatéka, amely lehetővé tette, hogy a tudomány és a technika odáig fejlődjék, ameddig más kultúrákban és civilizációkban — Arisztotelészig — sohasem fejlődött.

Mindemellett Arisztotelész főleg természettudós, mindenekelőtt biológus volt. „Arisztotelész biológiai hagyatékát a legnagyobb adománynak nevezhetjük, amelyet egyén valaha is adott a tudománynak” — írta B. Farrington. „Linné és Cuvier számomra két isten volt... Arisztotelész mellett azonban mindketten iskolások” — írta Ch. Darwin. Arisztotelész elsőként osztályozta az élőlényeket; lerakta az összehasonlító anatómia alapjait, figyelemre méltó eredményeket ért el a genetikában, az embriológiában és az általános fiziológiában. Az élőlényeket két nagy csoportra osztotta: a felsőbbrendűeket vérmeseknek, mai műszóval gerinceseknek, az alsóbbrendűeket vérteleneknek, azaz gerinc nélkülieknek nevezte. A gerinceseket ugyancsak két csoportba osztotta, mégpedig aszerint, hogy elevevszülők-e vagy pedig tojással szaporodnak; az elevevszülők csoportjába sorolta a négy lábúak (pontosabban: a négy végtagúak) és a lábatlanok (az óriáshalak) nemzetségét, a másik csoportba pedig a két lábúak (a madarak), a négy lábúak (gyíkok, kételtűek) és a lábatlanok (kígyók, halak) nemzetségét. Az alsóbbrendű állatok osztályát öt fajtára osztotta: puhatestűekre, szűfélékre, kagylókra, rovarokra (a férgeket is ideértve) és zoofitákra (medúzák és hasonló szervezetek az állat- és növényvilág határán). Műveiben összesen 500 állat aprólékos leírását adja, leírásaiban pedig saját megfigyeléseire és szakemberek (halászok, vadászok, utazók) adataira támaszkodik; több mint ötven állatfajtát boncolt. A természettudomány terén a biológián kívül

asztronómiával, meteorológiával, mechanikával, matematikával, optikával, akusztikával és más tudományokkal is foglalkozott. A *Mechanikai problémák*ban az emelő, a csiga, a fogó, a fejsze, az ék, a parittya, a kormány és a kerék tulajdonságait és működését tanulmányozta; a felhasználás gyakorlati lehetőségeinél azonban jobban érdekelték őt az elméleti jellegű kérdések (például, hogy a kis erő miként tud az emelő segítségével nagy súlyt elmozdítani, holott a nehéz tárgyon kívül magát az emelőt is emelnie kell; hogyan képes a kis ék egy nagy anyagtömeget szétverni stb.). Sohasem elégedett meg a már ismert dolgok összefoglalásával; szinte minden tudományágban újat hozott.

És most már ide kívánczok a kérdés; rendben van, a zsenialitását Arisztotelész a természettől kapta, de hogy juthatott mindehhez ideje? S még áttanulmányozta a görög államok 158 ismert alkotmányát, a görög államok történetét, módszeresen osztályozta, értékelte és általánosította a történelem eseményeit, s ezzel csupán a *Politika* írására készült fel. De nemcsak a régi és a korabeli görög politikai rendszereket tanulmányozta át, hanem a politikai rendszer fejlődésének a lehetőségeit is, és Platón elutasított „ideális állama” helyett a saját „legjobb államát” javasolta. Tanulmányozta az emberi tevékenységeket és törekvéseket, a személyi szükségleteket és a társadalmi érdekeket, az emberek anyagi és erkölcsi vágyait; mindezt azért, hogy az *Etikában* feldolgozhassa a polgári erény problémáit. Áttanulmányozta a közös és a házi gazdaság kérdéseit, és kétezer esztendővel a politikai gazdaságtan keletkezése előtt feltárta a pénz feladatát az árucserében, és megkülönböztette a csereértéket a haszonértéktől. A görög költészetet és prózát a legrégebbi idők óta egészen saját koráig ismerte, a színre vitt darabok legtöbbjét saját szemével látta, szinte az összes hozzáférhető épületet, szobrot és képet megtekintette; azzal, amit minderről a *Poétikában*, a *Politika* nyolcadik fejezetében és a *Retorika* számos helyén megfogalmaz, újabb tudományt alapított: az esztétikát.

Arisztotelész politikai művei olyannyira felülmúlták a korábbi szerzők politikai műveit, hogy számos modern történész őt tartja az államtudomány megalapítójának. Ezekkel a történészekkel nem szükséges egyetértünk: Arisztotelész ebben a tudományban is volt olyan nagy, hogy ne kelljen őt túltételeznünk. Abból indult ki, hogy „az ember természeténél fogva társas életre rendeltetett lény”, és hogy a társas élet legmagasabb formája az állam. De nem gondolt minden emberre és minden államra, jöllehet az államot is „természetes képződménynek” tartotta. Mielőtt még az ismert *Zóon politikont* kiejtette volna, elhatárolta a görögöt a barbártól és a szabad embert a rabszolgától; később a görögök állami (és állam előtti) szervezetét is elhatárolta a barbárokétól. Aztán már csak a görögökkel és a görög államokkal foglalkozott; a barbárokat és a rabszolgákat csak a szabad ember szemszögéből nézte. Az állam keletkezését egyrészt a célszerűséggel magyarázta, „mint az emberek társadalomba való tömörülését a haszon kedvéért”, másrészt történelmi szempontból, azzal, hogy a „társadalmak a mindennapi együttélésre” fokozatosan összekapcsolódtak: a családok és a háztartások településekbe, a települések „önálló községekbe”, úgynevezett *polis*zokba tömörültek. Az egyes államok között levő fő különbséget alkotmányukban, vagyis *politeidj*ukban, azaz „a hivatalokkal és a hivatalok elosztásával kapcsolatos rendszerükben” látta, „amely meghatározza, mi a legnagyobb hatalom az államban, és mi az illető társadalom célja”. Ez a különbség szerinte egyrészt a szabad lakosság osztályösszetételéből és osztályharcaiból, másrészt azokból a nézetekből fakad, amelyeket az állam céljának elérésére alkalmazott módszerekről és eszközökről kialakít a lakosság. Az első különbség megmutatásával nagyon közel jutott a társadalmi fejlődés valódi mozgatóerejének megértéséhez, noha a rabszolgák szerepét alábecsülte (sőt többnyire figyelembe se vette); a másik különbség az államformák etikai szempontok alapján való osztályozásához — azaz a helyes és helytelen államformák megkülönböztetéséhez — vezette őt. Három államformát tartott helyesnek: a monarchiát, az arisztokráciát és a politeiát. Mind a háromnak megtalálta a helytelen ellenpárját, amely — szerinte — a helyes forma deformációjával jött létre: a monarchiával a despotatust vagy a tirannizmust, az arisztokráciával az oligarchiát, a politeiával a demokráciát állította szembe. Ebben az esetben negatívan értékelte a demokráciát; „de nem egyetlen demokrácia van — jelentette ki —, és nem egyetlen oligarchia”. A demokráciának őt — a „mérésékelt demokráciától” a „csöcselék uralmáig” —, az oligarchiának négy, az arisztokráciának három fajtáját különböztette meg. Ő maga leginkább a *politeid*hez vonzódott: az általa bevezetett terminust talán „alkotmányosállamnak” fordíthatjuk; Arisztotelész „az oligarchia és a demokrácia kombinációját” értette rajta, azaz szerette volna eltávolítani a két rendszer hátrányait, s összekapcsolni az előnyeit, „úgyhogy a község egyetlen rétege sem kívánna más alkotmányt”. A történelem folyamán kialakult alkotmányok és államformák közül a Periklész korabeli athéni demokráciával rokonszenvezett leginkább. Az arisztotelészi „legjobb állam”

alkotmányának az *eu zént*, a „jó életet“ kellett volna biztosítani, méghozzá maximális mértékben, a polgárok maximális számának. Persze a rabszolgatartó rendszer megőrzésével.

Ez a tömör áttekintés néhány még tömörebb megjegyzést kíván. Arisztotelésznek minden bizonnyal szemére vethetnénk, hogy politikai elméleteit mint a rabszolgatartó rendszer híve alkotta; ez azonban azt jelentené, hogy a társadalmi feltételektől elvonatkoztatva moralizálnánk. Arisztotelész korában senki sem írt egy sort sem, amelyből az derülne ki, hogy helytelennek, embertelennek stb. tartotta volna a rabszolgatartó rendszert; ellenkezőleg, ő volt az egyetlen, akiről tudjuk, hogy a társadalmat rabszolgák nélkül is el tudta volna képzelni („... ha a vetélők maguk szónének és a pálcikák maguk játszanának a kitharán“... — lásd a 144. oldalt). Különféle következtelenségeivel és ellentmondásaival azonban másképp áll a dolog. Kétségtelen például, hogy az állam keletkezésének történelmi magyarázatából teljességgel hiányzik a történelmi szemlélet; nem a tényekből, hanem a priori konstrukciókból indult ki. A lényegről szóló tanítását materiális alapra építette; mikor azonban kifejtette, idealista absztrakcióhoz jutott. Hasonlóan történt ez a lélekről szóló tanítással is, ahol egészen ellentétes nézeteket fogalmazott meg. A megismerés objektivitását nem vonta kétségbe; mikor azonban az általános és az egyedi viszonyát magyarázza, abban is kénytelenek vagyunk kételkedni. A mozgást öröknek tartotta; az égitestek mozgásának magyarázatakor azonban nem jutott dűlőre az „első mozgató“ nélkül. Számos hibát és pontatlanságot viszont helytelenül vetnek szemére; például az „irtózás az ürtől“ (*horror vacui*) ismert tézisért. Ezeket a szemrehányásokat a középkori skolasztikusoknak kell címeznünk, akik Arisztotelész tanításából levezették ezt a tézist; Arisztotelész nézete ugyanis ilyen szempontból egybehangzik a világűr materiális jellegéről vallott mai nézetekkel. Korábban még azt is szemére vetették, hogy az óriáshalakat nem tartotta halaknak; a XVIII. századi tudósoknak kellett eljőnniük, hogy igazolják: Arisztotelész jó helyre sorolta az óriáshalakat. Műveiben persze különféle helytelen állítások, sőt hibás kijelentések is találhatók; a Tejutat és az üstökösöket például meteorológiai, nem pedig asztronómiai jelenségeknek tartotta, az emberi „intelligencia székhelyét“ a szívbe, nem pedig az agyba helyezte. De vajon ki írt minden lehetséges tudományágból négyszáz könyvet hiba nélkül?

Ha Arisztotelészt nehezen tudtuk egy bizonyos korszakba besorolni, arra a kérdésre, vajon a materialisták vagy az idealisták táborába tartozott-e, még nehezebben válaszolunk. Sok szempontból vitathatatlanul materialista, számos ponton ingadozott, számtalan kérdésben pedig nyíltan idealista nézeteket vallott. Hatalmas alakja valahogy mindkét tábor határain túlnő. Tanításában még ugyanannak a problémának a materialista és idealista értelmezését is megtaláljuk. Hivatkozhatott rá — realizmusával és nominalizmusával — a középkori egyházi skolasztika, meríthetett belőle az újkori racionalizmus és empirizmus, a pozitívizmus, a pragmatizmus és más irányzatok; gazdagíthatta Hegelt és Kantot, de Marxot és Lenint is. Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy a különféle irányzatokhoz tartozó idealisták sokkal többször visszaéltek Arisztotelésszel, mint ahányszor a marxisták kihasználták tanait.

Arisztotelész után régi munkatársa, a leszboszi Theophrasztosz (kb. i. e. 370—285) lett a Lúkeion vezetője. Theophrasztosz harmincöt évig állt az iskola élén, s úgy felvirágoztatta, hogy egy időben 2000 hallgatója is volt. Főleg a növények vizsgálatával foglalkozott; 550 növényfajtat írt le, s ezzel kiérdemelte a botanika megalapítója titulust; ezenkívül tanulmányt írt az emberi jellemről, és megírta az első filozófiatörténetet. Arisztotelész másik munkatársa a rhodoszi Eudémosz főleg a tudományok történetével foglalkozott; könyveinek töredékei az ókori matematikusokról és asztronómusokról való ismereteink legértékesebb forrásai. Arisztotelész közvetlen tanítványai közül a zenetudomány megalapítója, a tarentumi Arisztoksenosz, valamint a demokráciát az arisztokratikus és a monarchikus társadalmi rendszerrel összekapcsoló „ideális alkotmány“ szerzője, a messzénai Dikaiarkhosz tett szert a legnagyobb hírnévre. Theophrasztosz után csaknem húsz esztendeig a lampszakoszi Sztraton, a híres fizikus vezette a Lúkeiont; noha következetes materialista és ateista volt, Démokritosz atomelméletének kritikájával és Arisztotelész kozmikus teóriáinak bírálatával az Akadémián működő kollégáihoz és vetélytársaihoz közeledett. Ezzel megtette az első lépést azon az úton, amely évszázadok múltán a peripatetikus filozófia és a neoplatonizmus összeolvadásához vezetett.

Az említett férfiak mindannyian sokoldalú tudósok voltak, és saját szaktárgyukon kívül metafizikával, logikával, etikával, történelemmel és államtudománnyal is foglalkoztak; eredeti gondolatoknak sem voltak híján. Ezt bizonyos mértékben a Lúkeion és az Akadémia számos további

tagjával kapcsolatban is elmondhatjuk, akiknek nevét a nem túl részletes filozófiatörténeti kézikönyvekben is megtaláljuk. Ennek ellenére csupán követők voltak: nagy tanítói árnyékában éltek, az általuk felvetett kérdéseket boncolgatták, az általuk meghatározott vonalhoz tartották magukat. Nem mondhatjuk, hogy a görög világ változásait nem vették észre; de nem sokat törődtek velük.

A nyugodt elmélyedés, amellyel a korabeli görög tudomány élenjáró csoportjai elméleti munkájukat végezték, valóban csodálatra méltó. De vajon kit érdekelt rajtuk kívül a kozmosz tökéletes elrendezése, mikor a görög világ káoszban vergődött? Kit érdekelt a lét változatlan lényege, mikor egyetlen ütközet tízezrek létéről vagy nemlétéről döntött? Ki törődött az ideális állam alkotmányával, mikor az államban az volt érvényes, amit a zsoldosvezérek parancsoltak? És mit ér az olümposziak s a mindent uraló Végzet hatalma, mikor egyetlen emberöltő alatt egy tucat makedón kiáltotta ki magát istenné? Az emberek más kérdéseket vetettek fel, mint Platón és Arisztotelész. Azt akarták tudni, mi módon élhetnek állampolgári életet egy nagy államban, miként kell a mindenható uralkodók alatt belenyugodni tehetetlenségükbe, miként őrizhetik meg szabadságukat, miként lehetnek boldogok; de főként azt akarták tudni, miben rejlik életük értelme, mikor az élet ennyire megváltozott. S mivel az Akadémia és Lúkeion filozófusai nem válaszoltak ezekre a kérdésekre, válaszoltak mások. Görögországban mindig elég ember akadt, aki tudott gondolkodni, és meg tudta mondani a véleményét.

A filozófia súlypontja az említett változások következtében áttolódott az etikára. A más feltételek közepette kialakított etikai tanítások már nem feleltek meg a kornak; a társadalom és az egyén új problémái új megoldásokat követeltek. Megoldást mindjárt négy filozófiai iskola is kínált, s lényegében mind a négy ugyanazt ajánlotta: elvonulni az élet forgatagából a lélek belső nyugalomába (*ataraxia*). Mind a négy azt ígérte az embereknek, hogy elvezeti őket a boldogsághoz; csupán abban különböztek egymástól, hogy milyennek képzeltek a boldogságot, és milyen úton akartak eljutni hozzá. A legrégebbi a künikoszok (cinikusok) iskolája volt, amely képzeletünkben főleg Diogenészhez és Diogenész hordójához kötődik; ehhez társult aztán Zénón sztoikus, Pürrhón szkeptikus és Epikurosz hedonisztikus filozófiája.

A *hédoné* „élvezetet“, „örömet“, „gyönyört“ jelent, s egy filozófiai iskola nevében sokak számára fölöttébb gyanúsán hangzik; ha valaki „epikureusnak“ nevez valakit, élvhajhászra, sőt szélhámosra gondol. Ez főleg Epikurosz antik ellenfeleinek, mindenekelőtt pedig a kereszténység harcos védelmezőinek köszönhető, akik nagyon gyorsan rájöttek, hog Platón vagy Arisztotelész azt valahogy még csak magukhoz idomíthatják, Epikurosz azonban nem. Epikurosz következetes materialista, az antik filozófia egyik legkövetkezetesebb materialistája, s bizonyos ingadozása ellenére is veszélyes ateista volt, aki ki akarta irtani az emberből a halálfélelmet, s így meg akarta szabadítani az istenbe vetett hit legfőbb okától. Az élet értelmét az életben látta, méghozzá az e világi életben, nem a túlvilágiban; az élet céljának a boldogságot tartotta, nem a csodálat tárgyává tett erényt vagy a lélek gondozását; sőt kijelentette, hogy aki a lelket testetlennek és halhatatlannak mondja, az badarságokat beszél. Ezt persze nem lehetett neki megbocsátani, s így elterjedt róla, hogy csak a teli gyomor és a mulatozás érdekelte, hogy lenézte a népet, és megvetette az uralkodókat, s azt hirdette, hogy mindenekelőtt a vagyonnal törődjünk. Ezt még a műveiből vett idézetekkel is bizonyítani lehetett, főleg ha az egyes tételeket egy kissé kiigazították és csak félig idézték. Idézzünk néhányat mi is, de igazítások nélkül; ezzel egyúttal a tanítást is megmagyarázzuk.

„Ha tehát azt mondjuk, hogy a legfőbb cél a gyönyör, nem a szélhámosok gyönyöreire és az ingyencsek élvezeteire gondolunk, mint ahogy azok az emberek feltételezik, akik tanításunkat nem ismerik vagy rosszul értelmezik, és nem értenek vele egyet, hanem olyan állapotra, amikor az ember nem érez fájdalmat a testében és nyugtalanságot a lelkében. Mert az életet nem a szüntelen ivászatok és az éjszakai lumpolások, nem az ifjakkal és a nőkkel való viszonyok, nem a gazdag asztal kínálta halak és más csemegék teszik örömtelivé. A boldogság állapotát a bölcsesség szüli... Nem lehetséges, hogy az ember gyönyörben éljen, ha nem él értelmes, szép, igazságos életet; az sem lehetséges, hogy értelmesen, szépen és igazságosan éljen, s közben boldogtalan legyen... A test óhaja, hogy ne éhezünk, ne szomjazzunk és ne fázzunk; aki ezt az óhaját kielégíti, és remélheti, hogy a jövőben is ki tudja elégíteni, az boldogságban Zeusszal versenghet... Jobb neked, ha biztonságos nyugalomban szalmán pihensz, mint ha aranyágyad és bőséges asztalod van, de lelki nyugtalansággal vagy teli... Akinek a kevés nem elég, annak semmi sem elég... Semmi olyat ne tégy az életben, ami miatt rettegést éreznél, félvén, hogy hozzátartozóid megtudják... Az az ember, aki félelmet kelt, nem élhet félelem

kül... A boldogság és az öröm nem a vagyonban, nem a fontos tevékenységben, nem a magas hivatalban vagy a hatalomban rejlik, hanem a fájdalommentes nyugalomban, az érzelmi mérsékletben és a léleknek azon állapotában, amely nem lépi át a természet megszabta határokat... (A bölcs ember) törődik a vagyonával és a jövőjével. Nem künikoszként viselkedik, s nem koldul. Ha inségben van, pénzt keres, de csak bölcsességével. Jó hírével annyira törődik, hogy meg ne vessék. Ha kell, meghal a barátjáért... A bölcs ember nem mond le az életről, de a nemléttől sem fél, mert az élet nem ellenszenves számára, és a nemléten sem lát törést... A halál nem érint bennünket, mert minden jó és minden rossz az észleleteinken alapszik, a halállal pedig megszűnik észlelő tevékenységünk. S így a helyes felismerés, hogy a halál nem érint bennünket, lehetővé teszi számunkra, hogy a halandó életet teljes mértékben kihasználjuk, mert a halál nem ad hozzá örök folytatást, ellenkezőleg, megszabadít bennünket a halhatatlanság utáni vágytól.“

Idézetünk első és két utolsó részét Epikurosz egyik leveléből vettük, amelyet Diogenész Laertiosz közöl a *Híres filozófusok életéről, nézeteiről és mondásairól* című művében; a többi ugyancsak Diogenésznél és az 1888-ban felfedezett ún. *Vatikáni gnomológionban* maradt fenn. Diogenész Epikurosznak szentelte művének legterjedelmesebb fejezetét (ez a fejezet háromszor hosszabb, mint az Arisztotelészről szóló); Epikurosz életét ugyancsak Diogenész művéből ismerjük. Származására nézve athéni polgár volt, de Szamoszon született i. e. 342-341-ben. Apja, Neoklész, falusi tanító volt. Epikurosz zsenge ifjúkorától kezdve foglalkozott filozófiával; tizennyolc éves korában rövid időre Athénba ment, majd különböző kisázsiai városokban tartózkodott, első ízben Lampszakoszbán adott elő. I. e. 307-ben visszatért Athénba, és kertet vásárolt az Akadémia közelében; a kertben aztán filozófiai iskolát alapított. Tanítványaival együtt egyszerű házikókban lakott, barátai és barátnői körében idejét a tudományos és pedagógiai tevékenységnek szentelte, és tudatosan távol tartotta magát attól, amit akkoriban csak tréfásan, egyszersmind szomorúsággal lehetett politikai életnek nevezni; jelszavát, a *lathe bioszaszt*, az „élj rejtetten“-t is ott valósította meg. Becsületességével, mértékletességével, belső kiegyensúlyozottságával és — gyakori betegeskedése ellenére — nagy szorgalmával tűnt ki; az etikai műveken kívül számos könyvet szerzett a fizikáról, azaz a természettudományról, a megismerés módszertanáról, és egész sor levelet is írt. Filozófiai művei áldozatul estek ellenségeinek és az időnek, tartalmuk lényegét azonban ismerjük: különféle idézetekből, főként pedig későbbi római hívének, Lucretiusnak (kb. i. e. 98—55) *A dolgok természetéről* (*De natura rerum*) című terjedelmes filozófiai tankölteményéből. Az ezredéves szóbeszédék Epikurosz személye és műve köré állított korlátját csak a reneszánsz tudósok törték át; a filozófiába való visszatérése főleg Gassendinek és Hobbesnak köszönhető. Marx disszertációs munkáját szentelte neki (*A démokritoszi és az epikurosi természetfilozófia közti különbség*, 1841), és a „legnagyobb görög felvilágosultnak“ nevezte. Lenin Hegellel szemben védte meg, mivel Hegel elrajzolta Epikurosz alakját: „A materializmus megrágalmazása! Badarság! Hazugság!“ — írta Hegel dedukcióról a *Filozófiai füzetekben*. Epikurosz i. e. 271-270-ben, hetvenéves korában halt meg. Filozófiai iskolája, a híres „Epikurosz kertje“ azonban csak akkor szűnt meg, amikor az Akropoliszra kitűzték a keresztet.

A sztoikus iskola a *Sztoa poikiléról*, azaz a „Színes Sztoáról“ kapta nevét, ahol i. e. 300-ban a kitioni Zénón (kb. i. e. 336—264) kezdte előadni tanítását. Zénón eredetileg gazdag kereskedő volt, de amikor hajói az áruval együtt elpusztultak, s ő teljesen tönkrement, a filozófiához pártolt. Először a künikoszoknál, aztán a megarai dialektikusoknál, majd az athéni platonikusoknál és peripatetikusoknál, végül az ión filozófusok műveiben keresett vigasztalást. Ezekből a filozófiai tanokból fokozatosan kialakította saját filozófiai rendszerét, amely az említett tanítások figyelemre méltó szintézisét képezte. A világot egységes egésznek tartotta, amely négy elemből (tűz, levegő, víz, föld) tevődik össze: közülük meghatározó szerepet játszik a tűz, mert belőle „mint elsőből keletkezik — változással — minden más, és bele is folyik vissza“. A tűznek „alkotóerőt“ tulajdonított, a „világ lelkének“ nevezte, és azonosította az istennel. Szerinte az egész világ fölött — még e fölött az isten-tűz fölött is — a szükségszerűség uralkodik, és minden alá van rendelve a szigorú törvényszerűségnek; ez biztosítja, hogy a világ „a rendezetlen rendje, az összhangtalan összhangja“, hogy mindent összeköt „az okok és következmények lánc“, hogy a természetben és az életben minden „célszerűen történik“. Ebből az következik, hogy az ember számára „az első törvény ahhoz tartani magát, ami meg van határozva“, mert „a dolgok elrendezését lehetetlen megváltoztatni“, tehát nem tehetünk mást, mint hogy „derekasan viseljük sorsunkat és sorsunk csapásait“. Zénón a logikában ugyanolyan következtetésekre jutott, mint a fizikában (természettudományban). Tanításának bonyolult magyarázata és indoklása — miközben ragyogóan alátámasztott materialista tézisekből kiindulva

tiszta idealizmusba jutott — tanítványai számára nem volt különösen fontos. A fontos az volt, hogy amit Zénón hirdetett, vonzótták őket.

A gyönyör epikurosi etikájával Zénón az erény etikáját állítja szembe: ez sokkal fennköltebben és elfogadhatóbban hangzott. Az antik korban az erényen mindenekelőtt a kötelességek teljesítését értették; az erény az egyénnek és a társadalomnak is hasznára vált, önmagáért önmaga volt a legnagyobb jutalom. Zénón az erényt nevezte az „egyetlen jónak“, fordítottját, a gonosztságot, az „egyetlen rossznak“; minden mást mellékesnek tartott. Erénynek, tehát jónak tartotta az okosságot, a mérsékletet, az igazságosságot és a becsületességet; gonosztságnak és rossznak az esztelenséget, a féktelenséget, az igazságtalanságot és a gyávaságot. Az erényt vagy a gonosztságot szerinte maga választja az ember; ezért edzenie kell akarátát, hogy erényesen viselkedjék, s ezáltal elérje a legnagyobb jót, azaz a boldogságot. Ha az ember kitér a gonosztság elől, minden más elhanyagolható; hiszen olyan dolgok, mint a gazdagság és a szegénység, a kényelem és a gürcölés, a rabszolgaság és a szabadság nincsenek az ember hatalmában, tehát nem kell velük törődni. Az embernél, akinek lényege az értelem, mondta Zénón, az okosság játssza a főszerepet. Az okos ember ismeri lehetőségeinek határait, alá tudja magát rendelni a sorsnak, méltósággal és nyugodtan viseli a csapásokat, a dolgok és szenvedélyek fölött áll: minden körülmények között boldog. „Ha valaki vak, nyomorék, súlyos beteg, száműzött, meddő, nyomorult lesz, ha kínzóeszközökkel fogják gyötörni, minek nevezed azt, Zénón?“ — kérdezte tőle évszázadok múlva Cicero. És így válaszolt Zénón helyett: „Boldognak! Sőt a legboldogabbnak, hiszen azt tanítottam, hogy a boldogságban nincsenek fokozatok, akárcsak az erényben, s az erény maga az öröm!“

Ha a sztoikus tanítást következetesen végiggondoljuk, biztosan túlhajtottnak tűnik fel: a fatalizmus indoklását és a passzivitás heroizációját egyaránt megtaláljuk benne. Eredeti, mérsékelt formájában azonban vitathatatlanul számtalan embernek segített; már az a tény, hogy lehetővé tette számukra, hogy méltóságteljesen ellenálljanak a hatalom nyomásának, s egyúttal egy szikrányi reményt nyújtott az emberi boldogságra azokban a boldogtalan időkben, pozitívan értékelendő. A dogmatikus keménységből is számos kiutat ismert; kijelentette például, hogy az emberi társadalom olyan képződmény, amely része a természetnek, s így megindokolta a közéleti tevékenységet. „Epikurosz azt mondja: »A bölcs ember nem vesz részt a közügyekben, ha valami erre rá nem kényszeríti« — írta később a sztoikus Seneca. — Zénón azt mondja: »A bölcs ember részt vesz a közéletben, ha valami ebben meg nem akadályozza«. Említésre méltó, hogy milyen kevés jelentős sztoikus élt és halt meg a sztoikus elvek szerint; a legnehezebb pillanatokban nem álltak „a dolgok fölött“, gyakran még a szenvedélyek fölött sem. Zénón hetvenkét éves korában, utóda, az asszosi Kleanthész pedig kilencvenkilenc éves korában lett öngyilkos, a szolói Khrüszipposz valamilyen szertelen mulatozás közben halt meg hetvenhárom éves korában; a római sztoikusok — ifjabb Cato és Seneca — ugyancsak öngyilkosságot követtek el. A sztoikus iskola egészen 529-ig fennállt, amikor — az Akadémiával és a Lükéionnal egyetemben — Iustinianus császár megszüntette.

A szkeptikusok iskolája egészen más utat mutatott a nyugalomhoz és a boldogsághoz. Az iskola neve a görög *szkeptomai* szóból ered, melynek eredeti jelentése „körülnézni“, „ismerkedni“, s csak átvitt értelemben „mérlegelni“, „kétkedni“. Az iskolát az éliszi Pürrhón (kb. i. e. 360—270) alapította; eredetileg festő volt, később filozófus és Nagy Sándor tudós stábjának tagja lett, de mindig szegény és szerény ember maradt, aki „maga járt baromfit árulni a piacra, ha volt eladnivalója, és nem szégyellt otthonában maga takarítani“, amint azt Diogenész Laertiosz írja. Mint filozófus arra a véleményre jutott, hogy az érzékek becsapják az embert, és az értelem nem ismerheti meg az igazságot; tehát minden ítélettől tartózkodni kell. Semmi sem szép és csúnya, igazságos vagy igazságtalan, helyes vagy helytelen; az emberek mindezt csak vélik, egyszer így, máskor amúgy. Elismerte, hogy például a tűz éget; ebből azonban semmit sem vesz el, és semmit sem tesz hozzá, ha az éget a tűz természetes tulajdonságának, létformájának, lényegének, örök ősanagnak, a világ lelkének nevezzük. Elismerte, hogy a mézet édesnek tartják; ő maga azonban sohasem mondta, hogy édes, hanem azt, hogy édesnek találja. Nem látott okot arra, hogy az ember állandóan kutasson valami után, és mérgeződjék valamiért; ne törődjék senki semmivel, főleg a filozófiával és a politikával ne, úgy nyugodtan él, s ez (neki úgy tetszik) az egyedüli boldogság (ha létezik egyáltalán boldogság). Más iskolák tanításait csak előadta, úgy, ahogy hallotta azokat, semmiféle megjegyzést nem fűzött hozzájuk. Azt, hogy bebizonyította, hogy semmit sem lehet bebizonyítani, ellenfelei találták ki; ő maga „semmit sem állapított meg, még azt sem, hogy nem állapított meg semmit, mert már ezzel is megállapított volna valamit“. A gyakorlatban nemigen viselkedett filozófiai elvei szerint; talán azért nem, mert tanításában maga is kétkedett. Polgártársai annyira becsülték, hogy az ő kedvéért örökre

felmentették a filozófusokat az adófizetés terhe alól; szobrot is állítottak neki, szobrát egyébként még Pauszaniász is látta. Tanítványai közül a phleiuszi Timón tűnt ki; halála után a szkeptikus iskola megszűnt, később azonban újjászületett, utolsó tanítványai közé tartozott az i. e. II. század híres orvos filozófusa, Szextosz Empeirikosz, *A pürrhónizmus vázlata* három könyvének szerzője.

Az említett filozófiai iskolák mindegyikének voltak előfutárai; a szkeptikusnak például Gorgiasz és Prótagorasz, a hedonistának a kürénéi Arisztipposz. Még inkább elmondhatjuk ezt a künikoszokról, akiknek iskoláját Diogenész tulajdonképpen csak híressé tette. Az iskola megalapítója az athéni Antiszthenész (kb. i. e. 440—366), Gorgiasz és Szókratész tanítványa volt. A Lükabéttosz alatt, a Künoszargész nevű gimnáziumban tanított, amelyet a nem polgárok is látogathattak, és azt mondogatta magáról, hogy úgy él, mint egy kutya; a „kutyát“ görögül *küónnak* (genitivusban *künosznak*) mondják, állítólag ebből keletkezett az iskola neve. Antiszthenész tíz könyvet írt; műveiben az idealisták különféle tézisei — egyebek között Plátón ideatana — ellen lépett fel; tudós argumentációja azonban nem volt olyan hatásos, mint a következő ideaelenes kijelentése: „A lovat látom, a lóság fogalmát nem látom, a poharat látom, a pohárság fogalmát nem látom.“ Érdeklődésének középpontjában az etikai kérdések álltak, ámde válaszai hallatára a legtöbb ember elnémult. A művészet, a tudomány, a haza, a család „üres szavak“ voltak számára, a becsület és a szegény „hülyeség“, a gazdagság „az agyafúrtak általi tolvajlás“; a társadalom, az alkotmány és a törvények nála egybeestek a rabszolgasággal. Tanításának néhány pontjában egyetértett Szókratésszal; az emberi boldogságot például azonosnak tartotta az erénnyel, azt hirdette, hogy a boldogság magában az emberben rejlik, és az ember akaratától függ. Szókratésztől eltérően azonban abban látta a boldogságot, hogy az ember független legyen a társadalomtól, hogy felszabaduljon a felesleges szükségletek terhe alól. Mondásai századok múlva is elevenen éltek; említsünk itt meg legalább kettőt. „Jobb kevés jó emberrel minden rossz ember ellen harcolni, mint sok rossz emberrel kevés jó ember ellen... Ügyeljünk ellenségeink szavára, mert ők elsőként veszik észre hibáinkat.“

A színópi Diogenész (kb. i. e. 412—323) bankár fia volt, és pénzhamisítással kezdte karrierjét. Mikor tette kiderült, száműzték, vagy maga szökött meg; Athénba került, s a város megtetszett neki. Valahogy nem sikerült lakást találnia, s így elment az Agorára, az Istenek Anyja templomába, ahol az állami levéltár volt elhelyezve, hogy ott aludjon; a fal mellett meglátott egy nagy hordót, és mindjárt bele is költözött. Mivel az efféle lakást szertelenségnek tartották, kinevezte magát filozófusnak, aki elhatározta, hogy úgy fog élni, „mint barbár és kutya“. Az athéni polgárok multságára és rosszallására mindkettőt nemsokára tökéletesen utánozta; Antiszthenész műveiben pedig megtalálta viselkedésének elméleti megokolását is. Elmésségét csupán gunyorossága múlta felül; kevés szóval bárki másnál többet tudott mondani. Mikor az emberek megkérdezték tőle, miért jár világos nappal égő lámpával, így válaszolt: „Embert keresek!“ Mikor Aphrodité delphoi szobrát látta, amelyet Phrüé hetéra szentelt az istennőnek, odairta a talpazatra: „A hellének kicsapongásából“. Mikor meghallotta, hogy Plátón úgy definiálta az embert, mint tollatlan és szőrtelen kétlábú állatot, megkopasztott egy kakast, és elvitté az Akadémiára: „Íme, Plátón embere!“ Midőn a korinthuszi palaisztrában napozott, odament hozzá Nagy Sándor, és azt mondta neki: „Kérj tőlem, amit akarsz.“ „Csak egy kívánságom van — válaszolta Diogenész. — Menj el a nap elől, mert árnyékot vetsz rám.“ Az istenek ugyanolyan kevéssé érdekelték, mint az uralkodók, s így a vallás védelmezői sem zavarták; ha valaki azzal a kérdéssel provokálta, hogy hisz-e az istenekben, így válaszolt: „Már mért ne hinnék, ha például azt is hiszem, hogy ellenszenves vagy nekik!“ Klasszikus módon ábrázolta őt Lukianosz: „Kereskedő: »Honnan vagy?« Diogenész: »Mindenhonnan.« Kereskedő: »Hogyhogy?« Diogenész: »Világpolgárt látsz magad előtt.« Kereskedő: »Mi a foglalkozásod?« Diogenész: »Az emberiség felszabadítója, a szenvedélyek ellensége, az igazság prófétája és a szabad szó hirdetője vagyok.« „És arra a kérdésre, hogy ő miben láthatna hasznát Diogenész tanításának, Diogenész így felelt: „Mindenekelőtt megszabadítalak az elkapatottságtól... Arra kényszeritelek, hogy a pusztá földön aludj, vizet igyál, és bármit megegyél. Gazdagságodtól a tengerbe veted. Nem lesz gondod házasságra, gyerekekre, házára... Elhagyod atyáid házáat, és pincében, elhagyatott toronyban vagy agyaghordóban fogsz lakni. Zsebedben csak bab és teleírt tekercsek lesznek. Ha ilyen életet élsz, boldogabb leszel, mint a Nagykirály... Légy faragatlan és szemtelen, a királyt ugyanúgy gyalázd, mint másokat. A szemérem, az illetudás és a mértékletesség lesz a tulajdonságod. Soha többé nem leszel képes elpirulni... Mindenki szeme láttára csináld, amit más még titokban sem csinálna!“

Ez a filozófia tehát szintén kiutat ajánlott az embereknek. Elérhették a boldogságot, ha leküzdik vágyaikat és szenvedélyeiket, ha minimumra csökkentik szükségleteiket, ha az egész társadalommal,

még családjukkal és gyermekeikkel szemben is közömbösek lesznek, ha megvetik a tudományt és a művészetet, a politikát, a vallást, a civilizációt... Ezt a programot görögül *apathíanak* hívták. Bármit gondoljunk is róla, sokan ebben látták az egyik távlatot. És Diogenésznek — aki ezt szorgalmazta — emlékművet állítottak. Először Korinthusban, ahol csaknem kilencvenesztendő korában meghalt, méghozzá egy márványoszlopot kutyával; később Athénban is felállították, bronzból. Nagy Sándort, aki állítólag ugyanazon a napon halt meg, nem tisztelték meg ennyire a görögök, noha istenné kiáltotta ki magát.

Az Akadémia és a Lúkeion, Epikurosz kertje, Zénón Sztoája és Diogenész hordója — mindezt látni lehetett az Akropoliszról: ez tette Athént a tudomány fővárosává. A tudományos kutatásnak azonban más központjai is voltak: például Kósz és Knidosz, Megara, Larissza, Küréné és főként Szürakuszai; a hellenisztikus korban pedig további tudományos központok keletkeztek. A makedón monarchák felismerték, mekkora jelentősége van a tudománynak a hatalom és a dicsőség szempontjából; városaikba tudósokat hívtak, és nagyszerű feltételeket biztosítottak munkájukhoz. A tudományban ugyan a hagyomány is fontos, de még fontosabb a tudomány hatékony támogatása, ami lehetővé teszi a tehetség érvényesülését és a haladást. Így történt meg, hogy Athén egy időre elveszítette elsőségét, s a második helyre — Alexandria mögé — került.

A diadokhoszok közül I. Ptolemaiosz Szótér állt legközelebb a tudományhoz; nemcsak kardjával írta a történelmet, hanem tollával is (műve, a *Nagy Sándor hadjáratai*, sajnos, elveszett). Óhozzá érkezett i. e. 308-ban a phaléroni Démétriosz, athéni államférfi és filozófus, mikor a politikai helyzet változása menekülésre készítette, és felkínálta szolgálatait Ptolemaiosznak. Azt javasolta neki, hogy építtesse föl a Múzsák templomát, vagyis a Múzeiont, méghozzá nem kultikus, hanem kulturális intézményként, hogy gyűjtse össze benne az írásbeliség minden kincsét, gondozásukra és tanulmányozásukra pedig hívjon tudósokat, s mindezt az állam pénzéből fizesse. Ptolemaiosznak megtetszett a terv, mivel egybevágott érdekeivel és elképzeléseivel, s csak annyit tett hozzá, hogy nemcsak tudósokat, hanem művészeket is meg kell hívni. A szerint az elv szerint, hogy aki valamit javasol, végezze is el, kinevezte Démétrioszt a Múzeion főpapjává — mai terminussal vezérigazgatójává -, és annyi pénzt adott neki, hogy B. Farrington „afféle amerikai szerénységről” beszél. A híres alexandriai rakparton — valahol a mai Saad Zaglul ér helyén — rövid időn belül felnőttek a Múzeion és a Bibliothéka épületei a botanikus kerttel és az állatkerttel, a műhelyekkel, a tanulótermekkel és a lakásokkal együtt. Hamarosan a kéziratok is áramlani kezdtek oda az egész hellén világból; hogy I. Ptolemaiosz idején mennyi gyűlt össze, nem tudjuk, de a gyűjtőszenvetélytől megszállott II. Ptolemaiosz Philadelphosz uralkodása idején körülbelül kétszázézeret vásároltak, s ez a szám később hétszázézerre (!) emelkedett. Fokozatosan mintegy száz tudós és művész is összegyűjt, s számuk több mint száz évig nem változott; a nekik tetsző munkát választhatták, s ennek fejében lakást, élelmet és jó fizetést kaptak. A létszám a hadseregben fontos tényező, ámde a tudományban és a művészetben nem sokat számít; annál sokatmondóbb a férfiak névsora. Köztük volt például Kallimakhosz, a kor legnagyobb költője, Apellész, a legnagyobb görög festő, köztük volt Eukleidész és Arkhimédész.

Nem fordult még elő a világtörténelemben, hogy ennyi jelentős tudós és művész dolgozott volna egy fedél alatt. A Múzeionban a tudományok közül a filozófiát, a történettudományt, a fizikát és a mechanikát, az asztronómiát, a matematikát, a geometriát, az orvostudományt és egyebek között a művészettudományt művelték. A régi megőrzésének ugyanolyan jelentőséget tulajdonítottak, mint az új keresésének; sok-sok évszázad múltán aztán ezt az őrző szerepet vállalták a Múzeionról elnevezett múzeumok. Szakemberek csoportjai tanulmányozták a régi költők, drámaírók, történetírók stb. kézirateit, s kommentárokat és jegyzeteket (*szkholiákat*) fűztek hozzájuk. A kutatómunka individuális jellegű volt, eredményeit azonban kollektívan értékelték. A vitákban vagy az egyes részlegek dolgozói vettek részt, vagy a tudósok egész kara; az előadásokra külső szakembereket is meghívtak. Az összejöveteleken gyakran maguk az uralkodók elnököltek; felszólalásaik alkalmával rendszerint ráébredtek, hogy a tudományban egyedül a tudomány a tekintély. I. Ptolemaiosz Szótér egy alkalommal nem tudta követni Eukleidész előadását, s megkérdezte tőle, vajon meg tudná-e ezt neki egyszerűbben is magyarázni. „Nincs királyi út a geometriához” — válaszolta Eukleidész, és hozzátett még egy mondatot, amelyről a tankönyvekben nem esik szó, habár ez is Eukleidész „tétele”: „Munka nélkül nincs kenyér, sem geometria.” Persze az is megtörtént — főleg a későbbi Ptolemaioszok idején —, hogy a múzeioni összejövetelek áttörték az „akadémiai vita” keretein. A Phüszkónnak, vagyis Pocakosnak nevezett VII. Ptolemaiosz Euergetész

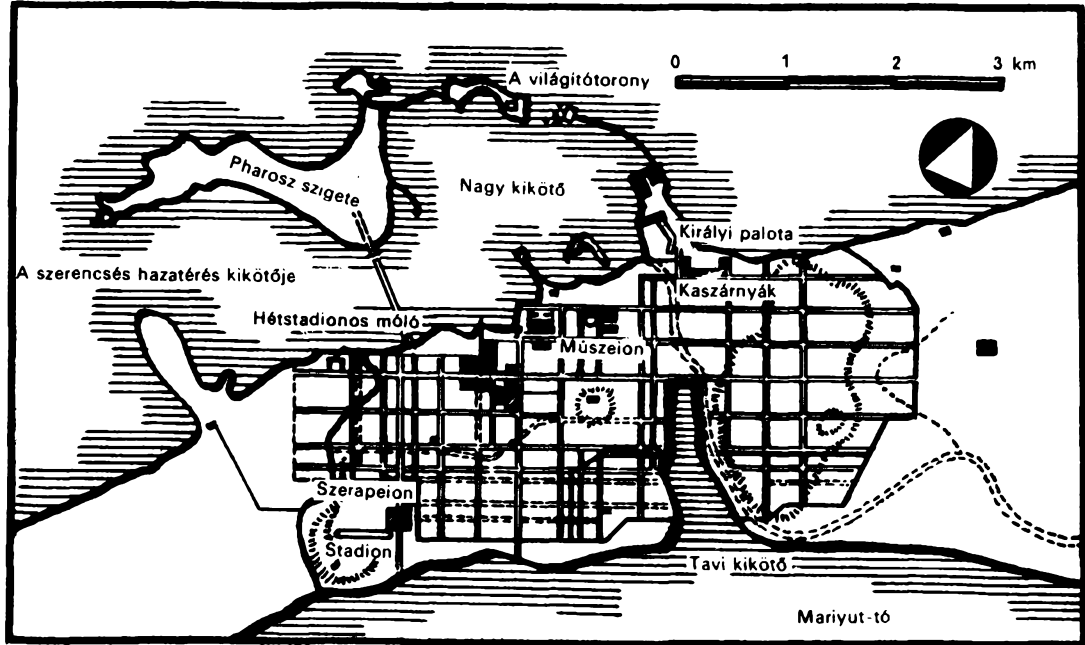
éjjel után már állítólag néha ideges volt, s ha a tudósok kollégiuma nem jutott dűlőre, hatalmával, azaz ököllel és bottal döntötte el a vitás kérdéseket. Nyilvánvaló, hogy ez nem volt szép tőle, de időnként minden tudományos intézményben előadódnak néminemű bonyodalmak.

A Múzeion történetét érdemes volna részletesen feldolgozni: a görög tudomány egyik jelentős korszakának története s egyúttal a görög tudósok alkotó géniuszának ünneplése lenne ez. De — mint az eddig kiadott monográfiák alapján megítélhetjük — biztosan nem lenne „olvasmányos“ könyv. Mindenki, aki az általános iskolát elvégezte, tudja (vagy legalábbis tudta) „Arkhimédész törvényét“ és „Eukleidész tételét“. De azt, hogy mi az „archimedesi csigavonal“, azaz azoknak a pontoknak a mértani helye, melyeknek vezérsugara egyenes arányban van az argumentummal ($Q = \alpha \phi$, miközben $\alpha =$ az arányosság konstansa, a Q és a ϕ a pontok poláris koordinátái), vagy azt, hogy miként jutott el Arkhimédész ahhoz az értékhez, amelyet a mi számrendszerünkben úgy jelölhetnénk, hogy az első helyre az egyest íránk, utána pedig nyolcvanezerbilhő nullát — ezt csak a szakképzett ember tudja megérteni. Amit a különféle szakosítású alexandriai tudósok a saját tudományukban elértek, azt manapság is csak ugyanolyan szakképzettségű kollégájuk érti meg, akinek az illető tudományból legalábbis doktorátusa van. Mi nem tehetünk mást, mint hogy legalább a munkáik címét elolvassuk, ha egyáltalán ránk maradtak, és megbénulunk a csodálattól. S elképzeljük, mit is jelentett valójában, hogy effajta kérdésekkel foglalkoztak... S hogy megoldották őket! Mennyivel maradt volna tudatlanabb nélkülük az emberiség, és mennyi ideig...

Micsoda férfiak társasága élt és dolgozott az alexandriai Múzeionban! Ha a legjelentősebbekkel akarunk megismerkedni, és születésük sorrendjében akarjuk bemutatni őket, akkor talán Eukleidésszel kell kezdenünk, aki itt írta a *Sztoikheiat*, vagyis az „Elemeket“, a geometria és a matematika alapjait tárgyaló tizenhárom kötetes művet — s ma is ez a geometria és a matematika alapja. Ehhez a műhöz, amely szemléltető példája annak, milyen legyen egy tankönyv, hozzacsatolta még a *Dedomenát*, a 90 (vagy 95) tanács, „tétel“ gyűjteményét a geometriai analízis különböző példáinak megoldásához. Az antik kútfők szerint egész sor más kitűnő művét is itt írta, egyebek között *Az optikáról* és *A zeneművészetről* címűt. Ezek azt bizonyítják, hogy széles érdeklődési körű tudós volt; sajnálatunkra mindkettő elkallódott. Életéről egyébként semmit sem tudunk, még azt sem, hogy hol született és hol halt meg; csupán annyi biztos, hogy Alexandriában I. Ptolemaiosz Szótér idején működött. A nem euklideszi geometria megalapítója, N. I. Lobacsevszkij hiába kereste Eukleidész portréját, hogy elhelyezhesse dolgozószobájában, a kazanyi egyetemen; hasonlóképpen járt Bolyai János és C. F. Gauss is. Csupán az „Elemek“ és a „Tételek“ maradtak ránk.

Eukleidészt a szürakuszai Arkhimédésznek (i. e. 287—212) kell követnie, aki talán a Múzeionba is Eukleidész helyére lépett. Pheidiasz asztronómus fia és Hierón szürakuszi uralkodó rokona volt; II. Ptolemaiosz Philadelphosz hívta meg Alexandriába; itt tette aztán közzé legjelentősebb munkáit, melyek közül *A gömbről és a hengerről*, *A körmérés*, *A kúpokról és a szféroidokról*, *A csigavonalakról*, *A parabola területéről*, *A mechanikai tételekről* és *Az úszó testekről* című maradt ránk; műveit dór dialektusban írta, de többnyire latin vagy arab fordításban ismertek. Az ókor legnagyobb matematikusai és fizikusai közé tartozott; meghatározta a kör kerületének és átmérőjének viszonyát (π), megalapította a mechanika és a hidraulika elméletét, de a statika és a dinamika elméletében is jelentős eredményeket ért el. Feltalálóként és konstruktórként is hírnevet szerzett; feltalálta az ún. archimedesi csavart, melynek forgatásával a víz saját súlyától emelkedett a magasba, továbbá hatványcsigasort és mechanikus hajtású (vízzel mezzgatott) „égi glóbuszt“ (szférát) épített. Mikor a rómaiak i. e. 213-ban ostrom alá vették Szürakuszait, Arkhimédész a védelem élére állt, s hatalmas hajítógépeket szerkesztett, amelyekkel aztán megsemmisítette a római hajókat és hadigépeket; azt a hírt, hogy a kikötőben levő római hajókat lencsék és tükrök segítségével felgyújtotta, nem erősítik meg a korabeli források (csak Galénosztól és Lukianosztól ismerjük). Arkhimédész még Szürakuszai eleste előtt elpusztult, mikor egy csoport legionárius a házára támadt; homokba rajzolt körei fölött éppen valami geometriai probléma megoldásán fáradozott, s latinul mondta az őt leszúró férfinak: *Noli tangere circulos meos!* (Ne érintsd a köreimet!) M. Claudius Marcellus konzul aztán hivatalosan közzetette, hogy Arkhimédész megölése sajnálatos véletlen volt, és parancsa ellenére történt.

A lampszagoszi Sztratón (kb. i. e. 340—268) Eukleidésszel egyidejűleg dolgozott a Múzeionban. Később az athéni Lúkeion élére került. Alexandriába mint az ifjú II. Ptolemaiosz Philadelphosz nevelője érkezett; távozásakor valóban királyi jutalmat kapott tanítványa apjától: nyolcvan talentumot. „Gyöngé testű, de nagyon kiváló férfiú volt — írja róla Diogenész Laertiosz. — Fizikusnak hívták, mert a természet kutatása iránt bárki másnál inkább érdeklődött.“ Negyven

Alexandria. A rhodoszi Deinokratész által kidolgozott alaprajz az i. e. II—I. századból. Antik leírások alapján

könyvének listáján egyebek között *Az üres térről, Arról, mi a több és mi a kevesebb*, valamint *A találmányok vizsgálatáról* címek szerepelnek. Művei egytől egyig elkallódtak. Az antik kútfők szerint a kísérletet a természettudományos munka elengedhetetlen részének tartotta, s nem korlátozódott a passzív megfigyelésre, hanem aktívan beavatkozott az egyes folyamatokba. A mai értelemben vett fizikába csak a Múzeion későbbi tagja, az alexandriai Ktészipiosz (kb. i. e. 285—222) vezette be a kísérletet, aki apja borbélyüzletében kezdte pályafutását; a borbélyüzletben úgy emelte fel és eresztette alá a tükröt, hogy egy ólomdarabbal tartotta egyensúlyban. A lehulló ólom hangja aztán egy mechanikus hangszer feltalálásához vezette, amelyből később kifejlődött a víziorgona. Később feltalálta a forgó vízórárt, a sűrített levegővel működő ágyút (ez azonban technikai nehézségek miatt nem működött), és a kettős működésű fecskendő (ezt viszont sikerrel használták az alexandriai tűzoltók). Találmányait elméletileg is megindokolta, ámde írásai elkallódtak. Az általa alapított alexandriai „mechanikai iskola” hagyománya azonban emberöltőkön keresztül megmaradt. Még az i. sz. I. században is volt egy jelentős képviselője: Hérón, a különféle mechanikus berendezések feltalálója, az aerodinamika kutatója, fizikai-matematikai művek — egyebek között a *Kommentárok Eukleidészhez* — szerzője.

A szamoszi Arisztarkhosz (kb. i. e. 310—230), a matematikus és asztronómus, Arkhimédész idősebb kortársa volt a Múzeionban az egyik legfigyelemreméltóbb ókori tudós. Életéről nincsenek adataink, csupán életművéről; ennyi azonban éppen elég ahhoz, hogy őt tartsuk a heliocentrikus rendszer első teoretikusának: tizenhét évszázaddal később Kopernikusz is annak tartotta. Fő műve, amely már az antik kor alkonyán elveszett. Arkhimédész szerint „sok hipotézist” tartalmazott. Arkhimédész egyik kis művében, *A homok számolásában* fontos mondatot idéz tőle: „Az állócsillagok és a Nap nem mozognak, hanem a Föld kering a Nap körül, mégpedig kör alakú pályán, a Nap pedig a pálya közepén áll.” Hogy matematikailag miként támasztotta ezt alá, nem tudjuk, de hogy milyen nyugtalanságot keltett, az közismert: Zénón követője, Kleanthész felszólította a görögöket, hogy ítéljék el az istentagadót. A korabeli asztronómusok közül egyébként senki sem értett egyet Arisztarkhosz hipotézisével, csupán a Tigris menti Szeleukeia szülötte, a kevésbé ismert Szeleukosz. A Ptolemaioszok védelme alatt azonban Arisztarkhosz tovább dolgozott, s olyan

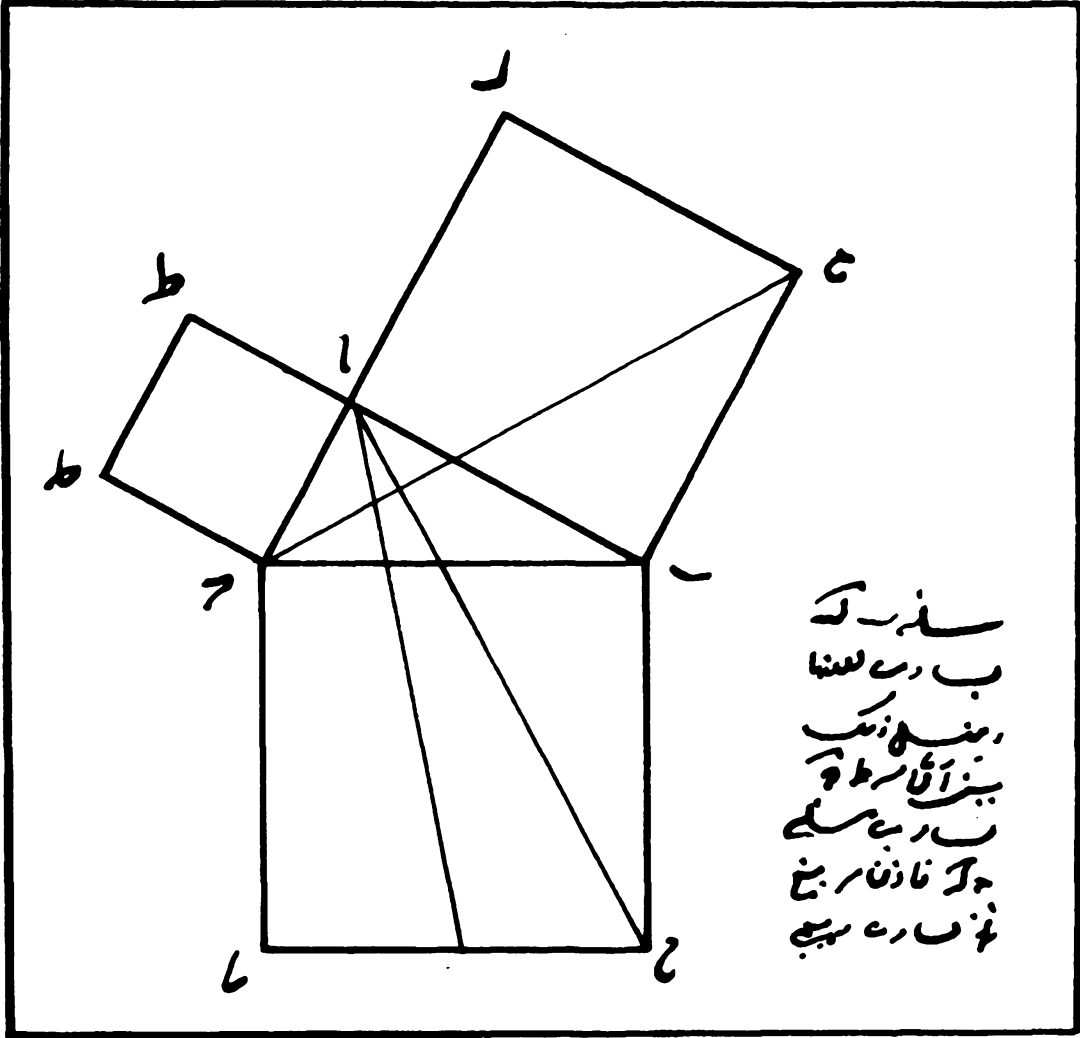
problémákat próbált megoldani, hogy honnan ered a Hold fénye (helyesen állította, hogy a Naptól), mekkora a Föld, a Nap és a Hold átmérője, és milyen messzire vannak egymástól (véleményét relatív adatokban fejezte ki, a mai adatokat azonban nem közelítette meg). Ilyen szempontból eredményesebben működött alexandriai követője, a kürenéi Eratoszthenész (kb. i. e. 275—195), aki a Föld területét 250 000 stadionra becsülte, ami csupán 11 százalékkal több, mint a valóságban. Az i. e. II. század közepén a nikaiai Hipparkhosz is Alexandriában tevékenykedett. Az antik kor őt tartotta a legnagyobb asztronómusnak; felfedezte a térítőév és a csillagév közti különbséget, csodálatra méltó pontossággal mérte le a napéjegyenlőség ún. „sietését“ (csupán tíz másodperccel mért kevesebbet, mint a mai tudósok), megszerkesztette az első asztrolábiumot, és elsőként tűzte ki trigonometria problémát dolgozott fel. A többi alexandriai matematikus közül a pergai Apollóniosz (kb. i. e. 262—180) tűnt ki, aki korábban Pergamonban működött; műveiből terjedelmes töredékek feladatul a „csillagok megszámlálását“, azaz az állócsillagok katalógusának az összeállítását (850 állócsillagot határozott meg). Akárcsak Arisztarkhosz, ő is kiváló matematikus volt, s egész sor maradtak ránk, köztük *A kúpszeletekről* című írás, amelynek a „nagy geometrikus“ címet köszönheti.

Az említett alexandriai tudósoknak más érdemeik is vannak. Eratoszthenész lerakta az új naptár alapjait: ezt később Caesar vezette be Rómában Julián-naptár néven. (Helyesen mondják, hogy „egyiptomi példára“ vezette be, de ilyen összefüggésben gyakran helytelenül emlegetik az egyiptomi asztronómusok érdemeit; a naptárt ugyanis Egyiptomban vezették be először, de a görögök, méghozzá éppen Eratoszthenész számításai alapján.) Az antik kor azonban másban látta Eratoszthenész legfőbb jelentőségét: abban, hogy ő volt az első, aki a térképen megjelölte a magasságkülönbségeket, és megalkotta a hosszúsági és a szélességi körök általánosan elismert rendszerét (a mi greenwichi délkörünket a Rhodoszt és Búszantiont összekötő vonal helyettesítette), tehát a tudományos földrajz megalapítójának tartották. A földrajztudomány fejlesztéséhez Hipparkhosz is jelentős mértékben hozzájárult: Eratoszthenész rendszerét csillagászati összefüggésekkel egészítette ki, „összekötötte az eget és a földet“.

A Múzeionban az orvostudománynak is rendkívüli figyelmet szenteltek; itt keletkezett az új „alexandriai orvosi iskola“, amely csaknem negyed évszázadon át megtartotta vezető szerepét. Főleg a beteges II. Ptolemaiosz Philadelphosz támogatta minden eszközzel; még azt is megengedte, hogy az orvosok holttesteket (bűnözőkét) boncoljanak. Az iskola első jelentős képviselője a khalkedóni Hérophilosz (kb. i. e. 335—265), a kósi Praxagorasz tanítványa, az orvosi anatómia megalapítója volt. Az agy, a szem, a máj, a bélrendszer kutatásával lett híressé, felfedezte az idegrendszert, és megmagyarázta az idegrendszer funkcióját, felismerte, mennyire jelentős a diagnosztika számára a pulzus. Terjedelmes művet írt *Az anatómiáról*, szaktanulmányt *A szemről* és (amit nem tartott tudóshoz méltatlan munkának) egy kézikönyvet a szülésznők számára; ezenkívül megírta *Az állatok történetét*. Az alexandriai orvosokhoz sorolják Hérophilosz kortársát, a keoszi Eraszisztratoszt is; Eraszisztratosz azonban főként Antiokheiaiban dolgozott, a Szeleukidák személyi orvosa volt; megkülönböztette a motorikus és a szenzitív idegeket, rendkívül pontosan írta le a szív anatómiáját és funkcióját, jelentős eredményeket ért el a vérkeringés kutatásában, és elsőként ismerte fel az intelligencia és az agytekervények közti összefüggést. Az alexandriai orvosi iskola későbbi képviselői közül kitűnt a tanagrai Bakkhosz, aki kommentárt írt Hippokratészhez, valamint az apameiai Démétriosz farmakológus.

Hogy Alexandria vezető szerepet játszott a hellenisztikus kori tudományban, nem jelenti azt, hogy a tudomány Alexandria monopóliuma volt. Továbbra is jelentős orvosok dolgoztak Knidoszon és Kószon, Pergamonban és Szmyrnában; jelentős asztronómusok tevékenykedtek Rhodoszon és Szeleukeiában, jelentős matematikusok Éliszben és Tarentumban. S mert az alexandriai tudósok elsősorban a természet- és az egzakt tudományokkal foglalkoztak, Athén ismét első helyre kerülhetett a filozófiában.

Nem akarjuk megsporítani a neveket: a szigorú válogatás ellenére is éppen eleget felsoroltunk. Hármat azonban még mindenképpen meg kell említenünk: Megaszthenészt, a történészt és diplomatát, aki az i. e. III. század elején földrajzi művet írt Indiáról, a bizánci Philónt az i. e. II. századból, aki harci gépeket tervezett, és kilenc könyvet írt a haditechnikáról, végül a jól ismert történetírót, a megalopoliszi Polübioszt.

Pithagorasz tétele (arab kézirat)

I. Ptolemaiosz Szótér akarata szerint nemcsak a tudományos, hanem a művészeti világ központjává is Alexandriának kellett válnia. Meghívására valóban számos művész érkezett, de többségük csakhamar ismét a Szerencsés Visszatérés kikötője felé vette útját. Főleg a szobrászok és a festők érezték itt rosszul magukat; talán az ország képzőművészeti hagyományával nem tudtak megbékélni, talán a tudósokkal való szimbiózis nem felelt meg nekik. Az írók és a költők azonban maradtak, s velük együtt mindenki, aki az irodalommal foglalkozott.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az irodalomtudomány és az irodalomkritika a Múzeionban és a Múzeion Bibliothékájában született. Az irodalommal foglalkozó férfiak a bibliográfiai munkából indultak ki; osztályozták és katalogizálták a megszerzett kéziratokat, kiválasztották a jelentős műveket, és megvizsgálták szövegüket, eltávolították belőlük a hibákat és a későbbi betoldásokat, kommentárokat írtak hozzájuk. A legnagyobb figyelmet Homérosznak szentelték; Homérosz művének egész tudósnemzedékek szentelték életüket: főleg az epheszoszi Zénodotosz (kb. i. e. 325—260 tűnt ki közülük. Az attikai drámaírókat, az elismert költőket és prózaírókat, a tudományos művek szerzőit egyaránt feldolgozták, a kanonizált szövegeket aztán sokszorosították. Emellett irodalomelméleti kérdésekkel is foglalkoztak; felvetették a kérdést, milyen funkciójuk van az

irodalom különböző ágainak, milyen a költszetben a tartalom és a forma viszonya, hogy a költő számára a tehetség vagy a szorgalom fontosabb-e. Az i. e. III. század elején nagy tekintélynek örvendett Neoptolemosz, akinek *Költői művészet* című írása negyed évezreddel megelőzte a római Horatius azonos című művét. A Múzeion dolgozói azonban filológiai és kiadói tevékenységükkel szerezték a legnagyobb érdemeket. A görög írásbeliség ránk maradt emlékeinek zömét éppen nekik köszönhetjük.

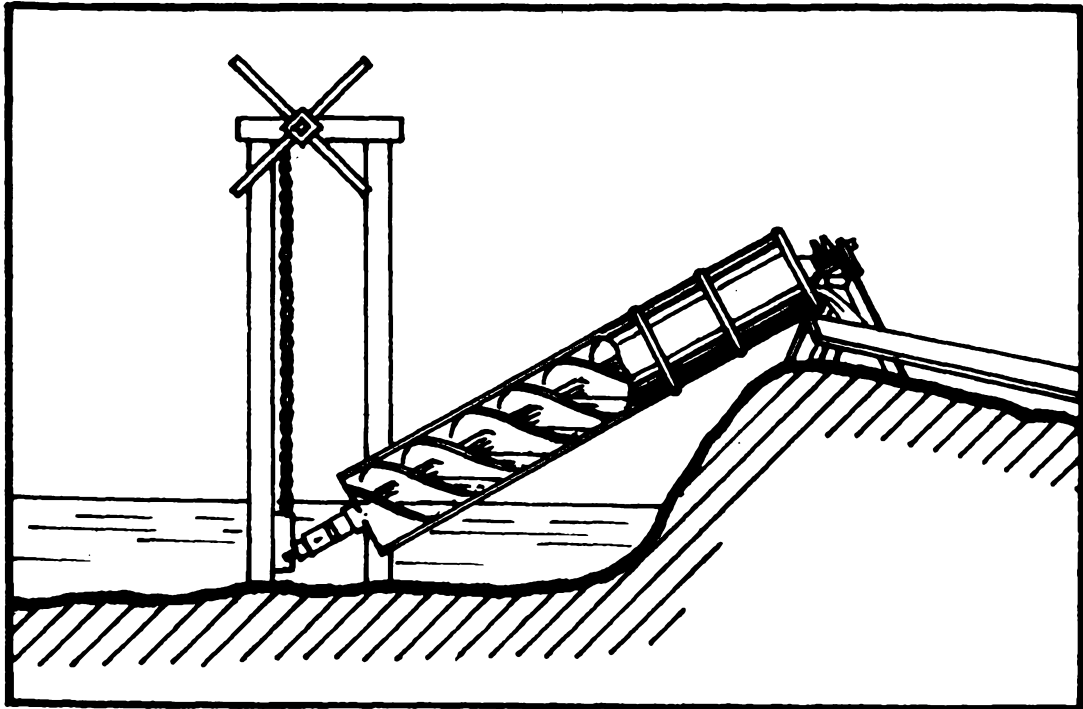
A phaléroni Démétriosz után a kürénéi Kallimakhosz (kb. i. e. 310—240) lett a Múzeion vezetője. Eredetileg Alexandria külvárosában tanításkodott, magas funkciójához a Ptolemaioszok dicsőítésére írt versei juttatták. A hellenisztikus költészet legjelentősebb irányzatának, az ún. alexandriai költői iskolának is ő lett a vezéregyénisége. Ez a költészet a korabeli görög társadalom felső rétegeinek költészete volt: tökéletes forma, műveltség és meghatározott témák jellemezték. Képviselői a mindennapi életből vagy a mítoszokból merítették témát, a természetből kiragadott jeleneteket, az egyén intím érzéseit ábrázolták; a társadalmi kérdéseket kerülték, műveikben a politika csupán az éppen uralmon levő uralkodók dicsőítésében tükröződött vissza. Nyelvük mesterei voltak, sok idézettel éltek, és főleg a vers csiszoltságára ügyeltek; kedvelték a rövidebb formákat, főképpen az elégiát és az epigrammát. Számos alkotásuktól nem tagadhatjuk meg az életszerű és a bájos jelzőt, a mi ízlésünk szerint azonban legtöbbször „papiruszszagúak”. Az alexandriai iskola a görög költészetet két új műfajjal gazdagította: az *epüllion*nal, „kis eposszal” (ez Kallimakhosz nevéhez fűződik) és az *eidüllion*nal, vagyis az idillel, amelyet Kallimakhosz kortársa, a szürakuszai Theokritosz teremtett meg.

Az alexandriai költészet megalapítójának a kózi Philetaszt (kb. i. e. 340—285) tartják: melankolikus költő volt, számos epigrammát, mitológiai tárgyú eposzt és szerelmi elégiát írt, művei azonban elkallódtak; közvetlen követője a szamoszi lírikus, Aszklépiadész volt. Aztán tűnt fel a szavak virtuóz mestere, Kallimakhosz, aki „nem túlságosan tehetséges, de nagyon leleményes” költő volt, mint Ovidius mondta. Himnuszokat és epüllionokat írt, ezeknek azonban többnyire csak a tartalmát és kritikai visszhangját ismerjük. Legnagyobb művét, a különféle ünnepek és szentélyek keletkezéséről szóló elégiának négy könyvét *Okok* címmel adta ki. Manapság főleg két elégiája tarthat igényt érdeklődésre: egyik az *Akontioszról* és *Küdüppéről* szóló, amely az egyik legnépszerűbb antik mese feldolgozása, másik a *Bereniké fürtje*, amely azt a légkört érzékelteti, amelyben Kallimakhosz alkotott. (Az ifjú Bereniké, III. Ptolemaiosz Euergetosz felesége, fogadalmat tett, hogy — ha férje győztesen tér meg a háborúból — az isteneknek adja hajfürtjét. Így is történt, a fürt azonban eltűnt a templomból. A helyzetet Konón asztronómus oldotta meg: készségesen felfedezett egy csillagzatot, s azonosította Bereniké hajával, amelyet az istenek az égre emeltek. Kallimakhosz sem volt rest, és megverselte az eseményt: a fürt patetikusan kesereg, amiért engednie kellett a vas, azaz az olló legyőzhetetlen erejének, s hogy szívesen térne vissza a királyné fejére még akkor is, ha ezzel megbontaná a csillagrendszert.) Kallimakhosz művére épített aztán Eratoszthenész, aki nemcsak csillagász, földrajztudós és matematikus volt, hanem jelentős költő is.

Kallimakhosz költőtársát, Theokritoszt (kb. i. e. 302—206) sokoldalú tehetsége tette híressé: bármelyik görög dialektusban tudott írni, s ő teremtette meg a bukolikus költészetet (*búkolosz*: „pásztor”), amely idill néven lett ismertté. Műveiben a békés vidéki életet, a mezőgazdasági munka és a falusi ünnepek váltakozását dicsőítette. A *Thürszisz* című költeményében a Daphnisz nevű ifjú pásztorról szóló népmondát dolgozta fel, a *Küklóp* (a csúnya Polüphémosznak a szép Galateia nimfa iránti szerelméről), a *Héraklész*, a *Dioszkuroszok* stb. című verseiben pedig mitológiai témákkal foglalkozott. A bukolikus költészetben a szürakuszai Moszkhosz és a szmürnai Bión lettek a követői.

Egyes alexandriai költők nemcsak a műveltségüket fitogtatták, hanem verseikkel másokat is tanítani akartak, s ez utóbbi meglehetősen rokonszenves igyekezet. Különféle földművelési, orvosi, farmakológiai, asztronómiai stb. verseket írtak; ezekben általában a didaktika uralkodott a költészet fölött. Kivételt talán csak Aratosz (kb. i. e. 315—240), a *Phainomenoi*, vagyis az „Égi jelenségek” szerzője képezett. Lükophrón (i. e. III—II. század) viszont annyi bonyolult metaforával, annyi célzással töltötte meg *Alexandrosz* című költeményét, hogy 1500 sora közül csaknem mindegyikhez magyarázatot kellett fűzni. A műveltségre valló kifejezéseket szellemesen keverte vulgáris szavakkal a közelebről ismeretlen Hérodasz vagy Héronasz, az emberi jellemek ügyes megfigyelője és a *mimiamboszok* (jambikus versben írt életképek) szerzője. Mimiamboszainak terjedelmes töredékei 1891-ben kerültek elő.

Az alexandriai iskola hivatalos vonalától távolabb állt a rhodoszi Apollóniosz. Alexandriában

Archimedes csavara

született, és hosszú éveken át a Múszeionban dolgozott, de mert viszályba keveredett Kallimakhossal, Rhodoszra költözött. „Intelek, költő: ne járj a szekerek taposta úton, ne hajtsd fogatodat mások jól ismert nyomában, ne járj a széles úton, új, noha keskeny ösvényeket válassz” — hirdette Kallimakhosz; Apollóniosz ezzel szemben az epikus költészet „hatalmas folyamát” csodálta. Az i. e. III. század közepén Rhodoszon fejezte be nagy mitológiai eposzát, az *Argonautikát*, a hellenisztikus költészet legterjedelmesebb ránk maradt emlékét. Apollóniosz ifjabb kortársa, a krétai Rhianosz még távolabb állt a kallimakhoszi vonaltól; mitikus és történelmi témájú költeményeket írt; *A messzéniai háborúról* szóló eposzának tartalmát ismerjük. „A künikoszok verskovácsa”, a csavargó tarentumi Leónidasz más módon tért el ettől a vonaltól. A khalkiszi Euphorión (kb. i. e. 276—206) viszont következetesen a vonalhoz tartotta magát; Euphorión az alexandriai példára alapított antiokheiai Múszeionban dolgozott; mint az epüllion és az elégia mesterét „a Szeleukidák Kallimakhoszának” nevezték.

A tudósoknak hasznukra vált a Múszeion kényelme. S a költőknek? Ez már más kérdés. A királyi gondoskodásnak negatív oldalai is voltak; a mitikus Pürenéosz királytól eltérően, aki erőszakkal akarta hatalmába keríteni a múzsákat, a Ptolemaioszok a hizlalás eszközét választották. Már akkoriban szó esett a „kövér múzsáról”, aki nem valami eleven, s arról is, hogy „akinek a kenyérét eszi az ember, annak a nótáját fújja”. A fizikusnak vagy a matematikusnak elég volt, ha könyvének első oldalára (pontosabban tekercsének elejére) odaírta a királynak szóló ajánlást. A költőtől azonban verset vártak, s a vers nagyságát a hízelkedés nagyságával mérték. Mit gondoljunk például Theokritoszról, mikor azt írja, hogy I. Ptolemaiosz Szótér elhomályosította Nagy Sándort, mert „pontosan háromszáz s még háromezer, ezenkívül még harmincezer és még kétszer három plusz háromszor kilenc”, azaz 33 333 várost alapított?! De Theokritosz legalább eltűnt a ptolemaioszi „madáretetőből”, és Kószra ment, ahol a Philotasz körül csoportosuló költőkhöz csatlakozott. A kisebb tehetségek maradtak — s tovább és még jobban túloztak.

Az alexandriai költészet a hellenizmus terméke volt, s csupán a hellenisztikus monarchiákban virágzott. Görögországban és Szicílián nem talált megfelelő klímára. Az ottani költők más levegőt

szívtak, és inkább az elmúlt évszázadok drámaíróiból merítettek ihletet. Tragédiát nem írtak; nem azért, mert, úgymond, az életük is tragédiává változott, hanem mindenekelőtt azért, mert a műfaj akkori lehetőségeit Euripidész gyakorlatilag kimerítette. A szicíliai költők Szóphrón komédiáinak hagyományára, az athéniai pedig Arisztophánészre építettek. Mindkét esetben alkotó módon, úgyhogy nem lettek epigonok: Szürakuszaiban Rhintón (i. e. IV—III. század) lépett fel népi komédiákkal, Athénban pedig Menandrosz (kb. i. e. 342—292) az „újkomédiával“.

Az „újkomédiát“ már az ókorban is „újkomédiának“ nevezték; a hellenisztikus kor legjelentősebb hagyatékának tartjuk. Az alexandriai költészethez annyiban hasonlít, hogy érdeklődik a mindennapi élet és az emberek személyes problémái iránt, s távol tartja magát a társadalmi kérdésektől és a politikától. Az alexandriai költészettől eltérően azonban nem a felső társadalmi rétegekhez, hanem a néptömegekhez szólt; nem a művelt kifejezéseket, hanem az érthetőséget tartotta fontosnak; nem könyvekből, hanem az életből merített, és humanista jellegű volt. „Menandrosz! Élet! Melyiktek formálta a másikat?!“ — kiáltott fel Arisztophánész büszantioni névrokona, a jeles filológus és kritikus. Az „újkomédia“ azonban ennek ellenére sem érte el az „ökomédia“ hatóerejét, noha művészi szempontból nemegyszer megközelítette: hőseinek világa beszűkül, eltűnt belőle a társadalmi érdekekért folytatott harc, az embert csupán a családtagokhoz és az ismerősökhöz való viszonyában értékelte. A hős tehát legfeljebb „kedves ember“ lehetett.

Az újkomédia jelentősége főleg a későbbi művekre tett hatásában rejlik. Az ekkor született darabokat mindaddig játszották, míg a keresztény császárok be nem tiltották a színházat és a többi pogány illetlenséget; a római szerzők lefordították és átdolgozták ezeket a komédiákat: forrásai lettek szinte mindennek, amit Molière, Lessing, Holberg és A. N. Osztrovszkij Plautustól és Terentiustól átvett. Értékelésük lehetőségei azonban nagyon korlátozottak. A szürakuszai Rhintónnak és Menandrosz idősebb kortársainak, Philéonnak és Diphilosznak szinte minden műve elveszett, pedig Athénban ők voltak a legközkedveltebb szerzők. Menandrosz több mint száz komédiájából századunk elejéig egyetlenegy sem ismertünk; csak 1905-ben kerültek elő Egyiptomban — a görög Aphroditopoliszban végzett ásátások során — a *Perikeiromené* (A lenyírt hajú nő) című komédiájának töredékét tartalmazó tekercsek, a kairói csatornázási munkálatok alkalmával pedig az *Epitrepontesz* (Ítéletkerők) című komédiájának kétharmadát tartalmazó tekercsek; később két további művének a töredékei is előkerültek. Egy Menandrosz-komédia teljes szövege csak a közelmúltban került kezünkbe: a *Düszkolosz* (Az embergyűlölő) című 1958-ban adta ki V. Martin Genfben. A szöveghez írt jegyzetből megtudjuk, hogy a darabot — melynek szövegét több mint ezerötven évig takarta az egyiptomi homok — először i. e. 316-ban mutatták be az athéni Lénaiákon, s hogy a szerző első díjat kapott érte.

Egyébként Menandrosz az egyetlen komédiaíró, akinek részletes életrajza ránk maradt. Démoszthenész társának, II. Fülöp ellenfelének, Diopethosz athéni politikusnak a fia és a „középkomédia“ jeles képviselőjének, Alexisznak az unokaöccse volt. Arisztotelész követőjénél, Theophrasztosznál tanult, az epikuroszai filozófiát követte, és a phaléroni Démétriosszal barátkozott. A makedón fennhatóság nemigen érdekelte, és Antigonosszal egészen jól megért, Antigonosz szeretőjével pedig nagyon is jóban volt. Mikor Démétriosz Egyiptomba szökött, kellemetlen helyzetbe került, szülővárosát azonban nem hagyta el. I. Ptolemaiosz Szótér meghívását — hogy költözzék Alexandriába — udvariasan elutasította. A tehetős férfi független életét élte, elegánsan öltözködött, és mindig volt körülötte néhány szép nő; szerette a kényelmet, a lakomákat és a sportot. Évente három-négy darabot írt, s ezeket legtöbbször maga is rendezte. Nem sok hiányzott, hogy darabjainak számával rekordot állítson fel, de nem egészen ötven éves korában — fürdés közben — vízbe fúlt Pireuszban. Az athéniaiak szobrot állítottak neki a Dionüszosz Színházban; a szobrot Praxitelész fiai, Képhiszodotosz és Timarkhosz készítették; legjobb másolata ma a velencei Patriarchális Palotában látható.

Menandrosz főleg abban hasonlított Arisztophánészhoz, hogy az ő darabjai is vidámak voltak; hősei egyébként nem új társadalmi rendszerért és nem a háború ellen harcoltak, nem is gondoltak más rendszerre, mint ami éppen létezett. Az intrikákkal és a cselekménnyel, a dialógusokkal és az állandósult típusok életteljessé alakításával azonban le tudta kötni a figyelmet. A nézők pedig csak ezt akarták; a cselekményt és az alakokat már előre ismerték, ha máshonnan nem, a prologusból. A Menandrosz műveiről — akárcsak a többi újkomédia-író darabjairól — szóló hírekből arra következtethetünk, hogy ezek a komédiák tematikailag meglehetősen egyformák voltak; mindig ugyanarról volt szó, csak mindig egy kicsit másképp. A legjobban talán a római Plautus jellemezte őket, amikor *A foglyok* című komédiájának végén felsorolja, miben tért el tőlük: „Itt tehát nincs

erőszakától, sem szerelmi bonyodalom, sem gyerekek elrejtése, sem pedig csalás, és a szerelmes ifjú itt nem szabadítja meg apja háta mögött a heterát.”

A, hellenisztikus korban az „alexandriai költészet” és az „újkomédián” kívül természetesen a művészi próza is létezett. Az előző korszakhoz viszonyítva csupán a politikai szónoklat szűnt meg, mivel az új viszonyok között elveszítette létalapját. Egyébként csak a történetírás színvonala csökkent: a minőséget kiszorította a mennyiség; Polübiosz és a későbbi Poszeidóniosz azonban jelentős történetíró volt. A többi műfaj megmaradt, a peripatetikusok és az epikureusok művelte filozófiai dialógus pedig még fejlődött is. Ezenkívül három új műfaj keletkezett, amelynek a korábbi prózairodalomban nem volt közvetlen elődje.

A kései prózairodalom új műfajainak egyikét Thomas More ideje óta „utópisztikus irodalomnak” nevezzük. A messzéniai Euhémerosz az i. e. III. század elején fiktív útleírást írt *Szent jegyzet* címmel, amelyben Pankhaia déltengeri sziget társadalmi rendszerét ábrázolta. A sziget társadalma három kasztra osztozott: az elsőbe az uralkodók tartoztak, a második kasztot a földművesek, a harmadikat a katonák képezték. A nép szemszögéből a közelebből ismeretlen Jambulosz írt utópiát: *Napszigetein* sem kasztok, sem királyok, sem államok, sem családok nem voltak, vagyon sem létezett, hanem minden ember egyformán részesült a közös munka és a kultúra gyümölcseiből. Ezeket a műveket minden bizonnyal össze lehet vetni Odüsszeusz útjaival és Platón Atlantiszával; az alapvető különbség azonban abban rejlik, hogy itt nem mitológiai lényekről és eltűnt birodalmakról volt szó, hanem a jelenkor embereiről és a jelenkor emberi intézményeiről. Sőt Jambulosz esetében a kommunista társadalmi rendszer első ismert és világos elképzeléséről. Sajnos mindkét írás elkallódott, csupán Diodórosz említése alapján tudunk róluk.

A hellenisztikus kor másik új műfaja a manapság „novellának” nevezett elbeszélés. Néhány ilyen novella — többnyire anonim szerző műve — ránk maradt. Legelterjedtebb gyűjteményük — a milétoszi Ariszteidész (i. e. II. század) *Milétoszi történetek* című műve — azonban elkallódott. A harmadik jelentős új műfaj a fantasztikus környezetben játszódó filozófiai-szatirikus dialógus: ezt az i. e. III. század elején teremtette meg a künikosz Menipposz. Tőle vezetett az út „az antik kor Voltaire-jéig”, Lukianoszig.

Ennek ellenére különböző kézikönyvekben — főleg a régebbiekben — azt olvashatjuk, hogy a görög költészet és próza számára a hellenisztikus kor a hanyatlás kora volt, amikor a görögök elvesztették alkotóerejüket, és visszavonultak a kultúra termékeny mezejéről. Egyes könyvekben azonban még ennyit sem olvashatunk, mert szerzőjük a hellenisztikus kort nem tartotta említésre méltónak.

A képzőművészettel kapcsolatban ugyancsak „hellenisztikus hanyatlásról” beszélnek. Ezt azonban már saját szemünkkel ellenőrizhetjük, méghozzá eredeti műveken. Közéjük tartozik „a világ legszebb és legdicsebb asszonya”, az i. e. 100 körül készült *méloszi Aphrodité*, amely miatt 1820-ban egy francia hadihajó megtámadta azt a török vitorlást, amely — miután a Louvre-tól megvásárolták — Isztambulba akarta szállítani a szobrot. Közéjük tartozik a *szamothrakéi Niké*, a győzelem istennője, amint kiterjesztett szárnyal egy hajó orrára száll (valószínűleg egy rhodoszi hajóéra, a Démétriosz Poliorkétesszel vívott csata után); az i. e. II. század elején készült, és a Louvre egyik büszkesége. Közéjük tartozik a *knidoszi Déméter* (i. e. 330 körül), a „fennköltség jelképe”, amely — a változatosság kedvéért a British Museum büszkesége. Közéjük tartozik az i. e. IV. század végén készült *antiküthérai ifjú*, „a legjobb hellenisztikus bronz”, amely az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumban látható, vagy a *Faun Barberini* (i. e. III. sz. vége, müncheni Glyptothek), „a szobrászat kifejező lehetőségeinek csúcsa”. És említsük meg az i. e. I. századból származó *Belvederei torzót* is: Michelangelo azt mondta, hogy ebből a műből tanult a legtöbbet. Az antik szerzők azonban az itt felsorolt alkotásoknak egyikét sem tartották említésre méltónak. Átlagos iparosműveket láttak bennük.

Kétségtelen, hogy a hellenisztikus kori képzőművészet nem érte el a klasszikus kor eget súroló magasságát; csupán arról van szó, hogy a „hanyatlás” nagyon is relatív fogalom. Micsoda helyet foglalna el bármely más nemzet művészettörténetében az említett szobrok bármelyike! De a görög művészetről beszélünk, és görög mércéket alkalmazunk. Meg kell tehát állapítanunk, hogy a hellenisztikus képzőművészet tartalmával és céljával nagyon eltávolodott a nagy haladó eszméktől, amelyeket a klasszikus virágkor művészete fejezett ki; nem a szabad polgárok társadalmát szolgálta, hanem mindenekelőtt a monarchákat és a rabszolgatartó osztály felső rétegeit. Esztétikai igényességéből is vesztett; a monumentalitástól a reprezentáció és a dekoráció felé haladt, a közvetlen

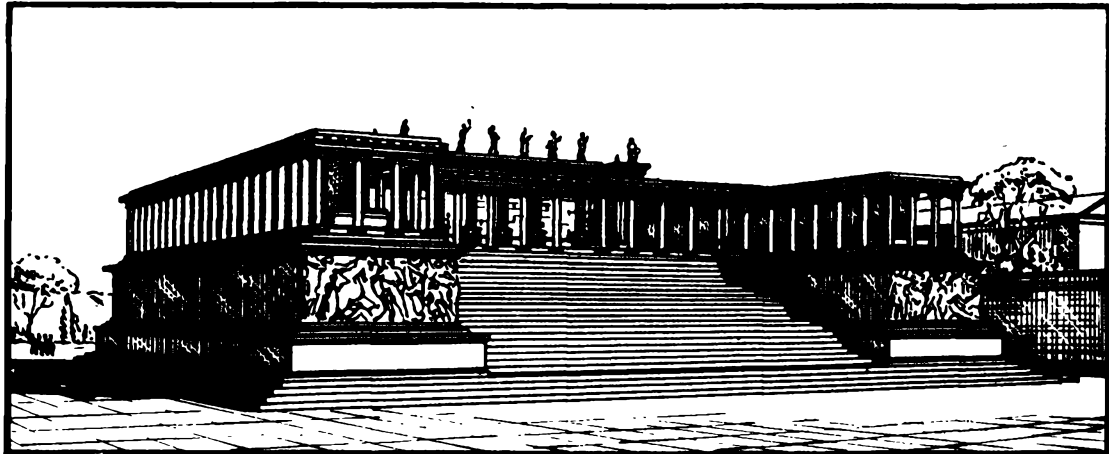
erőt gyakran effektusokkal helyettesítette. A keresés alkotó szelleme nem hiányzott belőle, de nemegyszer megfenneklett a formalizmusban, megelégedett az eklekticizmussal, menekülő jellegű zsánereket választott. Érdeklődését az élet minden területére kiterjesztette, de gyakran hiányzott az ízlés, amely a klasszikus mesterek műveit jellemezte. „A hellenisztikus kor új művészetkonceptiót adott a világnak: az emberi élet manifesztációját a legkülönbözőbb aspektusokból — írta Donald E. Strong az *Antik művészetben*. — A művészet alászállt az Olümposzról a mindennapi életbe. Közben sok minden el is veszett; a nagy művészeti korszakokat határozott ideálok inspirálják, és a sokféleség a hellenisztikus kori művészet nagyságából vett el. Ez a művészet lehet szép és kifejező, örömteli és lenyűgöző, de ha nagy akar lenni, akkor általában túldíszített. Erényei azonban így is túlsúlyban vannak hibáival szemben.“

A hellenisztikus kori szobrászat különböző mesterek műveinek rendkívül tarka és sokarcú konglomerátuma. Az első és legjelentősebb hellenisztikus szobrásznak Lüszipposzt tartják. I. e. 370-ben született Sziküónban, és túlélte Nagy Sándort, akinél udvari szobrászként dolgozott. Az antik szerzők szerint autodidakta volt, de segítéivel 1500 szobrot készített, amelyek közül bármelyik biztosíthatta dicsőségét. Nagy Sándor vele ábrázoltatta magát trónon ülve és harcolva, lóháton és villámszóró Mennydörgő Zeuszként, Héraklészként, s talán még kosszarvú Amónként is; egy ilyen szobor, valószínűleg a *Nagy Sándor kopjával* alapján készülhetett az ismert *Herma Nagy Sándorral* is, melynek legjobb példánya a Louvre-ban látható. Korinthusz számára elkészítette Poszeidón tíz méter magas szobrát, Tarentum számára pedig a tíz méternél is magasabb Héraklész-szobrot. Ez utóbbi Tarentum bevétele után a római Capitoliumra került, s ennek alapján készült később a nem kevésbé ismert *Farnese-Héraklész*, amely manapság a nápolyi Nemzeti Múzeumban látható. Lüszipposz számos szobra közül — amelyek római kópiákban maradtak ránk (például a *Saruját kötőző Hermész*, Louvre, az *Íját feszítő Erősz*, Capitoliumi Múzeum) — a vatikáni *Apoxyomenosz* (testéről az olajos homokot levakaró atléta) a leghíresebb, amelyben saját „kánonját“ testesítette meg: Polükleitosztól eltérően az alak karcsúságát hangsúlyozta. Szobrainak „meggyőző igazságát“, azaz realizmusát minden antik szerző dicsérte; a tőlük származó hírek szerint a portrékon kívül főleg atlétaszobrokat készített. Hogy kánonját, mely szerint a fej és a test arányának 1:8-nak (Polükleitosznál 1:7) kell lennie, elméletileg hogyan indokolta meg, nem tudjuk; nem a toll, hanem mindenekelőtt a véső és a bronz embere volt. Talán az ő műhelyéből került ki az a négy ló is, amely manapság a Szent Márk-katedrálisról tekint alá a turistákkal és galambokkal teli híres velencei térre.

Lüszipposz testvére, Lüsziandrosz, és fia, Boedasz is híres és elismert szobrászok voltak; a róluk szóló hírek főként portrészobraik realizmusát emelik ki. A Ptolemaioszok és a Szeleukidák udvari szobrászai a realizmusért vívott harcukban főleg azzal a problémával küzdöttek, hogy urukat híven ábrázolják, de úgy, hogy azért a tiszteletdíjat is megkapják; helyzetüket súlyosbította, hogy a hagyomány szerint az uralkodót ruhátlanul kellett ábrázolniuk. Szerencsésebb helyzetben voltak a retrospektív portrészobrok athéni alkotói, akik egyént és típust is ábrázolhattak. A portrék többsége római kori másolatban maradt ránk; *Szókratészt* s talán *Arisztotelészt* is Lüszipposz, *Platónt* Szilanión, *Demoszthenészt* Polüeuktosz, *Menandroszt* Képhiszodotosz és Timarkhosz, *Aiszkhüloszt*, *Szophoklést* és *Euripidést* pedig ismeretlen művész alkotta; anonimitásban maradt a legjobb portrészobor, az *Epikurosz* alkotója is (az *Epikurosz* ma a New York-i Metropolitan Museumban látható).

A hellenisztikus kori szobrászok általában nem telepedtek le egy helyen, hanem megrendelők után jártak, akárcsak a vándorszínészek a közönség után; ennek ellenére is alapítottak néhány állandó „iskolát“. A klasszikus hagyományokhoz leginkább az athéni iskola ragaszkodott, a déloszi a portrészobrászatot művelte (s ebben valóban kitűnő eredményeket ért el), a kürénéi a régi művek kopírozásával vált híressé, s régi hírnevének a sziküóni iskola sem maradt adósa; a rhodoszi művészek több mint ezer — köztük számos kolosszális — szoborral díszítették fel városukat. Ezek közül a *Rhodoszi Kolosszus*, Hélios isten 30—40 méter magas bronzszobra a leghíresebb, amelyet világítótoronynak állított a rhodoszi kikötő bejáratához Lüszipposz tanítványa, a lindoszi Kharész. Magasságban csak a múlt században felállított New York-i Szabadság-szobor múlja felül. Az ókorban a világ hét csodája közé sorolták.

A legjelentősebb — és manapság is legismertebb — hellenisztikus szobrásziskola a kisázsiai Pergamonban keletkezett. I. Attalosz király alapította, aki „új Athéná“ akarta alakítani Pergamont. A gallokon aratott győzelme emlékére az i. e. 220—200-as években a legjobb — többnyire Athénban iskolázott — szobrászaival egész sor új koncepciójú szobrot készíttetett: ezekkel a szobrokkal díszítette fel aztán a pergamoni és az athéni akropoliszt. Egy részük másolatban maradt ránk;

A pergamoni Zeusz-oltár. A berlini Állami Múzeumokban levő eredeti részek alapján készült rekonstrukció

például a *Gall vezér és felesége*: ez a legyőzött vezért ábrázolja, aki leszúrta feleségét, és éppen saját mellébe dőfi kardját (ma a római Nemzeti Múzeumban tekinthető meg); ide tartozik még a *Lehanyatló és védekező gallus* (a velencei Doge-palotában) és a *Haldokló gallus* (a római Capitoliumi Múzeumban). Elragadó drámai művek ezek, s a nyilvánvaló túlzás csak fokozza hatásukat. II. Eumenész király aztán az i. e. 180—160-as években Zeusz-oltárt állíttatott a pergamoni akropoliszra; az oltár frízén a *Gigantomakhiát*, vagyis a gigászok és az istenek harcát ábrázoltatta, s így ugyanolyan allegóriával szemléltette a görögöknek a barbárokon aratott győzelmét, mint az athéniai a Parthenónban. A *Gigantomakhián* Görögország legjelentősebb művészei dolgoztak, és olyan művet hoztak létre, amely teli van mozgással és hangsúlyozott patetizmussal, s több mint száz életnagyságúnál nagyobb alakot ábrázoltak. A klasszikus szobrok mérsékletével és nyugalomával ellentétben álló művek hirtelen létrejötte számos művészettörténészt meglepett; egyesek azután az új szobrokat „a görög szellemtől idegennek” és „barokknak” titulálták, azaz elítélték. Ezek a művek azonban tartalmukban és formájukban is görögök, csak hogy más fejlődési korszakban és más társadalmi feltételek között születtek, mint a klasszikus műalkotások. Zeusz oltárát — a *Gigantomakhiával* (és egy további „kis frízzel”, amely a Pergamon alapítójáról, Télephoszról szóló mítoszt ábrázolta) — 1873-ban fedezte fel egy német mérnök, a török szolgálatban álló Karl Humann; a török kormány engedélyével szétszedte, pontosan megszámozott részeit 462 ládába rakta, és az I. Vilmos küldte hadihajóval Németországba szállította. Ma Berlinben, az NDK Állami Múzeumainak Pergamon-részlegében látható. Eredeti helyén csak az oltár talapzata maradt; idők múltán két vadolajfa hajtott ki belőle.

Ha valaki azt mondaná, hogy a hellenisztikus szobrászat áttekintésének befejezéséül már csak egy tucat művet választhatunk fél tucat múzeumból, először talán elutasítanánk a korlátozást. De aztán Démokritoszal együtt vallva, hogy „jobb a valami, mint a semmi”, elmennénk a párizsi Louvre-ba, s megtekintenénk a *Guggolva fürdő Aphrodité*t, Doidalszasz i. e. III. század közepén készített eredetijének római másolatát (illetve annak torzóját). Itt található még az i. e. III—II. századi *Alvó Ariadné* kópiaja is. A müncheni Glyptothekben megnéznénk a *Részeg öregasszony* és Boéthosz *Libát fojtogató kisfiú* (i. e. III. sz. közepe) című művének római kópiáját, tehát a görög művészet új témáival ismerkednénk. Az isztambuli Régészeti Múzeumban két eredeti görög művet találunk: az ún. *Nagy Sándor szarkofágját* (az i. e. IV. század végén készült Szidónban), amely az antik kor legjobb domborműves szarkofágjai közé tartozik, és az i. e. III—I. században készült bájos *Trallészi fiút*. Aztán már csak Rómában barangolnánk: a Villa Borghesében megkeresnénk a *Tüskehúzó fiú* egyik másolatát, a Thermákban levő Nemzeti Múzeumban keresés nélkül is megtalálunk a brutális, bronzból készült *Pihenő ökölvívót* (i. e. II. század) és vele szemben a *kürénéi Aphrodité*t (i. e. III. század), amely híres méloszi névrokonától eltérően csak római másolat, de

szépségben, arányosságban felveszi vele a versenyt. A Vatikáni Múzeumban megnéznénk az i. e. IV. század második felében készült görög szobor (talán Braszidasz műve) másolatát, az *otricoli Zeust*, aztán az *Antiokheia Tükhéjét* (i. e. III. század eleje), a híres Eutükhidész egyik legjobb alkotását. A tizenkettedik szobrot az Oktagonális udvarban, Laokoón szoborcsoportjával szemben találunk: egy, az i. e. IV. század második felének elején készült (korábban Leokharész művének tartott) görög szobor másolata ez, „a legszebb szobrok egyike“, és a „férfi szépségideál megtestesítője“: a *belvederei Apollón*.

Ha valaki hiányolja ebből a válogatásból a *Menelaosz Patroklosz holttestével* című szobrot vagy Boedasz művét, a berlini *Imádkozó ifjút*, aztán a vatikáni *Nilus istent*, a Borghese-gyűjteményből a párizsi *Birkózót*, esetleg a *Műzsák* több tucatnyi szobra közül valamelyiket, vagy *Homérosz* ismert hellenisztikus mellszobrának másolatait, annak minden bizonnyal igaza van. Bizonyos szempontból még annak is igaza van, aki azt mondja, hogy az epigonizmus példáit, az eklektikus műveket, a gazdagok és feslett életük számára készült szobrokat, a durva naturalista műveket és hasonló alkotásokat is meg kellett volna említenünk, hiszen a hellenisztikus korban ilyesmi is szép számmal született. De miért merülnék el a középszerűségben? Miért ne örvendeznénk inkább az értékesnek és a szépek?

Sajnos a korabeli görög festészetből nem meríthetünk ilyen örömet. Akárcsak a klasszikus kori festmények, a hellenisztikus koriak is elkallódtak, csupán bizonytalan visszhangjaikat ismerjük: a római falfestmények és mozaikok alapján. Feltételezhetjük például, hogy a pompeji *Perszeusz és Andromeda* Nikiasz azonos című festményének (i. e. IV. század vége) mintájára készült, hogy a herculaneumi *Médeia* mintaképe Timomakhosz i. e. II. századi festménye volt, hogy a Nagy Sándor az isszoszi csatában című mozaik az eretiai Philoxenosz i. e. IV. században festett képe alapján készült; a görög minták létezésében számos más esetben sem kételkedünk, csak éppen bizonyítani nem tudjuk egykori meglétüket. A vázafestményeken és a dísz tárgyakon fennmaradt „visszhangok“ ugyancsak bizonytalanok. A thesszáliai Pagaszában, az antik Iólkosz kikötőjében előkerült néhány száz sírkő, búcsúzást ábrázoló festményekkel, az i. e. III—I. századból származnak. Még későbbben keletkeztek az ún. múmiaportrék, amelyekkel az egyiptomi görögök — a helybeli szokás szerint — halottaik arcát takarták le. Ilyen múmiaportrét több mint ezret találtak (a legtöbbet a Faiyumi-oázisban). De mindkét esetben csupán provinciális művekről van szó, amelyek távol estek a görög festészet fő áramától; nem egy közülük mégis művészi értékű. Milyenek lehettek akkor az igazi nagy festők művei? Hiszen — az antik szerzők szerint — a görög festészet nem a klasszikus, hanem éppen a hellenisztikus korban érte el fejlődésének csúcspontját!

A hellenisztikus korban élt és alkotott Apellész, a legnagyobb görög festő. Az i. e. IV. század első felében született Kolophónban; Ephesosban és Sziküónban tanult, majd Nagy Sándor udvari festője lett (Sándor senki mással nem festette le magát); hosszabb ideig Rhodoszon, rövidebb ideig Alexandriában, a Ptolemaidáknál működött; Kósz szigetén fejezte be életét. Technikai finomság és a jellemkifejezés lélektani mélysége dolgában állítólag senki sem múlta felül. Legjobb képének *A tengerből felmerülő Aphrodité*t tartották, Nagy Sándornak viszont saját maga tetszett legjobban *Villámszóró Zeus* képében (a festményért 20 talentumot fizetett Apellésznek!). Lukianosz a *Pletykák* című allegóriáját értékelte leginkább. A hellenisztikus másik nagy festőjének, a rhodoszi Prótogenésznek a tehetségét is Apellész ismerte fel; úgy segítette őt elismeréshez és dicsőséghez, hogy a sajátjaiként árulta műveit. Az antik szerzők ebben a festőben is a gondos kidolgozást és a valóság megragadására irányuló igyekezetet dicsérték; Prótogenész *akméja* az i. e. 320—300-as évekre esett, leghíresebb művén, az *Ialüszosz* rhodoszi hőrost ábrázoló képen állítólag tizenegy esztendeig dolgozott. A korabeli festőművészek közül kiemelkedett még a sziküóni Pausziasz, aki először festett virágokat, Antiphilosz, a csendéletfestő, Theón, az életből kiragadott realista jelenetek festője és a zsánerképfestő Dioszkuridész. Aetión a Nagy Sándor és Roxané menyegzője című képpel lett híressé; úgy tetszik, e festmény alapján készült az ún. *Aldobrandini menyegző* (i. e. I. század, Vatikáni Múzeum). Az utolsó jelentős hellenisztikus kori festő Timomakhosz volt: az i. e. II. században működött, és a mítoszokból merített lélektanilag bonyolult helyzetek ábrázolásának mestereként tűnt ki. A tájfestők — akiknek művészetéről a későbbi római falfestmények alapján alkothatunk bizonyos elképzelést — anonimitásban maradtak.

A vázafestészet — amelynek az i. e. IV. században az athéni Meidiasz-festő volt a legfőbb képviselője — a hellenisztikus korban a kereslet csökkenése miatt elveszítette jelentőségét. Legtovább a dél-itáliai görögöknél maradt fenn, ahol Asszeasz és Püthón művészetében érte el csúcspontját. A híres lucaniai, campaniai és apuliai vázafestészetet végül ugyancsak kiszorították a fémedények

Görög érmék. Balra az athéni tetradrachma az i. e. V. század elejéről, középen a rhodoszi tetradrachma az i. e. III. század közepéről, jobbra fent egy i. e. V. századi emlékérem

az agyagból készült fémedényutánpótlások. A terrakotta művészet viszont újból virágzásnak indult; magas színvonalra emelkedtek a tanagrai színes nőtárgycsoportok (i. e. 350–250) és a kisázsiai Mürinában és az észak-afrikai Kúrenében készült zsánertárgycsoportok (i. e. II. század). A hódító hadjáratok alkalmával szerzett zsákmány és a meggazdagodott polgárok keleti fényűzésre való törekvése a művészi tárgyak termelésére hatott ösztönzően. A drágakövek és a nemesfémek értékét a görög ízlés megsokszorozta a művészettel; ezt bizonyítják a gemmák és a kámeák látható egyedülálló metszetek, a poharak és a tükrök plasztikai díszítései, a csodálatos gyűrűk, fülbevalók, nyakékek stb. Végül az olyan használati (a néptömegek számára fényűzési) tárgyak, mint az arany- és ezüstpénzek is műalkotásokká váltak: az athéni érmék baglyot, a szürakuszaiak delfint, a rhodosziak rózsát ábrázoltak, a keleti monarchiák pénzein pedig a monarchák idealizált feje volt látható.

A hellenizmus az architektúrában is a virágzás korát jelentette. Több száz új város alapítására került sor, befejezték a görög–perzsa háborúk alatt megsemmisített városok újjáépítését, és azokat a városokat is újra felépítették, amelyeket a görögök — belső viszályaikban — maguk pusztítottak el. És mindenütt új templomokat, városházákat, oszlopcsarnokokat, színházakat, ódeionokat, palaisztrákat, gimnáziumokat, stadionokat építettek. A régi városokban is új középületeket emeltek: Athénban például felépítették a kétemeletes Attalosz Sztoáját, Spártában meg végre a színházat. Ezekhez az épületekhez társultak aztán a gazdag polgárok mutatós háza; a hellenisztikus uralkodók palotái pedig mindent felülmúltak. Az építkezésben Alexandria vezetett, amelyet a rhodoszi Deinokratész tervei alapján építettek. „Más városok a saját országukban városok, de Alexandriához képest csak falvak, mert Alexandria fővárosa az egész lakott világnak” — olvassuk egy papiruszon; Pergamonban azonban valószínűleg monumentálisabb építmények keletkeztek. Keleten főleg az Orontész menti Antiokheia, Epheszosz, Milétosz, Priéné, Szüzürna és a Tigris menti Szeleukeia dicsekedhetett jelentős építészeti eredményekkel. Európában Pella, aztán a Kasszandrosz alapította (i. e. 315) Thesszaloniki — a mai Görögország második legnagyobb városa — érdemel említést.

A hellenisztikus kori építészek nem ismertek lehetetlent. A knidoszi Szókratész az első

Ptolemaioszok idején Alexandriában, Pharosz szigetén a piramisoknál is magasabb világítótornyot épített; ez a világítótorny egyébként a világ hetedik csodájaként ismert. Az epheszosziak Deinokratész tervei alapján olyan művészettel újították fel Artemisz templomát, hogy szebben ragyogott, mint Hérosztratosz előtt. A milétosziak meg — a Szeleukidák segítségével — a didümai Apollón-templomot építették újjá. IV. Antiokhosz Epiphanész megparancsolta, hogy folytassák az athéni Olümpeion építését (ez Peiszisztratosz kezdte meg), s architektusai olyan méreteket javasoltak, hogy ez legyen Európa legnagyobb temploma.

Ezek az építések azt sem látták lehetetlennek, hogy egy és ugyanazon épületre különféle stíluselemeket vigyenek rá. Attalosz Sztoájának földszintjét például dór, emeletét ión oszlopokkal díszítették; az Olümpeionon a korinthusi oszlopfejeket ión párkányokkal kombinálták. A triglifek elhelyezésére, az oszlopok barázdáira és egymástól való távolságára stb. vonatkozó szigorú szabályokat sem tartották be. „Sokkolónak” kell ezt tartanunk, mint némelyik történész teszi? De hiszen ez már nem a klasszikus, hanem a hellenisztikus építéset!

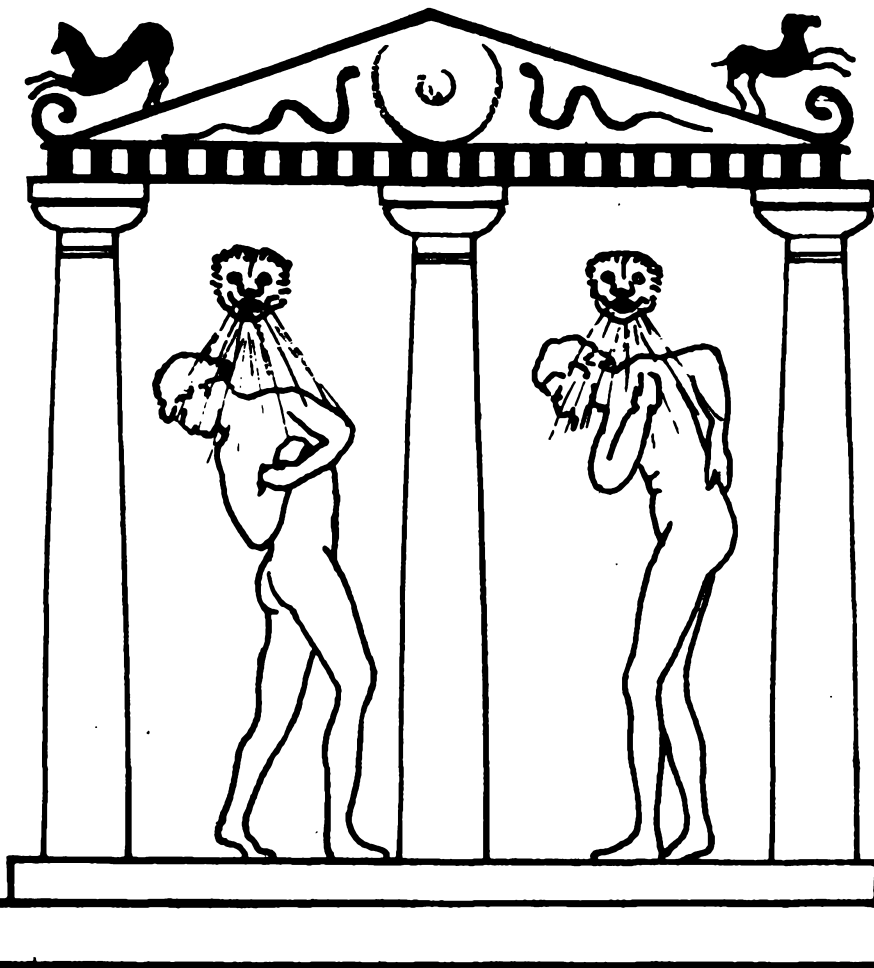
A történészek által hellenizmusnak nevezett korszak valóban „egyedülálló korszaka” volt a történelemnek. A görög fegyvereknek az orientális fegyvereken aratott győzelméből született, jobb, humánusabb társadalmi rendszert adott a görögök elfoglalta területeknek. érvényre juttatta a görög kultúra fölényét a Kelet sokkal ősbibb kultúráival szemben. Több vér folyt, és több háború dűlt, mint bármikor; de az előző századoktól eltérően új és szokatlan kultúra virágzott fel. Ez a virágzás pedig mindenkinek előnyére vált: győzteseknek és legyőzötteknek, görögöknek és nem, görögöknek egyaránt. A görögök olyan kulturális értékeket hoztak létre, melyeknek láttán csak azon vitatkozhatunk, milyen mércével mérjük őket. Nagyságuk és jelentőségük ugyanis vitathatatlan.

A hellenizmus korában a görög kultúra túllépett a nemzeti kizárólagosság keretein, és egyetemessé vált. Hatalmas keleti területeken terjedt el és eresztett gyökeret; Mezopotámia kulturálatlan mezőit és a Perszisen túli vad hegyeket ugyan nem tudta megtermékenyíteni, de a haladás zöld övezeteit — vagy legalábbis oázisait — mindenütt kialakította. Nem hizelkedéssel, nem is hatalommal kényszerítette magát a népekre, hiszen hiába akarjuk a kultúrához vezetni azt, aki nem hagyja magát. A görög kultúra azért terjedhetett, mert volt vonzereje, és mindenütt gyökeret tudott eresztetni. A görögök tisztelték a többi nép kultúráját, ihletet merítettek belőle, saját kultúrájukat gazdagították vele. Olyan kultúraellenes cselekedet, mint a perszeopoliszi királyi palota felgyújtása, a görög történelemben csak egészen kivételes esetben fordulhatott elő. Nem pusztítottak műemlékeket, nem vittek magukkal sem szobrokat, sem szobrászokat, nem fosztották ki a könyvtárakat. Ebben különböztek minden korabeli hódítótól.

A hellenisztikus korban azonban a görög kultúra nemcsak elterjedt, hanem mindenekelőtt tovább fejlődött. Nem minden téren, de a tudományban bizonyára. A tudomány számára ugyanaz volt, ami a művészet számára a klasszikus kor: a tetőpont korszaka. A filozófia, a fizika, a matematika, a geometria, az asztronómia, a biológia és az orvostudomány olyan színvonalra jutott, amely lényegesen magasabb volt a klasszikus kori színvonalnál, és egészen az újkorig túlszárnyalhatatlannak bizonyult. Persze a művészet már maga mögött hagyta aranykorát, a hellenisztikus műalkotások egy jó része mégsem volt csupán visszfény vagy talmi csillogás. Kétségtelen, hogy a költészetben és a prózában a hellenisztikus művészek még legjobb alkotásaikkal is hátul kullogtak; a szobrászatot és az építészetet viszont csodálatos alkotásokkal gazdagították. S ha hiszünk az antik szerzőknek, a görög festészet is a hellenisztikus korban élte virágkorát.

A hellenisztikus kultúra nemcsak egyetemes, hanem szintetikus is volt. „Lüszipposz Nagy Sándort kifejezve Themisztoklész fejte ki” — írja André Malraux. Hasonlóképpen elmondhatjuk, hogy Epikurosz a fizikájával Démokritoszt, etikájával Arisztipposzt stb. fejte ki, hogy Arisztotelész kifejezte az egész görög tudományt, s hogy mind Epikurosz, mind Arisztotelész a saját hagyatékát is hozzácsatolta az alkotó szintézishez. Hasonlóan értékelhetjük a hellenisztikus építészeket is, akik a különböző stílusok szintézisére törekedtek. A priénéi Pütheosz vagy a didümai Daphnisz az architektúra mesterműveit hozták létre. Az „epigon és gyakran eklektikus művészet” szavakat a művészettörténész leírhatja, de az épületekkel szemtől szemben állva aligha meri kimondani.

A hellenisztikus szobrok manapság — idősebb és fiatalabb társaikkal együtt — a világvárosok gyűjteményeit díszítik. A múlt századi kutatók sokat közülük a klasszikus görög szobrászat csúcsaira helyeztek, más kutatók azonban rájöttek, hogy klasszikusoknak egészen más műalkotásokat kell tekinteniük. Manapság csupán néhány tucatnyi kapta meg a reprezentálás jogát, a többinek

Gimnáziumi tusoló. I. e. V. századi vázákép alapján készült rajz

reflektorfény nélküli szerényebb hellyel kell megelégednie. De úgy látszik, a szobroknak ez nem számít; akárcsak a Görögország és Törökország félreeső helyein álló hellenisztikus templomoknak, amelyeket a kutatók turistaútjai elkerültek. De nekünk is mindegy, és mindenkinek, aki a műalkotásban mindenekelőtt a szépségből fakadó örömet keresi.

Mert ezt az örömet megtaláljuk bennük. Akárcsak a velük egykorú könyvek bölcsességében. S ha kell, még a kultúra elpusztíthatatlanságába vetett hitet is megtaláljuk. Hiszen ez a hit a hellenizmus egyik jelentős hagyatéka.

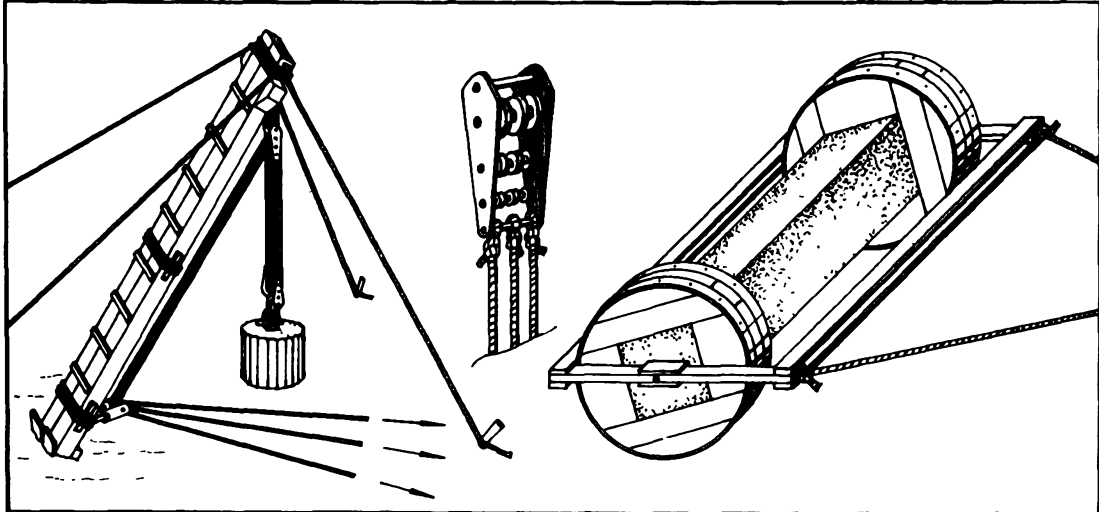
Az antik Görögország vége

A görögök hosszú századokon át éltek mai hazájukban és a Kaukázustól Hispániáig elterülő vidékeken, s észre sem vették: itáliai lakhelyeik közelében, a Tiberis menti hét dombon létezik egy város, amelyet Rómának hívnak. Azokban az időkben, amikor Xerxész birodalmán és a hatalmas Karthágón aratott győzelmüket ünnepelték, Róma még csak egy kis település volt, úgyhogy valóban nem érdemelt figyelmet. Először a leszboszi Hellanikosz említi egyetlen mondatban — az i. e. V. század második felében. Athénban csak Nagy Sándor korában kezdték jelentős városként emlegetni. Száz esztendő múlva már a rómaiak bíraskodtak a görögök viszályaiban, további száz év múlva pedig leigázták a görögöket.

A római hagyomány szerint Rómát „a hatodik olümpiász harmadik évében“, azaz i. e. 753-ban (vagy 754-ben) alapították Mars hadisten és Rhea Silvia Vesta-szűz fiai, Romulus és Remus. Rhea Silvia leszármazottja volt Aineiasznak, aki elmenekült a bevett Trójából, és a trójai menekültek egy csoportjával letelepedett a Tiberis torkolatánál. A régészek nem találtak erre vonatkozó bizonyítékokat, és úgy gondolják, hogy Róma fokozatosan — az említett dombokon levő települések összeolvadásával — jött létre; az egyik dombon, a Palatinuson azonban várfalmaradványokat fedeztek fel, amelyek valóban abból a korból származnak, amelyre a hagyomány Róma megalapítását teszi. Az emberi település legrégebbi nyomai az i. e. X. századból származnak, tehát kétszáz évvel későbbi korból, mint Trója (Blegen „VIIa Trójája“) elpusztult. Ezek a nyomok a latinok nyomai, akik Itália őslakosainak utódai és részben leszármazottai voltak: az őslakosok számára egyébként még nem találtunk megfelelő etnikai elnevezést. Akárcsak más itáliai törzsek és az etruszkok eredetét, egyelőre a latinok eredetét sem sikerült felderíteni, csupán annyit tudunk róluk, hogy — mint a görögök — ők is indoeurópaiak voltak. Hogy honnan és mikor költöztek be Itáliába, egyelőre rejtély. Róma legrégebbi története is elveszik a századok ködében.

Az i. e. III. és II. század római költői és történetírói azt állították, hogy Róma a legelső időkben királyság volt, s összesen hét király követte benne egymást. Az első, Romulus, sáncokkal erősítette meg a várost, s szilárd állam- és katonai rendszert vezetett be. Az alkotmány szerint teljes politikai jogokkal csupán az ősi nemzetségekből származó polgárok, a „nemesek és gazdagok“, azaz a patriciusok (*patres*: „apák“) rendelkeztek, míg az „egyszerűbb és szegényebb“ polgárok, azaz a plebejusok (*plebs*: „nép“) a patriciusok „gondjára és védelmére“ voltak bízva. A legfelső szerv, amely háború és béke ügyében vagy más fontos ügyekben döntött, a patriciusok gyűlése volt; a király tanácsadó testületét az egyes nemzetségek legidősebb férfitagjaiból összetevődő szenátus alkotta (*senex*: „öreg“). Ez az alkotmány egészen a hatodik király, Servius Tullius trónra léptéig érvényben maradt. Servius Tullius aztán radikális változást hajtott végre, egyenjogúsította a plebejusokat; a népgyűlésen ezután minden polgár részt vehetett, s ez a népgyűlés vette át a régi nemzetségi gyűlés politikai hatáskörét. A hetedik király, az etruszk származású Tarquinius Superbus, azaz Gögös Tarquinius uralkodása idején forradalom tört ki Rómában: a nép fellázadt Tarquinius tirannisztikus uralma ellen, családjával együtt kiűzte őt a városból, megszüntette a királyságot, és kikiáltotta a köztársaságot. Ez állítólag i. e. 510-ben történt.

A római köztársaság (*res publica*: „közös dolog“, „mindenki ügye“) a leghaladóbb államforma volt, amely a görög világ határain túl az ókorban létrejött. A legfelsőbb hatalom a római nép, a *populus Romanus* kezében összpontosult, a nép pedig a szabad polgárok összességét jelentette. A rabszolgákat nem sorolták a néphez, velük szemben korlátlan diktatúráként lépett fel a köztársaság. A római köztársaság eredetileg a görög oligarchiához vagy timokráciához hasonlított, mivel a polgárok vagyonuk szerint öt osztályra voltak felosztva; a népgyűlésen a leggazdagabb polgárok legkisebb osztálya rendelkezett a legtöbb szavazattal, s a magas rangú állami hivatalnokokat is közülük választották. A néptömegek fokozatosan kiharcolták, hogy részt vehessenek a kormányban, és egyenjogúan képviseltesse magukat a hivatalokban; még azt is elérték, hogy érdekeik védelmére külön hivatalt létesítettek, az ún. néptribuni hivatalt. A római demokrácia ennek ellenére sem jutott a demokrácia olyan magas fokára, mint például az athéni:

Ógörög épületgépek: daru, csigasor, kötömböket szállító henger

el tudta viszont kerülni az athéni rendszer egyes hibáit, és a gyakorlatban a saját előnyeit is megmutatta. Egyszerűbb, áttekinthetőbb, rugalmasabb, olcsóbb és minden szempontból használhatóbb volt; emellett biztosította az állam és a polgárok érdekeinek összhangját s az egyenlő polgárjogot mindenki számára. Jóformán azt mondhatjuk, hogy amennyivel a rómaiak a görögök mögött maradtak a demokratizálódásban, annyival megelőzték őket a szervezésben.

A római állam élén a soktagú tanács helyett két konzul (*consul*) állt: ők voltak a legmagasabb állami tisztviselők és a hadsereg fővezérei. Ha Rómát veszély fenyegette, funkciójukat — maximálisan fél esztendőre — diktátor vehette át. Az ítélbírák hatáskörét nem polgárok százaiból álló esküdtszékbe töltötték be, hanem a konzulok vagy — a konzulok képviseletében — a jogtudományi szakképzettségű *praetorok*; a súlyos büntetések ellen a polgárok a népgyűléshez fellebbezhettek. A gazdasági élet irányítását nem bizottságokra bízta, hanem hivatalnokokra, akiket a munkájukért felelősségre vonhattak, s akik nem vettek részt a legfelső államhatalomban. A rendet az *aediliseknek* nevezett hivatalnokok biztosították, a plebejusok érdekeit a néptribunok védték, akiknek — a diktátor kivételével — bármelyik hivatalnok határozata ellen vétőjoguk volt. A polgárok és a vagyon összeírását a cenzor (*censor*) végezte, akinek az erkölcsökre is ügyelnie kellett. A római hivatalok listája ezzel befejeződött; kevés volt belőlük, s mindegyiknek megvolt a pontosan meghatározott hatásköre. Minden tisztségviselőt választottak, méghozzá egy esztendőre, csupán a diktátorokat választották szükség szerint és a cenzorokat ötévenként. A hivatali munkáért nem járt fizetés. A diktátor és a cenzor kivételével minden hivatalt ketten töltöttek be, akik közül az egyiknek mindig vétőjoga volt a másik határozata ellen. Így korlátozták a hatalommal való visszaélés lehetőségét, és biztosították az automatikus ellenőrzést. A hivatalnokokat csupán a népgyűlés törvényei és a szenátus határozatai kötötték; funkciójuk betöltése idején senki sem vonhatta őket felelősségre, és tetteiket senkivel sem kellett előre jóváhagyatniuk, úgyhogy tevékenységükhöz megvolt a szükséges szabadságuk, és az állam szilárd közigazgatási alapokon állt. A politika — főleg a külpolitika és a hadügy — folytonosságát a szenátus biztosította, melynek élethossziglani tagjait a cenzor nevezte ki. A hivatalnokok sorsolását a rómaiak határozottan elutasították; azt a nézetet vallották, hogy a fontos dolgokat nem szabad a véletlenre bízni. A hivatali tisztséget az illető polgárnak kérelmeznie kellett, a tisztség odaítéléséről pedig — a személyi tulajdonságok és a szakismeretek felmérése után — politikai úton, tehát a népgyűlésen, szavazással döntöttek.

A rómaiak a hadügyet is más elvekre építették, mint a görögök. A legősibb időkben állítólag két — egyenként 3300 férfiból álló — légiót választottak (*legere*: „választani”) a polgárok közül; a fiatalabbak azután a harctéren, az idősebbek pedig a város védelmében harcoltak. A légiók

tagjainak száma fokozatosan gyarapodott, és az i. e. V. század végén 4500 harcosban állandósult; ebből 3000 volt a nehézfegyveres, 1200 a könnyűfegyveres és 300 a lovas katoná. A nehézfegyveresek lényegében ugyanolyan fegyverzettel rendelkeztek, mint a görög hopliták, a könnyűfegyvereseknek csak dárdájuk volt. A légio kezdetben zárt csatasorban harcolt, akárcsak a klasszikus görög falanx; az i. e. V. század végén ún. hármass csatasor (*acies triplex*) formát kapott. Az első sort az ifjabb harcosokból (*hastati*) álló egységek alkották, s az egyes egységek között megfelelő távolságok voltak; az így keletkezett réseket fedezték a második sor egységei (*principes*); a harmadik sor a tartalék szerepét töltötte be, és a legtapasztaltabb harcosokból (*triarii*) tevődött össze. A csatát a könnyűfegyveresek kezdték, s dárdájuk elhajítása után félrevonultak; a nehézfegyveresek sorai aztán egyenesen vonultak előre, akár a díszszemlén, és a csata folyamán a szükség szerint átcsoportosultak; a lovasság a szárnyakat védte, és üldözőbe vette a visszavonuló ellenséget. A harcban vonuló légio minden este árokkal és töltéssel körülkerített táborni épített, ez volt a hadművelési támaszpontja, visszavonulás esetén pedig a menedékhelye. A római hadsereget kezdettől fogva a funkciók és a tisztségek pontos elosztása jellemezte; a fővezérek a konzulok vagy a diktátorok voltak, az egyes légiók élén a néptribunok, a kisebb egységek élén pedig a századosok (*centuriones*) álltak. A gazdasági ügyeket intéző tisztek funkcióját a katonai *questorok* töltötték be, a vezéreknek helyetteseik és altisztjeik segítettek, a fővezérek mellé pedig a szenátus különmegbízottakat (*legátusokat*) küldött. Minden légiónak volt neve, száma és jelvénye; a vezéreket különböző színű vagy szégyelvezésű tógájuk és rangjelzéseik alapján különböztették meg egymástól. A római hadseregben már a legősibb időkben is léteztek kitüntetések; a győztes vezér, illetve a győztes sereg legnagyobb jutalma a *triumphus* volt, azaz a Mars mezejéről a Capitoliumra vezető ünnepi felvonulás.

A rómaiak — akárcsak a közigazgatásban — a hadügyben sem elégedtek meg csupán a jó szervezéssel. A hadseregnek kiváló vezérkart biztosítottak az uralkodóosztály legkitűnőbb egyedeiből. A katonai kiképzés kemény volt, a szolgálati fegyelem nem ismert pardont, a legionáriusok fizikai rátermettsége közmondásossá lett. A seregben mindig szilárd harci erkölcs uralkodott, még akkor is, amikor a polgári katonaság már zsoldos hadsereggé alakult. A győzelem a katonáknak és a vezéreknek is személyes érdekük volt; az ősből időkben vagy szülővárosukat védelmezték, vagy létfontosságú földterületeket akartak megszerezni, később pedig már a zsákmányért harcoltak, amelyből mindenki érdeme szerint részesült. Római voltukra és polgárjogaikra büszkéek voltak; a katonai esküi megszeghetetlennek tartották, a legnagyobb erényt pedig a katonai rátermettségben látták. A rómaiak hosszú évszázadokon át a katonai művészetet tartották az egyetlen művészetnek, amely megérdemli, hogy műveljék. És művelték is — a tökéletességig.

Hála politikai rendszerük előnyeinek s az azon felépült hadseregük túlsúlyának, a rómaiak sikerrel védekeztek a náluk sokkal hatalmasabb etruszkok s a szomszéd törzsek — egyebek közt a szabinok, a volszkok, a samnitok és a szabellók — ellen. Közeli rokonaikat, a latinokat is legyőzték és leigázták. Hadügyük története azonban nemcsak győzelmek jegyzéke; nemegyszer súlyos vereséget szenvedtek, elveszítették konzuljaikat, sőt i. e. 390-ben egy időre Rómát is át kellett engedniük a galloknak, akik aztán rom- és hamuhalmazzá változtatták. De csak csatákat vesztek, nem háborúkat, s azt az elvet, mely szerint békét csak győzelem esetén szabad kötni, következetesen megtartották. A védekezést elég tágra értelmezték: leghatásosabb formájának a támadást tartották, főleg ha győzelemre és zsákmányra volt kilátásuk. A légio győzelmét a szenátus diplomáciailag is biztosította; meg tudta nyerni a szövetségeseket, és el tudta szigetelni az ellenséget, a háború előkészítésében és a békekötésben egyaránt az „oszd meg, és uralkodj” elvhez igazodott. A győztes háborúk jólétet hoztak Rómának, földet biztosítottak a polgároknak, újabb rabszolgák szerzésével gyorsították a gazdasági fejlődés ütemét. A győzelem gyümölcseinek, főleg az újonnan szerzett földterületnek az egyenlőtlen elosztása ugyan nemegyszer kegyetlen harcokhoz vezetett, amelyek egész Rómát megrázták, az uralkodó patríciusok azonban mindig találtak kiutat: kompromisszumokban vagy újabb támadó háborúban, triumphusszal végződő hódító hadjáratokban.

Az egyre erősödő Róma az i. e. V. és IV. század folyamán Itália nagy részét hatalmába kerítette. Az i. e. III. század elején pedig megütközött a görögökkel.

A görögök és a rómaiak első találkozásáról, sajnos, nincsenek adataink. Lehetséges, hogy erre már i. e. 506-ban, Ariciánál sor került, mikor a kumiai görögök legyőzték az etruszkokat és az etruszkok latin szövetségeseit. Még az sem kizárt, hogy a görögök oldalán harcoltak, hiszen az etruszk hatalom letörése nekik is érdekük volt; a görögök azonban akkor még nem különböztették meg a rómaiakat a latinoktól. A rómaiak minden bizonnyal hamarabb észrevették a görögöket, mint a görögök

a rómaiakat: a virágzó dél-itáliai görög városokat nem lehetett nem meglátni. A római hagyomány szerint már Servius Tullius király görög mintára hajtotta végre az alkotmányreformot. Az i. e. V. század közepén — amikor a rómaiak először írták össze a szokásjogot — szakembereket küldtek Görögországba, hogy megismerkedjenek az ottani rendelkezésekkel. Athénból állítólag magukkal hozták Szolón törvényeinek másolatát, az i. e. V. és IV. század fordulóján pedig ajándékokat küldtek Apollón déloszi templomába. Ám ezektől a bizonyítatlan hírektől függetlenül, a régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy az i. e. V. század végétől a rómaiak élénk kereskedelmet folytattak a dél-itáliai görögökkel. Ami a tengeren túli görögöket illeti, a perzsákkal vívott háborúkról az i. e. V. század elején a rómaiak valószínűleg még nem tudtak. Az i. e. IV. század végi makedón hadjáratokat viszont már rendkívüli érdeklődéssel figyelték.

A görögök tetszettek a rómaiaknak, példaképet láttak bennük. Látogatták városaikat, figyelték életmódjukat, és igyekeztek utánózni őket; egyszer alkotó módon, másszor gépiesen, ahogy tudtak. Már az etruszkoktól is sok mindent átvettek; a görögökkel érintkezve aztán rájöttek, hogy eljutottak számos etruszk vívmány forrásához, s annál kiadósabban merítették a forrásból. A görög alfabétum alapján kialakították saját ábécéjüket, a görög építészeti stílusokat átvitték Rómába, sőt görög művészeti termékeket és művészeket is szereztek; a görög isteneket és a görög kultuszokat oly mértékben átvették, hogy saját isteneik többnyire csak eredeti nevüket tartották meg, egyébként teljesen elgörögösödtek. A görög tudománnyal való találkozás valósággal elbűvölte őket; még azt a hitüket is elveszítették, hogy ilyen téren valaha is utolérhetik a görögöket. Ami a tudományt illeti, alkotóképességüket helyesen ítélték meg, soha, semmilyen tudományban sem múlták felül a görögöket, legfeljebb elsajátították azok ismeretét. Nagyobb tehetséget tanúsítottak a művészetben, jöllehet ezen a téren is a görögök mögött maradtak; a világkultúrát főleg nagy költői művekkel gazdagították, jelentős sikereket értek el a szobrászatban és az építészetben. Mindig tudatában voltak a görögök kulturális fölényének, és az irigykedő alacsonyabbrendűség érzését sohasem tudták elnyomni magukban. Tehát más téren igyekeztek kitűnni. „Mások alkossanak ércszobrokat — írta egyik legnagyobb költőjük. Vergilius — és megszólalásig hű márványarcokat; mások szónokoljanak szépen, és határozzák meg az égitestek futását és mutassák meg a csillagok keltét, de te, római, azzal törődj, hogy hatalmaddal népeket uralj, ez legyen a te művészeted!”

I. e. 290-ben a rómaiak már — egy etruszk város és a dél-itáliai görög városok kivételével — egész Itáliát hatalmukban tartották. A görög városokat sohasem támadták meg, holott megvoltak az ehhez szükséges eszközeik, és bizonyára ürügyet is könnyen találtak volna. Minden görög várossal baráti viszonyt tartottak fenn, kölcsönös viszályaikba nem avatkoztak bele. Mikor később mégiscsak így történt, a római források szerint ezt maguk a görögök kérték, a rómaiak tehát a görögök védelmében léptek fel, belügyeikbe nem akartak beleszólni. S hogy végül is leigázták őket, az véletlen körülmények folytán következett be, eredetileg senki sem számított rá. Úgy hangzik ez, mint valami római propaganda, méghozzá eléggé átlátszó. A görög kútfők azonban ugyanezt mondják.

A görög városok időnként hadakoztak egymással, olykor pedig — gyakrabban — háborút indítottak a körülöttük élő, területükre bebetörő törzsek ellen. A környező törzsek nyomása főleg az i. e. IV. század közepétől erősödött, a megtámadott városok tehát más görög városokhoz fordultak segítségért. De inkább a távolabbi városokhoz, mivel a szomszédok segítsége általában kellemetlen bonyodalmakkal járt. Tarentum (Tarasz) i. e. 338-ban például Spártát hívta segítségül a lukánok és az apuliaiak ellen; III. Arkhidamosz spártai király azután elesett a város védelmében. I. e. 330-ban Alexandrosz epeiroszi király, Nagy Sándor nagybátyja, i. e. 303-ban Kleonümosz spártai király, majd Agathoklész szürakuszai tirannus segített Tarentumnak. Mikor azonban i. e. 282-ben a lukánok megtámadták Thúriát, az elpusztított Szübarisz utódát, a thúriai kormány Rómától kért segítséget. Ez volt a görögök első segélykérése, s a szenátus bizonyára nem örült a bizalomnak. A rómaiakat és a lukánokat ugyanis barátsági szerződés kötötte, bár azt a lukánok nem nagyon tartották tiszteletben, ez azonban más lapra tartozik. Dél-Itáliában egyébként csupán egyetlen légiójuk volt a rómaiaknak. Hosszú viták után a szenátus végül úgy döntött, hogy a római népnek nem válnék becsületére, ha nem nyújtana segítséget annak, aki kéri, és egy légiót küldött a város védelmére. De mihielyt a légio bevonult a városba, a lukánok körülvették Thúriát, s ott hamarosan éhínség tört ki. A rómaiak nem voltak elég erősek ahhoz, hogy kitörjenek, vagy hogy nyílt mezőn harcoljanak az ellenséggel; mikor aztán a lukánok Krotont és Rhégiont is ostrom alá vették, úgy látszott, megpecsételődött a sorsuk. A szenátusnak nem volt más választása, mint hogy új légiókat küldjön serege védelmére; az új légiók azután szétverték a lukánokat, és felszabadították az ostromlott városokat. A légiók a parancs szerint

haza akartak térni, az illető városok kormányai azonban megkérték a szenátust, hogy hagyja náluk a katonákat: újabb lukán támadástól tartottak. Aggályaik mindjárt i. e. 280-ban igazolódtak, és a szenátus békés eszközökkel akarta megoldani a helyzetet. Követeket küldött Tarentumba, s kis hajóhada Tarentumban kötött ki, amellyel Róma már i. e. 304-ben barátsági szerződést kötött. Itt azonban olyan incidensre került sor, amelynek következményeit abban a pillanatban talán még senki sem tudta felmérni.

Kétségtelenül a tarentumiak voltak a hibásak: talán az új római kikötő, a Hadria konkurrenciájától féltek, talán hirtelen felgyúlt szenvedélyek és sötét érzések vezették őket, talán a túlsó parti ügynökök buzdítására történt, elég az hozzá, hogy a kikötői tömeg megtámadta a római hajókat. A vezéreket és a legénység egy részét agyonverték, a hajókat felgyújtották, az életben maradt rómaiakat pedig a helyszínen eladták rabszolgának. Az incidens hírért a szenátus először nem hitte el, végül úgy ítélte meg a dolgot, hogy felelőtlen elemek műve volt, amiért nem lehet a kormányt hibáztatni, és a bűnösök kiadását vagy megbüntetését kérte Tarentumtól. A tarentumi kormány azonban elutasította a kérést; a szerződés értelmében — úgymond — a római hajóknak semmi keresnivalójuk a Tarentumi-öbölben. Rómában kitört a felháborodás, a nép háborúért kiáltott, de a szenátus békés eszközökkel akarta megoldani a helyzetet. Követeket küldött Tarentumba, hangsúlyozta, hogy a rómaiak barátokként mentek a városba, s ha ezt a tarentumiak nem vették észre, fel kellett volna szólítaniuk a rómaiakat, hogy távozzanak. Mikor a küldöttség vezetője ismételten a bűnösök megbüntetését kérte, a tömeg megverte. Lucius Aemilius konzul erre Tarentum alá vonult seregével, és ismét előadta a rómaiak követelését. A tarentumiak azonban közben hajóra szállították zsoldosaikat, megtámadták Thüriát, s lemeszárolták az ott állomásozó római helyőrséget. A Tarentum elleni háború most már elkerülhetetlen volt.

I. e. 280-ban tehát sor került a rómaiak és a görögök első katonai összecsapására. Mint kiderült, a háborúban nem egy-két római légió ütközött meg egy város hadseregével, hanem Róma harcolt egy hatalmas hellenisztikus királysággal, melynek uralkodója ugyanazt tervezte nyugaton, amit Nagy Sándor valósított meg keleten. Ez a hellenisztikus uralkodó a kis Epeirosz királya, Pürrhosz volt (latinul Pyrrhus), aki Akhilleusz fia, Neoptolemosz, illetve Pürrhosz leszármazottjának tartotta magát, és be akarta fejezni ősei megkezdett művét, azaz ki akarta irtani a trójai menekültek utódait, akik rómaiaknak nevezték magukat. Epeiroszban, az európai Görögország legnyugatibb részében i. e. 295-ben került hatalomra, mégpedig úgy, hogy letaszította trónjáról a trónbitorlót, aki ugyancsak Akhilleusz fiától származtatta magát, s akit a változatosság kedvéért Neoptolemosznak hívtak. Külsejében és jellemében Pürrhosz állítólag Nagy Sándorra hasonlított, s mint az ipzoszai csatában — ahol Démétriosz Poliorkétész seregében harcolt — bebizonyította, bátorságban is rá ütött; Nagy Sándor szerencséje azonban nem kísérte. Hadjáratát sem tudta olyan meggyőzően indokolni, s olyan hatalmas sereg sem állt rendelkezésére; hadserege 22 000 nehézfegyveresből, 3000 lovas katonából és 20 harci elefántból állt, ez azonban — becslése szerint — még sok is volt Rómára. Lehetséges az is, hogy a tarentumi incidenst az ő ügynökei idézték elő. Az viszont bizonyos, hogy mikor Tarentum hozzá fordult segítségért, serege már harcra készen állt, és a kérésnek azonnal eleget tett. A Tarentumi-öböl kellős közepén, Hérakleiaiban szállt partra, és Róma felé indult.

Pürrhosz partraszállását a rómaiak nem tudták megakadályozni. De négy légióval Hérakleiaiba siettek, és Publius Laevinius konzul — noha kisebb sereggel rendelkezett — útját állta Pürrhosznak. A támadást — a római szokásokkal ellentétben — a lovassággal kezdte, és egyenesen Pürrhoszra tört, s egy lovas leütötte Pürrhoszt a lováról. A király eleste megrendítette a görög sereget, Pürrhosz azonban felkelt, s ha a sors már nem adta meg neki, hogy a lovasság élén harcolhasson, a gyalogság élére állt. A görögök előretörték, de ekkor újabb csapás érte őket: elesett a nehézfegyveresek vezére, Megaklész, akinek Pürrhosza saját aranypáncélját kölcsönözte az első csatára. A rómaiak a harcolók feje fölé emelték Megaklész tetemét, s a görögök — abban a hiszemben, hogy a király esett el — megkézdtek a visszavonulást. Pürrhosz azonban megállította őket. A görög falanxok még kétszer összecsaptak a római sorokkal, s az ütközet még mindig nem dönt el, Pürrhosz erre bevette az elefántokat. A hatalmas állatok — hátukon tornyokkal és harcosokkal — szétkergették a lovasságot, és szétverték a frontvonalat, amelyben már a legtapasztaltabb katonák harcoltak, élőkön és holtakon gázoltak keresztül, és elképzelhetetlen zűrzavart okoztak. A rómaiak megrettentek, hiszen eddig még egyikük sem látott harci elefántot. Egy ifjú legionárius azonban bátran odarohant az egyik állathoz, és levágta az ormányát; a fájdalomtól megvadult elefánt erre megfordult, és véres kásává taposta szét az egyik görög falanxot. Mire a görögök feleszméltek, és ismét csatasorba álltak, a rómaiak már elmenekültek: a harcban 7000 embert veszítettek, 15 000 férfi — főleg sebesült —

pedig fogságba esett. Pürrhosz összesen 4000 embert veszített, de legjobb vezerei is elpusztultak.

Az első ütközetet tehát a görögök nyerték meg, s a győztes Pürrhosz azt javasolta a rómaiaknak, hogy kössenek békét. Egészen elfogadható feltételeket ajánlott: a rómaiak ismerjék el a görög városok függetlenségét, amit a rómaiak sohasem tagadtak, és adják vissza a földterületeket, amelyeket szövetségeseiktől elvettek. A rómaiak azonban — az öreg Appius Claudius cenzor közvetítésével — kijelentették, hogy nem szokásuk tárgyalni, míg hazájuk földjén idegen seregek tartózkodnak. Pürrhosz tehát folytatta a harcot. Összefogott a lukánokkal, szamnitokkal és más törzsekkel — amelyeket a rómaiak korábban legyőztek —, és arra kényszerítette a görög városokat, hogy bocsássák rendelkezésére seregeiket. I. e. 279 tavaszán aztán 70 000 gyalogossal, 8000 lovassal és 19 elefánttal ismét elindult Tarentumból Róma felé. A rómaiak azonban már feleszméltek a vereségből; az első felhívásra — hogy pótolni kell a Hérakleianál elesett katonákat — annyi fiatal férfi jelentkezett, hogy mindjárt két légiót is felállíthattak belőlük; ezekhez csatolták az itáliai városok négy további légióját, valamint a latinok, a szabinok, az umbérok és más szövetségesek erős csapatait. Publius Laevinius konzul másodszor is ugyanannyi gyalogossal és lovas katonával indult Pürrhosz ellen, mint először; az elefántok ellen súlyos harci szekereket vezetett, hosszú, kihegyezett szekérrudakkal, melyeknek érchegyére szurkos kócot kötözött, hogy támadás előtt meggyújthassa őket. Az összecsapásra Ausculum város, a mai Ascoli falucska mellett, Apuliában került sor. Két napig folyt aztán a legnagyobb ütközet, amely a korabeli Itália földjén egyáltalán lezajlott; a terep a rómaiaknak kedvezett. Az első napon fölénybe kerültek, az éjszaka azonban arra kényszerítette őket, hogy visszahúzódjának a táborukba; a második napon Pürrhosz lett a csatátér ura. A római légiók 6000 férfit veszítettek, Pürrhosz háromezer-ötszázat. Mikor azonban rájött, hogy szinte minden vezére és válogatott katonája az elesettek között van, kimondta azt a mondatot, amely azóta szállóigévé lett: „Még egy diadal, és elvesztem!”

Mikor a rómaiak ismét elutasították Pürrhosz békeajánlatát, elhatározta, hogy egész Nagy-Görögországot mozgósítja ellenük. Helyőrséget hagyott Tarentumban, és Sziciliába ment, ahol a szürakusziak és a katanaiak — akiket éppen akkor támadott meg Karthágó — lelkesen fogadták. Pürrhosz kezébe vette a védelmet, és csakhamar egészen a sziget nyugati csücskére, Lilybeumba szorította vissza a karthágóiakat. A karthágóiak készek voltak őt elismerni Szicília urának, ha megadja nekik Lilybeumot; Pürrhosz azonban Karthágó győzségsége jelenék tartotta ezt, s elhatározta, hogy beveszi magát Karthágót is. Elhatározása szerencsétlennek bizonyult: egyrészt így Karthágót Rómához közelítette, másrészt a szicíliai városok lázongtak a hajóhad építésére szedett magas adók ellen. Pürrhosz végül fegyveres konfliktusba került velük, mivel az erőszakos toborzás ellen is fellázadtak; ezenkívül — Pürrhosz vezéreinek összeférhetlensége miatt — még a tarentumiak is felkeltek ellene. Afrika helyett tehát Itáliába ment, s miután lecsendesítette Tarentumot, harmadszor is Róma ellen vonult. I. e. 275-ben azonban Manius Curius Dentatus konzul seregei legyőzték őt a beneventumi csatában, félúton Ausculum és Capua között. Maga Pürrhosz is csak nagy keservesen tudott elmenekülni, és seregének csekély maradványával Epeiroszba húzódott vissza. I. e. 272-ben halt meg a makedón II. Antigonosz Gonatasz ellen viselt hadjáratban. Méghozzá elég csendesen: mikor megtámadta Argoszt, a város egyik védőjének anyja — mivel éppen a házuk előtt csaptak össze — a fejéhez vágott egy cserepet. Pürrhosz nyomban szörnyethalt.

Pürrhosz halála után a Tarentumi-öböl görög városaiban hagyott helyőrségek, valamint Pürrhosz lukán és egyéb szövetségesei megadták magukat a rómaiaknak. Az ellenállást csupán a campaniai zsoldosok folytatták, akik elárulták a rómaiakat, és Pürrhoszhoz pártoltak; Rhégionban tartották magukat egészen a város eleséig, i. e. 270-ig. A szenátus aztán megparancsolta Tarentumnak, hogy rombolja le várfalait, adja ki hajóhadát, és fogadja be a római helyőrséget; a többi görög várossal aszerint bánt, ahogy a háború alatt viselkedtek. Neapolisznak, Nolának, Pompejinek és néhány más városnak — amely semleges maradt, vagy a rómaiak oldalán harcolt — továbbra is meghagyta függetlenségét; ezek a városok formálisan egészen a császárság koráig megtartották önállóságukat.

Pürrhosz veresége nemcsak azt jelentette, hogy a dél-itáliai görög városok többsége elveszítette függetlenségét, hanem a görög és római fegyverek összecsapásának eljövendő eredményét is előrevetítette. A Pürrhosz elleni első csatát a rómaiak elveszítették, a másodikban már csaknem döntetlen eredményt értek el, a harmadikat pedig megnyerték. Bizonyos, hogy Pürrhosz hadserege nem Themisztoklész vagy Pauszaniasz serege, és nem is Nagy Sándor serege volt; de azokat a seregeket, amelyekkel a rómaiaknak később kellett megütközniük, minőség dolgában lényegesen felülmúlta. A római hadügy fölénye egész egyértelműen megmutatkozott. A rómaiakkal vívott

háborúktól a görögöknek nem volt mit várniuk, mert míg a római köztársaság politikailag és gazdaságilag állandóan erősödött, Görögországban egyre állandóbb lett a belső válság.

A Görögországra jellemző sokféleség és tarkaság a válság és a válságból való kiútkeresés formáiban is megnyilvánult. Ezen még a makedón fennhatóság és az ország egyesítésére irányuló igyekezet sem változtatott. Egészen sajátos képet mutatott Spárta, amely hegemoniája elvesztése után elvonult az összgörög politika színteréről, és még a korinthuszi szövetségbe sem lépett be.

Az i. e. 266—263-as, ún. khrémónidészi háborúban elszenvedett vereség, amely Spártát és Athént a makedón II. Antigonosz Gonasztól érte, megmutatta Spárta hanyatlásának mélységét. A lakedaimóni férfiak ugyan még tudtak harcolni, de még akkor sem szívesen harcoltak, ha igazságos ügyről volt szó, ráadásul kevesen voltak. És szerényebbek lettek: nem erényből, hanem szükségből, hiszen földterületük nagy részét elvesztették. A vagyoni differenciálódás folyamata Spártában később kezdődött, mint a többi görög városban, ám annál gyorsabban és fájdalmasabban ment végbe. Az ellentétet a thermopülai hős névrokona, Leónidasz király uralma alatt érték el csúcspontjukat. „A vagyon néhány ember kezében összpontosult, az államot szegénység sújtotta. Valódi lakedaimóni végül már nem volt több hétszáznál, s ebből talán csak körülbelül száznak volt földje és öröklött vagyona. A többiek tétlenül, nyomorban és félrehúzódomva tespedtek a városban, az ellenség rájuk kényszerítette háborúkat kelletlenül és kényszerből verték vissza, s szüntelenül várták az alkalmat, hogy fordulatot hajtsanak végre, és megváltoztassák a fennálló viszonyokat.” Így írta Plutarkhosz *Agisz és Kleomenész* ifjú spártai királyok életrajzában, akik elhatározták, hogy radikális változást idéznek elő a spártai nép érdekében.

IV. Agisz nagykorúsága elérésekor, i. e. 245-ben lett Leónidasz királytársa. „Tehetségével és szellemi nagyságával nemcsak Leónidaszt szárnyalta túl, hanem szinte minden királyt, aki a nagy Agészilaosz után uralkodott”, és rögtön hozzálátott, hogy nemes célját megvalósítsa: „egyenlőséget teremtsen a községben”. A boriszthenészi Szphairosz sztoikus filozófus hatása alatt nőtt fel, aki megvetette a fényűzést, a vagyon, a kapzsiságot stb., és idealizálta Lükurgosz régi rendszerét. Már trónra lépése előtt tüzetesen átgondolta, hogyan gyógyíthatná meg Spártát a rendszer megújítása útján. Görögországban mindig az volt a szokás, hogy a reformokat a régi rendszer felújításának ürügyén vezették be, ez tehát nem okozott gondot. A kérdés csak az volt, hogyan szerezzen híveket a reformnak: olyan híveket, akik azt törvényes úton segítenek megvalósítani. Agisz ugyanis nem akart letérni a törvényes útról; volt ugyan néhány híve, aki lelkesen egyetértett vele, de megfigyelte, hogy „a lakedaimóniak mindig adnak asszonyaik véleményére, és inkább megengedik nekik, hogy a közügyekkel foglalkozzanak, mint azok férjeiknek, hogy a háztartásba beleszóljanak”, tehát először isszáját édesanyját nyerte meg; anyja agitációja valóságos csodákat tett. Agisz átlátta azt is, hogy a reformjavaslatot nem terjesztheti elő ő maga, mivel még fiatal, és nincs tekintélye; pártjára vonta tehát nagybátyját, Lüszaandroszt, aki — noha nagyon el volt adósodva — köztisztelőnek örvendett. Jól sejtette, hogy a reform ellenzői semmiféle cseletől sem riadnak vissza, tehát az „intrikamesternek” kikiáltott Mandrokleidészt is megnyerte az ügynek. A thalamai híres jósdában is megtette a kellő intézkedéseket. Az alapos felkészülés után aztán akcióba lépett: Lüszaandrosszal előadatta a törvényjavaslatot: töröljék el az összes adósságot, újra osszák fel a földet, a teljes jogú spártaiak táborát pedig töltsék fel a kiválasztott perioikoszok soraiból. A népgyűlésen aztán egyetértett Lüszaandrosz javaslatával, és kijelentette, hogy a javaslatot tevékenyen támogatni kívánja: lemond minden vagyonáról, földterületeit felajánlja felosztásra, s édesanyja, rokonai és barátai ugyanezt teszik majd. „A nép elámult az ifjú férfi nagylelkűségén, és végtelenül örült, hogy csaknem háromezrész után ismét Spártához méltó király jutott hatalomra.”

Mint várni lehetett, a törvény elfogadása ellen felléptek a spártai gazdagok és konzervatívok, élükön az ephoroszokkal és Leónidasz királlyal. Kivetették a családok és a megvesztegetések hálóját, s midőn szavazásra került sor, egy szavazattal többet szereztek, mint Agisz hívei. Agisz azonban nem adta fel a harcot, Lüszaandrosz és Mandrokleidész pedig ugyanazokat a fegyvereket használták, mint ellenfeleik, csak hogy eredményesebben: elérték, hogy az ephoroszoknak le kellett mondaniuk hivatalukról, Leónidasz királynak pedig a trónról (beszerezték a delphoi jóshely meglepő leleplezését, hogy Leónidasz egyáltalán nem spártai polgár, hanem valami makedón altiszt és egy barbár asszony fia). Ezek után a népgyűlés elfogadta a törvényjavaslatot, de nem teljes egészében. Agészilaosz, az új ephorosz Lüszaandrosz segítségével meggyőzte Agiszt, hogy ilyen nagy reformot csak fokozatosan lehet megvalósítani, az első szakaszban tehát meg kell elégednie az adósságok eltörlésével. „És összehordták az agorára az összes adósleveleket, egy rakásra rakták, és felgyújtották azokat.”

A reform második szakaszáig Agisz már nem jutott el. Hadd kellett indulnia, mivel — a legnagyobb készülődés közepette — Aratosz, az akháj szövetség vezére segítségül hívta az aitolok ellen, akik állítólag meg akarták támadni Akhaiát. A segítségnyújtásra Agiszt szövetségi szerződés kötelezte, Aratosz kérését tehát fegyelmezetten teljesítette. A háborút azonban sikerült szerencsésen elhárítani, és néhány hét múlva Aratosz megköszönte Agisz fáradozását, s hazabocsátotta. Spártában meglepetés fogadta a királyt: a reform ellenzői közben újra Leónidaszt ültették trónra, a nép között pedig elterjesztették, hogy Agisz nem gondolta komolyan a földosztást. Hogy Agisz be ne bizonyíthassa az ellenkezőjét, börtönbe zárták, s tudára adták, hogy éppen halálra ítélték. A hóhér azonban nem volt hajlandó kezét emelni a királyra; Agisz tehát a törvény iránti tiszteletből maga tette fejét a hurokba. „Azóta, hogy a dörök a Peloponnészoszon laknak — írja Plutarkhosz megfélemlézve arról, miként bántak a spártaiak a heilótákkal —, Lakedaimónban nem történt ennél szörnyűsebb és istentelenebb dolog.“

Agisz meghalt, ám akadt folytatója: Leónidasz tulajdon fia, III. Kleomenész személyében. Kleomenész kényszerből feleségül vette Agisz özvegyét, Agiatiszt. Agiatisz aztán olyan hatással volt rá, hogy maga is Agisz céljaival és terveivel kezdett foglalkozni, s midőn megismerkedett velük, elhatározta, hogy megvalósítja azokat; de tanult Agisz hibáiból, és másként látott hozzá a dologhoz. I.e. 235-ben trónra lépett, s nyugodtan várt, hogy kitörjön valamilyen háború, és rábízák a fővezerséget; terveiről egyelőre hallgatott. Az akháj szövetség seregei csakhamar megtámadták Spártát, Kleomenész harcba indult; győzelmes hazatérése után aztán „példás katonai puccsot“ hajtott végre. Villámgyorsan elfoglalta az ephorátust és a gerúziát, s ha katonái közben kissé durvábban viselkedtek a kelleténél, egyáltalán nem tett nekik szemrehányást; az ephoroszok testületét és a gerúziát megszüntette, a gerúzia nyolcvan tagját és legmaradibb hívét pedig száműzte. Mikor már kezében tartotta a hatalmat, összehívta a népgyűlést, hogy jóváhagyassa intézkedéseit. Egyúttal programját is kihirdette, s miután a népgyűlés ezt jóváhagyta, azonnal hozzálátott a megvalósításához: mindenekelőtt eltörölte az adósságokat, elkobozta a gazdagok földjét és szétosztotta a földtelenek között, majd néhány ezer perioikosz nevét rávezette a polgárok listájára, és nekik is földet adott. Ezt azonban csak a további reformok kezdetének tartotta; először is katonai reformot kellett végrehajtania, hogy az elégtelenül kiképzett új polgárokkal feltöltött hadsereg meg tudja védeni a forradalmi vívmányokat, másodszor pedig a polgárokat is át kellett nevelnie, hogy a forradalom a gondolkodásban és az emberek életmódjában is győzedelmeskedjék. Kleomenész mindezzel „Lükurgosz kiváló alkotmányát akarta felújítani“.

Kleomenész kétségtelenül nagy személyiség volt a spártai trónon; Plutarkhosz szerint állítólag egyszerűen és szerényen élt, képességeit a nép szolgálatába állította, s „mint orvos, fájdalommentesen gyógyította meg a hazát“. Ha ebben látunk is bizonyos idealizálást, reformjainak sikerét nem vonhatjuk kétségbe. Ezek a reformok nemcsak Spártát emelték fel, hanem a többi peloponnészoszi állam lakosságának is vonzó példát mutattak. Persze ebből törvényszerűen következett, hogy a régi rendszerek hívei meg akarták semmisíteni az újat. Mikor Spártában ehhez nem találtak elég erőt, intervenció háborút szerveztek. A Spárta-ellenes koalíció élére az akháj szövetség vezére, Aratosz állt, Kleomenésznek pedig nem maradt más választása, mint hogy felvegye a rákényszerített harcot. És ragyogóan helytállt: a spártai polgári hadsereg fölényben volt a többi hadsereggel szemben, sőt mindenütt a néptömegek támogatásával találkozott. Arkadiában, Argoszbán, Korinthoszbán, sőt Akhaia egyes részeiben is csatlakoztak hozzá a földművelők és a földtelenek, akik spártai példára szerették volna megvalósítani a reformokat; a háború így részben osztályharc jelleget öltött, és Spárta — amely évszázadokon át a reakció támasza volt — egyszerre a társadalmi haladás élére került.

Spárta győzelmes előretörése arra készítette Aratoszt, hogy fogjon össze Makedóniával, jóllehet az akháj szövetség éppen Makedónia ellen jött létre. III. Antigonosz Dószón erre 40 000 emberrel Kleomenész ellen vonult, és néhány ütközet után rákényszerítette, hogy húzódjék vissza Spártába. Az ostrom alatt aztán Kleomenész szélsőséges cselekedetre szánta el magát: besorozott a hadseregébe néhány ezer heilótát, lehetővé téve nekik, hogy kiváltsák magukat. De már ez sem segített; húszezer férfit toborzott össze, azaz mindössze feleannyit, mint amennyit Antigonosz és Aratosz szembeállítottak vele. I.e. 221-ben Szellaszia mellett, a „Lakedaimóni kapuban“ végzetes vereséget szenvedett. Seregének legnagyobb része a csatatéren maradt, maga Kleomenész Egyiptomba menekült, s miután reményét, hogy még hazatérhet, elveszítette, öngyilkos lett.

Antigonosz és Aratosz voltak a történelemben az első győztesek, akik betették a lábukat Spártába. Eszerint is viselkedtek: felújították az ephorátust és a gerúziát, méghozzá saját híveikből,

érvénytelenítették Kleomenész reformjait, sőt még a spártai király „hivatalát” is megszüntették. Aztán megparancsolták Spártának, hogy lépjen be az akháj szövetségbe, és rendelje magát alá a makedón vezetésnek.

Spárta történelme azonban még nem ért véget. A spártai nép szabadságért és egyenlőségért vívott harca sem fejeződött be.

Ha az i. e. III. században Spárta mindenekelőtt belügyi problémákkal küzdött, más görög államok főleg külpolitikai kérdésekkel foglalkoztak. Persze csak azok, amelyeknek voltak külpolitikai kapcsolataik. Sok állam előnyösnek vagy pillanatnyilag változtathatatlanak tartotta alárendeltségét a hellenisztikus monarchiáknak, újabban pedig a római köztársaságnak, mások azonban nem, és elhatárolták, hogy újra kivívják szabadságukat. Még független görög államok is léteztek: az Égei-tengeren, Szicília szigetén és a távoli Fekete-tenger partvidékén.

Az Égei-tengeren Rhodosz tartotta meg függetlenségét, „hála előnyös földrajzi fekvésének”, mint mondani szokás, „mert egyik hellenisztikus hatalomhoz sem volt közel”. Ám a kisázsiai partvidéktől, amelyet a Szeleukidák és a Ptolemaidák felváltva tartottak hatalmukban, csupán fél napi hajóútra esett, s egyiknek is, másiknak is jó támaszpontként szolgálhatott volna; Rhodosz bevétele ezenfelül gazdag zsákmánnyal kecsegtetett. Ennek ellenére el tudta riasztani a támadókat, és sikeresen visszaverte a kalandor Démétriosz Poliorkétészt is, aki i. e. 305-ben hatalmas ostromgépekkel vette körül. Függetlenségét nem Héliosznak, a napistennek köszönhette — aki a mítoszok szerint kiemelte a tengerből, a geopolitikusok szerint pedig előnyös fekvést adott neki —, hanem népének és kormányának: a nép és a kormány hatalmának és ügyes politikájának.

Rhodoszon már a homéroszi időkben is léteztek városok: Ialüsszosz, Kameirosz és Lindosz, de emberemlékezet óta nem harcoltak egymás ellen. Mikor később letelepedtek bennük a dórok, akiket állítólag Althaimenész argoszi hős vezetett a szigetre, Kósszal, Knidosszal és Halikarnasszossal *hexapoliszba*, „hat város szövetségébe” tömörültek. Halikarnasszoszt ugyan később kizárták a szövetségből, mivel elvetette a dór erkölcsöket, de a sziget északi nyúlványán új várost alapítottak, amelyet a szigetről Rhodosznak neveztek el. A rhodosziak nem keveredtek bele a szárazföldi görögök viszályaiba, de tengerészeik bátorságával és olimpiai bajnokaik jelentős számával csodálatba ejtették őket. A peloponnészoszi háború idején „spártai” és „athéni” pártra osztódtak, ám a harmadik párt, a „rhodoszi” győzött, amely biztosította a sziget semlegességét. Sőt Nagy Sándor nemkívánatos figyelmét is elterelte Rhodoszról: idejében küldött neki egy hajórajt Halikarnasszosz — akkoriban a perzsák konkurens kikötője — ostromához. A diadokhoszokkal fenntartott kapcsolataikat a rhodosziak arra az elvre építették, hogy Rhodosznak annyira semlegesnek és minden fél számára annyira hasznosnak kell lennie, amennyire csak lehetséges. A rhodoszi kikötőbe minden hajót beengedtek, úgyhogy a kikötő forgalma négyszer felülmúlta Pireuszét; nemcsak bankárokat és pénzügyi szakembereket csábítottak a szigetre, hanem tudósokat és művészeket is. A rhodoszi kormány mindig mérsékelt és türelmes volt; a királyság eltávolítása óta az arisztokraták (először a nemzetségi, később a kereskedelmi arisztokraták) tartották kezükben, akiket azonban a nép választott. A kormánynak arra is gondja volt, hogy a nyomor ne lépje túl azokat a határokat, amelyeken túl már a szociális viharok kezdődnek: munkalehetőséget biztosított a népnek a hajógyárakban és az átrakodóhelyeken, a szegényeknek az állam költségén gabonát osztott, a gazdagokat pedig arra kötelezte, hogy asztalukhoz hívják a szegényeket. Rhodosz kiépítésére meghívta Hippodamosz milétoszi építész, s az gazdagon feldíszítette a várost középületekkel; az akropolisz ókori középületeinek maradványai legalább annyi látogatót vonzanak, mint a rhodoszi lovagok híres középkori palotái. Rhodosz így jelentős gazdasági és kulturális központ, a nyugtalan hellenisztikus időkben a nyugalom szigete lett, s ezenkívül olyan hatalom, amely az akkori szuperhatalmak világában is tiszteletet ébresztett.

A szicíliai görög államok helyzete már bonyolultabb volt. A karthágóiak Dionüssziosz halála után kihasználták Szürakuszai hanyatlását, és az i. e. IV. század második felében több várost is elfoglaltak: egyebek között Akragaszt és Szelinuszt. Agathoklész szürakuszai zsoldosvezér végül i. e. 316-ban megdöntötte a tehetetlen oligarchikus kormányt, és a népgyűlésen tirannussá kiáltotta ki magát. A hatalmat csaknem harminc esztendeig megtartotta, szívosan harcolt a karthágóiakkal, és kiszorította őket az elfoglalt városokból, sőt arról álmodozott, hogy ő, az egyszerű fazekas fia, „a Nyugat királya” lesz, ahogy Nagy Sándor a „Kelet királya” volt. Halála után azonban az új szürakuszai birodalom is felbomlott, és a karthágóiak ismét támadásba lendültek: csak Pürrhosz állította meg őket. Pürrhosz balszerencsés politikája azonban lehetővé tette, hogy a karthágóiak

ismert hatalmukba kerítésék a görög városokat; csupán a II. Hierón uralma alatt álló Szürakuszai tartotta meg függetlenségét. I.e. 264-ben az észak-italiai Messzanáért, a mai Messináért való viszálykodás a karthágóiak és a rómaiak közti háborúvá szélesedett; ez a háború huszonhárom évig húzódott, és „első pun háború” néven ismert. II. Hierón (i.e. 269—214) a karthágóiak oldalán lépett harcba, mivel nem akarta megengedni, hogy a rómaiak beavatkozzanak Szicília belügyeibe, de vereséget szenvedett, és a rómaiak, akik a legyőzött ellenfélben mindig a leendő szövetségest látták, őt is saját pártjukra állították. Hierón most már a rómaiak oldalán harcolt a karthágói uralom alól való felszabadulásért, s jelentős része volt abban, hogy a karthágóiaknak i.e. 262-ben el kellett hagyniuk a szigetet. A rómaiak azonban nem adták vissza a felszabadított görög városok függetlenségét; a győztes jogán saját hatalmuknak rendelték őket alá, Szicíliát pedig kikiáltották római provinciának.

Az első pun háború után Szürakuszai maradt az egyetlen független szicíliai görög állam, Hierón kormánya azonban csak saját városára és a város közvetlen környékére korlátozódott. A Róma és Szürakuszai közti viszony korrekt volt, s a rómaiak nem avatkoztak a szürakuszai belügyekbe. Ez a helyzet csak a második pun háború (i. e. 218—201) idején változott meg, mikor Hierón utóda, Hierónümosz átállt a rómaiak ádáz ellensége, Hannibál pártjára. I. e. 213-ban a rómaiak ostrom alá vették Szürakuszait, és i. e. 211-ben (Arkhimédész megölése idején) elfoglalták. Bekapcsolták a római közigazgatás rendszerébe, s ezzel „Nagy-Görögország” utolsó maradványa is eltűnt.

A Földközi-tenger partjain azonban a hellenisztikus korban még létezett néhány görög állam: Nyugaton Masszalia, a mai Marseille, melynek kormánya előnyös szerződési kötődést kötött a rómaiakkal. Három további görög állam Krétán maradt fenn: Knósszosz, Gortünia és Küdónia. Mindegyikükben több város tömörült, s függetlenségüket főleg annak köszönhették, hogy szigetük Nagy Sándor terjeszkedésétől és a diadokhoszok harcaitól is félreesett. Az i. e. III. század első felében a Ptolemaidák akartak Krétán támaszpontot létesíteni, de nem sok sikerrel. I. e. 220-ban V. Fülöp makedón király kiáltotta ki magát „Kréta patrónusává”, de a valóságban nem kerítette hatalmába a szigetet. Az i. e. II. században a rómaiak akarták elfoglalni, és i. e. 71-ben még büntető hadjáratot is indítottak ellene, mivel támogatta Spartacus felkelését. A krétaiak azonban megsemmisítették a római hajóhadat, a partra szállított sereget pedig úgy levertek, hogy a parancsnok, Marcus Antonius, a későbbi triumvir aláírta a kapitulációt (ezt azután „a római nép megsértése” és „megszégyenítése” miatt a szenátus nem ratifikálta). A rómaiak végül hosszú és rendkívül súlyos háború után, i. e. 63-ban elfoglalták Krétát. A Fekete-tenger északnyugati és keleti partvidékén fekvő görög államok függetlenségének megszűntéről nincsenek részletes információink, annyi azonban bizonyos, hogy az Égei-tenger partjain fekvő metropoliszaikat szinte egytől egyig túlélték.

A tulajdonképpeni Görögországban — mint tudjuk — a makedón Antigonidák kerültek hatalomra, ebbe azonban csak az északi területek nyugodtak bele. Görögország többi részén szüntelenül lázadások és felkelések törtek ki; ezeket az Antigonidák seregei mindig keményen levertek. Mint az ún. khrémónidészi háború során kiderült, Makedónia ellen még az athéni—spártai szövetség is tehetetlen volt. A makedón fennhatóság ellenzői körében azonban már az i. e. IV. és III. évszázad fordulóján megszületett a regionális katonai-politikai szövetségek létrehozásának gondolata, amely szerint több poliszt egységes vezetés alá kellett volna vonni, s ezáltal növelték volna a győzelmes ellenállás esélyeit. Ilyen szövetséget először a Közép-Görögország nyugati részén élő aitólok alakítottak, majd a Peloponnészosz északnyugati részén elterülő akháj városok. Egyenjogú, autonóm államok föderációit hozták létre, amelyekben senki sem játszotta a hegemon szerepét; a legfelső hatalmat a tagállamok szövetségi gyűlése gyakorolta, itt választották meg a szövetségi sztratégoszt is. Az aitól szövetség — összetételére nézve — valamivel népibb, az akháj szövetség arisztokratikusabb volt, de mindkettő kizárólag politikai célokat követett, nem szentelt figyelmet a szociális kérdéseknek, s ezzel megfosztotta magát a lakosság legszegényebb rétegének támogatásától. Ennek ellenére jelentős erőt képviseltek, s szükség esetén mindkét szövetség nagyjából 20 000 férfit tudott csatába küldeni.

Az aitól és az akháj szövetségek makedónellenes szervezetek voltak, és kezdetben jelentős sikereket értek el, noha akcióikat nemigen hangolták össze. Ám fokozatosan viszályba keveredtek más görög államokkal, sőt egymással is ellentétbe kerültek, ebből pedig csak Makedónia húzott hasznot. Végül is hosszú, véres háborúban csaptak össze, és Makedóniát hívták egymás ellen segítségül, úgyhogy eredeti célkitűzésük a fonákjára fordult. Kezdetből fogva az akháj szövetség volt fölényben, amelynek élén kitűnő hadvezérek — a sziküóni Aratosz és a megalopoliszi Philopoi mén — álltak. Aratosz és Philopoi mén nagyjából harminc esztendeig váltogatták egymást a sztratégosz tisztségének betöltésében. Aratosz húszéves korában kezdte karrierjét, mikor i. e. 251-ben

megdöntötte Sziküönban a tirannizmust; i. e. 243-ban elfoglalta a makedónoktól Akrokorinthoszi, „Hellasz legbevetetlenebb erődjét“, és a korinthosziakat bevette az akháj szövetségbe. További hadjáratai során a városok egész sorát szabadította meg a tirannisztikus kormányok uralmától és a makedón helyőrségektől, aztán „elhatározta, hogy egyetlen hatalom alatt egyesíti az egész Peloponnészoszt“. A görögök hajlandóak voltak elfogadni tőle a szabadságot, egyeduralmát azonban nem ísmerték el, s így — mint Plutarkhosz mondja — „számos polisz és számos uralkodó fogott össze az akhájok ellen“. Kitört a háború, amelybe az aitolok és a spártaiak is belekeveredtek, s III. Kleomenész király legyőzte Aratoszt; mikor már „nem ő uralta a helyzetet, hanem a helyzet uralta őt“, véglegesen a makedónok pártjára állt. III. Antigonosz Dószont, majd fiát, V. Fülöpöt szolgálta, mígnem „meg kellett állapítania, hogy már nem ura semminek, csupán saját hangjának“; i. e. 213-ban V. Fülöp mint kényelmetlen kritikust megmérgeztette. Philopoimén, aki Antigonosz lovasságának parancsnokaként aratta első győzelmét, fokozatosan eltávolodott a makedónoktól, és a rómaiakhoz pártolt. De ugyanúgy végezte, mint Aratosz: i. e. 183-ban — a Messzéniaiában dúló háború idején — ellenségei mérget kevertek a borába.

A Peloponnészoszon uralkodó zavaros viszonyokat Spárta használta ki. I. e. 207-ben Nabisz zsoldosvezér a legszegényebb polgárok és a nem polgárok támogatásával magához ragadta a hatalmat, és kilépett az akháj szövetségből. Az ókori szerzők nagyon elítélően nyilatkoznak róla; Plutarkhosz „a legarcátlanabb és legkegyetlenebb lakedaimóni tirannusnak“ nevezi; Polübiosz azt írja, hogy „elkergette a polgárokat, szabadon engedte a rabszolgákat, s uraik lányait adta hozzájuk feleségül“. Kétségtelen, hogy Nabisz valódi „uralkodó forradalmár“ volt, aki mellett Agisz és Kleomenész csak reformátorok lehettek. A spártai társadalom legnyomorultabbjaira támaszkodott, nem tett különbséget polgár és heilóta között, földet osztott a földteleneknek és az idegeneknek, Spártát az üldözöttek menedékhelyévé kiáltotta ki. Ezzel aláasta a rabszolgatartó társadalom alapjait, még ha magát a rendszert nem is szüntette meg. De elérte a legszélső határt, amelyet az adott társadalmi körülmények között egyáltalán elérhetett, és — mint Agisz és Kleomenész művének betetőzője — Spártát, a konzervativizmus egykori bástyáját a haladás hordozójává változtatta. Későn, de mégis, s legalább egy időre.

A spártai forradalmi változások túlságosan is fertőzőek voltak, semhogy a többi állam uralkodó osztálya tétlen maradhatott volna. Nabisznak szüntelenül intervenciós seregekkel kellett hadakoznia; egészen i. e. 195-ig győzelmesen ellenállt, ekkor azonban a tulajdonképpeni Spárta kivételével az egész uralma alatt levő területet elveszítette. I. e. 192-ben az akhájok és a rómaiak egyesült seregei végérvényesen legyőzték, s az aitolok nemsokára orvul meggyilkolták. A békeszerződés alapján Spártának le kellett mondania új államrendjéről, és be kellett lépnie az akháj szövetségbe.

A görög államok függetlenségi harca tehát nem vezetett eredményre. A makedón fennhatóságot ennek ellenére is lerázták, méghozzá már i. e. 196-ban.

Hála Rómának.

A tulajdonképpeni Görögország államaival a rómaiak jó kapcsolatban álltak. Ezek közül az államok közül egy sem csatlakozott Pürrhosz hadjáratahoz, és egy sem avatkozott bele a rómaiaknak a dél-italiai és a szicíliai görögökkal vívott harcába; a rómaiak ezt kedvezően értékelték. Közvetlen szomszédságba először az i. e. 229—228-as években kerültek velük, s a mód, ahogyan ez történt, még közelebb hozta őket egymáshoz. Ezekben az években ugyanis a rómaiak hadjáratot indítottak az illír kalózok ellen, akik lehetetlenné tették az Adriai-tengeren a kereskedelmi hajózást, s miután megegyeztek az aitol és az akháj szövetség vezéreivel, elfoglalták a kalózok fő fészkeit, a mai Dalmácia és Albánia partvidékét. Ezt Korinthoszbba és Athénba is megüzenték, s a görögök rendkívüli tisztelettel fogadták a követeket: még az iszthmoszi játékokra is meghívták őket, s ezzel tudtukra adták, hogy nem sorolják őket a barbárok közé. A rómaiakat ez valósággal fellelkesítette.

A görög államok és a makedón király közti ellenséges viszony természetesen nem maradt rejtve a rómaiak előtt; a rómaiak ugyan nem titkolták, hogy rokonszenveznek a görögökkel, főleg Athénnal és Spártával, egyébként azonban nem avatkoztak bele a görög ügyekbe. Am i. e. 215-ben III. Antigonosz Dószon utóda, V. Fülöp — se szó, se beszéd — hadat üzent nekik. Fülöpnek semmi oka sem volt a háborúra, ürügyül is csupán azt hozta fel, hogy veszélyeztetve érzi illíriai érdekeit; a valóságban Hannibál karthágói hadvezér vette őt rá a háborúra, aki már harmadik éve hadakozott a rómaiakkal, és szüntelenül szövetségesekre vadászott. A rómaiak meglepődtek: Fülöp követi történelmük egyik legnehezebb időszakában érkeztek, röviddel a cannaei katasztrofális vereség után, amikor 80 000 gyalogosukból hetvenezret, hatezer lovasukból pedig ötezer-kilencszázharmincat

elvesztettek. Nem volt elég erejük ahhoz, hogy sereget állítsanak fel Fülöp ellen, s ezért követeket küldtek Görögországba, és az illír területek védelmére sikerült megnyerniük az aitol szövetséget. Tíz esztendeig hadakoztak aztán, s Fülöp annyira kimerült, hogy nem segíthetett Itáliában Hannibálnak. A Karthágó elleni döntő támadás előtt a rómaiak békét kötöttek Fülöppel — hogy erről az oldalról fedezve legyenek —, és átadták neki a kért illír területek nagy részét. De arról, hogy tört dőfött a hátukba, nem feledkeztek meg.

A békekötés önbizalmat adott Fülöpnek: Görögországban megszigorította amúgy is szigorú rendszerét, és alkalmat keresett a hódító háborúkra. Megfelelő alkalom akkor adódott, amikor IV. Ptolemaiosz Philopator halála után a négyéves V. Ptolemaiosz Epiphanész került trónra, akinek gyámjai egymással torzsalkodtak. Szövetkezett III. Nagy Antiokhosz szíriai királlyal, s ez — mert Fülöp egyetértett Pergamon elfoglalásával — megengedte neki, hogy elfoglalja az égei-tengeri egyiptomi tartományokat. A pergamoni király és az egyiptomi régens erre a rómaiakhoz fordult segítségért; nem sokkal ezután a görög államok (köztük Athén és Rhodosz) követei is Rómába érkeztek, és segítséget kértek Fülöp önkénye ellen. Rómának természetesen érdekében állt, hogy Makedónia és Szíria ne erősödjék meg túlságosan, a szenátus ezért arra törekedett, hogy megbontsa szövetségüket; ez végül is — ígéretek, fenyegetések, megvesztegetések és más akkoriban szokásos diplomáciai eszközök segítségével — sikerült. Antiokhosz egy titkos szerződésben kötelezte magát, hogy nem harcol nyugaton, azaz Makedónia partján, a szenátus pedig titokban arról biztosította őt, hogy nem akadályozza keleti — azaz Egyiptom elleni — harcát. A rómaiak így elszigetelték Makedóniát és megvédték Pergamont; mesteri diplomáciájukkal még az egyiptomiakat és a görögöket is kielégítették. Nyilvánosan felszólították Fülöpöt, hogy adja vissza Egyiptomnak az elfoglalt területeket, a görögöket pedig hagyja békén; ha vitás kérdései vannak, adja elő azokat a békéltető bíróságnak. Fülöp gögösen elutasította ezt a felszólítást, Róma és a görög államok erre hadat üzentek neki.

A hadműveletek i. e. 200-ban kezdődtek, és Fülöp eleinte igazán nem panaszkodhatott. A bonyodalmak Rómában támadtak: a római történelemben ez volt az első háború, amelybe nem egyezett bele a népgyűlés. Róma éppen egy évvel azelőtt fejezte be a második pun háborút, amely tizenhét hosszú esztendeig tartott (i. e. 218—201), s a római nép szenvedéssel és győzelemmel egyaránt torkig volt; Róma nagyhatalmi törekvéseit nem értette, a szenátus titkos szerződéseiről pedig mit sem tudott. A szenátus azonban elérte, amit akart, és két — ezer-ezer numidiai lovas katonából álló — légiót küldött az illír partvidékre. A hadjárat parancsnokai, Publius Sulpicius Galba és Publius Villius ügyetlenül léptek fel: nem vették fel a kapcsolatot az aitol szövetség seregeivel, és nem állították saját pártjukra az akháj szövetség vezéreit, akik csak kényszerűségből szolgálták Fülöpöt. A görögök, akik meg akartak szabadulni a makedónoktól, ilyen körülmények között tartózkodóan viselkedtek a rómaiakkal szemben; nem lehettek biztosak abban, vajon a rómaiak nem azért jönnek-e, hogy — mint Plutarkhosz írja — „a megszokott önkényuralmat idegen és szokatlan önkényuralomra cseréljék fel“. A helyzet csak i. e. 198-ban változott meg, mikor Titus Quinctius Flaminius konzullal az élükön új légiók érkeztek Illíriába.

„Beszédjére és kifejezőmódjára nézve görög volt“ — állapították meg Flaminiusról a görögök, s ez volt a legnagyobb megtiszteltetés, amit nem görög csak kaphatott tőlük. S lépten-nyomon Flaminius szavainak gyakorlati bizonyítékaival találkozott („a rómaiak nem azért jöttek, hogy harcoljanak a görögökkel, hanem éppen a görögök érdekében fogtak fegyvert a makedónok ellen“). Fokozatosan minden város csatlakozott hozzá, az aitol után az akháj szövetség is, végül pedig Fülöp utolsó szövetségesei, a boiótiaiak is az ő partjára álltak. „Több mint huszonhatezer katonája volt, s az aitolok még hatezer gyalogost és négyszáz lovas katonát bocsátottak a rendelkezésére. Fülöp körülbelül ugyanekkora sereggel rendelkezett. Midőn így egymás ellen indultak és találkoztak Szkotússza mellett, ahol a döntő ütközetnek le kellett zajlania, egyik sereget sem rettentelte meg az ellenség közelsége, hanem mindkét fél bátorsággal és becsvágygal telt el. A rómaiak remélték, hogy legyőzik a makedónokat, akiket — Nagy Sándor érdeméből — mindenek fölött tiszteltek és becsültek. A makedónok abban reménykedtek, hogy a rómaiak legyőzésével — mivel ezeket a perzsáknál is derekabb ellenségnek tartották — nagyobb dicsőséget szereznek Fülöpnek, mint Nagy Sándornak szereztek. Flaminius tehát arra buzdította katonáit, hogy becsületes és bátor férfiaként harcoljanak, hiszen a világ legszebb színterén, Görögország földjén kell harcolniuk, méghozzá a legrátermettebb ellenséggel.“ Itt, Szkotússza mellett, a Künoszkephalai dombjai közelében (a dombok egyébként valóban kutyafejekhez hasonlítanak, erről kapták görög nevüket) V. Fülöp végzetes vereséget szenvedett.

Fülöp még ugyanebben az esztendőben, i. e. 197-ben aláírta a békeszerződést, melynek mérsékeltsége meglepte. A rómaiak semmiféle területet nem követeltek maguknak, csupán a háborús költségek megtérítését, a hódításról való lemondást, és Görögország szabadságának elismerését kérték. A szenátus megerősítette a szerződést, Flaminius pedig az iszthmoszi játékokon nyilvánosan kihirdette a görögök szabadságáról szóló intézkedést. „Először nem is hallotta mindenki jól, mivel a stadionban rendkívül nagy izgalom uralkodott, s ezért az emberek kiáltoztak, hogy a kikiáltó ismételve meg” — írta Plutarkhosz. „Mindjárt erre hihetetlen örömrivalgás támadt, amely a tenger zaját is túlharsogta. Az emberek felugráltak a helyükről, a versenyzőkkel immár senki sem törődött, mindenki rohant, hogy üdvözölje és ünnepelje Flaminium, Görögország megmentőjét és első harcosát.”

Flaminius volt az első nyugati ember, aki azért jött Görögországba, hogy fizessen a görögök érdemeiért, és ő volt az első nem görög, aki tett valamit a görögökért. Meghozta teljesen önzetlenül; miután teljesítette feladatát, légioival együtt visszatért Rómába. A következő ilyen emberre — Lord Byronra — kétezer esztendeig kellett várniuk a görögöknek. Ez azonban már történelmük másik fejezetébe tartozik...

Ám akkor, sajnos, mégsem lett a dolognak jó vége. Mikor a rómaiak kivonultak Görögországból, a szír III. Antiokhosz hadakat küldött a Dardanellákon át a görög vidékekre, és elfoglalt néhány várost, amely a Fülöppel kötött békeszerződés értelmében önállóságot kapott. A rómaiak tiltakoztak ez ellen, Antiokhosz azonban kijelentette, hogy a rómaiaknak nincs joguk beavatkozni a görög ügyekbe, és „a hellén szabadság védelmezőjének” kiáltotta ki magát. I. e. 192-ben aztán seregével együtt partra szállt Görögországban; állítólag az aitolok hívására érkezett, akik azt remélték, hogy nekik adja Makedónia egy részét. Az akháj szövetség és számos közép-görögországi város szembeszegült vele. Az ő kérésükre, amelyet Rhodosz és Pergamon is támogatott, a szenátus ismét légiokat küldött Görögországba. Ezek aztán Antiokhoszt a tenger másik oldalára űzték, és visszaszorították Kisázsiaiba, majd i. e. 190-ben a Szípülosz menti Magnészia mellett legyőzték. A szeleukoszi Szíria többé nem tért magához; akkor azonban még senki sem tudhatta ezt. Róma — Szíria fenyegetése ellenére — kikiáltotta magát „Görögország oltalmazójának”.

Az „oltalmazót” latinul *protectornak* mondják, de a rómaiak semmiféle — újkori értelemben vett — protektorátust nem hoztak létre Görögországban. Meghagyták a görög államok külső és belső önállóságát, még egyenlőtlen szerződések rendszerével sem rendelték őket alá maguknak. De ha már ott voltak, érvényesítették befolyásukat, ám meg kell mondanunk, hogy kezdetben ezt is inkább a görögök kezdeményezésére tették. A görög államok hozzájuk fordultak, ha viszály tört ki köztük, sőt belügyi kérdésekben is kikérték a tanácsukat, később közvetlen támogatásukat is egyre gyakrabban igénybe vették. A szenátus és a legátusok helyzete nem volt könnyű: az országban uralkodó viszonyok a hosszú háborúk alatt bonyolultabbá váltak, a városokban éles osztály- és politikai harcok dúltak. A rómaiak természetesen támogatták a Róma-párti államokat és csoportokat, de minden beavatkozásukkal ellenséget is szereztek. Mivel a legtöbb államban az arisztokraták uralkodtak, a rómaiak elidegenítették maguktól a demokratákat és a néptömegeket. Ez a fejlődés mindkét felet kiábrándította.

Rövid idő múlva a görögök és a rómaiak jó viszonya megbomlott. Sőt, fonákjára fordult. A görögök uraikat kezdték látni a rómaiakban, s persze nem ismerték el őket uraiknak. Róma úrnak kezdte magát érezni Görögországban, amellet nem volt szokása, hogy akarata ellenére távozzon azokból az országokból, amelyek földjére légioi léptek (erre csak a következő évszázadok tanították meg). A görögök viszont az idegenek fennhatóságát nem szökták elviselni.

Lehetett volna-e ilyen körülmények között kiutat találni? Értelmes kiutat, amely mindkét félnek — s a harmadiknak, az emberiségnek is — megfelelt volna?

Talán... Csakhogy senki sem tudta, hol keresse. Ma sem tudjuk.

A görögországi helyzet ugyanis sokkal bonyolultabbnak bizonyult, és a görög—római ellentétek inkább következmények, mint okok voltak. A szerencsétlen fejlődés révén az egész ország mélyeséges válságba jutott, s a válság az anyagi és szellemi élet minden területét sújtotta. Még azokat az erőket is, amelyek kivezethették volna az országot a válságból.

Gondoljunk csak vissza, hány különböző hadsereg vonult át Görögországon az utóbbi évszázadban. Először is a makedónok a thesszáliai lovassággal; ellenük, aztán velük az akháj szövetség hadai; velük vagy ellenük az aitol szövetség serege; egy ízben Athén szövetségeseiként,

másodszor egyedül a partjai katonaság; ezenkívül a különféle kisebb államok seregei, amelyek ugyan egyik tömbhöz sem tartoztak, de hadakoztak mindenki ellen, aki útjukba került; végül a római és a szíriai hadsereg. Igaz, nem voltak ezek barbár hordák, amelyek mindent és mindenkit elpusztítottak, kifosztottak, megerőszakoltak és legyilkoltak, mégis súlyos szenvedést okoztak a népnek, s a hadvezérek nemegyszer olyan tettekre ragadtatják magukat, amelyek — mint Plutarkhosz mondja — „nemcsak hogy szépek nem, de katonailag szükségesek sem voltak”. A künoszkephalai csatáig mindig görögök harcoltak görögök ellen, s bármilyen értelmes, sőt fennkölt célokért csatáztak is, a végső cél — amely felé haladtak — saját romlásuk volt.

A háborúk nemcsak veszteségeket okoztak, hanem akadályozták a termelőerők fejlődését és az új értékek létrehozását is. Dolgos kezek — főleg szabad emberek kezei — veszttek el; a rabszolgamunka már természeténél fogva sem hajtott kellő hasznót, a munka eredményeinek megsemmisítése passzivitáshoz és közömbösséghez vezetett. Az ország nyomorba süllyedt, és a szegények még inkább elszegényedtek; a gazdagok vagy tönkrementek, vagy még jobban meggazdagodtak. A gazdasági alap gyengülése és a lakosság szociális összetételében végbement változások a politikai felépítmenyt is megrendítették; ismét fel-feltűntek a tirannusok, a népgyűlések a demagógokra hallgattak, a jogok közül főleg az ököljog érvényesült. Fokozatosan az erkölcsi értékek egész rendszere felbomlott; eltűnt a törvénytisztelet és az ősi mértékletesség, a kötelességtudatot felváltotta a nemtörődömség, az ősök vallása háttérbe szorult a szertelen keleti kultuszok mögött, a nyomor mellett kivirágzott a fényűzés. Bizonyára nem mindenütt volt egyforma rossz a helyzet, az események folyása azonban mindenütt valahogy helytelen irányba fordult. Ebben mutatkozott meg Görögország hanyatlása, nem a tudomány és a művészet területén: hiszen a tudomány és a művészet hihetetlen erővel dacolt az általános gazdasági válsággal.

A Görögországot szerencsétlenségbe döntő hadvezérekhez és politikusokhoz csapódtak a néptömegek is, akik pedig semmiben sem akartak vezéreikre hasonlítani. Elhagyták a katonák által harcterekké változtatott mezőket, és tömegesen költöztek keletre, ahol a Ptolemaidák és a Szeleukidák azt ígérték nekik, hogy kedvük szerint élhetnek. Ezek a kivándorlók éppen a legderekkabb emberek, jórészt fiatal földművesek, iparosok és asszonyaik voltak, s elvonulásukkal az i. e. III. évszázadtól a II. évszázadig az európai Görögország lakosságának legalább egynegyedét, talán egyharmadát is elveszítette. A válság okainak és következményeinek azonban ezzel nem értünk a végére: az i. e. II. században az általános depresszió hatására katasztrofálisan lecsökkent a születések száma. A háborúkból — még az elvesztettekből is — általában feleszmél a nemzet; a polgárháborúból úgyszintén, még ha nehezen is. A kivándorlással nagyobb károkat okozhat magának, mint az ellenség a lakosság lemészárlásával. De ha az asszonyok nem akarnak gyermekeknek életet adni, azon már semmi sem segít.

A görög történetírók eltöprengtek ezen a válságon, s becsületükre válik, hogy nem az idegen katonákat, hanem tulajdon őseiket okolták miatta. „Ha figyelmen kívül hagyjuk a marathóni győzelmet, a szalamiszi tengeri csatát, a plataiai és a thermopülai ütközetet, Kimón tetteit az Eurümedón mellett és Küproszon — írta Plutarkhosz *Flaminius életrajzában* —, az összes többi ütközetben a hellének maguk ellen, rabságba döntésük érdekében harcoltak, minden győzelmi oszlopot saját szerencsétlenségükre és szegénységükre állítottak fel, tehát leggyakrabban saját vezéreik nyakassága és becsvágya hajtotta őket a romlásba.” Polübiosz, aki tanúja volt a válság kicsúcsosodásának, így ír az *Általános történelem* 38. könyvében: „A jelenlegi időben egész Hellaszban gyermektelenség és általános lakosságcsökkenés tapasztalható, s ez elnéptelenedéshez és rossz terméshez vezetett... A lakosságcsökkenés oka kézenfekvő, és a helyzet javítása tőlünk függ: az emberek gőgösek, harácsolók és könnyelműek lettek, nem akarnak házasodni, s ha megházasodnak, nem akarnak gyereket, s ha mégis van gyerekük, akkor sok helyett csak egy vagy kettő. Ha az egyiket lekasálja a háború, a másikat valamilyen betegség, az apai házak üresen maradnak, s ez éppen olyan, mint a méhkasok esetében: csakhamar a városok is elárvulnak és legyengülnek.” Bár más antik szerzőkhöz hasonlóan Plutarkhosz és Polübiosz is az emberek erkölcsi tulajdonságaiban, a rossz jellemekben stb. keresték a válság forrásait, a válság tulajdonképpeni okait és következményeit — egyebek között az ország termelőerőinek legyengülését — helyesen emelték ki.

Akiket a görögországi viszonyok nyugtalanítottak, nem távoztak mind a tenger másik partjára; hiszen akkor úgy elnéptelenedett volna az ország, mint Deukalión és Pürrha idején. A legaktívabb csoportok, élükön az akháj szövetség demokrata vezéreivel, változtatni próbáltak a helyzeten; de minden rossz okát a rómaiakban látták. A thesszáliai és a boiótiai néplázadások leverése után — amelyekben a rómaiak az uralkodó oligarchia oldalán léptek fel — megbarátkoztak Perszeusz

makedon király, aki V. Fülöp halála után, i. e. 179-ben lépett trónra. Perszeusz uralkodása kezdetétől szigorú Róma-ellenes politikát folytatott, országába fogadta a politikai menekülteket, és az állam iránti adósságok elengedésével megnyerte a néptömegeket. Miután fölszerelte hadseregét, háborút kezdett a rómaiak szövetségeseivel, II. Eumenésszel. A rómaiak Eumenész mellé álltak; békéltető javaslataikat Perszeusz elutasította, s ezért i. e. 171-ben hadat üzentek neki. A rómaiak kezdetben meglehetősen határozatlanságot mutattak a háborút illetően, de később, i. e. 168-ban Lucius Aemilius Paulusszal, a cannaei ütközetben elesett konzul fiával az élen erős hadsereget küldtek Makedóniába. A csatára a Szaloniki-öböl közelében, Püdna mellett került sor, s az ütközet menete kezdetben arra engedett következtetni, hogy Perszeusz itt megismétli nagy elődje, II. Fülöp győzelmét. A makedón falanxok egész a táborig szorították vissza a légiokat, de az olajfákkal benőtt egyenetlen terepen szétestek zárt soraik. Paulus a makedón sorok között keletkezett hézagokba vetette egységeit, s Makedónia sorsa egy órán belül megpecsételődött.

A rómaiak kihasználták győzelmüket. Perszeuszt megfosztották királyi címétől, s mikor később kezükbe adta magát, Albába, a Fucinus-tó mellé parancsolták, ahol néhány év múlva meghalt. Makedóniát négy vazallus államra osztották, s megtiltották nekik, hogy érintkezzenek egymással. Perszeusz szövetségeseit könyörtelenül megbüntették: városaikat többnyire lerombolták, lakosságukat eladták rabszolgának, az akháj szövetség vezéreit túszként Rómába vezették (mintegy ezer férfit, köztük Polübioszt). Mikor néhány esztendő múlva felkelés tört ki Makedóniában, amelynek élére bizonyos Andriszkosz állt, aki azt állította magáról, hogy Perszeusz fia és Fülöpnek hívják, Quintus Caecilius Metellus vezetésével két légiót küldtek ellene, s csaknem kétesztendei harc után le is győzték. I. e. 148-ban aztán a szenátus Rómához csatolta és provinciává tette Makedóniát.

Persze a görögországi válság és a belső ellentétek ezzel nem értek véget. S Makedónia megsemmisítéséért, amely egykor oly kegyetlenül elfojtotta a görög szabadságot, a görögök nem voltak hálásak a rómaiaknak. A rómaiak egyébként most már Görögországot is leigázott államként kezelték. Megparancsolták az akhájoknak, hogy a városok egész sorát — egyebek között a rómaiak legújabb szövetségését, Spártát — hagyják ki az akháj szövetségből, és területi követelésekkel lépnek fel velük szemben. Noha az akháj vezérek másodrangú férfiak voltak, mert legjobbjait a rómaiak már előbb a tenger másik partjára hurcolták, szembeszálltak a római parancssal. Mikor a szenátus meghatalmazottja, Sextus Julius Caesar sem jutott velük dülőre, Metellus, a Makedóniában állomásozó légiónak vezére vette kezébe a dolgot, és légátusokat küldött a Korinthusban üléső akháj gyűlésre. A légátusok „számos nemes gondolatot fogalmaztak meg”, írja Polübiosz, aki a rómaiaktól értesült az eseményekről, „a nép azonban nem bírta végighallgatni, hanem gúnykacaj és kiabálás közepette elkergette őket”. Kritolaosz sztratégosz még kijelentette: „A rómaiakat tiszteljük mint barátainkat, de mint uraknak nem vagyunk hajlandók engedelmeskedni nekik!” S azoknak, akik engedményeket javasoltak, és rámutattak, hogy egyedül állnak Rómával szemben, így válaszolt: „Ha férfiak a hellének, ne féljenek, lesznek szövetségeseik. Ha pedig nők, akkor lesznek uraik, ne féljenek!” A gyűlés résztvevői erre megszavazták a háborút. Formálisan csak Spárta ellen, nehogy megakadályozzák az esetleges kibékülést.

A kibéküléshez vezető út azonban már foglalt volt: Metellus menetelt rajta Makedónia felől a légiokkal. Kritolaosz eléje ment seregével: Közép-Görögországban találkoztak. Az akhájok és szövetségeseik jórészt elestek a harcban, Kritolaosz is a csatatéren maradt. Az akhájok vezetését Diaiosz vette át. Diaiosz azonnal új sereget szervezett: harcba szólított minden akháj, elérte, hogy felszabadították és besorozták a katonakorú rabszolgákat, megnyerte Megara és Argosz támogatását. Körülbelül 10 000 férfival — sokuknak először volt fegyver a kezében — az Iszthmoszon szállt szembe Lucius Mummius konzul légioival. A becsület és dicsőség mezején szinte mind egy szálig elestek. Diaiosz is. A római hivatásos katonák egykettőre végeztek velük.

Mindez i. e. 146-ban, néhány hónap leforgása alatt játszódott le. Mummius konzul bevonult Korinthusba, és legionáriusaival három napon át dúlta a várost. Aztán összefogdosztatta a lakosságot, kétszázötven-háromszáz ezer embert, és eladta őket rabszolgának. Mikor mindent, ami elszállításra méltó volt, elszállított a városból, a szenátus parancsára földig rombolta Korinthoszt, s földjét megátkozta.

A szenátus aztán egész Görögországot alárendelte a makedóniai római helytartónak, később pedig kialakította belőle az Achaia provinciát. A függetlenséget csak Athénnek és Spártának — mint a régi görög dicsőség muzeális rezervációjának — hagyta meg.

Ha akkor, i. e. 146-ban a görögök megvédték volna magukat, az csoda lett volna. A rómaiak minden lényeges és döntő dologban fölöttük álltak. A világ legnagyobb és legjobb hadseregével rendelkeztek, mindent tökéletesen átgondoltak és megszervezték; uralkodó osztályuk mesterien tudta irányítani a világalomért vívott harcot, s ebbe a harcban minden pozitív és negatív társadalmi erőt bekapcsolt. A görögök morálisan is gyöngébbek voltak, jóllehet szabadságukat és hazájukat védték; Diaiosz kivégzésekkel sem tudta eltávolítani a defetizmust és a kapituláns szellemet. A görögök egyetlen főlénye a kulturális főlény maradt. Csakhogy most már nem kulturális harcról volt szó, hanem háborús összecsapásról, méghozzá sokkal rosszabb erőviszonyok közepette, mint a perzsa invázió idején. A kulturális főlény azonban végül mégiscsak segített a görögöknek. Lehetővé tette, hogy leküzdjék a vereség következményeit, hogy ne süllyedjenek egészen mélyre, hogy kitartsanak és felelősségteljesen: úgy fejezték be ókori történelmüket, hogy az valóban csoda.

Görögország leigázása után a légiók megvalósították a „római békét”: Hellasz még sohasem élt át ilyen iszonyú évszázadot. A rómaiak először a győztes jogán kirabolták, azaz emberek százazreit adták el rabszolgának, és gazdag hadizsákmányt szereztek. A szenátus erről nem tett közzé adatokat, de már a püdnai csata után fölöslegesnek látta, hogy továbbra is adót szedjen a római polgároktól, s egy külön határozattal eltörölte az adókat. „A triumphus három napig tartott — írta Plutarkhosz Aemilius Paulus hazatéréséről —, és ez alatt az idő alatt szakadatlan áramban hozták vagy szállították szekéren a műalkotásokat, drága fegyverzeteket, arany- és ezüstpénzekkel megtöltött nagy edényeket.” Aztán bekapcsolták Görögországot a római adórendszerbe, melynek lényege az volt, hogy az előírt adókat pénzemberek társaságai, az ún. publikánusok fizették meg, akik aztán óriási nyereséggel szedték be azt a lakosságtól. A görög kútfők adatait talán túlzottnak találhatnánk, juttassunk hát szóhoz egy római történetírót. „Ahol az adószedő megjelenik — írja művének 45. könyvében Titus Livius —, ott vagy a jog válik üres frázissá, vagy végleg elveszítik szabadságukat a szövetségesek.” A helytartók, a praetorok és a provinciák igazgatásával megbízott más hivatalnokok minden eszközt fölhasználtak arra, hogy meggazdagodjanak; hiszen fizetést nem kaptak, kárpótolniuk kellett hát magukat valahogy. „Mindenki vitt, rabolt, zsákmányolt. A világalomhoz a mértéktelen és szégyentelen kapzsiság társult, amely beszennyezett és kifosztott mindent” — írta Gaius Sallustius Crispus római történetíró. A legtöbbet mégis az általános válság idején szenvedett Görögország, amelybe Róma röviddel a görögök leigázása után jutott. Ez a válság polgárháborúra vezetett, s a harcoló seregek háromszor is átvonultak Görögországon, és iszonyúan feldúlták. I. e. 86-ban Lucius Cornelius Sulla majdnem úgy elpusztította Athént, mint annak idején Xerxész; az ostromgépek építéséhez kivágatta Akademosz ősi ligetét, a várost kiszolgáltatta a katonáknak, és számtalan műemléket magával vitt. Mikor Marcus Antonius i. e. 31-ben tábornokot ültetett Aktion (Actium) mellett, megparancsolta, hogy az állatokat kíméljék, s a rekvirált gabonát a leigázott görögök a hátukon hordják át a hegyeken, még a 160 kilométer távolságban fekvő községekből is. Ránk maradt Cicero barátjának levele i. e. 45-ből: „A tengeren, Ázsiából visszatérőben, megtekintettem a parti városokat... Mögöttem Aegina, előttem Megara, jobboldalt Pireus, baloldalt Corinthus: valaha nagyon forgalmas városok voltak. Ma meg olyanok, akár a hajóroncsok.”

Ebben az évszázadban a más védekező elő görögök is Róma fennhatósága alá kerültek. Rómában ugyan polgárháborúk dúltak, a harcoló felek vezérei azonban egy pillanatra sem tévesztették szem elől az „összrómai érdekeket”. És sohasem engedték meg, hogy idegen uralkodók beavatkozzanak Róma belügyeibe; mint szövetségesekkel bántak velük, ám a szövetségeseknek nem állt jogukban, hogy valamiben is Rómával közösen döntsenek, s a rómaiak mindenekelőtt a leigázásukra törekedtek. I. e. 133-ban kihalt a pergamoni királyi család, és III. Attalos a végrendeletében Rómára hagyta Pergamont; törvénytelen fia, Arisztónikosz ugyan a néptömegek és a felszabadított rabszolgák élén szembeszállt a légiókkal, de kétévi harc után vereséget szenvedett, és a vesztőhelyen végezte. A légiók közben egész Ióniát és Lüdiát elfoglalták; a szenátus aztán hozzájuk csatolta még Pergamont, és megalapította az Ázsia nevű provinciát. I. e. 125-ben a gallok megtámadták az Oroszlán-öbölben fekvő Massaliát: a római szövetségesek készségesen Massalia segítségére siettek, s az esetleges következő támadás elhárítása érdekében ki sem vonultak a városból. Rhodoszt, noha az a második pun háborúban értékes segítséget nyújtott Rómának (i. e. 191-ben megsemmisítette Hannibál hajóhadát), a rómaiak úgy gyengítették, hogy különböző előnyöket biztosítottak vetélytársának, Délosznak; i. e. 42-ben aztán azzal az ürüggyel, hogy a római polgárháborúban is megőrizi semlegességét, tehát a másik félnek segít — Gaius Cassius Longinus bevette és kifosztotta. A magát „Ázsia oltalmazójának” nevező VI. Mithridatész pontoszi király ellen vívott háború idején, i. e. 64-ben Gnaeus Pompeius leigázta Bithüniát és Pontoszt; visszatérőben

aztán elfoglalta a szeleukuszi birodalom maradványait, és létrehozta a Szíria nevű római provinciát. I. e. 48-ban partra szállt Alexandriában Gaius Julius Caesar; figyelmeztetnie kellett XII. Ptolemaioszt, vetélytársa, Pompeius gyilkosát, hogy ne avatkozzék Róma belügyeibe, és — minden eshetőségre számítva — megfosztotta őt a királyi koronától. Ebből az alkalmából szeretője, Kleopátra javára rendezte az egyiptomi trónviszonyokat; de főleg Róma érdekeit tartotta szem előtt. Közben felkelés robbant ki, s a felkelés idején a legionáriusok megsemmisítették a pharoszi világítótornyot és felgyújtották a Múzeiont. Római provinciává azonban csak a következő császár, Augustus változtatta Egyiptomot: i. e. 30-ban.

Ezek az események már abba a korbba tartoznak, amelyet a történészek „görög-római” kornak neveztek el. Bizony paradox elnevezés ez, mert az első helyen a leigázottak neve áll, s azok, akik uralkodtak, csak a második helyre kerültek, a valóságot azonban pontosan kifejezi. A görögök ugyanis az egész korszakra rányomták bélyegüket: méghozzá éppen kulturális fölényükkel. A legnagyobb megaláztatás idején sem állt el a lélegzetük és a szívverésük (amit nemrégiben még a klinikai halál jelének tartottak), de nem szűnt meg az agyműködésük sem (amit ma tartunk annak). Bizonyítják ezt a képzőművészek, az írók, az építészek azon művei, amelyeket sem a barbárok, sem a nem barbárok nem pusztítottak el. Gondoljunk csak Agészandrosz, Polüdórosz és Athénodórosz rhodoszi szobrászok művére, a *Laokoónra*, a rhodoszi Apollóniosz és Tauriszkosz művére, a *Dirké megbüntetésére*, az athéni Apollóniosz szobrára, az ún. *Belvederei torzóra*, az ismeretlen szerzők alkotta újattikai szobrászművekre és domborműves szarkofágokra, a görög szobrok ún. római kópiaira, amelyeket legtöbbször görög művészek készítettek. Gondoljunk csak a szicíliai Diodóroszra és a halikarnasszoszi Dionüszioszra, a két jelentős történetíróra, gondoljunk a thrák Dionüszioszra, az első ismert grammatika szerzőjére, vagy Sztrabónra, a „földrajztudomány atyjára”, gondoljunk Plutarkhoszra és Pauszaniaszra, a két neves íróra, Lukianoszra, a szatirikusra, Galénoszra, az orvos filozófusra, Klaudiosz Ptolemaioszra, a csillagászra, Diogenész Laertioszra, a filozófiatörténészre vagy az újplatonikus Plótinoszra. Gondoljunk a római templomokra, amelyeket görög nevű emberek építettek, s ami az architektúrát illeti, már csak Athénban nézzünk körül: az Agora közepén — amelyre akkor már nem volt szüksége a demokráciának — felépült Agripposz ódeionja; Héródész Attikosz, a szónok, panathénaiai stadiont, majd ódeiont építtetett, befejeződött a legnagyobb — és az antik istenek számára épített utolsó — görögországi templom, athéni Olümpeion építése... De a hosszadalmas felsorolás helyett idézzük itt csupán a római Horatius rövid verssorát: *Graecia capta ferum victorem cepit* — „A leigázott Görögország leigázta a vad győztest.”

Akkor, i. e. 146-ban azonban a görögöknek nagyon meg kellett lakolniuk elkövetett hibáikért: amiért nem tudtak haladó politikai alapon egyesülni, alábecsülték a külső veszélyt, és semmit sem tettek ellene, vizályaikban idegenekhez fordultak segítségért, nem készültek fel a katonai védelemre, és nem kerestek szövetségeseket, eltűrték a kivándorlást és a népesség csökkenését, és sok minden mást is tettek vagy nem tettek, minek következtében legyengültek. Senkinek sincs joga ítélkezni fölöttük: mert ugyan ki ismerné saját hibáit és vétkeit? Csakhogy a történelem kegyetlen közömbösséggel teszi elének a számlát. Még senkinek sem bocsátotta meg, hogy túlságosan eladósodott.

Ez persze a rómaiak akkori görögellenes fellépését semmiképpen sem igazolhatja. Nem igazolhatja a Korinthosz elleni akciójukat sem, melynek során eltörölték a várost a föld színéről. Korinthoszt is megátkozták, akárcsak ádáz ellenségüket, Karthágót, amellyel könyörtelen élethalálharcot vívtak. De mit vétettek nekik a görögök, mit vétett nekik Korinthosz?

Az embernek ma is elszorul a szíve, ha az akkori romlásra gondol. Mindenki jól tudta, hogy Diaiosz hirtelen összeállított és kiképzetlen seregével reménytelen harcba indult, s a jövő elképzelése valósággal esztét vette az embereknek. „Sohasem tapasztalt örület ütötte fel mindenütt a fejét, az emberek kútba ugráltak és sziklákról vetették magukat alá, s mint a közmondás mondja, még az ellenség is elsírta volna magát, ha Hellasz romlását látja — írta Polübiosz. — Sikertelenség korábban is érte őket, néhányszor — a politikai harcokban vagy a tirannusok hitszegése miatt — mindent elvesztettek, az igazi szerencsétlenség azonban most szakadt rájuk.” Korinthoszból senki sem maradt, Korinthoszból semmi sem maradt; a rómaiak csupán Apollón templomát kímélték meg, minden mást tökéletesebben elpusztítottak, mint az atombomba tette volna. A régészeknek 2-3 méter vastag agyagréteget és kötőrmeléket kellett elhordaniuk, hogy az agora környéki lerombolt falak maradványaihoz jussanak; a további munkálatokat — a munka kilátástalansága miatt — beszüntették. Apollón templomától tövissel benőtt száraz síkság húzódik Akrokorinthoszig, hosszú

kilométereken keresztül csak itt-ott látunk egy-egy darab földet, ahol megterem a gabona vagy a szőlő; a város másik oldalán, az ősi Lekhaion kikötő felé vezető úton ugyanilyen kép fogad. Az Akrokorinthoszra valóságos „tővisút“ vezet, amely a frank erődtámasz kapujába torkollik; az erődtámasz környékén egyébként megint csak tővis, itt-ott görbe törzsű vadolajfa és kenyérfa nő. Így fest tehát az a táj, ahol véget ér az antik Görögország...

Ám odalenn, túl a kék tenger mellett vivő úton. — amely már az antik korban is út volt — kezdődik az új Korinthosz. Feltámadt halottaiból, kisebb és egyszerűbb, mint az antik korban volt, de minden elszenvedett csapás ellenére is él. Akárcsak egész Görögország: Korinthosznak Görögország pusztulását kellett volna jelképeznie, s íme, halhatatlanságát jelképezi.

Elérkeztünk hát az antik Görögország történelmének határához, s nem marad más hátra, mint hogy befejezzük bolyongásunkat. Talán folytatnunk kellene még időszámításunk harmadik-negyedik évszázadáig, hiszen Görögországban még akkoriban is sok-sok antik volt: a gazdasági alapon, a politikai felépítményben, az ideológiában. Megünnepezték a Panathénaiákat, megrendezték az olimpiai játékokat, játszották az attikai tragédiákat, előadásokat tartottak az Akadémiában és a Lúkeionban; i.sz. 361-ben Julianus Apostata császár jóslatért küldött Delphoiba, s a herulok elpusztította templom romjai közt még élt egy agg papnő. Ám abban a korban már annyira előrehaladt a rabszolgatartó rendszer felbomlása, annyira kifejlődtek az új, feudális viszonyok elemei, annyira meggyengült a régi istenekbe vetett hit és elterjedt a kereszténység, hogy minderről már inkább a bizánci Görögországba vezető út előszavában kellene beszélni. A határt, amelyet e könyv elképzelt terjedelme megszabott számunkra, már amúgy is túlléptük.

Így is túl hamar el kellett hagynunk azokat a régi és új városokat, ahol egész heteket szeretnénk volna tölteni, éppen abban a pillanatban kellett megszakítanunk elbeszélésünket, amikor a lényegesről áttérhettünk volna az érdekesre, számos műalkotás esetében pontot kellett tennünk a tömör jellemzés után. Természetesen nem polemizálásra akartuk az időt és a helyet vesztegetni, nem akartunk vitába szállni azokkal a szerzőkkel, akik szüntelenül a „görög amfiteátrumokról” beszélnek, holott a görögök sohasem építettek amfiteátrumot, vagy azokkal a fordítókkal, akik Phoibosz Apollónt két személynek tartják, és a magyarázatokban megjegyzik, hogy Korinthosz „ma jelentéktelen falu”, Marathón „a görög ókor legnagyobb ütközetének színtere” stb., vagy azokkal a publicistákkal, akik újra meg újra lemásolják a görög szobrok és épületek régen meghaladott datálását. Inkább azt sajnáljuk, hogy nem említhettük meg számos történésznek és régésznek a megoldatlan kérdésekkel kapcsolatos nézeteit, a görög világ elbűvölte költők és festők benyomásait, nagy emberek vallomásait arról, milyen hatással voltak rájuk a görög tudósok és művészek. Ez a könyv valóban rövidítések és törlések után kapott végleges formát, hiányait azonban az olvasó könnyen kitölti azokból a művekből, amelyeket a Bibliográfiában felsorolunk. Könyvünkben a görögök más nemzetekre tett hatásával sem foglalkozunk. A mi vidékünkön egyébként a görögök a hellenisztikus korig csupán annyit tudtak, hogy valahol északon folyik az Isztrosz folyó, melynek felső folyását Danúbiosznak hívták. Az első topográfiai adatot földünkön csak az i.sz. II. évszázadban jegyezte fel Klaudiosz Ptolemaiosz: ő említi Leukariszosz, a római Laugaritio, a mai Trencsén város nevét.

Ami az antik Görögország Európára tett hatását illeti, elég leszögeznünk, hogy kontinensünk miután elveszítette kapcsolatát a görög ókorral, azonnal a középkorba süllyedt, s mikor ismét kapcsolatot teremtett az ókori görögséggel, az újkorhoz vezető útra lépett. Vagy idézzük fel ismét Engels mondását: „A görög kultúra és a római birodalom alapjai nélkül nem létezne a modern Európa.” De értékelhetjük-e, felsorolhatjuk-e ennek a hatásnak az összes megnyilvánulását? Minden bizonnyal csak úgy, ahogyan a tenger hullámain is megszámolhatjuk.

Mielőtt a fecskék és golyák tavaszi útján hazatérnénk Hellaszból, még egyszer bejárjuk az ismert archeológiai mezőt. Igen, az Akropolisz, a Kerameikosz, az Agora, az Olümpeion... A mező határán, a Lúkeion földjén Byron emlékműve áll! „Csodás Göröghon! Egykori nagyság szomorú romjai! Halhatatlan, noha már nem vagy, nagy, noha elestél!”

Ezeket a sorokat 1811-ben írta Byron. Ma már csak részben igazak. Görögország közben feltámadt. Ma is csodálatos, és inkább örököse, mintsem romja egykori nagyságának. S ha halhatatlan valami, akkor éppen Görögország az: az emberi haladás úttörője, a világkultúra kincsesházának legnagyobb gazdagítója.

Meléndeketek

A görög történelem időrendi áttekintése

A legősibb időszakra vonatkozó adatok csupán megközelítőek, de még a történelmi időkre vonatkozóak is bizonytalanok néha. Ilyen esetekben a legvalószínűbb adatokat közöljük; az építészeti művekkel, a szobrokkal stb. kapcsolatos vitatott évszámokat az illető múzeumok és műemlékvédelmi intézmények adattárából vesszük át. A képzőművészek, írók, filozófusok stb. neve mellett megadott évszámok általában tevékenységük csúcspontjának időszakát jelölik; a művészeti irányzatok mellett felhozott évszámok az illető irányzat kezdetét, ill. létezésük első bizonyítékainak idejét mutatják.

kb. i.e. 6200	<i>Az első tartós település Thesszáliában Nea Nikomédeia mellett (radiokarbon datálás). Agyagfigurák és -kerámia. 6000 körül megjelennek Krétán az első telepések.</i>
5000 után	<i>Település Thesszáliában Szeszklo mellett; díszítéses kerámia. Emberi települések Krétán és Küproszon.</i>
4000 után	<i>Település Thesszáliában Dimini mellett; görög földön az első megaron. Település a Kükládokon; a méloszi vázák</i>
3000 után	<i>Települések Orkhomenoszbán, Argoszbán és Lernában. Az első kükládoki idolk.</i>
2500 után	<i>Új bevándorlók Észak- és Közép-Görögországban; az athéni Akropolisz benépesítése</i>
2200 táján	<i>Település Troaszban a Hisszarlikon („Trója II”); az ún. Priamosz kincse</i>

i. e.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
2000	<i>Kb. 2000 Az akhájok betelepülése Görögországba. Az első krétai paloták Knósszoszbán, Phaistosban, később Malliában és másutt</i>	<i>Kb. 2000 A krétai palotaépítészet kezdetei</i>	<i>2000 után A krétai hieroglifikus írás keletkezése</i>
	<i>Kb. 1800 Újabb görög törzsek vonulnak Görögországba; harcok az őslakosokkal. Krétai telepések az égei szigeteken és Kisázsiaiban</i>	<i>Kb. 1800 A kamareszi kerámia Krétán, a mimüeioszi kerámia Orkhomenoszbán; kultikus tárgyak Olümpiában</i>	

i. e.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
	<i>Kb. 1700</i> <i>A krétai paloták elpusztítása és újjáépítése</i>		<i>Kb. 1700</i> <i>A krétai lineáris A írás keletkezése</i>
	<i>1700 után</i> <i>Az akhájok fölénye Közép- és Dél-Görögországban; Orkhamenosz, Argosz, Mükéné, később Tirünsz és más várak felépítése. Az iónok Attikában</i>	<i>1700 után</i> <i>A krétai freskófestészet</i>	
		<i>1600 után</i> <i>Aknasírok Mükénében, később a halott mellé rakott művészi tárgyakkal</i>	
	<i>Kb. 1580</i> <i>A krétai paloták elpusztítása és fokozatos felújítása. Az akhájok behatolnak Krétába</i>	<i>1580 után</i> <i>A görög palotaépítészet, festészet és kerámia új virágkora</i>	<i>Kb. 1550</i> <i>A küproszi-krétai írás keletkezése</i>
1500	<i>Kb. 1500</i> <i>Akháj paloták Spártában és Püloszon</i>		
	<i>1500 után</i> <i>Az akhájok hatalmukba kerítik Krétát; a krétai-mükénéi kultúra születése</i>	<i>1500 után</i> <i>Krétai művészet az akháj városokban</i>	<i>1500 után</i> <i>Az akhájok használta krétai lineáris B írás keletkezése</i>
	<i>Kb. 1450</i> <i>Az athéni Akropolisz megerősítése; a thébai Kadmeia felépítése</i>		
	<i>Kb. 1400</i> <i>Az akhájok Küproszon és Kiszsiában</i>	<i>1400 után</i> <i>A mükénéi Oroszlánkapu, kupolasírok, freskók</i>	<i>1400 után</i> <i>Lineáris B írással írt görög szövegek Knósszoszban, később Mükénében és Thébában</i>
	<i>Kb 1300</i> <i>Théba elpusztítása, majd újjáépítése</i>	<i>1200 után</i> <i>A mükénéi festett keramika</i>	
	<i>1250 után</i> <i>A trójai háború, a „Trója VIIa” elpusztítása. Harcok Görögországban, az akháj hatalom hanyatlása</i>		

i. e.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
	<i>Kb. 1200</i> <i>A dór beözönlés</i> <i>1125-ig</i> <i>A dórok elpusztítják az akháj várakat és palotákat; Mükéné hanyatlása</i>		<i>Kb. 1125</i> <i>A lineáris B írással írt utolsó írásos emlékek; az írástudás fokozatos megszűnése</i>
	<i>Kb. 1100</i> <i>A dórok Görögország, majd Kréta urai lesznek; csak Attika és Arkadia őrzi meg függetlenségét</i> <i>1100 után</i> <i>A dórok Dél-Égeiszben; ión és akháj-aiól migráció kelet felé. A görögök megtelepednek a kis-ázsiai partvidéken</i>	<i>Kb. 1100</i> <i>A krétai-mükénéi művészet vége</i>	
1000	<i>1000 után</i> <i>Spárta a leghatalmasabb dór királyság. Athénban arisztokratikus kormány váltja fel a királyságot</i>	<i>1000 után</i> <i>A geometrikus keramika kezdetei</i>	
		<i>Kb. 900</i> <i>A geometrikus keramika fejlődése; a dipylon-vázák</i>	<i>Kb. 900</i> <i>A görög alfabétum létrejötte. Homérosz Iliásza és Odüsszeiája</i>
	<i>800 után</i> <i>Dór dinasztia Makedóniában. Lükurgosz spártai törvényhozó</i> <i>776</i> <i>Az első olimpiai játékok; a görög időszámítás kezdete</i> <i>Kb. 760</i> <i>A „nagy gyarmatosítás” kezdete. Görögök Dél-Itáliában, Neapolisz anyavárosa, Kümé megalapítása</i> <i>Kb. 750</i> <i>Az ephorátus létrehozása Spártában</i> <i>Kb. 735</i> <i>Az első messzéniai háború; 715-ben ért véget Spárta győzelmével</i>	<i>Kb. 800</i> <i>Bronzszobrocskák és plakettek; metszetek</i>	

i. e.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
734	Görögök Szicílián; Naxosz, majd egy év múlva Szürakuszai megalapítása	Kb. 725 Orientalizáló stílus a keramikában; protokorinthoszi, később protoattikai vázák	
720	Görögök a Tarentumi-öbölben és az Adrián; Szübarisz és Epidamnosz megalapítása		
700			Kb. 700 A klasszikus küproszí írás keletkezése 700 után Az aszkrai Hésziodosz, a didaktikus eposz megteremtője
	Kb. 686 Az arkhónok testületének létrehozása Athénban	700 után A szobrászat ún. daidaloszi stílusa; domborműves vázák	
	Kb. 660 Thraszübulosz tirannizmusa Milétoszbán; később Püthagoraszé Ephesoszbán. A görögök visszaverik a lüdök támadását		Kb. 660 Az epheszoszi Kallinosz, az elégikus költészet megalapítója; Túrtaiosz elégiaköltő Spártában
	Kb. 658 Küpszelosz tirannizmusa Korinthoszbán (628-ig), később Orthagoraszé Sziküónban, Theagenészé Megarában stb.		
657	A görögök a Boszporoszon; Büszantion megalapítása		
650 után	A görögök a Fekete-tenger déli, majd többi partvidékén; Szinópé megalapítása	650 után A rhodoszi-milétoszi keramika, a kükládoki gemmák. Bú-larkhosz, az első ismert festő	650 után A leszboszi Terpandrosz, a kitharódia megteremtője. A kolophóni Polümnésztoz, az aulódia megteremtője
645	A második messzéniai háború; Spárta győzelmével ér véget (628)		
Kb. 630	Külön sikertelen felkelése Athénban; az Alkmeónidák száműzése		

i. e.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
	630 után <i>A görögök Afrikában; Küréné megalapítása</i> 627 <i>Periandrosz tirannizmusa Korinthoszbán</i> 621 <i>Drakón athéni arkhón lesz; a polgárjog első összeírása Görögországban</i> Kb. 620 <i>A lelantoszi háború Euboián (520-ig), Athén és Megara harca Szalamiszért</i>	630 után <i>Az olümpiai Héra-templom; az első ismert dór stílusú templom</i> 625 után <i>A korinthoszi vázatermelés fejlődése; Nikandré szobra Déloszon</i>	625 után <i>A paroszi Arkhilokhosz, a jambikus költészet megalapítója. A lüdiai Alkman és a gortüniai Thaletasz kardalköltők</i> 620 után <i>A hét bölcs</i>
600	Kb. 600 <i>A görögök a Földközi-tenger nyugati partvidékén; Masszalia megalapítása</i> 594 <i>Szolón arkhón lesz Athénban; alkotmányreform</i> 580 <i>Az utolsó szicíliai görög város, Akragasz megalapítása</i> 570 <i>A görögök Egyiptomban; a Naukratisz nevű autonóm település</i> 560 <i>Peisizisztratosz tirannizmusa Athénban (527-ig)</i>	Kb. 600 <i>Az auxerre-i istennő és a szunioni kürosz. Gela kincsháza Olümpiában</i> 600 után <i>Az attikai fekétealakos vázák; Szóphilosz (az első festőszignatúra), Kleitiasz, Exekiasz és mások</i> Kb. 580 <i>Kleobisz és Bitón delphoi szobra, az akropoliszi Moszkhophorosz</i> Kb. 570 <i>Az Akropolisz régi templomainak tümpanondiszítése, Artemisz kerkürai temploma</i> Kb. 560 <i>A szelinuszi B templom; az Akropolisz koréi</i>	Kb. 600 <i>A kolophóni Mimnermosz, „a szerelem első költője”. A leszboszi Alkaios, a monodikus lira megalapítója. A leszboszi Arión és a himérai Sztészikhorosz</i> 600 után <i>Szapphó, az első költőnő. Később Szémonidész, Theognisz, Hippónax és mások</i> <i>A milétoszi Thalész, az első filozófus, a milétoszi iskola megalapítója; utána Anaximandrosz és Anaximenész</i> 560 után <i>A szamoszi Püthagorasz; a krotóni filozófiai iskola megalapítása</i>

i. e.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
	<i>Kb. 550</i> <i>Phalarisz tirannizmusa Akragaszban (544-ig)</i>	<i>Kb. 550</i> <i>A korinthuszi Apollón-templom. Az ún. Rampin-fej (az első ismert lovas szobor feje)</i>	<i>Kb. 550</i> <i>A homéroszi eposzok lejegyzése</i>
550	550 után <i>Perzsa támadások a kisázsiai görögök ellen; Phókaiá és Teósz megsemmisítése</i>	550 után <i>Artemisz epheszoszi temploma; Khersziphrón és Metagenész építőművészek. Az első ismert ión stílusú templom</i>	
	538 <i>Polükratész tirannizmusa Szamoszon (522-ig)</i>	<i>Kb. 540</i> <i>A szelinuszi C templom. Megara és Küréné kincsházai Olümpiában. Eumarész, Kimón és más festők</i>	540 után <i>A teózi Anakreón; később Ibükosz, Szimonidész (az epigramma megteremtője). A hálakarnasszoszi Panüasszisz epikus költeményei</i>
		<i>Kb. 530</i> <i>Héra szamoszi temploma; Rhoikosz építész. A szunioni bronz kurosz</i>	534 <i>Theszpisz, az első drámai költő (ismeretlen művének bemutatója Athénban)</i>
		525 <i>Sziphnosz kincsháza Delphoiban; az első kariatidák. Az attikai vörösalakos vázák, Euphroniosz, Euthümidész, Phintiasz, később ifjabb Epiktétosz, Makrón, Dürisz és mások</i>	<i>Kb. 530</i> <i>A kolophóni Xenophanész filozófiai iskolát alapít Eleában</i>
		<i>Kb. 520</i> <i>Az első poszeidóniai (paestumi) templom</i>	525 után <i>Az epheszoszi Hérakleitosz; az első filozófus, aki a materializmust összekötötte a dialektikával</i>
514	<i>Hipparkhosz athéni tirannus meggyilkolása</i>	<i>Kb. 515</i> <i>Az athéni Olümpeion építése (az építkezést i. sz. 132-ben fejezik be)</i>	
512	<i>A perzsák elfoglalják a Boszporoszt és Thrákiát</i>		
510	<i>Hippiasz zsarnok kiűzése Athénból</i>	<i>Kb. 510</i> <i>Sporttémájú reliefs a Kera-meikoszból</i>	

i. e.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
	509 <i>Kleiszthenész athéni törvényhozó; az alkotmány demokratikus reformja</i> 506 <i>A kűméiek Aricia mellett legyőzik az etruszkokat</i>		
500	500 <i>A kisázsiai görögök perzsaellenes felkelése; görög győzelem Szardésznál</i> 494 <i>Miléoszt elpusztítják a perzsák; később további városokat vesznek be. A kisázsiai Görögország perzsa fennhatóság alatt</i> 492 <i>Perzsa tengeri hadjárat Görögország ellen; a perzsa hajóhadat vihar semmisíti meg Khalkidiké mellett</i> 490 <i>A marathóni csata. A Miltiádész vezette athéniak legyőzik a perzsákat</i>	500 után <i>Anténór szobra, a Zsarnokölők (később Kritiosz és Nésziotész újítja fel)</i> 490 után <i>Kritiosz Ephébosza. Az Akropolisz alatt felépül a Dionüsziosz Színház (440 és 330 után felújították)</i>	Kb. 500 <i>Az első történelmi tárgyú írások; a milétozsi Hekataiosz, később a szamoszi Phereküdesz. Az első mesegyűjtemények</i> 500 után <i>Pindaros, a kardalköltő és ódaszerző. Bakkhülidész</i> 494 <i>Phrünikhosz, a drámaíró; a Milétoz bevételének bemutatója</i> 490 után <i>Aiszhülosz, 90 tragédia szerzője; az Oltalomkeresők bemutatója</i>
480	480 <i>Perzsa hadjárat Görögország ellen. A Leónidasz vezette görög hadak veresége Thermopülainál; a Themisztoklész vezette görög hajóhad győzelme Szalamisz mellett. Karthágói hadjárat a szicíliai görögök ellen; a Gelón vezette görög sereg győzelme Himera mellett</i>	Kb. 480 <i>Az aiginai Aphaia-templom; az utolsó archaikus stílusú szobrászművek. Euénór Athéné-szobra</i>	480 után <i>A filozófus Parmenidész megalapítja az eleai iskolát; a szamoszi Melisszosz, az eleai Zénón</i>

i. e.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
	479 <i>Görögország lerázza a perzsa igt. APauszaniász és Ariszteidész vezette görög hadak győzelme Plataia mellett; a Xanthipposz és Leótükhidész vezette görög hajóhad Mükaléfoki győzelme</i>		
	478 <i>A déloszi tengeri szövetség megalakítása. Athén vezető szerepe Görögországban</i>	Kb. 475 <i>A delphoi kocsihajtó. A szamoszi Püthagorasz és az athéni Kalamisz szobrászművészete</i>	
	469 <i>A perzsák kiűzése Európából; a Kimón vezette görög sereg győzelme a Sztrümön és az Eurümedón mellett</i>	470 után <i>A Prütaneion építése az Agorán. Az ún. Ludovisi-trón: a habokból felmerülő Aphrodité relieje</i>	470 után <i>A szürakuszai Korax, az első szónoklattan könyv szerzője; később a leontini Gorgiasz, szónok és szofista</i>
	464 <i>A heilóták felkelése, az ún. harmadik messzéniai háború; Spárta ismét győz</i>	468 <i>Az olümpiai Zeusz-templom; építész Libón; timpanondíszítés: Paióniosz s talán Alkamenész (456-ban fejezik be)</i>	
	462 <i>Ephialtész demokratizációs reformjai Athénban</i>	465 után <i>Mürön Diszkobolosza, később Athéné és Marszüasz szoborcsoportja</i>	
460		Kb. 460 <i>Az artemiszioni bronz Zeusz. Az argoszi Dionüsziosz Homérosz-szobra</i>	Kb. 460 <i>Az akragaszi Karkinosz, több mint 100 elveszett tragédia szerzője. Khionisz, Ekphantidész, Magnész és más athéni komédiaszerzők</i>
	454 <i>Athéni segítség az egyiptomi perzsaellenes felkelésnek; az athéni hajóhad veresége a Nilus torkolatánál. A déloszi szövetség felbomlása és két új — Athén, ill. Spárta vezette — szövetség megalakulása</i>	460 után <i>A szelinuszi A és E templom, később színház. A paestumi Poszeidón-templom</i>	Kb. 455 <i>Anaxagorasz és az ún. idősebb szofisták: az abdériai Protagorasz, az éliszi Hippiasz, a rhamnüszi Antiphón</i>
		Kb. 454 <i>Pheidiasz műve, az Athéné Promakhosz</i>	

			452 Szókratész Arkhelaosz filozófiai iskolájában
		450 Az ún. Thészeion; építész Koroibosz (440-ben fejezik be). Polükleitosz Diszkophorosza, később a Dorüphorosz, a Daidumenosz stb.	Kb. 450 A halikarnasszoszi Hérodotosz, a „történetírás atyja”; valószínűleg a Történelem első könyve
449	A perzsák kiűzése Küprosról. A Kimón vezette athéni hajóhad győzelme a küprosi Szalamisz mellett. A perzsa király elismeri a görög városok függetlenségét (Kalliasz békéje)	450 után Pheidiasz műve, az Athéné Lémnia. Az athéni klasszikus sírsztélék	450 után Az akragaszi Empedoklész: filozófus, költő és államférfi
447	Athén és Spárta harminc évre szóló békeszerződést kötnek (431-ben szegik meg)	447 A Parthenón építése (432-ben fejezik be); építészei: Iktinosz és Kallikratész, az építkezés művészeti vezetője Pheidiasz	
444	Periklész mint Athén első sztratégosza (429-ig)	444 A Szúnon-foki Poszeidón-templom (440-ben fejezik be); építész Koroibosz	Kb. 442 Szophoklész, 123 tragédia szerzője; az Antigoné bemutatója
440	440 Periklész leveri a szamoszi felkelést, és demokratikussal helyettesíti az oligarchikus kormányt	Kb. 440 Az eleuszi Telesztérion; építész Iktinosz. A brauróni Artemisz-szentély	Kb. 440 Az első hírek Szókratész filozófiai előadásairól
		440 után Az akragaszi ún. Concordia-templom	440 után Kratinosz, Kratész és más athéni komédiáírók. A milétszi Timotheosz költő
	438 Spartakiadák a boszporuszi királyság élén (109-ig)	438 Elkészül Pheidiasz Athéné Parthenosza; Periklész felszenteli a Parthenont	
	437 Periklész tengeri hadjárata a Fekete-tengerhez	437 Az akropoliszi Propülaia: építész Mnésziklész (432-ben fejezik be)	
		436 Nemeszisz istennő rhamnüszi temploma: építész Koroibosz (432-ben készül el)	

435

Korinthosz háborúja Kerküra ellen; Athén a szövetséges Kerküra segítségére siet, mire Korinthosz megtámadja Athén szövetségését, Poteidaiát

Kb. 435

Az Agora kiépítésének kezdete; Buleutérion, Métróon, Apollón és Arész temploma, Királyi Sztoa

435 után

Szókratész filozófiát tanít

431

A peloponnészoszi háború kezdete. Théba Plataiára, Spárta Attikára, Athén az Iszthmoszra támad

Kb. 431

Krészilaszk Periklész-szobra; Alkamenész Arésza (az ún. Borghese), Kallimakhosz Mainasza

Kb. 431

Euripidész, 92 tragédia szerzője; a Médeia bemutatója

430

Dögvész Athénban

Kb. 430

Euphranór képei az Agorán álló Királyi Sztoa számára; Polügnótosz, később Mikón és Panainosz képei a Színes Csarnokban

430 után

Leukipposz és Démokritosz filozófusok fellépése; az atomelmélet és az antik materializmus kicsúcsosodása. Az orvostudomány megalapítója, a kószzi Hippokratész működésének kezdete

429

Periklész halála. Kleón Athén élén (422-ig)

428

Felkelés Mütilénében; Kleón büntető hadjárata

427

Athéné Niké temploma; építész Kallikratész (424-ben fejezik be)

427

Polgárháború Kerkürán

425

Athén legyőzi Spártát Pülosz mellett; Kleón elutasítja a spártaiak békeajánlatát

425

Paióniosz Szárnyas Nikéje

425

Arisztophanész, 44 komédia szerzője; Az akharnaibeliek bemutatója. Az athéni Timón

422

Az amfipoliszi csata; az athéni Kleón és a spártai Braszidasz hadvezérek halála

421

Az Erekhtheion; építész Philoktétész (409-ben készül el)

421

Spárta és Athén ötven évre szóló békeszerződést köt (Nikiasz békéje, 418-ban szegték meg)

i. e.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
420	420 Alkibiadész athéni sztratégosz 418 Spárta megtámadja Argoszt; az argoszi és athéni seregek vereséget szenvednek Mantinea mellett 415 Az Alkibiadész és Nikiasz vezette athéni hadjárat Szicília ellen; miután Alkibiadész Spártába szökik, az athéniak katasztrofális vereséget szenvednek (413) 413 A spártaiak megtámadják Attikát; az ún. dekeleiai háború (404-ig) 412 A spártaiak a perzsákat is bevonják a peloponnészoszi háborúba, és elismerik a kisázsiai görögök fölött való perzsa fennhatóságot 411 Oligarchikus államfordulat Athénban. Az athéni hadsereg vereséget szenved Euboián, az athéniak számoszi hajóhada Abüdosz, majd Kükizosz mellett legyőzi a spártai hajóhadat 407 Alkibiadész visszatér Athénba; Lüsandrosz, a spártai hajóhad parancsnoka. A rhodoszi városok közös államot hoznak létre 406 Az athéni hajóhad legyőzi a spártait Arginúszai mellett. I. Dionüsziosz tirannus lesz Szürakuszaiban (367-ig)	420 A basszai Apollón-templom; építésze Iktinosz (417-ben készül el). Az első ismert korinthuszi oszlop Kb. 410 A szegesztai befejezetlen templom 410 után Apollodórosz, később Timagorasz és Agatharkhosz festők Athénban	Kb. 420 Thuküdidész, a történetíró hozzáfog A peloponnészoszi háború történetéhez 415 után Lüsiasz, a szónok; 400 szónoklatából 34 maradt ránk. Antiszthenész künikosz (cínikus) filozófus 410 után A khalkedoni Thraszümakhosz, egy szónoklattankönyv szerzője 407 Platón Szókratész tanítványa lesz

405

Az aigospotamoi csata. A spártaiak döntő győzelmet aratnak az athéni seregen és hajóhadon

404

Athén kapitulál, a spártai Lüszaandrosz elfoglalja Athént. A Kritiasz vezette „harminc zsarnok” uralma

403

Az athéni demokraták felkelése, Kritiasz leverése után a demokrácia felújítása

405 után

A kürenéi Arisztipposz, a megarai Eukleidész és az éliszi Phaidón filozófusok fellépése

Kb. 403

Xenophón belekezd A görög történelem írásába (362-ben fejezi be)

400

400

Xenophón a görög zsoldosokkal hazatér Mezopotámiából

399

Kinadón sikertelen összeesküvése Spártában. Perzsia hadat üzen Spártának

395

A korinthuszi háború; Athén Spárta fölötti győzelmével ér véget (390)

394

A knidoszi ütközet; az athéni Konón vezette perzsa hajóhad megsemmisíti Spárta tengeri hatalmát

387

Antalkidész békéje; Spárta elismeri a perzsa fennhatóságot a kisázsiai görögök felett

Kb. 380

Az epidauroszi Aszklépiosz-templom (375-ben készül el); építész: Theodórosz

Kb. 400

Zeuxisz festő Athénban, majd Makedóniában és Epheszoszban

399

Szókratész kivégzése; Platón elhagyja Athént

Kb. 390

Iszokratész szónoki iskolát alapít Athénban; 60 szónoklatából több mint 20 maradt ránk

390 után

Diogenész Athénba érkezik. Andokidész filozófus

387

Platón megalapítja az Akadémiát; 20 éves működése során létrehozza az objektív idealizmus filozófiai rendszerét

380 után

A kolophóni Antimakhosz epikus költő; később a méloszi Melanippidész, a mütilénéi Phrünisz, a küthérai Philoxenész lírikus költők

i. e.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
	379 <i>Demokratikus államfordulat Thébában; az állam élére Pelopidész és Epameinóndasz kerül</i>		
	378 <i>A második athéni tengeri szövetség (355-ig)</i>	Kb. 374 <i>Képhiszodotosz; Eiréné a kis Plútosszal</i>	
	371 <i>A leuktrai csata; Théba legyőzi Spártát (Epameinóndasz „ferde csatarendje”), és Görögország hegemonja lesz</i>		
	370 <i>Az arkadiai föderáció létrejötte; Megalopolisz megalapítása. A thébai sereg felszabadítja a messzéniaiakat</i>	370 után <i>A megalopoliszi tanácsház és színház (Görögország legnagyobb tanácsháza és színháza)</i>	367 <i>Platón nem tudja megvalósítani „ideális államát” Szicilián (361-ben sem)</i>
		366 <i>Új Apollón-templom Delphoi-ban (326-ban készül el)</i>	366 <i>Arisztotelész Platón Akadémiájára érkezik</i>
		365 <i>Szkopasz felújítja Athéné tegeai templomát. Parrhasziosz festő Athénban</i>	
	362 <i>A mantineiai csata; győztesek és vesztesek egyaránt elvéreznek, Théba hegemoniája véget ér</i>		
360	359 <i>II. Fülöp makedón király lesz (336-ig)</i>	360 <i>A sziküóni festőiskola; Pamphilosz, később Pausziasz</i>	
	358 <i>Athén háborúja szövetségesei ellen; a második tengeri szövetség felbomlása (355)</i>		
	355 <i>A phókaiak és a thébaiak háborúja; makedón intervenció, a phókaiak veresége (346)</i>	356 <i>Hérosztratosz felgyújtja Artemisz epheszosi templomát</i>	

i. e.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
		<i>Kb. 352</i> <i>A halikarnasszoszi Mausszóleon; Püthiosz és Szatürosz építésszek, Praxitelész, Leókharsész, Szkopasz, Brüaxisz szobrászok (talán Timotheosz) műve</i>	<i>351</i> <i>Démoszthenész, a szónok; az első filippikák. A szónok Hüperidész</i>
<i>351</i>	<i>Démoszthenész makedónellenes koalíciót szervez Athénban</i>	<i>Kb. 350</i> <i>Az epidauroszi színház; Polükleitosz műve. A priénéi új Athéné-templom; Püthiosz műve</i> <i>350 után</i> <i>Praxitelész knidoszi Aphroditéje, később Hermész a gyermek Dionüszossal. Szkopasz Héraklésze (az ún. Lansdowne), a tanagrai Meleagrosz</i>	<i>Kb. 350</i> <i>A tarentumi Arisztoksenosz, a muzikológus</i>
<i>348</i>	<i>Olünthosz bevétele; II. Fülöp az északi tenger mellék ura lesz</i>		<i>347</i> <i>Platón halála után Szpeuszipposz filozófus kerül az Akadémia élére</i>
<i>346</i>	<i>Philokratész békéje; Athén északi területeinek nagy részét elragadja Makedónia</i>		<i>345 után</i> <i>Aiszkhinész, a szónok; a khioszi Theopomposz és a küméi Ephorosz történészek művei</i>
<i>340</i>		<i>Kb. 340</i> <i>Leókharsész: Artemisz őzzel (az ún. versailles-i Artemisz). A belvederei Apollón, az otricoli Zeusz</i> <i>340 után</i> <i>Lüszipposz, 1500 szobor alkotója; Apoxüomenosz, Héraklész stb., a makedón királyok szobrai</i>	
<i>338</i>	<i>A khairóneiai csata; II. Fülöp legyőzi a városállamok szövetséges hadait</i>		
<i>337</i>	<i>A korinthuszi kongresszus; az autonóm városállamok föderációjának kialakítása, Makedónia hegemoniája</i>		

336

III. Alexandrosz (Nagy Sándor) makedón király lesz. A makedónellenes felkelés leverése. Théba megsemmisítése, a korinthuszi föderáció felújítása

334

Nagy Sándor perzsaellenes hadjárata, győzelme a Granikosznál. A kisázsiai görögök felszabadítása a perzsa fennhatóság alól

333

Az isszoszi csata; Sándor legyőzi III. Dareiosz perzsa királyt

332

Phoinikia és Egyiptom Nagy Sándor hatalmába kerül. Alexandria megalapítása

331

A gaugamelai csata; Sándor döntő győzelmet arat III. Dareiosz fölött, elfoglalja Babilont, Szuszát és Perszepoliszt

330

III. Dareiosz halála, Nagy Sándor a perzsa birodalom egyetlen ura lesz

327

Nagy Sándor indiai hadjárata; 324-ben tér vissza

323

Nagy Sándor halála Babilonban. A diadokhoszok háborúi (301-ig). Antipatrosz Makedónia ura lesz; makedónellenes felkelés Görögországban („lamiiai háború” 323–322); Ptolemaiosz Egyiptom ura; dinasztiaja 30-ig uralkodott

334 után

Artemisz epheszoszi templomának felújítása; a rhodoszi Deinokratész műve

332

A rhodoszi Deinokratész előterjeszti Alexandria felépítésének tervét

Kb. 330

Apellész, a festő; A habokból felmerülő Aphrodité, Nagy Sándor portréi. Philoxenosz és Nikiasz festők. A knidoszi Démétér-szobor

Kb. 335

Arisztotelész megalapítja a Lükéiont; 12 évi működése idején itt írja munkáinak nagy részét

322

Arisztotelész halála után a lampszakoszi Sztraton lesz a Lükéion vezetője. Az éliszi Pürrhón szkeptikus filozófus

i. e.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
320		<i>Kb. 320</i> <i>A rhodoszi Protogenész, Trimonakhosz, Aetiön festők</i>	
	317 <i>Athén élére a phaléroni Démétriosz filozófus áll (308-ig)</i>		
	316 <i>Agathoklész tirannus lesz Szürakuszaiban (289-ig)</i>		316 után <i>Menandrosz költő és az ún. újkomédia. A szürakuszai Rhintón, népi komédiák szerzője</i>
	312 <i>Szeleukosz a Nagy Sándor-i birodalom keleti területeinek ura; dinasztiaja 64-ig uralkodott Szíriában</i>	312 után <i>A didümai Apollón-templom felújítása; Paióniosz és Daphnisz építésszek műve (az építkezés a keresztény időkig befejezetlen maradt)</i>	
	310 <i>Az aitol szövetség megalakulása</i>	<i>Kb. 310</i> <i>Az ún. Nagy Sándor-szarkofág Szidónból. Az antiküthérai ifjú</i>	<i>Kb. 307</i> <i>I. Ptolemaiosz megalapítja az alexandriai Múzeiont, s a phaléroni Démétrioszt nevezi ki vezetőjévé. Epikurosz filozófiai iskolát alapít Athénban</i>
	306 <i>Félszemű Antigonosz és Démétriosz Poliorkétész királlyá kiáltják ki magukat</i>		
	305 <i>Lüszimakhosz, Kasszandrosz, Ptolemaiosz és Szeleukosz királlyá kiáltják ki magukat</i>		
	301 <i>Az ipszoszi csata; Félszemű Antigonosz halála, Nagy Sándor birodalmának végleges felosztása</i>		
300		<i>Kb. 300</i> <i>A pellaí mozaikok</i>	<i>Kb. 300</i> <i>Eukleidész matematikus az alexandriai Múzeionban; vele együtt az epheszoszi Zénódotosz és a büszantioni Arisztóphanész filológusok. A kitioni Zénón megalapítja Athénban a sztoikus iskolát</i>
	297 <i>Démétriosz Poliorkétész Makedónia királya lesz; dinasztiaja (az Antigonidák) 168-ig uralkodott</i>		

i. e.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
		<i>Kb. 290</i> <i>Eutükhidész: Antiokheia város</i> <i>Tükhéje</i>	<i>Kb. 290</i> <i>A khalkedoni Hérophilosz anatómus az alexandriai Múzeionban; a keoszi Erasizisztratosz Antiokheidban. Szociális utópiák szerzői: a kürénéi Euhémerosz, később Iambulosz</i>
284	<i>A pergamoni királyság; 260-tól az Attalidák uralják (133-ig)</i>		
	<i>Kb. 280</i> <i>Az akháj szövetség megalakulása; Aratosz és Philopoimén sztratégoszok, Pürrhosz epeiroszi király partra száll Itáliában</i>	<i>Kb. 280</i> <i>Kharész rhodoszi Kolosszusa; Polüektosz Démoszthenész</i>	<i>Kb. 280</i> <i>Kallimakhosz költő és tudós, az epüllion megteremtője; Theokritosz, a bukolikus költészet megalapítója, a paroszi Neoptolemosz irodalomkritikus. A szamoszi Arisztarkhosz csillagász és matematikus, a heliocentrikus rendszer első teoretikusa (mindannyian az alexandriai Múzeionban működtek)</i>
279	<i>Pürrhosz ausculumi „győzelme” (275-ben a rómaiaktól végzetes vereséget szenved Beneventum mellett). II. Hierón Szürakuszai tirannusa lesz (214-ig). A gallok megtámadják Görögországot</i>		
266	<i>Spárta és Athén felkelése Makedónia ellen (az ún. khrémonidészi háború); Makedónia győzelmével ér véget (263-ban)</i>		
250		<i>Kb. 250</i> <i>Doidalszasz: Guggolva fürdő Aphrodité. Boéthosz: Libát fojtogató kisfiú. A kürénéi Aphrodité. Sírsztélék Pagszaiból</i>	<i>Kb. 250</i> <i>A szürakuszai Arkhimédész (matematikus) az alexandriai Múzeionban; az alexandriai Ktészibiosz fizikai kísérletei</i> <i>250 után</i> <i>Apollóniosz epikus költő (Alexandriában, majd Rhodoszon). A khalkidikéi Euphronión lírai költő az antiokheiai Múzeionban. Szphairosz sztoikus filozófus</i>
245	<i>IV. Agisz, Spárta reformátor királya; az adósságok megszüntetése után megfosztották hatalmától és kivégezték (241)</i>		

i. e.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
			Kb. 240 <i>A kürénéi Eratoszthenész asztrológus az alexandriai Múzeionban, a pergai Apollonisz matematikus a pergamoni Múzeionban, később Alexandriában. Héro(n)dasz mimamboszköltő</i>
235	<i>III. Kleomenész, Agisz reformjainak folytatója Spártában. A földreform megvalósítása után Szellaszia mellett vereséget szenved az intervenció seregektől (221), és száműzöttként hal meg Egyiptomban</i>	Kb. 225 <i>Pihenő szatürosz (az ún. Barberini faun)</i>	
		Kb. 220 <i>A pergamoni szobrásziskola (A gallus megöli feleségét, A haldokló gallus)</i>	
215	<i>V. Fülöp makedón király hadat üzen Rómának</i>		
212	<i>A rómaiak beveszik Szürakuszait. Nagy-Görögország vége</i>		
207	<i>Nabisz spártai tirannus; a néptömegek javát szolgáló reformok bevezetése után legyőzik az intervenció seregei, és gyilkosságnak esik áldozatul (192)</i>		
200		200 után <i>A mürinói és kürénéi terrakották. A déloszi portrészobrászat</i>	
	197 <i>A künoszkephalai csata. Flaminius konzul legyőzi V. Fülöpöt és kihirdeti Görögország függetlenségét (196)</i>		
	190 <i>A magnésziai ütközet; a rómaiak legyőzik a szír III. Antiokhoszt</i>	Kb. 190 <i>A szamothrakéi Niké</i>	
		Kb. 180 <i>A pergamoni Zeus-oltár a Gigantomakhiával</i>	180 után <i>A szamothrakéi Arisztarkhosz (filológus) az alexandriai Múzeionban. A büszantioni Philón, a hadászatról szóló kilenc könyv szerzője</i>
	168 <i>A püdnai csata; Perszeusz makedón király vereséget szenved a rómaiaktól</i>		

i. e.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
		159 után Az Attalosz-sztoa az Agorán	Kb. 160 A rhodoszi Panaitiosz sztoikus filozófus
150		Kb. 150 Apollóniosz és Tauriszkosz műve, a Dirké megbüntetése. Pihenő ökölvívó. Timoma- khosz Médeia-képe	Kb. 150 A nikaiai Hipparkhosz asztro- nómus megalkotja a csillagok első katalógusát
	148 A rómaiak leverik a makedó- niai Androniszkosz felkelését; Makedóniát római provinciává alakítják		
	146 Az akháj szövetség Diaiosz vezette seregeinek veresége az Iszthmoszon; Mummius kon- zul megsemmisíti Korinthoszt. A rómaiak leigázzák Görögor- szágot		146 után Polübiosz történetíró befeje- zi az Egyetemes történelem 40 könyvét
	133 Róma hatalmába keríti a per- gamoni királyságot, később Ió- niával együtt római provinciává alakítja (Asia)	Kb. 130 Arkhelaosz: Homérosz apo- teózisa	Kb. 130 Dionüsziosz Thrax kiadja az első görög grammatikát
	125 A rómaiak elfoglalják Massza- liát, a Földközi-tenger nyugati partvidékén fekvő görög váro- sok is elvesztik függetlenségü- ket		Kb. 110 A milétoszi Ariszteidész, az első novellista
	109 A boszporuszi királyság vége; V. Periszadosz a szkíták nyo- mására átadja Mithridatész pontoszi királynak a hatalmat	Kb. 100 A méloszi Aphrodité 100 után Az újattikai szobrásziskola. Az athéni Szelek tornya	
	88 Mithridatész beveszi és feldúlja Déloszt		
	86 Sulla római hadvezér beveszi és feldúlja Athént		

i. e.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
			80 után <i>Poszeidóniosz történetíró kiadja az Egyetemes történelmet</i>
	67 <i>A rómaiak elfoglalják és római provinciává alakítják Krétát</i>		
	58 <i>A rómaiak beveszik és leigázzák Küprosz</i>	Kb. 50 <i>Agészandrosz, Polüdórosz és Athénodórosz szoborcsoportja, a Laokoón</i>	
	42 <i>Cassius római hadvezér beveszi és feldúlja Rhodoszt</i>		
	30 <i>Augustus elfoglalja és római provinciává alakítja Egyiptomot</i>		
	27 <i>Görögország kikiáltása római provinciává (Achaia)</i>		
		15 <i>Agrippa ódeiona az Agorán 10 után</i> <i>A pontoszi Sztrabón kiadja a Történelmet és a Földrajzot</i>	Kb. 7 <i>A halikarnasszoszi Dionüsziosz történetíró kiadja a Régiségeket</i>
O i. sz.		25 <i>Múmiaportrék a Faiyumi-oázisból</i>	Kb. 25 <i>A szicíliai Diodórosz kiadja 40 kötetes Történeti könyvtárát</i> Kb. 50 <i>Diktüsz és Darész írásai a trójai háborúról. A görög nyelvű keresztény írásbeliség kezdetei</i> 75 után <i>A pruszi Dión szofista filozófus és szónok. A hierapoliszi Epiktétosz sztoikus filozófus</i>
	49 <i>Pál apostol az athéni Areiopagoszón (a keresztény hagyomány szerint). A kereszténység fokozatosan behatol Görögországba</i>		
100		100 <i>Pantainosz Bibliothékája az Agorán</i>	100 után <i>A khairóneiai Plutarkhosz kiadja a Párhuzamos életrajzokat</i>
	117 <i>A filhellén Hadrianus római császár lesz (138-ig)</i>	120 után <i>Római agora Athénban, a Hadrianus-könyvtár és a Hadrianus-ív</i>	

i. sz.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
		132 <i>Hadrianus felszenteli az athéni Olümpeiont</i>	125 után <i>A nikomédeiai Arrianosz történetíró. Héródész Attikosz szónok. Klaudiosz Ptolemaiosz csillagász</i>
		140 <i>Héródész Attikosz panathénaiiai stadiont épített</i>	150 <i>Pauszaniasz, a Görögország leírásának szerzője. Appianosz történetíró. A szamoszatei Lukianosz szatirikus költő. Az aphrodisziaszi Kharitón, a tralleszi Phlegón, az epheszoszi Xenophón írók, Iamblikhosz szofista, Alkiphrón, az ún. pszeudo-Aiszkhinész és mások. Ailiosz Ariszteidész szofista és rétor</i>
		161 <i>Héródész Attikosz ódeiona az Akropolisz alatt</i>	175 után <i>A pergamoni Galénosz orvos és filozófus. Szextosz Empeirikosz szkeptikus filozófus</i>
200	260 <i>A gótok megtámadják Attikát; a feldúlt Athénből Deixipposz űzi ki őket (268)</i>		200 után <i>Longosz, Héliodórosz, Akhilleusz Tatiosz, Athenaiosz írók. Philosztratosz, a szofisták életrajzirója. Ammóniosz Szakaskasz, Longinosz, Plótinosz, Porphüriosz újplatonikusok</i>
300	306 <i>Nagy Konstantin római császár lesz (337-ig)</i> 313 <i>A Milánói Ediktum; a keresztény vallás elismerése</i> 330 <i>Büszantion nevét Konsztantinopoliszra változtatják, a várost pedig megteszik a római birodalom fővárosává</i>	300 után <i>A régi templomokat fokozatosan keresztény templomokká alakítják át, eltávolítják a kultikus szobrokat. A bizánci művészet kezdetei</i> 330 után <i>Konstantinápoly felépítése. Görögország többi részéből az új fővárosba szállítják a műalkotásokat</i>	300 után <i>Himeriosz (Athén), Themisztiosz (Büszantion), Libaniosz (Antiokeia) és mások — írók és szónokok. Iamblikhosz újplatonikus filozófus</i>

i. sz.	történelmi események	képzőművészet és építészet	irodalom és tudomány
	361 <i>Julianus Apostata</i> római császár (363-ig). <i>Kísérlet a hagyományos vallás felújítására</i>		375 után <i>Alexandriában Hüpatia újplatonikus filozófus és matematikusnő (415-ben meggyilkolják)</i>
	380 <i>I. Theodosius</i> császár (379—395) a kereszténységet kikiáltja államvallásnak	380 után <i>A bizánci építészet és képzőművészet fokozatos fejlődése</i>	
	393 <i>A császár betiltja az olimpiai játékokat</i>		
	395 <i>A római birodalom felosztása nyugati és keleti részre</i>		
	396 <i>A vizigótok megtámadják Görögországot; Alarik elvonul Athén alól</i>		

400		400 után Arisztainetosz író. Bizánci Sztephanosz etnográfus. Szto-baiosz, a régi filozófusok mű-veiből való kivonatok készítője. Agathiasz, Paulosz Szilenta-riosz, Nonnosz, Múszaiosz köl-tők, a görög költészet utolsó vívmánya: a rím
426	II. Theodosius császár (408—450) dekrétumot ad ki a po-gány templomok és bálványok ellen	426 után A keresztények által nem hasz-nált antik templomok kifosztá-sa és lerombolása; a kultikus szobrok megsemmisítése
476	A nyugatrómai birodalom bu-kása. A keletrómai birodalom folytatódik („bizánci császár-ság“)	

500			
529	<i>Justinianus</i> császár (527—565) bezárja az <i>Akadémiát</i> és a <i>Lükeiont</i> . Az antik tudományos és művészi tevékenység vége		

- 527 Justinianus császár igyekszik felújítani a nyugati birodalom hatalmát; győzelme Itáliában és Észak-Afrikában, perzsaellenes harcok. A szlávok behatolnak a bizánci birodalom területére, később letelepednek
- 610 Hérakleiosz császár megalapítja a Hérakleitidák dinasztiáját (610—711). Utóda, IV. Konsztantinosz visszaveri az arabok Konstantinápoly elleni támadását; 642-ben az arabok elveszik tőle Egyiptomot
- 717 III. Leó császár megalapítja az Iszauriai dinasztiát (717—802); 718-ban Konstantinápoly mellett legyőzi az arabokat
- 863 III. Mihály császár Raszisztzlav kérésére a Nagymorva Fejedelemségbe küldi Konstantint (Cirillt) és Metódot
- 867 I. Baszileiosz császár megalapítja a Makedón dinasztiát (867—1056). Utódaitól a bolgárok elfoglalják Thrákia, Makedónia és Epeirosz egyes részeit

1000

- 1014 II. Baszileiosz császár negyedéves harc után legyőzi a bolgárokat, és az Akropoliszon ünnepli meg győzelmét
- 1054 Szakadás a római (katolikus) és a bizánci (ortodox) egyház között
- 1071 IV. Romanosz császár a szeldzsuk-törököktől elszenvedett veresége után elveszíti Kisázsia és Szíriát; a normannok elfoglalják Bizánc itáliai területeit
- 1081 I. Alexiosz császár megalapítja a Komnenosz-dinasztiát (1081—1185). A nyugati keresztiesek segítségével harcol a besenyők és a normannok, később a szeldzsuk-törökök ellen (1096—1099). A belügyi helyzet megszilárdítása, a bizánci kultúra felvirágzása
- 1185 II. Izsák császár megalapítja az Angelosz-dinasztiát (1185—1204). A bolgár birodalom és a trapezunti császárság függetlenné válik, a bizánci birodalom hatalma gyorsan hanyatlak
- 1204 A keresztiesek beveszik és feldűlják Konstantinápolyt; a bizánci birodalom romjain létrejön az ún. latin császárság. Görögország a nyugat-európai feudális urak hatalmába kerül, függetlenségét csupán a Kisázsia északnyugati részén fekvő Nikaia őrizi meg
- 1261 VIII. Mihály Palaiologosz császár kiűzi Konstantinápolyból II. Balduint, és felújítja a bizánci császárságot. Utódai, a Palaiologoszok uralma alatt ismét felvirágzik a bizánci kultúra, ugyanakkor azonban a törökök nyomása is egyre erősödik
- 1453 A törökök elfoglalják Konstantinápolyt; XI. Konsztantinosz Palaiologosz elesik a város védelmében. A bizánci birodalom bukása
- 1456 A törökök leigázzák Athént, majd Thébát és Korinthoszt, végül egész Görögországot

1500

- 1685 A velenceiek elfoglalják a Peloponnészoszt, 1687-ben megostromolják Athént
- 1715 A törökök kiűzik Görögországból a velenceieket, és az ión szigetek kivételével az egész országot hatalmukba kerítik
- 1821 Görög nemzeti felkelés a török fennhatóság ellen; a felkelők élén Űpszilantisz és Kolokotronisz állnak. Odüsszeusz Andruszosz csapatai elfoglalják az Akropoliszt
- 1822 A nemzetgyűlés Epidauroszban kikiáltja Görögország függetlenségét; 1827-ben Kapodistriaszt választják az ország elnökévé. Orosz—angol—francia intervenció a görögök segítségére
- 1830 A nagyhatalmak és Törökország elismerik a görög függetlenséget. 1832-től 1862-ig Bajor Ottó áll a Görög Királyság élén, 1863-tól I. Dán György, majd utódai követik, az 1924—1935-ös években köztársaság az ország, majd 1935-től ismét királyság: II. György (1947-ig), I. Pál (1964-ig) és II. Konstantin (1973-ig) uralják. A görög államhoz tartozik 1832-től Akarnania és Aitólia, 1881-től Thesszália, 1913-tól Kréta, 1920-ig Szmürna (ezt 1922-ben, a törökök ellen vívott háborúban veszítették el), 1948-ig a Dodekannészosz és Rhodosz
- 1955 Görög felkelés a ciprusi brit fennhatóság ellen; 1960-tól Ciprus önálló köztársaság
- 1973 A Görög Köztársaság kikiáltása

A görög súlyok és mértékegységek

A súlyok és a mértékegységek a különböző görög városokban és a különböző időszakokban meglehetősen eltérőek voltak. A klasszikus korban két rendszer elterjedtségét figyelhetjük meg: az ősbí aiginaiét és az attikaiét (attikai-euboiaiét), amelyet Szolón vezetett be az i. e. VI. század elején, s amely fokozatosan kiszorította az előbbi. A hellenisztikus korban igen elterjedt az alexandriai rendszer (főleg a súlyok); ezt az első Ptolemaioszok vezették be. Az alább felsorolt egységek eltérése a valóságtól $\pm 5\%$ lehet.

Hosszmértékek és területmértékek

egység	aiginai rendszer	attikai-euboiai r.
daktülosz (ujj) = 1/6 láb	0,019 m	0,018 m
púsz (láb)	0,328 m	0,296 m
pékhüsz (rőf) = 1 1/2 láb	0,492 m	0,444 m
orgia (öl) = 6 láb	1,968 m	1,776 m
plethron = 100 láb	32,80 m	29,60 m
sztadion = 600 láb	196,80 m	177,60 m
olimpiai sztadion	192,27 m	
sztathmosz („egy napi menet“)	kb. 27,5 km	

Űrmértékek (gabonaneműek mérésére)

egység	aiginai rendszer	attikai-euboiai r.
küathosz = 1/6 kotülé	0,063 l	0,045 l
kotülé	0,379 l	0,274 l
khoenix = 4 kotülé	1,515 l	1,094 l
hekteusz = 32 kotülé = 8 khoenix	12,12 l	8,75 l
medimnosz = 192 kotülé = 6 hekteusz	72,74 l	52,53 l
alexandriai medimnosz	78,79 l	

Űrmértékek (folyadékok mérésére)

egység	aiginai rendszer	attikai-euboiai r.
kotülé	0,38 l	0,274 l
khusz = 12 kotülé	4,55 l	3,275 l
metrétesz = 144 kotülé = 12 khusz	54,56 l	39,294 l
amphora = 72 kotülé = 1/2 metrétesz	27,28 l	19,647 l
alexandriai medimnosz	78,79 l	

Súlyok (a kereskedelemben)

egység	aiginai rendszer	euboiai rendszer	régi attikai rendszer	alexandriai rendszer
drakhma	6,18 g	4,32 g	6,00 g	6,55 g
mina = 100 drakhma	618 g	432 g	599 g	655 g
talentum = 6000 drakhma = 60 mina	37,80 kg	25,92 kg	35,96 kg	39,29 kg
gramma (a gyógyszerészetben)	1,44 g			

Súlyok (pénzegységek)

egység	aiginai rendszer	attikai-euboiai rendszer	alexandriai rendszer
obolosz = 1/6 drakhma	1,05 g	0,73 g	0,57 g
drakhma	6,30 g	4,37 g	3,41 g
mina = 100 drakhma	630,00 g	436,00 g	341,00 g
talentum = 6000 drakhma = 60 mina	37,80 kg	26,20 kg	20,47 kg
sztratér = 2 drakhma, dekadrahma = 10 drakhma			

Az időszámítások összehasonlító táblázata

Egy olümpiász négy esztendeig tartott; az olimpiai játékok megkezdésekor kezdődött: ez általában júliusra-augusztusra esett. A táblázatban (a római időszámítás és a mi időszámításunk kezdetének kivételével) mindig az olümpiász első évét tüntetjük fel.

Görög időszámítás („az első olimpiai játékoktól“)	Római időszámítás („Róma megalapítá- sától“)	A mi időszámításunk („Krisztus születésé- től“)
1	— 23	— 776
6,4	1	— 753
10	14	— 740
20	54	— 700
30	94	— 660
40	134	— 620
50	174	— 580
60	214	— 540
70	254	— 500
80	294	— 460
90	334	— 420
100	374	— 380
110	414	— 340
120	454	— 300
130	494	— 260
140	534	— 220
150	574	— 180
160	614	— 140
170	654	— 100
180	694	— 60
190	734	— 20
194,4	753	1

I. Az ókori görög irodalom magyar fordításainak bibliográfiai vázlata *

- Aiszhkhülosz drámái.* (Ford. Devecseri Gábor, Jánosy István, Kerényi Grácia, Trencsényi-Waldapfel Imre. Bev. Trencsényi-Waldapfel Imre, jegyz. ell. Devecseri Gábor, Ritoók Zsigmond.) Budapest 1962.
- Aisopos meséi.* (Ford. és bev. Czimer József.) Budapest 1943.
- ALKAIOSZ szemelvényeit a következő antológiák tartalmazzák: *Görög költők antológiája.* 1959, *Világirodalmi antológia I.* 1962, *Görög költők antológiája.* 1964.
- ANAKREÓN: *Anakreón.* (Ford. Devecseri Gábor, Jegyz. Szepessy Tibor. Ill. Szász Endre.) Budapest 1962.
- ARISZTOPHANÉSZ: *A lovagok.* — *A felhők.* — *A darázsok.* — *A béke.* — *Az akharnaibeliek.* (Ford. Arany János. Sajtó alá rend. Kövendi Dénes.) Budapest 1961. *A madarak.* — *A békák.* — *Lysistraté. A nők ünnepe.* — *A nőuralom.* — *Plutos.* (Ford. Arany János. Sajtó alá rend. Kövendi Dénes.) Budapest 1961. *Lüszisztraté.* (Ford., az antik mű modern színpadi változatát s az utószót írta, jegyz. ell. Devecseri Gábor.) Budapest 1959. *Béke* (Eiréné). (Ford. Devecseri Gábor.) Budapest 1963.
- ARISZTOTELÉSZ: *Politika.* (Ford., bev. és jegyz. ell. Szabó Miklós.) Budapest 1923. *Metafizika* (Meta ta physika). (Ford., bev. és magy. ell. Halasy-Nagy József.) Budapest 1936. *Nikomachosi etika.* (Ford. és magy. ell. Szabó Miklós.) Budapest 1942. *Az athéni állam* (Athénaion politeia). (Ford. Ritoók Zsigmond. Bev. és magy. ell. Sarkady János.) Budapest 1954. *Organon.* (Ford. Rónafalvi Ödön és Szabó Miklós. Szerk. és jegyz. ell. Szalai Sándor.) I. köt. Kategóriák. Herméneutika. Első analitika. Budapest 1961. *Poétika.* (Ford. és jegyz. ell. Sarkady János. Utószó: Nádor György.) Budapest 1963. *Poétika.* (Ford. és jegyz. ell. Sarkady János.) Budapest 1974.
- BAKKHÜLIDÉSZ szemelvényeit a következő antológiák tartalmazzák: *Görög költők antológiája.* 1959, *Széphajú Khariszok tánca.* 1960, *Világirodalmi antológia I.* 1962, *Görög költők antológiája.* 1964.
- BIÓN verseit, illetve szemelvényeit a következő antológiák tartalmazzák: *Görög költők antológiája.* 1959, *Pásztori Múza.* 1961, *Világirodalmi antológia I.* 1962, *Görög költők antológiája.* 1964.
- DÉMOSZTHENÉSZ: *A hülsen követség.* — *A koszorú.* Budapest 1977.
- Epiktétosz kézikönyvecskéje, avagy a stoikus bölcs breviariuma.* (Ford. Sárosi Gyula. Kerényi Károly előszavával. A bevezető epigrammát Devecseri Gábor fordította.) Budapest 1943.
- Epikurosz legfontosabb tanításai.* (Borítékcím: Levelei.) (Kerényi Károly előszavával, Kövendi Dénes utószavával. Ford. Kövendi Dénes és Sárosi Gyula.) Budapest 1944.
- Euripidész válogatott drámái.* Válog. és utószó: Fallus Róbert. (Ford.: *Alkésztisz:* Devecseri Gábor, *Médeia:* Kerényi Grácia, *Hippolütosz:* Trencsényi-Waldapfel Imre, *Hekabé:* Horváth I. Károly, *Elektra:* Devecseri Gábor, *Iphigeneia a tauroszoknál:* Devecseri Gábor, *Oresztész:* Devecseri Gábor, *Iphigeneia Auliszban:* Devecseri Gábor. Ill. Kass János.) Budapest 1961.
- HÉLIODÓROSZ: *Sorsüldözött szerelmesek.* Regény. (Ford. Szepessy Tibor. Utószóval és jegyz. ell. Szepessy Tibor. Ill. Hegedűs István.) Budapest 1964.
- Hérakleitosz műzsái vagy a természetről pontos irányítás az élet célja felé.* A mű töredékei görögül és magyarul. (Ford. és bev. Kövendi Dénes. Kísérő tanulmány: Hamvas Béla.) Budapest 1936. *Herakleitosz.*

*A teljesség igénye nélkül

- Szemelvények. (Ford. Fodor András és Szabó György. Miron Constantinescu bev. tanulmányával.) Bukarest 1951.
- HÉRÓDASZ: *A mimusok*. (Ford. Módi Mihály: *Herondas élete és művei*.) Győr 1927.
- HÉRODOTOSZ: *Történeti könyvei*. (Ford., bev. és jegyz. ell. Geréb József.) I—III. köt. Budapest 1892—1893.
Hérodotoszi novellák. (Ford., bev. és jegyz. ell. Szabó Árpád. Ill. Varga Győző.) Budapest 1959.
- HÉSZIODOSZ: *Munkák és napok* (Erga kai hémerai). Tanköltemény. (Ford., bev. jegyz. és kísérő tanulmánnyal ell. Trencsényi-Waldapfel Imre.) Budapest 1955. *Istenek születése*. — *Munkák és napok*. (Ford., utószóval és jegyz. ell. Trencsényi-Waldapfel Imre.) Budapest 1967.
- HOMÉROSZ: *Íliász*. — *Odüsszeia*. — *Homéroszi költemények*. (Ford., utószóval és jegyz. ell. Devecseri Gábor. Kísérő tanulmány: Falus Róbert.) Budapest, 1960. *Íliász*: (Ford., az előszót írta Devecseri Gábor.) I—II. köt. Budapest 1965 (Olcso Könyvtár). *Odüsszeia*. (Ford., az előszót és a jegyzeteket írta Devecseri Gábor.) Budapest, 1974 (Olcso Könyvtár).
- KALLIMAKHOSZ: *Hümnoi — Himnuszok*. (Görögül és magyarul. Devecseri Gábor fordításában és kísérőszavával. Kerényi Károly bevezetésével.) Budapest 1943. *Kallimakhosz himnuszai*. (Ford. és jegyz. ell. Devecseri Gábor.) Budapest 1976. Kallimakhosz szemelvényeit tartalmazzák még a következő antológiák: *Görög költők antológiája*. 1959, *Világirodalmi antológia I*. 1962, *Görög költők antológiája*. 1964.
- LONGOSZ: *Daphnisz és Chloé*. (Pásztorregény.) (Ford. Déthsy Mihály.) Budapest 1963 (Olcso Könyvtár).
- LUKIANOSZ: *Szép leányok egymás közt*. Párbeszéd. (Ford. Révay József.) Budapest 1920. *A csodaszámár* (Lukiosz é Onosz). Regény. (Ford. Révay József.) Budapest 1943. *Lukiosz vagy a számár és más szatírák*. (Ford. Déthsy Mihály.) Budapest 1948. *Istenek párbeszédei*. — *Alvilági beszélgetések*. — *Hetérák beszélgetései*. (Theón dialogoi. — Nekrikoi dialogoi. — Hetairikoi dialogoi.) Párbeszéd. (Ford., utószóval és jegyz. ell. Jánossy István. Ill. Szántó Pirooska.) Budapest 1958. *Beszélgetés a táncról* (Peri orkhészeosz). (Ford. és az utószót írta Trencsényi-Waldapfel Imre. Jegyz. ell. P. Mayer Erika. Ill. Kondor Lajos.) Budapest 1959. *Ikaromenipposz avagy az űrhajós* (Ikaromenipposz é hüpernephelosz). Párbeszéd. (Ford., utószóval és jegyz. ell. Jánossy István.) Budapest 1961.
- MENANDROSZ: *Ítéletkérők* (Építrepontesz). Vigjáték. (Ford. Devecseri Gábor.) Magyarok. 1949, 4. sz. 172—182. 1. *Az embergyűlölő* (Düszkolosz). Vigjáték. (Ford. és bev. Trencsényi-Waldapfel Imre.) Budapest 1960.
- MOSZKHOSZ verseit, illetve szemelvényeit a következő antológiák tartalmazzák: *Görög költők antológiája*. 1959. *Pásztori Múza*. 1961. *Világirodalmi antológia I*. 1962. *Görög költők antológiája*. 1964.
- MUSZAIOSZ: *Héro és Leandrosz*. Vers. (Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre.) *Világirodalmi antológia I*. köt. 3. bőv. kiad. Budapest 1962.
- PINDAROSZ szemelvényeit a következő antológiák tartalmazzák: *Görög költők antológiája*. 1959. *Széphajú Khariszok tánca*. 1960. *Világirodalmi antológia I*. 1962. *Görög költők antológiája*. 1964.
- Platón összes művei. I—III. köt. (Ford. Faragó László, Gyomlay Gyula, Halasy-Nagy József, Hamvas Béla, Kövendi Dénes, Magyary Zoltánné Techert Margit, Nagy Ferenc, Papp János, Péterfy Jenő, Szabó Árpád, Szabó Miklos. Szerk. Brandenstein Béla.) Budapest 1943. *Szókratész védőbeszéde*. — *Kritón*. — *Szókratész halála*. (Apologia tu Szokratusz. — Kritón. — Phaidón.) (Ford., utószóval és jegyz. ell. Devecseri Gábor.) Budapest 1957. *A lakoma* (Szümpozion). (Ford. Telegdi Zsigmond. Utószóval és jegyz. ell. Falus Róbert. Ill. Kondor Lajos.) Budapest 1961.
- PLÓTINOSZ: *A szépről és a jóról*. (Ford. Techert Margit.) Budapest 1925.
Istenről és a hozzá vezető utakról. Szemelvények. (Ford. és magy. ell. Magyary Zoltánné Techert Margit.) Budapest 1944.
- PLUTARKHOSZ: *Három életrajz*. (Ford., utószóval és jegyz. ell. Máthé Elek.) Budapest 1959. *Négy görög életrajz*. Ford., utószóval és jegyz. ell. Máthé Elek.) Budapest 1961.
- PRAESZÓKRATIKUSOK TÖREDÉKEI: Sebestyén Károly: *A görög gondolkodás kezdetei Thalészól Sokratesig*. Budapest 1898. Szemelvényeiket tartalmazzák a következő antológiák: *Korai görög materialisták*. 1952, *Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény*. 1958.
- PSZEUDO-XENOPHÓN: *Az athéni állam* (Athénaion politeia). (Ford. Ritoók Zsigmond. Bev. és magy. ell.

Sarkady János.) In: Arisztotelész: *Az athéni állam* (Athénaion politeia). Budapest 1954. 145—167. l.

SZAPPHÓ szemelvényeit a következő antológiák tartalmazzák: *Görög költők antológiája*. 1959, *Világirodalmi antológia I*. 1962, *Görög költők antológiája*. 1964.

Szophoklész drámái (Ford.: Aias: Kerényi Grácia, *Philoktétész*: Jánossy István, *Elektra*: Devecseri Gábor, *Trakhsai nők*: Kardos László, *Oedipus király*: Babits Mihály, *Oedipus Kolonosban*: Babits Mihály, *Antigoné*: Trencsényi-Waldapfel Imre, *Nyomszimatolók*: Horváth István Károly, jegyz. ell. Szilágyi János György.) Budapest 1959.

THEOPHRASZTOSZ: *Jellemrajzok*. (Ford. Szepessy Tibor.) *Régi görög hétköznapiak*. Budapest 1960. 205—239. l.

THEOKRITOSZ verseit, illetve szemelvényeit a következő antológiák tartalmazzák: *Görög költők antológiája*. 1959, *Pásztori Múza*. 1961, *Világirodalmi antológia I*. 1962, *Görög költők antológiája*. 1964.

THUKÜDIDÉSZ: *Thukydides*. (Ford., bev. és jegyz. ell. Zsoldos Benő.) Budapest, 1887—1888. I—III. köt.

II. Szakirodalmi tájékoztató

ALEKSZANDROV, G. F.: *Arisztotel* (Arisztotelész). Moszkva 1940.

Antiká kultura (Antik kultúra). Borecký B. és koll. Prága 1961.

AYMARD, A. — AUBOYER, J.: *L'Orient et la Grèce antique* (A Kelet és az antik Görögország). Párizs 1955.

BARTONĚK, A.: *Zlatá Egeis* (Arany Égeisz), Prága 1969

BEAZLEY, J. D.: *Attic Black Figure Vase Painters* (Az attikai feketealakos vázák festői). Oxford 1956.

—: *Attic Red Figure Vase Painters* (Az attikai vörösalakos vázák festői). Oxford 1963.

— ASHMOLE, B.: *Greek Sculpture and Painting* (A görög szobrászat és festészet). Cambridge 1932.

BELOCH, K. J.: *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt* (A görög-római világ lakossága). Lipcse 1886.

BIEBER, M.: *A History of the Greek and Roman Theater* (A görög és a római színház története). Princeton 1961.

—: *The Sculpture of Hellenistic Age* (A hellenisztikus kor szobrászata). New York 1954.

BLAVATSKIJ, V. D.: *Grecseszkaja szkulptura* (A görög szobrászművészet). Moszkva—Leningrád 1939.

BLEGEŇ, C. W.: *Troy I—III.* (Trója). Cincinnati 1950—1953.

— *Troy* (Trója). Cambridge 1961.

BOARDMAN, J.: *Greek Art* (Görög művészet). New York 1964.

—: *The Greeks Overseas* (Görögök a tengereken túl). Harmondsworth 1964.

BOSSERT, H. Th.: *Alt-Kreta* (A régi Kréta). Berlin 1937.

BURN, A. R.: *The Lyric of Greece* (Görögország lírai kora). London 1962.

—: *Persia and the Greeks* (Perzsia és a görögök). London 1962.

—: *History of Greece* (Görögország története). Harmondsworth 1966.

—: *The Cambridge Ancient History IV—VIII.* (Az ókor cambridge-i története). Cambridge 1928—1935.

CHADWICK, J.: *The Decipherment of Linear B* (A lineáris B írás megfejtése). Cambridge 1958.

—: *The Prehistory of the Greek Language* (A görög nyelv előtörténete). London 1963.

CHARBONNEAU, J.: *La sculpture grecque* (A görög szobrászat). Párizs 1950.

—: *Les bronzes grecques* (A görög bronzok). Párizs 1958.

CLOCHE, P.: *Demosthène et la fin de la démocratie athénienne* (Démoszthenész és az athéni demokrácia vége). Párizs 1937.

COHEN, R.: *La Grèce et l'Hellénisation du monde antique* (Görögország és az antik világ hellenizálása). Párizs 1948.

CORNFORD, F. M.: *Before and After Socrates* (Szókratész előtt és után). Cambridge 1932.

CROISET, A. és M.: *Histoire de la littérature grecque I—V.* (A görög irodalom története). Párizs 1928—1929.

DAVIDSON, G. R.: *Corinth. Results of Excavations* (Korinthosz. Az ásatások eredményei). Princeton 1952.

Dějiny světa I—II. (Világtörténelem. Az orosz eredeti cseh fordítása). Prága 1959.

DIEPOLDER, H.: *Die attischen Grabstelen* (Az attikai sírsztélék). Berlin 1930.

- DINSMOOR, W. B.: *The Architecture of Ancient Greece* (Az ókori Görögország architektúrája). London 1950.
- DÖRPFELD, W.: *Troja und Ilion I—II.* (Trója és Ilion). Athén 1902.
- ENGELS, F.: *Pôvod rodiny, súkromného vlastníctva a štátu* (A család, a magántulajdon és az állam eredete. A német eredeti szlovák fordítása). Bratislava 1951.
- : *Anti-Dühring* (a német eredeti szlovák fordítása). Bratislava 1962.
- : *Ludwig Feuerbach* (szlovák fordítás). Bratislava 1962.
- EVANS, A. J.: *The Palace of Minos at Knossos I—V.* (Minósz knósszoszi palotája). London 1921—1936.
- FARRINGTON, B.: *Věda ve starém Řecku I—II.* (Tudomány az ókori Görögországban. Az angol eredeti cseh fordítása). Brno 1950—51.
- FERGUSON, W. S.: *Hellenistic Athens* (A hellenisztikus Athén). London 1911.
- FLACÉRIÈRE, R.: *La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès* (Görögország mindennapi élete Periklész századában). Párizs 1959.
- FORSDYKE, J.: *Greece before Homer* (A Homérosz előtti Görögország). London 1956.
- FRANCOTTE, H.: *Les finances des cités grecs* (A görög városok pénzügye). Liège—Párizs 1909.
- FURTWÄNGLER, A.: *Die antiken Gemmen I—III.* (Az antik gemmák). Lipcse—Berlin 1900.
- : *Meisterwerke der griechischen Plastik* (A görög plasztika mesterművei). Lipcse—Berlin 1893.
- GARDINER, E. N.: *Olympia. Its History and Remains* (Olümpia. Története és maradványai). Oxford 1925.
- GLOTZ, G.: *Le travail dans le Grèce ancienne* (A munka az ókori Görögországban). Párizs 1920.
- : *La cité grecque* (A görög város). Párizs 1928.
- : *Histoire grecque I—IV.* (Görög történelem). Párizs 1950.
- GROTE, G.: *A History of Greece I—XII.* (Görögország története). London 1846—1898.
- GUTHRIE, W. K. C.: *Greek Philosophers from Thales to Aristotel* (Görög filozófusok Thalésztól Arisztotelészig). Methuen 1950.
- : *The Greeks and their Gods* (A görögök és isteneik). Methuen 1950.
- HARRISON, A. R. W.: *The Law of Athens. The Family and Property* (Az athéni jog. A család és a tulajdon). Oxford 1968.
- HEATH, T. L.: *A History of Greek Mathematics* (A görög matematika története). Oxford 1921.
- HEGE, W. — RODENWALDT, E.: *Akropolis*. Berlin 1930.
- HOGARTH, D. G.: *Excavation at Ephesus* (Ásatások Epheszoszban). London 1908.
- HOLM, A.: *Geschichte Siciliens im Altertum I—III.* (Szicília története az ókorban). Lipcse 1870—1888.
- HOMOLLE, Th. — HALLEAUX, M.: *Exploration archéologique de Délos I—XIV.* (Régészeti kutatás Déloszon). Párizs 1909—1933.
- JACOB, O.: *Les esclaves publiques à Athènes* (Közrabszolgák Athénban). Párizs 1928.
- JAEGER, W.: *Aristoteles*. Berlin 1923.
- : *Demosthenes*. Berlin 1939.
- JARDÉ, A.: *La Grèce antique et la vie grecque* (Az antik Görögország és a görög élet). Párizs 1950.
- JOHANSEN, F.: *The Attic Grave Reliefs* (Az attikai sírreliefek). Koppenhága 1951.
- KAERST, J.: *Geschichte des Hellenismus I—II.* (A hellenizmus története). 3. kiadás. Lipcse 1927.
- KAZSDAN, A. P.: *Náboženstvo a ateizmus v staroveku* (Vallás és ateizmus az ókorban. Az orosz eredeti szlovák fordítása). Bratislava
- KERN, O.: *Die Religion der Griechen I—III., VIII.* (A görög vallás). Berlin 1926—1938.
- KOCH, H.: *Die klassische Kunst der Griechen* (A görögök klasszikus művészete). Halle 1948.
- KOVALJOV, Sz. I.: *Alekszandr Makedonszkij* (Makedón Alexandrosz). Moszkva 1937.
- KROMAYER, J.—VEITH, G.: *Heerwesen und Kriegsführung der Griechen und Römer* (A görögök és a rómaiak hadászata). München 1928.
- LAWRENCE, A. W.: *Later Greek Sculpture* (A kései görög szobrászat). London 1927.
- : *Classical Sculpture* (A klasszikus szobrászat). London 1928.
- : *Greek Architecture* (A görög architektúra). Harmondsworth 1957.
- LEGRAND, Ph.-E.: *La poésie Alexandrine* (Az alexandriai költészet). Párizs 1924.

- LENIN, V. I.: *Materializmus a empiriokriticismus* (Az orosz eredeti szlovák fordítása). Bratislava 1952.
—: *Filozofické zošity* (Filozófiai füzetek. Szlovák fordítás). Bratislava 1961.
- LESKY, A.: *Geschichte der griechischen Literatur* (A görög irodalom története). Bern 1957.
- LLOYD-JONES, H. és koll.: *The Greek World* (A görög világ). Harmondsworth 1965.
- LUDVÍKOVSKÝ, J.: *Řecký román dobrodružný* (A görög kalandregény). Prága 1925.
- LURJE, Sz. J.: *Jazik i kultura mikenszkoj Greciji* (A mükénéi Görögország nyelve és kultúrája). Moszkva—Leningrád 1957.
- MAHAFFY, J. P.: *Empire of Ptolemies* (A Ptolemaioszok birodalma). London 1895.
- MARX, K.: *Ku kritike politickej ekonómie* (A politikai gazdaságtan bírálatához. Szlovák fordítás). Bratislava 1969.
— ENGELS, F.: *O umění a literatuře* (Művészetről, irodalomról. Cseh fordítás). Prága 1951.
— ENGELS, F.: *O historickom materializme* (A történelmi materializmusról. Szlovák fordítás). Bratislava 1952.
- MATĚJČEK, A.: *Dějiny umění v obrysech* (Vázlatos művészettörténet). Prága 1951.
- MATZ, F.: *Kreta, Mykene, Troja*. Stuttgart 1956.
- MÉAUTIS, G.: *Les chefs-d'oeuvre de la peinture grecque* (A görög festészet mesterművei). Párizs 1949.
- MEYER, ED.: *Geschichte des Altertums III—V.* (Az ókor történelme). Stuttgart 1893—1915.
—: *Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien* (A hellenizmus felvirágzása és hanyatlása Ázsiában). Berlin 1925.
- MYRES, J. L.: *Who Were the Greeks?* (Kik voltak a görögök?) Berkeley 1930.
- NAVARRÉ, O.: *Le théâtre grec* (A görög színház). Párizs 1925.
- NEUGEBAUER, O.: *The Exact Sciences in Antiquity* (Egzakt tudományok az ókorban). Hamish Hamilton 1962.
- NILSSON, M. P.: *The Age of the Early Greek Tyrants* (A korai görög tirannizmusok kora). Belfast 1931.
- NOVOTNÝ, F.: *O Platónovi I—IV.* (Platónról). Prága 1948—1970.
- OKÁL, M.: *Grécki atomisti a Epikuros* (A görög atomisták és Epikurosz). Bratislava 1953.
—: *Problémy athénskej demokracie a Aristofanes* (Az athéni demokrácia problémái és Arisztophanész). Bratislava 1969.
- OLIVA, P.: *Raná řecká tyranis* (A korai görög tirannizmus). Prága 1954.
—: *Sparta a její sociální problémy* (Spárta és szociális problémái). Prága 1971.
—: *Solón*. Prága 1971.
- PAULY-WISSOVA és koll.: *Real-Encyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (A klasszikus ókor-tudomány reálenciklopédiája). Stuttgart 1894 és később.
- PENDLEBURY, J. D. S.: *The Archeology of Crete* (A krétai archeológia). London 1939.
- PICARD, Ch.: *La vie privée dans la Grèce classique* (Magánélet a klasszikus Görögországban). Párizs 1931.
—: *Manuel d'archéologie grecque I—II.* (A görög archeológia kézikönyve). Párizs 1935—1939.
—: *La sculpture antique I—IV.* (Az antik szobrászat). Párizs 1923—1948.
- POCHE, E.: *Feidias*. Prága 1947.
- POHLMANN, R.: *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt I—II.* (A szociális kérdés és a szocializmus története az antik világban). München 1925.
— OTTO, W.: *Grundriss der griechischen Geschichte nebst Quellenkunde* (A görög történelem vázlata és forrásai). München 1914.
- POPELOVÁ, J.: *Antická ethika* (Az antik etika). Prága 1948.
- RADCIG, Sz. I.: *Isztorija drevnyegrecszkoj lityeraturi* (Az ógörög irodalom története). Moszkva 1959.
- RADET, A.: *Alexandre le Grand* (Nagy Sándor). Párizs 1931.
- RANOVICS, A. B.: *A hellenizmus és történeti szerepe* (Az orosz eredeti magyar fordítása). Budapest 1952.
- ROBERTSON, C. M.: *Greek Painting* (A görög festészet). Genf 1959.
- ROBERTSON, D. S.: *A Handbook of Greek and Roman Architecture* (A görög és a római építészet kézikönyve). Cambridge 1929.
- ROBINSON, D. M.: *A Short History of Greece* (Görögország rövid története). New York 1936.

Szerkesztői megjegyzés

A könyvben szereplő Aiszkhülosz-, Homérosz-, Xenophanész-szövegeket Jánosz István, Devecseri Gábor, illetve Sebestyén Károly fordításában idézzük. A szépirodalmilag kevésbé igényes idegen szövegeket (elsősorban a történeti munkákból vett idézeteket) a fordító Vojtech Zamarovský szlovák fordítását felhasználva magyarította.

A tulajdonneveket abban a formában használjuk, amely formában a görög szerzők emlegetik őket. Eredeti formájukat tájékoztatóul közöljük.

Tartalom

BEVEZETŐ	7
I. AZ ŐSTÖRTÉNET ÉS A MÍTOSZOK GÖRÖGORSZÁGA	
1. A legősibb Hellasz	12
2. Az istenek és hősök kora	34
3. Költők, régészek, történetírók	56
II. AZ ARCHAIKUS GÖRÖGORSZÁG	
4. Dórok, iónok, aiólok	80
5. Államok és törvények	105
6. A korai görög kultúra	130
III. A KLASSZIKUS GÖRÖGORSZÁG	
7. A görög — perzsa háborúk	162
8. Athén aranykora és Spárta fegyverei	183
9. A klasszikus kor művészete	209
10. Tudomány, technika, civilizáció	243
IV. GÖRÖGORSZÁG ÉS A HELLENISZTIKUS VILÁG	
11. Nagy Sándor és a diadokhoszok	272
12. A hellenisztikus kultúra	301
13. Az antik Görögország vége	328
UTÓSZÓ	346
MELLÉKLETEK	347

Megjelent a Magyar Népköztársaság és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság közös
könyvkiadási egyezményének keretében. Készült 57 100 példányban a Móra
Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest részére a Madách Könyvkiadó, Bratislava
gondozásában.

Vojtech Zamarovský

A görög csoda

Tizenhárom éven felülieknek.

A mű eredeti szlovák címe Grécky zázrak. A Mladé letá, Bratislava, 1974-es kiadásából fordította Varga Erzsébet.

A rajzokat Otakar Pok, a fényképeket Zuzana Zamarovská készítette. A burkolón Poszeidón szobrának részlete és az Akropolisz, az előzéklapon Héra olümpiai temploma látható. A burkoló- és kötésterv, valamint a grafikai elrendezés René Murat munkája. Első (magyar nyelvű) kiadás.

Kiadta a Madách Könyv- és Lapkiadó n. v., Bratislava 1980. Oldalszám 448. Felelős szerkesztő Hideghéty Erzsébet.

Nyomta a Východoslovenské tlačiarne, n. p., Košice. Szerzői ívek száma 57,25 (44,49 szöveg + 12,76 illusztráció). Kiadói ívek száma 58,15. SÚKK sz. 913/I-73. Összpéldányszám 59 500, ebből 57 100 példány a Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest számára készült a Magyar Népköztársaság és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság közös könyvkiadási egyezményének keretében.

- RODENWALDT, G.: *Die Kunst des Altertums* (Az ókor művészete). Berlin 1927.
- ROSTOVTZEFF, M.: *The Social and Economic History of the Hellenistic World I—III.* (A hellenisztikus világ szociális és ökonomiai története). Oxford 1953, Clarendon Pr.
- ROUSSEL, P.: *La Grèce et l'Orient des guerres médiques à la conquête romaine* (Görögország és a Kelet a perzsa háborúktól a római fennhatóság koráig). Párizs 1928.
- SÁBL, V.: *Hrdinové antických olympiád* (Az antik olimpiák hősei). Prága 1968.
- SELTMAN, C. T.: *Greek Coins* (Görög érmék). London 1955.
- SCHACHERMEYER, F.: *Die ältesten Kulturen Griechenlands* (Görögország legősibb kultúrái) Bern 1955.
- SCHLIEMANN, H.: *Mykenae* (Mükéné). Lipcse 1878.
- : *Ilios* (Ilion). Lipcse 1881.
- : *Trója*. Lipcse 1884.
- : *Tiryns* (Tirünsz). Lipcse 1886.
- : *Selbstbiographie* (Önéletrajz, kiad. E. Meyer, 8. kiadás). Wiesbaden 1965.
- ŠÍLENÝ, T.—HEJZLAR, G.: *Život v antickém Řecku* (Élet az antik Görögországban). Prága 1947.
- ŠPAŇÁR, J.: *Život a učenie Herakleita z Efezu* (Az epheszoszi Hérakleitosz élete és tanítása). Bratislava 1954.
- STIEBITZ, F.: *Antický tělocvik a sport* (Az antik testnevelés és sport). Prága 1937.
- : *Stručné dějiny řecké literatury* (A görög irodalom rövid története). Prága 1940.
- STOBART, J. C.: *The Glory that was Greece* (A dicsőség, amely Görögország volt). London 1965.
- ŠVOBODA, K.: *Vývoj antické estetiky* (Az antik esztétika fejlődése). Prága 1926.
- SZERGEJEV, V. Sz.: *Dějiny starověkého Řecka* (Az ókori Görögország története. Az orosz eredeti cseh fordítása). Prága 1952.
- TARN, W. W.: *Hellenistic Civilization* (A hellenisztikus civilizáció). London 1941.
- THOMSON, G.: *O staré řecké společnosti* (Az ógörög társadalom. Az angol eredeti cseh fordítása). Prága 1952.
- : *Aischylos és Athén* (Az angol eredeti magyar fordítása). Budapest 1959.
- TRONSKIJ, I. M.: *Az antik irodalom története* (Az orosz eredeti magyar fordítása). Budapest 1953.
- TYUMENOV, A. I.: *Isztorija antyicsnih rabovlagyeltseszkih obcsesztv* (Az antik rabszolgatartó társadalmak története). Moszkva—Leningrád 1935.
- VAVŘÍNEK, V.: *Alexandr Veliký* (Nagy Sándor). Prága 1967.
- VENTRIS, M.—CHADWICK, J.: *Documents in Mycenaean Greek* (Dokumentumok mükénéi görög nyelven). Cambridge 1956.
- WACE, A. J. B.: *Mycenae. An Archeological History and Guide* (Mükéné. Archeológiai történelem és kalauz). Princeton 1939.
- WARNER, R.: *The Greek Philosophers* (A görög filozófusok). New York 1970.
- WEBSTER, T. B. L.: *Greek Art and Literature* (Görög művészet és irodalom). Oxford, 1939
- WIEGAND, Th.—SCHRADER, H.: *Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen 1895—1898* (Priéné. Az 1895—1898-as ásatások és a kutatások eredményei). Berlin 1904.
- WILAMOWITZ—MOELLENDORFF, U.: *Staat und Gesellschaft der Griechen* (A görög állam és társadalom). Lipcse—Berlin 1923.
- : *Hellenistische Dichtung in der Zeit von Kallimachos* (A hellenisztikus költészet Kallimakhosz korában). Berlin 1924.
- WYCHERLEY, R. E.: *How the Greeks Built Cities* (Hogyan építettek a görögök városokat). London 1962.
- ZÁFIROPOULO, J.: *Histoire de la Grèce à l'Age du Bronze* (Görögország története a bronzkorban, a görög eredeti francia fordítása). Párizs 1964.
- ZERVOS, Chr.: *L'Art en Grèce* (A művészet Görögországban. A görög eredeti francia fordítása). Párizs 1934.
- : *L'Art des Cyclades* (A Kükladok művészete. A görög eredeti francia fordítása). Párizs 1957.
- : *Naissance de la civilisation en Grèce I—II.* (A civilizáció születése Görögországban). Párizs 1963.
- ZIMMERN, A.: *The Greek Commonwealth* (A görög társadalom). London 1924.